

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ansiklopedik Sözlüğü

Türk mitolojisi ve Türk mitolojik dünyası modelinin temelini, 4/5. Yüzyıllardan itibaren, bir Halkın toplumundan konuşmak kadar yansıtır.
(Çünkü Türk mitolojik sistemini varlımsa,
Türk birliği çeşitli unsurları, farklı Türk halklarının dini-mitolojik görüş ve düşüncelerinin temelinde,
Türk mitolojik dünya modelinin oluşumu hatırlar;
Bu anlamda: "Piri, mitolojisinde: hakseçiliken,
eski Türklerin mitolojik görüş ve düşüncelerinin
toplama olup, "Kök dil" çağlarında yasadıkları
-inürlük" dinemin anısı kazandılıyor. Semboller ile
gerçek bir düşünce sistemi olan bu mitolojik
görüşlerin bütünlük oluşturmaları, ırsar/ık bilincinin
genel kavması göre, "Kök dil" zaratına oı olduğu
kabul edilir. "Yvölük" dineminde şimdiki
Türk dillerinden hiçbirisi mevcut değildir.
Sadece adı ve alımlar Türkçesi denilebilen en eski
dinemin ortak Türkçesi (Kök Türkçe) vardı.
İştek bir sistem gibi Türk mitolojisi bu dinemin
düşüncesini aktarı: Bunun için de Türk halklarının
mitolojik dünya modeli ve tı."
olaşım zamanı. kullandıkları ek tek düğün

Kitap Üzerine

Yurt Kitap-Yayın Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük'ü yayımlayarak bu alandaki büyük bir boşluğu doldurmuştur. Tarih boyunca dünyanın geniş bölgelerine yayılmış olan Türklerin destanları, efsaneleri, hikâyeleri ve farklı kültürel öğeleri, mitoloji dediğimiz bilim dalının geniş bir parçasının içeriğini oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye dışında, Orta Asya'da yaşayan Türk topluluklarının mitolojik öğeleri çok zengindir.

Bu eser ile bu zengin kültürün daha iyi anlaşılabilceğini, genç kuşakların geçmişlerini ve düşünsel miraslarının köklerini daha iyi kavrayabileceklerini umut ediyoruz.

Yazar Üzerine

1964 Yılında Azerbaycan'da doğdu. 1989 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinden mezun oldu. 1989-1991 yılları arasında Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı öğretmenliği yapan Beydili, 1992-1994 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsünde Yüksek Lisans Eğitimi gördü ve 1995 yılında Filoloji Bilimleri dalında doktorluk unvanı aldı. 1994-1996 yıllarında Ankara'da TC Dışişleri Bakanlığı'na bağlı TİKA Başkanlığı'nda "Ortak Türk Yazı Dili" projesinde yabancı uzman olarak görev aldı. 1997 yılında doçent olduktan sonra, 1998-2000 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü'nde çalışan Celal Beydili 2001 yılından itibaren Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Humanİter Siyaset Şubesi'nde danışman olarak görevini sürdürmektedir.

© 2003 Celal Beydili

Orjinal Adı
Türk Mitoloji Sözlüğü

2004 Yurt Kitap-Yayın
Çeviri Eren Ercan

Yurt Kitap-Yayın | RV Ansiklopedik Sözlük Dizisi 01

Kapak Ali İmren
Cantekin Matbaası, Ankara
(Kapak Bant Düzeni Serdar Toka)

Yurt Kitap-Yayın
Konur Sokak No: 25/3
Kızılay-ANKARA
Teh: (0 312) 417 35 49
Fax: (0312)425 36 40
www.yurtkitap.com
e-mail: yurtkitap@yurtkitap.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRK MİTOLOJİSİ
ANSIKLOPEDİK SÖZLÜK
CELAL BEYDİLİ

ansiklopedik sözlük

Çeviren
Eren Ercan

EDİTÖR'ÜN NOTU

Türk milli mitoloji sisteminin köklü sorunları halen tam anlamıyla araştırılmadığı ve yeteri kadar üzerinde çalışılmadığı için, bu ansiklopedik sözlük hazırlanırken de Türk mitolojisinin anlayışlarını bütün genişliği ile sınırlıdırabilmek henüz mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, Türk dünyası mitoloji modelinin ortaya çıkması yönünde günümüze kadar yerli-yabana Türkologlardan ve mitologlardan ibaret çeşitli kimselerin bu anlamda gördüğü işler sayesinde, Türk mitolojisinin bir sözlük haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Eğer bir milletin mitolojisi sözlük ve ansiklopedik çalışmalarla desteklenmiyorsa, o mitolojinin anlaşılır ve çerçeveli olması mümkün değildir.

Elinizde bulunan **"Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük"** adlı eser, bu ihtiyacın sonunda ortaya çıkmıştır ve bu çalışma bir ilktir. Dünyadaki Türk halklarının, tek söyleyişle Türk Dünyasının mistik ve dinsel dünya görüşünü toparlayan, mitoloji manzaranı aksettiren yüzlerce efsanevi varlık adı, deyim, anlatma, yantann, iyi ve kötü ruh inanandan yalnızca bir bölümü bu çalışmada ortaya konabildi. Bu yayından sonra inanıyorum ki Türk mitolojisinin genel anlayışına ilişkin araştırmalar ve çalışmalar artacak, yorumlar gelişecek, mevcut veriler ışığında yeniden gözden geçirilecektir.

Aslında bu ansiklopedik sözlüğü hazırlayan Doç. Dr. Celal Beydili (Memmedov) çalışmasını Türk halk kültürü ve Türk mitolojisinin sorunlarıyla ilgilenenler için ortaya koymuştur. Ama çalışması ilerledikçe, Türk mitolojisinin ne kadar öksüz ve hatta yetim bırakıldığını görerek. Türk mitolojisine ağırlık vermiştir. Çalış-

masının bir bölümünü Türkiye'de gerçekleştirmiş, binlerce kaynak kanştırmış, sonunda 2003 yılında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Edebiyat Enstitüsü ve Folklor Enstitüsü'nün İlim adamlarının denetim ve gözetiminde Bakü'de yayımlanmıştır.

Yurt Kitap-Yayın, Bakü'de basılan kitabı, birkaç konu maddesi, şekil ve resimler ekleyerek yeniden baskıya hazırlamıştır.

Mitoloji, belli bir kavme ait efsaneleri inceleyen bir bilim dalı anlamına gelir. Ancak bu anlayış artık değişti. Günümüzde hatta uzun bir süreden beri mitoloji, yalnızca bir kavme veya millete ait efsane, masal ve mitik anlatımlar değil, dünyadaki bütün efsane, masal ve inanışları ele alarak; inceleyen, araştıran, derleyen ve çözümleyen bir bilim olarak kabul edilmektedir.

Mitolojinin metodları da artık çok gelişti. Artık efsaneleri ve masalları başka milletlerin inanışları ve anlatıları ile karşılaştırmak da mitolojinin metod ve ana amaçları içerisine girmiştir. Burada bu çalışmalar hayli gelişmiştir. Bizde ise halen emekleme safhasındadır. Türk mitolojisiyle ilgili bağımsız kitap sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Abdülkadir İnan, Murat Uraz, Doç. Dr. Yaşar Çoruhlu gibi mitologların çalışmaları olmasaydı acaba ne yapardık ki?.. Mitolojimizle ilgili araştırma yapan ve makaleler yazanların sayısı da yirmiyi geçmemektedir.

Bu ihmâl ve kendi kültürümüze olan ilgisizliğimiz affedilemez ama zamanın geçtiğine inanıp da her şeyi bırakalım mı? Hayır!.. Mitoloji bir milletin düşüncesidir. Türk mitolojisi çok zengindir, çeşitlidir ve kaynakları çok eskilere dayanır. "Zararı neresinden dönülürse kardır" anlayışıyla yüz yılların ihmâlini kısa sürede kapatabiliriz. Nasıl mı? Pek çok yolu ve çaresi var. Üniversitelerimizde Mitoloji bölümleri kurarak, araştırmalarımızı Türk mitolojisine yönlendirerek, bu araştırmaları yapanları destekleyerek, çalışmalarını yayınlayarak vs. vs. Danasını söylemek mümkün. Ama zaman geçirilmemelidir.

Artık şu bir gerçek ki dünya mitolojisinin pek çok konusu, Türk inana ve Türk insanına aittir. Batılı mitologlar. Tarihte yaşa-

mış kişiler, hakanlar, beyler, krallar mitolojinin dışında bırakılmıdır. Bunlar edebiyatın ve folklorun alanına girer. Bırakınız bunlarla folklorcular ve edebiyatçılar ilgilensin" diyerek, özellikle bizim mitoloji ile ilgimizi kesmektedirler. Ama bunları söyleyen batılı bilim adamları, Türk dünyasının destanlarını, masallarını, inançlarını didik didik ederek araştırmaktadırlar.

Türk mitolojisinin bir özelliğı vardır. Bizdeki tarihi kişiler mitolojik anlatılar çerçevesinde ortaya konmaktadır. Mesela; Genç Osman Destanında; Genç Osman tarihi bir kişiliktir ama destandaki anlatımlar mitik öğeler taşıır. Manas Destanı da böyle, Oğuz Kağan Destanı da. Eğer bunları yalnızca edebiyat ve folklorun ilgi alanı içerisine koyarsak geçmişimizle bağ ve bağlantısı kesilmiş olur. Gerçi mitolojide tarih yoktur. Mitolojik kahramanlar kutsal varlıklardır ve hatta bazen de Tannlardır. Ama Türk mitolojisinin bazı kahramanları yaşamıştır, tarihi kişiliklerdir. Oğuz Kağan gibi, Alper ErTunga gibi...

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel şunları söylemektedir: "Türk mitolojisi, Türk ailesi, Türk cemiyet düzeni ile Türk ahlâk ve adetlerinin bir aynası gibidir. Türk mitolojisi diğer dünya mitolojilerinde olduğu gibi, ölü fikir ve anlayışlardan meydana gelmemiştir. Türk mitolojisi bir hayat yoludur. Cemiyeti düzenleyen ve güden canlı düşüncelerin bir toplamıdır."

Bu ansiklopedik sözlük; sadece Türkiyede yaşayan Türklerin değil, bütün Türk dünyasının bir eseridir. Doç. Dr. Celal Beydilli'yi. Yurt Kitap-Yayın ve çalışanlarını kutlanm, başlanlarının devamını dilerim.

Hayrettin İvgin
Araştırmacı-Yazar

ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi Araştırmaları Bağlamında Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözûğü'nün Yeri ve Oneml Üzerine

Türk mitolojisi, Türk kültür ekolojisinin meydana gelişinin temel nedenidir. Bir başka ifadeyle, eğer bugün binlerce yıllık zaman ve Saha (Yakut) Elinden, Irak'ta Türkmeneline, Kosova'da Balkanlı Türk topluluklarına ve Moskova yakınlarındaki Çuvaş Türklerine kadar uzanan son derece geniş bir coğrafyada, mekân ayrılıklarına rağmen 200 milyonu aşkın bir insan topluluğu kendilerini "Türk" üst kimliğine bağlayarak ifade ediyor ve yaratıp yaşattıkları ve yaşadıkları kültürel ekoloji, "Latin Dünyası, Anglo-sakson Dünyası, Arap Dünyası" gibi nitelemeler türünden bir adlandırmayla 'Türk Dünyası' olarak adlandırılıyorsa, bu en azından 10.000 yıllık bir geçmişten kaynaklanan Türk mitolojisinin bir sonucudur.

Söz konusu zaman ve mekândan kaynaklanan olumsuzluklara bir de çoğunlukla yaptığımız bir yanlışlıkla Türk eşittir Müslüman" gibi yanlış bir kabulün tam tersine Türkler, tarihsel olarak kısmen veya büyük topluluklar halinde neredeyse bütün büyük dünya dinlerini kabul etmişlerdir. Günümüzde de, büyük bir kısmı Müslüman olmakla birlikte, Gagavuz ve Urumlu (Azak Urumları) Türkleri Hristiyan; Karay ve Kıpçak Türkleri Musevî; San Uygurlar Budist; Tuva Türkleri Lamaist; Saha (Yakut), Altay, Hakas, Urenha, Şor ve Beltir Türkleri ise Kamlık (Şamanist) Dinine mensupturlar. Dinlerin dünya görüşü oluşturmadaki rolleri düşünüldüğünde hiçbir şekilde bir araya gelemeyecek zihniyetlere sahip olması beklenen Türk topluluklarının sosyal hayatlan-

nı düzenlemede sözcük, değer, bağlam ve anlam yönlerinden tamamen aynı atasözlerini kullanmaları ortak zihniyet ve dünya görüşüne sahip olduklarının en sağlam delili olarak karşımıza çıkmaktadır'. Hiç şüphesiz bu durum, aynı kökenlerden ve mitolojik geçmişten kaynaklanan ve zaman içinde bu kökler üzerinde çeşitlenmelere ve zenginleşmelere uğrayarak adeta dallı budaklı bir çnar gibi devasa bir hale dönüşen Türk mitolojik düşüncesinin yansımasından başka bir şey değildir.

Yakın zamanlarda yapılan çalışmalar gösteriyor ki** biz Türkler, hangi dine girersek girelim, bizi biz kılan ve bize Türk kimliğini veren temel unsur olan mitolojik dünya görüşümüzü tamamen reddetmediğimiz gibi onu yeni girdiğimiz dinlerin yok edici tesirinden de korumanın bir yolunu bulmuş ve bu sayede de devletimizin olmadığı veya devletimizin kabul edilen dinlerin son derece ağır tesirleri altında bulunduğu durumlarda da özümüzü, milliyetimizi ve kendimizi ifade ettiğimiz dilimizi, Türkçemizi ve dolayısıyla Türklüğümüzü koruyabilmişiz.

Bizim biraz uzunca da olsa iki cümleyle irade ettiğimiz bu v¹,**!çekler, Türk kültür tarihinin bir özetidir. Dahası. Türk mitolojisi meselesi açıkça görülüyor ki, bir ulus olarak yeryüzünde vücut bulma, yer tutma ve var olma mücadelesinden başka bir şey de-
'K İn Hem de Atatürk'ün "kendimiz olarak ve kendimiz kalarak. Aydınlanma, çağdaşlaşma ve insanlık ufkundan bir güneş gibi doğarak yannın dünyasını aydınlatma" hedefini gösterdiği Türk ulusunun hiçbir zaman vazgeçemeyeceği temel bir kaynak ve mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Ancak, özeleştiriyi pek sevmeyen biz Türkiyeli Türk aydınları 11 u.11v link mitolojisi konusunda 20. yüzyıl boyunca neler yaptıklarını/1 .1slında yapmadığımızı- anlamak için uzun boylu araşOr-

* / tu k. >1 11 1yU 1 itgW olarak yalanlarda yaptığımız bir çalışmamız için bkz. Öz-kult,,>İKiu<filiti **Hik Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara. AKM Yay.**

" **hakinin gclrneksel Türk dünya görüşünü ve dinini pek çok din değiştirenir1rtnr lağmcn kolumalan konusunda bkz. /. Roux. Türklerin ve Moğolların I hklIUnl. İstanbul. I'ırvt Yay. (1999).**

in

maya gerek yoktur. Bugün Türkiye'de Türk mitolojisini profesyonel bir araştırma alanı olarak seçmiş insan sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bu konuyu başlık yaparak yayınlanan kitap sayısı - İse sadece üçtür. Rahmetli Bahaeddin Ögel ve Murat Uraz'ın çalışmalanna son yıllarda Yaşar Çoruhlu'nun çalışması katılmıştır; o kadar. Evet yukanda Türk mitolojisinin önemine dair kurduğumuz iri iri cümlelere rağmen kitap çapında sadece üç çalışma... Buna bir de bizim gibi konuya ilgi duymakla birlikte henüz kitap çapında eser vermemiş/verememiş ancak makaleler yazmış ve yazmaya devam eden en fazla on. bilemediniz on beş isim eklenebilir. Türk mitolojisi araştırmaları konusundaki ihmalimiz ve tembelliğimiz, bütün gplakiıyla ortadadır.

Bu bağlamda, elinizde tutduğunuz kitap. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük" büyük bir önem taşımaktadır. Her şeyden önce. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Türkiyeli araştırmacıların çoğunlukla ikinci elden kaynaklar vasıtasıyla kullandığı ve mitolojik geçmişimizle ilgili son derece önemli kaynaklar olan Rusça kaynakları ve Türk dünyasında yapılmış alan araştırmalarından elde edilen sonuçları içermesi bakımından konuya uzmanlaşma amacıyla ilgi duyacaklara kaynak niteliği taşımaktadır. Aynı şekilde, Türk mitolojisinde yer alan kahraman, karakter ve tipleri ve bunların çeşitli Türk boyları arasında aldığı şekilleniş ve çeşitlenmeleri de vermesi nedeniyle karşılaştırmalı verilere sahiptir. Bu da bir konuyu diyelim ki, "albastı" veya "al karısı" gibi bir konuyu ele alacak olan araştırmacılara motif veya tip bazında konunun sosyo-kültürel evriş ve şekilleniş çizgilerini takip etme ve mukayese etme imkânını vermektedir. Kitapta yer alan madde başlıkları aynı zamanda Türk mitolojisinin alt çalışma alanlarını ve problemlerini göstermesi bakımından da yol gösterici ve ufuk açıcı mahiyettedir. Türkiye'de yeterince bilinmeyen özellikle Rusça kaynakların kaynakçası da uzmanlaşmaya yönelecekler açısından son derece yararlıdır. Öte yandan Türk mitolojisine ait verilerin bir sözlük sistematığında sunulmakta oluşu konunun uzmanı olmayan ve böyle bir amacı da olmayan okuyucuyu sıkmadan

istediği maddeye yönelik olarak derli toplu bilgi alabilmesini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla bu kitap uzmanlaşma niyeti olmayan okuyucu için de son derece önemli ve yararlı bir kaynaktır.

Dahası ve belki de en önemlisi bu özellikleriyle, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, yukanda işaret ettiğimiz eksikliklerimizin giderilmesi sürecinde araştırmacılanmtzı harekete geçirerek Türk mitolojisi araştırmalarını hızlandıncı ve derinleştirici bir katalizör İşlevi yüklenmesine yönelik beklentilerimizdir. Bu sürecin hızlanmasıyla birlikte, birkaç Örneğini Atatürk'ün döneminde gördüğümüz Türk mitolojisinden alınan ilhamla ortaya konulmuş sanat eserlerinin, ister resim, heykel ve isterse müzik, yazın ve film formlannda ortaya çıkması mümkün olabilecektir. Küreselleşmeyi bir kader gibi dayatan günümüzün sosyo-kültürel ve siyasal konjonktüründe böylesi gelişmeler, "olmazsa olmaz" hüviyetindedir ve "kendimiz olarak ve kendimiz kalarak çağdaşlaşmamızın" yolu da buradan geçmektedir.

Bu nedenlerle, kardeş Kuzey Azerbaycan Türklerinin görkemli alimi Celal Beydili'yi bu örnek çalışması için kutluyorum. Aynı şekilde, geçtiğimiz yıl Bakü'de Türk Mifoloji Sözlüyü" adıyla gkan bu çalışmayı, TürkiyeTürkçesine aktartarak yayınlayan, mitoloji dünyasına ait pek çok popüler ve akademik çalışmayı birbiri ardınca yayınlayan ve bu alanda uzmanlaşan Yurt Kitap-Yayın'ı tebrik ediyor, başanlannın devamını diliyorum.

Prof. Dr. Özkul Çoban oğlu
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tük Halkbilimi Bölümü Öğretim Üyesi

AAN ALAHÇIN HATUN: Sakalarda (Yakutlarda) yer yüzünün - İnsanların yaşadığı yer katının- görüntüsü sayılan ruhun adı. Dünyanın üç kata ayrıldığına inanan kozmolojik görüşlere göre ise Orta Dünya olarak adlandırılan dünyanın belirtisi olan ruhun adı.

O, hem Ulu Ana (Yer Ana) motifinin bir görüntüsü, hem de başka bir deyişle, yer ilahesidir. Aan Alahçın Hatun, ruhlann en büyüğü ve en görkemlisi sayılır. İnanişaya göre o. doğada ne varsa hepsinin - insanların ve diğer tüm canlıların- iyi olmalarını isteyen ve onlara yardım eden mistik bir güçtür.

İyi niyetli, temiz kalpli bir varlık olan Aan Alahçın Hatun, insanların yanlış hareket ettikleri zamanlarda -örneğin doğaya zarar verdikleri veya bitkileri, ağaçları kınıp telef ettiklerinde- derin üzüntü duyup ağlar. Aan Alahçın Hatun'un büyük kayın ağaçları üzerinde yaşadığına inanılır. O, düz yeşil alanlarda küçük kasırgalar halinde dolaşır. Bazı metinlere göre de onun Ereke-Cereke adlı bir oğlu ve Kırbadahın Kırkıttar adında bir de kızı vardır. Bu çocuklar, otlann. ağaçlann ve bitkilerin ruhudur. Onlann nefeslerinden otlar yeşerir, ağaçlar çiçek açar.

O, aynı zamanda Aan Darhan Hatun olarak da anılır. Yakutlann geleneksel dinî-mitolojik görüşlerinde O. bir yer sahibesi, ilahesi veya ruhudur. Aan Darhan Hatun, ışıklı bir yüze, beyaz saçlara sahip yaşlı kadın görünüşünde hayal edilip, "soyun kutsal ağacıTnda yaşadığına inanılır.

Aan Darhan Hatun, otlann, bitkilerin ve ağaçların büyüyüp boy atmaları için, onları korur. İnsanlann mutlu ve varlıklı yaşamaları, koyunlann, danalann ve diğer besli hayvanlann artması onun sayesinde mümkün olur. Yaz geldiğinde, yaşlı büyük ağacın (soyun kutsal

AAN ARKIL OYUN

ağaa) altında ona kurban kesilir. Hayatın sonsuzluğunun ve kâinatın döngüsünün şifresi, bu ağaçta saklıdır ve onun için de bu ağacın dallarını kırmak yasaktır.

Kahramanlık destanlarında, yer tanınçası olan Aan Alahçın Hatun (Aan Darhan Hatun) hikâyenin baş kahramanının danışmanı, yol göstereni ve koruyucusu olarak ortaya çıkar.

AAN ARKIL OYUN: Yakut şaman inanişına göre, ilk şamanın adıdır.

Bazen ona sadece "Arkıl" (İrkıl) da denir. Şaman efsanelerine göre O, çok güçlü bir samandır (gam/kam). Yakutların inanişına göre -şaman metinlerinde de yer aldığı gibi- hiçbir tann tanımayan bu ilk şaman, hatta üç yıl önce ölenleri bile diriltmeye ve körlerin gözlerini açmaya kadir biridir. Onun müthiş bir güce sahip olduğu haberi Ulu Yaratan'a ulaşır. Ulu Yaratan (Ürünk Ayn Toyon) onu yanına çağırıp, "Sen bu gücü nereden aldın? Yaptığın tüm bu mucizeler hangi inananın ürünüdür?" diye sorar. O da "Ben hiçbir yüce güç tanımıyorum. Ne yapıyorsam, kendi gücüm ve inanamın sayesinde yapıyorum!" diye yanıtlar. Bu yanıtla sinirlenen Ulu Yarana, onu ateşe attırır ve onun yandığı bu ateşten, şaman aıhlan yaratılır.

"İrkıl" inanişi, Orhun Türklerinin etkisi altında yaşamış ve onların birçok geleneklerini koruyup saklayan Buıyatlarda son çağlara kadar yaşadı ve Onkon'un önünde okunan ilahilerde hatırlandı.

Aslında şaman halk kültüründe tanımlanan diğer samanlardan, işlevleri açısından, farklılık göstermeyen Aan Arkıl Oyun, Yakutların inançlarına göre koruyucu olup aynı zamanda gelecekte haber veren biridir. Aan Arkıl Oyun, tannya karşı gelen ve onunla mücadele etmeye kalkışan ilk şaman grubuna dahildir. İlk çağlarda, gökte yaşadıklarına inanılan ilk şamanlar ise Ulu Ananın (Yer Ananın) topluluğunu sembolize ediyordu. Böyle bakıldığında Aan Arkıl Oyun da Ulu Ana'yı sembolize etmektedir.

Aan İrkıl Oyun, Oğuz destanlarının bazılarındaki "İrkıl Ata" veya "İrkıl Hoca" olarak da geçmektedir. Reşiddettin'in kaleme aldığı Oğuzname'de, onunla ilgili şu cümle yer alıyor: Türle töre ve âyinlerinin temelini atan bilge, İrkıl Hoca olmuştur." Ebülğazi ise

AAN DARHAN TOYON

Türk Şeceresi" adlı eserinde, İrkıl Ata'nın bir Türk bilgisi olduğunu yazıyor.

M. Kaşgarî, "Divan-ı Lügat-it Türk" adlı eserinde ise "ırk" sözcüğünü "kahinlik, gizli olayları su yüzüne çıkarma, talih" gibi anlamlarda kullanmıştır. (Örneğin İrkım açıldı: talihim, bahtım açıldı.) V. Radlov Sözlüğü'nde de "İrk" sözcüğünün talih anlamına geldiği gösteriliyor. Pekarski Sözlüğü'ne göre, Yakutça'da olan, "ırala" sözcüğü, "ileriye görmek, olacakları bilmek ve gelecekte haber vermek" anlamına gelirdi. (Ancak 14. ve 15. yüzyıllara ait, "Ettöhfetüz-zekiyye"de "İrkıl" sözcüğünün karşısına, "uğursuz" şeklinde yazılan agklama tam olarak anlaşılamıyor.)

Eski Türkçe'de "rai" anlamında kullanılmış olan, "ırk" sözcüğü, şecere geleneğindeki. "İrkıl Hoca" İradesinde yaşıyor. İlk şamanın adı olan "Arkıl" da "İrkıl" adının özüdür ve "ırk" kökünden gelir. (A. İnana göre Latinlerin "Orakul"ları da Türk mitolojisine aittir ve "Orakul" sözcüğü de "ırk" kökünden gelmektedir. Ancak bu sadece bir varsayımdır.)

Böylece, şecere geleneğindeki "İrkıl Hoca"nın adında yaşayan "Arkıl" adı "İrkıl" adının türemişi olup, eski Türkçe'de "fal" anlamında kullanılmış olan "ırk" sözcüğünden gelmektedir. (Eski Türkçe'de "ırk bakmak", fala bakmak anlamına gelirdi. Tannalık ve Şamanizmle bağlı eski inanışlarda da denemeler toplamı sayılan fal kitabına. "İrk Bitik" adı verilmesi de bundandır). İlk şamanlar, gerçekten de daha çok laladırlar. (Tuva şamanları, hastaları iyileştirmeye geldikleri zaman ellerindeki tokmaklarını atarak fala bakar, buna göre hastayı tedavi etmeye çalışırlardı).

AAN DARHAN TOYON: Yakutların mitolojik görüşlerine göre. ev ruhu, ateş ve ocak sahibi.

Kısa boylu, beyaz saçlı, yaşlı görünümünde hayal edilirdi. Aileyi, kötü ruhlardan koruyup saklayan bir ruhtur. Buna göre de onu her gün beslerler. Kazandan çıkan İlk lokma onundur. Ancak saygısızlık gördüğü takdirde insanlara çeşitli aalar verir ya da her yeri yakar.

Yakutlar, Aan Darhan Toyon'un dilini, sadece bazı insanların -

ABAASI-ABAAHI

özellikle de samanların- anlayabileceğine inanırlardı. Çağırdıkları zaman da ona sadece hoşuna gidecek adlarla hitap ederlerdi.

ABAASI-ABAAHI: Yakutların dinî inançlarında geniş yer tutan ve yeraltında yaşadıklarına inanılan kötü ruhlara verilen genel ad.

Bu ruhlar, dinî-mitoloji inançlara göre, insanlara zarar vermek amaayla yeryüzüne çıkarlar. Tek ayaklı, tek gözlü ve kel varlıklardır. Zararlı ve iğrenç görünümlü bitki ve hayvan ne varsa, hepsi bu varlıkların ürünüdür. Onlar, insanları yolundan alıkoyup, cinayete sürüklerler. Bu ruhlardan en çok bilinenleri ise Arsan-Duolay ve Hara Suorun'dur.

Abaasılann (bu ad bazı edebiyat metinlerinde abaahi şeklinde gösterilmiştir) çoğu, insanın aklını elinden alıp deliye çevirebilme gücüne sahipler. Abaasılann yemekleri, genelde insan vücudu, böcek, leş gibi kokan şeylerden oluşur. İnsanlar, onlardan korunmak için kurban verirler. Böylece can karşılığında can vermiş olurlar. Abaasılann başka bir özelliği de insanların ruhlarını alıp götürmektir. Diğer Türk halklarının inançlarında buna benzer varlıkların yerini, "Albastı" (Hal Anası) ismiyle anılan benzer varlıklar alıyor. Yaradılış itibariyle kötülük verici olan Abaası ruhlar, bazen iyilik yapsalar da bunu iyi oldukları için değil, kendi çıkartan için yaparlar.

Eski zamanlardaki Yakutlar, bir insanın ömrünün en az yetmiş yıl olduğunu düşünürlerdi. Birinin yetmiş yaşından önce ölmesini, kötü ruhlar olan Abaasılar veya samanlara bağlarlardı. Yakutların inancına göre ise kopuz sesine düşkün olan Abaasılar, insanlardan farklı olarak arka arkaya yürürler. Bu da yine onların, karanlık yeraltı dünyasına özgü değişken huylu varlıklar olmalarından kaynaklanmaktadır. Onların bir özelliği de yeryüzünden gelenleri görememeleridir. Kendileri de yeryüzüne gknlarında görünmez olurlar. Onları yeryüzünde sadece büyücüler görebilir.

Şaman efsanelerine göre ruhlar, şaman olacağı kesin olan insanın ruhunu alıp yeraltı dünyasına götürürler. Şaman mitolojisine göre yeraltında, bu şekilde gelen canlıları saklamak için aynlanmış yerler bulunur. (Bazı metinlerde bu yuvaya beşik de denilmiştir). Abaasıla-

ABAASI-ABAAHI

nn vergi olarak verdikleri bu canlar, efsanevî bir kuş tarafından beslenip, yetiştirilir. Bazı şamanların anlatûklanna göre, onları saklayan ve geleceğin şamanı olarak yetiştiren bir kadın vardır. Bu kadın, tüm "ulu şamanlar"ın anası sayılır.

Geleceğin güçlü şamanının ruhu, yeraltı dünyasında üç yıl saklanır. Zayıf şamanlarınki ise bir yıl. Bu süre dolduğunda, tekrar yeryüzüne dönüp ayrıldığı cisme yeniden kavuşurlar. Ruhu çalınıp yeraltına götürülmüş olan kimse, bu süre içerisinde deliler gibi dolaşır. Bu hali ruhunun tutsak kaldığı sürece devam eder ve sadece geceleri uyurken yeraltı dünyasında olabilir.

Abaasılar, geleceğin şamanlarının manevî ataları -yaratıcıları- sayılırlar. Yeraltı dünyasındaki o evin sahibi de yine Abaasılardır. Abaasılar bu evlerinde, "kut" denilen şaman ruhlarını terbiye edip yetiştirirler. Veda zamanı geldiğinde de gelecek şamanın bedenini yapıp, parça parça doğrarlar. Bunun için önce onun başını kesip, bedeninin nasıl parçalandığını gözleriyle görebilsin diye yüksek bir ağacın üstüne koyarlar.

Sonra bu beden, dokuz kötü ruh arasında üç defa bölünür. Doğranmış bu parçalar, gelecek şamanın geçeceği yollara atılır. Gelecekte güçlü şaman olacak birinin bedeni tüm kötü ruhlara yeter. Bu şaman, belâyla karşılaştığında, belâyı yaratan tüm ruhların yolunu bilir ve bu belâyı rahatlıkla giderir. Gelecek şamanın bedeni bölüştürülünce, kötü ruhlardan hangisine yetişmezse, o kötü ruhun yarattığı hastalık ve belâ karşısında aciz kalır.

Bedeni doğranıp yenildikten sonra kemikleri yeni etlerle örtülen, bir anlamda tazelenen gelecek şaman, bu süre içinde kendi evinde ağır hasta şeklinde yatar ve ölümle yaşam arasında kalır. Bu arada söylemek gerekiyor ki sadece Abaası ruhları olan şamanların bedenleri parçalanır.

Bir Yakut efsanesinde ise Büyük Abaası'nın, kendi öz oğlunun kemiklerini, beşik denilen evde bir yere toplayarak, onu büyüyle tekrar dirilttiğinden söz edilir. Yakutların dinî-mitolojik inanışlarında, bu varlıklar kökenlerine göre, başka ruhlardan farklılaşırlar ve onlarla tamamen zıt bir kutupta değerlendirilirler.

ABDAL ABIDAL

Abdal Köse, Şeytana binmiş
ve dombras.n. çalarken

ABDAL-ABIDAL: Tasavvuf edebiyatında, maddiyata olan bağlılıklardan kurtulup, kendini Allah yolunda kurban eden sûfl veya erenlere denir.

Ibn-i Arabî'ye göre, Allah yedi iklimi yedi Abdal aracılığıyla gösteriyor.

Bu sözcüğün tasavvuftaki anlamı, felsefeyle olan yakınlığından ve ayrıca mitolojiden kaynaklanmıştır. Halk sûfiliğinde, abdalların istedikleri zaman istedikleri mekanda olabileceklerine inanılır. Yani zaman ve mekân sınırlarını aşabilme gücüne sahip olduklarına inanılır. Onlar, bazı müstesna varlıklar dışında kimseye görünmezler. İnanişâ göre gizli güçleri olan ve büyü gücüne sahip olan

abdallar, M V a 2 m u r M » * * * » , ^re-

ketin artması ve tüm belâlardan ko-

runmak İçin Allah'tan ne dilerlerse kabul edilir.

Abdal hakkındaki görüşler, Türk halk inanışlarında da kendine yer edinmiştir. Omeğin, Dağıstan'da yaşayan Türk topluluklarından bir kısmında yaygın olan inanişâ göre. eğer dokuz aylık bebek, ane rahminde ölmüşse, bunu o Abdal götürmüş demektir. Söylenenlere göre uzun ak sakallı olan Abdal, dağlarda yaşar, dağ keçileri arasında dolaşıp onları korur. Kimselere görünmez. Avcılar onun adına dua edip kurban verirlerse avları uğurlu olur. Eğer bunu yapmazlarsa ne kadar usta ava olurlarsa olsunlar o avdan eli boş dönecekleri kesindir.

Abdal, İnsanların yalvaşlarını dinler. Onlara aar, ancak verdiği nasihatlerin de dinlenmesini ister. Bazı mitolojik metinlerde Abdal'ın, ölmüş dağ keçisini dirilttiği ve yeniden hayat verdiği bile anlatılmıştır.

Bugünkü Saka Türkçesinde, erkek samanlara verilen lakap olarak

ABZAR İYASE

"Abidal" şeklinde bir sözcük vardır. Bu sözcüğün, "Abdal" sözcüğüne benzerliği de dikkat çekicidir. Azerbaycan'da bir zamanlar âşıklar yetiştirmekle ünlü olmuş. Abdal adında bir şehir bile var. Ayrıca abdal-aptal sözü, tarihte "Ağ Hun" adıyla bilinen Eftalitlerin adıyla da bağlantılıdır.

Kızıl başlarda Abdallık kültürünün varlığı. Hazar Denizi'nin güney kıyısında yaşayan Türkmen boylanında Abdal adını taşıyan insanlara rastlanabilmesi, Abdallann gizli dillerinin olması, Anadolu'daki Abdallann, daha çok göçebe hayatı sürerek, çalgı, türkücü ve masala olmaları, Köroğlu masallannı söylemekte meşhur olmaları, kendilerine Alevi diyen bu insanların Ehli-Beyt'in kullan olduklarını söylemeleri, Muharrem ayında Kerbelâ şehitlerine yas tutmaları, (Anadolu Abdallanna, en çok Alevilerin sıklıkla yaşadığı yerlerde rastlanır) ve bunlar gibi birçok örnek. gerçekten de bu sözcüğün derin tarihî kökleri olduğunu gösteriyor. Çünkü Alevi olarak bilinen bu zümre, kimi zaman Müslümanlıkla uyuşmayan, bu yüzden çok yerde kabul görmeyen, gerçekte de İslam'dan önceki yüzyıllara ait eski Türk inançlarını yaşatırlar. Geçmişte Abdalan-i Rum denilen ve halk arasında büyük şöhretleri olan bu kimseler, çoğu zaman inançları bozuk, serseri dervişler olarak gösterilmiş, şeriat düşmanı olarak lanse edilmişlerdir.

Değişik kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu sözcük, İran'da 11. ve 14. yüzyıllarda kaleme alınmış edebî metinlerde "derviş", 15. yüzyıla ait metinlerde ise "divane" anlamında kullanılmıştır. Kimi zaman onlardan bahsedildiğinde de "ışık" sözcüğü kullanılmıştır. Daha sonraları Bektaşiliğin onu içine aldığı, bir kısmını değiştirdiği ve hatta erittiği yönünde de görüşler vardır.

ABIYAŞ KAN: Altay uygarlığı çevresinde yaşayan bir gaip Türk halkının mitolojik metinlerinde, kâinatın yaratıcısı sayılan Ülgen'e verilen adlardan biri. (bak: Ülgen)

ABZAR İYASE: Kazan Tatarlannın inançlarına göre. ahırlarda, evin avlusunda veya bahçesinde yaşadığına inanılan bir ruhtur.

AÇGÖZLÜLÜK

En çok "Ev Sahibi" adıyla anılan ruhla karşılaştırmıştır. Batıl inanca göre, insanların gözüne ancak uzaktan uzağa, insan kılığında veya değişik hayvan şekillerine bürünerek görünebilir. Ev hayvanlarından bazıları sever. Örneğin, atın kuyruğunu örmek onun sevdiği işlerden biridir. Ancak sevmediği ev hayvanları da vardır. İnsanlar bu hayvanların Abzar İyase tarafından öldürüleceğini düşündükleri için, onları hemen satmayı tercih ederler.

Abzar İyase, Batı Sibiriya Tatarian'nın mitolojik görüşlerindeki "Mal Sahibi", "Zengi Baba" gibi varlıklara yakınlığı ile tanınır.

AÇGÖZLÜLÜK: Açgözlülük veya çok yemek yemek, yedikçe de doymamak, mistik varlıkların özelliklerinden biridir. Bu bakımdan Karaçay-Balkariann dilinde "geleceği gören ve bilen" mitolojik oburun adıdır. Başkurd ve diğer Türk halklarının mitolojik görüşlerinde yer alan bu varlığın adı, mecazî olarak "Aç göz" anlamına gelir.

Mitolojik kökenli efsane ve hikâyelerin kahramanlarında da olağanüstü bir şekilde yemek yemek özelliği görülür. Bu, mitolojik kahramanlar için bir ayrıcalıktır. Büyülü bir Azerbaycan hikâyesinde, tılsıma düşmüş bir kahramanın ne kadar yerse yesin doymadığı yazılıdır. Bu kahramanın açlığı sadece tılsımın etkisinden kurtulduktan sonra giderilebilir.

Çok yemek, mitolojik kahramanların övülen bir özelliğidir. Burada ayrıca mitolojik kahramanın düştüğü geçici durum, onun öbür dünyadaki alacağı şekil olarak kendini gösterir. Genellikle Türk destanlarındaki kahramanlar da çok yemek yemeleriyle bilinirler. Örneğin Köroğlu gibi mitolojik kahramanın çok yemesi, onun kahramanlığının bir parçası gibi övülür. Bu motif başlangıçta (daha önceki çağlarda) o kahramanın diğer dünyada tılsıma düşmüş olduğunu gösterir.

O. Freydenberg'e göre, açgözlülük, mecazî anlamda ölümü ifade eder. Altay inananda, diğer dünyada akmakta olan ırmağın adının "Doymadım" (Joymadım) olması da açgözlülüğün, ölümün mecazî olduğunu gösteriyor.

AD

AD: Mitolojik görüşlerin temelinde, bir kimsenin veya nesnenin adının olması, onun var olduğunun başlıca göstergesidir. Adın, şahıs veya eşya ile birlikte ifade edilen mitolojik düşüncede, bir şeyin veya insanın adının yok olması, o adı taşıyanın da yok olmasını beraberinde getirir. Eski inanışlara göre de bir nesnenin oluşabilmesi ve varolması için öncelikle ona ad verilmesi gerekiyordu. Sümer mitolojisinde, önceleri her şeyin adsız olduğu yazılır. Sonraları, Bilgelik ve Su Tanrısı olan "Enki", her şeye bir ad vermiş ve böylece dünya yaratılmıştır.

Sayan-Altay Türklerinin mitolojik inançlarına göre de kâinat, adlandırma (nominasyon) yoluyla yaratılmıştır. Her şey sağır ve sessizken, yer ve gök diye bir şey yokken, baştan başa sularla kaplı sonu olmayan bu dünya, adlandırılarak ve başka bir deyişle anlamlandırılarak yaratılmıştır. Çünkü adı olmayan bir şeyin kendisi de yok sayılırdı.

Azerbaycanlılar arasında dolaşan bir rivayete göre, kâinattaki her şeyin adını, "Korkut Ata" vermiştir. Yakutlarda ise ad verme İşlevi Ulu Ana'nın bir görevidir. Türk yaratılış mitolojisine göre, "Ağ Ana'nın buyruğu ile Ülgen, "yer yaratılsın!" demiş ve yer yaratılmıştır. Sonra "Gök yaratılsın!" demiş ve gök yaratılmıştır. "Oğuzname"deki "... Bolsın kıl..." hükmü de içerik itibarıyla, Müslümanlıkta ki yaratılış hikâyesine benzer. İslam'a göre başlangıcı ve sonu olmayan eşsiz yedi kat yer, yedi kat gök ve on sekiz bin âlem, Allah'ın "Ol" <Kün!) demesiyle yaratılmıştır. Adem'in yaratılışı da ona kutsal adların öğretilmesiyle başlamıştır. Mitolojik adların birçoğunun ayrı ayrı bugüne kadar gelişleri tesadüf değildir. Bu adlar, mitolojik sistem hakkında fikir yürütmek için biricik kaynak sayılır.

Eski mitolojik düşüncede "Gerçekliğin", sözle, adla ve adlandırmayla yaratıldığına inanılırdı. Çünkü bu düşünce, adla eşya veya kişiler arasında özdeşlik kuruyordu. Adın doğru düzgün seçilmemesi, düzensizliğin kaynağı olup, kaosa ve karmaşaya yol açabilirdi. Ad ile varlık iç içe sayılırdı. Ad, varlığın ifadesini ve mahiyetini oluşturdu. Varlığın kendisi de onda ve onunla yaşayabilirdi. Ad ile talih arasında kınılmaz bir bağ olmasına da o yüzden inanılmıştır. Ona

AD

göre, bir kimsenin adı vasıtasıyla iyilik veya kötülük yapılabileceği de mümkün sayılırdı. Şorlann görüşüne göre bir kimse, öbür dünya variiklanndan olan "Dağ Sahibfnin, onu Öz adıyla çağırmasına dönüp baksaydı, aklını yitirip ölürdü. Bu İnanişta adla can, birbirine bağlıdırlar. Sihirli hikâyelerde bazen kahramanın adı, onun ruhunun yerleştiği yeri gösterebilir. Ruhunun olduğu yer gizli kaldığı sürece yenilmez olan kahraman, adının anlaşılması ve ruhunun yerinin belirlenmesiyle yenilir, ölüme teslim olur.

Eski Türklerin ilk çağlarda taşıdıkları adlar, etnik geleneklerle bağlı olmuştur. Bir yaş döneminden diğerine geçilmesi, ad almakla mümkün olduğundan ve ad verme yaratmakla eş anlama geldiğinden, erlik (Erlik, cehennem ve yeraltı ölümler saltanatının hakimi) erdemini gösteren "Er" adını almak, yeniden doğmakla aynı anlama geliyordu. "Dede Korkut" kitabında büyük Oğuz beyleri, ellerini kaidin şöyle dua ederler: "Bu ad, bu yiğide kutlu olsun!" Çünkü ad, bu adı taşıyacak İnsanın varlığı ve içeriğiyle çakışmak, sayılı ve uğurlu olmalıydı. Bu nedenle gönlüne ilham edilen "Korkut Ata" da gönlüne doğan İyi bir İşarete göre ad verir.

Eskiden kutsal olarak bilinen adlar, gizli tutulurdu. Bu adların seslendirilmesi yasak olduğundan, bu adları taşıyan varlıklar, başka bir adla anılırdı. Arkaik motiflerini koruyan Türk destanlarında. çabuk büyüyen çocuklar, bir günde bir yaşında olan yiğitler ve atalarının tek evladı olan kahramanlar, kendilerine tanrıdan ad isterler. Şor destanlarında, adsız yaşamak istemeyen kahraman, elinde kımız dolu bir kapla dağ başına çıkıp kendisine ad verilmesini ister. Çünkü bu ad, onun toplumsal statüsünü belirleyecektir. Yakut geleneklerinde de ikinci gerçek ad. kişinin yay çekip ok atmaya başladığı zaman verilirdi. Bu destanlarda, adı olmayanların adsızlıktan çektikleri aalar anlatılır.

Eski Türklerde, eğer bir çocuk doğmadan ölürse, o ailede ondan sonra doğacak çocuğa "Adsız" adını koyarlardı. Çocuğun bu adla daha çok yaşayacağına inanılırdı. Orta devirler tarihinde, "adsız" adıyla birçok kişinin varlığı, bu inanışın bir ürünüdür.

BaO Sibirya Tatarları'nın dinî inançlarında kadın dñsinden olan

ADAMCİL KURT

korkunç bir ruha "Adsız" (Attsıs) adının verilmiş olması, ad anlayışının mitolojik düşünce için ne demek olduğunu anlaşılması için dikkat çekici bir örnektir.

İlk Selçuklu beylerinden olan Tuğrul, Çağn ve Beykun'un adlan, yıröa kuş adlan- (lir. Etnik bilimlerin gözlemlerine göre, 11. ve 18. yüzyıllar arasında, Türkmen boylan- nın büyükleri genellikle yırtıcı hayvan ve kuş adlan taşıyorlardı. Bu, aynı anda doğaya olan yakınlığın ifadesiydi. Müslümanlığı ka- bul etmiş olan Oğuzlarda ise iki ad oluyor- du. Bu adlann ilki yeni Müslüman adı. diğeri ise boy ve soy mensupluğunu gösteriyordu. Çünkü yabana adın taşınması yabana gibi ol- mak, yabanaya benzemek demektir.

Doğal mekanlara verilen adlar, dinî-mitolojik içerik taşıdığından, dağ, çay ve göl adlan mitolojik İnançlara sahip bir Türkün gözünde, yalnız coğrafi bir ad değil, yerin sahibi olan ruhun adı olarak da dü- şünüldü. Örneğin. "Alvız". bir dağın adıdır. Dağ sahibinin adı da Alvız'dır. Çünkü dağ ruhu Alvız'ın kendisi de aynı dağda, sahibi ol- duğu yerde yaşamaktadır... Yani, doğal bir yerin adı mitolojik ba- kımdan neyi ifade ediyorsa, aynı şeyin taşıyıcısı da olur. Bir başka anlatımla, bir ruh neyin sahibi ise onda da yaşar. Bu yüzden, canlı ve İnsan benzeri oldukları düşünülen bu varlıklann, dualara ve yal- vanşlara cevap verebileceklerine inanılır. Böylece ad, mitolojik dü- şüncede, başlangıç olan. anlamlandıran şeydi. Bu bakımdan var ol- manın da koşuludur.

ADAMCİL KURT: İnanışa göre geceleri kurt derisine giren kadın.

Türklerin demonolojik (Şeytan) inançlarında bu varlığın adına ba- zen "Kurt Kadın", bazen de "Adamcıl" denilir. "Bizden İyiler" adıyla bilinen varlıklardan olduklarına inanılır. Kadınlann kurt olmalannın sebebi, güya geceleyin başı açık dışarı çıkmalarıdır. Onlar gündüz-

J A ^

pjjgr ^P^S

\0

K u r t Figürlü

At K<>şumu Süsü

AĞ ANA

leri gelip kendi İşlerini görürler, geceler ise gidip insan yerler. Onlann kurt elbisesi bulunup, tandıra atılarak yakılır. Elbisesinin kokusunu alan kadın bağırır ve sonra rahatlar.

Bir anlamda, "Adam-al Kurt" ifadesini, Türk

Hun Dönemine Ait İlâhi Kurt Figürü

demonolojisinde, yan şeytan varlıklar olarak bilinen karakter arasında saymak. Yan şeytan varlıklar ise canlı insanlarla ruhlar arasında bir karakter olarak mitolojik karakterler arasında yerlerini alırlar.

AG ANA: Adına en çok yaratılış efsanesinde rastlanan ulu varlık, melek ve koruyucu bir ruhtur.

Yer. gök yaratılmadan önce de var olup hayali gökte dolaştığına inanılan "Ağ Ana", hayatın başlangıca olan ne varsa hepsine ruh vererek, yaşamın döngüsünü omuzlannda taşıyan olarak düşünülmüştür. O, doğanın başlıca yarana gücünü kendinde toplayarak, bir anlamda şuuraltı ezelî sim da sembolize eder. Altay Türklerinin inanana göre. ışıktan bir kadın hayalî olan (varlığı ışıktan yogiulan) Ağ Ana, tann Ülgen'e yaratma gücü ve ilhamı vermiştir.

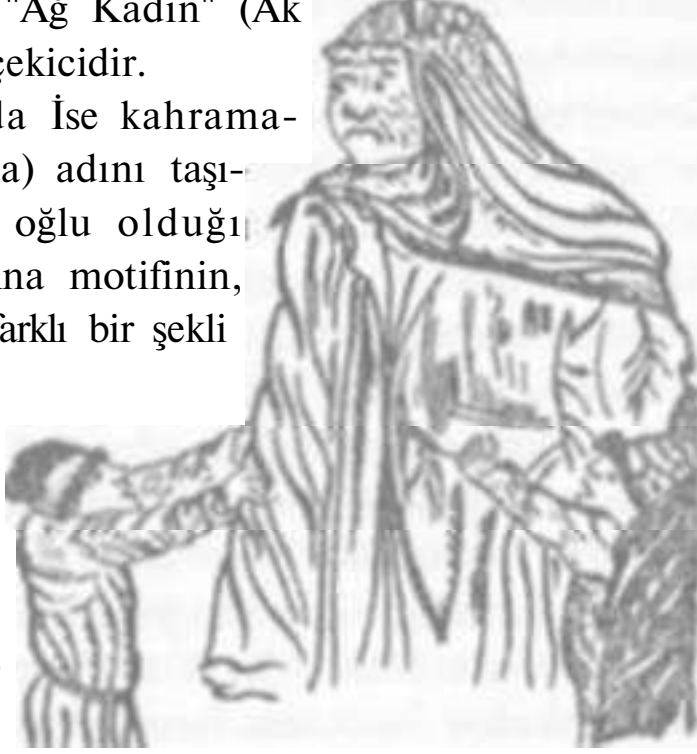
Sakalann. iyiliksever bir ruh saydıkları "Umay Ana "ya "Uluk Ak İne" (Ulu Ağ Ana) adı vermeleri de yaratılış efsanesine göre Tan-n'ya yaratma ilhamı veren Ağ Anaya yakınlığıyla dikkat çekicidir. Bu ad aynı anda "Umay"ın "Ulu Ana" topluluğuna bağlılığının ve bu mitolojik varlığın değişmiş hali olduğunun göstergesidir. "Ulu Ağ Ana", "Pay Ice". 'May Ice" ve "Imay Ice" denilen ve hayır seven bir ruh olarak bilinen Umay ilahesi gibi. kopup geldiği mitolojik kültürün kendisi kadar çok eski bir inanın izlerini taşımaktadır. Tatarlann, Müslümanlık'a kadar olan eski inanışları arasında. Ulu Ana'ya bağlantılı olduğu düşünülen. "Ulu Yaratan Ana" (Olo Jaratkan Ana) anlayışı vardı. Kumuklarda. "Albastı" motifinin izlerini taşı-

AĞAÇ

yan mitolojik varlığın adının "Ağ Kadın" (Ak kadın) olması da yine dikkat çekicidir.

Kazakların "Goroğlu'sunda İse kahramanın anası, "Ağ Ana" (Ak Ana) adını taşımaktadır. Goroğlu'nun gök oğlu olduğu düşünülürse, buradaki Ağ Ana motifinin, en eski Ulu Ana veya onun farklı bir şekli olan Ulu Ağ Ananın değişik bir versiyonu okluğu kanaatine varılabilir.

"Ağ Ana" adındaki "Ağ" sözcüğü İse bu varlığın kutsal olduğuna işaret etmektedir. Altay şaman metinlerinde ve buna benzer diğer metinlerde bu sözcük, "mübarek yüzlü, kutsal" diye de tercüme

Yüzüne Kutsal Bir Çehre Verilmiş
Bir Büyük Anne

edilmiştir. Teleutlarda, bu kutsal ananın adı. "Ak Ene"dir (Ağ Ana). O. aynı anda "Ene-yayaçT, yani (yaratan ana) adını da taşımaktadır, (bak: Ulu Ana. Yer Ana)

AĞAÇ: Türk Tanrıçılık sisteminde Gök-Tann'nın simgelerinden biridir.

Bu nedenle Türklerdeki ağaç sevgisi ve saygısını hiçbir zaman tapınmak olarak görmemek gerekir. Ağaca tapınma denilen olay, aslında çoğu zaman Oğuzların ağaca gösterdikleri saygının bir ifadesidir.

"Bay Terek". Temir Kavak** veya "Hayat (Dünya) Ağacı" denilen kutsal "Evliya Ağaç" inanışına, sadece Türk mitolojisinde değil tüm dünya halklarının mitolojilerinde rastlanabilir.

Türk etnlk-kültürel geleneğine baktığımızda, önemli bir yer tutan ağaç miti. Türk düşüncesinde yaratılış nedeninin başlıca motiflerinden biri olarak gösteriliyor. Bu düşünceye göre, ilk insan dokuz budaklı bir ağacın altında yaratılmıştır. Türk mitolojisinde. "Evliya Ağaç", tanrıya kavuşmanın yoludur. İnaniş göre. yüce dağlar gibi

AĞAÇ

bazı kutsal ağaçların Kısıkn d.1 gözle ^ölünmeyecek kadar göklere yükselir ve göklerde olduğu sanılan ışık dolu cennet âlemine ulaşır. Cennet ise Ulu Tann'nın yaşadığı mekândır. Bu kutsal "Evliya Ağaçlar" zaman geçtikçe Tann'nın gözle görülebilen yanına çevrilmiştir. Böylelikle, "Evliya Ulu Ağaç" Türk düşüncesinde Tann'nın ilahî Özelliklerinin maddî dünyadaki sembolü haline gelmiş, başka bir deyişle onu sembolize etmiştir.

Tann'yı sembolize eden kutsal Evliya Ağaclar'nın, Türk mltoloji-sindeki tanımına uygunluğu açısından birçok özelliği vardır. Tek ve benzersiz olması, ölümsüzlüğü sembolize etmesi, sığınacak yer olması v.b.. Bu özellikler, aynı anda "Ulu Göy-Tann"nın taşıdığı özelliklerdir. Bunun için. yalnız ağaç kutsal bilinmiş ve onu kesmek günah sayılmıştır. Böylelikle, Tann Dağı" gibi. "Evliya Ağaç" da Türk mitolojisindeki Tannalıkta Tann'yı temsil etmektedir.

M. Kaşgarî'nin, Oğuzlardan bahsederken verdiği bilgilere göre, onların yüksek bir dağla yakınlığına ve "gözlerine ulu görünen" büyük bir ağaca Tann'ın dediklerini söyler. Derbent yakınlarında yaşayan Kumukların, dokunulmaz ve kutsal saydıkları ağaca, Tenkrihan" adını vermeleri gibi çok sayıda bilgiler. Türklerin gözünde Ulu Ağaç'ın, Tann'nın ilahî vasıflarını taşıdığını gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu Osman Gazl'nin uykusuna girip, haki-miyetinin nerelere kadar uzanacağını söyleyen, her tarara dal-budak

Dünya Ağacı ve Kuşlar,
Hah Motifi.

salan ve budaklarının gölgesi dört bir yanı örten de ağaçtı. Bazı kaynaklarda. Ertuğrul Bey'in adıyla bağlantılandırılan bu uykudaki ağaç motifi, Türk destan kültürüne de çok uygun düşüyor.

Sayan Altay halk kültüründeki ağaç motifi, yer sahibi motifiyle ilintilidir. Burada ağaç. Ulu Ana'mın yaşadığı ve kahramanlara memesinden süt verdiği yerdir. Ağaç, Türk halklarının gelenek-sel dünya görüşlerinde, insanların bir-birleriyle ve doğanın insanlarla bağı

sembolize eder. Hakasların yaşlıları, kayın ağacının yerin derinliklerine İşlemiş köklerinde, yeraltı dünyasındaki atalar alemiyle bağlı gücün İfadesini görürler. Türk halklarında ulu ağaçların evliya adlarıyla anılması da çok yaygındır. Büyük olasılıkla Tann'nın tekliğini simgelediği için, yalnız ağaçlar, mitolojik inanışlarda önemli yer tutmuşlardır.

"Evliya Ağaç" mitolojisine dair edebiyatlarda, "Dünya Ağacı", "Şaman Ağaa", "Bay-Terek" ve benzeri adlar görülür. Dünya halklarının mitolojisinde "Hayat Ağaa"; Altay Türk mitolojisinde "Bay-Kayın"; hikâyelerde ise Tamir Terek" adları da geçmektedir.

Dünyanın tam ortasında yükselen bu ağacın kökleri yeraltına İner. dalları İse dünya dağının zirvesine yükselir. Böylece bu kutsal ağaç, dünyanın her üç katını, -gök. yer ve yeraltı dünyalarını- birbirine bağlamaktadır.

Şamanist Türklerin en kutsal bildikleri ağaç. "Kayın" ağacıdır. Kutsal sayıldığı için de "Bay Kayın" denilen bu ağaç, bütün şaman .iyililerinde yer alır. Ağaç motifi olan Kayın. Al taylarda şaman »inlerinde, doğum, düğün ve bayramlarda, önemli unsurdu. Eski-lerde, a talan n hayattan bu ağaçla bağlanırdı. Altay şamanlarının İnancına göre, İnsanlar yaratıldıkları zaman ilk Kayın ağaa da Umay Anayla beraber yere inmiştir. Şamanı besleyip, büyüten ağacın adı, 'Ara Ağaç'tı. Yakutlara göre. göğün en üst katında olup, göğün yere ağlan kapısıdır. Yerle göğü birbirine bağlayan Dünya Ağaa'nın zirvesinde, iki başlı bir kartal yuva kurmuştur. Bu kartalın işi. gökleri korumaktır.

Hakaslar. "İmay Toyı" adını verdikleri törenlerde kullandıktan ağaa, tören bittiğinde götürüp ormana dikerlerdi. Eğer bu ağaç künimazsa. adına tören yapılan kadının ailede çocukların dünyaya geleceğine inanılırdı. Hakasların geleneksel görüşlerinde ağaç, aynı /amanda "insan", "insanın canı" ve "soy" anlamlarıyla da bağlantılıdır.

Toprağın ruhunun da yoğun Kayın Ağaa'nda olduğuna inanılmıştır. Şamanlar kendi ilâhîlerinde, tören ve âyinlerin başlıca unsuru olan Kayın Ağaa'na, "Bay Kayın" derlerdi. Kayın Ağaa, Tann'yla kulu arasında ilahî bir köprü gibi düşünülürdü. Şoriar da dağ ve su

AĞAÇ

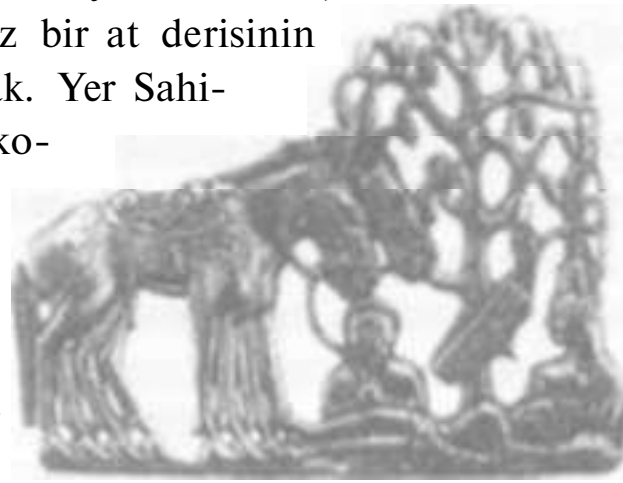
ruhlarının şerefine yaptıkları Ayinleri. Kayın Ağaa'nın altında geçirirlerdi.

Türk halklarında. ağaçların bereketli olması veya birkaç yıl ürün vermeyen ağaçların ürün vermesi İçin, (ağaç korkutmak) gibi adlarla bilinen gelenekler vardır. Uykuda, çiçeklenen ağaç görmenin, dünyaya çocuk geleceği şeklinde, yıkılan ağaç görülmesinin de ölümün işareti olarak yorumlanması da ağaçlara bağlı eski inanışların bir ürünüdür.

Mitolojik inanışa göre, öbür dünyada her yaprağı bu dünyadaki bir İnsana ait olan bir ağaç vardır. O insan, yaprağı saranp yere düştüğü zaman ölür. Bu İnanışlara göre. Kadir Gecelerinde ise sular durur ve ağaçlar secdeye giderler.

Türk etnik-kültürel geleneğinde, her ağaan birer canlı varlık olduğuna inanılmıştır. Buna göre de kutsal ağaca zarar veren veya dallarını kıran birine zeval geleceğine inanılmıştır. Tapınılan ağaca ant İçilir, her yıl bir kurban kesilirdi. Küçük Asya Kızılbaşlarında. kutsal ağaan ilahî özellik taşıdığını belirtmek için bu ağaçlara 'Dede Ağaa" denilirdi. "Cengizname"ye göre. Cengiz, her boya bir işaret olarak ayn ayn damga, kuş ve benzeri şeylerin yanında bir de ağaç tâyin etmişti.

Altaylarda, "Genç Oğlan" adlı hikâyenin kahramanı, Kayın Ağaa'nın altında geceledikten sonra ad alır. Kırgız ve Kazaklarda ise kısır kadınlar, yalnız ağaan (veya suyun) yanında geceleyp kurban keserlerdi. Yakutlarda, çocuğu olmayan kadınlar, kutsal bir ağaan dibinde ak-boz bir at derisinin üzerine oturur, ağlayıp sızlayarak. Yer Sahibinden çocuk isterlerdi. "Er Sokotoh" destanında. Er Sokotoh'un ablası sekiz budaklı ağaç. kardeşine yenilmez güç vermek İçin onu emzirir. Oguzname'deki "Kıpçak" efsanesinde de ağaçtan söz edilmektedir.

Altay halk biliminde. Kayın Ağaa-

iskitlerde Hayat Agaa

AĞAÇ KİŞİ

a'ndan inip, yeni doğmuş çocuğa ad veren, insanlara yardım eden, »l lakalli yaşlı motifler gömiek mümkündür. Ancak, Türk mitolojimi U\ ağaçtan doğma motifi görülmez. Kahramanlar ağaç yoluyla < rnet'tengelerler.

lurk kültüründe, kutsal ağaan küçük bir dalını bile kesmeye kimse cesaret edemez. Azerbaycanlıların inanışlarına göre, dede- 1 Ml ta ruhlan gününde, ne olursa olsun kesilemezdi.

hube ve mezariann başında olan ağaçlar da kutsal sayıldığına. 1. ut. kesinlikle yakılmazlardı. Geleneksel görüşlere göre ağaç kesmek, genellikle günah sayılmış ve sadece mecbur kalındığında bu y< 1 başvurulmuştur.

Anadolu'daki Kızılbaş Şiilerinln ziyaret ettikleri şeylerden en önemlisi ağaçlardır. Kızılbaşlar, görkemli ağaç karşısında baş eğip, yılda bir kez orada tören yaparak kurban keserlerdi. Ağaca tapınmanın bir başka iradesi ise evin temeli atıldığında ağaca kurban 1. Mne geleneğiydi. İnanişaa göre, ağır olduğu düşünerek, meyveli ağa< m altında yatmazlar, tansal özellikler taşıyan Ulu Ağaç'ın dibinde de oturmazlardı. Meyve getiren ağaan kesilmesi, günah sayılırdı. Bu ağaç kesildiği taktirde, Ağaç Sahibinin insana zarar vere< rgi düşünülürdü.

M. Kaşgarî, "Bay Yığaç'ı, bir yer adı olarak kayda almıştır. Kaza- UMan'daki birçok doğal obje ve yere "Aulie Akaş" {Evliya Ağaç, Kutsal Ağaç) gibi adlar verilmiştir. Bütün bunlar, ağacın Türk uygarlıklarındaki yerine işaret etmekte, onun kutsallık yönünü bildirmekle, lir.

Âşık Paşaoğlu tarihinde, "Devletli Kaba Ağaç" iradesine rastlanılır. Buradaki "Kaba Ağaç" anlayışı, bu şekliyle, "Dede Korkut Kitabı'nda da geçer. "Kaba" sıratı, ağaan ululuğuna, kutsallığına işaret 14arak görülebilir. Ağaç, Azerbaycan dekoratif sanatında ortaya konun örneklerin tamamında da hayatın başlangıç sembollerinden biri • tlarak yer almaktadır.

AĞAÇ KİŞİ: Karaçayların (ve Azerbaycanlıların) mitolojik görüşlerinde, "Orman Adamı" olarak yer alan, şeytanî bir karakterdir.

AGAN

likitlerde Hayat Ağaa

İlem kadın hem de erkek dmsinden ol-
«hıo.ıı düşünülen bu varlığın, ormanlarda
yaşadığına inanılmıştır. Vücudu baştan Uışa
sık tüylerle kaplı olan Ağaç Kişi. görüntü İti-
baryle, insanla maymun arasında bir varlık-
tır. Kötü ve mide bulandına bir kokuya sa-
hiptir. Böyle pis kokması, hetonik kökenli
şeytan gibi onun da öbür dünya ile bağlı ol-
duğunu gösterir.

Ağaç Kişi, yemek bulmak için bağlan
bostanları dolaşır. Bazen de İnsanların attık-
ları elbiseleri götürüp, giyer. Onun köpek-
lerden korktuğuna inanılır. Araştırmaalann
bir çoğu. Ağaç Kişi ile ilgili minen. "Kardan Adam" hikayelerinin lo-
kal bir versiyonu olarak değerlendirirler.

AĞAN: Türk dillerinde, "dua" anlamında kullanılan bir sözcük.

"İrk Bitik"te de aynı anlamda kullanılmaktadır. "Eski Türk Sözlü-
ğü'nde, soru işaretiyle, Tövbe" gibi İzah edilmiştir. E. K. Pekars-
ki'nin. Yakut dilinde kayıda aldığı "ruhan çağırma" anlamında kul-
lanılan "Agal" sözcüğünün de "Ağan" ile aynı kökten olduğu düşü-
nılmektedir. Bu sözcük. "Dede Kokut KİtabTnaa. bazı araştırmacı-
lar tarafından yanlış olarak "göz yaşı dökmek" anlamında olan "Ağ-
la" fiiliyle bağlantılı gösterilmiştir.

Aslında ise buradaki "ağla" fiili: "dua etmek, çağırma" anlamın-
da olup, "ağlan"la aynı kökten gelir. Bu da Arap dilindeki, "dea"
sözcüğünden türemiş olan. "dua etmek, çağırma" gibi Türkçe söz-
cüğü şeklinde, Dede Korkut Oğuznamelerinin dilinde de İşlenmiş-
tir. ("Han Kazan aydır: Oğul, oğul. ay oğul! Sen gidell. ağlamağım
gökteyken, yere İndi", "Ağ alnını yere koydu. Namaz kıldı. Ağladı.
Kadir Tann'dan hacet diledi.")

AĞI: (bak: Yuğ)

AHIR ZAMAN

AHIR ZAMAN (ZAMANIN SONU): Kıyamet, mahşer, ahret, dünyanın sonu.

"Ahır Zaman" sözcüğü, Arap kökenli olup, farklı Türk halklarında, aynı terimler olarak karşımıza gkmaktadır. Karakalpakça'da 'Ahırğı Zaman'; Özbekçe'de "Ohir Zamon, Ohirat"; Çuvaşça'da Ahar Samana" ve buna benzer terimler olarak Türk dilleri aracılığıyla Kafkas dillerine geçen bu anlayışın bir kaynağı da eski Türklerin dinî-mitolojik görüşleridir. Dede Korkut Kitabında, "Ahır zaman olup. kıyamet kopunca..." denilir. Buradaki "Ahır Zaman" anlayışıyla, dünyadaki yaşamın, kıyametten önceki son zamanları anlatılır, reni Müslümanlığı ve onunla beraber bu dünyadaki hayatın fani oluşunu kabul etmiş olan Türklerde, ahır zamanın gelişile, kıyametin kopması, birbirine bağlı olarak düşünülmüştür.

Bu dönüşler, zamanın dönüşünü kabul eden dinlerde ebediyete katlar devam eder. Dünyanın fani olduğunu ve zamanın düz bir çizgide akıp gittiğine inanan dinlerde ise hem dünyanın hem de zamanın bir sonu olduğu görüşü hakimdir. Ancak, zamanın dönüşününlü olduğuna inanan dinlerde bile içinde yaşadığımız zamanın, ... >ı IU olan bir dönüşüm dönemi olduğuna inanılır.

Türklerde, zamanın sonuyla ilgili İslam kaynaklı görüşler, daha sonraki çağlarla aittir. Bu görüş, diğer dinlerle temasta olan Türk halklarında -örneğin Çuvaşlarda- sonraki etkileşmelerden ileri gelir. Hristiyanlık'taki mahşer günü ise kıyamet ve dünyanın sonu gibi günler hakkında olan görüşlerin etrafında cereyan eder.

"Zamanın sonu" anlayışı Kuranda yoktur. Ancak dinî hayatın zayıflaması ve ahlakın çöküşü şeklinde ortaya akan işaretlerden İMhsedilen hadislerde, "ahır zaman" ifadesi yer almaktadır. Ulan edebiyatındaki "ahır zaman" anlayışı, dinler tarihî ve mitolojideki dünyanın sonu anlayışıyla derin bağlantılıdır. Ancak, onunla hiç de aynı olmayan bir anlayış gibi görülür. Elbette, "ahır zaman", dünyanın sonuyla aynı değil, ancak ondan pek de ayrı sayılmaz. "Ahır zaman" anlayışı, bu manada, dünyanın sonu hakkındaki görüşlerle iç içe olup, kıyamete yaklaşan son devreyi, dünyanın son günlerini bildirir. Kuran-ı Kerime göre ise ahır zamanın ve kıyametin ne za-

AK KARA

man olacağını bilmek. insanoğlunun bilgisi dışındadır. "O saat hakkında, 'ne zaman kopacaktır?' diye. senden soruyorlar. De ki: Onun haberi Rabbindedir. Onu zamanı geldiğinde, sadece o yapacaktır." (Kuran: El Araf Suresi 187. Ayet)

islam alimleri, birkaç zaman devresinden bahsederler. Bu devreler içerisinde, hicretten kıyamete kadar devam edecek olan bir devre vardır. Bu sonuncu devreye, "ahır zaman" denilebilir. Bu devre kıyamete kadar sürecektir. Kıyametin ise ne zaman kopacağı bilinmemektedir. Kıyametin kopacağı an. Kuran da "saat" sözcüğüyle irade edilmiş, bu saatin hiç kimse tarafından bilinemeyeceği anlatılmıştır. Son peygamber olduğu için de Hz. Muhammed'e, "Ahır Zaman Peygamberi" denilmiştir.

Büyüklerin olduğu yerde, küçüklerin konuşması, zinanın çoğalması ve buna benzer geleneksel Türk ahlak anlayışına aykırı olan ne varsa ahır zaman işareti gibi görülmüştür. Bu bakımdan, Oguzname'deki sözler, ahır zaman işaretlerine Örnek gösterilebilir: "Atalar dururken, oğulların konuşması, analar dururken kızların konuşması...", "kadınla erkeğin aynı giysiyi giymesi." Böyle bakıldığında, eski Türkler, diğer dinlerde olduğu gibi. kıyameti ve dünyanın sonunu; fakirliğin çoğalması, doğal felaketlerin artması, göğün yanıp parçalanması, depremlerin çoğalması, denizlerin kaynayıp birbirine kanışması ve benzeri şekillerde görmemişler, (bak: Dünyanın sonu)

AK-KARA: (bak: Zıtlık)

AL AVRADI: (bale Al Kansı; Al Kızları; Albastı; Hal Anası)

AL BASMASI: Al Ruhuyla bağlı bir hastalık.

"Karabasan" veya "Karamat" adında da olduğu gibi her türlü kötülük ve eziyetin, şeytanlarla ilgili olduğunu gösterir. Anadolu Türklerinin İnanana göre, hamile kadın çok kan kaybettiği zaman, hayalet görmeye başlar. En çok korktuğu şeyler, gözünün önüne gelir. Hamile kadın yalnız kaldığında korktuğundan, "Al basar". "Al basmış" kadın, baygın halde olur. "Al Kansı" (Hal Anası), o sırada

AL DEDE

onun göğsüne çöküp, nefesini keser. Tam bu sırada, "Al", hamile kadının dğerlni çıkanp götürür ve yıkayarak yemek ister.

"Al basmış" hamile, korku İçinde kalır ve üstünde ağırlık olduğu Kin sayıklar, yemez, içmez ve nefesi daralır. O olup biten her şeyi .ıhlamaya başlar ama konuşamaz. "Al" basmış kadının, bu hastalık-tan kurtulması İçin, üzerinde Kuran okunur, "Al OcağTna götürülür ya<la buna benzer adetler uygulanırdı.

"Al basması", bir çeşit korku halidir. Bu durumlar, geleneksel yonişlerde şeytanî güçlerle ilişkilendirilir. "Al basması" hali de bu anlamda. "Al kansı". "Hal Anası". "Al Kadını" ve benzeri adlarla bi- iın. n. şeytani motifin adıylabağlantılıdır, (bak: Al; Albastı; Hal)

Al DEDE: Al-Hal İnananın, mitolojik Ulu Ana motifinden koparak aldığı bir şddl.

Sonradan yurt hamisi, vatanın koruyucusu imajını canlandıran Al Dede" İnaniş, bu anlamda, "Al-Hal" inanişryla aynı kökten gelir.

I ki bir mitolojik topluluk sayılan Ulu Ana motifinden ayrılış ve Al I lal Ana motifinin, sonradan "Al" Dede motifine dönüşmesi, ana kut'unun, ata kültüne geçişi şeklinde de açıklanabilir. O, Azer-Uıyran efsanelerinde, gerçekten de bir vatan koruyucusudur. Azer-l »ayt anın Tovuz Bölgesi'ndeki "Al Dede" ocağının adı da bu ruhla i' tolantılıdır. ("Aldedede olur möcüzat zührur"/ Âşık Ali Asker)

Al Dede'yle İlgili bir efsanede bir kurt, onun oğlu olan Köroğ-lı'nu. beşikli dağda süt vererek besler. Dağın yurt koruyucusu ol- ı luğuna ve ili koruduğuna dair eski mitolojik İnaniş; Türk halklarının efsanelerinde, yenilmez yiğitlerin sonradan dağa dönüşerek, yurdu yağmaalardan korudukları şekline dönüşmüştür. Yurdun koruyucu- su olduğu İnanan iradesi olan "Al Dede" pirinin adındaki "Al" kökü dr Ulu Ana'nın parçalanını taşıyan dağ ruhuna (Bu ruh, Köroğlu destanında Alı Kişi motifinde beliriyor) ve dolayısıyla da mistik va- tan hamisine bağlılığı gösterir. Sibiry ve Yakut destanlannda da di- kenin koruyucusu gibi ortaya çıkan ruhlann, yurt koruyuculannın .«İlan. genellikle "Al" kökündendir. (bak: Al; Alı)

AL KARISI

AL KARISI: Anadolu Türklerinin inançlarına göre, kayalık dağlarda, cay kenarlarında, ıssız yerlerde ve ahırlarda yaşayan peri kızı gibi bir varlık.

Diğer Türk halklarında "Al", "Al Kansı", "Albas", "Albız". "Almış". "Hal Anası" ve benzeri adlarla da tanınır. Değişken tabiatlıdır. Söylenen her şeyin tersini yapar. Ayaklan da tersindendir. Değişik şekillerde, en çok da cadı şeklinde göze görünür.

Saçlarının dağınık ve yapışık olması ise motifin bağlı olduğu mitolojik topluluğun özelliği olan. erotik-seksüel göstergelerle bağlantılıdır. Çirkin, avuttan göçmüş, güçlü kuvvetli ve bazılanna göre deveyle yaşacak kadar uzun boyludur. İnanışlara göre, bu korkunç görünümlü, "Al Kansı", yeni doğum yapmış kadınların yanına gelir ve onları yalnız bulduğunda ciğerlerini yer. Onun için de böyle kadınlar yalnız bırakılmaz ve yattı klan yere Kuran ve bıçak konulur.

Al Kansıya ilgili çok sayıda mitolojik rivayet vardır. Bu metinlerin ana ekseninde, bu şeytanî varlıkla insanoğlunun karşılaşma sahnesi yer alır. Bu karşılaşmalar, çoğunlukla İnsanoğlunun, varlığı yakalaması ama belâlardan da kurtulamaması sonucuyla biter. Yaklaşık son yüzyılda ise birinin onu yakalamasından söz edilmiyor. Bu da geleneksel demonolojik görüşlerde ortaya çıkan değişiklikler açısından önemlidir.

Bazı metinlerde yazılanlara göre, genellikle kırmızı, siyah, uzun elbise giyen bu çok saçlı "Al Kansı"nı, en çok sevdiği şeylerden birini yaparken, yani atın kuyruğunu örerken yakalamak mümkün olurmuş. Onu yakalayanlar, kaçamaması için, yakasına iğne saplatmış. Alıp eve getirilen "Al Kansı", evin tüm temizlik işlerini hiç kimse görmeden yaparmış. Yakasındaki iğne çkanldığı anda da hemen yok olurmuş. "Al Kansı" bazen de kuyunun kapağını agp, içine girerek yok olabilirmiş. "Al Kansı" genelde, bağlı olduğu gruba dönmek için suya dönermiş. Çünkü onun mensup olduğu varlıklar grubu, orada yaşarmış. Ama artık insanlar arasından olduğu ve "üstüne insan kokusu sindiği" İçin, grubu tarafından kabul edilmez ve öldürülürmüş.

"Al Kansı", bazen de eteğine iğne batırıldığı anda kendiliğinden

I

suya dönüşürmüş. Kaybolduğu zamansa tabip samanlara göre şöylc denilmeliymiş: "Evelik, evelik, yedi derde derman evelik, yedi yıl kaldım, neye dermandı diye sormadı İnsanoğlu!" Gerçekte de İyileşmek bilmeyen, hasta çocuklara geleneksel tıpt ilâç olarak kullanılan ve kurutulmuş yapraklardan yapılan bir çorba olan evelik yediri-Hr ve böylece çocuğun iyileşeceğine inanılırdı. Aslında çoğu zaman lıayra yorulan "Al" ruhunun sahibi olanların, bazı hastalık!ann ilaanı bildiklerine de inanılmıştır. Bir diğer inanışa göre ise "Al KansT'nın okluğu yere büyük bereket gelir ve bu yerdeki hiçbir şey eksilmezmiş.

Bazı metinlere göre, su ile ilintisi olan hatta çatıştığında insanoğluna: "Eğer bu su olmasaydı, sana ne yapacağımı bilirdim!" diyen bu doğa üstü varlık, kültürel olarak Şamanizm görüşleriyle ilgilidir. Bu varlığın, mitolojik kaynağı neticesinde suya olan bağlılığı, onun sudan korktuğu şeklinde yorumlanır. Anadolu Türkleri arasındaki bir lıvınışa göre. "Al Kansı", silah sesinden, meşaleli insanlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. "Al Kansı'ndan korunmak içinse, -ıg ve sol bileklere siyah boncuk takmak gerekir. Anadolu'nun bazı yörelerindeki İnanışa göre "Al Kansı", sınmı insanoğluna söylerse, dnler onu hemen öldürür.

Al Kansı'nın diğer adları: "Hal Kansı", "Al kızı", "Hal". "Karakura" ve bunun gibi adlardır. Anadolu'da bu varlık, "Al Kızlan" adıyla da bilinir. İnanışa göre, onlar bereket ve nzk kaynağıdır. Elleri değdiği şey tükenmek bilmez. Anlatılanlara göre, onlar da peygamber ve evliyalar gibi, "İyilerden" sayılırlar. Periler ve dnler İse onlardan değiller.

Al Kızlarını yakalamak için, at sırtına katran sürdürülmüştür. Hangi Al Kızı, insanoğluna yakalanmışsa, döndüğünde öldürülecek demekmiş. İnsanlar onun öldürüldüğünü, çayın suyunun kırmızıya boyanmasından anlariarmış. (bak: Al; Albastı; Almaş; Almış)

ALAY: Teleutiarda. korkulu ruhlardan birinin adıdır.

Bir Yakut metninde, ülkenin koruyucu ruhları olan "Alay Toyon" ve "Alay Hatun", diğerlerinden farklı bir şekilde, kan koca olarak geçmiştir. Bu adlardaki "Alay" kelimesi de dikkat çekicidir. Pekarskİ

ALAZLAMA

Sözlüğü'nde, "Alay", güneşe bağlı bir şeymiş gibi, "gür ışık saçan" anlamında kullanılmıştır.

V. Radlov'un, 'Türk Toplulukları Halk Edebiyatı Omekleri'nin 1. cildinin alfabetik sıralamasını yapan, N. Katanov, "Alay, kan alay" bölümünün karşısına şöyle bir not düşmüştür: "Ruh, Altay'ı himaye eden ruh, Altay'ı koruyan ruh."

"Alay"daki "Al" kısmına gelince; sözün, "yurt koruyucusu" anlamıyla bağlılık taşıdığı dikkate alınarak, buradaki "Afin, "Al Anası", "Al Kansı", "Albastı" "Almaş", "albız" ve benzeri adlarla bilinen mitolojik varlıkların adlarındaki "Al" ile aynı kökten olduğu bellidir. Bu bakımdan Yakut metinlerinde karşılaşılan ve ülkenin koruyucu ruhu olan, "Alıy Darhan Hatun" adlı varlığın adındaki "Al" kökü de dikkat çekicidir.

ALAZLAMA: Bazı Türk halklarında geniş bir şekilde yayılmış olan bir tören şekli.

"Al" sözcüğüyle aynı kökten olma fikri, araştırmacılarda, "Al" ruhunun, ateşle bağlantısı olduğu kanaatini uyandırmıştır. Altay ve Yenisey şamanları, törenin başlama zamanında, "Alaz" diye bağınırlardı. Alaz'ın Sami dilindeki anlamı, "Amin" demektir.

Başkurtlar ve Oğuzlardaki "Alazlama" töreni, kırmızı bir bez parçası yakılıp hastanın başının etrafında, "alaz alaz" diye dolaştırılarak yapılır. Bu daha çok bir tedavi şeklidir. Altay ve Yenisey Türklerinde ise merasim başlayacağı zaman, şaman. Ardıç veya kutsal bir başka ağa an parçasını duman içine atıp yakar.

V. Radlov'un açıklamasından anlaşıldığına göre, Anadolu Türklerinde "alazlama", kızgın demirle dağlamak anlamına gelir. Anadolu uygarlıklarına dair araştırmalar, onun eski Şamanizm ve ateş kültürü ile derin bağlantılı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Burada da "Alazlama" bir tedavi şeklidir. Anadolu'nun bazı yerlerinde, "Alazlama" akşam karanlığında yanan ilk ışığa bakılarak yapılır. Azerbaycan şivelerinde, hastalanmak anlamında kullanılan "Alızdamak" sözü de "Alazlama" ve dolayısıyla da "Al" ruhuyla bağlantılıdır.

ALBASTI

ALBASTI: Türk halklarının inançlarından olup, demonolojik görüşlerde geniş yer tutan, şeytanî bir varlık.

Bir grup inanışlarda, gerçekte var olduğu düşünülen bu şeytanî motifin, yeraltı ölümler saltanatı ve sular alemiyle bağlantılı olup, su- da yaşadığına inanılır. Geceleri görünen karabasanların onunla ilgili olduğu düşünülür. Değişken tabiatlı olması, onun başlıca özelliğidir. Adıyla bağlı birçok metindeki görüntüye göre, çirkin görünüşlü bu şeytanî varlığın, omuzlarından geriye attığı, dizlerine kadar uzanan iri göğüsleri vardır. Bazı mitolojik metinlerde ise onun, dünyadaki en güzel kadından bin kat daha güzel olduğu anlatılır. İnanışa göre, Azerbaycan Türklerinin geleneksel demonolojik görüşlerinde anlatıldığı kadar kötü niyetli olmayan "Albastı", doğum ve bereketin koruyucusudur ve bazı çocukları dertlerden ve belâlardan korur.

Kazaklarda, "Albastı" adı, "cadı kadın" ve "küpegiren kan" anlamında kullanılır. Bu anlam, motifin en eski devrelerdeki "Ulu Ana"dan kopup geldiğinin bir işaretidir. Kazakların demonolojik görüşlerindeki "Albastılar, kadın olsa da "Baş Albastılar", başlarında kımız kâsesi kadar iri gözleri olan, baştan aşağı demir giyinişli, erkek "Albastılar"dır. Yani, buradaki "Albastı" motifi, Altaylardaki "Şulmuşlar" gibi hem erkek ve hem kadın olarak görülüyorlar.

Türk dillerinde, "korkulu ruh, eziyet verici ruh, ev anı ve doğum sırasında zarar veren kötü ruh" gibi anlamlarda kullanılan "Albastı" motifi, çok farklı adlarla kullanılmıştır: "Albastı" (Türkmen), "Albastı" (Karakalpak, Nogay, Kumuk), "Al", "Albıs" (Tuva), "Albastı" (Karaçay, Balkar, Kazak), "Alvastı" (Uygur), "Olbastı" (Özbekistan), "Albarstı" (Kırgız), "Abaahı" (Yakut) v.b.

Bazı sözlüklerde, "korkulu ruh, bedbaht ruh" anlamında kullanılan, "Alpas", "Alpasta" sözcüklerine de rastlamak mümkündür. Bu mitolojik varlığın adı, N. Aşmarin Sözlüğü'nde, "Alpas", "Alpasta", "Alpastı" olarak geçiyor. Yazanın verdiği bilgiye göre, bu ruh geldiğinde, genç erkeklere, kız görünümünde, genç kızlara ise erkek olarak görünür.

Büyük olasılıkla Altay dil birliği çağında, Moğol dillerine girmiş olan, "Almaş" sözcüğü de Halha-Moğolcada cadı, küp kansı, anla-

ALBASTI

mında kullanılmış. Yazılı Moğol dillerindeki, "küpegiren kan" anlamı, "Almaş Emegen" de yine bu anlayışla bağlantılıdır, (bak: Almaş)

"Albastı", mitolojik görüşlere göre. yeraltı ve ölümler dünyasının da temsilcisi olup, sular sattanatryla bağlantılıdır. Eski Bulgariadaki bir grup kaynağa göre, yeraltı dünyasının ruhu ve sahibinin adı: "Alp-Albastıdır.

Tacik dillerindeki "Albasti-Albastı da Türk menşelidir. Buna paralel olarak, Afgancadaki, "Modariol" sözcüğü, "Albastı" ve "Al AnasTnın bu dillere çevrilmiş halidir. "Albastı" veya "Al" ruhunun adı, Türk dillerinden Kafkas dillerine de geçmiştir. Dağıstan halklarından olan Avarların kültüründe, dizlerine kadar sallanan göğüsleri olan ve "Albastı" denilen mitolojik bir karakterden, bir orman kadınından bahsediliyor. Bu "Albastının "orman hamisi", "orman sahibi" İşlevlerinden kalmadır. Bu sözcük, "K'ulbastı" şekliyle, ifrite, dağınık saçlı, biçimsiz görünüşlü, dn ve şeytan anlamında, Adıgey-Çerkes dillerinde ve "AlmesOn" şekliyle de Kabardince de kullanılmıştır.

Fln-Ugor halklarından olan Mailler ve UdmurtJar, Volgabyu'nda yaşayan Türklerden alıp, "Albasta", "Alvasta", "Albastı", "Arvasti" şekline getirdikleri bu motifi, korkulu ruh, kötü niyetli ruh, anlamında kullanıyorlar. Bu sözcüğün, Türk dilinden geçtiği bir başka dil de Rusçadır. Bu sözcük, Rusçada, küçük bir değişiklik geçirerek, su perisi anlamına gelen, "Albastıy", "Lobastıy". "Lopastıy", "Albasta", "Lobasta", "LopasO" şekillerinde kullanılmıştır. Slav kökenli olmayan "Lobosta", Rus dilinde: "boyu yerden göğsü kadar uzanan, yapışık saçlı, iri başlı, eğri büğrü parmaklı uzun elleri olan ve dişleri gıcırdayan, solgun renkli" mitolojik bir varlık anlamına geliyor. "Lobosta", kasırga koptuğu zamanlarda ve şiddetli kar yağdığı dönemlerde, kara bulut gibi ortaya çıkıp. kulak yırtıcı bir sesle gülmeye başlar. Onunla karşılaşmak. Ölümle sonuçlanır.

Sibiryanın birçok Türk dilinde mevcut olup, azıcık bir değişimle Rus diline. Karkas ve İran dillerine de geçen "Al" köklü "Albastı", alındığı dilde olduğu gibi. kadın görünümündeki şeytanî varlığını koruyup saklamıştır.

ALBASTI

Bazı metinlerde, onun adına "Cin Albastı" olarak da rastlamak mümkündür. A. Divayev'ın kaleme aldığı metinde "Albastı", -herhalde, bolluk ve üretim tapınışıyla ilgili olarak- yetmiş memeli varlık olarak tasvir edilmektedir. Kazak metinlerinde, korkulu ve zararlı ruhlar kategorisine ait olan "Albastı", bazen alınının ortasında bir tek gözü olan. iğrenç görünümlü varlık gibi tasvir edilir. O, inanışa göre, çocukları kaçırır. onlara memesinden süt verir ve böylece onları öldürür.

Farklı Türk halklarının demonolojik hikâyelerinden anlaşıldığı gibi, "Albastı"ların, hakimleri de tek gözlü varlıklardır. Kazaklarda, İslam'a kadar kl inan ıslan na göre, "Al bastı "yı görse görse "Aruah"lar. yani ruhları olan insanlar görebilirdi. Şan Kızı Destanı'nda "Albastı" aynı zamanda, şehvete onları açgözlülüğüyle de tanıtılıyor. Bu Özellik onun, bolluk ve üreticilik hamisi olan mitolojik topluluğa olan bağlılığından geliyor. Şeytanî bir varlık gibi, "Albastı'nın da şehvete- teki açgözlülüğü, mitolojik sembolizmler bakımından onu, bolluk ve hayatın döngüsünü sağlayan varlık yapıyor. Yakutlarda bu özellik, baş şamana ait gösteriliyor. Baş şaman, şehvet düşkünlüğünün ve şehvanî duyguların koruyucusu sayılıyor.

Genellikle "Albastı'nın hem koruyucu ruh olup hem de bunun aksine ölüm getirici olması, bu motifin bağlı olduğu mitolojik kümeden gelmektedir. Başka bir inanışa göre, "Albastı. Arvasti" uzun boylu bir kadına nazar ettiğinde, o kadının karnındaki çocuk öldü. Ulu Ana veya İlahe Ana'nın değişiklik geçirmiş motifi gibi, onun da birbirine aykırı özellikleri vardır. Hem hayat vericidir hem de ölüm getirici. Bu mitolojik kümenin uğradığı değişimin doğal bir sonucudur. Kırgız-Kazaklarda, "Albastı'nın siyah ve san olarak İki şekli vardır, inanışa göre san "Albastı"lar mollaların okumasıyla def olup giderler. Siyah "Albastı"yı ise ateşli insanlardan başka kimse görmez. Bir san kız olan bu ruh. yeni doğum yapmış kadınların ciğerini alıp götürür ve suya atar. Bahalar veya ateşli insanlar onu yakalayıp dğeri tekrar yerine koydururlar. Bazı inanışlara göre, doğum sırasında, "Albastı'nın olması gerekiyordu. Bu da onun koruyucu ruh olduğu görüşünü daha da güçlendiriyor.

ALBASTI

Kazan Türklerinin inanışlarına göre "Albastı", şer İsteyen bir ruhtur. Yolculan yolundan etmek onun yaptıklarından biridir. Nogaylara göre ise o. en çok hançer kınından korkar. Altayların inançlarında da "Albastı", yeraltı dünyasıyla bağlı olun kötülük verici ruhlardandır. Bu ruhlar yeraltı dünyasında cehennem ve yeraltı ölümler saltanatının hakimi olan, "Erlik"ın hizmetine girerler. Tdeutlann, geleneksel görüşlerine göre, "Eriik"ın hizmetinde olan ve "Almış" adı taşıyan korkulu ruhlar da "Albastı" motifine bağlıdırlar.

Fergana Özbekleri "Albastı"yı, perişan, saçları dağınık bir kocakan görünümünde düşünürler. Saçlarının uzun ve dağınık olması, bir yandan bu varlığın doğanın başlangıcına dayandığını işaret ederken, diğer yandan da hayat verid olduğunu ve seksüel -erotik belirtiler- taşıdığını gösteriyor. Saka Türklerinde, onu hatırlatan motifin adı, "AbasTdır. "İççi" ve "Ayı" ruhlannın tersine, bu ruhlar kötü ve açgözlüdürler. Açgözlülüğün, Ulu Ana ve Yer Ananın bir özelliği olduğu düşünülürse, bu onun da Ulu Ana kümesine dahil olduğunu gösterir.

"Al" sözcüğü, bu ruhun ateş ile bağlı olduğunda gösteriyor. Örneğin, Yakutlarda aile ocağının ateşine "Al Ateş" denilir, araştırmalara göre, bugünkü İnanışlardan farklı olarak, onun eski çağlarda, kötü bir ruh değil, daha çok koruyucu ruh olduğuna dair fikirler de vardır.

"Albastı" motifinin köklerine gelince; onun Akadcadan geldiği, pek doğru bir düşünce değildir. Akadcadaki, "Lamastu" şeklinin "Albastı"ya dönüşmesinin mümkün olmadığı, bilimsel metinlerde de geçmektedir. V. Hains'e göre. "Lamassu", Asur ve Babillerde. yeni doğmuş çocukların ölümüne sebep olan, İğrenç şeytanî varlık anlamına gelmektedir.

Bu sözcüğün, İran kaynaklı eski Al Tanrısı (?) ve Türk dillerindeki "Bastu" (korku basmak), sözcüğünden doğduğu olasılığı da Arapçadaki Allah sözcüğündeki "Al" kökünden gelmesi veya eski Yahudi dilinde tann anlamına gelen "El" kökünden gkması yahut yiğit, cesur anlamına gelen "Alp" sözcüğüyle ilişkili gösterilmesi hatta renk bildiren bir sırat olarak gösterilmesi, bu motifin mitolojik anla-

ALDACI

mim agklamaktan uzaktır. Bazı araştırmacılar, bu adın birinci kısmı olan "Al"ı sehven. İran veya Kafkas kaynaklı, ikinci kısmını da Türkçe kaynaklı gösterirler. Bu araştırmacılar, ikind kısım içinse hiçbir yorum yapmamışlardır. Sadece. "Al" hecesiyie birlikte anlam tandır labilen "bastı" tarafı, çoğu zaman olduğu gibi, yine sadece kelime-nin şekline bakarak yorumlanıyor. Bu sözün geçirdiği değişiklikler ve onun. Al-masi > Almas(l) > Albas(i) > Albastı şekline gelmesi daha mantıklı bir yaklaşımdır. Burada korkulu ruh, şeytan ve dn anlamına gelen "Al" kökü ile Tungus-Macar dillerinde en eski dinî-mitolojik motif olarak kalan "Masi" kullanılmıştır. "MasTnin, ruh anlamına yakın bir anlam içermesi, bu sözün kökünün eski Türk dillerinde aranması gerektiğini ortaya koyuyor.

Şüphesiz. "Albastı" adının İkind hecesini "başlı" gibi değil, ona daha yakın anlamlan olan sözcüklerle açıklamak daha uygun olur. Örneğin, Akadlardaki, "Karibatu" ruh adının "batu" kısmı veya "Labas tu" ruh adının "bastu" kısmı yahut eksi On Asya'da kullanılan "Bağ-maştı" adındaki "maştı" kısmıyla açıklamak daha sağlam sonuçlar alınmasını sağlar. Bu da adın "Al Ruhı" içeriği taşıdığı fikrini perçinleyecektir. Bu bakımdan klasik Azerbaycan şairlerinden M. P. Vakıf ın şürindekl, "Ya hurisin ya meleksin ya bastı" mısrasının, "bastı" sözcüğünün ruhla olan anlamdaşlığı, böyle bir yorumun yani maştı > mastı > bastu > bastı, olarak yapılan değişimin doğru olabileceğini gösteriyor.

ALBIS-ALVIZ: (bak: Almas-Almıs)

ALDACI: Komandinlerde ölüm meleğine verilen ad.

İnanışa göre, cehennem ve yeraltı ölümler saltanatının hakimi olan "Erlik", kendi ruhi an olan "AldacTlan, yeryüzüne görür. "Aldaa" ruhlar insanlann ruhlarını alarak onlann hayatına son verirler. Böylece öten insanlann ruhlarını, bu "AldacTlann götürdüğüne inanılır. Araştırmacılara göre, ölümü doğal bir sonuç olarak değil de kötü ruhların etkisine bağlayan eski Türklerdeki "Ölüm Meleği" inana, yabana dillerin etkisiyle oluşmuştur.

ALEMİN YATTIĞI VAKİT

ÂLEMİN YATTIĞI VAKİT: Azerbaycan halk inanışlarında, kışın sonu ve yazın başlangıç anını gösteren mistik bir zaman.

Mitolojik görüşlerde, âlemin yatma vakti yılın son çarşambasına denk düşer. Bu görüşlere göre Nevruz Bayramı'na açılacak gecenin gündüze dönüştüğü anda. ırmaklar, dereler, çaylar yani akarsular bir anlığına durur, sonra tekrar akmaya başlarlar. "Âlemin Yattığı Vakit" denilen bu anda. canlı ve cansız âlemde ne varsa hepsi bir anlık uykuya dalar ve hemen uyanırlar. Başka bir deyişle ölüp dirilirler. O anda kim ne dilerse olur. Bu inanışa göre, yılın değiştiği anda sular da değişir ve bir anda durulup, gözyaşı gibi akmaya başlarlar. Halk İnanışına göre, biri bu sudan götürüp, örneğin, hamur yoğursa. sudaki ufak taşlardan getirip, yağ küpüne, ekmek kabına veya evin köşe bucağına koyarsa ekmek bol olur.

"Alemin yattığı vakit" denilen o bir anlık vakit, aslında yaratılış zamanından beri tüm zamanlar içinde banndıran bir zamandır. Bu anlamda, yaratılışın tazelenip yeniden canlanmasını sembolize eder. Böyle bir zamanın her geldiğinde, dünya sanki yeniden yaratılır ve buna göre de yaratılışın başlangıç anını, yaratılış anını sembolize eder. "Âlemin yattığı vakit" denilen o bir anlık zaman, başlangıçta gerçekleşen, kaostan evrene ebedî geçişin, bir anını kendinde saklamıştır ve bunun için de doğanın sonsuz Ölüp-dirilmeler zindrinde, edebî yaşayışı canlandıran bir semboldür. Yani "âlemin yattığı vakit**te, eski ne varsa bir anda uykuya dalıp, uyanması, başka bir deyişle, ölüp dirilmesiyle, hepsinin adı sembolik olarak defterden silinir. Bu anlayış, doğanın ve yaratılışın devamlılığına dair eski düşünceden gelir.

"Alemin yatbğı vakit" inanışında, doğanın, ölüp dirileceği anlayışı hakimdir. Bu anlamda, ölüp dirilme anlayışı üzerine kurulu olan Türk Tannıcılık görüşlerinin izlerini taşımaktadır, (bak: Nevruz)

ALEYBANI: Oldukça uzun boylu, beyaz tenli ve çplak olarak düşünülen kadın dnsinden mitolojik bir varlık.

Bu varlıkla ilgili batı inançlara sahip olan bir sürü İnsana göre. onlann ikind veya üçüncü babalan, "Al ey banı "yı tutabiliriemiş. Gü-

ya onun göğsüne iğne saplandığı zaman artık hiçbir yere kımıldayamazmış.

Bu şeytanî varlığın adı, Azerbaycan Türk şivelerinde, "Eleybanı" şeklinde de geçiyor. Mitolojik İşlevleri ve yapısal-anlamsal özellikleri onun, Al-Hal Anası motifinin versiyonlarından olduğunu gösteriyor, (bak: Al; Kuleybanı-Kulyabanı)

Al HAL: Türk halklarının demonolojik görüşlerinde geniş yer tutan 11. dağ ve yer objeleriyle bağlanan mitolojik bir varlık.

Al ruhu, dizlerine kadar sallanan göğüslerini, omuzlarının üstünden geriye atan, kanşık saçlı, acayip görünüşlü bir kadın olarak düşünülür. Ortak bir inanişaya bağlılığı yansıttığı İçin de bütün Türk halklarında işlevsel ve mitolojik köken itibariyle benzerlik gösterir. Bazen kuş kılığında da zannedilen "Al", çoğu zaman karanlıkta kadın şeklinde görünen, belirsiz bir yüzdür. Ancak İnsanlar açısından, o gerçekte de vardır. Bu ruh Türk hal klan arasında. "Albastı", "Al kan-sı" "AIDIZ", "Albıs", "Almış". "Abaası" ve benzer ruhlar olarak bilinir. Kazak, Tatar ve Sibiry Türklerinde, "Albastı" (Jalbastı) adını taşır. O, Tuva mitolojik metinlerinde ise tek gözlü olarak tanımlanır.

"Al Anası", karanlıkta beliren, görkemli, acayip bir peri şeklinde gelip, doğum yapmakta olan anneye veya doğmakta olan çocuğa zarar verir. Kadınlar, "Al Anası" denilen bu mitolojik varlıktan korumak için, ayrıca adamlar olurdu. Bu adamlara Anadolu Türkmenlerinde yine "Al" sözcüğüyle aynı kökenden olan "Alg" denilirdi. Çeşitli yerler ve çeşitli zamanlarda yazılan mitolojik metinlerden de anlaşıldığı üzere bu ruhun, etnik-kültürel geleneklerde gerçekten var olduğuna inanılmıştır. Ancak bu inaniş, artık zayıflamaya yüz tutmaktadır. (Bu mitolojik motife hikâyelerde ara sıra rastlanmasının bir sebebi de onunla ilgili inanişların azaldığı ile bağlantılı olsa gerek)

Al ile bağlı İnanişaya göre o, sadece İsteddiği zaman insanlara görünür.

"Gavur Al", çocukları kagıp kayadan atarak öldürür. "Müslüman Al" ise insanlar dara düştüğü zaman yardıma gelir. İnanişaya göre "ATı tutmak, dünyanın en büyük servetini elde etmek demektir.

AL-HAL

Çünkü onun olduğu yer, bereketin kaynağı sayılır. Kaldığı evde, dokunduğu ne varsa tükenmez olur. Onu ele geçirmek için demir bir şeyleri yakasına saptamak gerekir. O, bu saplananları çkanp atma gücüne sahip değildir.

"Al", bazı inanışlarda zayıflıktan kemikleri görünen kadın görünüşünde zannedilir. Bu görünüş, onun ölümler saltanatına bağlılığından kaynaklanmaktadır. "Al", en çok yeni doğum yapmış kadınların gözlerine görülür. Doğum sırasında ölen kadın varsa da bunun sebebi "Al" ruhu olarak görülür. Kazaklar ve bir ölçüde diğer Türk topluluklarının inançlarına göre, "Al" ruhunun korktuğu tek insan, demirdir. Onun İçin de hamile kadının yanında, demirciyi temsilen bir erkek durup doğum sırasında demire vururdu. "Al" ruhunun, demir eşyalardan korktuğuna inanan Başkurtlar da ölünün göğsünün üzerine bıçak, makas ve çekiç gibi şeyler koyarlardı. İnanişına göre, "Al" ruhunun korktuğu bir başka şey de at ve mavi boncuktur. "Al" ruhu kovulduğunda, boş gönderilmezdi. Boş gönderilen "Al" ruhu, intikam İçin geri gelecekti.

Al ruhu, Türkmenlerin geleneksel demonolojik görüşlerinde de korkunç ve iğrenç görüntüsünü her zaman değiştiren, mitolojik bir varlık olarak gösterilmiştir. Türkmenlerin "Al" motifi, "sahipler" ve "dnler" hakkındaki görüşlerle tamamen ilgilidir. Onunla karşılaşan insan, aklını yitirip, deli olabilir.

Al motifi, komşu halkların demonolojik görüşlerinde de etkisini göstermiş ama işlevsel açıdan sınırlı (çalmıştır, örneğin, Ermenilerin şeytanî varlık olarak gördükleri "Alk" motifi, Türk mitolojisindeki "Al" motifinin etkisiyle şekillenmiştir. Bir görüşe göre Tann, Hz. Adem'i yarattığı zaman, ona arkadaş olsun diye, "ATı da yarattı. (Metinde, bu adın "Alk" değil de aslına uygun olarak, "Al" diye geçmesi, rastlantı değildir.) "Al", ateşten ve tek gözlü olarak yaratıldı. Adem ise etten, kandan yaratılmış bir varlıktı ve bunun için de "Al" tarafından sevilmedi. Tann, onların bir yerde yaşayamayacaklarını gördü ve bunun İçin de Havva'yı yarattı. Al, o zamandan beri de Havva'yla düşman oldu ve ondan doğacak olanların başına belâ kesildi. Bu dilde, bu varlığın adı, "derin uçurum" gibi anlamlandırıldı.

AL-HAL

niştir. Bu motif hakkında yazan tarihçiler, onun hangi etnik-sosyal • .istemden alındığı konusunda, susmayı terdh ediyorlar. •

"Al" motifinin adı. Gürcü dilinde "Alkali"; Talış dilinde "Ala jen": U'zglcede "Alpab"; Çeçen ve İnguışlann dilinde İse "Almaz" seklinde kullanılmıştır. "Al Kansı" ruhunun adı, Osetinlerde küçük bir değişiklikle, "Alardı", İnguışlarda ise "Kalerdi" olarak karşımıza çıkmaktadır. İran tarihî hakkın-da yazanların hepsi, bu motifin Türk menşeli olduğu konusunda hemfikirler. Bu şeytanî varlığın adı, Pamir grubu dil-lerine de Türkistan dilinden geçmiştir.

"Al Kansı" ibadetiyle bağlı olarak. "Al" motifi konusunda, zaman zaman Tann sözcüğü bile kullanılmıştır. Bu İse lı ık dinî-mitolojik dünya görüşünün, İç dinamiği bakımından, doğru değildir.

"Al", bir olasılığa göre, eski Türklerin Ina-nış sistemlerinde, "Doğum İlâhesf'nin adı olmuştur. "Al" motifinin adı, Şamanizmin de izlerini banndıran bir anlayış olarak. Uygur-ca'da. "Korkulu Ruh" anlamında kullanılmıştır.

İnanışa bağlı sözcüğün köklerinin On Asya uygarlıktannda aran-ması, her zaman için daha uygun görülmüştür. Elam mitolojisinde, kadın dnsinin koruyucusu olan, "Lamastu" adında bir ilaheye rastla-nıyor. Bu ilahe. Elama düşman olan Akkادلarda ise en korkulu kötü ruh olarak kabul edilir. Sümerlerde, "Al" tanrısı, insanlann göğsüne zarar veren, belâ yayan bir varlıktı. (Tungus-Mancur dillerindeki, "Köks" anlamına gelen, "Alacan" sözcüğünün de aynı bölgeye alt olduğunu düşünmek mümkündür). M. Ö. 1.000 yılın başlangıcına alt olan Hint efeunlannı İçeren, "Atharvaveda"da, yeni doğum yap-mış kadınlan. indten ruhtan korumak İçin okunan duada, bu ruha "Alİnşa" adı verilmiştir. Atharvaveda uzman lan, Hint-Avrupa kö-kenli saymayıp, komşu bir dil ailesinden geldiğine inandıktan. Alin-şa'nın (duadaki şekliyle), işlevsellik bakımından "Al" ibadetiyle ya-

Çadır Motifi,

P a z , n k KurSTM>

AL-HAL

kınlık ve çakışmasını göz önüne alarak, birbirine bağlı olduğu düşüncesini savunuyorlar.

Alman dilinde de "ruhlann ortaya çıkması" anlamına gelen "Al-ben" ve buna benzer birçok mitolojik sözcük vardır. Bu sözcüklerin de "Al" ruhuyla bağlantılı olabileceği şimdilik olasılık dahilindedir. Türkologlar, Yakut dilindeki "Alkış", Çuvaş dilindeki "ilhan", ve Macar dilindeki "Atvilak" (yeraltı saltanat) gibi sözcüklerin anlamlarını, "Al" kökünün mitolojik anlamıyla ilişkilendiriyorlar. Doğrudur, "ilhan"ın Çuvaşça'daki anlamı, eski Türkçe'deki, "Al" kökünden türetilmiş; "Alka"nın. "dua etmek" şeklinde olan anlamıyla tam ters olup. "lanet okumak" anlamındadır. Zira, aynı mitolojik anlama, aynı şeytanî varlığa, aynı etnik-sosyal sistemi yaşatan kültürlerde, birbirine ters mitolojik anlamlar yüklenmesi, uygarlığın varlığının gerektirdiği koşullardandır.

Altay mitolojisinde, "Eriik'in yaşadığı yer" anlamına gelen, "Alış d'er" sözcüğünün de aslı, "Al" sözcüğüne dayanır. Şamanizmde ruhlann şerefine dikilen ve Altaylarda "Yalama" olarak adlandırılan, bayrakların adı ise "Al" ruhunun adıyla ilgilidir. Altay Türk destanlarında, ilahî kökenli korkunç kurtlara, "Al Bürü" adı verilirdi. Bu ad, şeytanî "Al" ruhunun, kurt motifiyle yakınlığı bakımından da ilgi çekicidir. Azerbaycan hikâyelerinde derviş adı olarak karşımıza çıkan "Al" ve aynı şekilde şivelerde karşımıza çıkan, hasta anlamındaki "Alız" sözcüğü, bu bakımdan istisna değildir. Azerbaycan Türkçesinde, "Al" inanışının izleri, "Al apardı", "Al vursun", "Al anası", "Hal anası", "Al Kansı" ve benzeri iradelerde de korunup saklanmışır. Mitolojik anlamlı "Al" motifinin bu dildeki azlığı, gerçekte İslam dinî etkisiyle izah olunabilir. "Al" ruhunun adının tüm sessel versiyonlarının (Lamastu, Lamaştu, Lamassu), Akadca'daki, ruh adından geldiğine dair görüşe bakmayarak, onun bu uygarlığa ve bu düşünceye yabana olduğu gösterilmiştir. Moğol. Kafkas, Fin-Ugor, Fars, Tadm ve Rus dillerine geçen "Al" köklü sözcüğün, Arap dilindeki "Allah" ve eski Yahudi dilindeki "Tann" anlamlı "El" köküyle ilgili gösterme fikri ise bilimsel temelden yoksundur.

Sözcüğün sessel açıdan değişebilmesi, "Al" kökünün, yal, yıl, il

AL-HAL

w il gibi ses versiyonlarının ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Bu anlamda, bir grup sözlüklerde, "küpegiren kadın, ifrite" gibi anlamlandırılan "ATın Arap kökenli olarak gösterilmesi doğru değildir. 19. yüzyılda, Türkmenlerin Ahıl vilayetinde, bir "Al bakıa" vardır. Bu ad, "Bakıa" kadar, "Al" anlayışının da Şamanizm ile bağlılığının bir ifadesidir.

Yallı oyunlarının tarihsel anlamı da onun eski "Al" ruhu ve "Al" ibadetiyle bağlılığından haber verir. Yallı oyun adının, Türk halk İnanışlarında, iri sarkık göğüslerini omuzlarının üzerinden arkasına atmış kadın gibi düşünülüp, "Al", ^HAlbas^N(tı) ve "Al Kansı" olarak adlandırılan mitolojik varlığın adıyla ilişkilendirilme fikri, bu bakımdan dikkat çekicidir. Yeri gelmişken. Nevruz, mahsûl bayramı ve kitlesel şenlikler zamanı oynanan "Halay" oyununun adı da Al/Yal İle aynı kökten gelir. Azerbaycandaki Gobustan Kaya Resimleri içinde rastlanan, "Yallı" dans sahnesi ise uygarlık araştırmaalan tarafından ilgiyle karşılanmaktadır. Onlar, ilahî güç ve ana ecdadına ibadet gibi kabul edilen bu sahnenin görüntüsünü, bereket sembolü sayılan kadının ana görüntüleriyle ilintilendirmektedirler. Gobustan'ın M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllara ait kaya resimlerinde, iri göğüslü, iri kalçalı, kalın bacaklı ve dinsel törendeki yeri İtibariyle tüm bedeni örtülü olan kadın görüntülerine rastlanır. Bu kadın görüntüleri de bolluk ve bereket sembolü sayılır. Tüm bunlar, Yallı oyununun, "Al" ibadeti İle bağlılığının ifadesi olup, onun eski ibadet anlamından gelir.

Inanışlardaki "Al Tann'nın, ululuğunu yitirerek alçalması, ibadetin ve saygının yerini, "kin ve korkunun" alması ve sonuçta demolojik sistemde, "Al" tannının aşağı seviyeli "Al" ruhuna -Hal kadınına- dönüştüğüne dair fikir, "Al" motifinin mitolojik sembolizmini tam olarak ortaya koymaya olanak vermiyor.

Aslında "Al" motifi, farklı yönleri (işlevsel parçalan) göz önüne alınmadan, en geniş anlamıyla düşünüldüğünde, olumlu ve olumsuz göstergelerle yüklüdür. Bu olumlu ve olumsuz İşaretler sürekli değişmiştir. Bazen birbirine geçmiş halde, bazen de bir bütün olarak mitolojik topluluklara taşınmıştır.

Bu motifin farklı yönleri (işlevsel parçalan), dinamik bir şekilde

ALİ KİŞİ

içeriden birbiriyle bağlı olmuştur. Bu da motifin, yenilene yenilene var olduğunu, sürekli bir yaratıcılık İçerisinde olmasını ve nihayet etnik-sosyal kültürdeki varlığını ve sürekliliğini sağlamıştır.

"Al" ruhu. araştırmalarda. "Ocak ve Ateş Tannısı" olarak da yazılır. "Al" sözcüğü, Saka Türkçesinde, "Ateş Ruhu" anlamına gelir. Türk mitolojisinde zengin bir yeri olan "Al Ruhu'nun adı ve işlevsel yönlerine. Azerbaycan Türk inanışlarında ve demonolojik görüşlerde rastlanabilir, izleri Sümerlerde bile bulunan "Al Ruhu" farklı anlamlarıyla (Albastı, Almaş, Almaz,..) Türk dillerinden, Kafkas ve benzeri dillere geçmiştir.

Bu anlamda motifin tarihî yapısından gelen birçok özelliğin halâ yaşaması, "Al" inanışlarının, bütün işlevleriyle, Türk halkları tanıdığı olduğunu gösterir. Aynı şekilde. Türk mitolojik fikirlerinde, halk bilminde ve halk sanat örneklerinde derin İz bıraktığı gözlemlenir. Yaşı bin yıllarla ölçülebilen Yalı Oyunları da ritüel olup. "Al" ruhu onuruna düzenlenen bir tören dansı gibidir, (bak: Albastı; Almaş; Alı Kişi, Hal Anası)

AU KİŞİ: Mitolojik kaynaklı unsurlarla dolu, "Köroğlu" destanında rastlanan bir varlık. Dağ Ruhu.

O, destan kahramanı Köroğlunun atasıdır. Mitolojik kaynaklı. "Kırat"ı. Köroğlu'na hediye eden de aslında odur. Eski mitopoetik (şiişel mitoloji) düşüncede. Dağ Ruhu'nun, kahramana şarkı söyleme ve aşıklık yeteneği verdiği İnanılırdı. Köroğlu da Dağ Ruhu, Alı Kişl'nin sözüyle, Koşabulak'ın suyundan içer ve ona tann vergisi olarak âşıklık verilir.

Alı Kişi, ilk çağlarda, kör olarak düşünülen dağ ruhu ve mistik koruyucudur. Ancak Köroğlu Destanı'nda da görüldüğü gibi. Alı Kişl'nin kör edilmesi ve Köroğlu'nun da "kör edilmiş kişinin oğlu olması", eski mitolojik hikâyenin unutulup, geleneksel görüş ve düşüncelerden silinmesi sonucunda, sonraki dönemlerin etkisiyle gelen yanılsamadır. Yani. Alı Kişinin körlüğü, doğal olarak uygarlık taşıyan tarafından tam olarak anlaşılamadığından, adların görünürdeki benzerliğine dayanarak, sonraları bu karakter öyle yorumlan-

ALİ KİŞİ

mistir. At çobanı olan (aslında at sürüsü koruyucusu olan) Alı Kişi, güya çirkin atlar yüzünden kör edilmiştir. Halbuki burada, atların da şeytanî doğalan olduğu İşareti vardır. Çirkin görünen bu atlar, aslında öbür dünyaya özgü atlardır ve sınavdan geçtikten sonra gerçekleşen güzel atlara dönüşürler. Bu demektir ki Alı Kişi'nin kör olmasının atlarla bağlantılı görülmesi, yüzeysel bir görüştür ve bu bağlantının kökleri çok derinlerdedir.

Buna benzer bir motif, "Ajpamış" destanının Özbek versiyonunda karşımıza çıkıyor. Buradaki kahraman, kanatlı atlar yüzünden kör edilmiştir. Sihirli atlarla, körlük arasında mitolojik düşünceden kaynağını alan bu bağlantı, farklı metinlerde yaşamaya devam etmiştir.

Alı Kişi motifi, destan kahramanı Köroğlu'nun sınavdan geçmesi eşmesiyle de bağlantılıdır. Raslano değildir ki. mucizevî bir şekilde kordan doğacağı haberi, Türkmen " Köroğlu "nda da açık olduğu gibi. bir başkasına değil, gelecek kahramanın babasına hem de uykuyla veriliyor. Çünkü geçit töreniyle ilgili ne varsa o, hepsini bilir. Hiç şüphesiz bu motif, kendi kökleri itibarıyla, bu törenlerin koruyucu motifine de bağlantılıdır. Onun, mitolojik çizgilerini yitirip, kutsallıktan uzak kalması ise sonraki olaydır. Ancak, görünmeyenlerle ilgili gizli bilgilere aşina olması, onu kutsal dünyayla bağlantılı, mitolojik bir varlık olarak görmeyi gerektirir. O. koruyucu ruh olduğundan, her yerde, atın kanat bağlaması için dinsel törenin hangi koşullarla uyulması gerektiğini iyi bilir.

Alı Kişinin körlüğü, mitolojik semboller açısından, kutsal sınav törenlerinin ana içeriğini oluşturan görüşlerden ayrı düşünülemez,

Normal ölümlülerin bilmediği bilgiler. "Suret" âlemini görmeyen ve sadece "Anlam" âleminden habercisi olan Alı Kişiye açıktır. Çünkü, kendisi de bu âlemle ve dolaylı olarak da öbür âlemle, yani ruhlar âlemiyle bağlantılıdır. Köroğlu da yasak bilgilerle dolu bu âlemle olan bağlantısının bir göstergesidir.

Sınav merasimlerinin başlıca karakteri olan bu varlık, yeraltı ölümler saltanatı veya atalar âleminden gelebilir. Köroğlu'nun, korda doğması da bunun bir İşaretidir. Bu işaret, "Neofit'in ruhen ve cismen tazelenerek yeniden bu dünyaya dönüşü için, sembolik olarak

ALI KIŞI

geçici ölümünü, yani öbür dünyada olduğunu bildirir. Tam o zamanda da Neofit'in önünde kutsal bilgilerin kapısı açılır ve bir anda her şeyi bilir gibi olur. Tüm bunlar destanda, aslında bir ata veya manevî ruh rolündeki Alı Kişi'nin, Koşabulak, Çenlibel, Kırat, Misri Kılıç v.b. hakkında Köroğlu'na verdiği bilgiler olarak yer alıyor.

Epik hikâyelerde kahramana sihirli yardıma güçler bahşeden kadın veya ihtiyar bilgiç motifine de yakınlaşıyor. Hayatın dönüşümlü olduğu düşüncesinden gelen bu motif, bolluk ve bereket fikriyle bağlı olarak, en derinliklerinde, kadın-ana çizgileri taşımakta ve orman sahibi olarak hayvanların koruyucusu şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Böylece, Alı Kişi'nin körlüğü, onun törenlere bağlılığından gelir. Tören koruyucusu motifi ise yeraltı ölümler saltanatına bağlı ve kör olarak düşünülen mitolojik varlık idi. Yeraltı karanlık dünyayla bağlantılı mitolojik varlıkların ve şeytanî güçlerin bir özelliği de körlüktür.

Mitolojik kahramanın gençlikteki "Rövşen" adını, "Köroğlu" olarak değiştirerek "karanlıktan doğulan" imajını veren, aynı zamanda onu. verdiği fiziki güç ve bilgilerle, sınav törenlerinde olduğu gibi yeniden yaratan da yine Alı Kişi'nin ta kendisidir. Bir tek mitolojik kahramana ad vermesi bile, onun "bu dünya İnsanı" olmadığını gösteriyor.

Dağ Ruhu da çoğu zaman kör ve yaşlı olarak düşünülmüştür. Altayların İnanışına göre, dağların zirvesinde yaşayan Dağ Ruhu. aygır atınn konuyucusudur. Alı Kişi de Çenlibel'de yaşayıp, at sürülerini korur. Alı Kişi'nin Dağ Ruhu olduğu. "Köroğlu"nun eski bir versiyonundan da anlaşılıyor. Burada kahramanı dünyaya getiren varlığın adı, "Cembil"dir. (Çenlibel'in değişime uğramış şekli).

Türkmen ve Özbek destanlarında. "Atadan babadan dmsim Köroğlu" diyen kahramanın, babasının değil dedesinin kör olması, Şamanizmdeki anlamıyla değerlendirilirse, "manevî atası" (ecdadının) körlüğüne işaret ediyor.

Adın "Al" kökünden geldiği doğrudur. Lakin İlk mitolojik anlamlandırmaya göre, "Ateş" ve "Alev" sözcüğündeki "Al" köküne, dolayısıyla da güneşe, ışığa bağlanmıştır. Alı Kişi'nin, mitolojik "Al

ALİ KÜLTÜ

Anası" motifiye aynı kümeden geldiği düşüncesi ispatlanmış sayılabilir. M. Seyidov, "Al Kişi" nın köklerini araştırırken. "Al-Al Kadın" ve onun başka Türk halklarındaki, "Al Kansı". "Albastı". "Alkış", "Almış", "Almaz" versiyonlarındaki "Al" kısmıyla, Al+bir kişinin adındaki "Al", aynı köktendirler. "Al Anası" sureti. Alı Kişi motifinin ilk şekildir. Yani. aynı bir kümeden koparak ayrılan ve sonradan farklı koruyucu ruhlara çevrilebilen mitolojik varlığın kökü, başlangıçta aynıymış. Burada sadece, bolluk, bereket ve hayatın durmak-M/ın devamlılığı fikri -bu fikir kendi başına, ölümsüzlük, ölümlenilme, ölümden kaçma ve ölümlle mücadele gibi motifleri de birleştirir- daha önemli olduğundan, kadın-ana işaretinin üstünlüğünden söz edilebilir.

Ulu Ana'nın adlarından biri olan "Al" adını, Alı Kişi örneğinde olduğu gibi, Dağ Ruhunu taşıması, Ulu Ana'nın ülke koruyucusu olduğu üzerine kurulu eski görüşlerin ve dağı, yurdu sembolize ettiğine bağlı inançların sonucudur. Eski ve mitolojik düşüncede, dağ yaradılışın başlangıcı ve dünyanın yüzeyi olarak düşünülmüştür, kırk halk biliminde, iyilik sever Dağ Ruhunu, "Albin" adını taşıması. Dağ Ana'nın adının "Al" kökünden gelme "AMz" olması, V. I luyumlu tarafından yayınlanan Köroğlu Destanı'nda dağın adının yine "Al" kökenli "Alvız" olması, kaynaklarda Kafkas Dağı'nın adının "Yalbuş-Albuş" olarak geçmesi ve başka birçok yerdeki veriler, "Al Ruhunu, "Dağ Ruhunu" olduğu görüşünü İspatlamaktadır.

Sibir-Yakut destanlarında da ülkeyi kon/yan ruhların ve yurt hamilerinin adları, "Al" kökünden gelmektedir.

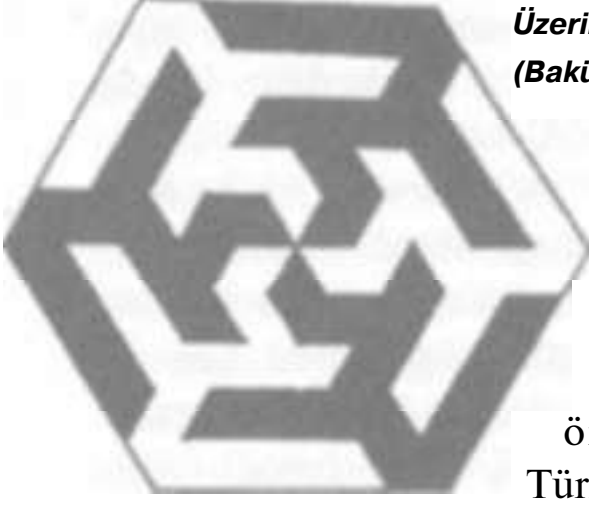
Alı Kişi motifi, bu anlamda -dolaylı yoldan da olsa- Ulu Ana motifine bağlanır. Tören hamisi motifi de aynı kümeden kopmuştur, (bak: Al-, Ulu Ana)

ALİ KÜLTÜ: Bu İnanç, Müslüman Türk halklarının efsane ve rivayetlerinde derin İz bırakmıştır.

Şüphesiz, "Hazreti Ali" kültürünün oluşumunda mitolojik yapılar önemli bir rol oynamıştır. Bu, eski Türk inanana oldukça yakınlaşan Alevi inançlarında açık bir şekilde görülür. Göçebe Türkler-

ALİ KÜLTÜ

Üzerine Ali Yazılmış Madalyon.

(Bakü. Şirvanşahlar Sarayı. XfV-XV. Yüzyıl)

den Kargaylann gözünde, "Hazreti Ali"nin, "Muhammet Peygamberden de üstün tutulması bir rastlantı değildir. Pelüo'nun kanıtlanması zor görünen görüşüne göre, Türklerde islamiyet'ten önce "Alı" adı vardı, islam'ı kabul eden Türkler daha sonra bu adı "Ali"ye çevirdiler.

Türk mitolojisindeki "Hızır" motifinin işlevlerinin bir kısmının, bazı rivayetlerde "Ali'ye verildiği açıkça görülür. Hatta ban Alevi rivayetlerinde. "Ali"nin adlanndan biri de "Hızır"dır. Alevi-Bektaşî şairlerinin şiirlerinde, "Hızır"ın adı "Ali" ile aynı yerde kullanılır. Bazı Kızılbaş rivayetlerine göre "Hızır", "Hazret! Ali'nin ölümü dolayısıyla "Ehl-i beyt'e başsağlığı dilemiştir. "Hızır" ve "Ali" motifleri arasındaki bağlılığın başka bir iradesi de Tebriz ve Azerbaycan'daki bayram adlannda kendini gösterir.

Tebriz'deki Türk aşiretlerinin "Nebi Bayramı" dedikleri Hızır Nebi Bayramı'nın adına Güney Azerbaycan'da "Ali Hayder Bayramı" denilir. Hızır ve "Hazret! Ali" kültleri arasında, mitolojik görüşlerden gelen bağlılığın bir başka iradesi de Pîr Sultan'a isnat olunan bir şiirde, "Bin bir adı vardır, bir adı Hızır" şeklinde kendini bulur. Bu sözler aynen "Aşık Garip" destanının Türkmen versiyonunda (Şah Senem ve Garip) da Hızır Peygamber ile aynı yere konulan "Ali" hakkında da söylenebilir.

Türkmen "Köroğlu"sunda, "Hazret! Ali", kahramanın dilinden anlatılır. Azerbaycan aşk hikâyelerinin kahramanlarına da buta veren, onları hak âşığına çeviren de çoğu zaman "Hazret! Ali'dir. İnsan, ister derviş olsun, ister nur yüzlü bir ihtiyar, kırklar olsun veya Hızır, tüm durumlarda. "Hazreti Ali" kültüyle bağlıdır. Darda kalan âşıklar da çoğu zaman o kurtarıcı. "Dede Ali Asker"e verginin sadece "Hazreti Ali" tarafından verildiğini anlatan rivayetler de vardır.

"Hazreti Ali" kültünün izleri, efsanelerde de yaşamaktadır. Bazı

ALKIŞ

1-Kınrlı göre, "Hazreti Ali" o kadar güçlüymiş ki yaslandığı kalyan, sırtının izi kalmış. İnsanlar daha sonra bu izleri ziyarete gider ve oralara dokunarak dua ederlerdi.

Kutsal bilinen Nevruz gününün, "Hazreti Ali'nin doğduğu veya tahta aktığı gün gibi, kaleme alınmasının ardında, bayrama dinî bir hava verme isteğinden çok, o günün en aziz gün olduğu inananı ilade eden eski gelenek ve "Hazreti Ali" İnanı vardır.

Göçebe Türk halk İnanışlarını yaşatan Anadolu Alevileri, göçebe-
liğin simgesi bildikleri turnayı, aynı zamanda "Ali'nin simgesi"
••aynıdır. Bu yüzden de Pîr Sultan Abdal, "Hazreti Şah'ın avazı-
luma denen bir kuştadır" der. Yedi yaşındayken, okla dağı vurup
uçuran çooğa, "Alpamış" adı veren, dini sırtına sürdüğü çocuğu
ok tatmaz, kılıç kesmez yapan yine "Hazreti Ali'dir. Başka destan-
la» la aynı işlevi, Hızır, derviş ve Kırk Erenler yerine getiriyorlar.

İslam sülzmindeki 'Tarikat Ali'den kalmış' formülü, "AH yolu"na
itilen antta korunmuştur. Irak Türkmenlerinde de Perşembe günleri-
ne, "Ali Günü" adı verilir. Ali'nin "Allah sevimlisi, Tann dostu" gibi
"Veli Allah" olarak tanınması, daha sonraları onun bu vasfının evli-
yalık anlamı kazanmasına da yol açmıştır. Bu nedenle Şiilere göre,
"Ali'nin bir vasfı da "Şah-I Vilayet", "Şah-I Evliya" olmuştur. Birçok
keramet sahibi gibi ünlenen "Erenler Sultanı, AH", Müslümanlara
göre gerçekten de tam bir evliya vasfı kazanmıştır. Ehl-i Beyt'e olan
Mevgisi. halk inançlarında ve yabana edebiyatlarda Hızır'ın işlevlerini
kendi üzerine toplayan bir "Ali" tipini yaratmıştır. Bazı araştırmalar-
da. "Hazreti Ali" inananın Alevilik'teki yeri, "mitolojik özellikli bir
teoloji" olarak tanımlanmıştır. Alevilik'teki "Hazreti Ali'nin. tarihteki
"Hazreti Ali'den farklı olarak kutsallık dolu yeri, araştırmalarda bir
de 14. yüzyılın büyük kişiliği olan "Şah İsmail'in adıyla ilgilidir.

ALKIŞ (DUA): Sözün çekim gücüne inanan, söze eski tarihlere bağ-
lılık duygusunu veren, eski mitolojik özellikli metin tipi.

Kendine has bir tür olan dua metinlerinin kökleri mitolojik dü-
şüncenin ilk evrelerine dayanır, dualardaki anlatımlar mecazî gibi
görünse de aslında mecaz olmayan sözün bir nev'i yaratılması ve

ALKIŞ

dünyaya getirilmesi gibi bir gücü olduğuna dair, eski uygarlıklardaki en arkaik mitolojik görüşlerin bir iradesidir.

Mitolojik sihirli dünya görüşünde, söz, onun İşaret ettiği cismi tam olarak anlattığı zaman dua sayılırdı, dua metinleri, bu anlamda, mitolojik görüşler bütünlüğünü ortaya çıkarması ve tarihsel unsurların anlamlarının açıklanması bakımından güvenilir kaynaklardır.

Başlıca çizgisi, Tann'ya ve doğal güçlere yönelmek ve ulu varlıklara yalvarış olan dua. dinsel törenlerle bire bir bağlıdır ve onun temel unsuriyandan birini teşkil eder. dua metinlerinde, sözün gücüne dair derin bir inanç var. Bu inanç, hiçbir koşulda, doğayı anlamadaki acizlikle açıklanamaz. Çünkü mitolojik gelenek taşıyıcısı olan insanın, doğal olaylar hakkındaki bilgisi, bu günün insanının bilgisinden kat kat daha üstündü.

Dede Korkut Oğuznamelerindeki, Oğuz beylerinin duasının dua. bedduasının da beddua olduğu, "Ol Zamanlar"dan bahsediliyor. Çünkü eski İnançlarda söz, tanımladığı asımden ayn değildi. Ve sözün kendisi de cismani olarak algılanırdı. Buna göre de duada, sözden cismin kendisine doğrudan geçiş görünmektedir.

Yakutlarda Isıah Merasimi yapıldığı zaman, duası, ışıklı ruhlann adına ya Ağ Şaman ya da çok saygı değer bir ihtiyar okurdu. Altaylar, satmak için topladıkları şifalı bitkileri satacakları zaman, şarkı söyleyip, dualar tutarak, bu bitkilerin, hayat verici gücünün artacağına inanırlardı.

Saka Türkçesinde, duanın eski anlamlarının. efeun ve yemin olarak korunması, zaman zaman araştırmaalann dikkatini çekmiştir. G. Vamberi bu sözcüğü, yön belirten "Al" zarfı ile bağlantılı düşünürken, diğer dil bilimci, değişik anlamları olan "Al" fiilinin köküyle ilgili görmüşlerdir. F. Ağasıoğlu'na göre Yakut dilindeki "Alkış" (efsun ve yemin) ve Çuvaş dilindeki, "İlhan" (beddua), daha çok mitolojik varlık bildiren "Al" anlamıyla ilgilidir. O, "alkış" sözcüğünün, mitolojik varlık bildiren "Al" sözcüğünün versiyonu olabileceğine işaret etmiş ve bu bakımdan dikkati. Macar dilindeki "alka" ve benzer sözcüklere çekmiştir, (bak: Ant; Efsun; Söz)

ALLAH

ALLAH: Mitolojik- dinsel sistemlerde, bilinen en ulu güç ve olağanüstü varlık.

Yegane ezelî ve ebedî varlık olarak, akla, duyguya ve düşünceye sığmaz. Eski mitolojik sistemlerde, "Allah" anlamının gerçek ifadesi sine hiç rastlanmaz. Birçok mitolojik metinde, yaratılış nedeninin O'nun adıyla bağlantılı gösterilmesi de sonraki çağların etkisiyle v is«leşmiştir. Çünkü yaratılış nedeni, her zaman ilk yaratıya sayılan olağanüstü bir güç ile bağlantılı gösterilir. Böyle bir yaratıcı gücü • •adete. "Allah" temsil edebilirdi. "Allah" veya Tann'nın kaynağı sorusu. din tarihî ve mitolojiye dair araştırmaların defalarca konusu olmuştur.

Viyana Etnografik Okulu öncülerinden, V. Simit, hem Avrupalıların hem de onların ikrahla, "geri kalmış" diye adlandırdıkları halkların inançlarında, ulu varlık olarak, "Allah"ın eski motifinin olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ancak bu inanışlar tarih boyunca değişikliklere uğradığından, hangisinin kökte ve kaynakta değişikliğe uğradığını, hangisinin ilk haliyle bugünlere kadar geldiğini saptamak oldukça zordur. Tarih ve /aman. uygarlıkların din anlayışlarında da kâğıılmaz etkisini göstermiştir.

Y. Krimm ve M. Müller gibi mitolojik ekolün temsilcileri ise "Allah"ı genellikle doğal güçler ve olayların sembolü sayıyorlardı. Ancak bu akım, etnografi biliminin ağa çıkardığı faktörlerin karşısında, 19. yüzyılın sonlarında etkisini yitirdi.

Uygarlıklar tarihinde, evrim teorisini savunanlardan E. Taylor. C. Lebbok ve Y. Lippert.

başta "Allah" olmak üzere, tüm ulu kutsal güçlere inanan oluş-

Şeyn 5 ^ Türbesinde Allah Motifi
(Erbil. XVI. Yüzyıl Nakışlarından)

ALMAŞ-ALMIŞ

masını, dinsel-mitolojik görüşlerin en son aşaması olarak görürler. Bu teorinin bir başka şekli de "Allah" anlayışını, atalara (ecdat), bağlamak olarak ortaya çıktı. Daha sonraki yıllarda, "Allah" motifinin oluşmasıyla ilgili C. Frezer, Q. Uzener, Z. Freyd, E. Durkheim ve nice bilim adamı tarafından çok sayıda teori ve fikir ortaya aıldı. Örneğin, Emil Durkheim, "Allah" anlayışında, insana etki yapan ve etki yapacağı için de anlaşılması olan toplumsal güçlerin varlığını görüyordu.

"Allah" motifi ileri sayılan dinsel-mitolojik sistemlerde, kendi anlamsallığı içinde çok karmaşıktır. Bazı sistemlerde ise genellikle bu konuda, belirgin bir görüş yoktur. "Allah" hakkındaki görüşlerin ortaya çıkmasındaki kaynaklardan biri, eski cemiyetlerdeki, geçiş törenlerinden bilinen, koruyucu ruh motifi sayılmaktadır. Ancak bu herkesin kabul ettiği bir fikir değil, sadece bir varsayımdır.

Göktürk metinlerinde de yeri, göğü ve tüm insanlığı kimin yaratmış olduğu açıkça söylenmemektedir. Sadece. "Gök ve yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında da İnsanoğlu yaratılmıştır" denilmektedir, (bak: Tann)

ALMAŞ-ALMIŞ: Bazı Türk halklarında -örneğin Kumand ini erde- eski "Al" inanişına bağlı, korkutucu, şer bir ruhun adı. V. Kordlevski'nin yazdıklarına bakılırsa, mitolojik inançlar âleminden gelen bu varlık, Aliallahı (Şiilerin ilk imamı olan Ali'ye, "Allah"a has bir aşkla tapanlara verilen bir ad) Karakoyunlu Türkmenlere ait bir rivayette, Tann katındaki meleklerden birinin adı olarak geçmektedir.

Bu anlamda "Almaş", göklerin yüksekliğinde var olduğuna inanılan meleklerden biridir. Bu sözcük, büyük olasılıkla Altay dil birliği çağlarında kullanılan Moğol dilinde, "Küpegiren Kan" ve "Cadı Kan" anlamlarında geçmektedir. Halha-Moğolca'da bu sözcük "Cadı ve Küpkansı" anlamlarında kullanılmaktadır. Yazılı Moğol dilindeki, "Küpegiren Kan" ve "cadı" anlamına gelen "Almaş Emeğin" ve Kalmukça'daki, "Almaş Eme" de yine Türk kaynaklı "Almaş" ile ilgilidirler. "Almaş" adındaki mitolojik varlık. Moğol halklarının kahramanlık kütünde. rüştünü tamamlamamış ve tek göğüslü düşün-

ALMAŞ ALMIŞ

lür. Bu da onun kılık değiştirebilen motifler silsilesine dahil olduğunu gösteriyor.

V. Radlov, Türk Lehçelerinin Sözlüğü'nde, "Almış*" şekliyle kaydettiği bu sözcüğün bir anlamını, "Eriik'In (yeraltı dünyasının sultanı) hizmetinde olanlar, korkutucu ruhlar" olarak yer vermiştir. Bir diğer anlamını ise "rivayete göre, uzun zamandan beri, Altay'da yaşayan, vücuttan tüyle kaplı olan insanlar" diye kaydetmiştir. Anadolu'daki Türkmen Oymakları arasında "Su Perisi"; Başkurdlu, Kazanlılarda "Su Anası"; Altay ve Yenisey Türklerinde "Su EzT (Su Sahibi) olarak bilinenler de yine "Almış" adını taşımaktadır.

Al mas-Almış, değişken şeytanî varlığın adına. Ortak "Al" inancıyla bağlı olduğu İçin, diğer Türk halklarının inançlarında da aynı işlevsel-anlamlılık özellikli motiflerle Albas, Albıs ve benzeri şekillerde rastlanır.

Şorlann mitolojik inançlarında. "Albas", Su Sahibi'nin adını bildirir. Kızıl renginde, uzun saçları olan bu su anasının, kızıl renginde bir de tarağı vardır. Kim bu tarağı eline alırsa, ruhu bedeninden çıkıp Ölmüş. Tuvalarda, "Albas"ın, evlenmeyen bir kadından dünyaya geldiğine inanılır. Kumsal ve kayalarda yaşayıp, keçi gibi bağırarak "Albas" adlı bu varlıklarla ilgili inanan, Hint-Aiman halklarından Türklere geçtiği fikri yanlıştır.

"Albas"lar, Karahol'da yaşayan Türk hal Harındaki efsaneye göre. avın uğurlu geçmesine yardım ederler. "Albas", avalaria nikahsız yaşar. İnanişaya göre. bu "Albas"lar, sırtJanna attı klan çok İri ve uzun göğüslerinden avalara süt verir. Kaburgalanndan kestikleri etleri onlara yedirirler. Nogaylann geleneksel inançlarındaki mitolojik karakterlerden bahseden araştırmalar, şeytanî bir varlık gibi. ilk önce kadın görünüşlü olan "Albaslar"ın çoğalmasını şöyle anlatırlar: Ölümünün geldiği saati hisseden "Albaslı", kendini yaralar. Bu yaradan akan kan, daha sonra onun çocuğuna dönüşür. Söylemeliyiz ki diğer Türk hal klan nda bu anlayışın benzerine rastlanmamıştır.

Çuvaş dilinde bu varlığın adına. "Alpassem" olarak rastlanır. Araştırmalar, bu sözcükle Al pasta-Al bastı sözcükleri arasında doğal olarak bağlantı görüyorlar. V. Radlov'un derlediği "Altay Yaratılışı

ALMAŞ-ALMIŞ

Destanı"nda, bu kötü ruhun adı, "Albıs" olarak geçmektedir. Tuva halk inanışlarına göre bazı şamanların asıl kökü. "Albıs" ruhlarından gelir. Tuva Türkçesinde, "Albıs" sözcüğü, Rus dilindeki, "stepnaya deva" anlamında kullanılır. Bu da "Albıs" ve aynı mitolojik anlamın taşıyıcısı olan "Kuiyabanr İle aynı anlam ifade ediyor. Bununla birlikte, sözü geçen dilde, "Albıs" kökünden gelerek, sözcüğün eski mitolojik anlamını koruyup saklayan, "Önler, Şeytanlar" anlamında. "Albıs", "Şulbus" sözcüğü ve "Deli olmak, dı tutmak" anlamında da "Albısta" fiili mevcuttur.

Uryanhay şamanlarına göre, işlevleri sadece insanlara zarara vermek olan üç kötü ruh vardır ve bunlardan biri de "Albıs" ruhudur. Q. Potanın'ın kayıtlarına göre "Albıs". şamanların ulu soyudur. Mitolojik "Albıs" motifinde, koruyucu ve ataların ruh çizgileri de kendini gösterir. Altay halk bilimi metinlerine dayanarak, TolÖslerin atalarının "Albıs" olduğu söylenir. Altayların veTuvalıların dinî görüşlerinde, "Albıs" (bir hastalık olarak bilinen, ancak aslında bir vergi verme olayı olan bu şaman azan), ancak erkek veya kadınların vücudunda yaşayabiliyordu. O zaman da o İnsanın akli başından giderdi. Ama çevredekiler onun çıldırdığını düşünürlerdi. "Albıstaar" adı verilen bu hastalığı, sadece "Albıs Ham" denilen şamanlar tedavi edebilirlerdi. Kendine has bir hastalık olan "Albıstaar", erkeklerde 20-25 yaşlan nda, kadınlarda ise 13-18 yaşlan arasında görülürdü.

"Albıstaar" sözcüğünün kökü, şeytanî doğaya sahip mitolojik bir varlık olan "Albıs'a dayanır. Aynı bir ruhlar kategorisi oluşturan "Albıslar", şaman dualarında da san kızlar olarak geçer. Şaman söylemlerinde, şamanlara süt veren "Albıs", mitolojik Ulu Ana'nın sembolik motifi sayılır. Çünkü o, şaman halk biliminde. Ulu Ana'nın izlerinin taşıyıcısı gibi ortaya çıkar. Şamanı, ruhlar alemiyle bağlantı kurmaya hazırlayan. Ulu Ana'nın izlerini taşıyan yeraltı dünyası kızları da yine bu "Albıslar"dır. Bu anlamda, "Al tasların şaman lan emzirmeleri mitolojik bir gerçektir. İlginçtir ki sevgi destanlarında da geleceğin âşıklanna -kahramanlarına- "buta" verilmesi olayı, araştırmalarda. şamanların. "Albıslar" tarafından emzirmeleriye karşılaştırılır.

ANANKLAR

Mitolojik Ulu Ana. Türk epik geleneğinde zaman zaman Dağ Kuhu motifine dönüşebilir. "Albıs" motifi de bu Dağ Ruhı'nın İzlerini taşır. Yakut'un yazdığına göre, eski zamanlarda "Kaf Dağı"na "û-bürz" denirdi. Bu ad hiç şüphesiz, dağ ruhu olarak bilinen. "Albıs" . 11 tının Albız-Arvız-Yalbız şekillerindeki sessel versiyonu veya deror-nıjsyona uğramış halidir. Azerbaycan Türk halk bilimindeki "Dağ Ana" motifinin de "Alvız" adını taşıması, rastlantı olamaz. Oguznarnenin, "Yad firişteden (melekden). bilişalbızıyegrür!" masalındaki, albrz sözcüğü de yine eski Türk mitolojisiyle bağlı olup, "Al Kansı", Albastı" ve şer ruh anlamında kullanılır. Edirneli Nazmi Divanı'nda, y^ytan sözü yerine, "Albız" denilmektedir. Motifin bu haliyle de taşıdığı anlam bakımından bir uyum vardır, (bak: Al/Hal: Albasn)

ALPER TONGA: (bak: Efrasiyab)

AMBAR-ONA: Özbekler ve Harezmi Vadisi'nde yaşayan diğer halkların mitolojik görüşlerinde, kadınları ve onların uğraşlarını koruyan varlık.

"Ambar-ona" eski tarihlerde. Hakim Ata'nın, onun ölümünden sonra da Zengi Baha'nın eşi olmuştur. Harezmi dışındaki uygarlıklarda bu motifle ilgili bir görüş yoktur.

"Ambar-ona" motifinin oluşumuyla ilgili bir olasılığa göre, bu motifin kaynağı, Avesta'daki Bolluk İlahesi olan "Anahife dayanır. İk>lluk İlahesi hakkındaki tipik tanımlamalar da bazen onun adıyla bağlantılı olarak düşünülür.

Şaman kadınlar, mamacalar ve bahıa kadınlar bile zaman zaman bir koruyucu ruh olarak yardım etmesi için "Ambar-ona"ya başvururlar.

"Ambar-ona"nın şerefine yapılan ve su törenleriyle bağlantılı birçok merasim var. Hatta bazı merasimlerin varlığı bile sadece "Ambar-ona" adıyla bağlantılıdır.

ANANKLAR: Harezmi Özbeklerinin İslama kadarki inanışlarında mevcut olan mitolojik varlıklar.

ANDIR

Ananklar. göze görünmezler ve nasıl bir görüntüleri olduğu hakkında da bir bilgi yoktur. Adlannın çoğul olarak kullanılması, onlann birden daha fazla olduklannın göstergesidir. İnanişa göre, Amuderya ve ona bağlı çaylan dolduran bu ruhlar, sulann akışına hükmederler. Çaylann hızlı veya yavaş akması ve seller onlann isteğiyle olur. Efsanelere göre, güçlü bir din adamının on lana çarpıştığı vakitlerde, onlar selleri oluşturur.

Ananklan kimse görememesine rağmen, onlar her şeyi görüp haberdar olurlar. İnanişa göre, kutsal İnsanlardan birkaçı -örneğin, Harezmi evliyalannndan Sultan Hubbi- ve gizli kutsal güçlere sahip olanlar, Ananklara karşı akıp, onları kendi tabiiyeti altına geçirebilirler.

Tüm bunlarla birlikte, Anankiann "Allah" tarafından sevilen varlıklar olduğu hakkında da görüşler vardır. Bu görüşlere göre onlar, insanlara yarar getiren varlıklardır. Tüm çevremiz bu varlıklarla doludur. Onlar çöllerde de görülebilirler ama İnanişa göre, ne olursa olsun suyla olan bağlantıların koparmazlar. Örneğin. İnanişa göre, birisi çölde yolunu kaybedip, susuzluktan ölüm aşamasına gelmişse. Ananklar onun yardımına giderek suyla doyururlar. Ananklar hakkındaki inanışlann, ta Orta Asya inançlannın en eski dönemlerine kadar geriye gittiğine dair fikirler vardır. Bu dönemlerde doğa, ruhlarla birlikte bir âlem olarak düşünülür.

Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerine göre, suda yaşadığına İnanılan ve geleneksel birçok olay gibi batıl inanç olarak görülen Erenlerin, Ananklar ile aynı kümeye ait olduklan düşünülebilir. Erenler ve onlann "Su Ruh'uyla bağlılığı, Azerbaycan Türklerinin dilindeki bazı söylemlerle de ilk mitolojik işlevini korumuş görülür: "Suya söyle, duysun, Eren yardımına koşsun". "Yalan söylersen, seni suyun Erenleri vursun." (bale Eren; Kayberen)

ANDIR: Araştırmacılar, Avesta'daki eski Türk sözcükleri arasında. "Andır" sözcüğünün bulunduğunu yazıp, onu "Cehennem Hakimi" gibi anlamlandırmışlar. Bu da sözcüğün bugünkü anlamıyla uygunluk göstermektedir. Anadolu Türk şivelerinde, bu sözcükle aynı köke sahip, "ender kalmak" deyimini vardır. Bu deyim, beddua niyetiyle

ANT

"«Üşün", "gözü kör olsun", "kahrolsun" ve "lanet olsun" anlamlarında kullanılır. Azerbaycan Türklerinin dilinde, bu deyimın karşılığı, "andıra kalmak" şeklindedir.

Azerbaycan Türk dilinde, mecazî anlamda İri, kara ve çirkin in-
-nın hakkında kullanılan, "Enter" sözünün kökünü "Andır" ile bağ-
-lanmış düşünmek, şimdilik sadece bir olasılık olabilir. Ancak bu söz-
-üklerin her ikisinin de aynı kökten gelmesi, mantıklı görünüyor.

ANKA: Doğu halklarının mitolojik düşüncesinde ismi olup, dsmi olmayan büyük bir kuş.

Mitolojinin, tasavvura da kazandırdığı sembol-
varlıklardan biri. Adına bazen "Simourg", bazen "An-
ka", bazen de "Semender Kuşu" denilmiştir. Eski dü-
şüncelere göre, "Anka" sığınak olarak "KaF dağının
kayalarından birini seçerdi. Efsaneye göre, biri "Elb-
ruz" dağında (Zümrüt Kuşu), diğeri ise "KaT dağın-
da (Anka Simurg) yaşayan İki kuşun adını. Irak'ın
Kerkük dolaylarında yaşayan Türkmenler, "Zümrüt-ü
Anka" diye birlikte kullanırlar.

Yüzü İnsan yüzüne benzeyen "Anka", uzun boyunlu bir
kuş olarak betimlenmiştir. Rengârenk tüyleri vardır. 'An-
ka" nın yaşadığı yer, adına bazen 'Bay Terek" bazen de
"Bay Kavak" denilen, yerden göğe kadar yükselen Dünya
Agacı'nın zirvesiydi.

Mitolojide, maddî temellere dayanan birçok anlayış, daha son-
ralan mecazî gömlekler giydirilip sembolize edilerek, tasavvura da-
hil edilmiştir. Ve normal gözle görünmeyen, gizli olan ne varsa,
"Anka'yla karşılaştınlmışör. sofizmde o. temiz aşkla kıyaslanarak,
hakkın gerçeğini anlamlandıran manevî bir değer kazanmıştır.

ANT: Eski mitolojik görüşlere bağlı olup, sözün kutsal gücüne ina-
nışı ve eski bağlılık duygusunu veren mitolojik yapıli metin tipi.

Sözle, onun bildirdiği obje arasında büyük bir fark olduğuna
inanmayan, bunun için de sözle cismi bir arada gören eski düşün-

ANTROPOGONİK MİTLER

ceyi içerir. Bu anlamda, eski düşünceden ötürü, ant işareti de objenin kendisi gibi algılanıp, nesnellik kadar gerçek yaşanırdı.

İskitler hakkında bilgi veren tarihî kaynaklara göre. onlar ant içtiklerinde, ant içen taraflar, kendi bedenlerini hafifçe yaralayıp, kanlarını bir kaba akıttıktan sonra siyahlarını o kana batırır, andın sözlerini tekrar ederek, bu kaptaki kandan içerlerdi. Ant içtikleri zaman, "...kılıcıma dolaşın, okuma saplanın..." gibi sözler söyleyen Dede Korkut Oguzlan, kara çelik kılıçlarının altından geçen günahkarların günahlarını affederlerdi. M. Kaşgari Divanı'na göre, Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka boyların insanlar, ant içtikleri zaman kılıcı çıkarıp. öne koyar, "Sözünde durmazsan, kılıç, kanına boyansın!" derlerdi.

Azerbaycan'da sancağın dibinde kılıca içilen ant, Kurana içilen antla eşdeğer sayılırdı. Ant içmenin, Türk epik geleneğindeki bir başka şekli de *-Başkurt halk destanlarında olduğu gibi-* yer kazmak şeklindedir. Burada yer kazmak, sembolik olarak mezar kazmayı İrade eder.

AINTTROPOGONİK MİTLER: İlk yaratılışla ilgili oluşmuş mitolojik metinler silsilesinden olup ilk İnsanın, boyların, soyların nasıl ortaya çıktığını anlatır. Mitolojik zamanla bağlantılı bu mitlerde, ilk İnsandan, ilk ölümlü olarak bahsedilir. Çünkü onun ölümüyle, insanlığın mitolojik çağı da kapanır ve bundan sonraki insanlar artık ölümlü olur. Bununla birlikte bir grup antropogonik metinlerde, anlatılanın tüm insanları mı yoksa belli bir halkımı kapsadığı anlaşılamıyor.

Bazı metinlerde ise dünyanın yaratılma nedeni, belli anlamda "ilk insan" demek olan birind antropomorf varlığın ölümüyle bağlantılı gösteriliyor. Bu herhalde, makrokozmoz (büyük âlem) ve mikrokozmozun (küçük Âlem) birlikteliği

Bilge Tonyukuk Yazıtı

ANTROPOGONİK MİTLER

Hkriixten ileri gelir. Çünkü bu varlıklar, kendi kozmik ölçüleriyle, aslında evreni •..ıkillciKliriyorlar. İskandinav mitolojisiindeki "İmlr", Hint mitolojisindeki "Purusa" ve benzer varlıklar da bu gruba dahildir.

Antropogonik metinlere göre, bazı mitolojik geleneklerde. İnsanın yaratılma-M. dünyanın yaratılmasının en son aşamasıdır. Türk halklarının kozmogonik görüşlerini anlatan bir mitolojik metinde, yeryüzünün tamamen suyla kaplı olduğu zamanlarda. "Allah" bu suyu önce balçığa <evirdi. Sonra bu çamuru kurutup toprak yaptı. Ardından bu topraktan bitkileri yettirdi. En sonunda da topraktan çamur yapıp insanı yarattı ve ona ruh verdi.

Orhun Abideleri

Çok sayıda antropogonik metinlerdeki bilgilere göre, ne kadar canlı, eşya ve doğa varlığı varsa, hepsi başlangıçta İnsanmış. Azerbaycan Türklerinin İnançlarında, bu görüşün izlerine rastlamak mümkündür. Efsanelere göre, güneş eskiden bir kız ve ay bir oğlan çocuğuymuş. Veya kış, kocakan görünümünde tasvir edilmiştir. Bir grup coğrafi objelerin çok eskilerde, insan olduğuna, örneğin dağların Kahramanlar olduğu hakkındaki görüşler de bu gruba dahildir. Türk halkları arasında yaygın olan bir inanışa göre dağlar, bir zamanlar yenilmez yiğitletmiş. Onlar daha sonra ruhlanya birlikte taş dönüşüp dağları oluşturmuşlar. Onların ruhları da bu dağlarda yaşamaktadır.

Antropogonik metinlerde, insanın sözün gücüyle yaratılması olayına da rastlanır. Ölülerin başı üzerine dayanarak, birçok söz söylenmesi ve bu şekilde onların dirileceğine olan inanç eski metinlerde yerini korumuştur. Sözün kutsal gücüne olan inanç, eski mitolojik görüşlerde güçlü olsa da insanın sözün gücüyle yaratılması düşüncesi, eski mitolojik sistemlerde kabul görülen bir fikir değildir, (bak Kozmogonik Mitler)

ANTROPOMORFİZM

ANTROPOMORFİZM: Mitopoetik (şiiirsel mitoloji) düşünceye özgü bir özellik.

İnsana özgü özelliklerin, doğal objelere, olaylara ve tüm canlılara ait olması, eski uygarlıkların bir belirtisidir.

Mitolojik dünya görüşünde, insanla doğa, doğayla uygarlık, karşılıklı bir İletişim içerisinde düşünülmüştür. Bu görüşte, "küçük âlem" ve "büyük âlem" aynılaşarak, kendini ifadesini evrensel zoo-antropomorfanlayışında bulur. Buna uygun olarak da mitolojik metinler ve törenlerde hem ruhlar hem de doğal olaylar insan biçiminde düşünülmüştür. İnsana özgü birçok Özellik, canlı-cansız, bilinen tüm varlıklara, doğal nesnelere de atfedilmiştir. (Örneğin, kışın yaşlı kadın, ayın erkek, güneşin kadın ve lalenin eskiden güzel bir kız olduğu düşünülmüştür)

Bütün bunlarla birlikte, insan ve onun çevresini saran doğal objeler, zoomorf çizgiler de taşıyabilmıştır. Şiiirsel mitolojik düşüncenin sistematiği bakımından, İnsanlar (örneğin, Adamcıl Kurt), ve mitolojik varlıklar, görüşlerini değiştirip kılıktan kılığa girebilirler. Bu da onların öbür dünya güçleri olan, olağanüstü varlıklarla bağlantıya girip, İlişki kurmalannı sağlar.

Antropomorfizmde olduğu gibi, şiiirsel mitolojik düşünceden de daha sonralan, şiiirsel dille ifade olunan fikrin, etkin gücünü artıran bir yapı olarak yardım alınmıştır. Ancak burada, bu kişileştirme, mecazî olarak ortaya çıkmaktadır. Şiiirsel mitolojik yaşamın, gerçekliklerin ve doğal olayların anlaması ve yorumlanması için kendine özgü bir yol kil. Bu sırf bu anlamda da eski düşünceden ötürü mecazî bir olay değil, derin içeriği olan bir semboldür. Dinî-mitolojik içerikli kişileştirme ile bu şekil kişileştirmenin farklılaşması, yazılı edebiyatın ortaya çıkmasıyla bu kadar güncellik kazanmıştır.

APA-AMA: Eski Türklerde "Api" olarak kullanılan bu sözcük, hem ata tarafından "Nene"yi hem de kutsal kadın motifini bildiriyor. Altaycada. "Melike" anlamında kullanılan "Abakıy". Tuva dilinde "hanım" elemek olan, "avakay" ve Kumukçada eski anlamını koruyup "ana" sözcüklerinin de aslı olan "Apa'ya dayanıyor. Bu anlam, Kır-

ARBA-ARVA

yı/ metinlerinde, kadın anlamında kullanılan, "ebry" şeklini korumuştur. Bu sözcüğün Çuvaş dilindeki karşılığı "abi" şeklindedir. Başkurt kültüründeki. "Ebeyhan-Abi-han" adının. "Apa-Ama" ile bağlantılı olma olasılığından da söz edilebilir.

Heredot. İskitlerdeki yer ruhu, "Api" adının karşılığını "Geya" şeklinde vererek onu yer İlahesi ile karşılaştırmıştır. "Kutadgu Bilimde, "Api", "Havva Ana" ve "ilk kadın" anlamında kullanılmıştır, 11 Uvva şehvetti azdı Tann Bayat, onu kınadı). Buna göre "Api" sözcüğü, 11. yüzyıla kadar "Havva Ana" ve "İlk kadın" anlamında kullanılmıştır.

Çuvaşlarda. bütün dünyanın ve tüm yaratılanların anası sayılan, "Ama" adındaki ilâhi varlığın adıyla. "Api" ve onun başka bir söyleniş şekli olan. "Apa" arasında bir bağlantı olduğu da düşünülebilir. Sadece halk biliminde rastlanabilen ve normal dilde çok az kullanılan "Ama" sözcüğüne, "Bütün kâinatın yaratıcısı ve ulu anası olan ilâhi" anlamında, Aşmarin Sözlüğü'nde de rastlanabilir.

Daha çok dinsel metinlerde işlenen "Ama" sözcüğü, en eski motiflerden biri sayılır. V. Sergeyev'e göre. eski Çuvaş İlahesi olan "Ama", Türk hal klan arasında oldukça yaygın olup çocukların koruyucusu olarak bilinen. "Umay" ilâhesiyle. genetik bağlantısı vardır. Aslında doğru olan bu fikir, ne yazık ki tam olarak temele oturtulmamıştır. Çok sayıda argümanda -örneğin eski IskitJerde- Sakalardaki yer ilahesinin adının "Api" şeklinde kaydedilip, bazı kaynaklardaki işlevine uygun olarak "Yer İlahesi" gibi anlamlandırması, onun gerçekten de "Umay" motifi ve dolayısıyla da mitolojik Ulu Ana ile bağına işaret ediyor.

ARBA-ARVA: Efsun ve efsunlama konusunu içeren bir anlayış. Kıpçak grubu Türk boylarında: "arbav". Altaylarda: "arbiş" ve Orta Asya Türk lehçelerinde: "arbağ" olarak söylenir. Divan-ı Lügat-İt Türk'te, bu sözcüğe, efsunlamak ve efsunlanmak anlamına gelen, "arva" şeklinde rastlanır. (Kam arvaş avradı * şaman efsun yaptı). E. Nevayî'nin bir şiirinde, bu sözcük, "yılan arbağı" olarak geçmektedir. Yılan efsunu ise gerçekte de Türk hal klan arasında çok yaygındır.

ARÇURI

Abuşka Sözlüğünün yazarı Nevayî, şürindeki "arbağ" sözcüğünü, "yılanı yuvasından çıkarmak veya zehrinin etkisini yok etmek için okunan efsun" olarak açıklıyor.

Altay şamanlarının cüppelerindeki sembolik şekillerden bir de "Arba"dır. Cüppenin bir yanında, "Yutpa" denilen bir yeraltı canavannın şekli, diğer yanında da adına "Arba" denilen ve ölümler saltanatının denizinde yaşadığına inanılan bir canavannın şekli yer alır. Bundan dolayı, "Arba" koruyucu ruh olarak algılanmıştır. Hakaslar da İse bu koruyucu ruhların adı. Tös" olarak geçmektedir. "Tös"leri yedirmek, özel dualar bilen ve adlarına "Aıbaga" denilen kişilerin işidir.

ARÇURI: Çuvaşların eski dinî-mitolojik inanışlarını aktaran metin ve rivayetlerde, "Orman Ruhı" olarak bilinen ve ormanlarda yaşadığına İnanılan, şeytanî bir varlığın adı.

Uzun saçlı, kara görünümlü ve tüm vücudu tüylerle kaplı düşünülen bu şeytanî varlığın ikisi önde, ikisi arkada olmak üzere dört gözü, üç eli ve üç de ayağı vardır. O, Paasonen Sözlüğünde, şöyle tanımlanmaktadır: Uzun boyu ve yere değecek kadar uzun saçları var. İri, uzun ve sallanan göğüslerini omuzları üzerinden geriye atar.

Ancak halkın geleneksel görüşlerinde, "Arçun" aynı zamanda erkek görünüşünde de düşünülür. Böylece, onunun hem kadın hem de erkek görünümünde olduğuna dair görüşler, motifin İlk ruhunu yitirip, sonraları erkek ruhuna transfer olmasıyla açıklanır. Ancak bu açıklama, şeytanî motifin geleneksel halk biliminin kendi İçerisinden gelen sistematığının göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır.

"Arçun" motifine, daha çok mitolojik rivayetlerde rastlanır. Söylenenlere göre bu ruh, insanları öldürmez, sadece onların bedenlerine zarar verir. İnanışa göre, "Arçun" eski zamanlarda kötü bir ruh değilmiş ve kötü ruha dönüşmesi, Hristiyanlığın kabulünden sonra gerçekleşmiştir.

İnanışa göre, avın uğurlu geçip geçmemesi, onun elindeydi.

ARÇURI

KııUın talep eden bu varlığın rahatını bozmak tehlikeli olurdu. Or-Hi M M Lı. onu rahatsız edid bir sesle, birbirini çağırılan aklında tutar. MNIM yakalayıp gıdıklayarak öldürürdü. Hikâyelere göre onlar, ge-
• • 1. n .ii sırtında dolaşmaktan çok hoşlanırlardı. Gözleri kırmızı olan Iııı varlığa, bazen su kenarında saçlarını tarayan kızlar da rastlamışlardı.

İnanışa göre, "Arçun"da değişkenlik becerisi vardır. İstedğinde 1 sakallı adam. İstedğinde balina olabilen bu varlık, göz açıp kapayı M »ya kadar birçok nesnenin kılığına girebilir. En çok zevk aldığı vey. ürpertici bir kahkaha atarak, tokat sesine benzer sesiyle, İnsan-ı,ıı viğirmaktır. Onun bu sesine birisi dönüp bakarsa onu tutup yer-M I K Mr grup mitolojik metinlere bakılırsa, zamansız ölenlerin veya kemli eceliyle Ölmeyenlerin ruhlan, onlar Öldükten sonra, "Arçun" kılığına girerler.

Mitolojik anlamına göre. " Arçun "lar İle Başkurtlardaki, tek gözlü I tek ayaklı varlık arasında yakınlık var. "Arçun" motifi, kendi kö-1.-nı itibariyle, Hakaslardaki "Huu-lney"; Dağlık Şortardaki "Kuu-I ilkken" ve bunlar gibi mitolojik karakterlere dönüşmüş olan eski yapılı motife, çok eski bir kümeye veya mitolojik karaktere bağlıdır.

An,un", doğası İtibariyle zarar veren kötü ruh olsa da hiç beklen-in. <lik zamanlarda insanların yardımına gelebilir. Efsanelere göre, 'Arcun"nın elbisesini kim ele geçirirse, kısa zamanda zengin olur. I I5ze görünmeyenlerden olan "Arçun'nın, Tatarlardaki "Şurele".

Yayımtığ", "Albastı", "Al kansı" ve "Tepegöz dev" ile benzer şey-ları özellikleri vardır.

Adın birind tarafı olan, "Ar-Er", erkek ve insan anlamını İfade eder. Sözcüğün İkinci kısmı olan. "çun" İse yan anlamı ifade eder. Yani, bu motifin adı. yan insan, yan erkek anlamına gelir. Bu da asimetrik görünüşüyle, şeytani doğaya özgü mitolojik bir motif olduğu anlamına gelir. Çünkü böyle bir görünüş -eksik ve bedenin tüy-lerle kaplı olması- şeytanî doğaya sahip mitolojik karakterin başlan-gıç zamanlara bağlandığına işaret ediyor.

Urai-Volgaboyun'da yaşayan halkların geleneksel görüşlerinde, tek gözlü ve tek boynuzlu olduğuna inanılan şeytanî ruhlar kümesi vardı. "Gulyabanı" gibi bir varlık olan "Arçun" da bu kümeye dahildir.

ARKETİP

ARKETİP: Mitolojik düşünce kalıplarının genel adı.

En eski çağlardan kalma olup birçok anlam içerir. Arketip, mitolojinin teorik problemlerinin içinde, en çok işletilen anlayışlardan biridir. Anlayış olarak, bilimsel bir önem kazanması, İsviçreli psikoanalitik ve mitaraştırmacısı, K. Q. Yung'a bağlıdır. Yung'un eski çağlar kapsayan tarihsel araştırmaları, sonraki dönemlerin, mit. din ve edebiyat araştırmalarında da etkili olmuştur.

Arketipier, İlk motiflerdendirler. Bu ilk motiflerin, nasıl ortaya çıktıkları tam olarak bilinmemektedir. İnsanın İç dünyasında, eski uygarlıklara ait çok sayıda sembol gizli kalmıştır. Psikologların vardı klan sonuçlara bakılırsa, bilinçaltında hiçbir şey yok olmaz. Sadece şekil değiştirerek yaşamaya devam eder. Ruhun daha derinlerinde de toplumsal görüşler kendini daha açık bir şekilde gösterir. Mit yaratıcılığı süreci de bu anlamda, eski motiflerin değişiminden başka bir şey değildir. Onların estetik yaratıcılık bakımından da önemleri büyüktür.

İlginçlikler, fantezi dünyasında kendilerini sembolik formda gösterirler. Bu gösterişlerin adını. K. Yung. "Arketip" koyuyor. Yung, değişim tabiatlı Arketip modellerinin tam teorisini hazırlamıştır. Yung'ın, ilk psikoanalitik tahlilini yaptığı. "Arketip"ler veya "ilk motifler" ise onun kendi iradesiyle, "uzak geçmişlerin kalıntılardır." Örneğin, bilgi ihtiyar Arketip'i. Yung'a göre, kendi kökleri açısından. İlk cemiyetlerdeki şaman motifine bağlıdır. Bu İlk motifler, mitlerde, inanışlarda, edebiyatta, estetik eserlerde ve rüyalarda, kendi görüntüsünü bulur.

Ancak, analitik psikolojinin yaratıcısının da anlattığı gibi, Arketip terimi, çoğu zaman belli mitolojik motif veya konulara bildiren, anlam şeklinde anlaşılmıştır. Ama bu yanlıştır.

Mitoloji ve sembollerinin sosyal bilimler açısından araştırılması. mitolojik düşüncedeki arkaik, genel, fikirlerin varlığını inkar etmiyor. Bu bakımdan, sosyal bilimlik, "dünya ağaa". "İlkin ata", "uygar kahraman", "evren", "evrensel karşıdurma" ve benzeri eski sembollerin araştırılması işine katkısını yapmıştır.

AŞAPATMAN

AHSAN DUOLAY: Yakutların demonolojik görüşlerine göre. yeraltı

- il mly.tMtKla yaşayan kötü ruhlann lideri.

y-yiani güçlerle bağlantısının bir İşareti olarak, boynuzlu ve sa-
1 iiii i »lark düşünölen, sayısız hesapsız servete sahip olan. "Arsan-
l...l.ty". yeraltı dünyasının en derin katında yaşayan bir varlıktır.
1 Ml 1 timin çekilmesinden korkulduğu İçin adının söylenmesinden
1 .ımlır. Bu nedenle de "sakallı", "iğrenç kokulu", "gölgesiz" ve
lwıı/rr adlarla anılır. Kansı ve yedi oğlu vardır. Bu oğullardan her
Mu Dıı kötü ruh grubunun başında bulunur. Bu ruhlar çeşitli acılar
k.ıı.ıtırlar. Bu acılardan korunmak için, onlara kanlı hayvan kurbanla-
ıııı verilmesi gerekir.

"Arsan-Duolay" adının bir diğerk şekil de "Adağalaah Ala Buuray
loyon"dur. Genellikle, "Arsan-Duolay" motifinin başka versiyonla-
niHı.t Du ruhun adına, "Buor Malahay Toyon", "Buor Man kalay" gibi
1 iı cıışık şekillerde de rastlanabilir. Onunla İlgili görüşlerde, aslında
lam bir açıklık yoktur. Araştı imalarda da bu motifin, hikâye, epik ve
mitolojik verslyonlan arasında aynm yapılmamaktadır.

ASİMETRİK: (bak: Değişkenlik)

AŞAPATMAN: Çuvaş domonolojisinde rastlanan mitolojik bir varlık

Aşapatman, daha çok uyanık bir yaşlı kadın görünümünde dü-
unölür. N. Aşmarin'e göre onun adına sadece, "Aşapatman Kar-
çak", yani Aşapatman kan(cık), şeklinde rastlanabiliyor. Ancak araş-
tumacıların bir kısmı bu görüşe katılmıyor.

Araştırmacılar tarafından. Azar belâdan kurtulmak için okunan
efsun metinlerinde mitolojik bir varlık gibi Aşapatman'ın da adının
geçtiğı belirtilmiştir. Bazı durumlarda, lalalar ve bahıcılar bile onu
yardıma çağırırlar. Onun geçtiğı birçok metin, araştırmacılara, onu
İhayırsever ruhlardan biri ve falaiaria bahıalann koruyucusu hatta
bazı durumlarda, ara hekim olarak bile kategorileştirme imkanı veri-
yor. Bu kadın, sahip olduğı sihirli güç yardımıyla, belâyı hastanın
vücudundan kovar ve onu hastalıktan kurtanr.

Aşapatman motifinin adı. Çuvaş dilinde birkaç yerde karşımıza

ÂŞIK AYDIN

akmaktadır. Aşapatman adıyla ilgili yorumlarsa farklıdır. Bazı agklamalarda bu ad, Zerdüştlük ile bağlantılı olarak yer alır. Bazıları nda ise sadece sözün görünüşteki benzerliği esas alınır. Ancak böyle apklamaların pek kabul edilir bir yanı yoktur. P. Denlsev ve onun ardından M. Skvorsov, yine de yanlış olarak bu adı, Hazerlerdeki mutluluk anlamını içeren "şad" köküne bağlamışlardır. N. Aşmarin, ortaya çıkış sebebini tam olarak açkiamasa da bu mitolojik varlığın adının, Muhammed Peygamberin eşi Ayşe'nin ve kızı Fatma'nın adlarıyla bağlantılı olarak göstermiştir. Bu adlar Tatarcaya da "Ayşe-Fatma" olarak geçmiştir. Yani iki tarihî varlığın adı, Çuvaşların dinî görüşlerinde birbirine karışarak, tek bir motif şeklini almış ve sonuç olarak da "Bibi Fatma" gibi karışık bir şekle girmiştir. Ancak Çuvaş demonolojisindeki bu eski motifin, ondan farklılaşarak yeni bir adla ortaya çıktığı daha eski bir motifler kümesi vardır. Bu Çuvaş halk bilimindeki Aşapatman, kızıl saçlı, ind dişli, gaipten haber veren, insanları her türlü belâdan koruyan, çevresi sık ormanla kaplanmış bir gölün içinde yaşayan, bir kadın olarak düşünülmektedir, (bak: Fatma Ana; Fatmey-i Zehra)

ÂŞIK AYDIN: Harezmi vadisi Türklerinin (Türkmen ve Özbeklerin), mitolojik görüşlerinde müzisyenlerin, sairlerin ve şamanların hepsi Aşık Aydın sayılır.

Aşık Aydın'ın mezan, günümüzde bile ziyaretgah olarak yerini koruyor. İnanişâ göre Aşık. mezan üstünde yatanların rüyalarına girip, onlara âşıklık, şairlik ve şamanlık gücü verir. Âşık Aydın, "Necce Oğlan" halk hikâyesinde, çağına hayır duası edip, sihirli güçler verir.

Köroğlu Destanı'nın Türkmen versiyonunda. Aşık Aydın, ilk şaman motifinin bir şeklidir. O, Azerbaycan Köroğlu'sundaki Aşık Cünun'la aynı konuma sahiptir. Bu anlamda, Aşık Cünun kadar. Âşık Aydın motifi de tarihsel anlamda, çok işlevli! bir mitolojik motif olarak bilinen Köroğlu karakterinin, anlamsal türemelerinden biri sayılmalıdır.

Koruyucu ruhlardan olan "İrkıl Hoca"nın ve "Uluk Türk" obrazı-

um yeniden doğuşu gibi ortaya çıkan Aşık Aydın (ve Âşık Cünun) 11 M mil, taşıdığı birçok iz itibarıyla, "Dede Korkut" motifine de yakındır.

ASİNA: (bak: Kamgan)

Al: İlayab at sırtında geçen bir topluluğun İnsanla-
nın gözünde, at ve Türklük birbirinin tamamlama-
V" IM gibi görünür.

1 ihiz'in yazdığına göre: Türkün hayran.

(Ulu çok at sırtında geçer." Bu yaşam tarzı.

*»kl Türklerin düşüncelerinde çok sayıda görü- — *

M I M »itaya gkmasn da sağlamıştır. At hakkında-

kl <skl görüşlerin izleri, halk inan ıslan şeklinde hâlâ da yaşamak ta-

l İn A/.erbaycan Türklerinin inancına göre, rüyada at görmek, uzun

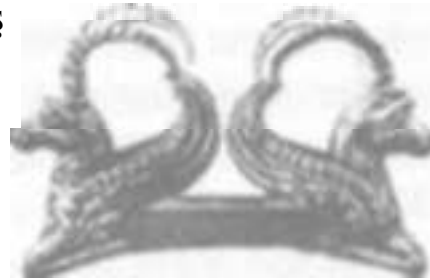
IM)luluk göstergesi ve murada ermenin işareti olarak yorumlanır.

AILUMU halk inançlarına göre, eğer birisi, güneş doğmadan, boz
ai.1 İMiip. bir dereden yedi kez geçerse ona hiçbir sihir etki etmez.

Atın uğur getireceğine olan inanç, kendisiyle beraber başka
in.m<,lann doğmasına da vesile olmuştur. Örneğin at. evin önünde,
İMŞİ eve doğru bağlanırsa, o eve bereket getireceğine, atın neresi-
nin hastalıktan gidereceğine ve at olan eve Şeytanın girmeyeceği-
ne İnanılırdı. Bu inançların etkisiyle, nazardan korunmak İçin, bazı
OVİrln çatısına atın kara taşı asılırdı. Atın kuyruğunu kesmek Türk-
lerde matem işareti sayılmıştır. Türk destan geleneğine göre, uyku-
da (»irinin bindiği atın kuyruğunu eksik veya kesik olarak görmek,
ata binen adamın öleceğinin habercisi gibi yorumlurdu. Atlar, ruhlar
dünyasıyla bağlantıda bir araç olarak düşünül-

müştür. Ve şamanların deflerine bazen, "ş
man atı" denilmiştir. Atlann, ölenlerin ru-
hunu öbür dünyaya götürdüklerine inanıl-
mıştır. Kara Kalpaklarda tabuta, "Ağaç At"
denilmesi, bu İnanan bir izidir.

Çelimsiz atın mitolojik kökenli olduğuna
dair görüşler de kaynağını eski Türk inanışla-

Boynuzlu At

M.Ö. V-N. Yüzyıl

AT

ndan alır. Altay ve Yakut İnanışlarına göre, görünüş itibarıyla çelimsiz olan atlar, normal atlarla, öbür dünyadaki şeytanî varlıklara has atın çiftleşmesinden dünyaya gelir. Bu inanış Köroğlu destanında da kendi yerini bulmuştur. Kırat ve Dürat, deniz aygırı ile normal atın çiftleşmesinden dünyaya gelmişlerdir. Bu atlar doğuştan beri çelimsizdirler ve bu, onların kökenleriyle ilgili bir konudur. Onların güzel atlara çevrilmeleri ise belli bir sınavdan geçtikten sonra mümkün olacaktır. At bu sınavda, kırk gün karanlık bir ahırda beslenecek ve gün ışığı görmeyecektir. İnsan gözü de onu görmeyecektir. At, sınavdan geçtikten sonra ise bulunduğu kötü görüntüden kurtulup. Kırat ve benzeri isimler alacaktır. At, destan kahramanıyla birlikte şeytanî mekana yol aldığı için, bu mekana özgü görünüşü de kabul edip, çelimsiz bir görünüm almalıdır. Orada tanınmamak için bu şarttır. Şeytanî kökenli atın çelimsiz olması, şeytanî dünyaya mensup olmasının şartıdır. Böyle atı asimetrik olabilirler. Bu hikâyelerde geçen atlar, genelde asimetriklerdir. Hikâyelere göre, kahraman, denizde yaşayan üç ayaklı bir at ile denizin öbür tarafına veya aslında, öbür âleme yol alabilir. Sihirli bir hikâyenin kahramanı olan Şeytan'ın üç ayaklı bir at olur. Cennet Aö'ne emir verildiğinde, üç ayaklı ata dönüşür. Ve buna benzer şeyler. Bu şekilde geçen üç ayaklı at motifi, Türk halklarında bir çoğunun kültürlerinde ve hikâyelerinde vardır.

Normal ölümlüler dünyasına özgü anlayıştan habersiz olan destan kahramanları da görünüş itibarıyla çelimsiz atları seçerler. Atın denizle olan bağlantısı da mitolojide yerini bulmuştur. Altaylar, kahramanın atının göklerden gönderildiğine ve dağ yahut su ruhu tarafından beslendiğine inanırlardı. Şamanlar, âyin zamanında dua ederken, ne yapılması gerektiğini öğrenmek için, atlardan yardım isterler. Ural Batır'ın, kuş şekline dönebilen kansı Huma'nın, yolunmuş kanatları, sihirli ağ-boz atın ağzından alınan köpük sayesinde düzelir.

İnanışa göre, Yakut destan kahramanlarının atları, "at sürüsü koruyucusu" tarafından, güneş diyarından gönderilmiştir. Ebülğazi Bahadır Han, Cengiz'in hanlığa çıktığı zaman, Gökçe'nin göklerden

yHı-n bir ata binip. Tann katı-
na sıktığını yazar. Şoriann des-
1.in kahramanı için, "Huday-
lar" adı verilen ilâhî varlıklar,
U<yaz kanatlı bir at yaratırlar.

Göktürk Kaya Resimlerinde Atlılar

İslam geleneklerine göre İM* Allah şimdiki adan. Hazre-
11 Adem'in Kabe toprağından yaratmıştır. Ibn Hordadbeh, gölden
çıkan atlardan. El Binini de dağdan çıkan ilâhî kökenli aygırlardan
<lunyaya gelen atlardan söz etmişler.

ATA: Mitolojik düşüncede, ahret dünyası ve bu anlamda da atalar
dünyasıyla bağlantılıdır. Çünkü, menevî-ruhanî yaratıcı olan
Ata'nın başlangıçtaki bir özelliği de atalar dünyasına kopmaz bağ-
larla bağlı olan merasim koruyucu motifine alt olmasıydı. Yani
Ata", ahret dünyası ve ahret dünyası sakinleri olan varlıklarla ilişki-
liydi. Zaten "Ata" adının kendisi, atalar hakkındaki görüşleri agk bir
ykilde ortaya koyuyor. "Ata" motifinde, medeni kahraman ve belli
bir ölçüde de yaratan çizgileri açık bir şekilde görülür. Ahretle bağ-
landığından, atalar sınavındaki, koruyucu ruhun kendisidir. Daha
sonraları, halk inançlarındaki Türk evüyalann çoğu zaman bu adla
adlandırılması rastlantısal değildir. Hızır Peygamber'in kutsallık ver-
diği, "Hekim" adıyla bilinen Süleyman Bakırganî, kendi eserine şu
sözlerle başlamaktadır: "Hızır İlyas atam var."

"Ata", insanları belâlardan koruyan ruhtur. (Kırgızları koruyan,
"Kırgız Ata" ruhu gibi). Türk etnik-kültürel geleneğinde, medeni
kahraman, İlk cet, merasim koruyucusu olarak bilinen Korkut Ata
ve İrkıl Ara gibi mitolojik zeminde oluşmuş ve bu adla adlandırılan
birçok motif vardır. Karaimlerin dlnî-mitolojik görüşlerindeki koru-
yucu ruhlardan biri de "Kırgıl Ata" adındaki bir mitolojik varlıktır.
Harezm'de, Şiilerin sonuncu imamı için yapılan tapınak, "Kayıp
Ata" adını taşımaktadır. TdeutJarda ise yeraltı dünya ruhlarından
olan, "Erlik'e, büyük saygı işareti olarak, "Atam" denirdi. Sagay
mitlerine göre. Erkin Han'ın bir adı da "Ata"dır. (Ada)

ATLAMA

Kutsallığa bürünüp, halk arasında büyük saygı kazanan ulu ozanlar ve şamanlar da "Ata" adını taşıyanlardan sayılırlar. Daha sonraları, halk sûfilîği ruhuyla şiir yazan Ata unvanlı sûfileri, eski bahicilerin devamı saymak, bilimsel temellerden pek de yoksun sayılmaz, sofilik, yeni Türkler İçerisinde bir akım gibi güçlendikçe, şeyhlere, hikmet sahibi olan şahıslara ve keramet sahibi evliya ve dervişlere de "Ata" adı verilmeye başlandı. Örneğin, Çoban Ata, Mansur Ata, Hakim Süleyman Ata, Zengi Ata, Demird Ata ve benzeri.

Türk ata anlayışında, onun kutsallığından gelen "ecdat ruhu" ve "evliya" İçeriği vardır. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Kırgız çöllerinde, coğrafi adlar, oralarda mezartan olan Türk evliyaların adlarıyla bağlantılıdır. Yer adları nda ise "Pfr" ve "Ocak" gibi anlamlar bulmak mümkündür. "Ata" unvanı da bazen "Baba" unvanı gibi, ulu dağların adlandırmasında kullanılmıştır. Ebûlgazî Bahadır Han, "Türk Şeceresi" adlı eserinde şöyle yazıyor: Türk halkı, aziz adamlarına, ata der. Örneğin, Hekim Ata, Seyit Ata."

"Ata" adını taşıyan varlıkların bilgiç olmaları, onların görünmezler dünyasıyla bağlantısından gelir. M. Kaşkarî Divanı'nda, kökünde ata anlamı yatan, "Ata Sagun" sözcüğü, "hekim, hikmet sahibi, müdrik, bilgiç" olarak anılmıştır.

Türkmenlerde destan söyleyenler mektebi liderinin başka bir adı da "Ata bahsi" idi. N. Aşmarin'in "Çuvaş Dili Sözlüğü"nde, ata ile aynı kökten gelen "Atam" sözüne, "bir ilah, Tann. Allah" gibi anlamlar verilmiştir ki bu yanlıştır. Çünkü ilk insan olan Adem'in, hangi aşamalardan geçerek, Çuvaşlardaki bu mitolojik-şeytanî varlıklar arasına girdiği, kendi başına bile tam belli değil.

ATLAMA: Sihirli hikayelerde, mitolojik yapılara bağlı bir unsur. Atlama unsuru, mitolojik görüş ve düşüncelerde, bu dünyayla diğer dünya arasındaki sınırın sembolize eden engelin ortadan kalkmasını işaret eder. Atlama unsuruna, genellikle sihirli hikayelerde rastlanır. Bu hikâyelerde öbür dünyaya atlamanın birçok yolu vardır. Bunlar arasında, kuş veya başka bir hayvan kılığına girmek, Üçayaklı At'a binerek çayı -veya denizi- geçmek, yani suyu atlamak, kuyu yoluyla

t M M ılık dünyaya inmek gibi yollar vardır. Görünmeyen öbür dün-
1 .ılı olmanın bir göstergesi olsa da genelde sihirli hikâyelerin
1 iü.unanları. başka mekâna atlamak için çevrilme veya elbise de-
0,1)1 lım»- yolunu seçerler.

K.ılııamanın mekânda yer değiştirmesinin en mümkün hali olan
.tiUma" unsuru, şaman metinlerinde de yerini buluyor ve ölenlerin
n ihlannın, şamanlar tarafından akarsuyun bir kenarından diğer ke-
n.ıııı uı geçirilmesinden söz ediliyor, (bak: Öbür Dünya)

AV(I PİRİM: Azerbaycan Türklerinin inanç dünyasında, avcılıkla
1 MgUntih mitolojik Özellikli bir motif. Onun adına. Azerbaycan sihirli
hikayelerinde ve mitolojik metinlerinde rastlanır. Bu metinlere göre.
doğaya yakın olan bu ava, Yılanlar Padişahı'nın ağzına tükürmesi
tayrsınde bütün kuşlar ve hayvanların dilini billrmiş ve bu yüzden
ılır I »ayvanlar ondan kaçmazlarmış. Anlatılanlara göre O. dünyayı
gr/lp dolaşmış ve dağların üstünde kocaman bir kayanın dibinde
kendine kurduğu sığınak mağarada yüz yıl yaşamıştır. Bu dağın
rtegiiklen çıkan sıcak suyun tapınışı da onunU İlgilidir. Bu ve diğer
< »/ellikler dikkate alınarak, uzun süre sadece hikâye karakteri gibi ta-
nınan Ava PİRİM'in, bir motif oUrak eski mitolojik görüşlerin ardın-
< lan yaratıldığını söylemek mümkün olur.

Mitolojik bir varlığın adının, onun mahiyetiyle ilgili olduğu tezini
düşünerek, bu motifin adının neden "Ava PİRİM" oluşu da dikkat
sekiyor. Azerbaycan Türklerin İnanışında "pir", kutsal yerlere, ocak-
lara, bilgiçlere ve evliyalara denilirdi. Bu anlamda, onun adının geç-
tiği hikâyeleri İnceleyen araştırmalar, bu varlığın mitolojik bir motif
olduğu kanısına varmışlar. O, adıyla da mitolojinin kutsallanndan
biri. nur yüzlü İhtiyar olduğu kanaatini doğuruyor.

AY: Yaratılışla bağlı, kozmogonik görüşler sisteminde, yardıma gibi
anılmaktadır.

Ancak eski Türklerin dinî-mltolojik görüşlerinde, "Ay"ı yaratan
ulu tannının varlığına da inanılmıştır. Sonraları da yanmay şeklinde,
Müslümanlığın sembolüne dönüşmüştür.

AYII

**Türklerde Ay. Yıldızlar
ve Gûnej Figürü**

Eski Hunlarda. "Ay"a övgü, başlıca ibadetlerden biri olmuştur. Eski Çin kaynaklarına göre Hun Hakanı, her sabah çadırdan çıkarken, güneşe, geceleri de "Ay"a secde edermiş. "Oğuz Kağan Destanı"nda "Ay", ilk kadın gibi sunulur. Birçok araştırmacıya göre burada, Ay Kağanın, eski mudzeli doğum motifine uygun bir şekilde, Oğuz'u dünyaya getirmesi, onun bir Tann oğlu" (daha doğrusu, "Gök oğlu") olduğu fikrine götürür. Kutsal kökene bağlılığın bir göstergesi gibi, ay ışığından hamile kalma motifi, Moğol efsanelerinde de vardır. Yakutlarda da ayla ilk kadın arasında bağlantı kurulduğu için, günahkâr bir

kadın, ay ruhuna yakanp, ondan af diler.

Dolunay, şaman mitolojisinde, güçlü şamanların ecdadı sayılmıştır. Türk halklarının inanışlarına göre ay veya güneş tutulmasının sebebi, meleklerin onları önünde kanat açması içindir. Bununla birlikte, meleklerin, aya ve güneşe âşık oldukları da söylenir. Irak Türkmenlerinin inanana göre, ayın tutulması savaş olacağını haber verir. Bunu önlemek için de "Div, Ay neneyi tutup" diyerek, sokaklarda ve evlerde teneke çalarlar. Karaçay-Balkariada, da ayın tutulması, "Jelmauz" adında bir devin onu yutmak istemesi olarak yorumlanır ve belâ habercisi sayılır.

Türk halk inanışlarında, rüyada ay görmek hayra yorumlanmıştır. Ayın tutulması da kıtlık ve ölümün işareti sayılmıştır. Anadolu'daki, ayla bağlı halk inançlarından birine göre, bir gün ayla güneş birleşip, dünyayı yakacaklar ve o zaman kıyamet kopacaktır.

AYII: Saka Türklerinde, yaratılış ve hayırseverliğin başlangıcı olarak kabul edilen ilâhî varlıkların ve meleklerin genel adı.

O, tüm varlıkların yaratıcısı olan, hayırsever bir güçtür. Eski Türk mitolojik metinlerinden nispeten daha iyi saklanmış olan Yakut me-

AYIISIT AYIHIT HATUN

n.,1...İr, 'Ayn" ile "Abaası" değişik kökenlerden gelen varlıklar
•1 w.'n »ektedir. İnanişa göre. insanlar, hayvanlar ve bitkiler.
Ay" adıyla adUuKİnlan. bazen de yanlışlıkla Tanrılar" denilen bu
ll llı vatlıklar tarafından yaratılmıştır. Yakutların mitolojik görüşlerin-
ılı dünyanın yaratıcısı sayılan "Urüng Ayı Toyon", onların büyüğü-
«itu ı layıscver ruhlar şeklinde düşünülen bu İlahî varlıklar, çocukla-
...loguşuna. toprakların bereketlenmesine ve malların verimli ol-
un .ma yardım edip, İnsanlara can verirler.

l l< l'ekarski'nln fikrine göre "Ayı" sözcüğü, yaratmak ve türet-
mek aıl.unını taşıyan "ay-" fiilinden gelmiştir. Ancak Yakutlar, tüm
...İn ıı kahramanlarını bu ruhlar sırasına dahil etmiyorlar. Ulu To-
yimi da onların kümesine dahil edilmiyor. Söylemek gerekiyor ki
Ayn n ıhların kaynağını ortaya gkarmak, zor ve karmaşık bir iştir.

/vılsıf AYUHH HATUN (AYZT HATUN): Yakutlarda çocukların
knnıyiK u ruhu olarak bilinen, çocuğa can veren ve yeni doğmuş
kadının yardımına gelen mitolojik bir varlık.

l ski şamanların mitolojik inanışlarına göre, gökte süt gölü vardır.
< *1/rllik İlahesi "Ayısıt", bu gölden bir damla su ve süt getirip çocu-
ğun boğazına döker. Bu damla, çocuğun ruhu ve cam dur. Böylece
i la Ayısıt"ın gücü sayesinde, hayatın devamlılığı temin edilir.

İnanişa göre, hamile kadın doğum arifesindeyken, göze görün-
medcılı gökten inip gelir ve hamile kadının doğum ağrılarını hafif-
letmek için, onun yanı başında durur. Çocuk doğduktan üç gün
•Oim da yurdu terk edip gider. "Ayısıt" merasimi sırasında bir ka-
ilinin yüksek sesle gülmesi, "Ayısıt" ilahesinin ona iyi şeyler vere-
•rginin bir işareti sayılırdı. Ve bu işaretle, o kadının bir afln sonra
Ivımile kalacağına inanılırdı.

Çığırkan kuğu kuşuyla, kutsallık renginde olan beyaz turna, ilahe
"Ayısıt"ın temsildsl sayılmışlardır. Bir görüşe göre, adının anlamı,
"yaratan, yaratıcı (kadın)" demek olan "Ayısıt", "Umay'a verilen
adlardan biridir. "Ayısıt"ın, Yakutlardaki görünüşü, Altay Türklerin-
den olan. Kaçın. Tdeut ve Sonardaki. "Umay" görünüşüne ve ayn-
ca Kıpçak boylanndaki, "D'ayıkın"ın görünüşüne uyar.

AYNA

Araştırmacılara göre. "Ayısıt" adı. Altaylardaki, "D'ayug" (Yayuçi) adıyla aynı köktendir. Her ikisi de "Yaratıcı, yaratan" anlamına gelen bu adlar, aslında "Yaratılışın başlangıcı ve "yaratıcı başlangıç" anlamına gelen, "Ayı" sözcüğünün köküne dayanır.

AYNA (1): Farklı Türkçelerde, mitolojik görüşlerde, birbirine zıt iki anlamı, yani şer güçleri, dn ve Şeytan'ı ve hayır sever varııklan temsil eden. melek anlamlı bir sözcük

Şorlann mitolojik ve geleneksel dinî görüşlerine göre. "Aynalar", "Eriik'in yeraltındaki saltanatında yaşayan kötü ruhlatdır. Yeraltı dünyası, bu ruhlann etkisiyle, "Ayna Çer" (Aynalann Yeri) olarak adlandırılır "Erlık", kendi yerinden çıkıp insanların arasına gelmez, kendi yerine bu aynalan gönderir. İnanişaa göre. onlar da İnsanlann ruhunu çalıp, götürerek, ona eziyet edip hastalandınriar. Veya ruhu yiyip, sahibini öldürürler. Hastanın İyileşmesi İçin, şaman görevlendirilir ve onlann yanına yollanır.

Q. Donidzen, Hakaşcadaki "aynam tutca" (Azerbaycan Türkçesinde, ona yakın söz olarak "aynası tutkun", sözü var) iradesini edilgen cümle hesap etmesi, gerçekten de eski görüşlerin İzi olarak sayılabilir. Sözün Azerbaycan Türkçesindeki "ahval" anlamı da "Ayna" nın anlamsal ağdan geçirdiği değişimin sonucu olup, şer güçlerle mücadeleyi anlatan eski görüşlere bağlıdır. Türk halklarından Uyranhay, Abakan Tatarian ve Altay halk biliminde, "Aynayla ilgili destan, hikaye ve metinler geniş yer nitmektedir. Altay destanlarında, yolu üzerinde ateşli deniz olan (Cehennem) Şeytan, "Ayna Han" adını taşır.

Hakaslarda, "Ayna"nın, çocuk çalması çok yaygın inançlardanır. "Ayna"nın ruhu her zaman başka yerdedir. Çalınmış olan çocuklar. Tann'nın yardımıyla, onun ruhunu mahvederler ve böylece kendisini de ortadan kaldırmış olurlar.

İnanişaa göre, "Aynalar, şaman olma arifesinde göze görünmeden gelirler. Vergi verme anını yaşayan, ruhlann rahat bırakmayıp, verdiği azaptan, gece yansı uyanıp kendine gelemeyen, olduğu yerde yıkılıp ölü gibi kalan insan, şaman merasimi başlamadığı sü-

AYNA

iv* t İni ruhlardan kurtulamazdı. Böylece "Ayna"lar vergi verilme
• «(ayıyla da ilgilidirler.

> I Millerin 18. yüzyılda, Baü^ibirya Türk lehçelerinden topladığı metinlerde, "Ayna"nın. "yeraltı saltanatının hakimi. Şeytan, cin

• İMK" anlamları taşıdığını yazmıştır. Millere göre bu söz. gösteri-
Im .ıılamda, Altay, Hakas ve Şor dillerine alt lehçelerde kullanılır.
m .ııUşkurt ve Kuznetsk Tatarlarının dilinde "Şeytan"; Tomska Tatarlarının dilinde "yek ve cet"; Tobol Tatarları dilinde "dn ve peri";
ı .ı m <illerinde ise "Abaası" sözcükleriyle ifade edilmiştir. Hakasçada "iblis" anlamına gelen "Hara Ayna" deyimidir. Bu dildeki
ııııı Ayna" ifadesi de "iblis" demektir. Bu sözcükle Rus halk bilimi
ıı ılı w Irki efsanevi Koşşeye benzer bir motif düşünülür.

V Radlov Sözlüğünde. Türk halklarının dilinde "can, ruh, yürek"
- iliv.il" anlamında kullanılan bu sözün. Batı Sibiryada Türk lehçelerinde
rJndı "korkutucu ruh ve şeytan" anlamlarında kullanıldığı yer alır.
Bunda, "yeraltı saltanatı hakim" anlamında kullanılan "Erlik Ayna"
ııııı de rastlanır. Batı Sibiryada Tatarlarının dilinde, "can, ruh" anlamında kullanılan, "Eyn" sözcüğü de hiç kuşkusuz, "Ayna" sözcüğünün M-ssel bir versiyonudur. Eski Ugorca'da, "şeytan" anlamına gelen. "Ayna"nın. Hakaslar dilindeki "dn. şeytan" anlamı bugün de
ı • Millerin İli İstili.

Dede Korkut Kitabının Dresden nüshasındaki. "Sagışgününde, ayna görkli-Ayna günü okuyanda, kutbe görkli" metninde de "Ay-ı M" sözcüğünün, ilk mitolojik anlamı korunmuştur. Türk halklarından olan. Karaimlerde de haftanın günlerine verilen adlar arasında, "Cuma akşamı" anlamında "Kesayne kin" ve "Cuma" anlamında "Ayne kin" sözlerinde de "Ayna'nın atalarının ruhlanyta bağlılığı açıkça görülür. "Ettuhfet-üz Zekiyye" abidesinde bu söz, "Cuma Günü" anlamındaki "Ayne" şeklinde kullanılmıştır.

Türk dilinin kurailanna bakıldığında, d-y ses paralelliği sonucunda, bu sözcüğün "Adna" versiyonu karşımıza çıkıyor. Azerbaycan'da bazı yörelerinde, dede-baba ruhlarının yad olduğu Cuma günlerine, "Adna günleri" derler. Burada da "Ayna-Adna" sözcüğünün ruhlar Alemiyle ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Halk arasında. Ad-

AYNA

na günü İle ilgili birçok dinî İnanış ve görüş vardır. Azerbaycan halk İnanışına göre. ölülerin ruhlan, sadece, o günün akşamı hava karar-
dığında, kendi evlerine uğramaya gelirler. Onun için de Mİşariarda,
haftanın dördüncü günü. "Atna kış" veya "Kçi Atna" (küçük adna),
haftanın beşind günü ise "Atna kün" olarak adlandırılır. Pirlerin,
"Adna" adıyla bağlılığı. "Ayna'nın ruhlar ve atalar dünyasıyla bağlı-
lığının aynısıdır.

Anlam açısından "Ayna'yla bağlantılı olup. bağımsız bir şekilde
AzlJenme'de kullanılan diğer örnekler de mevcuttur. Ayrıca Ku-
mandin dilinde, "karışmak, şaşıp kalmak" anlamında kullanılan
"Aynih" sözü de aynı kökten gelmektedir.

Bu sözcüğün versiyonlarından. "Ayna" veya "Adna"dan, hangi-
sinin daha eski olduğu sorusu da çok önem arz etmiyor. Bu Türk
lehçelerindeki, lehçe farklılığıyla ilgilidir. Bir Türk lehçesinde "Ayna"
olarak kullanılan sözcük, başka bir yerde "Adna" olarak seslendiril-
miştir. Azerbaycan ve diğer Türk lehçelerinde, kadın adı olarak kul-
lanılan "Ayna" adı da "melek, huri" anlamlı "Ayna" sözcüğünden
türemiştir.

AYNA (2): Şiirsel mitolojik düşüncede, bu dünya ile öbür dünya
arasındaki sınır sembolize eder. Bazı geleneklerde ise ayna. ruhlar
alemine açılan pencereyi sembolize eder. Yakut şaman lan bazen
aynaya bakarak gelecekte haberler verirlerdi. Eski inanışlara göre
İnsan, aydaki resminde kendi ruhunu görürdü. Aynca acıklı demon-
lann gerçek yüzlerinin aynada görüldüğüne İnanılırdı. Bu, aynanın
marjinal karakterli olmasından kaynaklanır. O, görünmezler dünya-
sının gözle görünmeyen varlıkları ölümlülerin görünen dünyasının
İnsanlanna gösterir. Aynayla merasim yapan şaman, onun aracılı-
ğıyla, koruyucu ruhlarla İlişkiye girebilir. Hakaslara göre, isteyen
herkes kamlığı taklit edebilir ancak ayna sadece şamanda olabilir.
Ayna genellikle karanlık dünya güçleriyle İlintili düşünölmüş, bir ev-
de aynanın kırılması hayra yorulmamış ve o evden birinin başına bir
iş geleceğine inanılmıştır.

Moğollarda yeraltı saltanatı hakimi sayılan "Erlik", yanında ayna

/• İnildi ve bu aynada İnsanların girdikleri tüm günahları görürdü, 1- .u.uluk çöktükten sonra öbür dünya güçlerinin faaliyetlerinin artı- ftuM inanıldığı için deTürk halk İnanışlarında. geceleyin aynaya bak- mak m'ur.u/ olarak kabul edilmiştir.

A1,»stırmacılar, hikayelerdeki tiksindirme olayının ayna karşısında rt«-1rkıçmesni de mitolojik görüşlerle ilgili düşünüyorlar. Anadolu inik hikâyelerinde ayna. öbür dünya güçlerinden kurtulmak için kullanılan sihirli bir araçtır. Bir Kırgız destanında devin elinden kaçan M1 kız. elindeki aynayı arkasına atarak devle arasında bir denizin Oluşmasını sağlıyor. Deniz, yeraltı dünyasıyla bu dünyayı birbirin- den ayıran sınırdır.

Kızı şamanlar, anormal aynalanyla ünlenmişlerdir. Onlardan ba- zıları hatta aynalannın gökten geldiğine ve her türlü belânın onların hükmü altında olduğuna inanırlardı.

Türklerin aynayla ilgili çok sayıda inançları onun, olaylar ve nes- ut'lerin gizli, sihirli içeriğinden haber verdiği İnananı aktarıyor. Ahıs- ka lurkleri. Kurban Bayramında bir insan yattığı zaman yanına ayna « MI koyarsa rüyasında bahtını görebileceğine inanırlardı. Orta As- ya şamanları da ruhi an çağırmak istedikleri zaman su dolu cam ve- ya aynaya bakarlardı. Anadolu'da 20. yüzyılın ortalarına kadar, de- lin merasimlerinde mezara tersinden bir ayna koyarlardı.

Türk halklarının sihirli hikâyelerinde, öbür dünyada doruğu gök- vı1/üne dokunan iki dağ arasındaki sandıkta bulunan ve bütün dün- yayı gösteren bir aynadan bahsedilir. Bu dağları sadece "Simurg" atabilir. Dünyayı gösteren ve olayların gizli içeriğini aktaran o ayna- yı elde etmek İçin aynı yoldaki ulu ağa an az ilerisinde yaşayan ve "Simurg"un yavrulannı yiyen ejderhayı öldürmek gerekir.

AZA: Sibirya Türkleri arasında yaygın olan inanişe göre. yeraltındaki karanlık mekanlarda yaşayan varlıklara verilen genel ad.

"Aza". Sibirya ve Kazan Tatarlarının dilinde, yerde veya yeraltın- da yaşayan korkutucu ve kötülük verici bir ruhtur. Tuva Türkçesinde. "lanet şeytana, lanete gelesin ve lanet olsun" anlamlarında kul- lanılan, "Aza alzin" deyimini vardır. Kazan Tatarları, fırtına koptuğu

AZA

zaman, "aza kuptı" (Aza koptu) derler. Sibiry'a'daki. Altay, Hakas ve Tuvalarda da kullanılan bu sözcük, atlara zarar veren, yeni doğmuş çocukların ruhlann çalıp götürmek isteyen ve May-ene (Umay Ana) ile savaşılan kötülük verid ruh anlamını korumuştur.

Bu sözcük Oyrot Türk dilinde da on üç korkutucu ruhun adını bildirir. Geleneksel görüşlere göre, "Aza"lar, şeytanları insanlann üzerlerine göndererek, onlara her türlü eziyet ve azap verirler. İnsanlar tüm bu azaplardan ancak kurban vererek kurtulabilirler. Şamanların görevleri ise bu şeytanları yenmek ve "Aza"lar için hayvan kurban ederek onların verecekleri zararı azaltmaktır. İnanışlara göre "Aza" ruhları, İnsanları öldürebilir.

Tuvalıların görüşlerinde, "Albıs" kadar korkutucu olan ruhlar, sadece şamanların görebildiği ve sadece onların savaşılabildiği, "Aza" denilen varlıklardır. Şamanlar, "Azalarla olan savaşlarında onları yenerek, ruhu çalınmış insanın ruhunu geri getirip yerine koymak için uğraşırlar.

Tuva Türkçesinde "Aza" anlamı, karanlık güçlerle bağlı olup. şeytanî anlam ifade eden. "Aza-buk" (buradaki "buk", kötü güç, korkutucu ruh, den ve şeytan anlamına gelir), "Aza-şul-bus" ve "Aza-hortan" şekillerinde rastlanabilir. Tuva şaman mitolojisinde, şamanların bir kısmının soyu da kötü "Aza" ruhlarından gelir. Moğol dillerinde ve bir *grup* Sibiry Türkçelerinde kötü ruh ve Şeytan anlamlarındaki az, ada sözcükleriyle birlikte, aynı anlamı içeren "Aza" sözcüğü de kullanılmaktadır. Bu sözcüğün, Yeni Moğolca'daki karşılığı "ada"dır. V. Radlov, bununla ilgili olarak, "Aza" sözcüğünün, Moğol dilindeki aynı anlama gelen "ad" ve "ada" şekillerinden meydana geldiği fikrini ileri sürmüştür. Türkçe'deki uyum kuralları sonucunda, d-z ses farkıyla, "Aza"nın "Ada" şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Türkçe'de, bedbahtlık, belâ ve felaket anlamlarını bildiren, "Aza" sözcüğü, Kırgız dilinde, matem ve yas tutma anlamına gelen, "Aza" şeklinde işlenmiştir. K. Yudahlın. bu sözcüğü Arap kökenli saymıştır.

Kumandinlerin geleneksel görüşlerinde, insan bedenine nuz ederek, çeşitli zararlar verebilen. "Çertegri-aza" ve "Şorat-aza" adla-

AZAR

... il ı M ıh vardır. Bu şeytanî varlıkların, her ikisinin de adında taşı-
tılıflı a/a' I»ecesi, taşıdığı mitolojik anlamla da bir bütün oluşturur.

A/AK: luva Türkçesinde. •gökyüzü" anlamına gelmesi ve çoğul
ı ..ak. "Azarlar" şeklinde, "melekler. İlahlar" anlamına gelmesi,
A/aı'nın mitolojik sözcükler kümesine dahil olduğunu gösterir.

hrv.1 V""anizmine göre. gökyüzünün kattan arasında "Azarlar"
ılı nılı-n nıhlann ve meleklerin yaşadığı bir kat vardır. Tuva şamanla-
ıııııı inanışına göre, gökyüzünde, ayrıca. "Azartar" adını taşıyan bir
n .11 bile* yaşamaktadır. Soylan bu "Azariar"dan gelen şamanlar, en
M.ııı > imanlar sayılır.

Bu .«lın gökyüzüne bağlı kutsallığını ifade eden İçeriği, Türk
ııııı. 1.111m bir çoğunun da kökenine aydınlık getirebilen, bir Tibet
metninde korunmuştur. Bu metinde azar, asar. aşari ve Azeri adı,
m. lekk-rin birbirine seslendiği en eski sözcük olarak ortaya çıkmak-
ı" in K. Kurban, Azeri sözü hakkında yazdığı yazısında da bu met-
nin o/etine gönderme yapmaktadır.

Mitolojiye göre, yeni dünyanın yapısının yaratılma zamanı gel-
diğinde, uzak bir yerde, şiddetli bir kasırga kopar, genişçe bir arazi-
ye karanlık çöker ve karışıklık olur. O zaman. Asan tanrıların eski
n 1< kanı olan gökyüzünde büyük bir kavga çıkar ve bu kavga savaşa
dönüşür. Sonuç olarak, Asanlar dağılır ve onların yıkıntılan üzerin-
de yedi yeni kat ve padişahlık kurulur. Bu zamaııııla. Dada Tan-
n'dan yaratılan meleklerin de birçok yenilgileri olur ve sonunda, ta-
lihlerine boyun eğerek, eski mekanlarını terk etmek zorunda kalır-
lar. Uzun zaman dört bir yanı gezdikten sonra. Asan tanrıların
egemenliğinde yaşamaya başlarlar. Asanlar arasında karışıklık hâlâ
sürmektedir. Bunun sonucunda, tekrar şiddetli çatışmalar başlar.
Asanlar, savaşlar ve başka günahlan yüzünden, eski meleklik özel-
liklerini yavaş yavaş yitirirler. Uzun yıllar geçer ve Asan göçmenle-
rinden üç ve otuz tannın devleti kurulur ve Sümer Dağı'nın geniş
tepesine yerleşirler. Ancak, yukan dünyadan kaçak düşen tanrıların
sayısı artmaya başlar. Onların büyük bir bölümü, önceleri Sümer
Dağı'nın dört basamağına, daha sonraları da yedi altın dağın başına

AZAR BEZAR

toplanırlar. Böylece, dünya sisteminin orta sütununda ahali yerleşmiş olur. Cennette karışıklık daha da artar. Aşariler, gökteki yerlerinden aşağı düşe düşe sonunda toprakta yaşamaya başlarlar. Bu zamanlar. Sümer Dağı ve çevresindeki çöllerde kimse yaşamadığından kaçak tannlar oralara yerleşip, yer küresinin ilk sakinlerini oluştururlar.

İlk zamanlarda, insanlar kendi meleksi yönlerini koruyorlardı. Onlar, havaya yükselebilir, güneş gibi ışık saçabilir ve istedikleri her yere gidebilirlerdi. Bir gün. bu insanlardan biri. toprağın getirdiği bal gibi lezzetli olan bir meyveden tadar. Diğerleri de onun yaptığının aynısı yapınca. İnsanlar kendi meleksi doğalarını tamamıyla yitirirler.

AZAR BEZAR: Azerbaycan Türkçesinde, "her nevi hastalık" anlamına gelir.

Şeytanî tabiatlı ruhlann adlannın sonradan hastalık anlamında kullanılması, mitolojik dünya görüşünün bir sonucudur. Çünkü eski görüşler, herhangi şekilde bir hastalanmayı, "azara tutulmak" ve kötü ruhlann insan canını ele geçirmesine bağlarlar. Eski düşüncede, hastalık!ann kişileştirilmesi de demonolojik sistemin başlıca kaynaklarından birini teşkil etmiştir.

Son Çarşamba, tüm evlerin önünde ateş yakılır ve herkes ateşin üstünden atlayarak, "Azanm-bezanm, dökül bu ateşin üstüne" der. Buradaki "Azar-bezar", şeytanî ruhlann adlannın, sonradan "her türlü ağn, aa" anlamında kullanıldığını gösterir. Ancak mitolojik kaynaklı bu iradenin, Azerbaycan Türkçesinde el değmemiş şekliyle kalması, ona açıklık getirmek isteyen araştırmacı lan diğer Türk dillerine ve özellikle de Ural-Altay dilindeki metinlere baş vurmak zornanda bırakmıştır.

Azar-Bezar, Tatar dili lehçesinde "eser-meser"; Çuvaş dilinde "kötülük verid güç, kötü nah" anlamına gelen, "asar-piser"; Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde "azar-bezar" ve Altay dilinde "yeraltı dünyasının sahibi, Erlik Han'ın kendi vahşiliğiyle seçtiği İki kara köpeğinin adı" anlamında "kazar-pazar"; Ağızlarda ise "ezer-kezer"

AZIKTI

ıtV-Yiink'tiiKlen de görüldüğü gibi. Türk mitoloji düşüncesinde kerv .IIIH- gı-niş yer edinen ve birbiriyle sıkı bağı bulunan iki değişik mo- illn .ululır.

IUı deyimini ilk kısmı olan "Azar". Tuvalılann sözel dillerinde gökyüzü" anlamında kullanılan "azar" sözcüğünden farklı bir yol l/İrmektedir. Sözün İkinci kısmı olan "bezar"ın, Fars dilindeki, "bi- ıı 't Un -ılınmış olduğuna dair görüşün, hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. Çünkü. "Azar-Bezar"daki "Bezar"ın taşıdığı anlamlar, onun A/rıİMycan dilinde kazandığı anlamlardır.

<prnellikle, Türk ve Moğol mitolojisinde geniş yer tutan. Asar (A/ar Kazar) ve Pasar (Pazar-Bizer-Bezer) motifleriyle ilgili bilimsel nıHinlerdeki fikirlere göre. her İki söz de kaynağını Hint-Iran mito- r »(İsindeki Asura-Ahuru ve Mizre-Mitra Tann adlarından alır. Araş- nım.u ıl.u. bu bağlamda, Urai-Altay ve Hint-İran mitolojileri arasın- la ilişkinin bir izini görürler. Bununla birlikte, araştırmacıların son görüşüne göre, Türk dillerindeki "Azar-Bezar" ve onun versiyonlan- ı m t Iran mitolojisiyle hiçbir bağlantı yoktur.

I una eski çağlarla ait bu motifi. Hint mitolojisiyle ilişkisi hakkın- < la da görüşler vardır. Gerçekten de İran mitolojisinden farklı olarak, bu mitolojik sistemlerin her İkisinde de Azar ve Bezar, kötülük veri- ci güçler gibi ortaya gkar. Ancak şimdiki bilgiler bu motifi, hangi istemden ötekine geçtiği hakkında bir fikir vermiyor. Yani, onun I ürklerden Hint-Arilere mi yoksa onlardan mı Türklere geçtiği hak- kında elde bir veri yoktur. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde, hastalık anlamında kullanılan bu sözcük, en eski zamanlarda birbiriyle sıkı ilişki içinde olan iki mitolojik varlığın adı olmuştur.

AZIKTI: Kırgızların ve Özbeklerin Müslümanlığa kadarki İnanışlann- da yer tutan şeytanî tabiatlı bir varlık.

En çok güneyde yaşayan Kırgızlar arasında yayılmış olan "Azrt- kf, geleneksel demonolojik görüşlere göre, kılıktan kılığa girebilir. Ancak İnsanlara, onlara en yakın kişiler şeklinde görülür. Bu şekilde kılıktan kılığa giren "Azıtkı". insanı azdınıp uçuruma, dağa veya ça- ya götürerek ölüme sürükler. Adının anlamı da bununla bağlıdır.

AZMIÇ

"Azıtkı" sözcüğünün anlamı, azmak, azdırmak fiillerinin kökü olan "az" ile aynı kökten geliyor ve "azdıran" anlamını içerir.

Sibirya'da yaşayan Altay, Tuva, Tora ve diğer Türk topluluklarının dilinde, ayrıca Moğol dillerinde kötülük verid ruh, şer ruh ve şeytan anlamında, az-aza sözcükleri kullanılır. V. Radlov, "aza" sözcüğünün, Moğol dillerindeki aynı anlamda kullanılan ad ve ada sözlerinden ortaya çıktığını savunur. Q. Miller, bu sözün "asa" şekliyle Kangrat lehçesinde, dn ve şeytan anlamına gelen, "ayna" ile birlikte kullanıldığını yazar. Araştırmalar, Türk dillerindeki t-d-s-z-y ses değişimlerini, bir kural gibi kabul ederek, "ayna" sözünün de aslında "ad-az"dan türediğini mümkün saymaktadırlar.

Böylece, bir şeytan olup, insanları azdıran "Azıtkı'nın adının, aslında kötü ruhla bağlı, "az" kökünden geldiğini düşünmek mümkündür. Araştırmalar, mitolojik anlamına göre, "Azıtkı" motifiyle. Türk hal klanının ortak inançlarından olan, "Albastı" (Al, Hal Anası v.b.) motifi arasında da yakınlık görürler.

AZMIÇ: Karaçay-Balkanların demonoloji görüşlerinde karşılaşılan şeytanî bir ruh. Diğer şeytanî varlıklar gibi onun da belli bir görüntüsü yoktur. "Azmiç", insanlarla düşmanlık içinde olan bir varlıktır. Halk inanışlarına göre bu şeytanî ruhun kurbanı, tek başına yola çıkan insanlardır. "Azmiç" bu insanları, onları tanıyan birinin sesiyle çağırır. O insan dönüp cevap verirse bu ruhun buyruğu altına girmiş olur. Bu durumda "Azmiç", bu insanı alıp, kayadan aşağı atar. "Azmiç"ın adı, "az" köküyle bağlantılı olup, "yol azdıran" şeklinde anamlanır.

B

HA AY HA YANAY: Yakutlarda koruyucu ruhlara verilen adlardan biri.

!Uny Bayanay", bir orman ruhudur. Avalan korur. İnsanlar ateş .1 ip. dua ederek ondan, aviannın uğurlu geçmesini dilerler. O. | d utların inanışına göre, bedeni beyaz tüylerle kaplı, bir yaşlı görünümlüdür.

!Uıy Bayanay", avalann gözüne en çok hayvan kılığında görünürdü. Aın uğurlu geçip geçmeyeceği de isteğine ve İnsanların • ma saygı gösterip, gösteremediklerine bağlıydı. Kutsal bilinip, en ı.u.Ju ruhlardan biri olduğu için. "Baay Bayanay" adı, ağır adlardan sayılırdı ve sadece, ant İçildiği zaman onun adı söylenebilirdi.

Yakutların geleneksel görüşlerine göre. "Bayanay" denilen ruhi um sayısı yedidir. "Baay Bayanay". bu ruhlann en başında yer alır. hayanay". avalann ve balıkalann koruyucu ruhlannın genel adıdır. Bu ruhlardan biri. orman ruhu olarak bilinen Tıa Bayanay", diğeri İse su sahibi sayılan, "Uu Bayanay'dır.

Altaylarda. çocukiann koruyucusu olan Z ayaçı da ""Bayana" adını taşırdı. Bu bakımdan, onların aynı varlık olma olasılığı da yok değildir. Q. Potanın'e göre. "Baay Bayanay'la Zayaçı'nın ikisine de ait . tan çok sayıda çizgiler vardır. Aslında Altayların kendileri de onlar hakkında belirgin bir fikre sahip değillerdir. Bazı edebî metinlerde,

Kıy Bayana" şeklinde gösterilen bu ruhun adı, Yakutların dilindeki, "Bayarvay'a verilen adın özü idi. Ayn dillerde onun tam karşılığı yoktur.

BABA: Türk halklarının geleneksel dünya görüşünde, ruh hayatı (mâna âlemi) ile bağı olan evliya, koruyucu ruh ve benzer varlıkların adlarında işlenen bir tamamlayıcıdır.

BABA

Burkut Baba, Zengi Baba, Baba Kamber. Çiftçi Baba ve Rüzgar Baba gibi koruyucu ruhların ve mitolojik varlıkların adları arasında rastlanır. Eski Türkçe'de, "Babay" şeklinde de kullanılmış olan kutsal İçerik bu sözcük, çeşitli Türk dillerinde. Ulu Ata anlamını koruyarak, ata ruhuyla bağlı bir anlam ifade etmiştir.

Ata, şeyh. dede, nine ve benzeri sözcüklerle birlikte, "Baba" sözcüğü de evliya gözüyle bakılan, kutsal sayılan motifler, türbeler ve mezarların adları arasında kullanılır. "Baba" içeriği, pîr ve ocak adları olan. Baba Dağı, Babagil, Karaltı Baba, San Baba. Hazret Baba ve Şeyh Baba adlarında görüldüğü gibi ecdadın, soy büyüğünün ve ulusun ak sakallıların ruhuna tapmanın bir iradesidir.

Azerbaycan Türklerinin inanç sisteminde geniş yer tutan, eski tarihe mal olmuş, pirlerin ve ocakların adlarında. "Baba" kısmına sık sık rastlanır. Buradaki eski ocakların türbe ve pirlerin taşıdığı Gngir Baba, Diri Baba, Kırklar Baba, Rüzgâr Baba. Ak Baba ve Atlı Baba gibi adlar, tarihin derinliklerinden gelir ve tarihî kutsal törenlere bağlı inanışların izlerini yaşatır.

Araştırmacılara göre. adlarında "baba" sözcüğü olan pirlerin büyük bir çoğunluğu, yükseklikten, dağ ve kayalardandır. Bu da Dağ Ruhuna olan inançla bağlıdır. Baba sözcüğünün dağ kültürüyle bağlı anlamı. "Babani" şeklinde. Urartu dilinde de geçmiştir.

İskit mitolojisindeki Gök Tanrısı."Babay-Papay"ın adı da mitolojik motif olarak, anlamsal yapı açısından "Baba" ile karşılaştırılabilir. "Babay" şekli ise Kuzey Rusların demonolojik görüşlerde, küçük çocukları korkutmak için, geleneksel görüşlere uygun olarak uydurulan hayalî bir motifin adıdır. Korkunç görünümlü "Babay"ın mitolojik bir varlık olarak belirli işlevleri vardır. Gerçekte olmayan, ancak çocuklara anlatılan bu fantastik varlık; çocuk, davranış kurallarına uymazsa, yaramazlık yaparsa, ipe sapa gelmezse, büyüklerin sözünü dinlemezse ve zamanında yatıp, zamanında kalkmazsa, gelip çocuğu götürür ya da başka türlü bir zarar verir. "Babay" motifine, zaman zaman hatta çocuk masalları arasında da rastlanır. Ancak tüm bu tip karakterlerde olduğu gibi. "Babay" hakkındaki bilgiler yeteri! ve açık değildir.

BAG

Adımları da anlaşıldığı gibi. "Babay" sözcüğü, Türk kaynaklı baba-
IM lk* bağlantılıdır. FasmerSözlüğüne göre, vurgusu ikinci heceye
n "Baba" ve "Babay" sözcükleri, Türkçe'den gelir. Slavyan
!• .1111.ninni çağında, atalarını anmak istedikleri zaman, "ded" ve
UıU. •.>/. uıkları kullanılır. Bunu, yalnız Slavyan dillerindeki Tür-
ı | ...imlen biri olarak izah etmek mümkündür, (bak: Papay)

AAAt.ı I -ki Ön Asya kaynakları nda kaydedilen bir sözcük.

İlk dlnî-mitolojik anlamından ne kadar uzaklaşsa da kutsallığa
UıO.lılığını koruyan bu sözcük, Azerbaycan halkının ortaya çıkış za-
m "una dayanan Türk asıllı boyları ve soyları dilinde de kullanıl-
mıştır.

Slav dillerinde, "bog", "boğ", "boh" ve "blg" şekillerinde rastla-
nan ve ilk anlamı "bogat" sözcüğüyle ilişkilendirilerek, Hint-Avrupa
kaynaklı bir köke. Slav veya İran dilli bir kaynağa bağlanan bu söz-
ıl I Hint-Avrupa halkları nın daha önceki dönemlerde Türklerle te-
masla olmuş Doğu kanadındaki dillerinde rastlanır. Mitolojik ağıdan
11. yüzyılı geçirip anlamsal olarak dallara ayrılan bu sözcüğün, Türk
dillerinde, "bay", "beg" (bey) ve benzeri, çok sayıda şekli de var.

"Bag" sözcüğü, milattan önceki yüzyıllara ait Ön Asya yazıların-
<İa. İslâmî en ulu ilâhî varlığın adında, "Bag-maştı" şeklinde işlen-
11 »İslâmî. Urartu'da ise böyle bir ilâhî varlığın eşi de yine "Bag" sözcü-
sünden ortaya çıkmış adlar: "Bag-Bartu" şeklinde anılıyor. Bilsü-
nün'un eski adı "Bagastan" da yine bu kökten türemiştir.

ı ifneUıkJe Türk halklarının Şamanizmle karışmış. Tannalık inana-
nın izini taşıyan, geleneksel görüşlerde, "Bag" (Bay) köküne bağla-
nan çok sayıda mitolojik varlık, ruh ve doğal objelerin adları mev-
<uttur.

"Bag" sözcüğünün geçirdiği anlamsal ayrışma bakımından, Türk
dillerindeki, şaman üstat, âşık anlamı "Bag-çı" (Bagşı), "Bağı" (Bü-
yü), "Bağıcı" (Büyücü). "Bahıa" sözleri de dikkat çekicidir. M. E. Sa-
blır'ın, "Hanblıİm falçı. benim bag dokuyan" sözlerindeki "bağ do-
kuyan" da bu anlamda "Bag-Bag" anlamıyla ilişkili olup. eski Şama-
nizm! n izini taşımaktadır. Bilimsel edebiyatımızdaki "Mag" (Maglya)

BAHAR BAYRAMI

anlayışının kökü de "Bag-Mag" temeline dayanır. Maniheylerin Pişmanlık Duasında, "Mag" ile bir yuvaya giren, "Mog" (kahin, büyücü) sözcüğü bu açıdan bir istisna değildir. Teonimin sonraki sessel şekli olan "Bay". Ulu Tann anlamlı "Bayat" sözcüğünün (Bay-at) temeline dayanır, (bak: Bay)

BAHAR BAYRAMI: (bak: Nevruz)

BAHİCJ, BAHSİ, BAKSI: Türk dillerinde, Şamanizmin izini yaşatan anlayışlardan biri.

Uygurca'da. Budizm'in kabulünden önce, bilgiç, din adamı, büyücü, rala ve hekim anlamında, "Bahşı-Baksı" sözcüğüne rastlamak mümkündür. Orta Asya uygarıkları bu anlayış, büyük hayat tecrübesi ve sihir gücü olan şahıslara, halk hekimlerine, müzisyen ve şairlere verilen ad olarak karşımıza çıkıyor. Ebülgazl'nin Şecereyi Terakime adlı eserinde, eski çağlardaki "Bahşılar", rivayetlerin, destan ve hikâyelerin bilgid olarak geçiyor.

"Bahşı" sözü, yanlış olarak. Moğolcadan alınma sayılır. Türk dilinde çok sayıda türemesi olan bu sözcük, aynı zamanda derin anlamsal kategorileşmeler geçirmiştir. Sözcüğün Uygur metinlerinde "din adamı, rahip": Budist metinlerde "Budist rahibi". "Uygur alfabesini bilen mirza" buna benzer anlamları ise hiç şüphesiz daha sonraki dönemlere aittir. İslam'ın kabulünden önce bir şaman tipi olan Orta Asya bahşı, daha sonraları şaman statüsünden uzaklaştı. Bununla birlikte, Kazaklar ve Kırgızlardaki "Bahşı", bugüne kadar da şaman kalmıştır. Her açıdan şaman benzeri olan, onun gibi, kopuzla efsunlar okuyan "Bahşı". gerçekte de ruhlarla ilişki içinde olan, kutsal din adamı veya dualarıyla hastaları iyileştiren bir hekimdi. Bu sözcüğün, Türkmenlerdeki "koşmalar okuyan halk şairi" ve Buha-ra'da seyyahlar tarafından kaydedilmiş "halk şairi, çalgı" anlamları da onun İlk anlamıyla ilgilidir.

Kazak ve Kırgız efsanelerinde Dede Korkut, bahşılığın temsildisi ve Kazak-Kırgız bahşılannın pîri sayılan ulu bir varlıktır. Büyücü ve efsun okuyucusu olan "Bahşılar"ın, başlıca işlevlerinden biri tabiplik-

BASTIRIK

nn kınkglara verdikleri bir ad olmuştur. Bu veri çok ilgi çekidir. Kınkglara. "Bahşı" denilmesi, kınkglığın. en eski evrelerde, Şamanizmle bağlantılı olduğunu ve sonraları da onun bir kolunu oluşturduğunu gösterir. Şamanlar, aynı zamanda hekimdiler. Bu. şaman ve "Bahşı" adlarına verilen anlamlardan da görülür. Çağatay'ca sözlüklerde, "BahşTnın diğer anlamlarıyla birlikte, tabip, hekim ve cerrah anlamları da görülmektedir.

Bahşılık, vergiyle olurdu. Sinir yıpranması, yürek burkulmaları ve yüzün gülmemesi gibi haller, Türk halklarında, verginin İşaretleri arasında sayılır. Kırgızlarda. gelecekte haber veren tüm varlıklara. "Bahşı" denilirdi. Dede Korkut boylarından da anlaşıldığı gibi ozan, bir çeşit görünmezler dünyasından haber veren "BahşTdır. Uygur harfleriyle kaleme alınmış Oğuz efsanesi ndeki, Ulug Türk ve Reşideddin metinlerindeki "İrkıl Ata" motifleri de bazı araştırmalarda, yaşlı bir bahia olarak görülür.

Bazı araştırmalarda ise genellikle şamanların, "Bahşılar"la bir tutulmadığı yazılır. Bu gibi iddialar, olayları bir bütün olarak görmemenin bir sonucudur. Araştırmacılara göre bu anlayış, eski anlamlarıyla, Osmanlı ve Azerbaycan topraklarında ne halk dilinde ne de edebî dilde yerleşebilmiştir.

"Bahşı" sözcüğünün açıklamasıyla ilgili yazılan bilimsel metinlerde, ortaya atılan fikirlerden biri de sözcüğün "Kör Şaman" şeklindeki yorumudur. Ancak bu yorumu onaylayacak verilerin yeterli kadar olmaması onu hâla tartışmalı bir pozisyonda tutuyor.

Bu adın "Bakmak" köküyle bağlı olması olasılığı da yok değil. Özbek şamanlarının, hastaların tedavisi için yaptıkları törenlerin adı da "Bak" kökünden gelen. "Bakım"dır. Bununla beraber "Bahşı" sözünün. Eski Söktca'daki, "Bag" veya onun daha sonraki şekli olan "Behş" ile değil, eski Türkçe'deki "Bag-Bağ" ile bağlantısı daha inandırıcıdır. (bale Bag)

BASTIRIK: Karaçay-Balkanların geleneksel demonolojik görüşlerinde var olan şeytanî bir ruh.

insanın, korkulu kâbuslar gördükten sonra, vücudunda halsizlik

BAY

• İMH'SI. uyanıkken ağzının burnunu kuruyup vücudunun hissiz-
1 . . . . 1 I* ıstınk" denilen bir şeytanî gücün etkisiyle bağlantılı gö-
ıtlııdü. "Bastınk"ta İnsan ne olduğunu anlar ama yerinden kıpırda-
y.w ak gücü olmaz.

Yaşlıların söylediklerine göre, "Basümk"ın belli bir görüntüsü
soktur, Ü. bazen kedi, bazen İnsan, bazen de diğer canlıların kılığı-
na y.nelHir. İlginçtir ki Kumuklarda da ev sahibine." Bastınk" denilir.

MAY: lürk etnik-kültürd geleneğinde, mitolojik objelerin ve variık-
ı.ıııı .»dlannda kutsallık içeriğini bildiren bir kısım. Örneğin. Altay-
Sayan halkları arasında yapılan saman törenlerinde. "Bay" sözcüğü.
MKvıllıkla ilişkiyi irade eder. Ülgen ve onun oğulları gibi, en ulu ilâhî
arlıkların ve en güçlü şaman ruhlarının adlarıyla birlikte yer alır.

Kıy" sözcüğü, başı göklere değen, kökleri ise Erlik Han'ın ye-
ialı saltanatına kadar uzanan ve adına "Bay Terek" denilen mitolo-
|lk dünya ağaanın adında da mevcuttur. Ayrıca altında dağ ruhuna
1 1 ıı Um kesilen kutsal "Bay Kayınk" gibi ağaç adlannda da "Bay" kıs-
mı kutsallığı irade eder. Bu sözcük şaman dualannda yer alan, "Bay
lunkııı" ve "Bay Kuş" adlannda da vardır. Aziz günler sayılan ve
Uı/ı yasaklara uyulması gereken günlere de "baylu gün" ve "bay
gun" denilmiştir.

"Bay" kökünden gelen "Baytala", şaman ruhunun yardımcısına
verilen bir addı. Altaylarda "Bay Ağaç", soy ağaa anlamına gelir.

Kıy" kökünün kutsallık içerdiği. Dağlık Altay ve Tuva'daki ulu baş-
langıç olarak bilinen, kutsal dağlara ve göllere verilen "Bay-tuu",
Bay-tag" ve "Bay-goo" gibi adlarda da kendini gösterir.

Dede Korkut Kitabında "işlevleri, hakim-şaman İşlevlerine olduk-
la yakın olan motifin adı. "Bay" köküne dayanan, "Bayındır" olarak
geçiyor. Eski Moğol metinlerinde, uzağı gören ve gelecekte haber
en "DuburvBuyan" adı, P. Melioranskı'nın söylediği anlamda
zengin, varlıklı, anlamlı "Bay" dan veya F. Korsun dediği gibi, varlık-
lı, zengin ağa anlamındaki, "Bayan"dan daha çok, N.Baskakov'un
söylediği gibi, kutsal yüzlü ve yasak edilmiş içeriği bildiren, efsunla-
mak ve büyülemek anlamına gelen "Bay-Bag" köküne yakındır.

BAY

"Bay" kökü, Igor Alayı Destanı'nda, mitolojik şartocı gibi tanıtılan, "Boyan" adında da açık bir şekilde görülür. Aynı ad "Boyan", Zadoşına Destanı'nda. geleceği bilen, gelecekte haber veren ve uzağı görebilen şarkıcı anlamında. Danyal Peygamber'in Kitabında büyücü, efsuncu, geleceği gören, bilgiç anlamında karşımıza çıkmaktadır. Değişken tabiatlı olup. Hristiyanlık'tan önceki görüşlere, özellikle de Şamanizme bağlı düşünülen bu varlığın adını, eski Slavlar, eski Türklerden veya Bulgarlardan almışlardır. Bu motif hem Slav. hem Türk. hem de Moğol halklarında "Boyan". "Bayan", "Buyan" ve "Poyan" gibi kişi adlarıyla korunmuştur.

Teleutiann dilinde, göze görünmez ilâhî güçlerin taşıdıkları dinî-kutsal içerikli söz gibi. "Bayan" adında ruhlara rastlanabilir. Bu anlayış. Tuva'nın güneyindeki kutsal bilinen Bayan-Tandı dağ silsilelerinin adında da vardır ve kutsallık İrade eder. Karaçay-Balkarı'da, ise şeytanî ruhun adı "Bayça"dır. Bu adın kökü de sahipliği anlatan "Bay"dan gelmektedir. Onlar, saygıyla andı klan Av Koruyucusu'na, "Bayçomard" adı verirler. Bu ad yine "Bay" kökünden gelir.

Bay, pay ve may kökü. anlam itibarıyla şaman İşlevleri, efsun, büyü, dua ve bunların aracılığıyla da kurban, şölen, bayram ve benzeri anlayışlarla bağlantı içindeler. Örneğin, Çağatayca'da, "bayı-bayıg" sözü, sihir, efsun, büyü anlamına gelir. Anadolu Türkçesinde. "bağa" sözü, efsuncu, büyücü, bahıa, anlamında kullanılır. Altaylarda, "Baylu" sözü, dokunulmaz, kutsal ve yasak anlamına gelir. Hakasçadaki "pay" sözü ve Türk dilindeki "bayram" sözü. aslında kutsallık bildiren "Bay/Bag" sözüyle aynı kökten gelirler.

Dikkati çeken bir konu da Slavların bu sözcüğü neredeyse, tüm anlamlarıyla bir arada kullanmalarıdır. Örneğin, hem Eski Slavyanca'da, hem da Sırp-Hırvatça'da kullanılan, "Bayatı" (büyülemek, efsunlamak, tılsıma düşürmek, fala bakmak ve tedavi etmek), "Bay Atlas" (büyücü, bahıa ve halk hekimi). Eski Rus dilinde. "Bayalink. bayan" (fala bakan, fala, efsuncu ve büyücü) ve Rus metinlerindeki "Bait" (efsunlamak, alsıma düşürmek, bilimsel olmayan tedavi). Araştırmalar tarafından bu sözün, ata ve koruyucu anlamında yorumlanması ise dddl verilere gereksinim duyar.

BAYAT

»AYAN: (bak: Bay)

BAYANA-PAYANA: Türk halklarının dinî-mitolojik inançlarında var olan hayırsever ruhlardan biri.

Ulu semavî ruhlardandır. Altaylarda, yaşlıların ve yeni dünyaya gelen çocukların koruyucu ruhunun adı. Çocuğun beşiği başında bağlanan kumaş parçasını da böyle adlandırırlar. ~ Bayana- Pay ana" sözü bazen, hatta "Umay"ın adına bile. Tayana Umay" olarak eklenmiştir. "Bayana" adının diğer paraleli olan. Tayana" şekli de Altaylarda. Ulu güç sayılan "Ülgen"İN hizmetinde çalışan, hayırsever ruhlarından birinin adıdır.

Bu sözcük, Altay-Sayan Türklerinden. Şamanist inanca sahip olan Teleutlar ve Çelkanlar arasında, iyiliksever ruhların tamamını anlatır. Kumandınlar. 'Tös" veya "Bayana" adıyla, soyun koruyucu ruhlarını adlandırır, onları saf gök ruhları arasında dahil ederler. Bu sözcük. Teleutlarda da geniş bir şekilde yayılarak, ilah anlamı ifade eder. Bu ruhlardan bazılarının kendi isimleri de vardır. Örneğin, şimşek çaktıran ve dolu yağdıran ruhun adı. Totoy Payana"dır. Bu ruh şaman resimlerinde sembolik olarak, bulut şeklinde çizilir.

"Bayana-Payana" İçeriği, bu halkların görüşlerinde hiçbir zaman kötü ruhlar için kullanılmamıştır. Teleutlarda, "Ene-Yayaç" denilen ve yeni doğanları koruyan ruh da " Bayana - Payana" diye adlandırılan bu ruhlar silsilesine dahil olmuştur. "Bayana" adının. Eski Umay ilahesinin taşıdığı 'May Ene" adının tahrife uğramış şekli olduğunu düşünmek de mümkündür, (bak: Baay Bayanay)

BAYAT: M. Kaşgarî, "Dıvan-ı Lügat-it Türk"de. bu sözcüğün, Oğuzlardan birinin adı olduğunu yazmakla beraber, argo dilinde, "Ulu Tanrının Adı" anlamına geldiğini de kaydetmiştir.

Y. Balasagunlu. "Kutadgu Bilig" adlı eserinde Tann, İdi. Ugan ve Arap kaynaklı. "Rebb" sözcüklerinin yanı sıra. "Bayat Tann" İradesini de kullanmıştır. Ve "Bayat adı birle sözüm başladım" şeklinde vermiştir. "15. yüzyıla alt atasözleri ve deyimler topluluğu'ndaki. "Bayat yumından baymışlar" deyiminde de bu söze rastlanır.

BAYRAM

"Zengin ve nimeti bol olan" gibi de anlamlandırılan bu sözcük hakkında. Ebülгази Bahadır Han. "zengin" demektir diye yazıyor. A. N. Şamoyloviç'e göre, "Bayat" sözcüğü, zengin anlamı veren "Bayan"dan ortaya gkmıştır. Onun sonundaki "t", eski Türkçe'deki çoğul işaretidir.

"Bayat", çok sayıda Türk halklarıyla birlikte, Azerbaycan Türklerinin de taptıkları Ulu Tann'nın vasıflanndan biri olmuştur. Adın anlamsallığı da onun mitolojik anlamının. Tann vasıflanndan biri okluğunu gösteriyor. Bazı araştırmalarda, "suyla bağlı eren ve Tann" anlamları üzerinde durulsa da bu anlamların, hangi inanışlarla ilgili olduğu hakkında tam bir açıklık yoktur.

BAYRAM: Şiirsel dinî-mitolojik eski gelenekte, kutsal ideale son derece bağlılığıyla tanımlanan zaman kesimi.

Normal günlerden farklı olan bayram zamanı, kendi tarihi kutsal anlam ve değeriyle belirginleşir. Kutsallık da onun başlıca özelliğidir.

Başlangıçta bayramlar, dinî âyinler niteliği taşıyorlardı. Bazı bayramlar, görünüşte dinî içerik taşımasalar bile köken itibarıyla, kutsal-dinî kökenden gelirler. Bayram kendi yapısıyla evrenin, kaostan meydana geldiği zamanın sınırıannı belirlemektedir. Kutsal zamanlarda geçirilen bayramlarda, ilk çağlara gönderme yapılarak, mitolojik zamanın yeniden canlandırıldığı düşünülür. Nevruz Bayramı ile bağlı İlk bayram gecesi her şey bir anlık dayandığına dair inanç, eski zamanın (Kaosun) bitip, yeni zamanın "Başlangıç"ı olan zamanın (Evren) başladığını anlatmaktadır.

Türk mitolojik kaynaklı bayramlar arasında, yaz ve sonbaharda geçirilen iki büyük bayramının yeri ayrıdır. Çn kaynaklarına göre. GöktürkJerdeki asil soylular, her yıl başında ecdadını yad ederek, kutsal merasim yaparlardı. Aynı kaynaklara göre, halk, beşind ayın İkinci yansında. Gök Tanrısı ve Yer ruhlanna kurbanlar kesip, büyük bayram ederlerdi.

Türklerde, Müslümanlığın kabulünden önce, hangi bayram günlerinin var olduğuna dair, elde geniş bir bilgi yoktur. M. Kaşgarlı. 11. yüzyılda. Oğuzların "eyd" gününe "Bayram" (Bed'hrem) dedik-

BAYRAM

...ıvcınc ve eğlence dolu geçirdiklerini yazmış ve eklemiş:
il 11. Müslümanlıktan önce, bayram bilmezlerdi ki, adı da olsun,
11. »Kıydı, bunu bütün Türkler bilirdi." Ibn Mühenna dahil birçok
11 Havram" anlayışını, İslam'la bağlı kullanmışlardır.

İniklerde, Müslümanlığın kabulünden sonra, islam'a kadarid

- »İlâlar, dinî izlerini kısmen yitirmiş olsalar da ulusal destanlarda,
- Mide korunmuştur. Eski Türk âdetleri de daha sonraları Müslü-

man Uyıramlarda yaşamaya devam etmiştir. "Bayram" sözcüğü-

.....H* kadar eskiye dayandığını söyleyebilmek zordur. Araştırma-

ii um likrlne göre, Türklerde, "eyd" in karşılığı olan bu "bayram" anlayıy olmasaydı. Oğuzlarda bu anlamı alamazdı. Bu bakımdan, M.

1 İ Işın nın söyledikleri ilginçtir: "Müslümanlıktan önce, bayram bil-
.... derdi ki adı da olsun" ve "Müslüman bayramı yoktu." Bu söz.

İniklerin. İslâm içerikli bir bayramlannın olmadığı şeklinde anlaşıl-

malıdır. Büyük Turkoloğun bu sözcüğün kaynağıyla ilgili olarak söy-
 110.!, Bu sözcüğün aslında ne olduğunu bilmiyorum. Çünkü bu

OCU hırslardan da duydum. Bununla birlikte. Oğuzlar bayram gü-

iHino. bayram' derlerdi" sözü de merak uyandırıyor.

"Bayram" sözcüğünün kaynağı hakkındaki bilimsel metinlerde

1 '*₁ **Mizcüğün.** "Bag-Bay" kökünden olduğu yönünde fikirler de var-

1 in Mitolojik düşüncede, bayramların taşıdığı kutsal içerik, bu fikrin

- 1< ıgıuluk olasılığını artırıyor. Çünkü, "Bay" kökünün, kutsallıkla ilinti-

li Keriği var. Farklı Türk lehçeleri ve ağızlannda. "Bayram"ı ifade etmek için. değişik anlatımlar da kullanılır. Bunlardan biri. "düğün"

anlamını bildiren, "toy" sözüdür. Azerbaycan Türk dilinde, evlenme merasimini bildiren, diğer Türk dillerinde ise herhangi bir merasim

- ayin (örneğin, Başkurtlarda ad koyma merasimine "isim tui",

delin merasimine, "ülem tuyı" denilir) anlamına gelen "toy" sözcü-

yü. Uygurca. Kırgızca ve Kazakça'da, "bayram", "toy-düğün" ve

herkesin katıldığı şenlik, eğlence, bayram" anlamlarında kullanılır.

mıştır. Kınm Türklerinde ekindlikle bağlı, "Subantuyı" denilen bahar

Uıyramının adındaki, "tuy" (toy) sözcüğü de yine bayram anlamın-

dadır.

BAYRIM

BAYRIM: Balkarlar arasında oldukça yaygın olan bir kavram.

"Baynm" kavramıyla bağılı pirlere, bol bol adak adanır, ölenlerin ruhuna dualar okunurdu. Çocuğu olmayan kadınlar, çocuk dileğiyle dizi dizi baynm yerlerine giderken. "Baynm blyçe. bay blyçe / Yalvanm, dileğimi kabul et / Koç kurban ederim / Toprağa yağış veren / Kişilere güç veren / Senin İlâhî gücüne inanınm" diye yaivanrlar.

Buradaki "Baynm blyçe", bir görüşe göre, Karaçay-Balkariann kutsal Meryem Ana'ya verdikleri addır. Karaçay-Balkariann mitolojik görüşlerinde. "Bayram bryçe". en eski mitolojik motiflerden olan, "Umay-biyçe" İle birlikte yaşayan, iki ilahe ana motifinden biridir. "Umay biyçe". Hristiyanlığın kabulünden sonra bu motifle karışmış ama tamamen blrieşmemiştir. "Baynm". aslında en ulu güç bilinen, Teyri" ile neredeyse aynı güce sahip olan bir varlık sayılır.

BAY-TEREK: Kazak bahşılannın görüşlerine göre. dünya üç kattan oluşur: Gökler Alemi, Aralık Dünya ve Yeraltı Alemi. "Bay-Terek". bu katlan birleştiren kutsal ağaan adıdır

"Bay-Terek", dünya agaanı temsil eder. Bahşılann yaranlış hakkındaki görüşlerine göre, dünyanın tam ortasında, ezelden yaratılmış. Gök Tepe yükselir. "Bay-Terek" (Bay Direk), bu Gök Tepenin zirvesinde yükselir. "Bay-Terek"ın dört dalı, gök kubbesinin tüm katiannı yarar geçer. Gökyüzünün katiannı ayakta tutan da "Bay-Terek" dalandır. "Bay-Terek"ın kökü, yerin tüm katiannıdan geçip, sulann derinliklerine kadar uzanır.

İnsan ölmeden kırk gün önce ruh, güvercin kılığıyla bedeni terk edip, uçarak "Bay-Terek"ın yanına gider. "Bay-Terek"ın dökülüp, sonra yeniden boy alan yapraklarında, insanlann adlan yazılıdır. Ruh da bu yapraklann İçinden kendi yaprağını bulup, onun üzerine konar. Can ise ölenin kırkıdan sonra evi terk edip gidebilir.

"Bay-Terek"ın gövdesi boyunca canlar yere inip, kadınlann rahmine düşerek yeni hayatın başlangıa olurlar. Böylece, varlık âleminde her ne varsa hepsi hareket halindedir ve hepsinin de dünyada benzeri vardır. Bu anlamda. "Bay-Terek". aynı zamanda

BEHLÜL

«iliksiz, ölüp. dirilmeler şeklinde, ebedî varolmayı -kainattaki denliliği sembolize eder. (bale Ağaç)

m ı>İK: Kazaklarda yakın geçmişe kadar korunup gelmiş, eski bir mnasim adı.

»u sözcüğün Kazak dilinde birkaç anlamı var. "İnsanlara veya hayvanlarla gelen azar, bu azan gönderen ve onu koruyun ruh". . »nlarılan biridir. "Bedlk" adının zaman geçtikçe, merasim oyunlann ı*ıı | urçası haline dönüşerek yaşamaya devam etmesi ilginçtir.

Araştırmaalara göre. "Bedik". şeytanî varlıklara takılan bir addır. Bu varlıklar, kötü ruhlar grubuna dahil olup. insanlara ve ev hayvan- ı.nuıa çeşitli zararlar verirler. Hastalığa yakalananların kurtulması Kin. bahşı dualan yumuşatılıp eğlenceli kılarak, merasim sarkılan ..eklinde okunurdu. Akşamları, hastanın evinde veya avlusunda toplanan gençler, bu eğlenceli merasim şarkılarını okur. "Bedlk"ten ya avludan çıkıp gitmesini ya da geldiği yere dönmesini veya en ttmdan komşu avluya göçmesini rica ederlerdi. Çıkıp gitmeyen "lirdik "i. önce terbiyeli ve ölçülü bir şekilde rica minnetle ikna et- ineve < alışıldık. Sonra bunun yıını tehditkar sözler alırdı. Hatta o /.»man terbiyesiz ve hakaret içeren sözler de söylenmeye başlardı. İnanişaa göre. buradaki amaç, büyü gücüne sahip "Bedik'in gözünü korkutarak çekip gitmesini sağlamaktı.

IIFHLÜü Yakındoğu kültüründe, geniş bir şekilde yayılmış bir halk kültürü karakteri.

Bazen tarihî bir kişilik olduğu da söylenir. Arap halk kültürüyle bağlı bu motif, yanlışlıkla adlandırıldığı gibi, dünya halk bilimindeki, "akıllı ahmak"lardan değil, "deli görünümlü akıllı"ların doğu versiyonudur. Bllglçliğıyle ayırt edilen "Behlül" motifi, geleneksel halk biliminin kendi içindeki mistik gücü yansıtır. Azerbaycan Türklerinin sözlü edebiyatında, "Behlül Danende" (Bilgiç Behlül) ile ilgili çok sayıda fıkra vardır. O, halk içinde. "Dfvane Behlül" olarak da tanınır. Aslında hem "Behlül" hem de "Divane" adları, aynı anlam içermektedirler. "Divane" adı, onu halk sofiliğine ve dervişler âlemine de

BEHLÜL

bağlar. Bunun kendisi de Şamanizmden gelir. Şamanların bir zamanlar "Divane" adıyla çağınlmalan rastlantı değildir.

"Behlül" motifinin şekillenmesinde, halk sofilığı önemli bir rol oynamıştır. İnanişa göre, "Behlül", Tann sevgisinden deli divane olan sûfi. mecnun ve meczup gibi, bazı evliyalara verilen bir addır. İlk önceleri, her türlü fazilet ve iyilik severiigi kendinde toplayan seçilmiş insanlara, "Behlül" ctenilirmiş. Bu adın sözcük anlamı, "Güler yüzlü, komik İnsan" demektir. "Behlül". daha sonralan -tahminen sekizind yüzyılda- evliyalara verilen ad oldu.

İnsanlara göre, "Behlül" denilen insanlar. Tanndan kalplerine gelen ışıktan akıllarını yitirirler. Onların İçerisinde, ilâhî cazibeye tutulduktan sonra, bir daha kendilerine gelemeyen bile vardır. "Behlül". görünmeyen âlemden haberler verebilir. Bazen kaşlarını çatıp, dertli dertli gezen Behlüller olsa da hiçbir sebep yokken, kahkaha atıp gülmek. "Behlül" adını taşıyan kişilerin en belirgin özelliğidir. İbn Arabî, Behlüllerden birine, aklını nasıl yitirip, deli olduğunu sorduğu zaman. "Behlül". kahkaha atıp gülmüş ve "Asıl deli olan sensin ki aklı olmayan birine, aklını nasıl yitirdiğini soruyorsun!" diye cevap vermiş.

Bu anlamda "Behlül". başkalarının bilmedikleri gerçekleri ve gelecekte olacak hadiseleri bildiğine İnandığı için, bu bilgiden mahrum insanların davranışları na. gaflette olmalanna ve cahilliklerine bakıp anlamlı anlamlı gülerdi. Bu davranış tarzı da etnik kültürel geleneklerde kendi iradesini "Divane" adında bulmuştur.

Mecnun olan "Behlül". yalnızlığı sever, harabelerde, yıkık dökük yerlerde, mezarlıklarda yaşar. Üstü başı döküntü, dalgın, şaşkın ve üzüntülü halde dolaşır. "Behlül". şiirle hikmetli sözler söyleyebildiği için hikmet sahibi ve bilgiç insan gibi de tanınmıştır.

İslam, fıkıh ve kelam alimleri, görünüş itibariyle akıllıdan çok deliye benzeyen "Behlül", kutsallık makamına çıkan İmasına ve "Allah'a yakın evliya olarak görülmesine, başından beri karşı çıkmaktadır. Onların fikrine göre. Tann'ya olan kulluk borcunu bilinçli bir şekilde yerine getirmek gerekir. Mecnunluk ve divanelik bir kusurdur. Bu yüzden peygamberlere divane denilemez. Mecnunluk ve

divanelik, evliyalıkla da bir araya gelemmez. Bu yüzden de Behlüllerl. «•vıyalığın en yüksek kanarında görmemişlerdir.

"Behlül" adı, özel İsim olarak da kullanılmıştır. Bu anlamda, ivhlül Danende" (Bilgiç Behlül) motifini. "Behlüt'lerin genelleşip, sembolize olmuş şekli saymak mümkündür.

BEY: İlk anlamıyla, kutsallıkla bağlı içeriği olan bir anlayış.

Kutsallıkla bağlılığı çok sonralan bile, Türklerde beyliğin insanlara bir Tann vergisi olarak düşünülmesiyle aklık kazanıyor. Kodeks Kumanikus'da. "bay" köküyle ilişkili olarak, "Beyimiz Tengri" ifadesi kullanılmıştır. Altun Göl metninde, "Umay-beg" ifadesine rastlanır. "Bey" sözcüğü, bu bakımdan da anlamsal olarak başından beri kutsal bir içerik taşımıştır. Ebu Heyyan'ın. "Kitab el idrak.."ında, Uygurca olduğu belirtilen, "beyer" sözcüğü de "Allah ve İlâhi" gibi anlamlandırılmıştır. Sözcüğün, eski Türkçe'de, önceleri Tann anlamına y.eten ancak daha sonralan anlamsal açıdan değişiklikler geçiren

Bag" ("Beg", "Bey") ile bağlılığı ise şüpheyeye yer bırakmayacak kadır doğrudur.

Tuva-Kljilerin demonolojik görüşlerinde, yeraltı ölümler saltanatının sahibi sayılan ve görünüşçe, "Al-Hal" motifine yakın olan "Yerlik Biy" adında da "Bey" kökene rastlanabilir. E. Divayev'ın yazdığı metinlerde, Kırgız bahşılannın dilinden şöyle bir söz aktanılmaktadır: "Başınıza dolanım, dlvlerim-Başınıza dolanım, biglerim." Bu sözlerde kastedilenin, koruyucu ruhlar olduğu açıktır. "Bey" sözcüğünün. "Big" şekliyle. "Koruyan" anlamını ifade ettiği de bazı yazarlar tarafından kaydedilmiştir.

V. Bartold'a göre. "Bey", önceki zamanlarda kâhin, dinî törenlerin yürütücüsü olmuştur. Yani soyun lideri olan "Bey", Türk Tanrıçılık kanununun yürütücüsü idi. Türklerin "Bey-Biy . (Beg)" ve Mogollann "Beki" şeklinde kullanı lı klan bu kavram, V. Yegorov'a göre, ilk önce ata. kurucu, anlamında işlenmiş ve bilinen diğer anlamlanna daha sonralan kavuş-

BEYER

muştur. Yani, ilk çağlarda "Bey", dinî âyinlerini icra edendi ve so-
yun diğer üyelerinden, giydiği özel beyaz giysisi sayesinde aynlırdı.

OyrotJar ve Mekit boylannda son zamanlara kadar, her yıl yapı-
lan kurban merasiminin yürütücüsü "Baki" (Bey) namını taşıyan, so-
yun ak sakallısıydı. Cengiz Han, buyruğu İtibarıyla, beyaz giyinip,
beyaz at binen, en yüksek yerde oturan. Moğol lan n ayını, yılını be-
lirleyen ve kurban merasimlerini yürüten. "Usun a da bu namı ver-
mişti. Eski Türklerin "Bey" sözü, anlamsal genişleme geçiren ve
kutsal katta Tann anlamına gelen. Türk kökenli "Bag"dan türemiştir,
(bak: Bag; Bay)

BEYER: (bak: Bey)

BİÇURA: Kazan, Tatar ve Başkurt halklarının mitolojik görüşlerinde
şeytanî ruhlara verilen bir ad.

Tatarlar bu kötü ruhlan, kısa boylu kadın görünümünde anlatır-
lar. Onlann bodrum veya hamamlarda yaşadıkları na inanılır. "Ev Sa-
hibinden farklı olarak, onlar her evde bulunmazlar. Evlerde bazen,
onun için özel bir yer ve gece yemesi için özel bir yemek ayınlardı.
Bazı söylentilere göre. bu ruhlar evlerde kargaşa yaratır bazı söylen-
tilere göre de iyilik yapıp, ev halkının varlıklı olmasına yardımcı
olurlardı. Tatarlarda bazen, bu ruhların verdiği rahatsızlıktan dolayı
evlerini terk edip gittikleri bile görülürdü. Batı Sibiryada Tatarlannda.
"Bıçura" ruhlanna, "San Sas" (San Saç) denilen ruhlar uygun gelirdi.
("San Saç". Türk halklarının ortak inanışlarından olan, "Al-Hal" ruhu-
nun adlarından biridir.)

Tatar-Mışartarda. "Bıçura", "Pîrier" denilen kötü ruhların değişik
bir şeklidir. Başkurtiarda ise onlar, kısa boylu, kırmızı giyimli ve her
iki dinsten olan varlıklardı. Bu ruhların. ormanın derinliklerinde do-
laşoklanna azan insanlar razı edip, onlarla yaşadıklarına, daha sonra
da bu İnsanlara yardım edip zengin yaptıkları na inanılır.

BİLMECE (TAPMACA): Kaynağı itibarıyla mitolojik metinler ve ritü-
eller kökeninden gelen halk kültürünün bir türü. Bilmeceğin dün-

BİLMECE

İMI yaratıldığı zamanla kökten gelen derin bir bağılığı var. Koz-
...Vnni sürcdni anlatan mitolojik bir metnin sonradan bilmeceye
İnnuyİHİmcsi olayına bir örnek. Altaylann halk kültürü geleneğın-
. 1 . rastlanır. Bazı geleneklerde bilmeceyi söyleyip, cevabını bulma
• • V'IMH. yarana güçlerle, dağıtıa güçler arasındaki mücadelenin ya-
>H Mliğı zamanlarda oynanırdı. Eski yılın yeni yıla dönüştüğü zaman.
I «llı l lece oyunu için iyi bir zamandı.

içerik olarak mitolojik inanışlara dayanan bilmecelerde, dünya-
nın yaratılışında yaşanan aralıksızlık tekrarlanır. Yani önce yerin, gö-
|0n, ayın. yıldızlann. sonra hayvanlann, bitkilerin, ve insanlann ya-
latılıksı aralıksız olarak gözienilirdi. Bu süreçte söz de manâ anla-
mını yaratarak, dünyanın temeli gibi ortaya çıkardı. Araştırmalar.
IHl anlamda bilmece olayını, dünyanın sözün gücüyle yaratılması
< dayıyla karşılaştınıyorlar. Dünya ve yaratılış süreci hakkındaki somlar
u/nine kurulan bilmecenin sohbet niteliğinden çok, sakral içeriğı
önemlidir. Diğer özelliğı dan İki anlamlılık ve üstü örtülü anlatım
İse onu ritüelle doğrudan ilintilendiriyor. Çünkü ritüelde de başka
alemlle ilişki göstergeler ve çift anlamlı bir sembolize bir dille ger-
çekleşiyordu. Bilmecenin bu özelliğı, ona ritüelden ayrı bir güncellik
kızandırarak, halk kültüründe Özel bir yer kazandırmıştır.

Kökeni ayrıca yasaklarla da ilintilendirilen bilmece, tören türküle-
ri, ritüel ve özellikle de düğün törenlerinde söylenen türkülerle sıkı
İMglantı içindedir. Düğünlerde ayrı bir yeri olan bilmeceler, eski
çağlarda düğün törenlerinin vazgeçilmez bölümünü oluşturuyorlar-
dı. Bilmecelerin düğün törenleriyle bağılığına dair Türk halklannın
kültürel geleneğinde de çok sayıda etnografik veriler vardır.

Kumuklarda adına "kiritleme" (kilitleme) denilen düğün-tören
bilmeceleri, inisiyasiya törenleriyle bağılıydı. "Kiritleme" sözcüğü,
"gizli anlamlı, sakral içerikli söz" anlamına gelir ve bu anlamına gö-
re de Azerbaycan Türkçesindeki "bağlama" ve "kıhibend" sözlerine
yakındır. "Kıfilbend" veya bağlamalann da büyük bir kısmı, doğa,
yaratılış, kainatın kuruluşu ve yılın mevsimleri gibi konular hakkında
olup. dinî-mitolojik anlam içerirlerdi. Sanatsal şekline göre "kiritle-
me" tipli metinler arasına halk kültürü gibi Yakutlarda korunup ka-

BİZDEN İYİLER

lan, "gizli, kapalı, sırlı, yasak" anlamları bildiren "tuyuk'u da dahil etmek mümkündür.

Bilmecelerin düğün törenlerinde şarkıyla bağlı soru-cevap şeklinde gerçekleştirilmesi, diğer Türk halklarıyla birlikte Azerbaycan halk türküleri arasında da rastlanır: "Sen bir kızıl alma olup-Sandığa girmeli olsan..." sözü bu türkünün içeriği, onun ilk mitolojik anlamının değişkenlik ve çevrilme anlayışıyla bağlılığı olasılığını doğurur. Konusu itibarıyla bir birini tılsıma düşürme ve çevrilmeler üzerinde kurulmuş olan "Ohhay" adlı Azerbaycan hikayesinin 1920'deki basısında şiir şeklinde de yer almıştır.

BİZDEN İYİLER: Azerbaycan Türklerinin demonolojik görüşlerinde, dınları tanımlamak için kullanılan bir anlayış.

Bu varlıklar, doğa-uygarlık, kaos-evren, karanlık-ışık ve benzeri ikilemlerde, doğa, kaos ve karanlıkla ilgili şeytanî güçlerin izlerini taşırlar.

Geleneksel halk görüşlerinde "Bizden iyilerin, ayak alt dahil yerin her karışında olduğuna ama insanlara gözükmediklerine inanılır. Halk görüşlerine göre, koruyucu ruhlar olan "sahipler" de göze görünmezler. Neyin sahibiyse onda yaşarlar. Onlarla "Bizden İyiler" arasındaki fark var: "Bizden iyiler" hiçbir şeyin sahibi değildirler. Yani koruyucu ruh sayılmazlar.

Ağaç altı, karanlık yerler, su kenarı, kalabalıklar ve bunlar gibi doğanın sınırında yaşamayan, onların tılsımlı ve karanlık güçler elinde olduklarını gösteriyor.

İnanışa göre "Bizden İyiler", insanların malını, kazasını çalar, pırınan!, yağın pişirip yerler, elbiselerini giyip oynarlar. Kısacası, insanınoğluna devamlı zarar verirler. Bu şeytanî varlıklar İğne gibi demir nesnelerden korkarlar ve bunun için de demir çalındığı zamanlarda korkar kaçarlar.

Halk inanışında, ekmek yenildiği zaman "Bismillah" demek gerekiyor. Çünkü, "Bizden iyiler" de insanlarla birlikte oturup yerler. "Bismillah" denildiğinde, onlar sofradan kalkıp gıderleimş. Çocuğa bağınıldığı zamanlarda da "Bizden İyiler", daha erken çocuğa yeti-

BOSTANCI DEDE

şip onu döverierTniş. Yere sıcak su döktüğünde. "Bizden lyiler"ın çocuklan yanabilir. Böyle durumlarda sinirlenen "Bizden İyiler", su döken insanı döverler. Dövülen insanın ağzı bumu eğilir. Su içmek için eğildiğinde de yine, "Bizden ryiler"ın korkup kaçmalan için, "Bismillah" denilmelidir, (bak: Çak, Yeg)

BODUN İNLİ: Eski Türklerin, "Ülkeyi Koruyan Ruh" adı verdikleri dağın Çince'deki adı.

Çinlilerin eski Türklere bağlı verdikleri bilgilerden biri gibi, kendi dillerine çevirip, yazıya aldıkları bu ad, Türk halklarının tapındıkları dağlara, yurdun koruyucusu gözüyle baktıklarını gösteriyor, (bak: Dağ, Ötüken)

BOSTANCI DEDE: Anadolu Türklerinde rastlanan ve mitolojik çizgilerini koruyan bir karakter. Türk halk kültüründen bahsedilen araştırmalarda, onunla ilgili karakterin hakkında sessiz kalınmıştır. "Bostana Dede", görünüş itibarıyla de mitolojik karakterleri hatırlatır. Bedeni sık tüylerle kaplı, saç-sakalı birbirine karışmıştır. Bu gibi özellikler, onunla doğanın bolluk güçleri, yani hayatı yaratan güçler arasındaki bağıntıyı sembolize eder. "Bostana Dede"nin sihirli bir anı vardır. Kanatlan olan bu at, insan gibi konuşabilir. "Bostana Dede", destan kahramanı'nın karşısına bu atının sırtında çıkar. Atın böyle asimetric gölüntüsü de onun öbür dünyayla ilişkisinin ve şeytanî dünyayla bağıntısının bir işaretidir.

"Bostana Dede" istediğinde, bir yerden, başka bir yere havada gidebilir. Onun uçan kuşlarla yakınlığı vardır. Onun nerede olduğunu, kartal gibi kuşlar bilir. Ancak mitolojik tabiatlı bu destan karakterinin gücü sınırlıdır.

Türk halklarının geleneksel görüşlerindeki motiflerden, "Baba Dehgan" motifi, "Bostana Dede"ye yakınlığı ile tanınır. Esasen Orta ve Doğu Anadolu'da yaygın olan bu mitolojik varlığın "Yedi Başlı Dev" ve "Orman Ruhı" motifiyle belli bir anlamda yapısal-işlevsel yakınlığı vardır.

BOYNUZ

BOYNUZ: Türk etnik-kültürel geleneğinde, sistematik bir şekilde kendini gösteren dinsel-mitolojik bir unsur. /Mitolojik anlamına göre

bu unsur, egemenlik ve güç anlayışları ile ilgilidir.

"İki Boynuzlu Ata" hükümdar motifinin ilk versiyonuna, Türk mitolojisinde rastlandığına dair fikirler var. "Osmanlı Sülalesinin Tarihi" adlı

eserin yazar Rüstem Paşa, İskender Zülkerneyn'in Makedonyalı İskender olmasına itiraz ederek şöyle diyor: "Kuran'da 'iki boynuzlu' adıyla ha-

tırlanan, Oğuz Han'dır. Mitolojik çağın boynuzlu olarak betimlenen kahramanı, Gök Oğlu ve aynı zamanda ilk samandı. Türk mitolojisinde boynuz, "Gök Oğlu"nun başlıca özelliklerinden biri sayılır. Bunun içinde Orta Çağ minyatürlerinde, Oğuz ve oğulları, boynuzlu olarak çizilmişler.

Araştırmacılar, eski Türk etnik uygarıklarında, boynuzlu ecdadın büyük yer tuttuğunu vurguluyorlar. Umay Ana, Erlik, jalmauz, Dev, Dağ Ruhü ve diğer tüm mitolojik varlık ve motiflerin boynuzlu olarak tanımlanması, Türk mitolojik sisteminde sürekli karşımıza çıkmaktadır. Altay şaman metinlerinde, üç boynuzlu dağ ruhunun adı geçer. Şor halk bilimi metinlerinde. Su Sahibinin de boynuzlu olduğu belirtilir. İran'ın Fars bölgesindeki Türk asıllı Kaşkaylar, gökten yağmur yağdıracağına İmandıklan Kosa gelinini süslerken, başına da iki boynuz takarlar.

Şaman davullarındaki resimler arasında, boynuzlu insan resimleri geniş yer tutar. Birçok Türkistan ve Al-

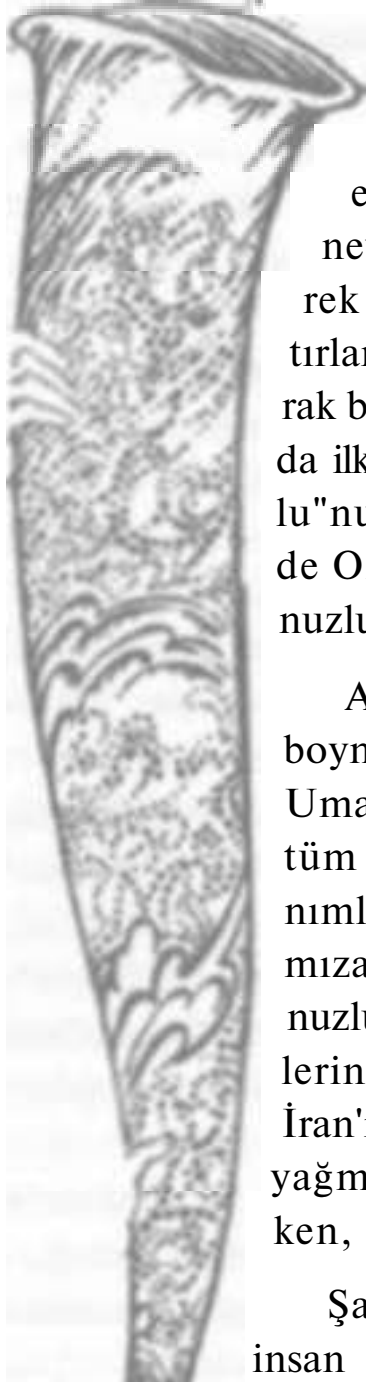
4Ly tay şamanı da boynuzlu resmedilir. Boynuzlu şamanlar

F/f hem gök hem de yeraltı dünyasıyla bağlantı kurabilen, **yi** güçlü şamanlardı.

1/ Boynuz, şaman metinlerinde, eski âlemle bağlılığı gös-

1/ terir. Gök şamanlarının boynuzlu olarak tanımlanmaları, da-

37 ha sonraki çağlarda, merasime katılan şamanların boynuzlu

BOYNUZ

başlık takmaları, Şamanizmle ilişkisi olan Türk tarikatJannda da şeyh ve müritlerin başlarına boynuzlu şapka takmaları bu İnanan göstergesidir.

Altay mitolojisindeki yeraltı saltanatının sahibi "Erlik", Yakutlardaki yeraltı dünya hakimi "Arsan Duolay" ve Karaçay-Balkarlarda "Teyri Kızı" denilen "Umay-Biyçe", çoğu zaman boynuzlu betimlenen mitolojik varlıklardan birkaçıdır. Boynuzlu koruyucu ruh görüntüleri, Altay kültüründe geniş bir şekilde yayılmıştır. Orta Asya Türklerinin hikâye, efsane ve destanlarında, "Jalmauz", "Calmauz" ve "Yalmauz" gibi adlarla bilinen mitolojik varlık da çoğu zaman boynuzlu olarak düşünülür. Ulu Yer Ana'nın değişime uğramış versiyonlarından biri olan "Yalmauz Kempir"nin gücü, boynuzlarının sayısına göre değişir. Yedi boynuzlu "Yalmauz Kempir"ler, en korkunç olanlardır.

Kumuk efsanelerinde, boynuzlu yılan motifine rastlamak mümkündür. Yılan motifi şeytanî doğaya sahip olup yeraltı dünya güçlerini temsil eder. Araştırmalara göre, ikili boynuz: Evrensel düzenin, tek boynuz ise şeytanî doğanın göstergesidir. Karanlık dünyanın sembolü olarak düşünülen tek boynuzlu varlıklar, Türklerin eski çağlara ait sanatsal metinlerinde de yılan şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde, tek gözlü, tek kollu motifler gibi tek boynuzlu varlıklar da şeytanî güçlerle bağlantılıdır ve onları temsil ederler. Çuvaşlardaki "Arçun" ve ona benzer şeytanî motifler de bu gruba dahildirler. Müslüman Türklerde ise Şeytanın kendisi de kuyruklu ve boynuzlu bir varlıktır.

Kısır kadınların, kutsal yerlere giderek, oradaki boynuzlara ip bağlayıp çocuk istemeleri de eski Türk Şamanizm'ine ilgilidir. Bununla ilgili dikkat çeken başka bir konu da eski Türk dinî-mitolojik görüşlerine göre, çocukları koruyan "Ulu Ağ Ana'nın (Umay Evliya) da boynuzlu betimlenmesidir. Umay Ana'nın boynuzlu betimlenmesinden de görüldüğü gibi İlk kullanımı, Ulu Ana topluluğuna dayanan boynuzun işlevsel göstergesinin, Türk etnik-kültürel geleneğinde, iyiden kötüye değişerek, yeraltı dünya sahiplerinin özellikleri haline gelmiştir.

BOYU BİR KARIŞ

BOYU BİR KARIŞ, SAKALI İKİ (YEDİ) KARIŞ: Ateşin koruyucusu.

Azerbaycan Türklerinin inanana göre, boyu bir kanş, sakalı yedi kanş olan bir dn vardır. İnsan benzeri olan bu dn, göze görünmez. Bu dnin sakalındaki tüylerden her biri, bir oktur.

Sibirya'nın Türk halklarından olan Teleutlarda: Ateş Ruhu, parmak boyunda, san bir samur. Yakutlarda ise küçük ak sakallı yaşlı biri şeklinde düşünülmüştür. Anadolu Türk destanlarında "Boyu Bir Kanş, Sakalı İki Kanş", mitolojik karakteri "Ateşli Mercimek" adını taşımakta ve adından da anlaşıldığı gibi, ateşle olan bağlılığını koruyup saklamaktadır. Adı ateşle ilgili düşünülen, "Hal-Al" karakteri, Azerbaycan Türk inançlarında da kısa boylu olarak düşünülmüştür. Ateş-Ooak koruyucusunun, kısa boylu insanak olarak düşünülmesi araşnnalara, Moğol dilindeki "Ortdan" anlamlı "Otuy" sözcüğünü, açıklama imkanı vermiştir.

Bu varlığın ateşle olan bağlılığı, Türk halklarının çoğunda unutulmuştur. Sibirya Tatarlarında, bu karakterin adı, "Kaldazın"dır. Sinirli ruhlarla mücadele eden bu varlık, "bir çeyrek boyu, beş çeyrek sakalı olan bir yaşlı"dır. "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi Kanş" eski karakteri koruyan destanlarda, Karanlık Dünya Padişahının küçük oğlu gibi gösterilir. Destanlarda İse "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi Kanş" olan devlerin, çöllerde, harabelerde, mağaralarda, yerin yedi kat altındaki kuyularda ve kısacası, "Karanlık Dünyası "nda yaşadıktan anlatılır.

BOZKURT: Türk mitolojik düşüncesinde, ulu ata, yol göstericisi ve dürüstlük İşlevleriyle karşımıza çıkan, koruyucu, kült kahraman statüsünde mitolojik bir motif.

İlk Türklerin, yani ecdadın çağdaşı olan "Bozkurt", bu anlamda Türk etnik-kültürel geleneğinde yaratılış sürecinin kanlıması olan ilk ata ve bir kült kahramandır. Oguzname motiflerinin en eskilerinden olan bu varlığın, tüm işlevleri de onun kült kahraman ve gökyüzü oğlu olduğundan kaynaklanıyor. Köken İtibariyle, mitolojik ata ve kült kahraman motifine bağlanan "Bozkurt"a, Yakut dilinde, etnik-kültürel geleneğin doğasına uygun olarak, "Gök Oğlu" denilir. Bu

BOZKURT

Ergenekondan Çıkış ve Yol Gösteren Bozkurt

ad, onun kutsal bir varlık olduğunu da gösteriyor. Onun için, "Bozkurt"u, "az kala Tann seviyesine kaldınlan!" bir motif olarak görmek, onun etnik-kültürel gelenekteki değerler kümesindeki yerini doğru belirleyememekten gelir.

Araştırmalar, tüm kurtlann değil, sadece "Bozkurt"un, eski Türk düşüncesinin bir parçası olarak kabul edildiği gerçeğini ortaya koymaktadır. "Bizimkiler-Başkalan" karşılaşmasında, bizimkilerin yanında duran "Bozkurt"un kutsal sayıldığı etnik-kültürel metnin, kutsal anlamlar hiyerarşisinde de yalnız onun yer aldığını göstermiştir. Türk mitoloji sisteminde, kült kahraman, ilk ata ve koruyucu ruh gibi işlevler yerine getiren "Bozkurt"un, başka birçok işlevleri de vardır. Bunlara, dağ koruyuculuğu ve dolayısıyla vatan koruyuculuğu da dahildir. Çünkü bir grup sistemlerde olduğu gibi, bu sistemde de dağ ruhu (koruyucusu), aynı zamanda toprak ve vatan koruyucusu olarak düşünülmüştür.

"Bozkurt" destanının -Ergenekon Efsanesi- izleri, Göktürklerden kalma, yadigar olarak bilinen Bugut Abidesi üzerinde, "Bozkurt"tan

BOZKURT

süt emen, kollan kesik çocuk kabartmasında da yaşamaktadır. Eski Türkçe metni elde olmayan "Ergenekon'da, "Bozkurt'un kurtancısı motifi olan, "Borteçino"yu (Bozkurt), ilk Türk hakanı gibi sunarak, onun derbrmasyona uğramış şekliyle aksettirilmiştir. Bu yüzden de Türk kültürü araştırmacılarından birçoğu, haklı olarak, "Ergenekon'un, Moğol devri tarihçisi Reşideddin tarafından Moğollaştırılmış bir Göktürk Bozkurt destanı olduğunu yazarlar. ? Altay dağları etrafında, Oğuz Türklerinin iskan etmesi hakkında, Türk halk efsanesi" adı altında kaydedilen, Azerbaycan mitolojik metnine göre, Türk'e kurtuluş yolunu gösteren "Bozkurt", Nuh Peygamber'in oğludur. Burada Türk'ün, nesli çoğalırken söylediği, "Bozkurt, bizim kurtancımızdı. Eğer o, yol göstermeseydi, ne ben olurum ve ne siz... onun içindir ki, Bozkurt'a her zaman inanmalısınız" sözleri oldukça anlamlıdır. Göktürkler, kutsal yüzlü sandıklardan, kızı! başlı "Bozkurt'un resmini, gök bayrakları üzerine bile kazımışlardır.

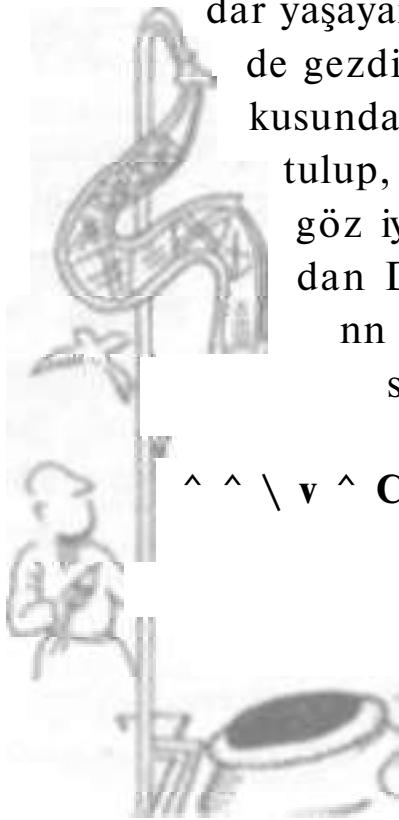
Türk kültürel geleneğinde kutsal sayılan "Bozkurt", savaş ruhu anlamı içerir. "Bozkurt" ile bağlı çok sayıda mitolojik inanışlar, Türk etnik-kültürel geleneğinde, onun, belâlardan kurtulan bir savaş ruhu, mutluluk getiren bir güç, sosyal düzenin koruyucusu gibi önemli yerler tuttuğunu gösterir. Çünkü "Bozkurt", eski Türk savaş ideolojisinin de temelinde yer almıştır. Bu anlamda, "Bozkurt'u savaşın koruyucu sayan eski Türkler, savaştan önce bu koruyucu ruha taparlardı. Uygur alfabesiyle yazılmış olan, "Oğuz Kağan Destanı"na göre, Türk ulusunun savaş sembolü "Bozkurt" (Gök Bürü) olmuştur: "Bozkurt olsun bize uran." Bu Türk mitolojik düşüncesinin kendinden doğan bir olaydır. "Bozkurt" ile ilgili yazılmış bu metinden anlaşıldığı üzere, kutsal yüzlü "Bozkurt", Oğuz'un dünyayı fetih etmesine, savaş hamisi olarak yardım edip, kılavuzluk yapmıştır. Ordunun önünde giderek onlara yol göstermiştir. Bozkurt, Kut Dağı efsanesinde de bir yol göstericidir. Genellikle, Türk soyunun kötü gününde ve soyu bir şeylerin tehdit ettiği zaman, soyun özgürlük ruhunun sembolü gibi "Bozkurt" ortaya çıkar, yol gösterir ve kılavuzluk yapar. Araştırmacılar, haklı olarak "Köroğlu" destanını da "Bozkurt" destanının bir versiyonu olarak değerlendirirler. Derin ta-

BOZKURT

rihî bîr geçmişten gelen bir gelenekle, Göktürk halklarını da "Bozkurt"a benzetirler. "Moğollann Gizli Tarihi"nde ise dünyanın en bilgiç hükümdan olan Cengiz in, "Bozkurt" soyundan gelebileceği yazar. Bu metne göre onun ecdadı, "Bozkurt"tur. O, "Börteçino" denilen "Bozkurt"tan doğmuştur adı da "Yılkı Yallı Gök Börü oğlu Cengiz Han'dır. "Cengiz-Şingiz" adının anlamı ise "Kurt Oğlu" demektir. Çünkü o, "Gök Yüzü Oğlu" gibi, kurtancı misyonu taşımaktadır.

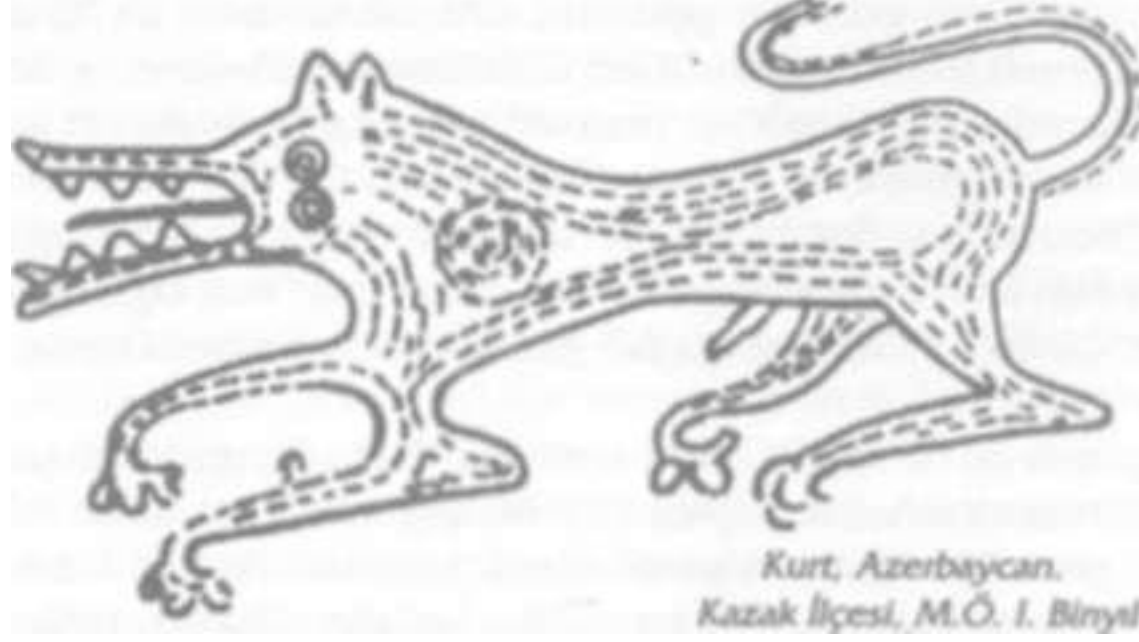
Şüphesiz bu metinlerin çoğu, tarihî Kurt Oğlu Cengiz'in dünya-ya gelişinden çok önceki çağlara aittir. Bu anlamda "Bozkurt"un mitolojik gelenekte 'Tann Müjdesi' olarak bilinmesi de kült kahraman, İlk ata ve kurtancı olan bu varlığın, eskiden taşıdığı sembolizm açısından önemlidir. Tuva (Uyranhay) Türkleri, şaman dualarında "Bozkurt"a yüz tutarak, "... Kök pörü erenim kayrahan!../ Tann'nın yakını.../ Bozkurt"um!.." diye seslenirlerdi. "Bozkurt" sıfatıyla karşımıza çıkan "Kayrahan", burada Tann'nın müjdecisi olan ruhun adıdır.

Türk hal klan arasında. "Bozkurt" ile ilgili çok sayıda inanış mevcuttur. Anadolu Yörükleri arasında, son dönemlere kadar yaşayan bir İnanca göre, "Bozkurt"un dişini cebinde gezdiren kişiye nazar değmezmiş. Böyle biri, uykusunda da sayıkJamazmış. "Bozkurt"un gözü kuru-
tulup, toz yapılarak, sürme gibi göze sürülürse, o göz iyi görür ve bir daha ağnmazmış. Bu bakımdan Dede Korkut Destanları döneminde, Oğuzların düşüncelerinde "Bozkurt" motifinin az çok silindiği ve buna benzer iddialar asıl gerçeği yansıtmamaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın

^ ^ \ v ^ C ^ Vatikan nüshasında, "Sırtı Yoluk Bozkurt" ibaresi vardır. Kitabın derin bilimdlere, Türk dillerinde "sırt" sözcüğünün "yüz, görünüş" anlamından ve Karaimce "yol" (talih), "yolaylı" (mutlu), Nogayca "yollı" (mutiu), Ka-

BOZKURT

rakalpakça "çollı" (kutsal, mutlu), Yakutça "collak-dyollok" (talihli, kutsal) ve benzeri sözcüklerin içinde korunan "yol" kökenine bağlı "yoluk" sözcüğünün de talihlilik ve saadet anlamları bildirmesinden yola çıkarak, buradaki "sırtı yoluk" terkinin doğru olarak "yüzü nurlu" "kutsal yüzlü" olarak yorumlamışlar. "Bozkurt"a bu şekilde, "Kutsal Yüzlü Bozkurt" denilmesi, motifin mitolojik anlamıyla uygun olup, etnik-kültürel değerler sisteminde kendi yerini alır. Bu irade, destanın "Dresden" nüshasında, "Kurt yüzü kutsaldır..." şeklinde tekrarlanır.

V. A. Kordlevski. "Bozkurt, önümüzde Türk şaman dünyasının kapılarını açıyor" diye yazmıştır. "Boz" sözcüğü, "kurt" sözcüğünden ayrılmazdır ve bu anlamda "Bozkurt"la ilgili mitolojik hikâyeler de komşu Slavyalara geçmiştir. Türklerdeki "Bozkurt" ibaresi, Peçenek ve Kıpçaklardan Ruslara geçmiştir. "Igor Alayı Destanında da görüldüğü gibi "Bozkurt"un, bu dildeki karşılığı "Bosry Volk"dur. Eski Rus dilinde kurdun sıfatı gibi kullanılan "Bosıy" ve "Bosov" sözleri, kurdun Türkçe'deki "Boz" tanımından kaynaklanıyor. Bu anlamda, Rusça'daki "Biryuk" (Yalkuzak) sözcüğünün de temelinde "Boru" vardır.

Böylece, etnogonik süreçlerin içinde yer alıp, toplumsal düzenin oluşumunda da faal rol oynayan "Bozkurt"un. kült kahraman İşlevi,

bir grup Türk mitolojik metinlerinde korunup kalmıştır. Uzunca bir zaman, yanlışlıkla, daha çok bir totem şeklinde görünen "Bozkurt" motifinde, aslında totemizmin ne toplumsal ne de hukukî işaretleri var. Totemizmde, etnik birliklerin İç bölgesine hizmet eden totemlerin aksine, bütün Türklerin kutsal saydıkları bu varlık, içerdiği anlamla, Türk ırkını bir bütün olarak birleştirir. Ulu ata, kurtana ve yol gösterici vasıflarıyla taşların bile aklına kazınan "Bozkurt" motifi, daha sonraları da Türklerin inanışlarını bir düzene sokarak, ulusal duygunun ortaya çıkış sürecinde, önemli rol oynamıştır. Ulusal İdealin, Türklüğün ve Türk millet seveciliğinin sembolü haline gelmiştir, (bak: Kurt)

BURA DOHSUN: Yakut metinlerinde geçen şeytanî bir varlık.

"Abaası" denilen şeytanî varlıkların soyundan gelen bu mitolojik karakter, yeraltı âleminin "Nes Ütügen" denilen bölümünde yaşar. Yazılanlara göre "Bura Donsun", ateş kökenli olup, ateşten yaratılmıştır. Yeraltında, onunla aynı kökten gelen başka varlıklar da vardır. Boynuzlu ve kuyruklu olarak betimlenen bu varlıkların ne elleri ne de ayakları vardır.

"Ölüm tohumu eken ve mutsuzluk getiren" "Bura Donsun", görünüş itibarıyla, Yakut metinlerindeki "Abaasflara yakındır. Tek eli, tek ayağı ve alnının ortasında bulunan tek gözü vardır. "Harahhaan Toyon"un saltanatına üç ayaklı atla gider. Tüm bunlarla birlikte, "Bura Donsun", yan şeytan, yani "yan Abaası". "yan insan" olarak tanımlanır.

BURH, BURKUT: Türkmenler ve Kazaklarda, yağmur koruyucusuna verilen ad.

Türkmen inanışlarında, elindeki asayla, bulutları bir yerden başka bir yere taşıyan, yıldırımları çaktıran "Burkuf'un bu işlevi, Orta Asya'nın Türk halklarında meleklerle, Farsların inanışında da "Ali'ye ait olarak düşünülmüştür. Kuran'da ise yağmur yağdırmak ve şimşek çaktırmak "Allah"ın elindedir.

"Burkut Baba" motifinin kökleri, İslam'dan önceki dönemlere

BURH-BURKUT

aittir. Onun, İslam "Allah"ryla mücadelesi, çocuğu olmayanlara, "Allah"tan çocuk vermesini talep etmesi, bazı halk efsanelerine göre "Allah" vermezse çocuğu olmayan kişiye, "Burkuf'un kendinin çocuk vereceğini söylemesi, efsanelerde rastlanan konulardır. Hazreti Musa. "Allah"a. sözüne sahip gkmayıp, insanoğluna neden evlat verdiğini sorduğunda "Allah", "Onu ben vermedim, Burkut verdi!" diye cevaplayıp, ekler: "Eğer Burh, önüne geçmeseydi, o, yerin altını üstüne getirirdi."

Onun, Ölüm Meleği, "AzraiPden ölülerin canını geri almak için nasıl savaştığı ve hatta Cehennem'i ortadan kaldırmaya çalıştığı da bazı metinlerde karşımıza çıkar. İnsanların doğması, yaşaması ve ölmesi üzerinde, "Burhun-Burkut Baba"nın etkili olduğu anlaşılır. Halk inanışlarında. Onun rolünün sınırıandınlması sonraki dönemlere rastlar.

O, efsanelerde tipik kutsal bir sûfi olarak gösterilir. Bu, bu evredeki uygarlığın öz doğasındaki mistik ruhtan gelir. "Burkut Baba" birçok rivayette, şairlerin ve şamanların koruyucusu sayılır. O bazen, "Devane" adıyla da çağılır. Efsanelerden birinde "Burhun" adı. "DrVaney-i Burh Sermest" şeklinde kullanılmıştır. Buradaki "sermest" sözcüğünün kökleri. "Burkut" motifinin oluşmasının sonraki aşamasında, tasavvufun ve halk sofiliğinin olduğu yere de İşaret etmektedir. Bununla birlikte, vergi verilen kimseler de ruhlann seçtikleri kişiler oldukları için, davranışları da her zaman dnli olmak gibi anlaşılmış ve bu kimselere, "dnli, divane" gibi adlar verilmiştir.

Bu adla çağınlmak onu, Türkmen "Koroğlu"sundakJ İlk şaman olan "Âşık Aydın" ve Azerbaycan "Köroğlu"sundaki "Aşık Cünun" adlarıyla aynı statü ve manâda görme İmkânı verir bize. Özellikle, "Burkut Baha'nın "Divane" adıyla, Arapça'da delilik anlamına gelen "cünun" sözcüğü arasında yakın bir bağ vardır. Onun "Divane" adı, Orta Asya Türk halklarının dilinde, uygarlığın kural lan gibi, sözcüğün görünürdeki benzerliğine bakılarak yorumlanır. Sanki o, gerçekte de bir "Divane" gibi yaşar, hep yollarda olurmuş. Çoluk çocuğu ve ailesi olmayan "BunY'un, avare anlamındaki divaneliği bu kadardır. Bunun da kendi nedenleri vardır.

Bazı metinlerde, "Burh'un, rahatlıkla öbür dünyaya atlayabildiği

BURH-BURKUT

geçer. Ölülerin canını Azrail'in elinden alarak onları tekrar hayata < lëndürebilir. Ancak "Burkut Baba"nın öbür dünyayla bağılığı, ahret üzerindeki hükümdarlığı, insanların kaderine hakim olması ve diğere bazı özellikler, onunla şaman mitolojisi arasında paralellik arama imkânı veriyor.

O, mitolojik metinlerde, açıktan açığa şaman izleri taşıır. Bu doğrudur. Türkistan şamanları, "Burtı" ve "Burkut" adlarını kendi koruyucuları kategorisine dahil etmiyorlar. Ancak Kazak bahşılan, kutsal bildikleri bazı varlıklarla birlikte "Şayhı-BortYu (Şeyh Burh) yardıma çağırırlar. Şayhı-Burh, hiç şüphesiz, "Burkut Baha'yla bağlantılıdır. Bir zamanlar Q. N. Potanin, şöyle bir fikir ortaya atmaktaydı: Geleneksel görüşlerde, gök gürültüsünü yaratan ve yıldırımı çaktıran varlık, Şamanıst İnanışlarla ilgilidir. Moğol-Hakaslara göre yıldırım çaktıran, onu göklerde yaratan şamandır.

Ancak şamanın havaya etki yaparak yağmur ve kar yağdırabilmesi ile ilgili İnanış bazı Türk hal klan nda -Kazaklarda, Altaylarda, Moğollarda ve Buryatlarda- var olmuştur. Türkmenlerin "Burkut Balı"sı, sadece görünüşte de olsa bu inanın İzlerini taşımaktadır. Onun. kısır İnsanlara çocuk verme gücü de yine çocuksuzlara çocuk bağış yapma gücü dan şaman hakkındaki görüşleri hatırlatır.

"Burkut Baba" motifi, işlevleri itibarıyla mitolojik İlk şamana çok yaklaşıır. Bu bakımdan Buryatlardaki İlk şaman hakkındaki efsaneleri incelemek, "Burkut"un özellikleri ve mitolojik işlevleri konusunda yardıma olabilir. Buryatlardaki ilk ata şaman, "Bürked" adını taşıyordu. Bu ad sessel ağdan, Türkmenlerin "Burkut Baba"sına yakındır. İlk ata şamanların, göklerde yaşadıkları klan inana da göklerde dolaşan "Burkutlara uyuyor.

Kartal. Sibiry'a'nın bazı Türk halklarında, şamanların nah arkadaşı ve yardımcısı sayılmıştır. Yakutlar İse şamanların "Berkut"ların soyundan geldiğine İnanırlar. Kartalla bağılı efsanelerde onun da İlk şaman gibi ölüleri diriltecek kadar sihir gücü olduğuna dair anlatılar vardır. Yakutlarda, çocuğı olmayan kadınlar, çocuk vermesi için kartala dua ederlerdi.

Kırgız etioloji, mitolojik metinlerin birinde, şöyle bir hikâye anla-

BUTA

tılıyor: Bir Kırgızın küçük esi uykusunda bir "Berkut" yani kartalın, çadıra gelip yatağın çevresinde uçtuğunu görür. Bunun ardından bu kadın hamile kalır. Boyun büyükleri de daha sonraları "Burkut"tan doğan bu çocuklar arasından seçilirlerdi.

Kartal görünümünde düşünülen ata şaman ruhu "Bürked" ile ilgili efsanelerde, "Burh-Burkut Baba" motifin İlk mitolojik şaman çizgilerini de görmek mümkündür. Şamanizmle bağlı birçok unsur, sonraki dönemlerin etkisi altında kalsa da halk inanışlarında, "Burkut" ve "BunYun doğal olaylar üzerindeki gücüne dair inanışlar, gerçekten de onun. şaman mitolojisiyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

"Burh"un ölüme karşı direnerek, İslâmî görüşlerden uzak bir şekilde, "Allah" ve Azrail'le mücadelesi de dünyanın tekrarianabilirliği fikrinden doğan ölümsüzlük iddiasından gelmektedir. Yağmur koruyucusu olması da onun, bolluk ve bereketi temsil ettiğini gösteriyor.

Halk hikâyelerinde, gezgin derviş ve kalender olarak betimlenen "Burkut". sûfi ve şaman topluluğunun birçok unsurunu kendinde birleştirir. Onun bazı özelliklerinin, Bahaeddin ve Kövsülegzem gibi tarihî kişiliklerle ilişkilendirilmesi gerçeği de uygarlığın varoluşu ve devingenliğinin bir şeklidir. Anadolu Yörük Oymakları arasında çocukları korkutmak için, "Markut-Merküt" adında bir kuş kullanılır. Bu motif, yaşlıların derin inançlarında yaşar ve yalnız adı anılanları korkutur. V. Radlov, Altay dağlarında yaşayan şamanların yaptığı klan kurban merasiminden bahsederken, sema kuşu "Markut" adının geçtiği bir şaman duası metninden söz ediyor. V. Radlov'un sözünü ettiği ~Merkut", göze görünmez ve yalnızca belli insanlar onu görebilir. Kötü ruhları korkutmak amacıyla çağırılan "Merküt-Markut" adındaki bu kuş ile Türkmenlerdeki "Burkut Baba" ve Yakutların, şamanların "Berkut" soyundan gelme inançları arasında, mitolojik anlamsallık açısından derin bir yakınlık vardır.

BUTA: Şiirsel mitolojik yapıya sahip birçok tarihî unsur taşıyan şaman aşk destanlarındaki Tann vergisi olayı.

Bu destanlar, Türk-Müslüman görüşünde, hak vergisi veya Tann

BUTA

ihtiyaa olarak bilinen "Buta" olayı üzerinde kurulurlar. "Buta", kendi yapısı İtibariyle, eski İnançlara sıkı bir şekilde bağlıdır. "Buta" olayıyla ilgili olan adları gözden geçirilmesi, bu olayın kutsal! bağlılığını ve aynı anda da tasavvufun o! üzerindeki etkisini gösteriyor.

B u t â

Altay. M.Ö. VI.-IV. Yüzytl

Samanlara Tann vergisi verilmesi olayı, aşk destanlarında, "Buta" vermek şeklinde kullanılmıştır. Âşığın, kural olarak uykusunda verilen "Buta"nın etkisiyle, toprağa yattıktan sonra hastalanması, kendinden geçmesi ve ağzının köpürmesi, uyandığında ise "Yatmıştım, üstüme geldi erenler..." diyerek saz çalıp türkü söylemesi, tamamıyla şaman izlerini hatırlatıyor. Şamana vergi verildiği zaman, düştüğü durum çevredekilere ne kadar delilik gibi görünüyorsa. "Buta" verilen aşık için de durum aynıdır.

"Buta", çoğu zaman destanlardaki âşığa (geleceğin hak âşığına), ışık şarabı şeklinde içirilir. "Buta"yı veren eren, Hızır veya Hazreti Ali'dir. "Âşığın göğsünü, demlird finni gibi yakan bu bâde", onun "yeniden oluşmasının" sembolü olup normal bir İnsanın, hak âşığı katına yükselmesini temsil eder. Artık "Kandan Mekân" ve ruhlar alemiyle bağlantı kurma yolları ağırlan âşığın. "Buta'dan önceki haliyle. "Buta'dan sonraki hali arasında yerden göğe kadar fark vardır. Onun "Buta'dan önceki mayışmış hali şaman azannın bir göstergesidir ve "yeniden oluşmaya" işaret eder.

Bu duruma geçiş, gönlün viran olup, halden hale düşmesiyle birlikte adının değişip yeni ad alınmasıyla tamamlanır. Bu süreç, dinsel-mitolojik içerikli olup, şaman kültüründe, ruhlar tarafından şamanlık edip, onların çağrısını kabul etmek için seçilmek anlamına gelir. "Buta" verilen biri, Tann kurbanları arasına katılarak sonsuz manevî güce sahip hak âşığına dönüşür ve hakkın sözcülüğünü yapar.

"Buta"nın verildiği zamana kadar -şuurun yan kapalı olduğu uykulu zamanlarında- verildiği mekân da ruhlar âlemi ve kutsallıkla bağ-

BÜYÜ

lılığı ağısından dikkat çekicidir. "Buta"nın verildiğı mekanlar, genellikle mağaralar, pirlerin ve ataların mezar başları ve bunun gibi yerlerdir. Vergi vermeyi temsil eden "Buta" halk inanışlarında, uğur getirmek ve kötü gözlerden korumak gibi bir işlev görür, (bak: Hak Âşığı; Vergi; şaman Azan)

BÜYÜ: (bak: Yazı)

C

CALİN: Saka Türklerinde Yer Ruhü'nün şerefine yapılan merasimin adı.

Söylenenlere göre şamanlar geçmişte, Yer Ruhü için ayn bir merasim düzenlerlermiş. İnanişâ göre "Calin Almak", bir temsil şekli olup, cinsel ihtiras yaratmak amacıyla yapılır. Bu merasimi, aynı yerde yaşayan birkaç kişi birleşerek bir arada gerçekleştirirdi. Gelen insanları misafir etmek için önceden gerekli gıda hazırlanırdı.

"Calin" merasimi için, dünya ağacını temsilen, dallı budaklı bir ağaan altında yer hazırlanıp, yere üç direk saplanır. Direklerin başı, kırmızı konulabilecek şekilde oyulur. Bu kırmızı, Ulu Ana'nın şerefine içilirdi. Direklerin çevresine, sık yapraklı, genç toz ağaa (beyaz kabuklu, bol yapraklı bir ağaç) budakları bastırılır. Bu budakların arasına da siyah ve beyaz yünden örülmüş, ip çekilir. Bu iplere Yer Ana'nın şerefine, bez parçası, at tüyü ve benzeri şeyler asılır. Sonra bu direklerin etrafı çitlerle çevrilir. Böylece, Ulu Yer Ana, temsil edilir.

Merasim günü geldiğinde, İnsanlar o alana toplanır ve şamanın gelmesini bekler. İnanişâ göre, kötü ruhları olan şamanlar bu merasimi geçiremezlerdi. Şaman, Yer Ana'nın yanına gittiği zaman, ellerinde toz ağaa tutan otuz dokuz kız ve otuz dokuz oğlanla dansa başlar. Daha sonra burada temsili olarak bulunana Yer Ana'nın yanına gelerek, ondan "Calin", yani cinsel ihtiras gücü ister.

Yer anadan "Calin" alan şaman, elindeki tokmak ve davulıyla at gibi kışneyip, havaya fırlamaya başlar. O zaman, merasime katılan kadınlar da kahkaha atıp, at gibi kışneyerek, şamanın üzerine atlarlar. İhtiras yarana hareketler yaparlar. Merasimdeki erkekler, kadınları kenara çekip, şamanı onların elinden alırlar. O zaman, şaman yerinden kalkıp ılık çalmaya ve tokmağıyla daireler çizmeye başlar.

CAN

Bu durumda, kadınlar kendilerine gelip, sakinleşerek yerlerine oturlurlar. Söylenenlere göre, bu merasim sırasında kadınlardan bol miktarda ter akar, yanaldan kıpkırmızı olur. Şaman, Yer Anadan aldığı "Calin"!, olduğu gibi üç defa kadınlara doğru bırakır. Bunun etkisiyle coşan kadınlar, elbiselerini gkanp gnl çıplak şamanın üzerine atarlar.

Şaman, nüfusun artması ve bereketin durmadan sürmesi için Yer Ana'dan aldığı "Calin"ı, erkekler ve hayvanlara da fırlatır. Saygı-değer ve tanınmış kadınların katılmadığı bu merasim, akşamdan başlar ve tanyeline kadar sürer.

Şamanların Yer Ruhu adına yaptığı klan bu "Calin" merasimini, adı ve kutsal anlamı İtibanyla, Ulu Yer ilahesi şerefine yapılan "Yallı" merasimi ile karşılaştırmak mümkündür. Her iki merasimin adı da "Al-Yal-Cal" kökünden olmalıdır. Ancak şimdiki bilgilerle bunu kanıtlayacak verilere sahip değiliz.

CAN: mitolojik inançlarda, kuş, yılan ve balık, canı en çok temsil eden sembollerdir.

Türklerin inanç ve düşüncelerindeki "can" anlayışı hem Müslüman hem de Hristiyan yazartann eserlerinde çoğu zaman değişime uğrayarak agklandığından, onunla İlgili geleneksel görüşler de bu yüzden eksik anlaşılmıştır. Başka dillerde bir tek sözcükle verilen bu anlayışın arkasında, eski Türklerin oldukça zengin ve renkli görüşleri yer alır. Ancak bu görüşleri, bütün ayrıntılarıyla başka dillere aktarma olanağı yoktur. Bu tür açıklamalar içerik olarak bir açıklama getirmediğinden, hiçbir bilgi veremiyor. Din biliminde de "can" anlayışıyla ilgili, ortak bir çalışma yapılmamıştır.

Türk halklarının "can"la bağlı, eski dlnî-mitolojlk görüşlerinin bir yaşantısı gibi, Altaylarda bilinen bir inanışa göre, insanoğlunun canı göklerde, "Süt-Ağ" gölü denilen yerde olur. Çocuk doğduğunda Tann. onun ruhunu buradan alır ve bu ruhla ona can verir. Batı Sibiry Türklerinde, cansız nesnelerden sadece yumurtanın canlı olduğuna inanılır. Bu inanan kökleri, yumurtanın hayatın kaynağıyla bağlı olduğuna dair eski düşünceden gelir. (Mitolojik İnanan yaşatı-

CAN YERİNE CAN

«ısı ve taşıyıcısı olan, anlatıcıların, bu konuda şöyle bir savunması var: "Canı olmasaydı, yumurtadan yavru çıkamazdı ki..."»

Ayrıca. can ile ilgili eski Türk dinî-mitolojik görüşleri zengin olmakla birlikte, eski Türklerde canın, "tin", "sur", "kut" gibi değişik. «İlan da vardı. Bu adlar, Şamanist düşüncede birbirinden farklı anlamlar içeriyordu. Örneğin, Şamanist düşünceye göre insan, sadece mihun cismi terk etmesiyle öffnüyordu. İnsanın ölmesi için, bedene güç veren, onu harekete geçiren canın da uçup gitmesi gerekiyordu. Şiirsel deyim olan "Can Kuşu'nun kaynağı bu görüşlere dayanır. Ruhları, İnsan görünüşünde düşünemedikleri İçin, putlar da yaratmamış olan eski Türkler, İnsan öldükten sonra bile ruhunun yaşadığına ve ölümden sonra ikind bir hayatın varlığına İnanırlardı.

Eski Türklerin dinî-mitolojik görüşlerine göre, İnsanın ölümü için, ruhun değil, canın bedeni terk etmesi gerekiyor. Kuş şeklinde düşünülen can, bedeni, ağız veya burundan terk edebilir. Bir Altay hikâyesinde, ordu savaştığı sırada askerlerin üzerinde, dört kanadı olan kara bir berkut dolaşır. O kara berkut, dövüşen ordunun canını temsil ediyor. Hikâyenin kahramanı da bu canı yok ederek, düşman ordusunu yenilgiye uğratabiliyor.

Bir fikre göre eski Türkçe'de, canın diğer bir adı da "Öz-Ös" imiş. Mecazi bir şekilde, "Can Kuşu" olarak ifade edilen ve insanı hayata bağlayan bu "Öz", aynı zamanda hem ruh hem de can anlamında kullanılmıştır. Bu eski görüş, Azerbaycan Türkçesinde "kendinden geçmek" ve "kendine gelmek" gibi deyimlerle korunmuştur. Canın, kuş şeklinde bedenden çıkıp gitmesi, şaman hikâye ve efsanelerinde geniş yer tutmuştur. Çağdaş Türk dillerinin genelinde kullanılan bu "Öz-Ös" sözcüğü, eski Türkçe'de, "can, ruh, özek, bir nesnenin özeği, İçeriği, temeli" anlamlarında kullanılmıştır. "Öz-Ös" (üz) sözünün kökü ise daha çok, Sibiry Türk halkları ve Mogolların dilinde yaygın olan ve ruhla, canla bağlı anlamını koruyan "Uzat" teriminin temeline dayanır, (bale Tın: Üzüt)

CAN YERİNE CAN: Eski Türk tanneciliğine sonradan kanşmış olan Şamanizmin kalıntılarından bir anlayış.

CAN YERİNE CAN

"Dede Korkut Kitabının "Duna Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Azrail'in dilinden şöyle der: "Mere Deli Dumrul, Allah-taala'nın emri böyle oldu ki, Dumrul, canı yerine can bulsun, onun canı özgür kalsın!"

Türk Şamanist görüşlerine göre, bir hastayı ölümden kurtarmak için başka bir can feda edilmeli, "can yerine can" verilmeliydi. Bu can, hastanın bütün dertlerini kendi üzerine toplardı. Genel kanıya göre, Azerbaycan Türkçesindeki "Kurbanın olayım", "Kadanı alayım", "Başına dolanayım" ve benzeri deyimler, eti yenilebilen bir hayvanın, hastanın özellikle de çocukların başı etrafında dolaştırılıp, kurban olarak kesilmesi ve bununla da şer güçlere karşılık verildiğinden hastanın düzeleceğine ve ağrısının, acısının, kurbanlık hayvana geçeceğine olan İnanca bağlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Benzer bir geleneğin adı, Kırgızlarda "Köçöt"tür. Babur Şah, oğlu Muhammet Hümayun hastalandığında, başı etrafında üç kez dolandırarak, "Ne derdi varsa, ben üstüme aldım" diye adak yapmıştır. Bunun ardından Babur Şah hastalanmış, oğlu ise iyileşmiştir.

Kazaklar ve Kırgızlarda, Şamanizmle bağlı, benzer gelenek ve âyinler, "Aynalu" veya "Aylanu" sözleriyle ifade edilir. "Azizim, canım" anlamına gelen bu anlayış, kelime anlamı itibariyle, "Başına dolanayım" demektir. Bir hastanın, aalannın başka birine geçmesi için onun başına donup dolanmak, can kurban etmenin en belirgin göstergesidir.

Araştırmacılar, "Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un ana-babasının, onun yerine kendi canlarını vermemelerini, mitolojinin kendi manüğü içinde açıklıyorlar. Bu mantığa göre, yaşlı birinin değil, yalnız genç, çocuk doğurabilen ve ekin ekip biçebilen bir varlığın ölümü, tekrar onu hayata geri getirebilirdi. Yani, ana-babasının ölümü, mitolojik anlamsallık ve işlevsellik bakımından, Deli Dumrul'un ölümünü engelleyemezdi. Bu yüzden de mitolojik mantık, onu kabul edemezdi.

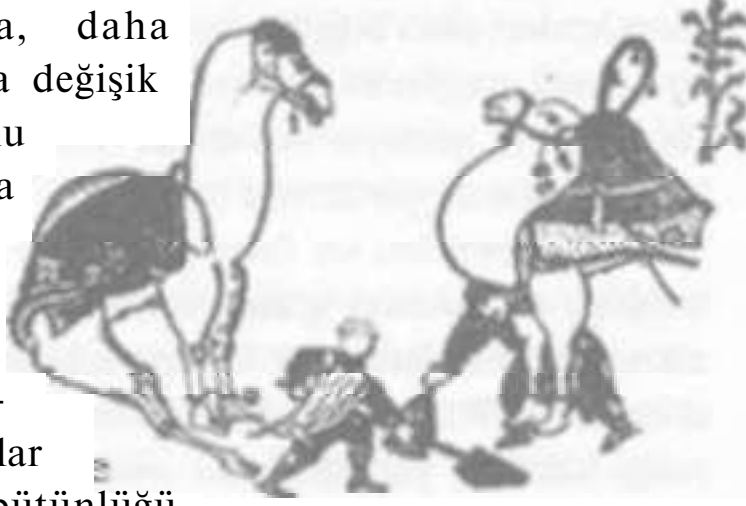
Başın etrafında çevirmek ve hediye vermek inananın izleri de "can yerine can" hakkındaki görüşlerle bağlı olmalıdır. Örneğin, Kırgızlarda, başa dolandırılıp verilen hediye, hediye alana mutlu-

CEMEL RİTÜELİ

luk getireceğine inanılır. Bu inana, V. Radlov da "Alasla" sözünün açıklamasını yaptığı zaman kaydetmiştir.

< 1 MEL RİTÜELİ (DEVE RİTÜELİ): Tarihî anlamsallığıyla bilinen din kaynaklı bir oyun.

Türkiye'nin Tekirdağ'ında, daha çok bilinir ve Balkanlarda da değişik varyasyonları vardır. Oyunu yönlendiren, geleneğin ta kendisidir. Merasim kaynaklı birçok oyun gibi, bu oyunda da taklit etme, buyuculuk âyini, müzik ve dans, me-

M.imin ayrılmaz parçalarıdır. İçeriden birleşerek oyunun bütünlüğünü oluştururlar. Merasimde gösterilen oyunların yazılı metni yoktur, âyin-oyun, sonunun nasıl biteceği bilinmiyormuş gibi, her zaman dikkatle izlenir. Bu, dinsel eski merasimlerin bir kalıntısı gibi olduğundan kalıplaşmış davranışlarla doludur. Bu ve kalıpların dışına çıkılamaz. Sihirli Ruh'un varlığı, çoğu araştırmalara, onu, kötü ruhları kovmak için oynanılan bir efsun gibi değerlendirme imkânı vermiştir.

Günümüzde, eğlence yönleri daha öne çıkmış bir şekilde, 15-20 yaşlarındaki gençler tarafından oynanan "Ceme!" oyunu, içerik olarak bereket ve bolluk düşüncesiyle ilgili olup, mitolojik anlamsallığına göre, toprağın bereketli olması ve verimliliği artırma amaçını taşımaktadır. Oyuna katılan bir erkeğin, gelinlik giymesi de bolluk ve bereket anlayışıyla bağlıdır. İki köyün delikanlıları, birbiriyle "Ceme!" oynarken, ölen biri olsaydı bu ölüm şehitlikle bir tutulup, kutsal sayılırdı ve Tann'ya kurban verilmiş gibi değerlendirilirdi. Hatta bu kurban, bolluğun işareti olarak görülürdü.

Adının diğer bir şekli de "Deve Oyunu" (Ceme!, Arapça'da deve demektir) olan bu dinsel merasim, Kırım Tatarları arasında, "Nevruz" adıyla da yapılır. "Cemel Oyunu'nun, toprağa tohumun

CEMEL RİTÜELİ

atıldığı İlk gün oynanması da onun uğur ve bereket amaayla yapılan bir merasim olduğunun iradesidir. Anlancılann kendileri de oyun zamanında, neden deve kılığına girildiğini bilmediklerini söylüyorlar.

Kaynağını doğanın bilinmeyen yönlerinin sembolü olan dinsel törenlerden alan bugünkü oyunlar, çoğu durumlarda, eski bayramlara Özgü çizgilerini korumuştur. Bu bakımdan, "Ceme! Oyunu"na da bayram gözüyle bakılması ve "Bolluk Neşesi" veya "Bereket Şenliği" olarak görülmesi doğaldır.

Bolluk-be re ket ve üreme anlayışlı eski dinsel törenlere olan bir bağlılığı da oyunun günün istenilen vaktinde değil, sadece belli bir zamanda geçirilmesidir. Oyuna başlamak için gece yansının gelmesi beklenir. Bu da herhalde, aydınlığın karanlıktan dpğması gibi, evrenin kaostan yaratıldığının sembolüdür. Bununla bitlikte, "Cemel Oyunu", hangi evin kapısında oynanırsa, o yıl o evde bolluk ve bereket olacağına inanılır. Cemel denilen oyuncu, bahşış verilmeyen evin önünde, yıkılıp ölü gibi yatarsa, o yıl o evde bereketin olmayacağına ve o evden bir ölünün çıkacağına İnanılırdı.

"Cemel Oyunu"nun gerçekten de bolluk anlayışını canlandıran "buta", dinsel tören kaynaklı olduğunu gösteren detaylardan biri de ölüp dirilme motifinin burada sık sık tekrarlanmasıdır. Bu motif merasim kaynaklı tüm oyunlarda karşımıza çıkar.

Oyunculann "çomak" adı verdikleri bir sopayı gezdirmeleri de onu kutsallıkla ilgili görme olanağını da verir. Gerçekte de kutsal içerikli oyunlarda sopa, bereket ve hayatın devamlılığı fikrini sembolize eden bir unsur olarak yer alır. Sopianın dairesel hareketleriyle, toprağın verimliliğinin artacağına inanılırdı. Merasimdeki yaşlı kadın da işlevine göre, bolluk ve bereket getirilmesi fikrinin taşıyıcısı olup, mitolojik Ulu Ana sembolü gibi işlev görür.

Araştırmalar, "Deve Merasimi'nİN, "Sayacı" oyununa yakın olduğuna işaret eder. Hatta oyunu oynayanlardan biri, "Sayaçbaşı" adını taşır. Türkiye'nin bazı bölgelerinde ise bu oyunun adı, "Saya" olarak karşımıza çıkar. "Saya", sadece geceleri oynanır ve Türkmenistan Şamanizminden kaynaklandığına inanılır.

CENGİZ

Oynanmasıyla, bereketin geleceğine inanılan bu oyunda bolluk, hayatın dairesel olarak tekrarlanması ve ölüp dirilmeye olan gerçek İnana sembolize eden gülüş, önemli yer tutmaktadır. Gülmek için, çeşit çeşit gıdıklamalara girişilmesi, hayvanların taklidinin yapılması, vcnlik naralan atılması ve garip sesler çıkarması, onun ilkel çağlarda yapılan dinî merasimlerle bağlılığını görme imkânı verir.

CENGİZ: Yeryüzünde düzeni sağlamak için, Ulu Tann'nın, öz evladını yeryüzüne gönderdiğine dair mitolojik inanışlarda geçen kahramanlardan biri.

Onun adına "Şıngıs" ve başka şekillerde de rastlanır. Merkezi Asya ve Sibiya halklarının hanzalanna silinmez izler bırakan "Cengiz Han" adıyla bilinen mitolojik anlatımın, çok sayıda versiyonu vardır. Bu anlatılanlar, Tann Devleti" düşüncesi ve "Gök Oğlu" hakkındadır. O, Moğol şaman inanışında da bir "Gök Oğlu"dur. Moğol mitolojisinde, "Cengiz Han" motifi, genellikle Atalann ruhlan arasında tapınılan bir varlıktır. O, kült kahraman işlevinin taşıyıcısıdır. Birçok halk bilimi metninde de görüldüğü gibi "Cengiz Han", bazı düğün geleneklerinin oluşturucusu ve demirdliğin koruyucusudur. Ateşin meydana gelişi ve hatta bazı yerlerde adın konulması da onunla ilişkilendirilir.

Birçok araştırmanın, tarihten bilinen ve adı milattan önceki ikind bin yılın en büyük kişileri arasında anılan "Cengiz Han"ın, Gök Oğlu gibi, sonradan ilâhîleştirilmiş olduğuna dair fikirleri de yanlıştır. "Cengiz Han"ın ilâhîleştirilmesinde, tarihteki faaliyetlerinin yanı sıra, ölümünden sonra Gök Oğlu Cengiz hakkındaki yazılar da etkili olmuştur.

Buıyat rivayetierindeki kült kahraman, "Esege Malan Tengrfnin, göklere gkmadan önce, yerde yaşadığına inanılırdı. Bu ruhun adının "Cengiz Han"ın lakabını alması ise mitolojik düşüncenin gerekliliğidir. Çünkü "Cengiz Han", bir gök oğlu olduğu gibi, "Esege Malan Tengri" de ebedî gök tannının oğlu veya sadece gök oğlu sayılırdı.

Uryanhaylarda, "Çngis-Kezer-Kayrakan" adında bir mitolojik

CENGİZ

varlık kaydedilmiştir. "Han Tengiz-Cengiz"in, bütün dünyayı kaplayan sele kadar, tüm yeryüzünün sahibi olduğuna dair metinler vardır. Bu metinlerde adı gecen büyük selden sonra, tüm doğaya can verilip tekrar yaratılması, Cengiz'in adıyla ilişkilendirilir. Buradaki "Cengiz" adı, "denizlerin koruyucusu" gibi anlamlandırarak, "Deniz-Tengiz" sözcüğüyle açıklanmıştır. Çağdaş Türk dillerinden Hakas metinlerinde, "Çin'is" sözü, "Umman Denizi" anlamını korumuştur. Saka Türkçesinde, yalnız halk biliminde kullanılan, "Çıngıs" sözü vardır. Yakut mitoloji geleneğinde, talih ve felekle bağlantılı "Çıngıs Haan" adında bir ruh vardır. Bu ruh, tarihteki hiçbir kişilikle örtüşmez.

Şamanist Moğol geleneğinde ise "Hadr-Çingis-Tengri", gök oğullarından olan bir ruhun adıdır. D. Banzarov, yazılann birinde, bir zamanlar Moğollarda yaşamış, adının anlamı, "Gök Oğlu" demek olan, "Çingis-Hadr-Tangriin-Hu" adında tanınmış bir şamandan bahsetmiştir. Bu metin, hiç şüphesiz, Timuçin'in şamanı "But-Tengri"ye de belli olmuştu. Türk halklarından birçoğu, "Cengiz-Şingiz" adlı bir ruhun varlığına inanır. A. Anohin'in verdiği bilgilerden de anlaşıldığına göre, Erlik'in yedi evladından birinin adı, "Çİnis Han" idi.

Diğer bir fikre göre, şöhret bildiren "Çingiz", Çn kökenli "çen" (sadık, düz) sözcüğüyle bağlantılıdır. Üçüncü bir fikre göre ise Moğol kaynaklı olup, "güçlü, dayanıklı" demek olan "çingis" ile ilişkilidir. Bu herhalde, sözcüğün sonraları geçirdiği içeriksel değişim sonucunda kazandığı anlamdır.

Son dönemlerdeki araştırmalar, "Cengiz" sözcüğünün kökünde, "Kurt" (Börü) anlamı "Çino"nun olduğunu kanıtlamıştır. Eski Türklerdeki "gök oğlu" motifinin versiyonlarından birinde, kahramanın adı, "Çingis-Çingiz"dir. Kaynaklarda, Timuçin'in mensup olduğu soyun, gökten doğan "Borte-çino" adında bir varlıktan başladığına dair mitolojik metinler mevcuttur. "Borte", boz, "Çino" ise kurt demektir. Buradan Timuçin'in gök oğlu soyu ile ilgili olduğu anlaşılır. Timuçin'in mensup olduğu boyun adı da "Borçigin" (BÖrü tekin, kurt gibi) olarak veriliyor. Tarihî kaynaklardaki, Timuçin'in, Göktürk

CENGİZ

'Nvletinin kurucusu "Aşina"nın
>yundan olduğuna ilişkin bilgiler
de dikkat çekicidir. Kendisi Hun
••oyundan gelen "Aşina"nın adı,
"Kurt" demek olan, "Çino" söz-
1 Uğunun, Çince'de aldığı şeklidir.

10. ve 13. yüzyıllarında Karahanlı
Devleti'ndekî hakim soy da hiç

•üphesiz kendini, "Çino" sözcü-
sünden gelen "Şana" soyuna bağ-

lıyordu. Hun Devleti'ni kuranların, kurt köklü soydan geldikleri, kay-
naklarca da saptanmıştır. Sinologların, Hunlarda İmparator lakabını
anlatan, "Şanyu" sözcüğünü, Moğolca'daki "Cengiz" sözcüğüyle
karşılaştırmaları da merak uyandırıyor. Çin kaynaklarında, "çenli gu-
du şanyuy" lakabındaki "çenli" sözcüğünün, "gök", "gudu"nun ise
"oğlu" olarak anlamlandırılması; "çenli'nin, "Cengiz"le aynı kökten
olma görüşünü doğurur. Bu da belli bir ölçüde, onun gök oğlu an-
lamına da açıklık getirir.

"Cengiz Han"ın soyundan söz edilen metinlerde kurt, "göğün
oğlu" sayılır. "Cengizname" adıyla bilinen destanda, "Cengiz'in,
Oğuz Han'ın oğlu, Gök Han'ın neslinden sayılması da bu balomdan
anlamlıdır. İlk mitolojik metinlerde, "Oğuz Kağan" destanındaki ta-
nıma göre kurt, gökten, mavi ışığın içinde iner. Kurdun, Yakutlarda,
"Hallan uola" yani "Göğün Oğlu", "Gök Oğlu" olarak adlandırılması
da kök itibarıyla aynı inanıştan kaynaklanır.. Onun "Tann Oğlu" gibi
anlamlandırılması, Türk dinî-mitolojik sisteminin kuralları bakımın-
dan doğru değildir. 'Tann Oğlu' denilse bile bu ad altında, ilk ata
ve kült kahraman özellikli "Gök Oğlu"ndan söz edildiği düşünül-
melidir. Böylelikle, "Gök Oğlu", "Kurt" ve "Çingis", aynı anlamları
ifade etmişlerdir. Buna göre de Tann toprağında, "Bengü il", yani
ilâhî düzenle devlet kuran Timur, "Gök Oğlu" inanana dayana-
rak, aslında kurt demek olan, "Çingis-Çingiz" lakabını taşımıştır. Bu
inanç, eski Türk yazılarında -Göktürk- ve Uygur hakanlarının 'Teng-
rid Bolmuş" (Gökten Doğmuş) lakabında, kendi resmini bulmuştur.

*Türklerde Sıklıkla Kullanılan
Hayvan Figürlerinden Bir Örnek*

CET

CET: (bak: Ecdat)

CILKA HAN: Yakutlann mitolojik görüşlerinde, iyiliksever tabiata sahip "Ayı" ruhlar silsilesinden olan bir ruh.

İnanışa göre, "Cılka Han", çocuk doğduğunda onun kaderini belirler. "Glka Han", "Urüng Ayı Toyon'un yarattığı varlıklar arasında değildir. Mitolojik metinlerde, onun eşi olan "Çinkıs"ın, göklerde yaşadığı söylenir.

Doğum koruyucusu olan ruh, çocuk vermediği zaman, çocuğun canını "Cılka Han"dan dilerlerdi. Canını "Cılka Han"ın verdiği çocuğun geleceği iyi olacaktır. Bu çocuk, herhangi bir hastalıktan veya kazadan dolayı ölmezdi. Havyarların telef olduğu veya kuraklık olduğu zaman, yine "Glka Han'a yalvanıp dua edilirdi.

C1RTDAN: Azerbaycan hikayelerinin tanınmış kahramanı, mitolojik asıllı bir motif.

Araştırmacılara göre, Ateş Ruhu'nun halk biliminde ortaya çıkan şekillerinden biridir. "Grtdan" karakteri, Türkmen hikayelerinde "Kalça Patır" (Kel Kahraman), Tuva hikâyelerinde ise "Baldır-Beejek" olarak adlandırılır. Ateş-Ocak koruyucusunun kısa, cırtanın boylu insancık olarak betimlenmesi, Moğol dilindeki "Otuy" sözcüğünün agklanmasına da yardıma oluyor.

Anadolu hikâyelerindeki, "Boyu Bir Kanş, Sakalı İki Kanş" motifinin "Ateşli Mercimek" adı taşıması da bu motifin, Ateş Ruhuyla bağlılığının bir göstergesidir. Şeytanî unsurian koruyan, Türk halk hikâyelerinde de "Boyu Bir Kanş, Sakalı Yedi kanş" motifi, karanlık dünya padişahının küçük oğlu olarak sunulur.

CİN: Eski ve geleneksel görüşlerde, var olduğuna İnanılan ancak gözle görülmeyen mitolojik bir varlık. Kılıktan kılığa girebilmeleri, onlann en belirgin özelliğidir. Adlarına "İns-Gns" de denilen bu varlıkiann en çok bulundukları yer, yıkık dökük harabeler, hamamlar, ahırlar ve köprüler gibi, şeytanî yerlerdir. Onun içindir ki öyle yerlere girildiğinde, kesinlikle Allah'n adını anmak gerekir. Çünkü

CİN

Mııir-1 göçe. cinler "Allah'ın adından ve Kurandan korkarlar. Anadolu Türklerinin inanışlarına göre de Kuran, çocukları önlerden korur. Yanında Kuran olmayan çocuk, zayıflamaya başlar. Kuran olmadığı zamanlarda cinler gelip, çocukları değiştirebilirlermiş.

İslam inanışlarındaki "On", Türkistan, Azerbaycan veya Anadolu halk inanışlarındaki cinin eski motifiyle aynı değildir. İslam'a getirilen din anlayışı, yerli Türk halklarındaki ruhların genel adını bildirmiştir. Bazı istisna durumlarda ise bir ruhlar kategorisi anlamını ifade etmiştir.

İnanışa göre, cinlerin kötülük seven ve iyilik sevenleri vardır. İçlerinden yüksek dereceye kalanlar da olmuştur. İslam'da "Allah", cin, şeytan ve cin anlayışlarının ölçütleri kesin olarak bilindiğinden, bu anlayışlarda karışıklıklara meydan verilmeyebilir. "Gn" sözcüğü. Fars dilindeki, "peri" ve "dev" sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Eski Dönem Arap tarihçileri de İran tarihinin mitolojik dönüşümünden söz ettikleri zaman, "Dev" sözcüğünü, kâh "Şeytan" kâhsa, "Gn" diye tercüme etmişlerdir. Arap dillerinde ise aynı anlamı bildirmek için. "Demon" (Şeytan) anlayışından yararlanırlar, (hak: I Vrnnon)

Aslında "Gn", Arap dilinde "örtülü, gizli olan", "duygu yoluyla algılanamayan, ilâhî emirleri yerine getiren, dindar ve kâfir destanlarında geçen varlık" anlamlarını ifade eder. Bir inanışa göre. eski Arap şairleri, cinlerden ilham alırlardı. ("Şair" sözcüğü, anlam olarak "bilid" demekti- Şair bilinmeyenlerden haber verdiği için. toplulukla dinî bir statü kazanırdı.) Büyüyle ilgili ne varsa hepsi, cinler tarafından onlara yapıldı. M. Kaşgarî, "Divan-ü Lügat-itTürk"de, cinlerin bir bölümü olan, "Çıvıtlardan bahsediyor. Bu cinlerin, geceleri birbirlerine ok attıklarını ve Türklerin, bu oklardan korunmak için geceleri dışarı çıkmadıklarını yazıyor.

Geleneksel görüşlere göre cinler. Şeytana çok yakınlar ve hatta çoğu zaman aynı olurlar. Bunlardan birine ait özellikler, bazen hem "Gn" hem "Eönne" hem de "Albastı" denilen şeytanî varıkJara ait olabilir. Gnler. şeytanî varlıklar olduklarından. görünüşleri başta olmak üzere, her şeyiertyie dünyadaki varıkların tersini oluştururlar.

CİN

Örneğin, cinler insan şekline girdikleri zaman, ayakları ters tarafta kalır. Yani, onların topukları önde, parmakları arkada olur. Bu inanışın etkisiyle, Kazak-Kırğızlar ve Karakalpaklarda, çocukların arkaya doğru yürümeleri iyi bir işaret sayılmaz ve yasaktır.

Bundan başka Türk halklarının demonolojik görüşlerine göre, ne zaman ve nerede görünecekleri belli olmayan dnler, toplu halde en çok da eski mezarlıklarda, harabelerde ve çöllerde yaşarlar. Değişken kılıklı olduklarına inanılan, bazen de adlarına "Ednne" denilen bu varlıklar, bir yerden başka bir yere göç etmek için, geceleri seçerler. Geleneklerde, çocuklar, geceleri yalnız başlarına bakımsız ve harabe yerlere gidemezler. Çünkü mavi gözlü dnler, böyle yıkık-dökük harabeleri mesken tutarlar. Bu yerlere giden birini "Qn çarpar." "Gn çarpmış" birinin ya dili tutulur ya ağzı eğilirdi.

İnanışa göre, insanoğlunun getirdiği altın, eğer dnlerin yaşadıkları yerlerden götürülmüşse kömüre döner.

Yaratıcı tarafından, var oldukları haber verildiğine göre onlar, gerçekte var olanlardan sayılırlar. Gn efsaneleri hakkında konuşanlar da onların varlığına inanırlar.

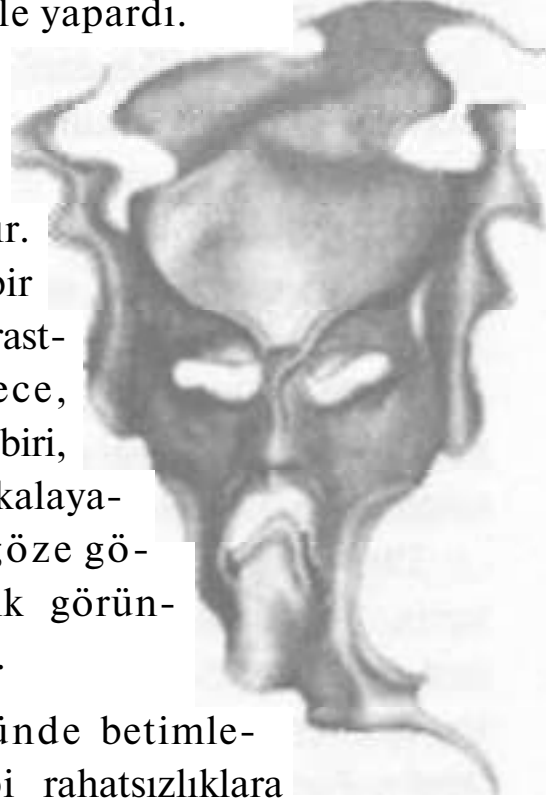
Gnler, her zaman insanlara kötülük yapmak isterler. Grilerin, ara sıra da gökyüzüne yükselip güneşi veya ayı tuttuklarına, önüne örtü çekerek, ışığın yere düşmesini engellediklerine inanılır. Bunu önlemek için, gökyüzüne kurşun sıkılır ve tencerelere vurulur. Mümkün olduğu kadar çok gürültü gkararak, dnlerin korkup kaçmaları sağlanır. Grilerin demirden korkup kaçtıklarına inanılır. Genel görüşlere göre, dnlerin korktuğu en önemli şeyse, "Bismillah"ör.

Azerbaycan Türklerinin yaşamakta olan inanışlarına göre dn, birine zarar verdiğinde, tas kurup (Tas Kurmak: İçi suyla dolu bir tasın içine bakarak, fala bakmak ve görünmeyenleri görmek) dni yakalarlardı. Gnİ yakalayanlardan biri molla, diğeri de fala olurdu. Molla bir kaba su döküp önüne koyar, dnleri, tek tek adlarıyla çağırmaya başlardı. Fala ise "Buradalar, geldiler" diye haber verirdi. Gnler geldiğinde, molla dua okuyup onları karşısına toplar ve derdi ki, "Falan insana dokunmuşsunuz, hastalanmıştır." Gnler, o insana bir daha yaklaşmayacaklarına dair ant içerlerdi. Gndar hekim ise inanışa gö-

CİN

re, her hastalığın cinini bulup, kendine köle yapardı. Cin böylece, bundan sonra efendisinin buyruğuna uyup, hastadan uzaklaşırdı.

Cinin, bir insanı götürüp, değiştirerek insanlıktan gıkarabileceğine inanılmıştır. Nogaylarda da cinlerle insanlar arasında bir yakınlık olabileceği inanana, metinlerde rastlanır. Yaşlıların inanana göre, cinleri sadece, onların dilini bilen biri tutabilirdi. Böyle biri, cinlerin papağını ele geçirerek, onları yakalayabilirdi. Çünkü cinler, o papak sayesinde göze görünmezler. Papağını kaybeden cin, artık görünmezliğini kaybeder, bu yüzden de ölürdü.

Bazı halklarda, bir canavar görünümünde betimlenen cinlerin, delilik ve sara hastalığı gibi rahatsızlıklara yol açtıkları ve büyücülerin, bu cinlerden faydalanarak, insanlara ve hayvanlara zarar verebildiklerine inanılırdı. Yılan ve kuş görünümünde olan cinler de vardır. Yılan olanlar yeraltı dünyasıyla, kuş şeklinde olanlarsa göklerle bağlantılıdır. Ç. Velihanov, 19. yüzyılın ortalarında, şöyle yazmış: "Müslümanlarda, hastalıklara ve azarbezara cin denir. Cinler ise uzun boylu, dağınık saçlı, iri göğüslerini omuzları üzerinden arkaya atan bir kadın görünümünde tanımlanır. Bu görüntü, "Albastı" motifini hatırlatır. Ancak burada dikkati çeken konu, hastalığın genellikle, "cin" olarak adlandırılmasıdır. Gerçekten de halk demonolojik görüşlerinde, her türlü hastalık ve azar, karanlık dünya güçleri olan şeytanlar ve cinlerle ilişkili düşünülmüştür. Şeytanî variıkların kendisi bile, birçok hastalığın sembolü sayılırlar.

Batı Sibirya Tatarlarının dinî İnanışlarında, ruhsal hastalığı olan çocuklara, cin çarpmış denilirdi. Azerbaycan'ın Zagatala'sında ise "CİN-Pir" adını taşıyan ve bu adıyla Şamanizmin İzini yaşatan kutsal bir mekân vardır. Daha önceleri bu mekanda, ruhsal hastalıdan tedavi ediyorlardı.

Tüm dünyanın ruhlarla dolu olduğuna inanan eski Türklerin dilinde, bu ruhların Eriik'in karanlık dünyasından olan kısmına, "Karane-

COŞKU

me'ler veya "yeg^ler denilirdi. Uyguriann dini metinlerinde de bu "yeg" sözcüğü. "Şeytan" anlamını korumuştur. Her türlü hastalığın nedeni sayılan bu dnler. şaman taralından hastanın bedeninden uzaklaştırılırdı.

Azerbaycan Türklerinin inanışlarında, "Hemzatlar" da denilen dnler, "Bizden iyiler" adı altında bilinen varlıklara dahil edilirler. Bazen hatta "On", "Albastı" veya başka mitolojik varlıklann birbirinden ayırt edilmesi mümkün olmuyor. "Bizden iyiler, her yerde var olan, normal insanların gözlerine görünmeyen ve İnsanlara zarar veren şeytanî varlıklardır, (bak: Bizden İyiler)

DİNî-mitolojik düşünce sisteminde ayn bir yerleri olan bu varlıklarda, "Qn" adı altında zaman zaman koruyucu ruh, sahip ve benzeri özellikler de gizlenmiş olabilir. Geleneksel mitolojik görüşlerde var olan çok sayıda karakter daha sonraları, "Gn" adı altında toplanmıştır. Aynı mitolojik varlık, Türkmenlerin geleneksel halk inanışlarında hem "Su Sahibi" hem de "Gn" adını taşıyor. Türkistan bahşı lan da her birinin kendi adı olan bu varlıklara yalvanrlar. Baskınlarda ise her türlü dn anlamında. "Gn-Peri" deyiimi kullanılır.

Mitolojik düşüncenin taşıyıcı olan geleneksel toplum insanlarının görüşüne göre, "Gn vurmuşlar", kutsal doğaya sahip insanlardırlar. Bu anlamda, "Gnlller", yan Şeytan varlıklar olarak kabul edilir. Çünkü, bu varlıklann kendi ruhlan yoktur.

COŞKU: Şamanizmde ruhlarla temas sırasında yaşanan hal. Etnolojik metinlerde "coşma" olayı, kendi benliğinden kurtulma olayı gibi verilir. Bu durumda İradenin cisim üzerindeki hükmü yok olur. Bu duruma "mistik trans" da denilir. "Coşma" hail. bazen delilikle bile kanştılır. Maddî Alemle tüm bağlarını koparmış olan şaman, ruhlar alemiyle temasa geçer. Şamanizm bu anlamda görünmeyenleri anlama pratiğidir. "Coşku" hallerinin görünüşte delilik gibi kavranması, halk sofiliğinin mistik doğasından gelen Aşıklara ve samanlara "divane" denilmesi ve vergi verilmenin "dn çarpması" gibi yorumlanmasında kendini açık bîr şekilde gösterir. Ruhanî âlemlerden geçmenin yolu olan "coşku", şaman ritüelinin de başlıca çizgisidir.

COŞKU

Şamanizmin kendisi de arkaik "coşku" tekniği sayılmaktadır. İnsanın normal bilinç hali olmayan "coşku", onu görünmezler âlemine kavuşturur.

Türk Şamanizminde "coşma gelmek" İçin, herhangi bir halüsinasyondan yararlanılmazdı. Burada "coşma"yı yaratan daha çok müzikti. Müziğin gücüyle, şamanın dikkati kendi iç dünyasındaki motifler âlemine toplanır. Bahşılann pîri olan Korkut Ata'nın müziğini duyan bir bahşı, kopuzun tellerinden kopan bu mistik motiflerin esrarengiz gücünün etkisinde kalır. Bazı şaman sarkılan, coşku verid gücü sayesinde tedavi özelliği taşır. Şamanizmde. ruhun göklere yükselmesi ve sonra yeraltına inmesiyle, "coşku" aynı anda gerçekleşir. "Coşku"nun yaşanmadığı bir Şamanizm yoktur. Çünkü Şamanizmde ruhlarla yakınlık, sadece "coşku" halinde mümkün olur. Mistik içeriği itibariyle "coşku", görünmeyenler dünyasından gelen bir ışık gibidir. Dünyayı kirve pisliklerden temizler, mistik kalıplarda doğurur ve parlatır. O. her zaman açık olan bir ilham kapısıdır. "Coşku"yla gelen bilgiler, evliya ve erenlere özgüdür. Hızır'ın bilgileri de bu gruba dahildir. Bu bilgi sayesinde uygarlık perdeleri kalkar ve gönül gözünün açılmasıyla gizli gerçekler su yüzüne çıkar. "Coşku" halinde söylenen sözler anlaşılmaz da olabilirler.

Ruhun bedende bir anlam kazandığı "coşku" halinde, maddi dünyayla olan her tür bağlantı ortadan kalkar. Bu haldeki insan hiçbir şey görmez ve duymaz gibi görünür. Böyle bir insan kendinden geçer ve bu durum artık sembollere bürünmüş olan başka bir dünyayı yaşamak demektir. "Coşku" halinde olan insanlar, normalde söylemeye çekindikleri sözleri rahatlıkla söylerler. Bunun İçin de tasavvura göre, "coşku" halindeki bir İnsan yaptığı İşlerin ve söylediği sözlerin sorumluluğunu taşımamaktadır. "Coşku"yu Tann'nın kulu-na verdiği bir ödül sayan tasavvuf ehline göre ise "Coşku" sahipleri bu hali yaşadıkları sürece Allah tarafından korunurlar. Mecnun, meczup ve behlül, deli gibi görünen akıllılardan sayılırlar. Onlar her görünen deli gibi değıllerdir ve Tann'ya kavuşmaktan dolayı sarhoş olmuşlardır. Bu da bir Hak vergisidir. "Coşku" halini inceleyen araştırmacılar, görünürdeki benzediğı bakarak bu hali Histerik ile aynı

CÜTÇÜ BABA

---

saymışlardır. Şamanizmi arkaik "coşku" tekniği olarak adlandıran M. Eliade bile, bazı araştırmacılara göre mahiyet itibariyle delilikten ayırsa da "coşku"nun tekniğini tam olarak açabilmiş değildir.

Mitoloji uzmanlarına göre "coşku", arayanla aranan arasında bir âlemdir. Bu âlemi kalemle betimlemek ise olanak dışıdır. "Coşku", ilham ile ortaya çıkan bir sırdır. Şaman "coşku" halindeyken kendinden geçer ve kendini bilmez. Ancak sonunda aradığını bulur. "Coşku" şamanın mistik hayatının amacı değildir. Bu halin heyecanlan, çılgınlığa benzer ve bu süre içinde fikir ve zihin işlevleri normalden çok farklı olur. "Coşku" halinde olanların anlatmak istedikleri da semboller ve mecazlarla doludur. Yaşadıkları klan halin ruhlarla yakınlık hali olduğunu açıkça söyleyenler de vardır. Şamanın inanç ve inancı ne ise "coşku"su da odur. Bunun için de şamanın "coşku" halindeykenki davranışları, asla onun ruhsal bozukluğunun bir göstergesi olamaz.

Mistikler, "coşku" halindeyken zihinlerinin bir ayna şeklini aldığını ve sadece gerçekleri yansıttığını kabul ederler. Farklı etnik-kültürel geleneklerde "coşku" halleri arasında farklılıklar olabilir. Sonuç itibariyle "coşku" bir sırdır.

CÜTÇÜ BABA: (bak: Dehgan Baba)

ÇAK: Çulım Türklerinde. Şamanist kültle birlikte kullanılan oldukça eski bir anlayıştır ve Çulım şamanlarının, kendi tuttukları koruyucu ruhlara verilen addır.

Şamanist görüşlerin sade bir şekilde görüldüğü Çulım Türklerinin inanışına göre, "Çak" denilen ruhlann sayısı çoktur. Bu "Çak"ların başında ise bir "Ulu Çak" bulunur. Çirkin ve hırıltılı sesli, yeraltı dünyasının sahibi sayılan on iki başlı bu Şeytanî varlık, taşıdığı işlevsel özellikler açısından, Güney Sibirya'ya komşu Türk halklarının geleneksel dinî-mitolojik görüşlerindeki "Erlik" motifine benzetilmektedir.

Şeytan anlayışıyla birlikte de kullanılan ve "Çek" in bir versiyonu olan "Çak" sözcüğünün açıklanması, ilginç sonuçlar doğurabilir. Sözcüğün geçirdiği anlamsal ayrışmalar, onun "kötü, pis, kötülük verici" ve benzeri anlamlarını ortaya çıkarmıştır. Sözcüğün bu anlamları, Kumandî ve Çelkanlarda işlendiği gibi, V. Radlov'un sözlüğünde de verilmiştir.

Çulım Şamanizminin başlıca karakterlerinden olan "çak"larla, Tatarlar ve Çuvaşların dilinde kullanılan, "Dua ile yapılan kurban merasimini bildiren "Çök" (çak-çek) sözcüğü ve eski Uygur metinlerinde rastlanan, mitolojik içerikli "Yaka" arasında bir bağlantı görülebilir.

Bundan başka, Azerbaycan Türklerinin dnlere verilen "bizden yeyler" adındaki, "yey-yeg" kısmıyla "çak-çek" arasında da yakın bir bağ sezilebilir. Ancak, bu varlıkların mitolojik doğası şimdilik öğrenilemediğinden, bu yakınlık da yalnız varsayım olarak kalıyor.

"Yeg" in Garamin Türkçesinde: "ruh"; Mahmut Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ü ile diğer kaynaklarda: Şeytan anlamında kullanılması, Çulım Türkçesindeki Şeytan olarak geçmesi birbirini ta-

ÇAY NİNESİ

---

marnlıyor. Ve onlann içerik olarak bir kökten geldiği ve aynı mitolojik anlam İçerdiği fikrini güçlendiriyor, (bak: Yeg)

ÇAY NİNESİ: Azerbaycan Türklerinin geleneksel demonolojik görüşlerinde, su merasimi ile bağlı olan mitolojik bir varlık.

Yaşlı kadın kılığında, çayda (ırmakta) yaşadığına inanılır. "Çay Ninesi", köprüden geçerken suya çok bakılırsa kızar ve insanın başını döndürür. Baş dönen İnsanın gözleri karanır ve çaya düşer.

Diğer Türk hal klan nda, "Çay Ninesine benzer motifler var. Kazan ve batı Sibiriya Ta tarlan nda, Tatar-Mişariarda, Kum ukl arda ve Karaçaylarda bu motifin adı, "Su Anası "dır. (Suu-suv anası). Uzun kıvılcıklı saçlı "Albastı" da Sibiriya Tatarlannda "Su Anası" olarak bilinir. BaşkurtJann görüşlerine göre, Su Sahipleri'nin hepsi suda yaşarlar. İnsanlara da hiçbir zarar vermezler. Onlann yaşadıkları sarayın girişi, nehirlerin derinliklerinde bir taşın altındadır. Bu "Su Sahibi"nin adına; Kazaklar "su perisi", Türkmenler "suv adamı", Özbekler de "su atvastisi" derler.

Sahiplerden biri olan "su anası" İse erkek kılığında düşünülür. "Albastı" gibi o da sadece çay kanarlannda insanlara görünür. "Su anası", kendisiyle birlikte kuraklık ve hastalık getirir, insanları suda boğar.

Onun için, ilk defa su doldurmaya gelen genç gelin, "su anası"na adak için demir para atar. Tobol Tatarlanına göre "su anası", insanlann ayaklanndan tutup suya batıran kötü ruhlann lideridir. Tobol Tatarian onu, uzun, beyaz ve dağınık saçlı, yaşlı bir kadın görünümünde resmederler.

Azerbaycanlılann, koruyucu ruhlar olan Sahipler'le ilgili görüşlerine göre, "su sahibi" bu sahiplerin en üstün olanıdır. Onun için, sabahları suya gidildiğinde, "su sahibi"ne selam verilmelidir. Suyu pis su dökmek yasaktır. Bu "su sahibi"ni sinirlendirir ve İnsanlara zarar vermesine neden olur.

"Çay Ninesi", "Su(v) Anası" veya "su sahibi" hakkındaki görüşler, şeytanî Al ruhuyla da ilgilidir, (bak: Su; Su Anası)

ÇEJEK IMAY: Hakaslardaki bir geleneğe göre, çocuklar sıkça hastalandıklarında, "Umay ilâhesi"nin, "Çeek lmay" adını verdikleri resmini hazırlarlardı. Bu, Kutlu Umay ile bağlı bir merasimdi. Bu merasimin amacı, "Çeek lmay" denilen, aç gözlü, doymak bilmeyen bir varlık olarak düşünülen ruhu doyurup memnun etmektir.

Merasim, körpe çocuğun iki üç aylığından başlayarak, İki üç yaşına kadar her ayın yedinci gününde yapılırdı. İnanişe göre, doymak bilmeyen bu ruh, zamanında yedirilmezse, sinirlenir ve ondan sonra artık çocuğa koruyuculuk yapmaz, hatta intikam bile alabilirdi. Hastalanan çocuk, "Çeek lmay" doyurulduktan sonra bile düzelmediği takdirde onun göğsüne küçük oklar şapırlardı. Bu yolla, çocuğu hastalandıran ruhların korkup kaçacağına İnanişildi.

"Çeek lmay"ın açgözlülüğü de bağlı olduğu mitolojik topluluğun bir özelliğidir. Açgözlülük, Ulu Ana'nın özelliklerinden biridir. Ulu Ana, topluluğuna bağlı motiflerin hepsinin açgözlülük özelliğini taşıması, mitolojik kurallara uygundur.

ÇENÜBEL (ÇAMLİBEL): "Cembil" şekliyle, Köroğlu Destanı'nın bir versiyonunda bir yer adı olarak, yine, bir başka versiyonunda da Köroğlu'nu dünyaya getiren kadın ananın adı olarak rastlamak mümkündür. "Cembil", kahramanın anasıdır ve bağlı olduğu mitolojik Ulu Ana'yı sembolize eder.

Türkmen Köroğlu'sunun bir versiyonunda, Köroğlu'nu dünyaya getiren kadın. Dağ Ana'dır. Eski olduğu düşünülen bir versiyonda ise onu dünyaya getiren varlığın adı "Cembil" olarak verilmiştir. Bu ad, "ÇenlibeT" adının değişik bir versiyonudur. "Çenlibel", Köroğlu'nun yaşadığı yerin adıdır ve ülkeyi sembolize eder. Onu dünyaya getiren varlığın adının "Cembil", yani, "Çenlibel" olması, Köroğlu'nun dağ ruhundan doğduğunun sembolik iradesidir. "Cembil", kişileştirilmiş, insan kılığına sokulmuş bir varlığın adıdır. O, hem yer adıdır hem de kahramanı dünyaya getiren Ulu Yer Ana'nın adıdır. Sonradan Köroğlu'nun "Cembil-ÇenlibeTe sığınması, oranın koruyucu olarak ana toprağı sembolize ettiğini gösterir.

"Çenlibel", bir evrenbilim unsuru olarak destansı dünyanın dilin-

de, kutsal gücü azami derecede kendinde toplayan mekandır. Bu yüzden de ona tapıp sığınır. "Çenlibel", ebediyetin merkezi gibi kutsaldır. O hayatın başlangıcı ve kaynağı olduğundan, "Dirilik Suyu" da o dağdadır. Köroğlu'nun atı bu dağdaki sudan içip ölümsüzlük kazanır.

Dört bir yanı dağlarla çevrili (çardaklı) mekândaki ata ve ana motifine, Altay, Uygur, Tuva ve Hakas kahramanlık destanlarında da rastlanır. "Çenlibel" de etnik-kültürel gelenekte, böyle bir dağı sembolize eder. Bu dağın adının, "dumanla kaplı, dağ beli" ve "güneşin doğduğu yer" gibi açıklamalarında, sözün görünürdeki anlamının dışına çıkmıştır. İlk mitolojik anlamının unutulduğu ise açıkör.

Türk halklarının kültüründe, ulu bilinen ve İbadet yeri olan dağlar, evliya adlan taşımıştır. Bununla birlikte Türk İnanç sistemindeki kutsal dağlar, Gök Tann'nın mekanı sayılmıştır. Geleneksel görüşlere göre bu dağlarda, Türk Tanrıçılığının başlıca üç unsuru bir arada bulunur: dağ, su ve ağaç. Eski Türk din düşüncesi için de geçerli olan bu üç unsur, "Çenlibel" dağında bir yere toplanmıştır.

Doğu Türklerinde ulu ve kutsal bilinen dağ. Tann Dağlan" adını taşımıştır. Doğu Türkistan Türkleri İse Tann Dağlan'nin içinde yer alan ve haritalarda Moğolca, "Bokdoola" şeklinde kaydedilen ulu kutsal bir dağa "Tann Kut" adını vermişler. Tann'nın büyüklüğünü ve ululuğunu sembolize ettiği İçin, Altaylarda, Türkistan'da ve Anadolu'daki dağların birçoğu, Tann anlayışıyla bağlantılı olan, "Han-Tengri", "Kayrakan" ve "Abu Kaan" gibi adlarla adlandırılırlar.

Tann sözünün eski bir şekli olan Tengri", Çin kaynaklarından edinilen bilgelere göre, tek tanrıya iman getiren Hunlarda, "Çenli" şeklinde kullanılırdı.

Bütün bunlar, "Çenlibel" sözcüğünün, Tann Dağı" yani evliya dağı ve kutsal ulu dağ anlayışıyla bağlılığının açıklanabileceğini de göz ardı etmiyor, (bak: Dağ)

ÇER: Kötü ruhlar taifesini oluşturan başlıca kaynaklardan biri gibi. hastalığın kişileştirilmesiyle geleneksel görüşlerde yaratılan şeytanî bir motif.

M. Kaşgarî'nin " Drvan-ı Lügat-it Türk" ünde. "erçerlendi" (adamın bedeni ağırıaşı), 'er özi çeriendi" (adam hastalandı, bedeni ağırlaştı) deyimlerinde. Haganlılann dilinde, bedenin ağırlığını bildiren bir söz gibi kayda alınmıştır. İnsanın hastalanması ve bedeninin ağırlaşması ise geleneksel demonolojik görüşlere göre "yığ", "Albastı", "yel" ve diğer adlar altında bilinen kötü ruhlarla -burada ise ~çar"la- bağlantılıdır.

Sözcüğün tarih boyunca geçirdiği anlamsal ayrışmalar, onun hastalıkla bağlı diğer anlamlarını da ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan Türklerinin dilinde. "çer"ın anlamı: "terlemiş ati sulamanın sonucunda onda oluşan romatizma iltihabı" gibi açıklanmaktadır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "çer" sözcüğüyle aynı kökten olan "çerie-mek, çerdeymiş ve çerendeymiş" gibi İfadeler de vardır. Gökçay Kead şivelerinde, bu sözcük için "at hastalığı" tanımı kullanılmıştır: "Bir de görürsün ki. at ürkek ürkek dönüp, arkasına bakıyor. Bil ki atı çer vurmuş, korkutmuş. Atı götürüp mezarlıkta dolaştıracaksın. O zaman at çerden kurtulur. At çeri ettiği zaman gırtlğından kan alınır." (bak: Çor)

ÇEVİRİME: (bak: Değişkenlik)

ÇİKE: Çuvaşlarda. "Çike Suhal" adını taşıyan ve "dirsek boyunda yaşlı biri" gibi betimlenen bir varlık.

Çuvaş destanlarına göre, yanına gelenlere destan anlattınp, şarkı söyler. Buradan onun ateş koruyucusu olduğu ve "boyu bir kanş. sakalı iki kanş" motifiyle olan işlevsel bağıllığı da ortaya çıkmış olur.

Kazan Tatarian. artıdan boylu bu ihtivan, "Şeke-Şöke" diye adlandırılır. Sekenin ağaın altında yaşadığına inanılır.

ÇİLE-ÇİLLE: Türk halklarının eski mitolojik görüşlerine göre, doğanın faaliyeti baharda başlar, yazın devam eder. Sonbaharda mahsul toplanır ve kışın, hazırlıklarla sona erer. Hayat işlevlerinin en aza indiğı kış mevsimi, doğanın ölümü ve "zamansızlık" gibi algılanmıştır. Kış mevsiminin başlangıçından sonuna kadar, dört kez doğanın

CIHANLAR

ölüp, tekrar dirildiğine inanılır. Bu üç aylık, "ölüp-dirilme" dönemi gibi bilinen zaman kesitine, Anadolu'nun değişik bölgelerinde, "Çile-Çile ayı" denilir. Azerbaycan Türkleri de ona, "Çille-çile" dönemi adını vermişler. Azerbaycan'da, yılın en uzun gecesi olarak bilinen ve adına "Çille Gecesi" denilen geceyi, özel merasimlerle toplu bir şekilde, halk bayramı gibi geçirirlerdi. Çünkü, çekilen bu çilenin sona ermesiyle, doğa yeniden canlanır. Bereketini kıştan alan bahann gelişyle, yeni yıla adım atılırdı.

Bahann, bereketini kıştan aldığı görüşünde olan geleneksel Türk düşüncesinde kış, "Büyük Çile", "Küçük Çille" ve "Boz Çile" adında üç evladı olan yaşlı bir kadın olarak betimlenmiştir. Bunların içinden, "Karakış" da denilen "Büyük Çile" 40 gün, "Kışın oğlan çağı" da denilen "Küçük Çille" 20 gün (onun da ilk 10 gününe, "Hıdır Nebi" derier) ve kış mevsiminin son ayı alan "Boz Ay" ise Nevruz'a kadar sürer. İnanişâ göre kışın, her şey yatıp, donar. Bahar geldiğinde, yatan lan dört haftada uyandır. Bunların ayılması. Nevruz Bayramı'nda olur. Uç çille veya hatta bazen iki çille olarak gösterilse de (Büyük Çille ve Küçük Çille adında kız kardeşler şeklinde), kış mevsimi bir bütün olarak düşünülür.

"Çile", kökenine göre, çoğu zaman da görece benzerlik temeline göre, sözcüğün anlamsallığına bir ağırlık getirilmeden, "kırk" gibi anlamlandırılır. Halbuki, Türk halklarının çoğunda, "Çile" sözcüğü, "eziyet çekmek, sıkıntı" anlamlarında kullanılır. Sözcüğün bu anlamı aslında kaynağını, mitolojik düşüncenin mistik doğasından alır. Sözcüğün anlamı, Türk mitolojisinin başlıca konusunu oluşturan ve ölüp-dirilmeye gerçek inanışı yansıtan, Tannalık görüşlerinden gelir. Kış aylarının, mitolojik metinlerde "Çile" olarak adlandırılmasının kökleri, onu tasavvuf makamına kadar çıkar. Bu nedenle araştırmacılar, sözcüğün mitolojik anlamını da bu konumda, orta çağın tasavvuf geleneğiyle bağdaştırır.

ÇİLTANLAR: Şamanist görüşlerle bağlı olup, genellikle orta Asya ve Kazakistan bölgesinde yayılan ve kutsallan anlatan bir ad.

Türkiye ve benzer yerlerde, "Kırklar" adıyla da bilinir. Kırım'da,

Bahçesaray'da, "Kırk Azizler" adında ünlü bir mezarlık vardır. Adam Oleari'ye göre ise Derbent'te, savaş zamanı şehit düşenlerin mezarları başına kocaman baş taşları vardı. Acemliler, buna "Çiltan", Türkler ve Tatarlar ise "Kırklar" deyip, İbadet için her gün gelirlerdi. İran ve Afganistan'da yaşayanların geleneksel görüşlerinde, "Çiltanlar" a rastlamak mümkündür. Orta Asya ve Kazakistan'daki "Çiltanlar"la bağlı inanışlar ise İslam'a, yerli dinî-mitolojik geleneklerden gelmiştir. Bunu, Türk halk bilimindeki "Kırklar" motifi de açık bir şekilde gösteriyor.

"Çiltanlar" motifi, karışık yapıda bir motiftir. Onlar, bir taraftan dünyayı idare edenler yani dünyanın sahipleri olarak kabul edilir. Yani, "Çiltanlar", bütün insanlara koruyuculuk yapıp dertlerden ve belâlardan korurlar ve onlara mutluluk getirirler. Bir düğün ya da bir şenlik olduğunda, küçük bir kurbanlıkla bile olsa onları anmak gerekir. Yoksa bereket bulmak mümkün olmaz.

"Çiltanlar" her şeyden önce, derviş-kalender motifleriyle bağlantılıdır. Türkistan Şamanizmindeki inanışa göre, Kırk Çiltanlar, aynı divane-kalenderlerdir. Bir çocuk veya hamile kadın hastalandığında bahıa. "Kırk Çiltan, tutmuş" derse, hastanın yakınları kalenderhane-ye gidip, "Çiltanlar"ın hatınna kırk mum yakarlardı. Işığı da yalnız kalender soyundan gelmiş biri yakabilirdi. Q. Snasaryev'in verdiği bilgiye göre, Harezmi'deki kalendertianede, "Çiltanlar Ocağı" denilen büyük bir ocak vardır. Bazı bölgelerde "Çiltanlar"la ilgili bir inanca göre, onlar yılda bir kez kalendertianede toplanıp, yeryüzünde ne olduğunu müzakere ederler. Uygur efsanelerine göre ise "Çiltanlar", kalender görünümünde, yeryüzünü dolaşırlar.

"Çiltanlar"ın başka bir özelliği de onların su merasimiyle ilişkili olmalarıdır. Harezmi Sahası'nda yer alan, "Aranglar" (erenler) denilen ve sulara hükmeden ruhlarla ilgili görüşler, "Çiltanlar" hakkında olan görüşlerle yakınlık gösterir. Ancak "Aranglar" motifinin birçok özelliği, onları "Çiltanlar"dan ayırır. Bunun için de birçok araştırmacı, "Aranglar" ile "Çiltanlar"ın farklı varlıklar olduğu görüşüne varmıştır. Ancak daha sonralar elde edilen veriler, bu iki motifin de işlevsel-anlamsal bakımdan aslında aynı varlıklar olduğu kanaatini güçlen-

ÇOR

dirimştir. Orta Amuderya Türkmenlerinin görüşüne göre, sulann koruyucusu. "Kırkçiltanlar" adında bir varlıktır. Taşauz Türkmenleri de "Kırkçiltanlar"la 'Erenleri*' sık sık aynılaştırırlar.

"Çil tan lar" motifi. Türk halk bilimine ilişkin metinlerinde de zaman zaman karşımıza çıkar. Kazak "Koroğlu'sunda, Köroğlu'nun doğum haberini. Ağ Ana'ya uykusunda verenler yine "Çiltanlar"dır. "Çiltanlar", ona, yakında öleceğini söylerler. Ancak kordan bir oğlu olacağını ve bu oğlanın adını Köroğlu koyması gerektiğini söylerler. "Köroğlu" karakterinin. Bulgaristan Türkleri arasında yayılan bir versiyonunda. kahraman ölür. Ölmeden önce de tüm vannı yoğunu insanlar arasında paylaştırıp, sonra ebedî yaşayan kutsal erenlere ve kırklara kanşır.

Kazakların sözlü edebiyatında, göze görünmeyen varlıklar-pîrier olarak bilinen bu erenlerin adı, çoğu zaman "Cayıp iren kırk şiltan" (görünmez âlemin erenleri kırk çiltan) şeklinde kullanılır. Burada şeytanî ad sayılan "Şiltan", araştırmacılara göre, Müslümanlık dinî ile ilgili olmayıp. İslam'a kadarki çağların düşüncesinin bir ürünüdür. Uyguriarda, şamanların koruyuculan veya pirlerin, "Kırk Çiltan" olduğu söylenir. İnanişaya göre "Çiltanlar", Hızır'ın yardımcılarıdır. "Çiltanlar"ın, Orta Asya halktan arasındaki yerini araştıran bilim adamlarına göre dinî kitaplarda, "Şiltan'ın (Çiltan) diğer bir adı da "Rical el-gaib"dir. (bale Kayberen; Aranklar)

ÇOR: Kötü ruhun, hastalık ve belâ gibi değişik izleri irade etmesi açısından birden çok anlamı olan bir söz.

Türk dilinde, 'iri boynuzlu hayvanlarda ve bitkilerde görünen bir hastalık" anlamına gelen "Çor". Kırgız dilinde yine hastalık anlamında hastalık adı olan "Curu" olarak geçer. Çuvaşçada, bedbahtlığı tanımlarken "Şar", ekinliğin koruyucu ruhunun adı niteliğiyle de "Şart" olarak kullanılır. Altaycada da "kötü talih" anlamındaki "Şar" sözcüğü vardır. Tatarcanın bazı metinlerinde, "hastalık, azar-bezer getiren ruh" anlamında, "Çur" sözü kullanılmıştır. Çuvaşcadaki. değişik tabiatlı "GuryabanTyi anlatan "Çer" sözcüğünü de buraya dahil etmek doğru olur.

ÇOR

"Çor" sözcüğünün "hastalık, belâ" anlamına gelmesi eski mitolojik düşüncenin; insanlara gelebilecek belâlan. hastalıklan kötü ruhlarla bağladığını ve şeytanî bir motif gibi canlandırdığını gösterir. V. Radlov Sözlüğünde de "Çor"un değişik sessel ve anlamsal versiyonları kaydedilmiştir. Sor: 'kötü talih', sorlu: "bedbaht", şer: "uzun süren hastalık". Şor: "bedbaht". Şortu:"bedbaht, kötü talihli" olarak geçer.

Oğuzname'de. "eski varlı, çorlu" ifadesindeki, "hasta" anlamına gelen "çorlu" sözcüğü de bu bakımdan önemlidir. Z. Gökalp de "çor'un, eski Türklerde "ruhsal hastalık", "çorlû'nun ise "ruh hastası" anlamına geldiğini yazıyor.

Azerbaycan Türklerinin mitolojik inançlarına göre. beyaz ve siyah denilen iki çeşit "Çor" vardır. Azerbaycan dilinde bu sözcüğün anlamı: pamukta, bazen de başka bitkilerde görünen hastalık.sövüş ve beddua olarak agklanır. Sözcüğün "Çer" versiyonu olduğu söylenir. Bu versiyonu da çok kullanılanlardandır. Türk şaman inanışlarında da kötü ruhlar, "Çor" adını taşımışlardır. Türk dillerinde bu içerik, daha çok "kötü nah" anlamında kullanılmaktadır. Araştırmaalann görüşüne göre. sözcüğün, "arkadaş, kul ve yardıma" anlamları da bu içerikten türemiştir.

Yakutların İnanışına göre. "Çörek Uya" adında bir kötü ruh vardır. Bu ruh. hayvanlara zarar verir. Kumandinlerin, insan vücuduna nüfuz ederek, çeşitli hastalıklar yaratabileceğine inandıkları "Çertegri-Aza" ve "Şorat-Aza" adlarında ruhları vardır. Bu gibi ruhların adlarında da "Çer-Şor" şekilleriyle, "Çor" kökü açık bir şekilde görülmektedir.

Yakut dilinde, "Şeytan ve kötü ruh" anlamında "Çuort" ifadesi kullanılır. E. K. Pekalski. bu sözcüğün, Rus dilinden geçtiğini yazar. Tatar Türkçesindeki "Çort" sözcüğü de aynı anlamda kullanılır.

Araştırmaalann görüşüne göre, Türk dillerindeki "Çor" sözcüğü (ve onun versiyonu olan "Çer"), Rus dilindeki. "Çert" sözcüğüyle karışılabilir. Rus dilindeki "Çert", "Cehennem"de yaşayan, iyilik karşısında direnen, şer güçleri temsil eden. doğaüstü varlık, kötü ruh. Şeytan ve iblis" anlamına geliyor. İnsan görünüşündedir ancak

ÇOPÇU

boynuzlu, kuyruklu ve tırnaklı olarak tanımlanır. Bu deyim, "Çort" şekliyle de rastlanabilir. Belarusça'da kullanılan "Çort", "Şeytan", kötü ruh" anlamına geliyor. Ancak "Çert" sözcüğünün, "şer güç" anlamı kazanması da Türk dillerinin etkisi sonucunda olmuştur.

ÇÖPÇÜ: Azerbaycan Türklerinin dilinde, ara hekim ve geleneksel tedavi yöntemlerini kullanarak hekimlik yapan kadına verilen addır.

Çöpçülük eden kadınlar, çocukların boğazına takılan çör-çöpü çikanlardı. Azerbaycan köylerinde, son dönemlere kadar çöpçülük yapan kadınlar mevcuttu.

"Çöpçü" sözcüğüne, aynı anlamıyla, bazı eski Azerbaycan kaynaklarında da rastlanır. 7. yüzyılın sonları nda kaleme alınan, "Avlan Tarihi"nden anlaşıldığı üzere. Hazarlarda daha doğrusu Savirlerde, "Çöpçü" denilenler, putperest bir tarikata da mensup idiler. Onların mezarları ziyaret yeri idi; saygı gösterilip, dua okunurdu. Demek oluyor ki böyle bir tarikat, Hristiyanlığa kadarki İnanç ve görüşlere bağlı idi. Gerçekten de Hristiyanlığı yaymak için, Hazar Ülkesine gelen İsrail, burada yaşayan Savirlerin, eski inanç ve düşüncelerinin kökünü kazımak amacıyla, "Çöpçü'nün türbesini yakmış, külünü havaya savımuştur.

D

DAĞ: Şiirsel mitolojik dünya modelinde dağ, dünyanın öz motifidir.

Evrensel düzenin bütün parametrelerini kendinde toplayan dağ, dünyanın tam merkezinde yükselen, kutsal güç kaynağıydı. Ulu başlangıç, kök, soyun temeli ve anayurdun sembolü gibi algılanmıştır. Bu anlamda dağlara tapınma, Türk kozmogonik görüşler sisteminde de önemli bir yer tutmuştur.

Etnogenetik metinlerde (ırklann genetik yapısını inceleyen bilim dalı) vurgulanan başka bir fikir de ilk ecdadın, gök kökenli olmaları ve bu yüzden de dağla bağluluklarıdır. Dağ, mitolojik işlevine göre eski düşüncede, doğum yeri, mağara ve beşik gibi sözcüklerle birlikte bir anlam grubu yaratırdı. Türk halklarının mitolojik geleneğinde sistemli bir şekilde korunması, dağa tapınmanın Türk Tannıcılığındaki yerini açık bir şekilde gösteriyor. Kaynaklar, da vatan koruyucusu ve mitolojik Ulu Anayla bağlı bu tapınışın izlerini açık bir şekilde yaşatmaktadır.

Doğu Türk Hakanları ve halkı. Gök Ruhu'na, ulu dağların üstünde dua ederlerdi. Türklerin kutsal saydıkları dağ, 6. yüzyıl Çin kaynaklarında, "Yer Tannısı" olarak adlandırılır. Türk kozmik dünya modeline göre, uzaklarda gökle yerin birleştiği yerde, "Ulu Demir Dağı'nın olduğuna inanılırdı. Hakas ihtiyarlarının ağklamasına göre, geçmişte yaygın olan bu görüşe göre, dağlar yıldan yıla büyürler. Yâni dağ canlıdır. Hatta Şor efsanelerine göre bir yerden başka bir yere bile gidebilirlermiş. Türk dünyası efsanelerinde, dağların kendi aralarında dövuştüklerinden söz edilir.

Ünlü İslam coğrafyacısı Gardizin'in yazdığına göre Çigiller, ülkedeki bir dağı kutsal sayıp, ant yerleri olan bu dağda. Ulu Tann'ın yaşadığına inanırlardı. 12. yüzyılda, Arapça olarak yazılan ve yazan

DAĞ

bilinmeyen coğrafyaya dair bir eserde, Uygurlann. yüksek bir dağda dua okuyup kurban kestikleri ve her yıl bunu tekrar ettiklerini yazıyor. "Dede Korkut KitabTnda da Oğuzlar, duygulardan yoğrulmuş gibi, dağlarla konuşur, dağlara dua edip ant icereler, selam verirler. Daha sonralan da dağlar kutsal bilinip ocak sayılır, adaklar orada yapılırmış. Kurbanlar orada kesilmiş, ancak kesilmiş kurban, dağda yenilemezmiş. Ulu bayramlardan olan Nevruz'da dağlara gidilmiş.

Sibirya Türklerinin de mitolojik görüş ve dinsel davranışlarında dağ. zengin anlamlarıyla belirginleşen, doğa unsuruydu. Kahraman, dağın içinde doğardı. Telengitlerde, çocuğu olmayan bir kadın, kutsal yüzlü dağa çıkıp dua ederek çocuk sahibi olabileceğine inanırdı. Dağlar aynı zamanda, insana arka olarak yaratılmıştır. Anadolu'da, çok sayıda dağ evliyaları vardır. Türkistan Türklerinin olduğu her bölgede, dağ kültürünün izine rastlanabilir. Buradaki dağların çoğu, "kutsal, ulu Ata, ulu kadın" anlamları veren, "Han Tann", "Buzüağ Ata". "Bayın Ula" ve benzeri adlarla bilinir. Göktürklerle ilgili. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre. "Kutlu Dağ"a. Yer Tannı adı verilmişti. Göktürk Kağanı, "Otügen Dağı"nda otururdu. Batı Türklerinde, Tann Dağları, doğu Türklerindeki "Ötüken" gibi kutsal bilinip, kutsal sayılmış. "HanTann"nın orada kaldığına inanılmış.

Altay Tatariannın destanlarına göre. Ulu Tann "Bay Ülgen". yeryüzünü yarattığı zaman, göklerde, kıızıdan olan dağda yaşamaya

DAĞ

karar vermiştir. Bu kozmik bir dağ inanandan gelir. Kozmik dağın varlığına inanışın izlerini yaşatan Yakut halk biliminde de Tann'nın yedi katlı bir dağ üzerinde yaşadığından söz edilir. Başkurtlann, "Tura Tev" dedikleri, kutsal bildikleri için de kurban kesmeden önce asla ona gkmadıkları dağ da bu silsiledendir. Gök-Tann'ya kurban merasimi de kutsal bilinen böyle dağlarda yapılır.

Maddî dünyanın bir unsuru olan dağ, taşıyıcısı olduğu sembolik özelliklerinin de maddî iradedsiydi. Dağlar. Şamanizmde karşılaşıldığı şekliyle, ilk çağlarda Dağ Ruhlan gibi, mistik ve manevî güçleri olan, bu yüzden de duygularla yoğrulan varlıklar gibi düşünülmüşlerdir. Göktürkler çağında, dağlan, Tann'nın yarattığına İnanılırmış. Geleneksel görüşlere göre. Dağ Ruhunun yaşadığı yer dağdır. "Maaday-Kara Destanı"nda, "Maaday Kara", "Kara dağ, bana ata oldu" diyerek atasının dağ olduğuna dikkat çeker. Ancak, buradaki "ata" sözcüğü, eski Türklerin ulu dağlara ata gözüyle baktıkları anlamında kullanılmamıştır. Cengiz Han, Tann'ya şükür ve dua etmek için dağa çıkar, yüzü güne doğru, üç defa diz çöker ve selam verirdi.

Çin kaynaklarından anlaşıldığı üzere eski Türkler, "Bodin İnli" dağına, "Ülkeyi Koruyan Ruh" gibi bakmışlar. Eski Türklerde dağ, yurdu sembolize ederdi. Yani Türk mitolojik düşüncesinde Dağ Ruhu, aynı anda toprağın ve yurdun koruyucusuydu. Uyguriann "Kut" dağını, Çinliler, hile ile parçaladıkları zaman kuraklık başlamıştı.

Her dağda bir eren olduğuna İnanılırdı. Sibiry Türklerinde ise şamanlan esas koruyaniann, "Kara Dağ Sahibi" olduğuna inanılırdı. Azerbaycan Türk halk biliminde, "Arviz" adında, "Dağ Ana" motifi vardır. İran mitolojisinde, tüm dağların anası olarak bilinen, "Elbruz" dağının adı da "Albız-AMz-Yalbuz" adının değişmiş şeklidir. Altaylar, Türkistan ve Anadolu'daki ulu dağların çoğu, Tann anlayışıyla bağlılığı olan, "Han-Tengri", "Kayrakan", "Abu Kaan" gibi adlarla adlandırılmıştır. Saka Türklerinde gelinler, dağ zirvelerini kayınbaba olarak görürlerdi. Dobruca Tatarlannın "Ediğe Baatır" destanına göre, kahraman Ediğe, atası KutJukaya'nın dağda karşılaştığı ancak sonradan "Albastı" olduğu anlaşılan, bir kızla evliliğinden dünyaya gelmiştir. Bu "Albastı" kadın, Dağ Ruhu'nun ta kendisiymiş.

DAĞ

Mitolojik metinlerde, Dag Sahibi'nin uzun büyük göğüsleri olduğu belirtilir. Bu görünüş itibariyle onu, mitolojik "Al-Hal" motifine yaklaştırır. Dag Ruhü, birini çağırdığında dönüp bakmak yasaktır. İnanişâ göre Dag Ruhü, çagnsına dönüp bakanın canını alıp götürür. Bu İnsan, aklını yitirip ölür. "İotalarda İse bütün ruhlann Dag Sahibi'nin hükmünde olduğuna inanılırdı. Altaylann animistik (ruhu yamanın temeli kabul eden. ölülerin ruhlannın canlanabileceği ne İnanan bir yaklaşım) görüşlerine göre, normal ölümlüler Dag Ruhü'nu sadece uykulannda görebilirler. Dag Ruhü'nun kadın gibi düşünülmesiye bağlı inanan izleri Türk halklannın çoğunun efsane ve rivayetlerinde yaşamaktadır. Bu görüşler unutulup, yerine başka görüşler geçtikçe, Altay halklanndan olan Şoriarda olduğu gibi, Dag Ruhü, daha çok erkek görünümünde betimlenmeye başlamıştır. Onlar çıplak kadın görünüşlü Su Ruhü'nu da Dag Ruhü'na benzer düşünüyorlardı. Dag Ruhü'nun kıızıyla evliliğin avalara uğur getireceği düşüncesi, Sayan-Al tay hal klan arasında geniş bir şekilde yayılmıştır.

Dag Ruhü'nun, ormanda yaşayan hayvanlara da sahip olduğuna inanılmıştır. Kumandinlere göre Dag Ruhü, müzik ve kahramanlık hikayelerini çok severdi. Onun, güzel müzik yapan avalara, hoşlandığı hikayeler anlatan hikâyedlere vurulduğuna, san saçlı kız görünümüne bürünüp onlarla yaşadığına dair çok sayıda mitolojik rivayetler dolaşmaktadır.

Şor folklor metinlerinden anlaşılıyor ki; Dag Sahibi, geceleri insanın yanına gelir, kendini koca yapmak istediği erkeğin yanına uzanıp onu kucaklar. Adam. onun Dag Ruhü olduğunu anlarsa hemen sallanan İri göğüslerini tutup, başının üstünden geri atar. Böyle yapıldığında, Dag Sahibi, "senden bana, koca olmaz" deyip çeker gider. Eger ona karşı böyle yapılmazsa, Dag Sahibi, bu adamın canını alır götürür. Ondan sonra o adam, aklını yitirip, "kamlık" etmeye başlar. Gezer dolaşır, sonunda da ölür.

Şor Türklerinde şamanlar, "Buzdag" denilen bir dağdan ilham alırlardı. İnanişâ göre Dag Ruhü, suyunu "Kara Dag" denilen bir dağdan İçermiş. Dag Ruhü. Şamanizmln gelişiyile, şamardan kuru-

DEDE

yan ruhlann arasına katılmıştır. Sibiryâ Türklerinin geleneksel kültürlerinde, genellikle şamanlann yardımı ruhlan bile Dag Sahibi sayılır. Hakaslar ise Dag Ruhu'nu, bütün canlı lan n sahibi olarak görürlerdi. Yenisey Türklerinin inanışına göre, Dag Ruhu'nun en çok sevdiği eğlence, at yelesini örmekmlş. Aynı inanış, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde, "Hal Anası" (bilimsel metinlerde, daha çok "Albastı") adıyla bilinen mitolojik varlık İçin geçerlidir.

Dag Ruhu'nun kor olduğuna dair görüşler İse Sibiryâ Türk halklan arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır. Burada Dag Ruhu. köre benzeOlirdi. Köroğlu Destanı'ndaki Alı Kişi, kör olarak düşünülen bu Dag Ruhu'nun bir sembolüdür. Türk ve Moğol halklannın mitolojik görüşlerinde. Dag Ruhu. kurt kafasıyla betimlerim ıştır. Türk dünyasındaki birçok dag adının "kurt" anlamı içermesi, herhalde bu İnanan izlerini taşıyor.

"Dag" (tag-tıa-daa) sözünün, bazı TürkçelerdeJ "orman" anlamına gelince, araştırmaalann fikrine göre, çağdaş Türkçe'deki "dag-tag" sözü, orman anlayışını bildirmiştir. Yakutlarda, Orman Ruhı, Orman Sahibi'nin adı, Tıa Bayanay"dır. Buradaki 'Tıa' sözcüğü, eski çağlarda, orman ve dag adlannın birbirine bağlı olduğunu, "dag-daa" sözcüğüyle de "ormanlık dag", "dağlık yerlerdeki orman" anlayışının ifade edildiğini gösterir. Bu sözcüğün. Türk dillerinde hem dag hem de -Gagauzcadaki "Daa" şekliyle- eski anlamını koruyarak, "dağlık yerdeki orman'ı, bildirmesi İse anlam bakımından onun geçirdiği değişimle ilgilidir.

DEDE: M. Kaşkarf nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde Oğuzca olduğu kaydedilen bu sözcüğün, "cet, ata" anlamı vardır. Eski inanışlara bağlı olup, manevî-ruhanî ata özelliği taşır. Soyun ak sakalı ve lide-rinin ruhuna tapınmanın izlerini yaşatır.

Görünmezler dünyası ve ilâhî âlemle bağlılığın İşaretlerini kendinde taşıyan bu sözcük, tasavvuf sisteminde, sembolik-irtanî özellikli olup. tarikatlarda hiyerarşik konum adı olarak da kullanılmıştır. Bektaşilikte, peygamber soyundan gelenlere, "Dede" denilir.

"Dede" anlamı, pîr ve ocak adlannda da çok kullanılan bir anla-

DDE KORKUT

yıştır. Azerbaycan'ın Tovuz bölgesindeki "Aldede Ocağı" veya Şamahı'da kutsal tasının şifa dağına gücüne inanılan. Dede Güneş Piri gibi. Küçük Asya Kızılbaşlannda da kutsal bilinen ağaçlar, aynı zamanda, "Dede Ağaa" olarak bilinirler.

"Dede" adı, millî-dinî efsane kahramanlanna, evliyalık katına yükselenlere ve din büyüklerine de verilirdi. Selçuklular zamanında Anadolu'da İslamlaşmış Türkmenlerin din büyüklerine, "Baba" ve "Dede" denilirdi. Evliya Korkut Atanın kendisi de bir dededir. Onun adı. Dede Korkut Kitabında, birkaç yerde. "Korkut Ata" olarak, diğer yerlerde ise "Dede(m) Korkut" şeklinde kullanılmıştır. Sonraki çağların en saygın el Aşıkları da "Dede" adıyla bilinir, tanınırlardı.

DEDE KORKUT: (bak: Korkut Ata)

DEĞİŞKENLİK: Bir mitolojik anlamlı halk bilimi motifi.

Öbür dünyanın başlıca özelliğidir. "Değişkenlik" demonik varlıkların görünüşü ve doğasında kendini göstermekle birlikte, mitolojik yapıdaki bir karakterin, kendi cildini büyü yoluyla değiştirmesi şeklinde de görünür.

Motifin işlevsel özellikleri arasında, önemli bir yer tutan "değişkenlik", demonik doğaya sahip olmanın kendisinden gelen bir durum gibi şeytanî varlıkların başlıca göstergesi olup, aslında onların geçmişiyle bağlantılıdır. "Değişkenlik", dünyalar arasındaki sınıra işaret eder. Demonik varlıkların, öbür dünyada yaşadıklarına ve başka bir yerden olduklarına inanılmıştır. Değişken doğaya sahip varlıkların en çok oldukları yer. işlevsel bozulmayı sembolize eden. eski. köhne değirmen ve mezarlık gibi yerlerdir. Bu mekânlar, hem değişken varlıkların olduğu yer hem de onlarla temas yeri olabilir. Örneğin, çay, öbür dünyaya giden yolda bir sınır olduğu gibi şer güçleri ve demonun olduğu yer gibi de karşımıza çıkabilir.

Değişken doğanın en belirgin özellikleri, mitolojik körlük, yarı insanlık ve görünmezlik gibi özelliklerdir. Değişken doğal varlıkların ortak özelliği ise marjinalliktir. Halk bilminde, transformasyona

DEĞİŞKENLİK

uğramış motif gibi değişkenlik, bir de mekânsal özellik taşır. Yani asimetriklik, değişken hayatla ölüm, bu dünya ile öbür dünya arasındaki sınırın sembolize ederek, şeytanî mekâna geçmeyi gösterir. Kendini ölü gibi gösteren, epik bir motif, onun İçin de bir gözünü her elini kapatır veya bir ayağını katlar. Bunların kendisi, demonik-değişken doğaya sahip olmanın göstergesidir.

Bu durumdan başka bir duruma veya herhangi bir sınırın ariayıp geçmek için, yine dönüşmeye, kılık değiştirmeye gerek vardır. Bu motif ise geçit merasimleri ve sınavları ile ilgilidir. Değişkenlik, genellikle, geçici özellikler taşır. Eski inanışlara göre, demonik ruhların birçoğu, görünüş itibarıyla biçimsiz olup, yeryüzünde bir anlam ifade etmeyecek varlıklardan seçilirler. Şeytanî aleme özgü bu varlıkların yedikleri de kirli ve pis şeylerdir.

Asimetrik görünümlü olup. bu dünyadakilerin gözünde tam bir anlamsızlığı ifade eden bu ruhlar, karanlık dünyanın sakinleridirler. Onlar, yeraltı ölümler saltanatına aittirler veya kutsallıkla ilişkilidirler. Örneğin, Harezmi'de yaşayan Ozbeklere göre, demonik varlıklar olan perilerin ne kulakları ne burunları ne de gözleri vardır. Vilyuy Yakuttan da Su Sahibi'nin insan görünüşünde olmasına inanmış olsalar da onu normal insanlardan farklı olarak, kaşsız, saçsız, sakalsız ve kel şeklinde betimlerlerdi. Yakutlar, acayip görünümlü, eğri büğrü ağa an koruyucu ruhunun, insana çocuk verme gücü olduğuna inanırlardı. Tuvalılar ise bu şekil ağaçları, şamanların koruyucu veya yardıma ruhları sayarlardı.

Benzer şekilde, görünüş itibarıyla acayiplik, kırık döküklük ve yamalık mitolojik inanışlarda, karanlık dünyanın, sihril-büyülü güçleri ile bağlılığın göstergesi sayılmıştır. Onun için hikâyelerde, kahramanın seçtiği (veya ata ruhların ona bağışladığı), en çirkin ve en çelimsiz ne varsa, aslında, en güzel ve en göze geleni de odur. Bu ise aynı zamanda aktüdlüğünü yitirip, hikâyelere geçerken, değişime uğrayan eski inanışların, doğurmuş olduğu konu ve motiflerin bir sonucudur. Böyle asimetrik görünüşün, Türk halklarının ölümler dünyası ile bağlı geleneksel demonolojik görüşlerinde kendi paralelini bulması, rastlantı olmamalıdır. Kötü bir ruh hakkında yazılan Yakut

DEĞİŞKENLİK

---

hikâyesinde, bu ruhun sahipliğini yaptığı saltanatta ne varsa hepsi yanm bırakılmış ve eksiktir.

Yakut İnanişlarındaki kötü ruhlar olarak geçen, tek gözlü, tek ayaklı ve kel Abası'lar da değişken tabiatlıdır. Onlar demonik doğaya sahip bir motif olan Çiçek Ruhu'nu da tek ayaklı, tek elli ve kırmızı gözlü varlık gibi betimlerirdi. Şaman halk biliminden anlaşıldığına göre, kartal kitiğine giren Ana Hayvanın dünyaya getirdiği gelecek şamanın, eğitim almak için verildiği şaman kadının kendisi de tek ayaklı, tek gözlü ve tek kollu bir iblistir. Çuvaşların geleneksel demonolojik görüşlerindeki ruhlardan biri, sadece "Çurcan" yani "yanmcan" adını taşır.

Türk halklarının hikaye ve destanlarında, kahraman öbür dünyayı sembolize eden düşman sınına varırken, acayip görünüşlü bir çocuğa dönüşür. Kahramanın atı ise kel bir yavruya dönüşür. Bazen de atın nalları pkanlıp, tersine nallanır. Çünkü, öbür dünyada ne varsa hepsi, buradakilerin tersidir. Böylece, öbür dünyada hareket edebilmek için, bu dünyada yapılanların tersini yapmak, yani öbür dünyanın İzlerini kabul etmek gerekiyor.

Yeraltı dünya ruhu olan cadı kadının dediklerine, doğrudan değil, tersinden kulak vermek lazımdır. Bir Karakalpak efsanesi, bu değişken tabiatının izini açıkça yaşatmaktadır. Efsaneye göre, çayın önünü kesen ejderhaya yolu açması için insanlar yalvarırlar. O bunun tersini yapıp, iri gövdesiyle suyun önünü daha da keser. Ancak, suyun önünü kapatması istendiğinde, yine tam tersini yapıp suyun önünü açar.

Türk halkları destanlarında, Orak ve Mamay'ın kahramanı, değişken tabiatlı olan, tek gözlü, tek kollu, tek ayaklı ve kel kadınla evlenir. Ondan da geleceğin kahramanları doğar. Altay metinlerinde de yeraltı dünyasının hakimi, "Eriik"ın yardımcısı olan tek gözlü ruh, "D'eblls Sokor" da değişken motiflerdendir. "Erlik"ın oğlanlarının adlarında, tek gözlü anlamı İrade eden "Sokor" benzeri sözcükler, bu varlıkların değişken tabiatlı olduklarını gösterir.

Asimetriklik veya değişkenlik, İçeriğine göre demonik kökenlidir. Demonolojideki "Şeytan". kör veya topaldır. Şeytanî kökenli

DEHGAN BABA

• lan hlkAye kahramanları da asimetric dogar. Ak çiçekten insan yani. m "ÜIgen"den farklı olarak, onu taklit edip İnsan yaratmaya kalkın kardeşi "Erlık'ın yarattığı İnsanlar, demonik tabiatlı varlıklar olduğuna göre, şekilsiz ve kınk dökük olurlar. Yani. buradaki değişkenlilik, gerçek İçeriğin göz alıa şeklini, yalana görünüş altında gizkmesidir.

Saka Türkçesinde, "Al" ruhunun adıyla aynı kökten gelen. "Albas", "Albastaak" ve benzeri sözcüklerin, "hile ve aldatma" gibi anlamları da bu varlıkların değişken tabiatlı olmalarıyla bağlantılıdır. Demonik karakterlerden bazılan, örneğin Hakaslardaki "Huu-iney" (Ağ Ana) motifi de sahtekarlığın, üçkağıtçılığın ve çok bilmişliğin sembolü olan "Kara Tilki" kılığına girebilir.

V. Propp. orta zamandaki dönüşmenin ruhun dönüşmesi olduğunu söylerken, S. Neklyudov. herhangi bir dönüşümü, ruhun çeşitli varlıklara aksettirilmesi şeklinde açıklamıştır. Değişkenlik veya kılıktan kılığa girebilme, epik metinlerin dilinde, uzun uzun agklamalara gerek kalmadığı yerlerde, sadece "oldu" sözcüğüyle de ifade olunabilir (Örneğin, kuş olup). Böylece, geleneksel halk biliminin ilginç bir parçası gibi değişkenlik motifi de kendi kaynağı itibarıyla, mitolojik düşünceden gelen bir grup eski görüş ve fikirlerle bağlıdır, (bak: Demonoloji; Körlük)

DEHGAN BABA: Orta Asya hal klan nda (Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazaklarda) "Akrar" kültürünün kalıntısı olan bir motif.

Onda, kültürel kahraman çizgileri var. Mitolojik metinlere göre, tarla sürmeye yarayan kotan adlı aleti ilk yapan "Dehgan Baba"dır. Efsanelere göre hatta birind suvarma yolunu da "Dehgan Baba" çekmiştir. Diğer Müslüman kutsallıklardan farklı olarak, efsanelerde, onun adına hiçbir mucize kaydedilmemiştir.

Bazen Hıdır'la da aynı tutulan Dehgan Baba. sade giyimli, hoş görünümlü ve oldukça sağlam vücutlu bir ihtiyar olarak tanımlanır. 19. yüzyılın sonlarına kadar onu sık sık Ademle de kanştınlardı. Kırgızların görüşüne göre o, kuş kılığında bir varlıktır.

Adı, İslam döneminde, yani sonraki yıllarda bu şekli alsa da bir

DEMİR TIRNAK

ritüel-mitolojik motif olarak İslam'a kadarki inanışlara bağlıdır. Türkistan halklarından Özbekler ona, "Boboyi-Dehkan", Karakalpaklar, "Dihan-Ata" ve Türkmenler, "Baba-Dayhan" derler. Adına "Dihan-Ata" da denilen kutsal yüzlü bu varlığın, ekindliğin kutsal koruyucusunun adını Kazaklar da tohum ekildiği zaman anarlar. Tüm tarla işleri, ekindliğin koruyucusu olan "Dehgan Baba"nın adıyla ilgili düşünülür. Özbekler ve komşu oldukları Tadkler, birind ekin zamanı tariaya buğday ektiklerinde, "Bizim elimiz değil, "Dehgan Baha'nın eli olsun" derlerdi.

Araştırmalar bu motifin, Ata kültü ile de bağlantılı olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Motifin, kültürel kahramanlar hakkındaki metinlerle ilintisi de bir istisna değildir. Akrar merasimleri, araştırmalarda, "Burkut Baba" ile "Dehgan Baba" motifleri arasında ilişki bulunduğu olasılığı üzerinde durmuşlardır.

"Dehgan Baba" motifinin bir paraleli de Cütçü Merasiminin kahramanı olan "Cütçü Baba"dır. İlk insanı temsil eden bu varlık, efsaneye göre, öküzleri tarla sürmede kullanan ilk ekinci olmuştur. Kotan yapmayı ve tarla sürmeyi de insanlara öğreten odur. Onun adına, "G1 Baba" ve daha sonraları ise "Ekind Baba" da denir. "Dehgan Baha'yla ilişkili âyin ve görüşlere dayanarak bu motifin, eski kült evresini canlandırdığını söylemek zordur.

DEMİR TIRNAK: Türk halklarının demonolojik görüşlerinde, zaman zaman rastlanan bir motif.

Kırgızlar ve diğer Türk topluluklarında adına "Jeztımak", bazen de "Jez Tumşuk" (demir burun) olarak rastlanır. O, yarı gerçek yarı efsane bir varlıktır ve ormanlarda yaşar. Bu demon, demir tırnaklı, demir burunlu, güzel bir kadın görünüşünde betimlenirdi. İnsanlarla yüz yüze geldiği zaman, burnunu saklardı.

"Demir Tırnak", "Tepegöz" efsanelerinin Kazak, Karakalpak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Altay ve diğer versiyonlarında, "Tepegözün" bazen kızı bazen kız kardeşi, nadir hallerde de kansı olarak geçmektedir. Geleneklerde, ava gibi ortaya çıkan kahraman, önce "Demir Tırnağı", ardından da Tepegözü" öldürür.

DEMİRCİLİK

"İtemir Tırnak" motifi, şaman mitolojisinden gelme sayılır. "Erlık" ve diğer yeraltı varlıkların kızları da şaman efsanelerinde, çoğu uşan, demir kollu, demir tırnaklı ve bazen de demir vücutlu olarık İK'timlenirler. (bak: jezomak)

Dİ MİRCİLİK: Şamanizmle bağı olup, aynı zamanda falalara ve buzı, ülcre özgü bir sanat sayılmıştır.

Mitolojilerde, "Demird", "Demirurg"un (Eflatun'un idealist felsefisine göre; "Allah"), işlevlerine yakın bir işlevle yüklüdür. Kültürel kahramanın kendisi de bazen, "Demird" şeklinde ortaya çıkabilir. Diğer mitolojik karakterlerden farklı olan "Demird" motifi, görünüş itibariyle, şeytanî motiflere olan yakınlığıyla da tanınır. Bu bakımdan, topal ve aksak da olabilir. Kumandinlerin inanışlarına göre onları. ulu şaman ve demirdleri, aralık dünyadan olan şamanla, Ülgen'in kızı arasında yapılan evlilikten doğan topal "Kurultay" gönderdi.

Türk mitolojik geleneğine gelince; örneğin Yakutlarda, "Demird-1 ile şamanın bir yuvadan olduklarına inanılır. Demirdlikle, şamanlığın, sanki üst üste düşmüş olduğu, birbiri üzerinde oynadığı bir merasim vardı. Bu merasimi şaman yönetirdi. Sınavdan geçen şamana, "Demird"nin kılıcı verilirdi. Yakutların Hristiyanlığa kadarki dirü inanışlarına göre, "Demird"leri koruyan, "Kıday Bahsi" adında bir hami ruh vardır. Bu ruh, hiçbir doğaüstü gücün egemenliğinde sayılmayan bir ruhtur. Demirdlik sanatını ve hatta şamanlık etme becerisini, insanlara bağışlayan, yine bu "Kıday Bahsi"dır. Şamanların çoğu, onu kendilerinin manevî yaratıcısı saydıkları için, "Ben, Kuday Bahsi'nin oğluyum" derlerdi. (Adındaki "bahsi", onun usta ve koruyucu ruh olduğunu gösteriyor.)

Göktürklerin ataları da demirdydi. Bu bakımdan, Türk etnik-kültürel geleneğinde, mitolojik bir varlık olarak, onun yerini, belli bir anlamda, "Demirurg" ile kıyaslamak mümkündür. Türklerde Bozkurt'un ata olduğunu gösteren, Çin metinleriyle birlikte, kurdun, gerçekte, ilk demird olduğuna işaret eden yerler de vardır. Bu yüzden de Türk halkları demiri ulu sayarlar. "Ergenekon" destanında

DEMİRCİLİK

rast gelinen, kurtancı demirci motifinin kökleri, oldukça eski çağlara bağlanır. Demir dağının eritilip, oradan yol açıldığı ve bu yolla ışıklı dünyaya girildiği gün, eski Türklerde ulusal ve dinî bayram sayılırdı. İlbaharda, zindan üzerindeki kör demiri kağanın çekiçle vurmasıyla başlayan bu şenlik, bayram olarak kayıtlara geçmiştir. "Oğuz Kağan" destanında, Tomükdü" (Demird) adlı ustanın, demir kapıyı açması da "Ergenekon" destanını çağrıştırıyor.

Şamanların demircilikle bağlı inana, Orta Asya Türkleri arasında da yayılmıştı. Örneğin, Özbeklerde, yeni samanlık yapmaya başlayan biri, Hazreti Davud'un hayır duasını almak için, Harezmi'nin güneyindeki eski bir kalede gecelelemeliydi.

Hazreti Davud, Orta Asya Türk hal klan arasında, demirdlerin koruyucusu olarak tanınırdı. İnanişâ göre, demirden yararlanmayı da insanlara İlk o öğretmiştir. Hazreti Davud'un demircilerin pîri olduğuna ilişkin inanışlar da böylece demircilikle samanlık arasındaki bağı yaşatmıştır.

Fasmer'in kaleme aldığı, "Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü"nde, demird anlamında, eski Bulgarcadan alındığı gösterilen "Balhçi" sözü geçmektedir. Bu, eski Türklerin inananda, demircinin aynı anda bir büyücü olduğunu kanıtıyor.

Çağatayca-Farsça sözlüğünde de "Kam" sözcüğünün karşısına, "tabip, hekim" anlamlarının yanı sıra "bilgiç" anlamı da eklenmiştir.

Bilgiçlik aynı anda, bilinmeyenler âlemi ve ruhlar alemiyle ilişkiyi de akla getirirdi. Evren bilimine dayanan düşünceye göre, normalde bilgi yasaklanmıştı. Bilinmeyenler âleminden gelebilecek olan, bu bilgileri de sadece bilgiçler bilebilirdi. Korkut Ata hakkında da bu yüzden, "Oğuz'un ol kişi tamam bilidsiydi" denmiştir. Bazı kaynaklarda, "bir işareti yorumlamak" anlamında kullanılan, "belgelemek" sözü, "bil" ve "bilid" ile aynı köktendir.

DEMON

in MİİIRK: Yunan kökenli olup, sözcük itibariyle, "Usta, sanatkâr" u ilamına geliyor. Mecazî anlamda İse "yaratıcı" yerine kullanılır.

Mitolojiye dair bilimsel-teorik eciebiyatlarla genel içerikli bu an- lıy> gibi. yaratılışın unsurianni ve kültürel objelerini meydana geti- ı - ıı. evren ölçüsünde, tesisatlan yaratan, mitolojik kahraman anla- mında kullanılmıştır.

"Demiurk"un faaliyeti, bu balomdan, daha çok bir usta ve sa~ nalkann faaliyetine yakındır. O, o güne kadar var olamayan nesne- ı« ıı yaratmak gibi bir işlev gördüğü için kültürel kahramanla karşı- ı.r.tmlabilir. Eski mitolojide, "DemiunV"la kültürel kahraman aynı iş- levleri yerine getirirler.

Ancak çoğunlukla, uygarlıklara bağlı sürecin kumcusu olarak ı .»ısmıza çıkan kültürel kahramandan farklı olarak, "Demiurk" teri- mi, edebiyatlarda, daha çok kocaman doğa unsurlarını yaratmak iş- levini üstlenen mitolojik varlık olarak kullanılır.

"Demiurk" anlamı, antik çağda mitolojik-felsefî bir içerik kazan- mıştı. Örneğin, Platon'da "Demiurk", evrenin yardımcısı, yeri ve göğü yaratandır. Aristo'ya göre ise evrenin koruyucusudur. Knos- llklere göre İse maddeyi yaratan, ulu yaranadır.

DEMON: Yunan mitolojisinde, "herkese belirsiz, ilâhî güç" anlamı- na gelirdi.

Bir anda görünüp aniden kaybolan bu demon ile herhangi bir yakınlık yasaklanmıştı. Bu güç. İnsana ve onun talihine kötü etki ya- pan şer ruh olabilirdi. İnsan hayatında tüm meydana gelenler, onun etkisi altında olduğuna göre "demon", talih ile aynı tutulmuştur. Olimp tanrılarına da bazen "Demon" denilmiştir.

Hatta "Demon" motifinde preanimizmin (ruh bilim öncesinin) evreleri görünür, ilâhî güçlerle İnsanlar arasındaki arabuluculara da genel olarak bu ad verilmiştir. Demonolojideki varlıklar da sonra- dan, bilimsel dilde aynı anlayışla irade olunmuşlardır. Ayn ayn mi- tolojik sistemlerden söz edildiği zaman, "Demon" anlayışında, bu sistemlerdeki ilâhlar ve ruhian bildirmek için yararlanılmıştır. Bu söz- cük, dar anlamda ise daha çok kötülük verid ruhlan tanımlar. Teo-

DEMON

nim ve Mlfönİmler kadar. Demon imler de eski onomastik sistemin kurulmasında kullanılan başlıca kaynaklardandır. "Animizm" terimini, "polidemonlzm" terimiyle değiştirme teklifiyle ortaya çıkan din tarihçileri ve etnograflardan bir grup, "Ruh" terimini de "Demon" terimiyle değiştirmeyi uygun görmüşlerdir.

"Ad"ı, varlığın içeriğiyle aynılaştıran tutucu arkaik görüşe göre. demonik gücün adını bilmek, onun üzerindeki hükmün geçerli olmasını sağlardı. Bu nedenle demonlann adı. özellikle efsun metinlerinde önemli rol oynar. Gıdı kadını öldürüp, onun dğerini ve kalbini, atın slnebindinde süs olarak kullanmak, destan kahramanının özelliğini şeytanî suretten aksettirmek bakımından ilginçtir.

Demonlar alemi ile ilgili metinler, kısa ve küçük hacimlidirler. Estetik söze önem verilmediğine göre, dili de şiirsellikten uzak, şekilsiz ve kalıpsızdır. Bu metinler estetik kalite açısından hikâye veya destanla kıyaslanamaz. Halk demonolojisi ve demonlar âlemi ile ilgili ne varsa, belli çevrede yürütülen araştırmalar hariç, uzun zaman araştırma konulan arasına girmemiş, dikkat edilmemiştir. Yalnız 20. yüzyılın ikind yansında demonlar âlemi, halk bilimi, mitoloji ve etnografî konulu bilimsel araştırmaların merkezinde yer almıştır. Ancak bu dönem demonolojislyle ilgili materyaller ayn bir araştırma alanı oluşturmaktansa, halk bilimi, inanışlar, âyin ve merasimlerin öğrenilmesi yolunda, mitolojik görüşlerin yeniden yapılanması için bir başvuru kaynağı görevi görmüşlerdir.

Demonik varlıklarla ilgili toplanılan metinler, halk bilimi bakımından, yapısal ağıdan, birbirinden kesin bir şekilde ayrılmazsa da bu metinlerin sisteme oturtulup, toparlanması, onlann öğrenilmesinde temel oluşturmuşlardır.

Demonolojik varlıklar hakkındaki görüşlere göre. onlan öldürmek, sadece canlanru ele geçirerek mümkün olur. Demonik karakterlerin canı dışarıda olur. Bazen büyüde destan kahramanının adı. onun canının yerleştiği yeri göstertir. Adının anlamı açıklandığı zaman, ruhunun saklandığı yer de belli olan ve bunun sonucunda da hayatı sona eren kahraman, canının bulunduğu yer gizli olduğu sürece yenilmezdi. Bazen de kılıcın kendisi, destan kahramanının ca-

DEMON

ının lemsi! edebilir. Buna göre de kılıcı kınından gkanlıp. suya aılan İMhraman, baygın halde yere yıkılır. Bazen, demonik güçlerin canı, 11 ugarada bulunan bir oktaadır ve bu güç, sadece bu okla öldürüle- I»lli Çünkü, bu demonolojik güçlerin canını sembolize eden de bu Ofctur. Örneğin, bir hikâyede ok. Tepegöz'ün canının sembolüdür. Kahıaman. Tepegözü öldürmek idn. onun canını kendine köle et- niklidir. Veya devi öldürmek için, raftaki şişede, onun canının oldu- >u güvercinin başını koparmak gerekir.

I ter kılığa girebilen canın, belli bir nesnede, kuşta veya diğer bir varlıkta olması, demonik karakterler için bir özelliktir. Kahramanlar ı,ın de geçerli olan bu hâl, yani demonik varlıkların canlarının kendi I lı,mda bir kenarda olması, onların demonik olduklarının bir göster- gesidir. Demon'un canının dış unsurlara bağlı olduğunu düşünen eski görüşler, zaman geçtikçe unutulmuş, unutuldukça da Demonik göstergelere dönüşmüştür. Arkaik düşünce, hastalıklar. demonik varlıkların ve kötü ruhlara adına bağladığı gibi, korkunç doğal olay- larını da on lara İlişki lend i rmiştir. Demon lan n adlarının anılması veya l laklarında düşünülmesiye hazır bulunacakları inana İse İnsanlar ru- hen güzel düşünmeye sevk etmek İçindir.

Geleneksel halk görüşlerinde, demonik varlığın başlıca işareti, <nun köküyle ölümler âlemine bağlılığıdır. Demonların görünüşü, kaşsız, tüysüz ve saçsızdır. Demonların, halk inanışlarında geçen bir diğer özellikleri de grup olarak yaşamalarıdır. Bu grupta herhangi bir hiyerarşi yoktur. Demonların en çok faal oldukları zaman, güne- şin doğduğu ve battığı zamandır. Onların başlıca bir Özelliği de ça- lıp oynamaya meyilli drnaiandır. Demonlar, ortak bir kurul olarak değişken kılıklıdırlar. Geleneksel olarak, bilimsel edebiyatta, "de- mon", "demonik (veya mitolojik) varlık", "ruhlar" gibi anlayışlarla kullanılır. Bu da onların anti-maddeliğin, gerçekte var olmadığını aksettirir. Demon anlayışından farklı olarak, mitolojik varlık anlayışı hem demonolojik sistemin karakterlerine hem de hikâye ve des- tanların bazı mitolojik kahramanlarına ait olabilir. Dinler tarihine dair araştırmalarda İse "Ruh" terimini, "Demon" anlayışıyla değiştirmek İMzen daha uygun görülmüştür, (bak: Demonoloji; Ruh)

DEMONOLOJİ

DEMONOLOJİ: Yeraltı karanlık dünya ile ilgili kötü ruhlar hakkındaki mitolojik görüş ve inanışların tümü. Halk demonolojisi, genel olarak eski ve tarihî yaşantılara yakınlığı ve değişik ideolojik sistemlere banşçı yaklaşımı sayesinde mitolojinin en az değişen, sabitliğini en çok koruyan bölümüdür. Onun başlıca kaynağını, demonolojik varlıklar hakkında olan mitolojik rivayetler, efsunlar, dualar, beddualar ve onun gibi veriler oluşturur.

Halk bilimi, yaklaşık iki yüz yıllık tarihi boyunca nice klasik halk kültürü geleneklerinin göz göre göre, yaşarılığını yitirmelerine ve nice halk bilimi karakterinin ölüp gitmesine şahit olmuştur. Bugün, doğal şartlarda, canlı bir şekilde hikâye ve destan dinlenebilecek yerlerin sayısı azalmıştır. Ancak halk kültürü geleneklerinin unutulup gitmesi, her yerde aynı ölçüde gerçekleşmiyor. Etkin halk bilimine ilgi azaldıkça, sürükleyici karakterler içerisinde, eğitici bilgiler verme işlevi güçlü olanların üstünlük sağladığı dikkat çekiyor. Belli bir yerle bağlı efsaneler bu anlamda, mitolojik anlatılar gibi gerçekliğe kök salmış metinlerdirler. Yapısı ve kuruluşu itibariyle, en az değişikliğe uğramış halk bilimi metinleri de vardır. Kural dışı olaylardan, öbür dünya ile bağlı doğaüstü güçlerden, uzaylılar veya evrenin anormal varlıklarıyla karşılaşmaktan bahseden metinlerdir. Bu tip metinler, yapısal bakımdan, geleneksel mitoloji rivayetlerinden çok farklı değildirler. Dünyanın oldukça hızlı değişimi karşısında, içeriklerini değiştirmeden varlıklarını koruyup saklayan demonolojik unsurlardır.

Ruhlar ve demonolojik varlıklar hakkında, halk arasında dolaşan hikâyeler, halk kültürünün bir parçası gibi aktüelliğini hâlâ korumuştur. Anlancılık geleneğinin yapısının oluşmasından günümüze kadar hep gelişmekte olup, yaşamaya devam etmiştir. Sadece, karakterlerin görünüşünde değişiklikler olmuştur. Önemli yapısal, anlamsal ve işlevsel özellikler olduğu gibi korunmuştur. Bu metinlerin temeli, korku, şaşırma ve merak gibi insan duygulanı na dayanır. Bu ise bütün dönemlerin ve uygulamaların taşıyıcılanna özgüdür.

Dinî-mitolojik sistemde, yeraltı karanlık dünyasıyla bağlı birçok varlık bulunabilir. Mitolojik hikâyelerde yer alan bu güçlerin arasın-

DEMONOLOJİ

da, insan kılığında olanlar da olmayanlar da vardır. Birinci gruba giren varlıklar, ilâhî kökenli sayılır. Onların ortak özelliklerinin başında, insanların yaşadığı zaman ve mekândan uzak olmaları gelir. Onlar, evrende ölümlülerin erişemeyeceği yerlerde yaşarlar. Zaman ağsından da ilk yaratılış çağına bağlı olurlar. Bu düzen, onların etkinliklerinin bir eseridir. Gerekli görmedikleri sürece, bu dünyanın düzene, gidişatına ve gündelik hayata müdahale etmezler veya çok az ederler.

Dinî-mitolojik sistemin ikind grubuna giren varlıklar, ilâhî konuşma sahip değildirler ve yaratılış çağında da hiçbir katkıları olmamıştır. Daima insanlarla ilişkide olan bu varlıklar, mitolojik metinlerde değil, daha çok dinsel içeriği olmayan rivayetlerde yer alırlar.

Çoğu zaman, demonolojiye ait olup. aynı zamanda mitolojik koruyucu ruhlarla akrabalığı olan ruhlar da vardır. Bu ruhlar insanoğlu ile ilâhî güçler arasında aracılık yaparlar. Bu değişen kılıklı varlıkların etkinlik çemberleri, yüksek konumlu mitolojik kahramanlardan farklı olarak, toplumsal ölçekte değil, sadece bir şahsın veya ailenin talihi ile sınırlıdır.

Yeni dinî sistem olduğu zaman, halk demonolojisi, resmî olmayan bir karaktere bürünür. Resmî kut ile olan ilişkisi olumsuz yönde değişir. Örneğin, Merkezi Asya'daki Budizm misyonerlerinin ehlileştirip, kendi egemenlikleri altına aldıkları, şaman ruhları, "San Din'e" kıskançlıkla hizmet etmeye başlamışlardır. Benzer örneklerin sayısı, diğer dinî geleneklerde de az değildir.

Demonolojinin temeli, doğanın, çevredeki bütün unsurların, insanın ruhsal hallerinin, kazaların, uğurun, bedbahtlığın ve buna benzer şeylerin, maddesel kavrayışına dayanır. Belli bir anlamda, ruh, temsil ettiği olayla aynı düşünülür. Örneğin, Dağ Ruhu dağın, Orman Sahibi ormanın aynısıdır. Yani bir doğa ruhu, temsil ettiği unsurun kendisidir.

Demonolojinin diğer bir bölümü, ruhlara ibadetle ilgilidir. Ataların ruhları, mensup oldukları soya, bağlılıklarını uzun zaman korurlar. Ölenlerin ruhlarının koruyucu ruhlara dönüşmesi, halk geleneğinde inanılan bir süreçtir. Örneğin, dağda gömülü olan bir ulu şa-

DEMON OLOİ

man ruhu. zamanla, bu dağı konjyan nıha dönüşür. İnsanların ruhsal halleriyle bağı demonlar da şaman mitolojisinde çok rastlanan ruhlardır.

Halk denx>r>ok>jisindeki diğeri bir grup, gerçek hayatta yaşayan, anormal özellikleriyle seçilen ve kutsal bilgilerin taşıyıcısı olan İnsanlar, şamanlar, gelecekte haber verenler, büyücüler, bahıalar ve lalalardan oluşmaktadır.

Demonolojik görüşler çerçevesinde, bu dünyayla öbür dünya arasındaki ilişkiler, en önemli yeri tutar. Yani her iki dünya da birbirine etki yapmaktadır. Yeraltı dünyası, ruhlar âlemi, karanlık bir dünyadır. Öbür dünyanın güçleri, gecenin karanlığında daha aktif olurlar. Günün ortasında ise onlar görünmez dünyalarına çekilirler. Demonolojik sisteme dahil olan, öbür dünya güçlerinin en belirgin özelliğı, genellikle değışken doğaya sahip olmalıdır. Güya ölenler, öbür dünyada bu dünyadaki tam tersi bir konumda olurlar. Bu nedenden dolayı, geleneksel görüşlerde, öbür dünya varlıklarının ayaklan tersinedir. Ayrıca. öbür dünyadakilerin dilini, bu dünyadakiler anlayamaz.

Değışken doğaya sahip olmak, bu dünyalar arasındaki sınırın göstergesidir. Demonolojide, öbür dünya varlıklarını, bu dünya varlıklarından ayıran başlıca özellik, onların asimetrikllgi ve yanmalığıdır. Bir başka özellikse. körlükleri ve görünmez olmaları. Bazı halkların görüşlerine göre. bu dünyanın sınırından ötede, sulanın diğeri tararında, tek ayaklı ve tek elleri varlıklar, tek kanatlı, tek gözlü ve tek ayaklı kuşlar yaşar. Güneşin battığı tarafta, tek gözlü insanlar yaşamaktadır.

Demonolojik karakterlerin asimetrikllgi ve motifin böyle geniş yayılmasının kökleri de arkaik mitolojik görüşlerden gelir. Bu görüşlere göre. sözü edilen varlıklar ya aksak, topal ya da tek gözlü, tek ayaklı düşünölen, şeytanî ruhlardır. Yakutlardaki "AbaahT, Hakaslardaki "Şulbus", Altaylardaki "Erlik"; tek gözlü, tek göğüslü olup. öbür göğsünü omuzu üzerinden geriye atan. büyücü "Almaş" bile şeytanî güçlerdendirler. Anadolu'nun güneyindeki Türkmenlerin görüşlerinde, insan kılıklı olduğuna inanılan, "Bİrobro" adındaki

DEMONOLOH

korkunç şeytani motif; tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü, yani, tam < > olarak yanya bölünmüş bir şekilde tanımlanır.

Değişken tabiatılık yanmalık ve topallık, bu dünyadaki güçlere /ıt tarafta olan karanlık dünya güçlerinin bir özelliğidir. Böyle bir gö-lunüş. bu iki dünyanın sınına yakın yerde yaşayan varlıklar için de genellikle geçerlidir. Mançu samanının hikâyesinde rastlanan ve bu < lünyadaki canlan, öbür dünyaya taşıyan demonik varlık da tek göz-lü, tek kulaklı, eğri burunlu ve keldir.

Demonolojideki karakterlerin tek gözlülüğü, körlük mitolojisiyle bağlı olabilir. Mitolojide körlük, objektif ve sübjektifliği açısından iki-li anlam ifade eder. Yani burada, kör olan hem görmeyendir hem de görünmeyen. Bu bakımdan, demonun mitolojik körlüğü, onu gi »rünmez olana çevirdiği gibi, başka bir anlamı da ifade etmekte-dir; Bizim ısıldı dünyamızla öbür dünya arasında bulunan "gör (ün)me" sınırın kolay aşılması.

Halk demonolojisinde, demonlar âleminin, tam olarak belirlen-miş ve sabit bir yapısı yoktur. Burada işlevin, özellik üzerinde, tam bir üstünlüğü var. Karakterler görünüş itibarıyla de büyük ölçüde şekilsizdirler. Şekilsiz ve biçim siz olmalarıyla tanınan bu varlıkların görünürdeki çizgilerini belirlemek çok zordur. Bu, onların değişken doğasından kaynaklanıp, rahatlıkla değişim geçirebilmeleriyle ilgili-dir. Buna göre de örneğin, Moğol hal klan nda, çeşitli adlar altında tanınan kötü ruhlar, işlev ve görünüş olarak birbiriyle az farklılık gös-terseler de yine ayırt etmek mümkün olmuyor.

Dikkat çeki d başka bir konuysa, bu varlıkların adlarının, kısmen veya tamamıyla üst üste düşebilmesidir. Onun için de demonoloji-den bahsedildiği zaman, gelenek taşıyıcısının bir zorluğu da karak-terlerin adlarıyla ilgilidir. Bir karakterin adı verilmeden, işlevi ve gö-rünüşü hakkında konuşulduğunda, ona birkaç ad birlikte uyabilir. Ef-sun niteliğindeki merasimlerde, birbirinden ayrılmaz olduklarını ve birbiriyle bağlılık içinde olduklarını göstermek için. birkaç demonun adı birlikte çağılır. Çünkü onları birbirinden ayırmanın, gelenek için hiçbir önemi yoktur ve hatta bazen bu ayırma, geleneğin doğasına aykırı olur.

Demonlar dünyası, motifli seklide değilse, halâ durulmamış, aydınlığı, şeffaflığı olmayan, bulanık ve belirsiz bir dünyadır. Buradaki karakterler, tekil-çoğul açısından, keskin bir şekilde ayırt edilmiyor. Onlar genellikle toplu halde hareket ederler. Kaotik başlangıcı temsil ettiklerinden, düzensiz, karma karışık hareketleriyle, İnsanların düzenli dünyasına müdahale etmeye çalışırlar. Böylece demonolojî öbür dünyaya özgü varlıklarıyla, katı, dinî-mitolojik sistemiyle, karakterleri belli bir hiyerarşiden uzak. düzensiz ve kaotik bir âlem etkisi İçeriyor.

Demonolojide, aktüel İnanışlara bağlı olan bazı kaotik varlıklara rastlanır. Örneğin, bir destan metninde rastlanan "Hal" motifi, asla metnin gerçeklik ile ilişkisini yani oradaki fantezinin içeriğini değiştiriyor. Ama. burada baş verenlerin gerçekliğine de onsuz İnanılmıyor. Halbuki baş verenlerin, gerçeklikle ilişkisi bakımından, bu motif ve genellikle bu tür demonolojik varlıklar, mitolojik rivayetlerde önemli yer tutarlar. Metnin niteliğini belirleyen başlıca şartlardan biri gibi de ortaya çıkarlar. Geleneksel bir metin ne kadar çok arkaik olursa, o metindeki inanışlara bağlılık da bir o kadar güçlü olur.

Halk demonolojisindeki karakterlerin başlıca özelliklerinden biri, onların hayvansal çizgiler taşımasıdır. Buna. değişken tabiatlı demonolojik motifin, hayvan veya kuş görünüşlü halini aksettiren ilkelik de denebilir. Hayvansal çizgili demonolojik motiflere, herhangi bir dinî-mitolojik sistemde rastlanabilir. Genellikle, demonolojideki bütün şeytanî motifler, doğalan gereği, çok değişik hayvanların kılığına girmeyi de başarırlar. Şeytanî motiflerden olan. "Almastı-Albastr en çok kedi, köpek veya yırtıcı bir hayvanın kılığına girer.

Demonolojideki varlıklar, en çok. antropomorfik (Tannlan. hay-

DEMONOLOJİ

varılan ve nesneleri, insan biçiminde ve İnsanî nitelikler sahip olarak tasarlayan insan biçimlilik.) çizgide sunulur. Ancak bu çizgiler, ilgili hayvanın izleriyle süslenerek, terimorf özelliğine bürünerek tamamının. Böylece zooantropomorf (hayvansal insan biçimliliği) varlıklarının demonizmi, onların şeytanî doğası, kaosun başlangıcıyla aynı kökene bağlanır. Bir grup İnanışlara göre, bazı değişken varlıklar, İslamî dilde kendiliğinden antropomorfdoğaya kavuşmuşlardır. İnanı-» göre. hayvanlar daha önce insanmışlar. Daha sonra yaptıkları işlerle tanınan kızdırdıkları için, ceza olarak, tanılar onları hayvana (»virmişler.

Mitolojik halk bilimine göre, karakterin demonik mekanda yer değiştirmesi, -mitolojik geleneklerde- doğanın başlangıcı ve hayvanlar âlemine bağlılığın işareti olarak, bu âlemin çizgilerinden birini kabul etmekle mümkün olabiliyor. Bu bakımdan giyimin olmaması. I etlenin tüylerle kaplılığı. insancılık ve benzeri motifler yaygınlaş- ı MI lir. Öbür dünyadan gelen varlıkların hayvansal doğalarının açık İMI işareti de bedenlerinin tüyle kaplı olmasıdır. Demonolojideki şeytanî motiflerin diğer özel yönü, başka bir varlığa dönüştükleri zaman, sınırın geçmeye çalıştıkları zaman, yani sınırsal durumlarda olduklarında k»nuşmamaları, suskun durmalarıdır. Şeytanî demonlar. sairlere benzerler. Kafiye gibi görünüp, bu dünyadakilere anlaşıl- maz olan sözler söylemeyi severler. Bazı halkların inanışına göre ise dn ve şeytan gibi öbür dünya varlıklarının kaçtırdıkları çocuklar, konuşma yeteneğini kaybederler.

Demonik karakterin, hayvan çizgileri taşıması, ilk çağ insanının, kendini doğadan ayıramamasıyla ilgilidir. Arkaik metinlerdeki başlıca motiflerin, ikili tabiatlı olmasını da bununla izah etmek mümkündür. Geçmişin derinliklerinde ise İnsanı doğadan ayıran sınır ya araştırmacıların şimdiye kadar iddia ettikleri yerde değildir ve yahut böyle bir sınır zaten yoktur. Burada, tabii ki ilk ata ve kültürel kahraman motiflerini; demonolojik karakterlerden, aidini değiştirebilen ruhlardan, ölmüşlerin ruhlarından ve büyücülerden ayırmak gerekiyor. Demonun terimorf işareti, onun adamaI olması gibi şeytanî doğasına da işaret eder.

DEMONOLOJİ

Halk inanışlarına göre, demonik karakterler, ihtiras ve şehvci düşkün olmalarıyla da ayırt edilirler. Bu görüşlerin, görünür, koruyucu ruhlar ve benzerleri hakkında, mitolojik metinlere bağlanan kaynağı vardır. Daha sonraları bu bağlılık, İlk mitolojik anlamını yitirmiş ve giderek, halk demonolojisi sahnesine dönüşmüştür. Demonolojideki öbür dünya varlıklarının, heteroseksüel doğaya sahip olmaları da genel özelliklerindendir. Örneğin, Tuva inanışlarında, "Şulbus" denilen tek gözlü, uzun saçlı ve mağaraların derinliklerinde yaşayan demonik varlıklar hem erkek hem de kadın cinsinden olurlar. Erkeklere kadın cinsinden olanlar, kadınlara ise erkek cinsinden olan "Şulbus"lar zarar verir.

Böylece, aktüel inanışlarla derin bağlılığı olan demonolojik görüşler, mitolojik sistemin öğrenilmesi bakımından, arkaik, etnik-kültürel bilginin en dayanıklı unsurlarını içinde barındırırlar. Demonoloji bu anlamda, inanışlar sistemi gibi bütün geleneksel kültürlerin başlıca içeriğini oluşturur. Demonolojik görüş ve inanışlar, geleneksel cemiyette, halk hayatının pratikteki tüm sahnelerine dahil olabilir. Demonolojik sistemin öğrenilmesi, mitolojik sembolizm, mitolojik anlamsallık ve mitolojik dünya modelinin kuruluşu bakımından son derece önemlidir. Halk demonolojisinin araştırılması, halkın manevî kültüründe, onun karşılıksız yeri olduğu gerçeğini ortaya çıkarıyor. Bu anlamda, mitolojik varlıkların Türk dünyası ölçeğinde karşılaştırmalı öğrenilme metodunun hazırlanması, halk demonolojisinin, hangi mitolojik unsurlara ve sembollere dayandığını belli etmek, oldukça gereklidir. Her zaman, mitolojik karakterlere bağlı inanışlarda çeşitliliğe rastlanacaktır. Hatta bu çeşitlilik, Türkçe'nin ortaya çıkışından beri kendini gösteren lehçe çeşitliliği ile de kıyaslanabilir.

Demonolojik motiflere gelince; bu motifler, gerçek karakterlerin adlarına bağlı olmayarak, başı boş gezip, dolaşırlar. Mitolojik sistemin en küçük birimleri olan bu motifler, serbest dolaşırken, herhangi bir motifin adına bağlanabilirler.

Demonolojik görüşlerinin öğrenilmesinde, mitolojik inanışlar, büyülü destanlar ve mitolojik rivayetlerle birlikte, efsun, dua, bed-

DERVİŞ

- i n i ve yasaklar da değerli kaynaklardır. Demonolojik sistemin bü-
....unsurları, mitolojik düşünce kategorisiyle sıkı bir şekilde bağı-
• lıdır (bale Değişkenlik)

IMRVİy Destanlar âlemi ile bağlı olan, mitolojik motif.

(.). hikâye ve destan geleneğinde. Ulu Ana birliğinden gelme
... motifinin izlerini taşır Marjinal durumuyla seçilen dervişin
. Msadığı yer, kaotik karakterli bir bölge olabilir. Bazı büyülü destan-
lanla, dervişin, ak saçlı, nur saçan İhtiyar, Hızır gibi verilmesinden.
. Minin öbür dünyaya özgü varlık olduğu da anlaşılır. Derviş, asimet-
ilk bir şekilde doğan kahramanı, sihirli çubuguyla vurarak, bu du-
nundan kurtarabilir.

Anadolu hikâyelerinde de üzerine kürk giymiş, çingirak takmış
«kıviş tipine rastlamak mümkündür. Bu görünüş, onlan açık bir şe-
kilde, şaman motifine yaklaştım. Gerçekten de kararsız ve İkirdkli
.lov.ası olan şamanın yerine getirdiği işlevlerin birçoğu, zamanla
dervişe geçmiştir. Anadolu'nun Türkmenleri arasında, tarih boyun-
ca, dervişlerin saygı ve rağbet görmeleri de onlann eski şaman gü-
lüşlerine bağlılığıyla açıklanabilir.

Anadolu Türklerinde. "Saçlı Derviş" denilen, aslında da "Hızır"ın
la kendisi olan. hayalî varlık; âşıklık geleneğine bağlı görüşlere gö-
re, halk şairlerinin rüyalanna gelirdi. Anl-
den ortaya çıkan, çocuğa ad koyup, son-
ra ortadan kaybolan derviş motifine de
sihirli hikâye ve destanlarda rastlanabilir.
Aşk destanlarının kahramanlarına "Işık
Kadehi" içlrip. "buta" veren derviş kay-
bolduktan sonra, "odadan amber ve mis
kokusu gelir."

Dede Korkut Oguznamesi'nde. "Dir-
se Han oğlu Boğaç Han Boyu"nda. Dirse
Han'ın eşinin. Tann'dan oğlan çocuk İs-
terken, kara giyimli dervişlere adak ver-
diği yazılmıştır. "Bamsı Beyrek" boyunun

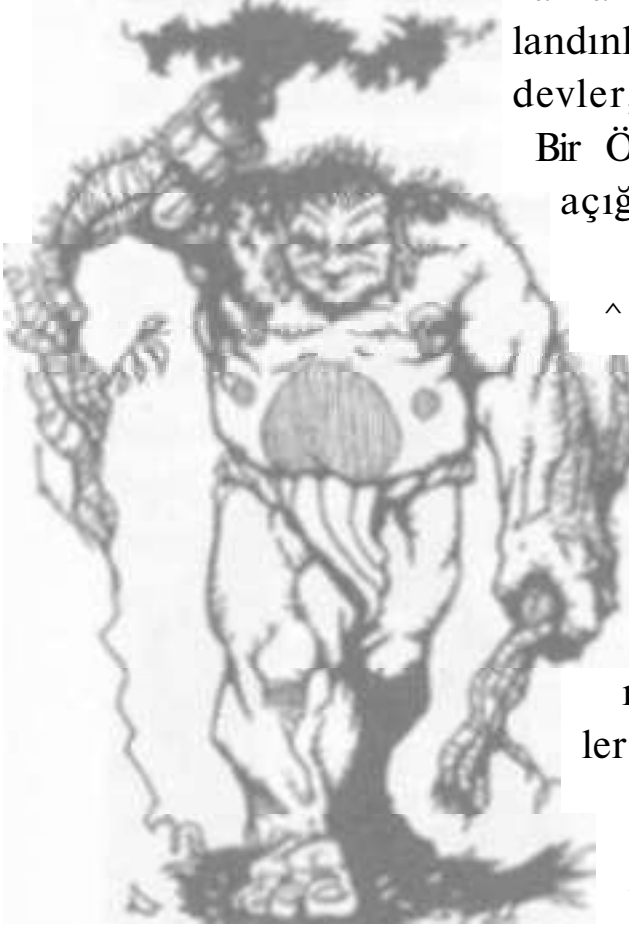
DEV

Özbek versiyonunda, nur yüzlü, garip bir derviş, evlat isteyen kardeşlerin rüyalarına gelir ve onların dileklerinin kabul olacağını, önceden haber verir. Çocuklar doğduktan sonra da aynı garip derviş, bayram zamanı yine gelip, oğlana ve kıza ad koyar ve onları birbirine nişanlar. Anadolu hikayelerinde de "Bamsı Beyrek"ın elçiliğini dervişler yapar.

Dervişliğin, görünür şaman birliğine ve dolayısıyla da üreme, bolluk ve bereket isteğine bağlılığından ötürü, rüyada derviş görmek, çocuk sahibi olunacağı şeklinde yorumlanmıştır, (bale Şaman)

DEV: Türk halklarının sözlü kültürlerinde, Hint-Avrupa halklarının inanç sisteminde geniş yer tutan, sihirli destanlarda: üç başlı, yedi başlı, kırk başlı ve kocaman olarak betimlenen mitolojik karakterlerden biri.

Türkistan bölgesinde olduğu gibi, Anadolu topraklarında da kaydedilen metinlerde, bazen dn anlamında da kullanılan devler, zaman zaman Tepegöz Dev" olarak da adlandırılırlar. Tüne halklarının hikâyelerinde, devler, "Ateşin Sahibi" gibi karşımıza çıkarlar. Bir Özbek hikâyesinde, devin canı, açıktan açığa su ile bağlı gösteriliyor.

Halk edebiyatında, "insana bezemeyen korkunç bir mahluk" sayılan devlerin, "Düşmanların kuşaktan kuşağa verilmiş kâbuslarından başka bir şey olmadığı" şeklinde tanımlanması ise devin bir mitolojik motifi gibi. doğasının araştırılmasının bir sonucu değildir. Eski ve geleneksel cemiyetlerin görüşünde, düşman kuvvetler çoğu zaman, kaosun taşıyıcısı, karanlığın temsilcisi gibi insan kılığına girmiş, şeytanî bir varlık olarak betimlenmiştir. Yani arkaik sembolizm, kolaylıkla düş-

DEV

m.ın Mr motifi, zarar veren şeytanî âleme özgü bir varlıkla aynılaştır-
n M .tır.

Dev motifinin. ışık. güneş ve ateşle de ilgili olduğu düşünülür-
dü Eski inanışlarda, güneşin tutulmasını devlere bağlarlardı.
I llkayclerde, devin gelişi şöyle anlatılmıştır: Once gök gürlemesi.
vıklınm çakması, yerin titremesi ve aşağı İnen kara bulutun içinden
koca bir dev kadının akması. Bu karakterle, güneşe düşman olan
doğa olaytan arasında bir bağlılık düşünülmüştür.

Böylece, "Avesta" hükümleriyle bağlanan, müzikle bile ilgili ol-
duğu söylenen dev motifinde. Zerdüştlükten önceki ve sonraki
«.agların belli bir tarihçesi aktanılmışör. Yani, devler mitolojik bir ka-
rakter olup. daha eskilerde, iyilik dağına güçtürler. Bu karakter, İran
dilli halkların görüşlerinde, koruyucu ruhlardan biri olmuştur. Gü-
neşle ilgili başlıca, iyilik sever ruhlardan biri İken zulmetin yaratıcısı
vıyılan ve başlangıçtaki İçeriklerinin tersini irade eden bir karaktere
dönüşmenin sebebi ise herhalde, Zerdüştlük ve "Avesta"dır.

Mitolojiden gelen halk kültürü bir motifinin doğasını, böyle me-
kanik bir bakış açısıyla İncelemek, şüphesiz, eski dinî-mitolojik gö-
tüşlerin doğurduğu bir varlığın yapısına aydınlık getiremez. Türk
halk bilimi metinlerindeki dev motifi ile Hint ve İran'dan gelen dev
motifleri arasında birçok farkın olduğu, zamanında B. ö g d tarafında
kaydedilmiştir.

Yanlışlıkla, kökleri sadece "Avesta"da aranan dev motifinin, şer
bir güç olarak yorumlanmasıyla birlikte, onun aynı zamanda olumlu
özellikler taşıdığı ve "Simurg" kuşu gibi, yalnız kahramanlara yar-
dım ettiği de dikkatten kaçmamalıdır.

Türk halklarının hikâyelerine göre, devler, "Zulmefte, yeraltı ka-
ranlığında, dağlardaki büyük mağaralarda veya sulara yaşarlar. Ba-
zı hikâyelerde, derenin suyu ikiye ayrılır ve içinden; alt dudağı yere.
üst dudağı göğe değen bir dev çıkar.

Anadolu'daki bir inanışa göre. eskilerde güneş tutulduğu zaman
ok atartarmış ve okun gidip saplandığı yerde, büyük bir devin orta-
ya çıkacağına inanılmış.

Dev analan. göğüslerinin birini sol omzuna, diğerini de sağ om-

DEVLET KUŞU

zuna atar. Kahraman gizilce gelip, dev ananın omuzu üzerinden attığı göğsünden süt emer ve bu şekilde onun oğlu olur. Devlerin en çok sevdikleri yiyecek. İnsandır. Devın canı, her zaman kendi dışındadır bir yerdedir. Bu yer, raftaki bir şişe, bir güvercinin içi ve onun gibi yerler olabilir. Devlere bağlı mitolojik görüşlerin biri de diğer demonik varlıklar ve ruhlar gibi, demirden korkmalıdır.

Devlerin bedenleri, şeytanî demonlar gibi tüyle kaplıdır. Hikayelerdeki iyilik sever devler, bedenlerinden bir tüy koparıp kahramana verirler. Bu tüyün, büyük bir sihir gücü vardır. Bazı doğu hikâyelerinde, devlerin kılık değiştirebilecek varlıklar olduğuna da inanılır.

Süleyman Peygamberin adıyla ilgili olan, sihirli yüzük, halı ve aynanın da devlerde olduğuna inanılır. Yanm dünya boyunda kazanlar vardır. Devler, bu kazanların çevresinde toplanıp, tılsım düşürdükleri İnsanları kazana atıp kaynatırlar.

Kahramanların aradığı sihirli her ne varsa hepsi devlerin mekânında bulunur. Süleyman Peygamber'in hükmünde olan devlerin bu mekânı, çoğu zaman, mitolojik "Kaf Dağının ardındadır.

Azerbaycan ve diğer Türk halklarının destanlarında, dev motifinin, boynuzlu olduğu yazılır. Bu devlerin gücü, boynuzlanın sayısı ile anlaşılır. Ulu Ana birliği ile ilişkiyi gösteren boynuzun varlığı, İri ve sallanan göğüsler, tek gözlülük gibi, devin taşıdığı bütün izler, onun yeraltı dünyası ve bolluk koruyuculuğuyla ilgili olduğunu ve mitolojik Ulu Ana'nın değişime uğramış ve arkaik yapısının unsurlarını yüzünde korumamış versiyonlarından biri olduğunu gösterir. Türkistan Şamanizm inde ise şamanların koruyucu ruhları sırasında, devlerin de var olduğunu düşünen görüşler mevcuttur.

DEVLET KUŞU: Eski Türk devletlerinde, siyasî iktidar anlayışı "Kut" ile irade edilmiştir. Halk da liderleri de hükümdarlık yolunun ondan geçtiğini düşünürlerdi. Onun için de ünlü siyaset kitabı olan "Kutadgu Bilig"de. "Her ne varsa, kutun elinin altındadır... Bu makama, sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin... Onu sana Tann verdi. Hükümdarlar, iktidan tanrıdan alırlar" demektedir. "Kutadgu Bilig" ki-

(abının adı da "Padişahlara layık bilim" olarak çevrilmiştir. En eski ve en ünlü sözlüklerde, "Kut" sözcüğüne ilk anlam olarak. "Devlet" verilmiştir. İktidann. hakimiyetin gökten gelip, bir Tann vergisi olduğuna dair bu inanç, aslında Türklerden, Çinlilere bile geçmiştir.

Eski Türklerin yazılı metinlerinde, iktidann. siyasal egemenlik İvttkının. insana Tann'dan verildiği fikri, açıkça ifade edilmiştir. **Bunda.** Tann iradesiyle ve "Kut"um (canım) olduğuna göre. hakan oldum" denilmektedir. Bu hükümdarlık anlayışı. Tann gücünden doğar. Yani. siyasî iktidar demek olan "kut", Tann'dan geldiği gibi. "karizma" da bir "Allah" vergisidir. Bu ne istemekle olur ne de servete bağlıdır. O, insanın öz yaratılışında olur. Çünkü Allah'tan gelir ve göklerden verilir. Bazı halklarda, karizmatik İnsanların, "Gökyüzünün Çocukları" olarak adlandırmalarının başlıca sebebi de bu olmalıdır. Türk tarihinin sonraki dönemlerinde, tüm büyük kişilerin dünyaya hakim olma düşüncesinde, geçmişteki bu erenlik ruhundan bir parça yaşamıştır. Bu ruh, onları sonunun ne olacağını düşünmeden, tarih yaratmaya sevk etmiştir.

Osmanlı tarihinde bilinen, "Hümayun" teriminin, "Umay (Humay-Hümü) adıyla ilgili olduğu düşünülür. Hakimiyetin göklerden geldiğine, Tann vergisi oluşuna dair eski mitolojik inanan izleri, halk arasında "Hüma" devlet kuşuyla ilgili dolaşan söylentilerde korunmuştur. "Devlet Kuşu'nun bir adı da "Cennet Kuşu", "Hüma" veya "Hümay"dır. "Hüma"yla bağlı inanışlardan birine göre onu bile bile öldüren biri, kırk gün içerisinde ölecektir. Çok yaygın olan başka bir inanışa göre de "Devlet Kuşu" veya "Şahlık Kuşu" denilen "Hüma" kuşunun gölgesinin bir insanın başı üzerine düşmesi, o insanın dünyada çok bahtiyar biri olacağını, taç giyeceğinin ve haki-miyete ulaşacağını işareti sayılırdı. Bu inanç. Azerbaycan hikâye ve efsanelerinde, "Devlet Kuşu"nun uçurulması ve omzuna oturduğu insanın padişah seçileceği şeklinde yaşamaktadır. Onun bahtiyarlık ve mutluluk sembolüne dönüşmesi ise ayrı bir olaydır.

"Devlet Kuşu" adındaki, devlet sözcüğü, Tann vergisi, rıy kismet, baht ve talih" anlamını içeriyor. "Kut" sözü de aynı anlamı taşımaktadır. Ve Türk devletçilik tarihinin çok önemli belgelerinden

PÜREN

bir olan, "Kutadgu Bilig'de de bu anlamda kullanılmıştır. Göktürk çağına ve genellikle, İslamiyet'ten önceki çağlara alt Türk edebiyat-
lan nda, "Devlet Kuşu"nun, Tann'yla kul arasında bir aracı olduğuna
inanılırdı, (bak: Hüma Kuşu)

DİİREN: Tuva Türkçesinde, "demon, cin, kötü ruh, şer ruh" anlamı-
na gelir.

İnsan biçimli varlıklar gibi de düşünülen bu ruhların adına, bazı
metinlerde, Tiireng" ve Tıyren" şeklinde de rastlanır. Bu varlıklar,
insanların bütün arzu ve isteklerini yerine getirebilirlermiş. Ancak in-
sanlar, bunun karşılığında onları aldatırmış.

Mitolojik anlamsallığına göre, "Dilren" adı, "Eren" anlayışıyla pa-
ralellik taşır. Türk dilleri için bir özellik sayılıp, sözcüğün başında ge-
len, "d", y sessel paralelliği, "Dilren" ile "Eren" (Yaren) arasında
benzerlik olduğunu gösteriyor. Türkologların fikrine göre, genellikle
Azerbaycan konuşma dilinde "Y" sesine ağırlık verildiği için eski
"D" sesi yalnız kalıntı şeklinde kalmıştır. Açktır ki "Öntürk" çağın
son aşamasında. "D" tipli sessiz harfi, "Y" şekline dönüşmüştür. Da-
ha sonraları, lehçe farkJılıkJan arttıkça. D/Y şeklini ortaya çıkarmıştır.

Sözcüğün başında incelen "D" sessiz harfinin konulması, Altay
dilinin güney lehçelerinin bir özelliğidir. Bu anlamda, "Dilren" sö-
züyle, "Eren" ve onun bir varyantı sayılan "Yaren" sözü. paralellik
oluşturur. Türk dillerinin bir özelliği olarak, sözcüğün başında gelen
"Y~ sessiz harfinin düşmesi, "Di i ren-Yaren" paralelliğini ve böylece
de "Yaren"nin bir versiyonu olan "Eren" sözcüğünü ortaya çıkarmış-
tır, (bale Aranglar; Eren)

DİN: İnsanla, kâinat arasındaki armoniyi yaratan, inançlar sisteminin
bütünü.

Din ilâhî menşeli olup. İnsanları. Tann gerçeğine, ilâhî gerçeklere
götüren yoldur. Ancak, elerin bir duygu olan kutsal kaynaklı dinin
ortaya çıkışı, doğa ve varlıkların yaratılması, yaratılışın başlangıcına
benzer bir sırdır.

Mitolojik unsurlar, dinsel merasim ve semboller olmadan, din

DİN

Olmaz. Dinler tarihinin günümüze kadar en tanınmış bilgiçleri, din Olayından konuşurken, onu insan varlığının ayrılmaz bir parçası sayıp, kültürlerin anlama yolunun, dinleri anlamaktan geçtiğini vurguluyorlar. Bununla birlikte, batı toplumbilimcileri dine, ilâhî bir gerçeklik • »im.ıktan çok, toplumsal bir olay gibi bakarlar. Amerika paradigma mektebinin temsilcileri de dinin rasyonel olmayan (irrasyonel) karakter taşıdığını, bunun için de bilime karşı olduğunu savunurlar.

Kolektif düşünceye sahip, İlk insan birliklerinde ise din, insanı gerçekliğe bağlayan bir olaydır. Burada, maddî olanla manevî olan .11.ında bir ayrım yoktur. Hayat ve varlık âlemi bir bütünlük içerir. ilâhî ve insanların yaşayışı da bu bütünlükle uyum halindedir, ilâhî gerçekliğin içeriği din sayesinde kavranır ve o kavranmadan, geleneksel cemiyetin doğasını anlamak mümkün olmaz.

Din belli bir inanca sadakat gibi, milliyetçilik duygusuyla da içeril- < len bağlıdır. En eski törenler bile ulusal olduğu kadar, dinî özellikler taşırlar. Kutsal kitap Kuran'da, "millet" sözcüğü, on beş yerde, "din" anlamında kullanılmıştır. Çok sonraki çağların din düşüncesi ve ulusal düşünce arasındaki ilişkiyi izlemek bakımından, örneğin. 19. yüzyılda, bir Osmanlı Türkünün, "Biz Türk değiliz. Biz Müslüman'ız!" sözleri, çok ilginçtir. Bu bakımdan, millî-dinî duygularla dil arasında da çok yakın bir bağlantı vardı. Onun için de etnik-kültürel birliğe dahil insanların davranış ve düşüncelerine yön veren, ırkının lahzasından süzülüp gelen, enerji dolu. millî, arkaik tipli dinî-mitolojik anlayışlardır. Dinin dil üzerindeki etkisinin bir örneği de Uygur Türkleri olabilir.

Din araştırmaalanna göre, dinî düşünce ve anlayışlar herhangi bir dönemle, tarihin belli bir çağıyla sınırlandırmak mümkün değildir. "Dinden önceki çağ" anlayışı da bu bakımdan doğru görünmüyor. Bunun için de "eski" sözcüğünün. "Din" ile yan yana kullanılması, yalnızca bir alışkanlık olarak kabul edilebilir. "Eski" sözü. kendiliğinden "Din" olayına ters gelir ve dini düşünce anlayışını bulanıklaştırır. Özellikle, tarihsel alana bakıldığı zaman, cemiyet. "Büyük bir ahlak anlayışına" sahipti ve bu ahlak sisteminde, dinin ayrı bir yeri vardı. Bu anlamda din, Gök Tanrı'nın koyduğu, ilâhî ve ahlaki

DİN

düzendir. Bu düzenin temelinde, korku değil belki biraz korkunun da kanştığı saygı yer alır. Büyük fikir sahiplerinin agkca ifade ettiklerine göre. din düşüncesi bütün cemiyetlerde var olmuştur. Cemiyet ileriemişse. onun bu ileriye doğru hareketinin göstergesi, din olmuştur. İnsan, ne kadar, toplumsal varlık olursa olusun, onun bir de kendi manevî dünyası vardır. Çaresizlik, korku ve felaketler karşısında, onun tek umudu dindir. İnsanlar, bu güç sayesinde daha yüce fikirlere ulaşabilmişlerdir.

Geleneklerde, ecdadın hayran yaşanır. Din düşüncesiyle iç içe olan gelenek, doğanın içinden gelen bir yaratıcılık içermektedir. Onun içinde değişmez olan yoktur. Yani, görünen ne varsa hepsi eskiden olandır. Bunun için de gelenek taşıyıcıları, açıktan agğa olmasa da bilinçaltında, gelenek ve geleneksel olan ne varsa hepsinin en uzak geçmişlerden bu yana mevcunluğuna inanırlar.

Dinî ekolojisinin araştırılması, çevre ve doğal şeridin, kültürün birçok unsurlarına, dinî anlayışlara, merasim ve âyinlere önemli ölçüde etki yaptığını göstermiştir. Yani, eski dünya görüşüyle, çevre, doğal koşullarda sıkı bir bağlantı içindeler. Bunun için de çevrede gerçekleşen değişiklikler, uygarlığın nüvesini oluşturan unsurlar üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etki gösterirler. Bir anlamda doğadan uzaklaşmak olan uygarlık, doğayla ne kadar yakın bir bağlantı içindeyse tarihlilik faktörü onun için o derece önemsizdir.

Sivil toplum savunucuları, dinsel bir ideal çevresinde toplanmayı, topluluğun azim gücünü kat kat artıran bir durum olarak görmüşler. Fikir adamları ise dinsizlik üzerine kurulan bir uygarlığın, sadece, korku ve vahşet saçabileceğini! söylemişler. Gerçek din, insan topluluğunu, çürümekten ve yok olmaktan kurtarıp. kültürü yaratan bir güçtür. Dinî inanç, âyin ve merasimler, uygarlıkların nüvesini oluşturan unsurlar arasında yer alırlar. Arkaik dinsel fenomenler, eski cemiyetlerde, toplumsal yapılara bağlı olmuştur. Buradaki inanışlar, kutsal değil, dünyevi işlevler görerek, toplumsal davranışları düzenlemişler. Araştırmacılar, eski Türklerin kendi dinlerine ayrı bir ad vermediklerini yazıp, bunu, Türk cemiyetinde, dinin özel toplumsal kuruma dönüşmemesi ile açıklamaya çalışmışlar. Gerçekten de

DİN

M 1. neksel Türk cemiyeti, dinle iç içe bir hayat yaşamıştır. Buradaki insanların. özel olarak, derin bir şekilde, dinî düşüncelere dalmadıkları. Uından, dinin ayn bir toplumsal kurum ve sosyal tesis şekli alması-
»< lı gerek duyulmamıştır.

I »m. mitolojik dünya içinde yaşayan bu cemiyetin gündelik hayatının ayrılmaz bir parçasıydı. Bunun için de eski Türk cemiyetlerinden söz edildiğinde, ırkçı bir yaklaşımla, bu cemiyet insanların hiçbir dine İman getirmediklerini, hiçbir şeye ibadet etmediklerini üstelik, inanışlarının ahlakî bir yönü olmadığını iddia etmek, yanlışlıştır. Türklerin pek de dindar ruhlu olmadığına dair söylenen görüşler de buna dahildir. Geleneksel Türk cemiyetinde hakim olan en büyük manevî güç, din düşüncesidir. Hristiyanlık veya İslamizm'de olduğundan farklı olarak, bu cemiyette bir resme veya İnsana tapınmıyor, kutsal bilinen doğal güçlere iman getiriliyordu. Geleneklerde yaşayan bu düşünce, doğayla ahenk içinde bir hayat yaşayan Türk cemiyetlerinin de düzen kaynağıydı.

Doğayla yaşayan cemiyet gelenekseldir ve ilâhî yasalıyla alemleri düzene sokan Yaratana ihtiyaa vardır. Böyle bir cemiyet için, din ve yaratıcı sorunu, en ddi sorundur. Bunun için de geleneksel cemiyet, alinyazısına inanır. Kadere inandığı için de bu cemiyetin ruhu, Yarada'ya karşı temiz duygularla doludur. Geleneksel cemiyet, doğadan aldığı manevî güçle yaşar. Bu güç, din duygusundan gelir. Onun da tek kaynağı Tanrıdır. Tanrı anlayışı, din düşüncesinin başlıca uğraşdır. Geleneksel cemiyet, daha çok dinî esaslar üzerine kurulur. Bu esaslar, kendi içerisinde, cemiyetin düzen kaynağına dönüşür. Böyle bir cemiyette, din şuurunun taşıyılan ve önde gelen insanlar. hakanlar, beyler ve benzerleri olurlar.

Göktürk çağının dinî inanışları da yüksek bir din anlayışı üzerine dayanırdı. Eski Türk cemiyeti geleneksel bir cemiyetti. Bu cemiyette, Tanrı adına yapılan merasim ve Tanrılık inananın İcracısı, cemiyet lideriydi. Geleneksel Türk cemiyetinde, dinin yerini anlamak bakımından, bu verinin önemi büyüktür.

Din, ahlak anlayışıyla iç içedir. Aslında, "ahlak, dinin başka bir halidir." (Bu gerçeklik, Muhammed Peygamber'in dilinden, "Din.

DIRILIK SUYU

güzel ahlaktır" şeklinde ortaya çıkmıştır.) Bu bakımdan, geleneksel cemiyet, dinden ayrı bir yaşam tarzı düşünmediği gibi, ahlâki değerleri yüksek bir cemiyettir. Eski Türk cemiyeti de dinden gelen değerlere büyük önem verirdi. Geleneksel cemiyeti yaşatan şey, bu din ve bu ahlaktı. Yüksek ahlakı bozulmayan, geleneğe bağlı bu cemiyetin kültürü, inanışlarıyla ilgiliydi. Bunun için böyle bir cemiyette, din ve kültürün uyumundun söz etmek gerekir. Kökleri, varlığın ve doğanın kendisinde olan bu uyumun arkasında, kâinatı bir bütün olarak kavramak gibi bir anlayış vardır. Türk mitolojik sistemi, Tannıcılık anlayışında da görüldüğü gibi, bu anlamda, Türk din düşüncesi sisteminden ayrılmaz. (bak: Mit ve Din: Tannalık)

DIRILIK SUYU (AB-I HAYAT): İçenleri ölümsüzlüğe kavuşturduğuna inanılan efsanevî su.

Aslında ayrı ayrı mitolojik sistemlerde rastlanan bir anlayıştır. "Dirilik Suyuna, efsaneler ve mitolojik metinlerden başka, Kur'an'da, Hızır'ın adıyla bağlı ve Musa'nın hikâyesi anlatılırken rastlanır. Rivayetlere göre bu suyu ilk içenler, Hızır ve İlyas Peygamber olmuştur. "Dirilik Suyu" ve ebedî, sonsuz hayat aktanışıyla bağlı, çok sayıda anlatı olsa da bu anlatılar, eski dünya uygarlıklarında, Gılgameş, Oğuz Han ve İskender Zülgemeyn gibi, yalnız birkaç kişinin adıyla bağlantılı düşünülmüştür. Bu anlatılar arasındaki bağlantı araştırıldığında, "Dirilik Suyu" ile ilgili anlatıların kökeninin Sümer olduğu anlaşılmıştır. Sonraki dönemlerin araştırmaları ise "Dirilik Suyu" ile ilgili anlatıların kökeninin daha eski geleneklerde aranması gerektiği fikrini doğrulamıştır.

Adına bazen de "Bengi" denilen, "Dirilik Suyu", "Zulmet" diye tanımlanan karanlık ve bilinmeyen bir dünyada gizlidir. İskender de "Dirilik Suyunun peşinden "Zulmet'e kadar gider, ancak onu elde etmeyi başaramaz. Onun adıyla ilgili "Dirilik Suyu", yaratıcı başlangıç sayılan ilk kaostan (sudan), dirilik verme, ebedî yaşatma, ölümsüzleştirme işaretlerini alıp, kendinde saklamıştır. Bu anlamda, "Dirilik Suyu" sembolünde, yaratılış mitinde olan başlangıç gibi, ilk suyun izlerini bulmak mümkündür. Yani. suyun varlığa hayat veren

DİVANE

gücü, çeşitli inanç sistemlerinde onun, ebediyete kavuşturan ve Ölümsüzlük kazandıran güç olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

"Dirilik Suyunun hayat verme gücü hakkındaki ilk düşüncelere hikâyelerde rastlanır. Örneğin, ölen kahramanın üstüne su serpilmesiyle, hapşırıp ayağa kalkması, rastlanan konulardan biridir. Destan ve hikâyelerde, bazı kahramanların "Dirilik Suyu" içerek ölümsüzlük kazanmaları da sık görünür. Aşk masallannda, "buta" alarak, inanılmaz güzelleşen kahramanın içtiği "Işık Kadehi'nin de "Dirilik Suyu" ile dolu olduğu söylenir. İnanışlarda, "Dirilik Suyu"nun eskiden gelen, karışık bir anlamı vardır. Yani o da bir semboldür. Tasavvuf şairleri, onunla ilgili şöyle demişlerdir; Toprağı düşen adi tohumu can veren su, dirilik suyu (Ab-ı Hayat) değilse, nedir o zaman?" (bak Su)

DİVANE: Türk halklarının mitolojik görüşlerinde, evliya ile eşdeğer sayılan, kalender tipli bir varlık.

Araştırmacılara göre divane adı, Fars-Tadk asıllı olup, "dev-div" kökünden gelir. Orta çağları Çin kaynakları ise bu çağın başlarına kadar, samanlara "dineve" denildiğini yazıyor. Bir yandan ruhlar âlemi, diğer yandan şeytanî güçlerle bağlı olan şamanlar topluluğunun normal üyeleri, "den çarpmış" değil, "deli, divane" olarak kabul edilirdi. "Drvane"lerin, deli-dnlı gibi kabul edilmesi, "Köroğlu" destanındaki, "Âşık Cünun" motifinin anlamına da açıklık getirebilir. "Cünun" adı, âşığın, ruhlar tarafından seçildiğini, ona Tann vergisi verildiğini ve onun bir hak âşığı olduğunu gösteriyor. Aşık Ali Askerin dilinden seslenen, "Hem abdalım, hem den/işim, hem deli" sözündeki "delinin. tasavvuf ruhlu âşık anlamındaki kullanımı, "divane" anlamıyla aynıdır.

. İslam'a kadarki düşüncelerde, "divane" motifinin mitolojik yardıma işlevi olduğu görülür. Aritik mitolojik metinlerde bu işlevi, koruyucu ruh motifleri yerine getirirdi. Görünmeyen âlemden haberler verebilen bu "divane", "Alpamış Kahraman" gibi, çocuğu olmayanlara, çocuk sahibi olma konusunda araalık yapar ve epik

DİVANELİK

kahramanın yolundaki zorlukları ortadan kaldırır. "Manas"ın adını da nereden geldiği bilinmeyen bir "divane" koyar.

"Divane", âdeta adsız olur. Ancak, tanınmış evliyalar, Burkut Baba gibi mitolojik varlıklar, bazen de Nakşibendi tarikatının kurucusu, Bahaüddin gibi gerçek tarihî kişilikler, bu adla adlandırılmıştır. Şamanların hamisi olan. Burkut Baha'nın bir adı da "Divane-i Burk Ser-mest" idi. Bu ad ona, bir deli gibi derbeder ömür yaşamasından değil, eski geleneklerden dolayı verilmiştir. "Divane", "Behlül"ün de taşıdığı adlardan biriydi. "Divane" motifinin bu kadar geniş bir şekilde yayılması, dervişlerin etnik-kültürel gelenekteki yerini gösteriyor. Tasavvufta ise "Divane" sözcüğü, "İlâhî aşkın etkisiyle hayrete düşen ve şaşkınlık içinde kalan" olarak tanımlanmaktadır.

DİVANELİK: Araştırmalar, şamanın ruhlarla olan ilişkisinde "coşku" ve "divanelik" anlayışlarını birbirinden ayırır. "Divanelik" anlayışında şamanın, ruhları kendi varlığında sığdırabilme gücü düşünülür. Divaneliği, Şamanizmin başlıca göstergesi sayan araştırmalara göre, dh/aneJiğin olmadığı bir Şamanizm yoktur. Coşku ve ruhsal bozukluk gibi, "divanelik" anlayışı da şamanın özelliklerinden biridir. Ancak "divanelik" anlayışı, şamanın diğer özellikleriyle bir arada değerlendirilmelidir.

Bazen, "divanelik" anlayışıyla coşku ve trans ve böylece trans ve "divanelik" anlayışları arasında hiçbir (ark bırakılmıyor. Bunlar eş anlamlı terimler olarak kullanılmışlardır. Bu anlayışlardan hiçbirinin tam bir açıklaması olamamasına rağmen, aslında onların her biri. diğeri üzerinden açıklanır. Yazarıların çoğu. "Divane" ile coşkuyu, birbirine zıt anlayışlar olarak kabul ederler. M. Eliaden'ın, edebiyata yaptığı hizmetlerden biri de bu iki anlayışa açıklık getirmesidir. Onun açıklamasına göre, "Divane" olmak, ata ruhlarının ruhsal etkisi demektir. Ona göre. divanelik, Şamanizmin olmazsa olmaz unsuru değil ve başlangıçta Şamanizmde yabana bir kavramdı.

Bu fikir, divaneliği, Şamanizmin başlıca işaretlerinden biri sayanlar tarafından itirazla karşılaşmıştır. İlginçtir ki aynı görüş, Eliaden'le aynı zamanda, ondan habersiz olan V. Şimidt tarafından da ortaya

DUMRUL

atılmıştır. Ancak o, coşku halini değil, divaneliği, Şamanizmin gerçek işareti saymıştır. Şaman efsanelerinden de anlaşıldığı gibi, kamlık edenlere, çoğu zaman "deli", "divane" ve onun gibi sıfatlar verilmiştir.

Bazı lan, divaneliği, genellikle, Şamanizm için bir özellik olarak görmüşlerdir. Güya, "Divane", derin trans halinde olduktan sonra ne olduğunu hiç hatırlamazmış. Diğer grup bilim adamları, bütün bu anlayıştan birbiriyle bağlı saymaktadırlar. Onlara göre, bu anlamın n hangisinin temel teşkil ettiğini belli etmek mümkün olamaz. Gerçekten de "Divane" ve coşku halleri, karşılıklı olarak birbiriyle bağlantı içindedirler.

DUA: (bale Alkış)

DUMRUL: Dede Korkut boylarından, mitolojik karakterli Deli Dumrul boyunun kahramanı.

Araştırmacılara göre, boyun eski bolluk ve üreme tapınışı ve onun ayrılmaz kolu olan, ölüp-dirilme fikriyle bağlantısı inandırıcıdır. Aslında, arkaik yapıli efsanelerde geçtiği gibi, "Deli Dumrul "un Azrail'le görüşmesi, onun ölüp-dirilmesini bildirir ve ilk mitolojik anlamını yitirmiş İlkel motiftir.

Ölüp-dirilme fikri, çoğu sistemlerde büyük yer tutar. Onunla bağlantılı inanışların, neredeyse hepsinde, ölüme mahkum edilmiş tanrının canı, başkasıyla değiştirilir. Bu inanışın aktaran, daha eski metinlerde ise bazen, kadının yerine, kocası, yeraltına götürülür. Sümer inanış sisteminden adı, "Dumrul" ile aynı kökten olan. "Dumuzi" de doğanın ve aynı insanların ölüp, dirilmesini sembolize eder. İki dünya arasındaki ilişki, bir dünyadan diğerine gidip gelme, özellikle de şah şah bir tören sırasında, şamanın parçalanarak Öldürülmesi ve ardından tekrar dirilmesi, Şamanizm İnanışının başlıca fikridir. Zaman zaman ölüp-dirilme, doğadaki tazeliği sağladığı için, yaşam kendi yolunda devam eder, hayat durmaz ve bolluk olur.

"Dumrul" adıyla ilgili efsanelerin mitolojik anlamının arkasında, şaman efsanelerindeki şamanın ölümle mücadelesi, ölen kişinin ca-

DÜNYA MODELİ

nı yerine hayvan kurban edilmesi ve benzeri fikirler bulunur. Bu fikir, Türk tannalığında da geçerlidir ve onu. sonraki tüm dinlerden farklı kılar. Türk halklarının. mit, efsane, hikâye ve destanlarında. gündelik yaşamda devam eden bu düzenli ölüp-dirilme inana, "Deli Dumrul" boyunda da korunmuştur.

Mitolojik mantığa göre. yaşlı olan biri, artık, neslin artışı temin etmeye kadir değildir. "Dumrul" yerine de yaşlı ana-babasının değil, yarinin can vermesini de böyle açıklamak mümkündür. Selçukname'de atasının, boydaki adı, "Duha Koca" (Kumuk versiyonunda, "Aduku", Digenis Akrit'te İse "Duka" şeklindedir) yerine 'Tokuş Koca', kendlninki de Toğrul" olarak kaydedilmiştir. Bu adların her ikisinin de doğmak kökünden olması (tohum, sözcüğü de bu gruba aittir), araştırmalar tarafından kabul görüyor. Sumerce'de "Doğum Evi" demek olan, "Duku" için de aynı açıklama geçerlidir. Sumerce'deki "Dumuzi" adı İse yine aynı anlam dairesine dahil olan, "hayat yaratan, nesil ve evlat veren" anlamında kullanılmıştır. Bu ad. Artım İlahesi ile bağlı olup, Azerbaycan Türkçesindeki "tam" ve "tumurcuk" sözcükleriyle aynı köktendir. Bu bağlılık, "Dumrul" motifinin, üreme ve bereketin koruyucusu olduğu fikrine de açıklık getirir. "Dell Dumrul"un Azrail'le verdiği savaş, Ural Batır'ın eceli yenip. Dirilik Suyunu bulmak için, yürüttüğü mücadelenin ve Korkut'un, ebedî ve ölümsüz düşünülen suya sığınmasının paralelidir.

Bütün bunlarla birlikte. "Dede Korkut Kitabındaki "Deli Dumrul" motifi, etnik kültürün ayrılmaz bir parçası olan, din düşüncesinin, başlıca anlayışı gibi, Tann-insan, Tann-kul ilişkilerinin de izlerini agk bir şekilde koruyup saklamıştır. Türk tek Tannalık İnanişına göre de Tann'ya kulun arasına kimse giremez.

Mitolojik metinlerde daha önceleri, yerin göğe yakın olduğu, bunun için de kimin ne sözü varsa, doğrudan "Allah'a söyleyebilmesi yazar. Bu, eski Türk mitolojik düşüncesinde Tann-Insan ilişkilerinde, herhangi biraracrya ihtiyaç duyulmadığı fikrinin bir İzidir.

DÜNYA MODELİ: Belli bir etnik-kültürel gelenek dahilinde, dünya hakkındaki görüşlerin bütünü. Dünya modeli, dünyayı motifleştirme

DÜNYA MODELİ

yoluyla tanımlayarak, onu göstergeler sistemine çeviren mitolojik düşünce tipiyle bağlı bir olaydır. Dünyanın motifi gibi şiirsel mitolojik dünya modeli de bir göstergeler sistemidir ve gelenek taşıyan bu göstergeler sisteminin (arkına bütünlüğüyle yaramayabilirler).

Sistematiklik özelliğe sahip olan dünya modeli, etnik-kültürel sistemin, çevre âlemle olan tüm ilişkilerini düzenler. Mitolojik metnin konulan temeline dayanan bu dünya modeli, ayrıca dünya biliminin düşüncedeki yansımasıdır. Mitoloji denildiği zaman, etkin bilimsel-teorik fikirde de belli bir mitolojik düşünce sistemi ve bu sistemle temsil olunan dünya modeli anlaşılır.

Şiirsel dünya modeli bakımından, her bir insan topluluğu, kendine ivits dünya görüşüne sahip olur. Dünya modelinin ortaya çıkış anlayışı, her bir mitolojik sistemin kendine has olan iç yapısı ve bu yapıyı oluşturan unsurlar arasındaki işlevsel-anlamsal bağlılığa açıklık getirilmesini sağlamıştır.

Mitolojik dünya modelinin tam bir iradesine herhangi bir metinde rastlamak mümkün değil. Ancak aynı ayn metinlerden derlenerek mümkün olabilir. Çünkü mitolojinin kendisi de ortaya çıkışı sonradan gerçekleşen bir sistemdir. Halk bilimi, mitolojiyle tam bir bağlılık içerisinde olduğundan, mitolojik dünya modelinin unsurları, açık veya gizli şekilde de olsa, çeşitli halk bilimi metinlerde, merasimlerde ve maddî kültürel örneklerinde korunur.

Mitolojik dünya modeli, etnik kültür taşıyıcılarının davranışlarının çeşitli şekillerinde ve bu davranışların sonucunda gerçekleşir. Mitolojik dünya modelini şekillendiren düşünce tipi, bilimsel edebiyatlarda, "mantığa kadarki", "mitopoetik". "kozmooloji" ve başka adlar altında kaydedilir. Kabul gören bir fikre göre. dünya modelinin etnik-kültürel sistem bakımından, görece, durağan ve düz bir şekil çizdiği dönem, "kosmooloji" veya "mitopoetik" çağ olarak adlandırılır. Herhangi bir ulusal mitolojiye ait dünya modelinin oluşumu, bir sistem gibi aynı mitolojinin yapısal temelini oluşturan unsurlar arasındaki işlevsel-anlamsal bağlılıklara da açıklık getirilmesini bir gereklilik olarak ortaya koyuyor.

DÜNYA MODELİ

Mitolojik görüşlerdeki yatay dünya modeli daha bir eski model sayılır. Burada "yukan", "orta" ve "aşağı" dünyalar arasındaki ilişki, çağlar yoluyla gerçekleşir. Dikey dünya modelinde ise kâinat: yer, yer üstü ve yeraltı dünyaları olmak üzere, üç kattan ibaret düşünülür. Her birinin kendine özgü zaman ve mekân ölçüleri olan bu dünyalar arasındaki ilişki ise "Dünya Ağaa" tarafından gerçekleşir. Her bir mitolojik geleneğinin kendine has dünya modelinin oluşması, bugün bile mitoloji biliminin karşılaştığı en ciddi problemlerdendir. Türk dünya modelinin oluşumu problemi de istisna teşkil etmiyor.

Geleneksel Türk cemiyeti, doğadaki düzene uygun olarak kurulmuştur ve buradaki dünya hakkına bilgiler gerçeklere dayanır. Türk kozmik dünya modelinde, Türk dünya düzeniyle, Türklerin devlet teşkilatı arasında bir bağlantı vardır. Şiirsel mitolojideki, Uluğ Türk. Irkıl Hoca veya Korkut Ata gibi mitolojik varlıklar, koruyucu ruhlar destan geleneğinde, dünya görmüş ihtiyarlar gibi kahramanın bir yardımcısı olarak görünürlerse de artık onlar şecere geleneğinde. Oğuz hanlarının vezirleri ve bir bilge gibi takdim olunurlar.

Eski Türkler, kozmoloji dünya modelinin görüntüsünü verirken, İkili karşılaştırmalardan yararlanmışlardır. Bunların en önemlileri: evren- kaos, yukan-aşağı, doğu-batı, sağ-sol, hayat-ölüm, ışık-karanlık. kendin-başkası, İç-dış. kültür-doğadır. Kültürel sistemlerde değişmeyen bu evrensel gösterge bütünlükleri, arkaik düşüncenin İlk aşaması olarak, dünyayı anlamak için onu sınıflandırmaya çalışmanın yoludur. Şiirsel mitolojik dünya modeli İçin böyle sembollerden biri de "Dünya Ağaa" sayılır.

Dünya hakkında her topluluğun, kendi sistemine uygun dünya modeli ve özel etnik işaretleri vardır. Yaratılış metinleri, evrensel bir dünya modeli düşüncesi yaratsalar da bu dünya modelinin merkezinde, belli bir etnik-kültürel. gelenek bulunur, ulusal düşünceyi belirleyen, onun meydana çıkmasına ortam hazırlayan bu model, her zaman ve her yerde, ulusal olmasıyla belirlenir. Etnik-kültürel gelenek, çevrenin etkisinden, onun gücüyle kurtulabilir. Her bir mitolojik anlatım İse bir bütün olarak, dünya modelinin yaratılmasını ve

DÜNYANIN SONU

kurulmasını açıklar. Netice itibariyle Türk dünya modeli, temsil ettiği ve İfadedsi olduğu Türk mitolojisinin özünü oluşturur.

Bazı araştırmalarda. Türk kültüründeki dünya modellerinin varlığından söz edilir. Halbuki farklı Türk halklarında, aynı anda birkaç modelin bulunduğunu söylemek doğru değildir. Herhangi bir Türk mitolojik metin ve merasiminde de çok sayıda dünya modelinin ..uhgını söylemek doğru olmaz. Genel Türk dünya modeli birdir, bu modelin, herhangi bir unsuruna, bazı Türk halklarında rastlanmayabilir. Bu bakımdan, farklı Türk halklarında rastlanan modeller, ana modelin versiyonları sayılabilir. Ana model ise hem bir bütün olarak İK*m de aynı aynı unsurlarıyla, dddi bir değişikliğe uğramadan. Türk halklarında bugüne kadar yaşamıştır, (bak: Mit: Mitoloji)

DÜNYANIN SONU: Dünyanın yaratılması sorununa oranla, dünyanın sonu sorusu ile ilgili geleneksel Türk dininin, özellikle de ilk çağları, aksettiren mitolojik dünya görüşü veya düşünceler hakkında yeteri kadar bilgi yoktur. Bu ise varlığın ölüp-dirilmeler zindiri gibi kavranıldığı Tanrıculık dinî inana İçerisinde yaşayan eski Türklerin, dünyanın sonu meselesine, yaratılıştan daha çok merak duydukları kanaatini doğurur. Orhun metinlerinde, gök ve yerin yıkılıp çökmesi, mevcut hayat düzeninin bozulması ile ilgili işaretler olsa da bunlar, dünyanın dağılıp, ortadan kalkması hakkında sistemli bir düşüncüyü yansıtmaktan uzaktırlar.

Buna bakmayarak, farklı Türk halklarının, dünyanın sonu ile ilgili görüşlerinde, gerek Hristiyanlık, gerekse de Budizm'in etkisi olmuştur. Bu, sonuç olarak, Türklerde kendi ifadesini, kıyamet anlayışı şeklinde bulmuştur. Gerçekten de Türklerin kıyamet hakkındaki düşünceleri, Budizm. Hristiyanlık ve İslam'ın etkisine manız kalmıştır. Ve tüm bunların bir sentezini ortaya çıkarmıştır.

Altaylarda, kıyamet gününe, "Kalkana Çağ" denilir. Bu İnanişaya göre, insanların yeryüzündeki sayılarının azalacağı bir zaman gelecek. O zaman, kötülük dünyayı saracak. Cehennem'in sahibi olan Erlik, yeryüzüne yaklaşacak. Hayatın başlangıcı olan Tann Ülgen

DÜNYANIN SONU

unutulacak. İyi ruhlarla şer ruhlar savaşa tutuşacak. En sonunda Ülgen tek başına kalacak ve mahşeri başlatacak.

Diğer taraftan ise Türklerin kıyamet anlayışıyla aynı anlamda kullandıkları, "Ulug Kün" sözcüğünün de sonraki dönemlerin bir ürünü olduğu açıktır. Ebu Hayyan'ın "Kitab el İdrak"ındaki, "Sağış gününde, ayna görklü" deyiminde de bu söze rastlanır. Sağış günü, hesap günü^ kıyamet günü, tartılar kurulup, hakların hesaplandığı ve hesap-kitap İstenen gündür. Bunun için de kıyamet sözcüğü "Sağış"la, saymakla ve hesapla ilgilendirilir.

Dünyanın sonu anlayışı, kozmogonik görüşlerle ilişkitendirildiği için Ana Yer hakkındaki görüşlerle de bağlıdır. Dünyanın sonu anlayışı da hayatın dönüşümü fikriyle yakından ilgilidir. Yaratılış, her zaman tazelenme ve yenilenme halindedir. Bu tazelenmenin bir aşaması da kaostan evrene geçiş anındaki benzer kıyamettir. Kıyame-tin gelişinden sonra ise dünya büsbütün yenilenecektir.

Anadolu'nun yaşlı yörüklerinin görüşlerinde, dünyanın sonunu ve belirsiz geleceğini gösteren: "Kıyamet yaklaştığı zaman, bina ve zina artacak. Dağlardakiler köylere, köylerdeki ise şehirlere doluşacaklar" sözleri de kıyamet anlayışına ve geleneksel Türk kültüründe, dünyanın sonu ile ilgili görüşlere açıklık getirebilir. Anadolu'da ay ve güneşle ilgili inanışlar arasında, Türklerin dünyanın sonu hakkındaki düşüncelerine açıklık getirebilecek İnanışlar da vardır. Bu

İnanışlardan birine göre, bir gün ayla güneş birleşecek, dünyayı yakıp kavuracaklardır. O zaman kıyamet kopacaktır. Bir başka inanışa göre de güneşin bandan doğduğu gün, sular kabaracak ve her tarafi sular kaplayacaktır. Bunun ardından dünyanın üzeri dümdüz olacaktır. Bütün bunlar, dünyanın sonunun, kâinatta düzenin bozulması sonucunda olacağına inanan, eski ve geleneksel düşüncenin ortaya çıkış şeklidir, (bak: Eshatoloji Mitler)

E

ECDAT: Bazı araştırmacılara göre, bir zamanlar dinî görüşlerin evriminde ilk aşama olarak düşündükleri ecdada tapınma, eski Türk inanış sisteminin de başlıca dayanaklanndandı.

Ahrete bağlanan ata, merasim süredndeki koruyucu ruhla aynı sayılmıştır. Etnogenetik mitlerde, ilk ecdadın gök kökenli oldukları ve dağlarla bağlılıktan vurgulanır.

Genellikle bir grup geleneklerde olduğu gibi, Türk etnik-kültürel geleneğinde de soy-kök ile bağlılığı, ata anlayışında önemli yer tutardı. Etnik şuurla "Yedi göbek eskisini" tanıyıp bilmek anlayışı, kendini tanımanın başlıca koşulu olarak günümüze dek yaşamaktadır.

Öbür dünyada İkinci bir hayatın olduğuna ve ruhların ebedîliğine inanan eski Türk düşüncesine göre, var olmak için soy-kökü bilmek ve ata hakkında fikir sahibi olmak gerekliydi. Ecdadın adını bilip varlığını kabul etmek, belli bir ırkın özellikle de siyasî açıdan var olmasının şartıdır.

Kaynağını Türk etnogonik mitlerinden alan metinlerdeki kahramanlar, kendilerinden önce ecdadından konuşurlar ve hangi soydan, kökten geldiklerini anlatırlar. Bir soyun ecdadı da kültürel kahraman çizgileri taşır. Örneğin, Şoriann Kızılkaya soyunun kökü. insanlara ateşten yararlanmayı öğreten bir ihtiyann adıyla bağlanır.

Yer. gök, dağ, ağaç ve benzer kültlerin birbiriyle bağlılığında, onların en eski çağlardan beri ata kültüyle bağlı olmaları da etkili olabilir. İnaniş göre. dünyalannı değiştirmiş ata ruhları öldükten sonra bile aileleri korkutmaya devam ederler. Bunun, eski Türklerdeki ataerki aile ilişkileriyle bağlandığına dair fikirler de vardır. Asya Hunlarında her yıl mayıs ayının ortalarında, ecdadın ruhu mutlu olsun diye kurbanlar kesilirdi.

ECDAT

Türk tarihi, ecdada bağlı anıların kutsal bir emanet gibi korunduğuna dair zengin bilgiler vermektedir. Bunun göstergesi olarak, ecdadın görüntüsü ayarlanıp, tapınaklarda saygıyla saklanır. Bazı edebiyatlarda. "Büt-Tüs" denilen bu "Büt-heykellerata kültüyle bağlılığın hatırasını yaşatır. Kırım lehçesinde "Büt, semen" anlamı "Abak" sözü de bu kültle bağlıdır. Bu sözcük, "Koruyucu ruh" anlamını koruyarak. "Abaki" şeklinde "Divan-i Lügat-it Türk" kitabı ve "nazardan saklanmak için bostanlara konulan karton parçası" anlamında kullanılmıştır. Bu sözün temeli de "Aba" sözüne dayanır, (bak: Apa; Ama; Tös)

Ecdat kültürünün izleri, etnik kültürün bütünlüğünü koruyan başlıca unsurlardan biri olarak yüzyıllar boyunca da yaşamıştır. Son dönemlere kadar Türkmenlerde göllerin hocaları hastayı tedavi etmek istedikleri zaman "Ya atam-babam, yetişin!" derlerdi. Bu da onların ata ruhuyla bağlılığını gösterir. Halk inanışlarına göre, Tuva şamanlarının bir bölümünü de ecdadı ve aslı şaman olanlar oluşturur.

Türk etnogenik efsanelerinden gelme başlıca konu ise ecdadın kurtancı olarak düşünülmesiyle bağlantılıdır. Yani. değişken tabiatlı olup, sık sık değişebilen ata ruhunun bir işlevi de tarihî-mitolojik anlamına göre onun kurtancılığıdır.

Türk soyunun ecdadı kurttur. Örneğin, kültürel kahraman olan mitolojik Köroğlu motifi, kurdun başka bir şeklidir. Bu anlamda, Köroğlu'nda da kurtancı işlev vardır. Bunun için de ona hep bir kurtancı gözüyle bakılmıştır. Köroğlu'nun 16. ve 17. yüzyıllarda tam yeni bir güçle gündeme gelmesi de onun bu kurtancı işlevinden gelir. Hakları yenilen büyük bir Türkmen grubu vardı. En güç zamanında, ulu ecdadı olan "Bozkurt"u yardıma çağırması ve "kutsal yüzlü Bozkurt metni, bu kez yeni tarihî koşullara uygun bir şekilde Köroğlu görkeminde ortaya çıkmıştır.

V. Hulufu'nun "Köroğlu" destanının "Başlangıç Yerine" bölümünde kaydettiklerinden anlaşıldığına göre, "Hangi hikâyeyi istiyorsanız başlayayım" sözleriyle medise yüz tutan âşığa, halkın cevabı şu olur: "İki yiğit insan" tanıyor. Ona göre ya Köroğlu'nun hikâyesine başla ya da Şah İsmail'in. Bu yüzden de Köroğludan

ECİNNİ

1. . . . . iMMgrafın okunmadığı. Köroğlu havasının çalınmadığı bir in v«>ktu. Çünkü bu motif. Türklüğün taşıyıcı olan bir topkılı- . . . . . gözünde, kendi varlığında ata nıhunu yaşatırlar.

I Hu ata. soylann öz köklerini bağladıkları ulu varlıklar, özel işaret- Iniyle seçilirler. Rivayete göre. birçok Türkmen tayfasının ulu babası »ayları Salur Kazan'ın, sırtında Muhammed Peygamber'in beş par- u. ıgının izi vardır.

11 İNNİ: Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklarından, Azerbaycan v.- Anadolu Türklerinin, Özbeklerin, Karakalpakların. Kırgızların ve bu ölçüde de Kazakların demonolojik İnançlarında yer alan kötü ruh Kalabalık yerlerde yaşadığına inanılır ve kısa boylu olarak be- timlenir. Onlar ayrıca göze görünmeden büyüüp, biçimsiz bir var- lı o. ı dönüşebilen kadın görünüşünde de verilmiştir. Demonolojik görüşlere göre. ednnilerin İri başları, tüyle kaplı vücuttan ve tersine duran ayakları olur. Onlar at ahırında kalmayı ve atın yelesini örme- yi çok severler. Tadmelerin inanişına göre. pis bir kokusu olan bu şey- r.mı varlık, kış günlerinde ısınmak için insanların evlerine gelir. Evin hanımı, âdet gereği onun için yemek ayırır. Ancak ednni ne kadar yene yesin o yemek azalmaz.

Türk Müslüman halklarında ednniyle ilgili eski inanişlara göre, çocuk emziren kadın, at dışkısına dokunmaktan korkmalıydı. Çünkü böyle yapan kadının sütü kesilirdi. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerine göre, ecinniler her yerde var olabilen demonik ruhlar- dır. Ateşten yaratıldıklarına İnanılan bu varlıkların içerisinde, Müslü- man olanı da vardı, kâfir olanı da. Ednniler, insanı ya hava kararma- ya başladığında ya sudan geçerken ya su İçmek için eğildiğinde ya da ağaç altında otururken çarparlardı. Ednninin çarptığı İnsanın vü- cudu moranır ve bir süre sonra da ölür. Onun düzelmesi İçin güne- şe dua edip, tas kurarlar. İnanışa göre. çarpılan kişi Müslüman ise ednni onu hemen bağışlar.

Ecinnilere dahil olan bir ruh da "Vurgun'dur. İslam'la birlikte ge- len dnler ve ednniler hakkındaki görüşlerin incelenmesi onların. Al ruhu, Bizden Yeğler ve benzeri mitolojik karakterlerle bağlı görüşle-

EE-EYE

rin ve yerli inanışların bir anlamda kirlenmesinin bir sonucu olduğunu gösterir.

Bazı Türk halklarının inanışında, ecinninin tüm İşlevlerini cinler yerine getirir. Türkiye'nin bazı yörelerinde, eski Türk inançlarının izini yaşatan ve esrarengiz güçlere bağlı olduğu kabul edilen, "ednni" adıyla bilinen değişik yerler vardır. Anadolu Türklerinin demonik görüşlerindeki "Mekir" motifi de işlevsel bakımdan ednni motifine oldukça yakındır, (bak: Gn; Nekir-Münkir)

EE-EYE: (bak: İye; Idi-lzi)

EFRASIYAB (A1P ER TONGA): Anadolu ve Azerbaycan Türkleri. Özbekler ve Türkmenlerin eskilerden kalma mitolojik görüşlerine göre. Türk halklarının efsanevî kahramanı, mitolojik ulu ecdadı.

"Efrasiyab" motifi, eski Türklerin mitolojik görüşlerindeki "Analoji" motifinden de çok sayıda özellikler alarak, "Alp Er Tonga" motifi zemininde oluşmuştur. "Alp Er Tonga" veya Tonga Er Alp" aslında, "Efrasiyab"ın Türkçe'deki adıdır. İranlılar. İskit Hakimi olan "Alp Er Tongaya" "Efrasiyab" demişlerdir.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Türklerde soyun liderliğinde bulunan. "Alp Er Tonga" hakkındaki inanç, 11. yüzyıla kadar yaşamıştır. M. Kaşgarfnin "Drvan-ı Lügat-it Türk"ünde. Türk asıllı olarak geçen destan kahramanı "Alp Er Tonga", "Efrasiyab" olarak gösterilmiştir. Divanda bu kahraman hakkında yazılan bölümde. Türkçe'deki Tonga adının Arapça'ya çevirisinde Efrasryab olarak verilmesi, bu iki adın aynı kahramanı anlattığında şüphe bırakmıyor, ö. Hayyam'ın "Nevruzname"sindeki bilgilerden İse Türklerdeki birçok hikmetli sözler ve öğütlerin "Efrasiyab"a ait olduğu anlaşılır. Y. Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig"inde de aslen Türk saydığı "Efrasiyab" ın adı geçiyor. Bu kitapta, Tadmelerin ona Tonga Alp Er" dedikleri anlatılır. Bu efsanevî kahramanın Türkistan Türk geleneklerindeki yerini göstertiyor.

Daha güçlü ulusal düşünceye sahip Karahanlılar ve Selçuklular kendilerinin soy köklerini onun adına bağlamaktadırlar. "Efrasiyabi-

EFRASİYAP

ler" olarak da bilinen Karahanlılar, "Efrasiyab"ın soyundan geldiklerine inanırlar. Pritsak, Karahanlıların soy ağağını, "Efrasiyab" soy ağaa olarak göstermiş ve onun kökünü, "Bilge Kağan" soyuna bağlamıştır. Selçuklularda da otuz üçüncü atadan cetjlerinin "Efrasiyab" olduğuna dair bir inanç vardır. "Efrasiyab" adıyla bilinen bu varlık İran mitolojisinde, şer tanrısı olan "Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır. O, Zerdüştların en katı düşmanı, İranlılarla aralıksız savaşlar yürüten ve yanlışlıkla Alilerin bir diğer kolu sayılan, gerçekte ise göçebe hayatı yaşayan Türklerin -Turanlıların- lideridir. Eski Farsça olan "Avesta"da ise "Efrasiyab" adı, Frengistan olarak gösterilir. Doğrudur.

Orta Asyalı araştırmaların hiçbirisi "Efrasiyab"ın Türk asıllı olduğu kanaatinde değildir. Bazı rivayetlerde onun şeceresini, eski İran (Avesta) kaynağına kadar götürürler. Ancak daha eski kaynaklardan Et-Tabari, El-Bîrûni ve İbn Haldun'da onun soyu Yafes Oğlu Türkün adıyla ilintilendirilmiştir. İran ulusal destanı "Şahname"de, "Efrasiyab"ın Türk soyundan olduğu kaydedilir. Firdevsi, efsanevî Oğuz Han'ın oğlu Kara Han'ı, "Efrasiyab"ın oğlu olarak göstermiştir. Şair 30 binlik cesur Türkmen'in, "Efrasiyab"ın atasının liderliği altında olduğunu da yazmıştır. Türkistan ve Horasan'ın 10. ve 11. yüzyıllar siyasî-toplumsal hayatında, Oğuz Türkmenlerinin hakim konumda olmaları, "Efrasiyab" motifinin sonraki değişikliklerinde giderek daha çok Oğuz epik kahramanı çizgileri kazanmasında etkili olmuştur. Bu anlamda "Efrasiyab" motifinin oluşmasında. Oğuz Han motifinin etkisi de kaçınılmazdır. V. Radlov'un Hun Hakanı Mete'yi Alp Er Tonga ile çok sayıda araştırmanın da Mete'yi Oğuz'la karşılaştırılması da bu bakımdan anlamlıdır.

Alp Er Tonga'nın adı, birçok yer adına da konulmuştur. Bunlar. Kanak, Kazvin, Kum, Nahçıvan ve benzeri yerlerdir. "Efrasiyab"ın kızının adı, "Kara benzer kızım, gelinim" diye, "Dede Korkut Kitabı"nda geçer. Bir grup orta çağ eserlerinde ölümden kaçmak isteyen anlatan mitolojik karakter de "Efrasiyab"ın adıyla ilintilendirilir. O, yeraltında duvarları demirden bir kalenin içinde olan 100 sütunlu sarayda yaşar. Bu saray, yapma güneş, ay ve yıldızlarla ışlandırılır. "Efrasiyab", ölümsüzlüğe kavuşacağına inanır ve bunun için

EFSUN

kurbanlar verir. Hükümdarlık gücüne sahip olabilmek için, birkaç kez "Ferfi ele geçirmeye çalışsa da başarılı olamıyor. **Ferr'e sahip olmak için yedi iklim dolaşır. "Efrasiyab"ın ölümden kaçma isteği, Şamanizmdeki ölümden kaçmayı ve aynı anda Koca Korkutun ölümden kaçma isteğini hatırlatıyor.

EFSUN: Eski düşüncenin ürünü olup, arkaik çizgileri agk bir biçimde görünen, yasak, sınama ve benzeri kavramlarla birlikte, mitolojik içerikli metinlerin bir şekli. Bazı araştırmalar, onu herhangi bir dinin daimî unsuru gibi de tanımlamışlardır. Efsunun gücüne olan inanç, en eski dinî-mitolojik görüşlerdendir. Düşüncenin gelişimini: efsun, din ve bilim olarak üç aşamaya ayıran C Frezer'in görüşüne göre, efsun dine kadar varlığını sürdürmüştür. En eski çağlardan bahsedildiği zaman da efsunu doğadan ayırmak bile mümkün olmaz.

Mitolojik varlık ve ruhlann adlarıyla dolu, büyü bir içerik taşıyan ve bu yüzden de bazen anlaşılmaz olabilen efsun, mitolojik metin tipi gibi, âyin-törende şiirsel mitolojik konum ile en sıkı bağlantıdadır ve onun en önemli unsurundan birini oluşturur. Efsun, mitolojik metinle aynı mantık üzerine kurulur. Bazen en evrensel mitolojilerle bağlanan efsunun nüvesinde çoğu zaman mitolojik motifler bulunur. Bu anlamda efsunlar, şiirsel mitolojik dünya modelinin ana eksenlerinin belirlenmesinde en Önemli kaynaklardan sayılırlar.

Formül özelliği olan efsun, aynı zamanda ulusal mitolojik sistemin gerçek özelliklerini taşır. Bu anlamda ırkın davranış biçimlerinin göstergesi olmakta onun işlevi de efsane veya mitolojik metin kadar önemlidir. Büyü karakterli formüller olan bu kısa metinler, herhangi bir arzu ve dileğin ifadesi olup, belli bir amaca yöneliktir. Efsunun gücüyle şeytanın ruhu ele geçirilebilir. Eski düşünce çağında söz, tanımladığı asim veya objenin dışında olmadığı için, eski efsun kavramından bu kavramın gösterdiği dsme doğaldan bir geçit görünür. Böylece sözle cisim aynı yerde görüldüğünden, efsunun araalgryia, herhangi bir cisme veya insana buiaşılabildiğine inanılırdı.

Efsunlar, metin tipi olarak daha çok paralellik üzerinde kurulur. Bu metinlerin başlıca özelliği, gizli doğa güçleri ve göze görünmez ruhlara yah/anştan ibaret olmalıdır. Mahiyetine göre, efsunun belirli ölçüler dahilinde ve belli zamanda (elin siğilinin geçmişi için, ayın on beşind gününde) söylenmesi, bir ritüeldir.

Efsun, sakral metin olduğundan onun değişik şekiller alabilme ölçüsü de asgarî sınırdadır. Yapısı itibariyle kutsal yasal tipli metinlere yakın olduğu için dokunulmazdır ve herhangi bir şekilde değiştirilmesi yasaktır. Böyle bir değışildik, onun gücünün azalması veya yok olması demektir. Efsun metinlerinde insanı çevreleyen gerçek dünyayla hayal dünyası arasındaki ilişkide kendi ifadesini bulur. Burada, doğayla insanın karşılıklı ilişkileri ve bağılıklar söz konusudur. Bu, kendini doğadan ayırmayan ve hiçbir durumda ona karşı koymayan insanın, doğayla olan derin mistik bağılığıdır. İnsan doğaya benzetilir. Doğayla insan arasında ilişkiler, benzerlik ve paralellikler temeline kurulur.

Tüm bunlarla birlikte, mitolojik metin tipi olan efsunlar hakkında, sabit ve ortak bilimsel bir görüş yoktur. Aslında genellikle tören metinlerine bağlanıp, arkaik ritüelin kalıntısı olan bu metin tipleri, çoğu zaman görünüş itibariyle, smamalı, yasaklar ve mitolojik inançlardan ayırt edilemiyorlar. Çoğu zaman onlann anlamsal yapılarını belirlemek zor oluyor. Bütünlükle, efsun metinleri mitolojik dünya modelinin tam görüntüsünü yaratmak için, mitolojik metinlerin oluşumunda büyük önem kazanır, (bak: Söz)

EJDERHA: Türk halklarının kültüründe, zaman zaman rastlanan ve rengârenk mitolojik görüşlerle bağlı olup doğa olaylarını sembolize eden şeytanî varlık, kötü ruhlu bir motif.

"Avesta"daki "Aji-Dahaka" ile ilgili düşünölüp, eski Farsça'yla ilişkilendirilse de mitolojik motif gibi bir doğaya sahip olduğundan, Ari kökenli Ejderha suretiyle bir ilgisi yoktur. Türk halklarının dilinde adına hem aynı anlamıyla hem de kötü ruh anlamıyla farklı farklı rastlamak mümkündür. Türkmence'de "Ajder-Ajdarha", Kırgızca'da "Ajıdaar", Nogayca'da "Azdaa", Tatarca'da "Ajdaha" ve

EJDERHA

"Az'd'akı" şeklinde kullanılmıştır. Bu ad, Türkler tarafından "Ajday-ya" ve "Ajder" şekillerinde Ball<anlarda yaşayan Slav halklarından Sırplar ve Bulgariann diline de geçmiştir. "Ejderha" adı taşıyan bu efsanevî varlığın Türkiye Türkçesindeki bir adı da "Evren"dir. Çuvaş dilinde "Astaha" şeklini alan bu sözcüğün bir anlamı, "hikâyelerde rastlanan kanatlı yılan", diğer bir anlamı ise "acıklı ruh"tur. O, Çuvaş hikâye ve rivayetlerinde çok sayıda başı olan, insanları ve hayvanları yutarak yiyen, mitolojik bir varlıktır.

Mitolojik düşüncelere göre "Ejderha", hamile kadınınn içine girerek, doğacak çocuğu öldürür. O, bu mitolojik görüşlerin izini yaşıtan hikâyelerde "Simurg"un yavrulannı yer. Farklı Türk halklarının İnanişlannda, "Ejderha'nın yaşadığı yer de birbirinden farklı gösterilir. Özbek, Türkmen ve Kazak mitolojik-halk bilimi metinlerinde, onun yeraltındaki mağarada yaşadığı ve oradaki hazineyi koruduğu yazıyor. Azerbaycan ve diğer Türk halklarının görüşlerine göre ise o, suda yaşar. Bat Sibirya Türklerinde, "Ejderha"nın ormanda yaşadığına inanılır. Başkurt demonolojisinde, son derece büyük ve kocaman bir yılan gibi betimlenen bu varlık, büyük derelerde ve göllerde yaşar. İnsanlar ve hayvanları yutarak yerdi. Başkurtiarda son zamanlara kadar yaşayan görüşlerden birine göre de "Ejderha"nın yaşadığı gölün adı, "dipsiz, doymak bilmeyen" anlamına gelir. Bu da anlamsal bakımdan, Altayların inanışında şeytanî demon "Erlik" saltanatına yalcın bir yerde akan ve adı "Doymadım" anlamına gelen "Toybadım" ırmağını hatırlatıyor.

O, Anadolu Türklerinin inanışına göre doğduğu zaman aniden büyür. Ağzından ateş püskürür ve etrafında olan her şeyi yakar. Söylenenlere göre ejderha, büyük yilandan faydalanır. Yılan, dağlarda cüyür (ceylana benzer, küçüt zarif bir hayvan) veya kel (öküz) ile çiftleşir. Onların çiftleşmesinden doğan ejderha, yere indiğinde Tann, Nisan

EJDERHA

Yağmurları'nı yağdırır. Yağan yağmurların sulanndan dağlardan seller akmaya başlar ve bu seller ejderhayı götürüp öldürür. Hikayelerde verilen şekliyle, ağzından alevler püsküren ejderhanın yüzünden halk, susuzluk çeker. Azerbaycan hikayelerinde ateşin içinden çıkıp, kahramanın üzerine saldıran Ejderha motifine de rastlanabilir. Anadolu hikâyelerinde ise birindarbeden yaralanan, ikinci darbedense ölmek yerine tekrar canlanan bir ejderha motifi vardır.

Altay destan kahramanlarından olan "Kan-Sulutay". taştan yastığa baş koyup, ağzından alevler püskürten, sekiz başlı Ejderha'nın otuz göğsünden süt emer. Bu bakımdan Ejderha motifi, mitolojik ulu ana bütünlüğünün birçok çizgilerini taşımaktadır. Azerbaycan Terekemelerinin halı motiflerinde rastlanabilen bu varlık, evin koruyucusu olarak bile düşünülmüştür. Kül-Tigin Kitabesinde dikkati çeken en önemli motif de kurt başlı ejderha motifidir.

Daha çok sıcaklığın ve kuraklığın sembolü sayılan "Ejderha", aynı zamanda Ölümün ve karanlığın sembolüdür. Zerdüştlükte karanlık temsil etmiştir. Tibet mitolojisinde ise o, sulan hareketi geçirip, yere rahmet yağmurunu yağdıran iyiliksever bir güçtür. Nedim'in, "Görelim, ab-ı hayat aktığın ejderhadan" sözleri, herhalde bu varlığın su konumuyla bağlılığına dayanır. Tasavvufta, dünya malına işaret gibi yorularak, dünya hevesini sembolize etmiştir. Burada insan nefsi, ejderhaya benzetilmektedir.

Mitolojik "Ejderha"nın, düzenli dünyaya karşı savaşı, onun kaos dünyasıyla bağlı bir varlık oluşundan gelir. Bunu göre de en eski uygarlıkların oluşumundan beri. her zaman insanların düşüncelerini meşgul etmiştir. "Ejderha" hakkındaki mitolojik metinler, evrensel bir olay gibi son derece geniş bir şekilde yayılmıştır. Hatta bunun için de İsviçreli psikanalist ve dindar tarihçi K. Yung, onu arkeolojik tipler sistemine dahil etmiştir. Bir fikre göre, "Ejderha", yağışsız kara bulutu temsil eder. Diğer bir fikre göre ise dünya halkları kültüründe çok yaygın olan "Ejderha" motifinde, insanlığın kolektif hafızası ve yeryüzündeki hayvanat âleminin en eski temsilleriyle ilgili hatıralar korunup saklanmıştır.

EMEKET

*Üzcrinde Ejderha ve Simurg
Tasviri Bulunan Türk Halısı,
XV. Yüzyıl.*

Din tarihçileri ve mitoloji bilimcileri için, "Ejderha" motifinin geçirdiği evrimin tüm aşamalarını İzlemek çok zordur. Yaşamı sembollerle örülü eski mitolojik düşünceli insanın gözünde, kökü derin geçmişlerden gelen "Ejderha" da bir semboldür. O, hâlâ oluşumunu tamamlamamış, şekilsiz, biçimsiz güçleri temsil ediyor. Ancak bununla birlikte evreni yaratacak sular âleminin de sembolüdür. Bu İlk sudur ve bu anlamda da "Ejderha", çift anlamlı arkaik demonik bir motif olup, evrenin kaostan doğmasını sembolize eder. Bu anlamda "Ejderha", yapışız ilk kaos motifinin potansiyel tüm hallerini kendinde toplamıştır. Böylece, "Ejderha" motifi, kendi sembolüne göre, kaosla evrenin mücadelesini ve kaosla evren arasındaki geçiş koridorunu sem-

bolize ediyor. Onun için de yapışız olup, biçimsiz özelliğiyle tanınır. "Ejderha", başlangıçta uçsuz bucaksız sulardan İbaret olan, hâlâ kaos halinden kurtulmamış bir âlemi sembolize ediyordu. Bu tanım, "Ejderha'nın yeraltı ölümler saltanatının koruyucu işleviyle tamamlanıyor. Ona göre de yeraltında, dağlar arkasında düşünülen öbür dünyanın sınırında, bu sınır bozanlara karşı durur.

EMEKET: Yakut Şamanizm'inin yardıma ruhları İçerisinde, şamana en çok gerekli olan ruhun adıdır.

"Emeket" ruhu, şamanın varlığında kök salar. Bu ruh, kel ve parmak boyunda bir adamak gibi betimlenir. Şamanist görüşlere göre. "Emeket'i olmayan şaman da olamaz. "Emeket'in başlıca işi, kamlık ederken şamana yol göstermektir. Şaman öldüğünde de onun mezanru çevreleyen kuş görünüşünde ağaç olarak, mezann kirlenmesini Önler ve saygınlığını korur.

ERDOV-ERDOY

ER AD: (bak: Ad)

ER SOKOTOH: Yakut mitolojisinde. "Er Sokotoh Elley" adıyla bilinen mitolojik kökenli bir varlık.

Kültürel bir kahraman gibi, yazın gelişi dolayısıyla yapılan kımız içme merasiminin kurucusu ve ilk İcracısı sayılır. Yakut destanlarının bu tanınmış kahramanının adındaki "Sokotoh" sözcüğü, "tek. yalnız, tek-tenha" anlamına gelmektedir ve "Er Sokotoh"un İlk ata olduğunu irade eder. Onun adıyla ilgili metinlerin en eski versiyonundan biri, "Er Sokotoh adında biri vardı. Göklerden mi indiği yoksa yerden mi çıktığı bilinmiyordu" sözleriyle başlar. Kutsal ağaca yüz tutup, "Nine Ruh" demesinden de anlaşılıyor ki onu büyütüp, yetiştiren de bu kutsal ağaçtır.

Kendi kendinden yaratılan kahraman hakkında yazılmış olan Buryat metni "Alamji Mergen"den de anlaşıldığı gibi, "yalnız" kahramanla, mitolojinin ilk yaratılış çağı arasında açıktan açığa bir bağlantı vardır. "Yalnız" kahraman, mitolojik ilk atayla ve ilk insanla aynı zamanda yaşamaktadır. Bütün versiyonlarda "Er Sokotoh**un gökten düştüğü anlatılır. Hatta bazen Tann onun babası, bazen de atası olarak verilir.

Ateşi elde etmek, kültürel kahramanın başlıca özelliğidir. Versiyonlarından birinde, ateşi elde etme gerçeği, onun kültürel kahraman ve İlk ata olduğunu gösterir. Böylece "Er Sokotoh"un adı. başlangıçtaki herhangi bir kahramanı değil, yeryüzüne düşen ilk İnsanı bildirmiştir. İlk ata olduğu için. şimdiki Yakutlann hepsi ondan türemişler.

ERDOV-ERDOY: Azerbaycan Türklerinin inanışında Su Ruhunu temsil eden mitolojik varlık.

inanışa göre, İnsanlara hiçbir zararı dokunmaz. Ölü gömüldüğü zaman, onun mezan başında üç gün ışık yakılması inana da bu varlıkla ilgili inanışlarla bağlıdır. Yani. "Erdov" ışık gördüğü mezara yaklaşmaz. Azerbaycan'ın Batı bölgelerinde demonik "Guryabani" motifi İçin sayılan özellikler. "Erdov" ile de ilgili olarak düşünülür.

EREN

Anadolu'nun Kars ilinde de "Erdoy" ile ilgili eski Türk inananın izlerine rastlanmaktadır. Buradaki inanca göre, "Erdoy" denilen bu güç, geceleri, ahırdaki atlara binip sabaha kadar koşturur ve kan ter içinde bırakır. ArJann yelesini örer. At sahipleri onu tutmak için. atlann beline katran sürüp, katranın içine iğne batırırlardı. İğne battığı an "Erdoy'u yakalayabileceklerine İnanırlardı. "Erdoy", canını kurtarmak için İğneyi üstünden çkanp atmalıydı.

"Erdoy". geleneksel Türk halk demonik görüşlerinde, kadın drv sinden. uzun boylu, sansın, oldukça güzel ve bereketli bir varlıktır. Onunla konuşulduğu zaman, bereket İle İlgili sözler tersine söylenmelidir. Yani. ona "Gel" demek istenildiği zaman, "Gelme" denilmeliydi.

"Erdoy" ve Al-Hal motifleri, işlevsel yakınlıklarıyla ayırt edildiklerinden, geleneksel demonolojik görüşlerde, çoğu zaman kanştırılırlar. "Erdoy'un suda yaşadığına inanılır. Bu. Su Ruhı ile ilgili söylenenler, ata kültürünün kalıntı lan arasına da girmektedir.

EREN: Dinî inanışlarda, Allah ve evliyalara yakınlık şerefine nail olmuş insan anlamına gelmekle birlikte, geleneksel görüşlere göre, suda yaşadığına İnanılan hayalî bir varlık.

Azerbaycan Türklerinin dilinde, "suya söyle, işitsin, eren yardımına yetişsin", "yalan söylersen, seni suyun erenleri çarpsın" ve benzeri ifadelerle mitolojik anlamsallığını korumuştur. Türkmenlerde, bu sözün kutsal anlamı, büyük olasılıkla, onun eski mitolojik anlamından kaynaklanıyor. Tuva Türkleri de dua ederken, "Gök börü erenim. Kayra Han!" derlerdi.

Büyük olasılıkla, ilk mitolojik metinlerde, "Eren" sözcüğünün Farsça'daki "Yaren" şekliyle anlamsal bir bağılılığı yoktur. Kazakça'daki "(aran" şekli de "Eren" in diğer Türkçelerdeki "i" veya "y" başlangıçlı olabilen, İren-Yaren ve D'iiren şekilleriyle aynıdır. Bu dilde "Eren", sırf kütle bağı bir irade olarak da kullanılır.

"Eren" adı. Türkistan halk kültüründe. "Gayıp iren. kırk şiltan" deyiminde rastlanır. Göze görünmez demonik varlıklardır. Azerbaycan Türklerinde suyla ilgili düşünülen ve suda yaşadığına inanılan

ERLİK-YERLİK

hayalî varlık gibi betimlenen "Eren'e, bir Tuva şamanının dilinde-ki,"... yeddi san d'iirennerim" iradesinde de "d'iiren" olarak rastlanır. "D'iİren"in "Eren"leaynı olduğu gerçeği, dilbilimi aakJamalann-da da karuöanmaktadır. Örneğin. "Yıldız", Artaylarda "Dıldıs" c4a-rak söylenir.

Uryanhay ve Soyonlarda. iki tür eren vardır. Biri yerde, diğeri ise gökte yasar. Gökte yasayan "Eren", şimşek çaktırandır. Tuva şaman lan nın yardıma njhlan içerisinde. "Ağ Eren" denilen ruhlara karşı ayn bir saygı gösterilirdi. İnanişaya göre. göklerle ilişki kurmak, sadece "Ak Eren"ler sayesinde mümkün olabilirdi. Bu ruhun görün-tüsü, Tuva ve Altay şamanlarının başlıca nişanlanndan sayılırdı. Araştırmaalara göre onun motifi. Altaylardaki "D'ayık" motifine denk düşmektedir. Genellikle, sulan, yerleri, ateşi ve ocağı koruyan Rıhlar, tuvalann mitolojik düşüncesinde "Eeren" adıyla bilinir.

Bir Moğol boyu, kendi ecdadını, "İrin Sayn Mergen" adına bağ-lıyordu. Buradaki "İrin", "Eren" ile aynı ses uyumuna sahiptir. Ur-yanhayca'da, bu söz anlam bakımından "Ongon" ile aynı İçeriği ta-şır. O, Potaninin yazdığına göre onun, "Eren ne demektir?" sorusu-na, bir Telengit. şöyle cevap vermiştir: "Şaman."

Buryadarda "Yaaran" denilen Su Sahibi veya Su Ruhuyla bağlı varlıklar ise büyük olasılıkla, Altay dil birliği çağında Türklerden alın-mıştır. AnadoluTürklerindeki "Yaren Baba" adının "Eren'le bağlılığı da şüphe götürmeyecek bir durumdur. Bu balamdan Eren-Yeren-Diren paralelliği, dilbilimi açısından olduğu gibi, mitolojik sembo-lizm açısından da geçerlidir.

Erenliğin. Şamanizm ve İslam değerlerini kendinde yaşattığı bili-nir. Türkistan bahşılan, erenler grubuna, koruyucu şaman ruhlannı da dahil edip dua ederken Erenlerden de yardım isterler. Anlam iti-bariyle Arap kökenli "Evliya" anlayışı da Türkçe'nin "Eren" anlayışı-nın tam karşılığıdır.

ERLİK-YERLİK: Genel Altay mitolojisinde sıkça rastladığımız bir motif. Mitolojik bir varlık olarak çizgilerini, daha çok Güney Sibirya, Altay Türklerinin ve Moğol halklarının mitolojik görüşünü aksettiren

ERLIK-YERLIK

materyaJlerde korumuştur. O. Moğol şaman metinlerinde "Erlik Tann" diye adlandırılır. "Erlik" motifiyle ilgili inanan izlerine, Macar Kıpçaklarda da rastlanır.

Sözlüklerde bazen adına "Yeraltı saltanatının hakimi" anlamıyla. "Yerlik Ayna", bazen de "Erklik" olarak rastlanan bu varlık, bir görüşe göre adı ve işlevleri bakımından, Sumerdeki "YereşkigaTa karşılık gelir. "Yereşkigal" yeraltı dünyasının ağası sayılır. Bu varlığın adı "Yer-eşki-kal" şeklinde. "Yer dünyasının sahibi" gibi anlamlandırılır. San Uyguriarda da "Ertik-Yerlik" adı genellikle ölümler saltanatı, hayat değiştirenlerin yurdu anlamında kullanılmıştır. "Yeriiktin Hanı" (Yerliğin Büyüğü), ölümlerin kaldıkları yerin ağasıdır.

Adına ayrıca, "Erlik Han", "Iriik" (Hakaslarda) ve benzeri şekillerde de rastlanan bu motif hakkındaki görüşler, Güney Sibirya'da. Minusinsk Tatariannndan kalan bir mitolojik metinde. "Ölümlerin hanı imiş İne Han adlı bir han" denilir. Buradaki "Irie Han" adı eski Türkçede "yer, yurt" demek olan, "Irie, erle" sözcüğüyle ilgili görünse de adın "Erlik-Yerlik" olarak bilinen bu mitolojik varlıkla ilgili olma olasılığı daha yüksektir.

Türk mitolojik metinlerinden anlaşıldığına göre o, ilk insan kültürünün kumcusu, yaratıcısı ve ilk İcracısıdır. Onun Türk mitolojisiyle köklü bağlantısı, bazı araştırmalar tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Türk mitolojisinde, Ulu Ana'nın transformasyona uğramış ve birkaç konumdan geçmiş şekillerinden biri gibi olan "Erilk"ın varlığı, eski yazılmış Orhun abidelerinin, Yenisey metinlerinin ve "İrk Bitig"ın dikkatli bir şekilde tekrar okunmasından sonra tam olarak kanıtlanmış sayılabilir. Ancak, geniş Avrasya kültürü zemininde olması onu, eski Türk tannalığına bağlasa da bu motifin köklü bir şekilde Türk orijinli bir mitolojik varlık olduğu fikri, birçok araştırmacı tarafından yapılan çalışmayla henüz kesinlik kazanmamıştır.

"Erlik" sözü, Sagay efsanelerinde yeraltında bulunan bütün demonik güçlere verilen genel bir addır. Bu şeytanî güçlerin liderlerine de Erlik Han adı verilir. Onu bazen Ata, bazen de Bey diye de adlandırır. Altay şaman dualarında İse "Kayrahan" adıyla da anılmıştır. "Erlik Kağan". Eski Türkler arasında Budizm'in ve Budist

ERLİK YERLİK

edebiyatının yayılmasından sonra Budizm'deki yeraio saltanat haki-mi Yama'nın unvanı olarak kullanılmıştır. Ancak bu, Erlik Han'ın tek başına Budist-Lamaist görüşlere bağlı olduğu anlamına gelmez. Buryatlar da ahret dünyasının yeraltı saltanatının sahibi "Erlik Han" adını taşımaktadır ki "Erlik" adı ile aynı kökten olduğuna şüphe yok-tur. ("Erlik", Buryatçada "kan içen" anlamında kullanılır)

Yakutların eserlerinde de Erlik, yeraltındaki uçsuz bucaksız derin sular saltanatının, mavi denizlerin sahibi olan bir ruhtur. Fakat, Saka Türklerinin Şamanist görüşleri ile ilgili verilen bir bilgide "Erlik" adıyla hatırlanan bu varlık, derin sular saltanatı değil ışıklı gök ruhları arasında sayılır.

İlk insanın, bir de ulu ata işlevi vardır. Bu bakımdan "Erlik", İnsanlığın yaratıcısı sayılabilir. Al taylarda ilk insan olarak bilinen, başlangıçta Ülgen'in dostu olduğu söylenen, "Erlik", aynı anda ilk şaman sayılmaktaydı. Bazı geleneksel Altay inanışlarına göre onu Ülgen'in kendisi yaratmıştır. Diğer bir bölümde ise onların kardeş olduğu yazılmaktadır. Atlaylara göre dünyayı yöneten "iyi başlangıç" olarak bilinen Ülgen'den farklı olarak, O, "kötü başlangıcı" temsil ediyor. Aralarındaki mücadele ise insanların canı içindir.

"Kara Nine" denilen kötü ruhlar, "Eriik"ın buyruğu altında yaşarlardı. Bu yüzden de Altaylarda, en büyük felaketler en ağır hastalıklar onun adına bağlanırdı. Hatta. "Erlik" hakkında düşünen birine hastalık saracağına inanılırdı. İnanişe göre Ölüm Meleği. Cehennem Ruhı. yeraltı saltanatı hakimi "Erlik Han", yeraltı dünyasındaki ırmağın kenarında, yüksek bir dağın eteğinde, kırk köşeli taş bir evde yaşar. Altaylıların İplik gibi düşündükleri ruhu da o keserdi. "Eriik"e giden yolda, "Pudak" adında engeller vardır. Şaman bu engelleri büyük zorluklarla aşabilir. Altaylarda, "Eriik"i temsilen bir put olmadığı gibi, onun resmini çizmek de yasaktı.

Hikâyelerde, "Erlik", bir ihtiyar görünümünde tanımlanmıştır. Onun çelik mızrak şeklinde bir tılsımı olduğuna inanılırdı. Bu mızrak, herhangi bir ölümlünün eline geçtiğinde o insan, bu tılsımın yardımıyla, tüm düşmanlarının üstesinden gelebilirdi. Kaçınlardan toplanmış mitolojik metinlerden anlaşıldığına göre ise "Eriik". dün-

ERLİK-YERLİK

yanın yaratılış sürecinde de rol oynamıştır. O. Şoriarda yeraltı dünyasında yaşayan varlıkların lideri sayılırdı. Türk hakiannın görüşüne göre şaman, ölünün veya hastanın ruhunu geri getirmek için yeraltı dünyasına gittiğinde, yüzünü "Eriik'e gösterirse ölür. Tuvalara göre "Erlik", işi gücü insanlara zarar vermek olan bir varlık değildir. Tuva-Kijlerde de yeraltı ölümler saltanatının sahibi sayılan "Erlik", görünüş itibarıyla Kazakların "Albastfsına benziyor. Kazakların "Albastı"sı, çok iri ve uzun göğüslerini omuzları üzerinden arkasına atarak geçen bir yaşlı kadın görünümünde betimlenir.

Altay Türklerinde. "Erlik Haan" adını taşıyan bu varlık, en kötü ruhlardan sayılmıştır. Epik metinlerdeki yaklaşıma göre, onun göz kapakları bir kanş, yüzü kan gibi kıpkırmızı ve saçları dimdiktir. "Erlik Haan", yeraltı dünyasının ağası, karanlık dünyanın büyücüsü sayılır. Kötü bir insan öldüğü zaman onun ruhu "Eriik"ın saltanatına düşer. Onun elinde, yeşil demirden bir kılıç ve insan kemiklerinden yapılmış bir âsa vardır. O bir şey içmek için, insan kafatasını kullanır. Bedenini baştan aşağı yılanlar sarmıştır. Bir yerden başka bir yere giderken, domuz boynuzlu öküzün sırtında gider.

Şaman övgülerinde "Eriik"ın kızları, utanmak bilmeyen, çirkin ve ahlaksız olarak betimlenir. Onun dokuz kızı var ve bunlardan hiçbirinin de adı yoktur. "Eriik"ın kendisi de kötü ruhlardan lideri sayılır. "Körmos", "Yeek", "Aza", "Şulmus" ve "Yetker" gibi bütün kötü ruhlar, onun hükümlerine altındadır.

Altaylıların inanışlarına göre "Erlik"ın, insanlardan istediği başlıca bir şey var: kurban. Eğer insanlar kurbanlarını zamanında verirlerse, onlara zarar vermek yerine, diğer kötü ruhlardan korunmaları için oğullarını onların yardımına gönderir. Altaylıların inanışına göre, her köyün kapısını, onun bir veya iki oğlu korur. Şamanların birçoğu, onu ve oğullarını yardımcı ruhlar olarak görürler. "Erlik" ve onun saltanatının Altay metinlerindeki görüntüsü, Şamanizmdeki görüntüyle uyuşur. İşlevleri bakımından kanşkgibi görünen "Erlik", aslında karışık değildir. Bu karışık görünüm, motifin kendi kendine şekillendiği ve kendini oluşturan geleneksel sistemde geçirdiği evrimin sonucudur.

ERLİK-YERLİK

Zaman zaman, beyaz sakallı İhtiyar bir din adamı olarak düşünülen "Erlik", Tuva-Kijlilerin görüşlerine göre de kadın görünümünde olup, uzun göğüsleri olan Al Anasına benzer bir varlıktır. Altay Türklerinin görüşlerinde de "Şulmuslar", hem kadın ve hem erkek görünüşünde düşünülmüşlerdir.

Sayan-Altay halklarının inanışına göre, ölümler saltanatının sahibi olan "Erlik", tek gözlü, balina gibi biri değildir. Ancak anormal derecede uzun kirpikleri gözlerinin üstünü örtmüştür. Yakut demonolojisi nde, yeraltı dünyasının hakimi "Arsan Duolay" da böyle betimlenmektedir. Altay kahramanlık destanlarındaki. tek gözlü Kahraman Erliğin her gelişiyse âleme karanlık çöker, rüzgâr eser. fırtına kopar ve yer sarsılmaya başlar. Bu durum, demonik gücün, yeraltı ölümler saltanatının hakimi olması işlevine uygun düşmektedir.

Kazak hikâyelerinde, yeraltı saltanatının hakimi olan mitolojik motif de eski Türklerdeki "Eriik"İn birçok izini koruyup, saklamışnr. Yer-Töstük hikâyelerinde yeraltı dünyasının hakimi, "Temir Han" taşır. Altayların mitolojik dünya görüşlerinde ise "Temir Han". "Erlik"ın oğullarından birinin adıdır. Sibirya Türklerinde yeraltı dünyanın tanrısı sayılan "Yerik"ın, Altay inanışlarına göre. ejderha görünümünde betimlenen ve İnsanların canlarını alan yedi oğlu vardır. "Erlik"ın oğullarının adlarındaki sözcükler, onların değişik tabiatlı olduklarını gösterir.

"İlk İnsan" sureti ile karşılaştırılan ve önceleri Ülgen'in dostu olduğu söylenen "Erlik"ın, daha sonraları göklerden yere, oradan da yeraltına indirildiğine dair bir yorum vardır. Hiç kuşkusuz bu yorum, mekanik dünya görüşü sayesinde ortaya çıkmıştır ve motifin, anlamsal yapısını açıklayamıyor. Aslında "Erlik"ın, gökten yere atılması ve ilk insan veya insanlığın ecdadı olması, tam bir dönem oluşturur. Değişime uğrayan Altay metinlerinde, hatta işgald bir han olarak ortaya çıkan "Erlik"ın gökten yere atılması motifi, Tann Evladı" denilen gök oğlunun yere atılmasıyla benzerlik gösterir. Bu bakımdan da Yakutların Tann tarafından göklerden yere kovulmuş Tenha Adam" motifleriyle kıyaslanabilir.

ERVAH

ERVAH: Eski Türk dilinin temellerinden olan, ata kültüye bağlı olan bir anlayış.

Bir grup saygın kaynaklarda, kökenine göre, "Avesta"daki Fra-vaşlarla da ilgili olduğu yer alır. Bu fikre göre, bu varlıklar En/ah adını, islam'ın kabulünden sonra almışlardır.

Müslüman-Türk halklarından birçoğunun inanışlarında, göze görünmezleri sadece ervahı olanların görebileceğine inanılırdı. Ervahlar, Türklüklerin inanışında, Al gibi güçlü, her şeye kadir ve istedikleri zaman şekillerini değiştirebilen varlıklardır. Acıklı ruhlardan söz edildiği zaman, "Al-Eıvah" iradesini de kullanıyorlar. Çuvaş dilinde ise bu söz "Ruh, ruhlar, dünya değiştirmiş ecdadın ruhları, can" anlamına gelen "Arpah-sarpah" şekline dönüşmüştür.

Bu sözcük Arap kökenlidir. Bir merasim adının içinde de kullanılan bu ifadenin temelinde, Arapçadaki "Ruh" sözcüğü bulunur. "Ruh"un çoğul hali "Ervah"dır. Tatarcada "Arbah", Kazakçada "Eruah", Kırgızcada "Arbak", Türkmencede "Aıvah" gibi kullanılmıştır. Türkmen dilinde, "acıklı ruhlar, dn, şeytanlar" anlamına gelen "Arvah-jın" şekli de vardır.

Dinî-mitolojik içerikli bir sözcük gibi "Ervah". Türk etnik-kültürel gelenekleriyle bağlı görüşleri kendinde yaşatmaktadır. Türk halklarının inanışına göre, ölenlerin ruhları olan bu ervah, dünya üzerinde yaşayanları onlara dikkat etmesini ve kurban vermesini isterler. Günlük yaşamın tüm zor anlarında yine onlara yüz tutulurdu, atalarının ruhlarıyla ilgili inanışlara, Türk halklarına komşu olan Tadıklarda de rastlanabilir, (bak: Cet)

ESHATOLOJİ: (bak: Dünyanın Sonu; Eshatolojik Mitler)

ESHATOLOJİK MİTLER: Eshatolojik mitlerde dünyanın sonunu sembolize eden işaretlerden, mahşer gününden ve evrensel kazardan bahsedilir.

Bu anlamda evrenbilimi modelinin son sınırının göstergesi olarak ortaya çıkan bu mitler, aslında kozmogonik mitlerin değişik şeklidir. Yani, burada evrenden kaosa doğru ters bir süreç işler. Ancak

ESHATOLOJİK MİTLER

yaratılış, daimî bir gelişme ve yenilenme halinde düşünüldüğünden kıyamet, hemen ardından dünyanın tazelenmesini getiren bir devre olarak da kavranabilir. Onun için de yaratılış mitlerinde kainatı yaratan bir sembol olan su, eshatolojik mitlerde dünyanın sonunu getiren bir semboldür. Dünyanın sonu hakkındaki eshatolojik görüşler bu anlamda deveren eden zaman düşüncesinden kaynaklanıp, kozmoloji modeli çerçevesinde yine de kozmolojik mitlere bağlanır. Eshatoloji mitlerde, kaosu temsil eden ve ahlaksızlığı, adaletsizliği yapan güçler, yaratılış çağından beri dünyanın dengesini ve düzenini bozmaya çalışan güçlerdir. Bu güçler, düzenleyici kaosla dağınıka kaos arasındaki savaşın ortasında dururlar. Şeytanî dünya güçlerinin fallaşması sonucunda, yeryüzünde birçok olumsuzluklar ortaya çıkıp dünya düzeni bozulur. Türk mitolojik düşüncesinde de dünyanın sonu böyle varsayılır. Yani burada dünya düzeni herhangi bir evrensel felaketle değil, toplumsal düzenin bozulması şeklinde kendini gösterecektir. Kıyametin, evrensel felaketlerle görünmesi olayına arada sırada rastlansa da bunlar açık bir şekilde yabana etkilerin izini taşırlar.

Türk mitolojisinde, eshatoloji ile ilgili düşünceleri aktaran mitolojik metinlere pek rastlanmaz. Eski Türk yazılı abidelerinde de eshatoloji düşüncesini doğru düzgün bir şekilde anlatan bölümler yoktur. Araştırmalar bunun sebebini bir yandan Tannalık ve Şamanizmdeki ölüp-dirilmeye bağlarken, diğer yandan da dünyanın sonu fikrinin eski Türklerin düşüncelerini yaratılış sorunu kadar meşgul etmemesine bağlıyorlar. Bu anlamda, dünya düzeninin bozulması, Türk eshatoloji metinlerinde yalnız toplumsal ahlakî değerlerin bozulması şeklinde yansımaları bulur.

Türk eshatolojik modelinde karşılaştığımız çok sayıda metinler içerisinden, "bahşılar pîri" ve görünmeyenler dünyasından haber veren evliya Korkut Ata'nın adıyla bağlanan metin parçaları. Özel bir önem kazanıyor. Bu metinde. Dede Korkut'un geleceği gördüğü yazılıdır. Bu metinlerin başlıca içeriğini görünmeyenler dünyasından haberler oluşturur.

Şamanın gelecekte verdiğİ haberlerden hiçbir farkı olmayan bu

EŞİK

metin, tam olarak O. Ş. Gökyayın. "Dedem Korkutun Kitabında, "ilaveler" bölümünde yer alır. Burada Dede Korkut, Oğuz cemiyetinin geleneksel değerler bakımından ahlak ve terbiyeye zıt sayılabilen davranışlarını tek tek sayar. Bu davranışların gelecek belâların habercisi olduğunu söyler: "Ol günleri görmeden söyledim ben Dede Korkut..." diye, o günleri görmek istemediğini açıkça ifade eder.

Burada ortaya çıkacak doğal felaketler de etnik-manevî, toplumsal-ahlakî değerlerle paralel şekilde betimlenir. Göçebelikten, yerleşik hayata geçmek, göçebe kültürünün taşıyıcısının gözünde nasıl bir feiaketse. bir insanın başka bir İnsanın yanında saygısının kalması, ataya-anaya, oğula-kıza şefkat ve merhametinin olmaması, analar dururken kızların buyur etmeleri, atalar dururken oğulların söz söylemesi de gelecek büyük felaketlerin işaretidir. İnsanın doğanın İşlerine el atarak onun düzenini bozması, aile içindeki düzenin bozulmasından ayrı düşünülemez. Burada, Allah'ın emriyle, bir evliyanın dilinden bir şehrin başına neler gelebileceği anlatılır.

EŞİK: Mitolojik görüşlere göre, doğa-uygarlık karşılaşılmasında, uygarlıktan sayılan ev ve benzeri şeylerle doğa âlemi sayılan çevre arasındaki sembolik sınır.

Geleneksel görüşlerde mitolojik anlamlarla yüklenmiştir. Örneğin, eşikte görüşmek veya karanlık başlayacağı zaman eşikte oturmak iyiye yorulmaz. Eşiğe böyle sembolik anlamlar kazandırılması onun, dirilerle ölümler arasındaki bir sınır olduğuna yönelik düşüncelerden gelir.

Azerbaycanlıların geleneksel görüşlerine göre bir evliya olan, "Kara Çuha", evin eşiğinde durur ama göze görünmez. Evin eşiğine vardığın zaman, "Kara Çuha "ya selam vermelisin. Bir diğer inanaşa göre de eşiğin kendi sahibi vardır. Bu varlığın adı, "Astana G-ni"dir. Akşam üstü, hava kararmaya başladığı zaman eşikte oturmak veya eli koynunda durmak olmaz. Çünkü bu sıralarda, "Bizden İyiler" denilen şeytanî ruhlar daha aktif olurlar. Söylenenlere göre, bu sıralarda eşikte kim durmuşsa, "Eşik Cini" onu vurabilir.

EV İYESİ

ETNOGONİK MİTLER: Dünyanın yaratılması sürecini aksettiren mitolojik metinlere göre. kozmogonik sürecin yani evrenin kaostan aynılma olayının sonuncu aşaması toplumsal düzenin kurulmasıdır. Etnogonik mitlerde, toplumsal düzenin kurulması, dünyanın düzene girmesinin son aşamasıdır.

Mitolojik araştırmacıların. etnogonik mitler üzerinde yaptıktan araştırma!ann sonucuna göre. mitolojik gelenek taşıyıcısı olan halklar ve etnik birlikler, bütün insanlığı kendilerinde görmüşlerdir. Kendilerine verdikleri adların anlamlarından da görüldüğü gibi, "insanlar" denilince, herhangi bir başka ırkı değil, yalnız kendilerini düşünmüşlerdir. Bunun mitolojik çerçevedeki iradesi "Oz-Ozge" olarak karşımızı çıkar.

Etnogonik mitler, ilk ata anlayışıyla bağlıdır. Çünkü toplumsal düzenin oluşumu ve kuruluşunda, mitolojik ata ve ilk kahramanlar aktif rol oynarlar. Mevcut metinlerde ise ilk ata olarak, daha çok Türkün adı geçmektedir. Türk etnogonik mitinin ilk şeklini gösteren belli bir metin elde olmasa da araştırmalar, mitolojik sistemin genel kuralları çerçevesinde bu metinlerin varlığını mümkün görüyorlar.

EV İYESİ (EV SAHİBİ): Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerine göre. her evin bir iyesi (sahibi) vardır.

Bazen onun kısa boylu bir erkek şeklinde betimlendiğine dair bilgiler vardır. "Ev İyesinin adına bazen "Ev Gni" de denilir. İnanişaya göre, sahibi olduğu eve her gün gelen "Ev İyesi" hoşuna gitmeyen bir durum olduğunda, örneğin evin ışığını sönmüş gördüğünde, sinirlenir. "Ev İyesi", bir melek olduğu için göze görünmez. Hem evin bereketli olması hem de o, evdekilere zarar vermesin diye, eve her girildiğinde "selam" vermek gerekir. Çünkü "Ev İyesi", her zaman evin içindedir. Selam verilmediği zaman onlar küser gider ve evin bereketini de götürürler. Ev harabeye dönüşür.

İlginçtir ki bu inanış, iyilerle ters konumda olan "Bizden Yeğler" için de geçerlidir. Bir mitolojik metinde, boş eve girildiği zaman bile selam verilmesi gerektiği yazıyor. Çünkü evde her zaman "Bizden Yeğler" vardır. Onlar selam verilmediğinde küser giderler ve

EVLIYA

ev harabeye dönüşür. Bu durum bir yanlışlık sonucu ortaya çıkmadıysa, böyle bir görüşün hem iyelere hem de "Bizden Yeğler"le ilinrlendirilmesi, mitolojik düşüncenin İç yasalan gibi değerlendirilme-
lidir.

Ev ryesi'ye ilgili inanışlar, diğer Türk halklarının geleneksel görüşlerinde de yer alır. Ömegin, Nogaylarda, "Uy İyesi" denilen bu demonik güç: kötü. zararlı bir ruh ve İnsanlara düşman olan demonik bir varlıktır. Boş yerlerde olduğu gibi. insanların yaşadığı yerlerde de mesken tutabilirdi. Zayıflıktan kemikleri görünen bu ihtiyar kadın, karanlık bir köşede oturur, akşam olduğu zaman, hayatta ne varsa hepsinin yerini değiştirir ve dünyayı kanştır. Hiç beklenmediği bir zamanda bağırarak insanları korkutur. Onunla karşılaşmanın, sınırları bozacağına ve deliliğe yal açacağına inanılır.

Nogaylardan farklı olarak. Başkurtlarda. "Ev. İyesi", iyiliksever bir ruh olarak tanımlanmıştır. Kazan Tatarları ve BaşkurtJann demonolojik görüşlerine göre o. kadın kılığındadır ve sık sık "Abzar İyase" ile kanştırılır. Adına "Oy İyesi" denilen bu varlık aileyi korur ve gelebilecek belâlardan onları haberdar eder. "Ev İyesi", Batı Sibirya Tatarları'nın Sibirya görüşlerinde ise garip görünüşlü, kötü huylu bir küp kansı ruhudur. Ona göre de bir evde "Ev İyesi" bulunursa, orada yaşayan herkes hastalanacak veya ölecektir.

Görüldüğü gibi, aynı etnik-kültürel gelenekte aynı ad altında bilinen demonik varlıklar, birbirine ters anlamlarla anılabilirler. Bazen iyi bazen de kötü güç olarak ortaya çıkabilirler. Bunun etnik-kültürel gelenekte kendine has aglaması vardır. Önemli olan, motifin işlevsel-anlamsal özelliğidir, (bak: İye; İdi-İzi)

EVLIYA: Türk halklarının inanışlarında görünmezler alemiyle bağlantıda olduğu düşünülen varlık. Allah tarafından gönlüne ilham verilen evliya, kalbinde açılan kapıyla keramet sahibi olan insandır. Allah'ın, ona görünmezler âleminden gelen bir ışık gibi ilham verdiği için. O "ne derse olur!" çalışmakla evliya olunmaz.

Geleneksel dinî-mitolojik düşüncelerde evliyalann mucize yaratabildiklerine. gelecekte haber verebildiklerine, hastaları tedavi

EVLIYA

edip. hatta ölüleri diriltebileceklerine İnanılmıştır. Burak Baba. Kamber. Dede Korkut. Hızır ve Hazreti Ali. Türk-Müslüman evliya tipleridirler. "Kayıp Erenler" denilen varlıklar da göze görünmeyen evliyalardır.

Ecdat ruhlanyla bağlılığın iradesi olarak kabul edilen evliya motifi-
nin oluşumunda eski Türk inançlarının, İslam-Türk tasavvufunun ve halk sūfiliginin büyük rolü olmuştur. Daha sonraları ata kültürüyle üst üste gelen evliya kültürü, halk Müslümanlığının temelini oluşturmuştur. "Evliya" kavramı. Arapça'da "dost, arkadaş, yardıma" anlamında kullanılan "veli" sözcüğünün çoğul halidir. Türk dillerinde ise tekil bildiren sözcük olarak kullanılmıştır.

Din toplumbilimcileri, zaman zaman halk Müslümanlığının da böyle bir anlayış etrafında oluştuğuna kanaat getirirler. Ancak onun Türk halk inanışlarında kazandığı anlam ile Kurandaki "veli" veya "evliya" anlayıştan arasında derin bir bağlantı görünmüyor. Evliyalann keramet sahibi olduklarına dair inanç, onlara peygambere yakın bir konum kazandırdı. Peygamberlerin evliyalardan ayn ve daha üstün olduklarını gösterme isteğinden, 9. yüzyılda "Hatem-ül Enbiya"ca benzer bir şekilde "Hatem-ül Evliya" anlayışı ortaya çıkmıştır. Tann'nın evliyalan her türlü beladan koruduğuna ve onların dediklerini kabul ettiğine inanılmıştır. Bunun için de evliyalar, Türk insanının gözünde ruhanî bakımdan bir sığınak yeri olmuşlar.

Elbette evliyalann hepsi, kült konusu olmamıştır. Bir evliyanın öldükten sonra unutulduğu halde, başka bir evliyanın külte dönüşebilmesi konusu ise o ırkın bazı toplumsal psikolojik gerçekleriyle ilgili bir konudur, "ölmeyen bir ölü" olan evliya, halkın inandığı tüm dinî-ruhanî ve ahlakî değerlerin sembolüydü. Onun sağlığında, halk ona korkuyla karışık bir saygı gösterirdi. Çünkü ona karşı yapılacak herhangi bir saygısızlığın cezasız kalmayacağına inanılırdı. Onun adı sağlığında bile efsanelere bürünebilirdi. Ölümünden sonra da onun gücünün devam ettiğine inanılırdı. Evliyalann ruhanî gücü. Tann katında yardıma olacakları düşüncesini doğuruyordu. Onlar halkın gözünde "Hak'tan yaratılmışlar" olarak görünürlerdi. Onların türbelerine insanlar giderken içlerinden niyet tutarak giderler-

EVLIYA

di. Örneğin, kısır kadınlar, evliya bildikleri San Âşık'ın mezan başına gidip, "Sen Hak'tan yaratılmışsın. Bana da Hak'tan bir evlat ver!" diye yarvanlırdı.

Tann'nın sevgi, yardım ve desteğine layık olmuş evliyanın mezan

veya türbesinin varlığı bile bu evliyaya gösterilen saygının bir göstergesidir. Bu mezar veya türbenin normal mezarlıklarda değil, daha dikkat çeken yerlerde olması da tanrısal bağlantının diğer bir göstergesidir. Çünkü orası genelde ziyarete gidilen, tören yapılan ve kurban kesilen yerdir.

Türklerin evliya ile bağlı dinî düşüncelerinin kaynağını, İslâm'a kadarki eski Türk inanıştan oluşturur. Ancak İslâmiyet'in Türk halkları arasında yayılmaya başladığı dönemlerde, yani 5. yüzyıldan itibaren artık Müslüman Türk evliya tipinin oluşumu için zemin hazırlanmıştı. Evliya kültürünün oluşumunda Şamanizmin etkisi de yadsınmaz. Gelecekte haber veren, hastaları iyileştiren, göklerde uçabilen ve ateşte yanmayan Türk şamanlarıyla ilgili özelliklere, Bektaşî ve diğer tarikat çevrelerinde yazılmış metinlerde anlatılan evliyalar da sahiptir.

Bütün bunlarla birlikte, evliya kültürünün oluşumundaki en önemli yeri Şaman izme kadarki eski Türk dinî inanışların başlıca kaynakları olan ata kültürü alıyor. Türk halklarının en eski ve en köklü inanışlarından olan ata kültürü, ata ruhlarının kutsal bilindiği düşünceye dayanır. Bu yüzden de ata ruhlarına kurbanlar kesilir, mezarları dokunulmaz bilinirdi. 1890'larda Türkistan'ı dolaşan Fransız tarihçi F. Qrenard farklı bölgelerde evliya kültürüyle ilgili gördüklerini ve şahit olduğu ziyaret ve kurban törenlerini araştırarak, buradaki evliya kültürlerinin eski ata kültürleriyle ilgili olduğu kanaatine varmıştır.

Mitolojik düşüncede ahret dünyası ve bu anlamda da atalar ile bağlantılı olan evliyalar, ata ruhlarına olan inanışların yerini tutmuşlar. Sonraki çağların Müslüman-Türk halk inanışlarındaki ilk Türk evliyanın da cet ruhunun iradesi olan "ata" adıyla çağınlmışlar. Onun için

EVLIYA

bazı kaynaklarda örneğin, Korkut Ata, "Derbent Oğuzlan arasında yaşamış şeyh" olarak adlandırılır. Müslüman Türk inanışlarındaki gerçek evliya tipi, Korkut Ata'nın varlığında kendi yansımasını bulmuştur. Türkistan bahşılannın adına "Ata Korkut Evliya" dedikleri ulu cet ruhu olan "Dede Korkut", gerçekten de evlialık ve keramet sahibi olduğu için, Dede Korkut Kitabı'nda onun hakkında "Vilayet İssi" deniliyor. Cet ruhuna tapmanın bir iradesi olan Korkut Ata, kopuzlu bahşılann yardım diledikleri bir evliyadır.

Görünmezler âlemine olan inanç, tüm dinî inanış sistemlerinin temelidir. İslâm düşüncesinde görünmezler âlemini bilmek sadece Yaratan Allah'a aittir. Onun için de Korkut Ata evlialığının içeriği, bu düşünceyle tam olarak açıklanamıyor. Aslında ise Korkut Ata da bir evliya olarak geleneksel Türk düşüncesinde görünmezler âlemiyle bağlıdır. Dediği şeylerin olduğu Korkut Ata, görünmezler âleminden türlü haberler verir. Çünkü Allah'ın günlüne İlham verdiği bir evliya ve keramet sahibidir. O, bir "Vilayet İssi"dir. Korkut Ata'nın mezan nın Sır Derya sulannın aşağısında, Derbent yakınlann-da, Anadolu'daki Van harabeleri içerisinde ve Azerbaycan'ın Kuba ilçesindeki Hangah köyünde olduğu söylenir, (bak: Korkut Ata)

Hızır'ın da birkaç yerde mezan olduğu söylenir. Bütün bunlar, kutsal bilinen bu varlığın belâlardan koruyucu olduğuna olan inançtan gelir. Bu düşünce, evliyalışan Yunus Emre için de geçerlidir. Gence yakınlannında yıkık dökük bir mezar vardı. Kısır kadınların çocuk diledikleri bir şeyhe aitti. Bu "kerametli" türbenin, Azerbaycan'a onur getiren büyük şair Nîzamî'nin mezan olduğunu Dilenlerin sayısı çok azdır.

Arkaik ve geleneksel halk kültürü doğ?asının gözden geçirilmesi, göstermiştir ki, geleneksel kültürle yaşayan halkın düşüncesini, hadiselerin gerçekte olup olmadığı, ayrıntılan, sırası veya karakterlerinin gerçekte yaşayıp yaşamadıkları ilgilendirmiyor. Yani sözel gelenek, tarihî bilgileri koruyup saklamak yolunu seçmiyor.

Gizli doğa güçleri olan iyeler ve melekler de geleneksel Türk düşüncesinde bazen evliya sayılmışlar. Örneğin, koruyucu ruh olun Humay İlâhesi'ne. Şor Türkleri "May Ezi", "Manas" destanında

EVLIYA

"Umay Ene Perište..." (Umay Ana ferîştah) ve Kazakistan'ın batı bölgesinde "May Eulie" (Umay Öviiya) denilmiştir. Melek kılıklı bilinen evliyalann bir cet ruhu olup. belâlardan koruduklanna inanılmıştır.

Türk-Müslüman halklardakı evliya İnancıyla, doğa güçlerine olan inanan iradesi sayılan "izi-rye" kültü arasında da derin bir bağlılık vardır. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerindeki "Kara Çuha", bir evliya olarak bilinir. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde ve Kırgız çöllerinde "Evliya Ata" gibi coğrafi adlar, oralarda mezarian bulunan Türk evliyalann adlarıyla bağlantılıdır. Kazakistan'daki bir grup doğal objelerin "Aulie Agaş" (Evliya Ağaç) adını taşıması da geleneksel düşüncelerde evliya anlayışının nasıl bir yer tuttuğunu öğrenmek açısından önemlidir. Türk-Müslüman evliyalannndan birçoğunun mezan belli olsa da yardım İstendiği zaman yetişmeleri, bu evliyalann ölümsüz olmalannın dolaylı yolla onayıdır.

F

FADİME-İ ZEHRA: Azerbaycan Türklerinin mitolojik inançlarına göre, doğan bütün kızları Hal Anası'ndan ve cinlerden korur. Yeni doğmuş bir kadın eğer "Fadime-i Zehra'yı yardıma çağırırsa, Hal Anası ve cinlerin ona hiçbir zarar dokunamaz.

Ayrıca, "Bahşılık Risalesi'ne göre, bahşılığın pîri, Hazreti Fadime sayılır. Bahşılan ve onların sanatını koruyan da yine odur. (bak: Fatma Ana; Aşapatman)

FALCILIK: Öbür dünya güçleriyle ilişki kurularak, gelecek hakkında bilgi elde etmeyi amaçlayan kutsal bir merasim. Falcılığın temelini, evrensel inanç ve düşünceler oluşturur. Eski çağ insanı, rastlantı sonucu olanları dünyadan kovmaya çalışırdı. O varırlarsa oldukça gizli olurdu. O bakımdan falcılık önemliydi. Belirli koşullara uyulduğu takdirde, insanın kendi kaderi hakkında bilgi sahibi olabileceği inana, falalığın temelini oluşturur.

Geleneksel cemiyetler, gelecekte neler olacağını bilmek için, öbür dünya güçlerinin verecekleri bilgilere her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Bu anlamda fal, mitolojik görüşlü bir insanın gözünde, daha doğru bilgi verdiği gibi, gerçekliği bile değiştirir. Belli ruhsal hal yaratır ve gelecekle ilgili, insanın önceden bildikleriyle örtüşen haber vermekle inandırıcılık kazanır.

Türkistan şamanının bir adı olan "Falbin", lalalıkla Şamanizmin aynı kökten olduğunu açık bir göstergesidir. Bu "Falbin"ler, Orta Asya Türkleri arasında da şamanın işlevlerini yerine getirmektedirler. Falbin'in işlevi, bir sistem olarak sonraki çağlarda Şamanizmden ayrılan başlı başına bir sanattır.

Mitolojik ve halk kültürüyle ilgili metinlerin araştırılması ve şa-

FALCILIK

man metinlerinde önemli bir yer tutan falcılığın doğasının öğrenilmesi, ilk şamanların daha çok fala olduklarını gösterir. Şamanların, hayvan kemiği, ok ve yay ile fala bakmaları da bunu kanıtlıyor. Eski Çağatay edebiyatlarında da "Fala bakmak ve yağmur yağdırmak" anlamında kullanılan "Elmi Yay" ifadesi yer almaktadır. Tuva şamanları hastayı iyileştirmeye geldikleri zaman, tokmaklarını atarak fala bakıp, hastanın gelecek talihini bu yolla belirlemeye çalışırlardı. Türk göçebeleri arasında âşıkla fala bakma âdeti vardır. A. inan, Semerkant vilayetini kuşatıp orduyu saldırıya hazırladığı zaman, Han'ın yaptığı âşık falı hakkındaki hikâyeden bahseder. "Selçukname" ve "Kitab-i Diyarbekriyye" eserlerinde de savaştan önce âşık falı atıp, falın gösterdiği doğrultuda hareket eden Türk hükümdarlarından bahsedilir. Azerbaycan bölgesinde âşığın, sazla fala bakması olayı da yazılanlar arasındadır. Saz çalmanın daha sonra Allah'a ibadet gibi görüldüğü de bu temele dayanmaktadır.

Uyguriardaki fal kitabı, "İrk Bitig" idi. Buradaki "ırk" sözcüğü, eski Türkçede fal anlamına gelirdi. İlk şaman olan "Aan Arkıl Oyun" ve Oğuzun bilgiç veziri olan "İrkıl Han" adlarının temeli de "Fal" anlamına genel "İrk" sözcüğüne dayanmaktadır. Şamanizmin benzer işlevini, Azerbaycan Türklerinin halk kültüründe bahalar, görücüler, dndler ve lalalar yerine getirir. Eski Uygur Türkçesinde, "uyku, rüya, fal" anlamındaki "Körüm" kökenden gelen "Körmükçü" sözü vardı ve "fala, münecdm, yıldızlara bakan, kâhin" anlamında kullanılırdı. Bu sözcük, anlamsal olarak, Azerbaycan Türkçesindeki "Görücü" sözcüğüne yakındır.

Falalık, islâm nomılarıyla bir araya sığdınamamıştır. Onun için de İslâm'da lalalığın cezası, kılıçla öldürmek olarak belirlenmiş ve onun sözlerini doğru kabul edip uyanlar, kâfirlerle bir tutulmuştur. Dua yazmak ve yazdırmak, büyü yapmak ve yaptırmak, nazardan korunması için çocukların üstüne bir şeyler dikmek, bilinmeyen bir şeyden haber vermek ve bunun gibi şeyler, Tann'ya saygısızlık olarak görülmüş ve "Böyle bir insanın namazı, kırk gece kabul edilmez" denilmiştir.

FALLIK KULTU

FALLIK KÜLTÜ: Eski uygarlıklarda inanılmaz bir gücü, yaratma becerisi olan gücü sembolize eden arkaik bir kült.

Bolluk ve bereket tapınışı da kendi pratik anlamını, mevsimlerin değişmesiyle ilgili yapılan "Fallık" merasimlerinde bulmuştur. Bereket amaçlı bu merasimin evrensel bir karaktere sahip olmasını, arkeolojik, tarihî ve etnografik araştırmalar da ortaya çıkarmıştır. Başkurtlarda, "Kut Ata" denilen ağaçtan yapılan Fallus heykelciği de fallık kültürünün kalınölanından sayılır. Üzeri buğdayla dolu. geceden hazırlanmış olan Fallus, Kazan Tatarlarının yaşadığı yerlerde, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya gkmıştır. İbn-i Fadlan'ın yazılanndan anlaşıldığına göre, Başkurtlarda, erkekler bir erkeklik göstergesi olarak, boyunlarına Fallus'a benzer bir atkı atarlardı. Birçok gelenekte de dünyanın yaratılmasıyla ilintili mitolojik inanışlarda fallık kültürünün açık İzine rastlanmaktadır. Toprakla, bolluk ve üremeye bağlı olan bu kült, bazı araştırmalara göre, göçebe ruhlu uygarlıklara yabana sayılır.

Azerbaycanlıların Kosa oyununda da fallık özellikli danslar olduğunu söylemek yanlış olamaz. Bir zamanlar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde, oynanan Kosa oyununda boru şeklindeki bir kemiğe bez dolanıp Fallus haline getirilerek, dans edilir ve kadınlara doğru çevrilirdi. Bu oyun da bereket ve bolluk için oynanırdı. Ancak bu oyun, yanlış olarak, Dionis geleneklerinin bir kalıntısı gibi gösterilmiştir.

Merasim karakterli oyunlarda her zaman Fallus olayına rastlanır. Fallus ve dansla toprağın bereketli olacağına inanılır. Pfrierde ve ocaklarda, fellik figürleri yer alır. Daha sonraları aynı figürler üzerleri bezenerek, islâm motifleriyle örtülmüştür. Kosa oyunuyla ilgili halk arasında yaşayan bir inanışa göre, çocuğu olamayan biri, Kosa rolünde oyuna katılırsa, onun oğlu olurmuş. Bu inanış, açık bir şekilde, Kosa motifinin bereket ve bereketi sembolize ettiğini gösterir.

Doğayla birlikte yaşayan çağın kalıntısı olan kutsal merasim kaynaklı tüm oyunlarda, fellik kültürünün izine rastlamak mümkündür. En son çağlara kadar oynanan maskeli oyunlarda, en çok rastlanan aksesuarlardan bir de Fallustu. Bezen Fallus'a benzer sopalardan da yararlanılırdı. Bu oyunlarda Falluslu oyuncunun, kuraklık toprağı Fal-

FATMA ANA

lus'u kovup oturma sahnesi çok görünürdü. Ctyuncular ellerindeki Fallusla değişik oyunlar oynar, bu yolla toprağın verimliliğinin artacağına inanırlardı. Yunanlılardaki Dionis hem Verimlilik Tanrı, hem de Fallus İlâhı idi. Onun adına yapılan merasimlerde, oldukça büyük beyaz bir Fallus taşınırdı.

Fallus, şiirsel mitolojik inanışlarda, yeni varlıklar yaratmanın mecazî haliydi. Balkanlarda, kısır kadınların Fallus görünüşlü olup kutsal göstergeler taşıyan taşın yanına gelerek çocuk dilemeleri de yazılanlar arasındadır. Yer ve gök katiannı ayıran ve birleştiren Dünya Ağaa da fallığı sembolize etmektedir. V. Kordlevskî'nin verdiği bilgiye göre, "Mevlana"nın mürşidi "Şems" in, Konya'daki tekkesinde, duvarda asılı duran asa şeklinde bir ağaç vardır. Çocuğu olmayan kadınlar, üzeri balık ve yılan resimleriye bezenmiş bu ağaca yüzlerini dokundurarak, çocuklan olacağına inanırlar. Bu tipik olay, herhangi bir Yunan etkisi sonucunda değil fallık kültünün kalıntısı olarak yaşamaktadır. Asa şeklindeki bu ağaan üzerini süsleyen balık ve yılan şekilleri ise evrensel sembollerden olup, en fazla da canı sembolize etmektedir.

İslâm geleneğinde kadına hayvan kesmek yasaklandığından, Azerbaycanlı kadınların çoğu, tavuğu veya kuşu kesmek istedikleri zaman, ayaklan arasına oklava koyup öyle keserler. Bu oklava, fallık kültünün bir kalıntısı olup kişi Fallusunu sembolize eder.

Şaman davullarında ise kozmoloji görüşleri anlatan resimler içerisinde, fallık kültünü sembolize eden bir nesne olarak, okun resmi bulunurdu.

FATMA ANA (FATMA NİNE): Azerbaycan Türklerinin geleneksel inanışlarında, arkaik anlamına göre Umay kültü ile bağlı mitolojik bir motif. Araştırmalara göre, "Fatma Nine" adı, Muhammet Peygamber'in kızı Fadime'nin adıyla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Mitolojik düşüncenin mantığı içinde Umay Ana motifiyle onun arasında kaynaşma gerçekleşerek İslâm geleneğinde mitolojik kılığa bürünmüştür. Tarihten bilinen Fadime'nin hayatı o kadar da olaylarla dolu geçmemiş olabilir ama Müslüman rivayetlerinde onun evlilik ke-

FATMA ANA

rametlerinden söz edilir. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklarının dinî-mitolojik görüşlerinde, etnik-kültürel geleneğin gelişim kuralları çerçevesinde, onun Umay motifiyle kaynaşması yaşanmıştır.

Dinî-mitolojik inanışlara göre. "Fatma Ana" dünyanın anasıdır. "Fatma Ana" dokuma tezgâhının başında çalışırken, kim eteğini taşla doldurup onun evinin altından geçerse, etegindeki taşların hepsi altına dönüşür. Başka bir mitolojik metne göre de "Fatma Ana"nm dokuduğu şey. dünyanın kuşağıdır. Yağmur yağdığında çiçeklerin rengini kendine çeken ve gökte parlayan bu kuşağın altından kim geçerse, cinsiyet değiştirir. Erkek geçerse kız olur. kız geçerse erkek. "Gök Kuşağı" yerine, halk arasında bazen "Kan Nînenin Örgüsü" derler. Buradaki "kan nine"nin yerine bazı yerlerde de "Fatma Nine-Ana" denilmiştir.

Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde kadın cesedini yıkayan kadınlar olur. Onların ölü yıkamak için kullandıkları lif, "Fatma Ananın Saç" diye adlandırılır. Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin dilinde bir de "Benim elim değil. Fatma Ananın elidir" diye bir deyim vardır. Bu deyim bir dua yerine kullanılır. Çünkü "Fatma ArvTnın elinin, insanların aklı ruhlardan ve belâlardan koruduğuna inanılır.

Halk inananda, su kirlendiğinde de "İrak Fatma suyundan" derler. Azerbaycan mitolojik inanışlarında Fatma Kan, belinde oku ve yayı olan bir varlık şeklinde de betimlenmiştir. Bu tanım. Fatma Anayı işlevsel ve yapısal bakımdan, Umay Ana'ya daha da yakınlştırır. Anadolu'nun bazı yerlerinde ise Fatma Ana, bir elinde cennette ayna tutmuş halde düşünülür.

G

GOR: (bak: Kor)

GOROĞLU: (bak: Koroğlu)

GÖK TANRI: (bak: Gökyüzü; Tann; Tannalık)

GÖKKUŞAĞI: Azerbaycan Türklerinde adına "Gövsü Gezen", "Kan Ninenin Örmeni", "Fatma Kannın Önnenİ" ve "Fatma ninenin kuşağı" denir ve dünyanın anası olarak bilinen "Fatma" motifiyle ilişkilendirilir. Her parçası bir renkte olan kuşağın genel rengi yeşile yakınsa çok yağmur yağacağı, maviye yakınsa da havanın kötüleşeceği anlamına gelir. Müslümanlığın kabulünden sonraki dönemlerde, "Fatma" motifiyle aynı düşünülüp, uzun beyaz-kırmızımsı saçlı kadın gibi betimlenen iyilik yapan "Umay Ana", Sibiry Türkleri arasında yayılan bir inanışa göre ve ayrıca şamanların dualarında da görüldüğü gibi, küçük çocukları korumak için gökten yere bu kuşak aracılığıyla inerdi. Tuva şamanları hakkında yazılmış olan metinlerde şaman, yer evladı olan bir insanı kendisi için kurbanlık olarak götürmek isterse, yağmur yağdıktan sonra gökkuşağı ile yere inerdi. Gökkuşağına dokunan birinin aklı başından gider. Böyle bir hastanın başına, gök menşeli olan ve "Azarlar" denilen gök ruhları soyundan gelen şamanı çağırırlar. Gökkuşağının vurduğu birini sadece o tedavi edebilir.

Gökkuşağı, Yan Su vadisinde yaşayan Tadjiklerin inanışlarında avdan geri dönmüş "Baba Kamberin astığı yay olarak düşünülürmüş. Bu, Türkmenlerin mitolojik inanışlarında izleri kalmış olan "Baba Kamber" motifiyle gökkuşağı arasındaki bağlantı bakımından ilginç

GOKYUZU

bir yeri niteliğindedir. Ortaçağ kitaplarının bazılarında, örneğin El Bakuvî'nin "Abidelerin Özetf'nde, gökkuşağı görüldüğü zaman, Oğuzların sevinip çılgık attıkları ve bayram havasına büründükleri yazılıdır. Dağıstan Terekemeleri ise gökkuşağını "Kan Ninenin Ok-Yayı" diye adlandırmıştı. V.A. Kordlevski, "yaa" (yay) sözcüğünün anlamını, "gökkuşağı" şeklinde açıklamıştır.

Azerbaycan Türklerinin "Kan Nine Yayı" ile ilgili inanışlarına göre de "Fatma Kan" yayının ucunu gökyüzüne doğru tuttuğunda bolluk, yeryüzüne tuttuğunda ise kıtlık olurmuş. Gökkuşağı, Türk halklarından bazılarındaki kılıçla, bazılarındaki şafakla, bazılarındaki ise "Kan Kuşağı" ile kıyaslanın ıştır. Anadolu Türklerinde "Gökkuşağı"; Hakaslarda Tigris Huri" ve "Kügürt Çolf (gök gürültüsünün yolu); Kırgızlarda "Asmandaki Jaa" (gökyüzündeki yay); Başkurtlarda "Yeyğor"; Karay-Balkanlarda "Can Kılıç"; Karakalpaklarda "Heziret Eliyidin Kılışı" (Hazreti Alinin Kılıcı); Özbeklerde "Uk-Yoy" (ok-yay); Kumuklarda "Enem Jaya" (Kan Ninenin yayı); Tatar dilinde ise "Kan Ninenin Ok Yayr" ve benzer adları taşımıştır. Bu adlar Dağıstan Terekemelerindeki "Kan Ninenin Ok Yayı" ve benzer ifadelerle benzerlik göstermektedir.

GÖKYÜZÜ: Eski mitolojik düşüncede, Tann'ın bir sembolü. Göçebe Türklerinin dinî inanış sisteminde, gökyüzüne tapınma büyük yer tutardı. Ç. Valihanov, gökyüzüne tapınma geleneğinin Türk-Moğol Şamanizminde de önemli bir yer tuttuğunu yazar. Türk mitolojik düşüncesinde gökyüzü, evrensel düzenin bir göstergesi gibi. sadece doğanın ve evrenin bir parçası değildir. Burada gökyüzü ve bir bütün olarak sonsuz gökle, Tann adları birbirini tamamlıyordu. İnsana can verenin de gökyüzü olduğuna inanılırdı. Gökyüzünün iradesi en üstün sayılmıştır. Ekindlikle uğraşan halkların gözü yerdeyse, atlı göçebe Türklerin gözleri ve düşünceleri göklerdeydi. Türkler, kendilerine ve göklere olan bu sevgiden dolayı, dağlarda ve ovalarda özgür yaşamayı yeğlerler. Kalbindeki özgürlük duygusu, yaşam tarzıyla tamamlanan eski Türkün düşüncesini meşgul eden şey, sadece gökyüzünün derinliği ve maviliğin sonsuzluğuydu. Bu düşünce-

GOK YUZU

ye göre, sonsuz mavi gökyüzünün, onun üzerinde dolaşan güneşin, ayın ve yıldızlardan her birinin bir iyesi vardır. Her şeyi o yaratmıştır. Eski Türkler gökyüzünün her şeyi görüp, bildiğine inanmış, GökTannı dünyanın sahibi bilmiş ve insanlar içinde ortaya çıkan her şeyin, gökyüzünün İradesiyle olduğuna inanmıştır.

Eski Türk inanışlarında gökyüzünün maddî olarak kavranılmasıyla, onun manevî güç kaynağı olması şeklinde düşünülmesi arasında çok bir fark yoktu. Yani gökyüzü maddî olduğu kadar, dinsel-ruhsal ağıdan da önemliydi. Gökyüzünün rengi kutsal sayılmıştır. Türk mitolojik sisteminde gökyüzünün rengini taşıyan motifler, gökyüzü kökenli ve kutsal varlıklardır. Algının yetemeyeceği sonsuz yükseklikte olması onu, "GökTann'sı" şekliyle Türk Tann'sına çevirmiştir. İlk ata, kültürel kahraman "Bozkurt'a da "Gök Börü" denilmiştir. Müslüman olmayan Türklerde, "Hızır"ın benzeri sayılan kutsal varlık, "Gök renginde sakalı olan ihtiyar" idi. Türk milletinin yarattığı, ulusal vicdanlı bir devletin adının "Gök Türk" olması ise devletin en yüce ve güçlü çağının bir kalıntısıdır. Gök Türklerde, hakanlık "kut"unun göklerden geldiğine inanılırdı.

M. Kaşgarî 11. yüzyılda, Müslüman olmayan Türkleri kastedererek, "Kâfirler gökyüzüne Tann diyorlar" demiştir. "Moğoliann Gizli Tarihi'ndeki "Tengri" sözü de "Gökyüzü" olarak çevrilmiştir. Gökyüzünün kendisini yaratıcı güç olarak gören Çinlilerden farklı olarak, Türklerin düşüncesinde, gökyüzünü yaratan başka bir ilâhî güç vardır. Yani hem gökyüzü hem de yer, kendileri yaratılmış olan kutsal varlıklardır. Her ikisi de kutsaldı ve her ikisi de birine bağlıydı. Eski Türkler bu iki güçten aynı anda yardım isterlerdi. Yemin edildiğinde, yere de gökyüzüne de birlikte yemin edilirdi. Onları yaratanın ise tek Tann olduğuna inanılırdı.

Tek Tann'ya inanıldığı için, eski Türk inanç ve düşüncesinde birlik vardı. Bu birlik, gökyüzü, yer ve insan üçlüsünü birleştirerek, eski Türklerin kainat hakkındaki görüşlerinin temeline yerleşti. Eski Türklerle göre, başlangıçta yerle gök bölünmez bir bütünü oluştururdu. Mitolojik metinlerde, eskiden gökyüzünün yere yakın olduğunun anlatılması, bu düşüncenin bir ifadesidir. Bu düşünceye göre, gök-

GÖKYÜZÜ

yüzüyle yer aynyken yaratıcılık güçleri yoktur. Türk düşüncesinde, gökyüzüyle yerin yani Hürmüz ile Ehrimen'in daima bir savaş halinde olduğuna İnanan İran düşüncesinden farklı olarak, gökyüzü, yer ve insanlık tek bir vücut gibi olup, uyum içindedirler.

Göktürkler, hakanlarını çoğu zaman, Tengride Dolmuş" yani "Gökte doğmuş" olarak gösterirlerdi. Eski Türklere göre güneşin, ayın ve yıldızların dolaştığı ayn ayn yer katları vardı. Bunların yanında, Yüce Tann'ın kaldığı farklı bir kat daha vardı. Bu anlamda, Tengri tek Tengri" sözünün "Gök gibi gök" şeklindeki açıklaması anlamsızdır. Bu sözü, F. Miller gibi Ögel de "Yüce Tann" anlamında kabul ediyor.

Altay ve Sibirya şamanları da eski Türkler gibi gökyüzünü katlara ayırmıyordu. Ancak Fars mitolojisinde, yerin işi, insanlara mutsuzluk vermek, gökyüzünün ise mutluluk getirmek olarak düşünülürmüş. Bu düşünceye göre bu ikisinin de gücü aynıdır ve onlardan daha büyük ve daha kutsal başka bir güç yoktur. Onların yaratıcıları İse kendileridir.

Eski çağlarda. Gökyüzü kültürünün Yer Ana küllüyle bağlılığını kanıtlayan çok sayıda mitolojik ve arkeolojik kayıt vardı. Gökyüzü kültürü, diğer taraftan da dağ ve ağaç kültürüyle ilgilidir. Türk halklarının eski görüşlerini yaşatan mitolojik metinlerden de anlaşıldığı gibi, başlangıçta gökyüzü yere yakındı. Daha sonraları insanlar kan dökükleri için ve bereketin değerini bilmedikleri için, Tann sinirlenip gökyüzünü yerden uzaklaştırmıştır.

Gökyüzü kültürü, sonraki çağlarda da Türk halklarının inanç sisteminde önemli bir yer tutmuştur. "Tann" ve "Gökyüzü" kavramlarının aynı sözle ifade edilmesi, "Gökyüzü" kültürünün Türk inanç sistemindeki yerini ve önemini açık bir şekilde göstermektedir. Tanrı, kutsal doğaya sahip gökyüzüyle ilgilidir. Yani, yüksek ve uludur. Ancak gökyüzü, Tann'ın kendisi olarak görülmemiştir. Tann sadece gökyüzünü değil bütün kâinatı sarmıştır.

Milattan önceki bin yıla ait "Han Şu" adlı Çin salnamesinden, Syunnulann gökyüzüne "Than-riy" dedikleri anlaşılır. Eski Ön Asya halklarından Kassilerin dilinde ise Turuh-me" sözcüğünün, Akarça-

GÖKYÜZÜNÜN OĞLU

daki "Seme, Gökyüzü" anlamında kullanılırdı. Araştırmacılara göre bu, eski Türklerin neden kendilerini "Göktürk" olarak adlandırdıkları sorusuna da bir cevap bulabilir, yeryüzünün birçok halkı, kendi köklerini mitolojik görüşlerle gökyüzüne bağlamıştır. Türkler de kendi ecdadının gökyüzünden geldiğine inanmışlardır. Tuvalardaki inanışa göre, gökyüzü insanoğlunun ulu ecdadıdır. Ve yeryüzünde bitki ve hayvan adına ne varsa, hepsinin kökü, başlangıçtaki gökyüzünden inmiştir. Onların inanışına göre, bir grup şamanların kökü de gökyüzüne dayanmaktadır. Kurultayda Timuçin'e "Cengiz" adını veren şamanın "gökyüzü" anlamına gelen, "Gökçe" adı taşıması da eski mitolojik inanışları yaşatan geleneksel düşüncede, bir şamanın adının gökyüzü kültürüyle bağlantısı açısından anlamlıdır. Azerbaycan Türklerinin arasında yaygın olan halk inanışlarına göre, her insanın gökyüzünde bir yıldızı vardır. Bu yıldız, onun talih yıldızıdır. Yıldızın sahibi olan insan, o yıldızla çok bakarsa ölür. Ayrıca herkesin gökyüzünde bir talih taşı olması inana da mevcuttur. Halk arasındaki başta bir İnanışa göre, herkesin hayatı, gizli bir ip ile gökyüzüne bağlıdır. Bu ip koptuğunda o İnsanın hayatı da sona erer. Azerbaycan dilinde beddua olarak en çok kullanılan "İpin kinisin!" (İpin kopsun) deyimini de kökünü bu İnanıştan alıyor.

GÖKYÜZÜNÜN OĞLU: Manzum Türk mitolojisinde ulu ecdadın taşıdığı adlardan biri.

Yaradılışla ilgisi bulunun mitolojik metinlere göre o, kâinatın ve zamanın düzenlendiği çağın evladıdır. Onun başlıca işlevi ise kurtarıcılıktır. O, insanları şer ruhlardan korur, onlara silah yapmayı, çardak kurmayı öğretir. Ateşin yere gönderilip, insanlara bağışlanması da ona bağlanır. Aslında Ülgen'in kendisi de bir "Gök Oğlu"dur ve onun bir adının da "Ebedi Gök" olması rastlantı değil.

Eski Türklerdeki "Gök Oğlu" inananın İzleri, Göktürk ve Uygur hakanlarının, "Tengride Bolmuş" (Gökten Doğmuş) adında görünmektedir. Ancak Türk mitolojik geleneğindeki "Gök Oğlu" anlayışı, Çinlilerin imparatorları hakkında kullandıkları "Gök Oğlu" anlayışından farklıdır. Göktürk devletinin hakanları Tann'dan can almışlardır

GÖZE GELME

ama Tann'nın oğlu değillerdi. O Tann'ya benzetilse de O'nun yerdeki gölgesi sayılmıştır. "Gök Oğlu" ise yalnız ulu ata veya birind hakan olmuştur.

Yakutlarda, gök oğlu anlamına gelen "Hallan uola" adı kurda verilmiştir. "Bosko" adlı Yakut destanı. "Gök Oğlu" metninin bir versiyonu sayılır. "Bosko" adındaki "Bos" (Boz) hecesi olarak karşımıza akan kurdun adının. "Bozkurt"a benzerliği bir rastlantı değildir.

Gelenekler göre, "Gök Oğlu" olarak tanımlanan mitolojik kahramanlar, ışık şeklinde yere düşerler. Onlar mitolojik kültürel kahraman ve ilk ata olarak görülürler. "Köroğlu" destanının Özbek versiyonunda "Köroğlu" kendini "Göğün Elçisi" olarak adlandırır. Annesinin rahmine gün ışığında düşmesi de onun aslının göklerden olduğunun bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. "Gök Oğlu'nun başka bir özelliği de onun fiziksel güçle, büyü bilgisini kendinde birleştirmesidir. O, düzenli dünyayı ancak fiziksel gücü ve büyü bilgisi sayesinde şeytanî güçlere karşı koruyabilir.

Tann sözcüğünün "Gökyüzü" anlamına geldiği de düşünülürse bilimsel edebiyatlarda kullanılan Tann Oğlu" iradesinin "Gökyüzünün Oğlu" olarak yorumlanmasının nedeni de anlaşılır. Altay mitolojisinde Ulgen'in kızları, Tann kızları" adını taşıyor ve "Gök Kızları" olarak bilinirler. Türk halk kültüründeki "Gök Oğlu" karakterinin ateşle bağlantısı, sihirli destanların kahramanlarında değişik tarzlarda karşımıza çıkmaktadır.

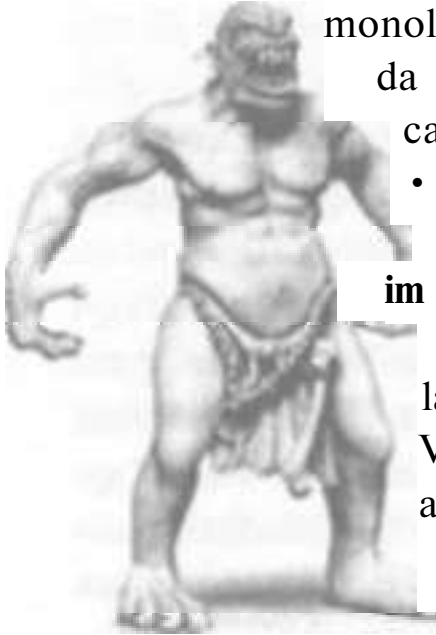
GÖZE GELME: Eski çağlarda, ölümlerin ruhlarıyla periler ve dnle- rin yaşadıkları bir âlemin var olduğuna inanılırdı. Gelenek taşıyanların birçok hâllerde gerçek olarak kabul ettikleri bu âleme bağlı olan insanların, özellikle de büyücülerin gözlerinde kötü ruhların yerleştiğine inanılırdı. Bu yüzden de onların bakışlarının çok güçlü ve zararlı olduğu düşünülürdü. Bu "kötü göz'den (nazardan) korunmak gibi mitolojik inanan İzlere günümüze kadar sürmüştür. Halk arasında nazara gelmiş biri iç'n üzerlik otu yakıp, "her yerde sen olasın, belâlan savasın" denilen sözlerin temelinde de bu inanç vardır. İnanaşa göre üzerlik otu, nazara karşı durup, nazar değmiş insanı

belâlardan korur. Son Çarşamba'da, ateşin üzerinden atlarken de ateşin içine üzerlik otu atılır ve böylece ailenin yıl boyu nazardan korunacağına inanılır.

Eski çağlardan günümüze kadar yaşamakta olan bir inanişaya göre, kötü gözlü biri, kendi biyoenerjisi ile en sert cisimleri bile çatlatabilir. Irak Türkmenleri, evlerini nazardan korumak için kapının eşığına kurumuş ceylan kellesi asarlar, çocuğu nazardan korumak içinse boğazına nazar boncuğu takarlardı.

Araştırmalar, eski tuğlardaki boncuğun nazar boncuğu yerine kabul edildiğini gösterir. M. Kaşgarf, "boncuk" sözcüğünün açıklamasında, "atın boynuna takılan değerli taş, aslan tırnağı, göz boncuğu" diye yazıyor. Divan-ı Lügat-it Türk'te, "Kösgük" sözcüğünün karşısında, Şamanizmin de izini taşıyan bir agklamayla şöyle denilmektedir: "Göz değmesinden korunmak için, üzüm bağ ve bostanlarda dikilen nazarlık."

"Kut" sözcüğü Kırgızcada, "koruyan" anlamında kullanılıyordu. Tatar dilinde "yola götürülen nazar boncuğu, nazarlık" anlamına gelen "yol kot" (korJuk) iradesi vardı. "Kotaz" sözünün kut-hut kökü ile bağlantısı, ilk anlamının "nazar boncuğu, nazardan koruyan nazarlık" olduğunu söylemeye imkân verir, (bak: Nazarlık)

GULYABANI: Bazı Türk halklarının geleneksel demonolojik görüşlerine göre, her zaman kadın kılığında olduğuna inanılan mitolojik bir varlık. Azerbaycan Türklerinin inançlarında zaman zaman kötü

- Su Ruhu Ardov'la da kanştınır. "Guleybanı" ve Aleybanf şeklinde de rastlanır. Adı hurafelerim le ilgili olan "Gulyabani", korkunç bir varlık olup, karanlık zamanlarında çölde ve mezarlıklarda koşan birinin gözüne canlı gibi görünür. Vücudu tüyle kaplı, kocaman ve pis kokulu bu acayip varlığın ayakları tersinedir. Gündüzleri mezara girer. Geceleri ise hornayıp akar. At binmeyi ve at kuyruğu örmeyi ve çocukları

CÜLUSTAN-İ BAĞ-İ İREM

çok sever. Bir oyundan çıkarak, onları güldürmeye çalışır. O, aynı anda çöllerin ve harabelerin iyesiydi. O. yolcuları yollarından döndürüp mahvederdi.

Etnik-kültürel gelenekte ise bazen onun "Al Ruhı". "Al Anası" ve "Al kadını" olduğu düşünülür. Bu görüş, aralarındaki benzerlik veya tam yakınlıktan ileri gelir. Pamir Kırgızlarının mitolojik metin ve efsanelerinde bu şeytanî varlığın adına "Gul" veya "Gul-i Biyaban" şeklinde de rastlanır. Araştırmacılar bu varlığı en eski Arap rivayetlerine de bağlıyorlar. "İssız yerin ruhu" gibi anlamlandırılan bu şeytanî varlık, "Kar Adam" efsanelerinin yayılmasıyla yeni bir hayat kazanmıştır.

Bütün vüatı du san-kırmızı tüylerle kaplı bu insana benzer çirkin varlık, dağ yamaçlarında ve kimsenin olmadığı çöllerde akşam üstü ortaya çıkar. Avarlar yaklaşıp onlarla insan gibi konuşur. Bir şeyler ister sonra onlara güreş yapmayı önerir. Avar kazanırsa. "Guryabani" sessizce çekip gider. Ama eğer O kazanırsa avar, uzun zaman hasta yatacak demektir. Veya çöllük ve harabe bir yerde yalnız başına yatan birinin ayağının altını yalaya yalaya kan çıkacak kadar İnceltir. Sonra da ölünceye kadar kanını içer.

"Guryabani" sözcüğünün edebiyat dilindeki şeklinin "Gul-i Biyaban" olduğunu söyleyen bazı araştırmacılar, bu sözcüğün Arapça'daki "gul" ve Farsçadaki "biyaban" sözlerinden türediklî görüşünü ileri sürerler.

GÜLÜSTAN-İ BAĞ-İ İREM: Türk halklarının birçok efsane ve sihirli hikâyesinde, "dünyanın en güzel yeri", "Cennet Bağı" anlamında rastlanan bir anlayış.

Adına bazen "Gülşen Bağı", bazen "İrem", bazen de "Bağ-i İrem" denilen bu efsunlu bağı. Hazreti Süleyman'a özel olduğuna inanılırdı. Efsanelere göre. "Kaf dağının ortasında veya doğusunda olduğu varsayılan "Gülüstani Bağ-i İrem", "Cennet'in bir köşesi gibidir. Dört bir yanı göklere uzanan çamlarla dolu, her tarafından sular akmakta, her taraf çiçeklerle bürünmüş, güzelliğı insanın aklını başından alır. Dünyada ne kadar güzellik varsa, yüce Allah bu bağ-

GÜLÜŞ

da toplamıştır. Dünyada ne meyve varsa, ne çiçek varsa hepsi burada bulunur. Kuş sütü, can dermanı da burada bulunur. Yüce Allah, bu bağın benzerini bir daha yaratmamıştır. Cennet. "Gülüstan-i Bag-ı İrem'in yanında bir harabeye benzer."

Güneş neslinden olan periler ve cinlerden başka, hiç kimsenin o бага girmeye cesareti yoktur. Devlerin bile. Çelimsiz yaratıkların bekçiliğini yaptığı bağın toprağına ayağı değen bir insan yüz adım kenara fırlatılır. Azerbaycan halkı arasında var olan eski bir efsaneye göre, "Dirilik Suyü'nu içmek isteyen İskender Zülkameyn, bu suyun Şirvan denilen bir diyarda. Cennet e benzeyen "Gülüstan-I İrem" de olduğunu öğrenmiş ve oraya doğru yola çıkmıştır.

Müslümanların Cennet hakkındaki düşüncelerinin bir örneği olan "Gülüstan-i Bağ-i İrem" ile ilgili başka bir görüş de kızgın güneş altında yanan harabelerin ortasındaki bir dağın eteğinde bağlık bir yer olmasıdır. Hristiyan mitolojisindeki "İrem Bağfna çok benzeyen "Edam Bağı "nın adı geçiyor. Kuran'daki Cennetle ilgili görüntünün. Suriye Hristiyanlarının Cenneti betimleyen bir grup duvar resimlerinin etkisiyle oluşturulduğu hakkında fikirler de vardır.

GÜLÜŞ: Şiirsel mitolojik düşüncede "gülüş", insanın doğuştan sahip olduğu sihirli bir unsurdur. Bir Yakut mitolojik metnine göre, şaman doğum esnasında güler. Çünkü gülüş, hamilelik ve doğum için İlk başlangıçtır. Sihirli gülüşün, bereket, bolluk, tokgözlülük ve ölüp-dirilme gibi sembolik anlamları vardır. Gülüşle doğa kültü arasında da derin bir bağlantı vardır. Genellikle, arkaik düşüncenin bir kuralı olarak, yerin bereket gücüyle, canlı varlıkların türemesi arasında bir farklılık yoktur.

Fallık merasimlerinde de kitlesel gülüş ve mutluluk hakim olurdu, çünkü inanışa göre bu gülüş, toprağın bereket gücü ve ürünün bolluğunu getirecekti. Örneğin, Çin Türkmenlerinde ekin için toprağı erkekler hazırlar ancak tohumu toprağı kadınlar serperdi. Çünkü, kadınların doğa güçlerini canlandırarak, toprağın verimlilik gücünü artıracığına inanılırdı.

Gülüşün hayat verid gücüne olan inanç. Türklerin geleneksel

GÜLÜŞ

görüşlerinde geniş yer tutar. Örneğin, eski Yakutlar, doğum sırasında hamile kadına güçlü gülüşüyle yardım ettiğine inandıkları Doğum İlahesi "İyehsite'ye taparlardı. "Ayıısı" merasiminde bir kadının krize girip, yüksek sesle gülmesi, "Ayıısı'nın ona yardım edeceği ve en kısa zamanda çocuk sahibi olacağı anlamına gelirdi. Hakaslarda ise erkekler dağda "can isteme merasimi" geçirdikleri zaman, evde kalan kadınlar canı yutup, hamile kalsınlar diye kahkahayla gülerlerdi. Kumandinlerde de "bolluk ve bereket isteme merasimi"nde gülüş motifi çok görülürdü.

Gülüş, dünyanın yaratılış nedeniyle de ilgiliydi. Bazı halkların arasında yaygın olan cinsel yetişkinlikle ilgili yapılan merasimlerde, merasime katılanların yüksek sesle gülmesi de yeniden doğuşu sembolize ederdi.

Gülüş, tüm Ortaçağ bayramlarında da yer alırdı. Araştırmacıların görüşüne göre, eğitimler arasında gülüşe yer verilen tek eğitim "Dzen"di. Buradaki gülüş de eski inanışların kalıntısı olup, ekincilik bayramıyla ilintiliydi. 'Dzen' taliminde, "ölümden önceki gülüş", öleni dirilterek, yaşam ile ölüm karşılaşmasını ortadan kaldıran bir araçtır ve kökleri kutsal kaynağa bağlıdır. V. Y. Propp, "İnsanların ekin zamanında gülmelerine dair elimizde bilgi yoktur. Ancak "Dzen" taliminin öğrenilmesi, tarihin derinliklerinde gülüşün ekincilikle ilgili olduğuna şüphe bırakmıyor" demektedir.

Verimlilik açısından, kadınla toprak arasındaki bağıllık, bazı merasim karakterli oyunlarda kendini gösteriyor. Bu merasimlerden biri, yazın gelişi ve ekin zamanının başlamasıyla ilgili "Kos Kosa" tipli halk oyunudur. Buradaki gülüşün arkaik bir işlevi de toprağı etkileyip, ürün vermesine yardımcı olmaktır. Gülünç oyunların oynanması ve çeşitli komedilerin yapılması, toprağın "hamileliği" ve "doğumu" için zemin ve ortam olarak düşünülürdü.

Gülüşte, ölüleri diriltme gücü olduğuna bile inanılırdı. Bazı halklarda, ölenleri aralıksız gülüş sesleriyle toprağı vermenin kökleri böyle bir inanca dayanmaktadır. Halk kültürünü anlatan metinlerden anlaşıldığı gibi, kahramanın diğer dünyaya geçişi de bazen gülüşlerle birlikte olurdu. Buradaki gülüş, büyük ihtimalle, kahramanın

GÜNEŞ

yeni mekâna atlayarak, onun yeni varlığının doğuşunu sembolize ediyor olabilir. Çocuğun doğmasından tutun da sınav merasimleri ndeki sembolik yeniden doğuş motiflerine kadar, tüm doğma motifleri gülüşle birlikte gerçekleşir. Çünkü onun, hayat veren gücü vardır.

GÜNEŞ: Türk mitolojik düşüncesinde, kutsal evrensel bir obje. Eski Türkler aya tapmadıkları mazlardı. Ancak güneş Türk mitolojik inana ne unsurlardandır. Aya saygı gösteren Hunlar, g saygı gösterip, kurbanlar verirlerdi. Türklerde doğuya doğru, güneşin hareket yönünde yi hakanın çadırının kapısı doğuya doğru açıldı doğuşunu bu şekilde selamlamış olurlardı. Eski Türkler doğan güneşi, üç veya dokuz kez selamlarlardı. Azerbaycan dilinde "bahtı aç!-mak" anlamında kullanılan, "alnına gün doğmak" deyiminin kökleri de bu eski inanişaya dayanıyor olmalıdır.

Altay Güneş Sembolü
< M a V N V , Y ü z y , ,)

Türklerin yaratılış destanının bir versiyonuna göre, gökyüzünün yedind katında "Gün Ana" mesken tutmuştur. Bu, güneşin kutsallık taşımasının bir göstergesidir. Altay Türk düşüncesine göre, insanlar korumakla yükümlü olan "Suyla" adlı ruh da güneşin kınntılarından yaratılmıştır. Türk şaman dualarında, yiğitlerin güneş ve ayın desteğinden yararlandıkları söylenir. Türk destan geleneğine göre yiğitler yemin ederken. "Güneş bizi korur" derlerdi.

Cengiz Han, güneş soyundan gelirdi. Ulu ata Oğuz Han'ın oğullarından birinin adı da "Gün Han"dı. "Gün tengride olmuş kağanlar" ve bunun gibi unvanlar ise Mani dini ve benzeri yabana dinlerin etkisiyle oluşmuştur. Mani dinini kabul eden Türkler, din düşüncesinin temel anlayışı olan Tann sözcüğünün önüne bir "Gün" (Kün) veya "Ay" sözcükleri ekleyerek, "Gün Tann" (Kün Tengri) ve "Ay Tann" motiflerini oluşturmuşlardır.

Daha önceleri Kızıllarda (Kuzey Hakaslarda). düğünden önce, "güneşe saygı" merasimi yapıldı. Türk halklarının geleneksel dü-

GÜNEŞ

şüncelerinde. güneşle ilgili çok sayıda inanış yaşamaktadır. Örneğin, hamile kadın rüyasında güneş görürse kızı olur. Güneşin değdiği yer murdar olmaz. Günbatımına bakmak iyi karşılanmaz. Günbatımında çöp atmak, bir insanın kötü yola düşeceğini İşaretidir. Günbatımından sonra evin bereketini -unununu, pirincini, tuzunu ve ekmeğini- dışarı vermek olmaz.

Mitolojik inançları aktaran metinlere göre, cinler ve ejderhalar güneşin düşmanıdır ve onu boğmaya çalışırlar. İnanişre göre. güneşin tutulduğu zamanki kırmızılığı da bu yüzdendir.

Azerbaycan dilindeki "güneş hakkı" yemini ve "gün ışığına çıkmayasın" bedduası gibi mitolojik düşünceyi gösteren deyimler de güneşle ilgili eski İnanişların kalmasıdır. "Dede Güneş" ve "Gündoğdu Baba" gibi pîr ve ocak tapınaklarının adları da bunun kanıtıdır.

H

HAK ÂŞIĞI: Türklerin (daha çok Azerbaycan ve Türkiye'de) aşk destanlarında, erenler ve kırklar elinden bade içip, ilâhî bir aşkla Tann'ya seslenen kahraman ve saz şairi.

Geleneksel halk inanışlarında, kırklar elinden bade İçenin, "hak âşığı" olacağına inanılırdı. Kırklar, evliyadılar ve "iyilerden" sayılırlar. Onlar göze görünmezler. Onların bade içirdikleri herkes "hak âşığı" olur ve kara sevdaya düşer. Bâde içmiş adam, kırk gün ağzı köpürmüş halde yüzükoyun yatar. Tomurcuk verilen geleceğin "hak âşığı", bu haliyle yetenek veren şamana oldukça yakındır.

"Hak âşığı" olan İnsana dünyadaki tüm bilimlerin kapısı açılır. Çünkü, onun gözünün önündeki gaflet perdesi kenara çekilir ve o, âlemin tüm siriannndan haberdar olur. Bundan sonra Tann kurbanları arasına katılan "hak âşığı", kötü ruhlardan korunacaktır. Onun artık kötü ruhlardan korunacak bir gücü vardır. Sonsuz manevî güce sahip olan "hak âşığına", artık ne zehir kuyusu ne kılıç ne de ok etki edemez.

"Kandan mekâna yolculuk yapan" ve Tann katındaki menzillerin en üsttekine (ariflerin olduğu mekâna) yükselen "hak âşığı", başkalarından farklı olur ve seçilir. İlâhî aşka kadar yükselen, hakkın dilinden söyleyen ve mistik içerikli kilitleri İlâhî gücü sayesinde açabilen, gizli konuları anlayan ve dağla taşla konuşan bu âşığa yetenek veren Hazreti Ali, Hızır, kırklar ve nuranî ihtiyardır. Ruhlann dilinde şarkılar söyleyebilen şaman gibi yetenek verilen "hak âşığı". Hakkın sözlerini söyler. Hakkın konuşturduğu ve dinlediği bu âşığın daha usta âşıklara galip gelmesi de ona hak tarafından yetenek verilmeyle açıklanabilir. "Hak âşığı" anlayışı, yetenek ilâhî kaynaklı olduğunu gösterir. Mana âleminin bilgici olan "hak âşığı" motifinin ortaya gıkı-

HAL ANASI

şında. hak sofizminin de kaynağını oluşturan Şamanizmin izleri açık bir şekilde görünüyor. Şamanizm temeli üzerine oluştuğu için, aşk destanlarının kahramanı olan "hak âşığı" motifiyle şaman arasında açık bir şekilde görünen bir yakınlık var. Sûfilik sırf bu yakınlık üzerine kurulur. Bu sûfilik katı, "hak âşığı'nın taşıdığı adlarda bile kendini bulur, (bak: Buta; Şaman Azan; Vergi)

HAL ANASI: Azerbaycan Türk inanışlarında geniş bir şekilde yayılmış olan mitolojik varlıklardan biri. Türk halklarında. Al, Albastı gibi adlar altında da bilinen "Hal Anası", transformasyonu olduğu arkaik yapıli mitolojik motifin, yani Ulu Ana bütünlüğünün işlevsel-yapısal özelliklerini taşır. "Hal Ninesi", "Çay Ninesi" ve "Al Kadını" gibi adlarla da anılan "Hal Anası" dağınık saçlı, büyük başlı, koca burunlu, uzun boylu ve beyaz giyimlidir. Kuzu başı büyüklüğünde olan göğüsleri dizlerine kadar uzanır. Sağ göğsünü sol omzuna, sol göğsünü sağ omzuna atarak gezen şeytanî bir varlıktır ve göze görünmez. İri göğüslü olarak betimlenmesi, onun yetenek ve bereket idealinden geldiğini gösterir. Şeytanî bir varlık olan "Hal Anası", halk demonolojik görüşlerine göre, yerin altında yaşayan cinlerin anasıdır. Bu anlamda o. yeraltı dünyası ve ölümler saltanatıya İlintilidir. Mitolojik inanışlarda, "Hal Ninesi, su dibinde yaşar. Çeşme kenannda olur. O, kadından dünyaya gelmiştir" denilir. Aynı inanışlara göre o, kendi çocuğunu yemiştir. Kendi çocuğunu yemesi ve gündüzleri normal kadın, geceleri "Hal Anası" olması, onun değişken tabiatlı ve kötü ruh olduğunun bir göstergesidir. Karanlık dünyadan gelme bütün varlıklar gibi o da söylenenlerin tersini yapar. "Git" denilirse gelir, "gel" denilirse gider. O, hamile kadınların düşmanıdır. Keskin tırnaklı ve dağınık saçlı bu şeytanî varlık, yeni doğmuş çocukları öldürür. Onun en çok yaşadığı yerler, yeni doğmuş kadının yanı, yeni doğmuş hayvanın yanı, ahır, yıkıntılar, eski değirmenler, su kenan ve koz ağacının dibidir. "Hal Anası", karanlık çöktüğünde, yeni doğum yapmış gelinin bulunduğu evin bacasına gelir ve gelinin yatmasını bekler. Sonra onun ciğerini çıkarıp su kenana götürür ve yıkadıktan sonra da yer. Bebeğin kırkı çkana kadar,

HAL DİLİ

annenin su kenarına gidip çamaşır yıkamasına izin vermezler. Yeni doğmuş gelinin dğerini çok seven "Hal Anası", onu su kenannda görürse, hemen götürür. Ciğeri götürölüp suya tutulan kadının öleceğine İnanılırdı. "Hal Anası"nı korkutmak İçin, yakınlardaki çayı kılıçla yararları. Çünkü, "Hal Anasfnın suyla bağlantılı olduğunu düşünürlerdi. "Hal Anası"nın yakınlaşmaması için de yeni annenin başının altına eski süpürge, ekmek, soğan veya ayağının altına makas, bıçak, tüfek gibi şeyler koyar, yakasına İğne takarlardı. Bazen de yastığın altına tuz ve ekmek koyup, yattığı yerin çevresine beyaz bir çizgi çizer veya eşya sererlerdi. "Hal Anası "nın boynundaki boncuğun alınıp saklandığı eve bir daha "Hal Anası" yaklaşmayacağına İnanılırdı. Ahıska Türklerinde "Hal Anasfnın bastığı insanı kurtarmak için, "Al Kemiği" veya "Al Boncugu"ndan yararlanılırdı.

Canlı geleneklerde var olduğuna inanılan ve bu yüzden de halk inanışlarıyla sıkı bağlantı içinde olan motiflerin hikâye ve destanlara konu olma olasılığı azdır. "Hal Anası" da halk inanışlarıyla sıkı ilişkide olan bir variıknr. Azerbaycan halk inanışlannda, Hal'la ilgili "Hai'ı biz görmedik ama babam gördüğünü söylerdi" gibi sözler söylenir ve hatta onlardan "Nesli tükenmiş akrabalar" olarak bahsedilirdi. Onlardan kalma yerler olarak da harabelere yakın büyük ocak yerleri ve mezarlıklar gösterilirdi. Ancak bazı hikâyelerde "Hal Anası"nı mezarlıkta yakalayıp yakasına iğne saplayarak etkisiz hale getirdikten sonra onu evine getirip kendine kadın yapan adamlardan da bahsedilir. Hatta bu adamların daha sonra bu "Hal Anasondan ejderha kadar kocaman çocuklan olması da hikâyelerde işlenen konulardandır.

Sonralan. "Al Dede" inana da "Hal Anası "na bağlı olarak eski mitolojik inanışlar içinde yerini almıştır, (bak: Al: Albastı; Almaş)

HAL DİLİ: Hal veya Al dili tersine olan bir dildir.

Şeytanî varlıklarla tersine konuşulur. Eski inanışlara göre, öbür dünya variıklannın yaşayışlan, görünüşleri ve yaptıkları gibi, konuştukları dil de bu dünyadaki tam tersidir. Azerbaycan'ın bazı yörelerinde ters iş gören bir kadına. "Hal dnsinden misin?" derler.

HÂMÎ RUH

Azerbaycan Türklerinin demonolojik görüşlerinde geniş yer tutan "Hal-AI Anası" motifiyle bağlı inanışlara göre, bu varlık insanın söylediklerinin tersini anlar. Onun gelmesini istediğin zaman "git", gitmesini istediğin zaman ise "gel" demek gerekir.

Saka Türkçesinde "Al" ile aynı kökten olan "Albın" sözünün anlamı "hile"dir. Bu anlamda "Al" kökünden gelen "aldatmak", "aldanmak" ve "yalan" gibi sözler sırf terslik bildirir, (bak: Tersine Olmak)

HÂMÎ RUH (KORUYUCU RUH): Türklerin eski dinî-mitolojik dünya görüşünde, hami ruh anlayışı geniş yer tutardı.

Bir düşünceye göre, çok tutucu ve değişmez olan geleneksel Türk şuurundan. Tanrıcılığın kolay kolay silinmeyen eski tannlan, halkın belleğinde uzun zaman hami ruhlar olarak yaşamaya devam edip daha sonraları ise destan kahramanlarına çevrilirler. Q. Ksenofontov, böyle bir sürecin izini, en eski tann saydığı kurtta görür. Aslında geleneksel Türk düşüncesinde kurt, hiçbir zaman Tann makamına yükselmemiş. Her şeyin yaratıcısı olarak algılanan, zamana ve mekâna sığmayan tek Tann'ya hiçbir zaman ortak düşünülmemiştir. Türklerin dinî-mitolojik dünya görüşlerindeki koruyucu ruhların doğalarının anlaşılması bakımından, V. Bogoraz'ın, söyledikleri önemlidir: "Yakut tannları tek bir sistemde birleşmez ve tapınak oluşturmazlar. Sadece yan yana dizilirler. Ürüng Ayı Toyon ve Uluu Toyon, daha aşağı seviyedeki tannları oluşturan merkez değiller." V. Bogoraz'ın bu sözleri şüphesiz, İççi ve benzer adlarla bilinen koruyucu ruhlarla ilgiliydi. Mitolojik tabiatlı bu varlıklar, çeşitli şekillerde betimlenmişlerdir. Örneğin, Karamurt Özbeklerinden olan bir bahsinin verdiği bilgiye göre, onun koruyucu ruhlarından biri, reyhan kokusunu çok severmiş. Bu kısa boylu ruh, her zaman reyhanın kokulu dalıyla gezip, "Ben Gülistan Bağının adamıyım" dermiş.

Şamanizmde, şamanın koruyucu ruhlarıyla aynı işlevi, destan kahramanlarının yardımcısı olarak karşımıza çıkan "Kel" karakteri yerine getirir. Bu balomdan Şamanizmdeki şamanla, onun yardımcı ruhları arasındaki ilişkiyi, sihirli destanlardaki kahramanlarla onların

HAN

yardımcıları arasındaki ilişkiye benzetmek mümkündür. Bir Altay şamanı, kendinin konryucu ruhu olan göze görünmez "Gök Hatunu" hakkında konuştuğu zaman. "Onsuz ben nasıl şaman olabilirim ki?" demektedir. Bu koruyucu ruhlar, şamanın Öbür dünyaya giden ruhu gibi anlaşılırlar. Başka bir deyişle, şamanın ruhlar alemindeki varlığı olarak kavranırlar. Şamana göğsünden süt veren ve onu ruhlarla ilişkiye hazırlayan, yeraltı dünyasının kızları olan ruhlar, daha sonra onun koruyucusu olurlar.

İçerik itibarıyla de şamanın kendi ruhuyla konryucu ruhları, aynı işlevi yerine getiriyorlar. Hakaslarda son zamanlara kadar, iki dms koruyucu ruhtan bahsedilirdi: Dağ (Tağ Eezi) ve Su (Suğ Eezi) ruhlarından. Şoriann inançlarına göre ise şamana en çok yardım gösteren ruh, Dağ Ruhuydu. Koruyucu ruhların Şorlar dilindeki adı. Tös" ve Şolganlardaki ise Tengri" idi.

Koruyucu ruhun kendisi, ona verilen kurbanla aynı izleri taşır. Araştırmacıların, Güney Sibirya'da elde ettikleri veriler, ruhlar ve koruyucu ruhların, baş yerine boynuzcuk ve garip şekilleri olduğunu göstermektedir, (bak: İye; İççi; Ruh)

HAN: Türk dinî-mitolojik sisteminde bazı varlıkların adlarıyla birlikte kullanılan bir unvan.

Bu sözcüğün diğer bir şekli de "Kaan"dır. E. Pekarski'ye göre "Kaan": "Ulu, büyük, saygı gösterilen, hürmet edilen" demektir. Sibirya Türklerinin Şamanizmle ilgili inançlarını aktaran bir rivayette, gökyüzünün en üst katanda. Tengere Kayra Kan" adında bir ruh yaşamış. Bu ruhun adındaki "Kan-Han" kısmı da açık bir şekilde görünüyor. Yakut yazılarında ise "Kaan Targara" adına rastlanır. Ancak bilimsel metinlerde bu adda bir mitolojik varlık kaydedilmemiştir. Büyük olasılıkla bu, "Ayn" denilen iyilik sever ruhlardan birinin adıdır.

"Han-Kan" sözcüğü, Yakut dilindeki metinlerde Orman Ruhunun adı olan "Utugen Kaan" şeklinde, Yakut şamanlarının dilinde ise "İblis Kaan" adındaki "Savaş Ruhu" olarak karşımıza çıkıyor. Kuşkusuz bu adlardaki "Kaan" unvanı, adı geçen ruhların mitolojik

HAN

özellikleriyle ilgilidir ve bu motiflerin yapısal-anlamsal özelliklerini aktanır. Türk halk demonolojik görüşlerine göre en acıklı ruhlardan sayılan "Erlik", Altay Türklerinde "Erlik Kaan" adıyla bilinir. "Kan-Han" ile aynı kökten gelen "Kanım" da Sibiry Şamanist inançlı Türklerin dinsel uygulamalarında, boylan ve soylan koruyan ruhlann liderine verilen bir addı. Sibiry şamanlan dua ederken Umay Ana'nın adına "Imay İçe Kayrahan" derlerdi.

"Kaan" unvanının kullanılması bakımından, Tann Han" deyi mi de ilginçtir. Ancak buradaki "Han" anlayışını, "hiyerarşik tanrılar sistemi içindeki lider konum" olarak agklamak doğru olmaz. Çünkü Türklerde birden fazla Tann vardı ve bu tannlann hiyerarşik bir sistemi yoktu. Karaçay-Balkarlarda da Ulu Tann'nın adlanndan biri "Han TeyrTdir. Bu Tengri, Tengir ve benzeri adlar altında bilinen en ulu ilâhî varlığın adlanndan biri olan Tengri Han" şeklinin aynısıdır. Bu unvanla anılması, "Han Teyrf'nin her şeyi yapmaya kadir güç olmasının yanı sıra O'nun birer ruh olan diğer fevrilerden farklı olduğunu da gösterir. Halkın inanışına göre, hiçbir şey Teyri Han"den habersiz ve O'nun iradesi dışında olmaz.

7. yüzyıla ait "Ah/an Tarihi"nde, Savirierin (Hazerierin), Allah bilip kurban kestikleri Tangri Han" denilen kocaman bir varlıktan söz ediliyor. 12. yüzyılın yazariannndan olan Suriyeli Mikail'in verdiği bilgiye göre, Türkler 5. ve 7. yüzyıllarda "Kan Tangri" adında bir Gökyüzü Tann'sına İnanırlardı. "Kan" onlann dilinde "Gökyüzünün rengi, göğün maviliği" demekti. Suriyeli Mikail'in "Kan Tangri" hakkında verdiği bu bilgiler, "AlvanTarihi'ndeki Tangri Han" ile ilgili verilen bilgilerle tam örtüşür. Buradaki "Han" sözcüğünü, dünyevî anlamda "Han, Hakan" gibi yorumlayarak, ilâhî bir varlığa insan biçimci çizgiler vermiş olduklan gibi bir iddiada bulunmak da yanlış tır. Başka bir yanlış fikre göre ise ilk Türk hakanlanndan biri, bu adı taşımıştır ve bu hakanın adı daha sonra tann adıyla kanştınlabilirdi. Halbuki, Altay Şamanizminin kendisinde bile gökyüzünün katJannın şeklinin çizilmesine rağmen Tann'nın şekli hiçbir zaman çizilmedi.

Türk mitolojik görüşünde kâinat, bir bütün olarak Tann gibi düşünöldüğünden, ulu dağlar ve ağaçlann her biri Tann'yı temsil ede-

HAYDAR

rek ilâhî değer taşımışlardır. Kutsal içerik taşıyan Teng(e)ri" anlayışının, Orhun Türk yazılı abidelerinde "sonsuz gökyüzü" anlamında kullanılmasının yanı sıra, "yüksek dag" ve "büyük ağaç" anlayışlarını da içermesi, bu fikrin doğru olduğunu bir kez daha kanıtlıyor. Sayan dağlarındaki Tuva Türklerinin dilinde, tannın adı, "Han Tengri", Moğol şaman metinlerinde ise "Han Tengri" olarak geçmektedir. Tyan Şan'ın Kırgızistan sınırındaki en yüksek zirvelerinden birinin adı, "Han Tengri"dir. Kazakistan'da Çİngis dağlarının merkezi bölümü "Hançingis" adıyla bilinir. Derbend yakınlarındaki Kayakent'te ise yerlilerin "Tengrihan" adı verdikleri kutsal, dokunulmaz bir ağaç var.

Mitolojik Tann Han", Türk etnik-kültürel geleneklerinin kuralları bakımından, kâinatın yapısal-anlamsal bütünlüğüyle gösterilen bir anlayıştır. "Han" sözcüğünün bu şekilde Tann" adıyla birlikte kullanılması, kâinatın birliği, bütünlüğü ve ululuğunu anlatır. Bu da aslında Türk Tanncılık sisteminin olmazsa olmazıdır.

HAN ÇİNGİS: (bak: Cengiz)

HAYDAR: Azerbaycan Türklerinde yaygın olan mevsim ve merasim sarkılan İçerisinde, harman savrulduğunda rüzgân çıkırmak için okunan harman sarkılan ında adı geçen varlık.

O merasimlerde, "Hayder, Hayder, es de gel'-yedi harman başta da gel!" veya "Hayder, Hayder, ekmek ver'.-kişilere yürek ver-harmanları yığmaya-serin serin rüzgâr ver" diye okunur sonra da "Hayder baba, gel payını götür!" diye çağınırdı. Kazaklar da harman savurdukları zaman rüzgâr olmazsa, "Rüzgâr Sahibi" olarak bilinen ve adına "Mir Hayder" dedikleri ruhu şöyle çağırırlar: "Mir Hayder, Mir Hayder, gel Mir Hayder!"

Ancak birbirine bağlı bu iki motifin işlevleri, karakteristikleri veya mitolojik açıdan temsil ettikleri semboller hakkında şimdilik tam bir fikir yürütmek zordur. Bununla birlikte, bu adın Tann'nın Aslanı" lakabıyla bilinen Hazreti Ali'nin adlarından biri olan "Haydar" ile ilgili olduğu ancak mitolojik bir varlık olarak ondan ayrıldığına şüphe yoktur.

HELVA

Aşağı Sırderya boyunda yaşayan ikinci Kazaklar da rüzgânın kontrolünü elinde bulunduran "Yalanaş Ata" (Yalın Ata) adında bir varlığın olduğuna inanırlardı. Bunun için de harman savurdular zaman, rüzgâr estirsin diye ona yüz tutarlardı. Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerinde de rüzgâr estirmekle görevli "Yel Baba" motifi bulunur, (bak: Yel Baba)

HELVA: Yas merasimlerinde helva pişirilmesi, eskilerden beri, onun mitolojik görüş ve âyinlerle bağlılığının bir göstergesidir. Bu âdetin kökleri, hiç şüphesiz, mitolojik düşüncenin ilk çağlarına kadar uzanır. Yasta helva verilmesinin, ölümü, kaosu ve düzensizliği temsil eden kötü güçlere karşı dayanmak için güç verdiğine olan inanç, tamamıyla onun yaşam gücüne ve yaratıcı özelliğine olan inanıştan kaynaklanmaktadır. Bu olayın, sırf ölme-dirilme üzerine kurulu bir Azerbaycan destanında anlatılması da rastlantı değildir.

Araştırmacılar bunu, uygarlığın bir göstergesi olarak görüyorlar. Yani, uygarlıklar sisteminin değişmeyen dengeleri arasında, çığın pışması, kaosun evrene ve doğanın uygarlığa dönüşmesini bildiren bir göstergedir. Bu anlamda, helvanın pışması, ondaki hayat gücünü gösterir. Doğanın ölüp-dirilmesini ifade eden, sembollerle dolu "Bahar Bayramında da "Semeni Hervasf nın pişirilmesi, aslında kaostan evrene geçişi sembolize ediyor. Yaratılış sürecinin gerekli bir ürünü olduğu içindir ki, geleneksel düşüncede, helva, sağlamlığın ve diriliğin kaynağı sayılır.

HETONİK VARLIKLAR: Yunan dilindeki "Hteonos" sözünden gelir. Bu gruptaki mitolojik varlıkları, yerin veya suyun hayat verici gücü, bolluk gücü ile birlikte aynı zamanda ölüm getiren yeraltı güçlerle de bağlılığını bildirir. Bu anlamda şeytanî varlıklar, topraktan yaratılmış, yerin dibinde, mağaralarda ve kuyularda yaşayan demonik güçler veya yeraltı dünyasıyla ilgili olanlardır. Bu tip varlıklar, başta yılan olmak üzere suda veya karada yaşayan hayvaniann görünen çizgilerini taşırlar ve genellikle de çirkin ve biçimsiz olurlar. Tek gözlü, kör ve eksik olurlar. Bu asimetrik görüntü, onların ilkeliliğiyle

A W bağlıdır. Bu varlıklann kötülükleri, ancak yok olmalarıyla ortadan kalkabilir.

l Mitolojide, Deminrg'a karşı çıkan ve yeraltı saltanatına sahiplik yapan güçler de iki yönlülük özellikleriyle X» riyle tanınan şeytanî varlıklardır. Sihirli hil<âyelerdeki şeytanî varıklar. öz mekânlan olan "Şeytan memleketi"nin dışında güçsüzdürler.

Hikâye kahramanı, bu varlıklann yaşadıkları mel<ândan bu dünyaya atlayana kadar arkasına bakmamalıdır. Onun için de bu şeytanî kökenli demon, hikâye kahramanına "Eğer seni kendi toprağımızda yakalasaydık, ele gelmeyecek karar küçük parçalara ayırdık" der.

Hetonik varlıklar, görünüş itibarıyla marjinal varlıklara benzeseler de işlevsel-anlamsal özellikleri bakımından onlardan ayrılır. Bu varlıklar temel olarak, toprağın derinliklerindedir. Dünya Ağaa'nın yeraltı âlemine ait kısmı ve ilk yaratılış çağıyla ilgilidirler. Bu bakımdan, insanların topraktan yaratıldıkları hakkında birçok inanış vardır. Yeryüzü de birçok gelenekte, şeytanî bir varlık gibi düşünülmüştür.

Mitolojik görüşlerde, şeytanî varlıklarla evliliğin ilginç bir yeri vardır. Ulu Ana mitolojik bütünlüğü, hem hayat verid başlangıç hem de ölüm getiren güç gibi, kendinde şeytanî âleme özgü birçok iz taşır, (bak: Demonoloji; Değişkenlik)

HIBİLİK: Türkiye'nin bazı yörelerinde yaşayan insanların demolojik görüşlerine göre, görünüş itibarıyla "Al Kansı" şeklinde olan demonik bir varlık. Ona "gıbılık" da denilmiştir. Ancak "hibilik"ın ondan bir farkı vardır. "Al Kansı" sadece yeni doğmuş kadınları rahatsız eder ama "hibilik" kadın, erkek hiç kimseye rahat vermez. "Hibilik" genellikle yalnız kadın görünüşündedir ancak erkek görünüşü de vardır. O, yanına gittiği kişinin göğsüne çöker ve neresi kesilip ölene kadar boğazını sıkarak.

İnanışa göre, "hibilik", onu yakalayan birine bol bol altın verir. Bazı yörelerdeki görüşlere göre, "hibilik", uykudayken insanların üzerine çöken kötü ruhtur. "Hibilik" kimi basarsa, o insan yerinden kıpırdayamaz, dili tutulur ve ter basar.

HIZIR

"Hıbılık", bastığı insanın gözüne kedi seklinde gözükür. "Hıbılık"ın başında sihirli bir şapka vardır. O şapkayı ele geçiren birinin zengin olacağına inanılır.

HIZIR: Efeanelere göre, karanlık dünyadaki "Dirilik Suyu"ndan içip daimî yaşayan ve ölüp-dirilebilen doğayı sembolize ederek ebediyetin göstergesiyle çevrilen mitolojik varlık. Orta Asya Türkleri ona "Kidir" derler. Onun adına ayrıca "Hızır Ata" da denilir ve dara düştüğü zamanlar ondan yardım istenir.

Sofî inançlarında "Hızır"ın bir evliya olduğu düşünülür. Halk inançlarına göre ise her devrin bir Hızır'ı vardır. Bazı inanışlarda. "Hızır" kültü, ilkel dinlerde rastlanabilen Bitki Tanrısı ile ilgili düşünülür. Ancak hatta Müslümanlıktaki "Hızır"ın bile, onunla derinden bir bağlantısı olmadığına ilişkin görüşler var. "Hızır" adının, "Bilgameş" (Gılgamış) destanındaki "Hasisatra" adının Arapça! aşkın İmiş şekli olduğu hakkında da görüşler var.

İslam kaynaklarında, doğruluğuna ilişkin tartışmalar hâlâ bitmemiş olan rivayetlerde, "Hızır"ın kişiliği hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmektedir ve "Hızır"la "Iryas"ın farklı kişiler olduğu söylenmektedir. Şiilikte önemli bir yeri olan "Hızır", "Hazreti Ali"nin ölümü dolayısıyla "Ehl-i Beyt"e başsağlığı dilemiş, 'Hazreti Hüseyin'in şehit olmasının ardında da mevlit okutmuştur. "Hızır"ın birkaç yerde mezar olduğu söylenir. Bu durum, onun mitolojik düşüncede gerçek varlık gibi kavranan koruyucu ruh ve evliya olmadığından ileri gelir.

"Hızır"ın, kıyamete kadar yaşayacağı söylenir. "Hızır"ın adı. bazı Alevi-Bektaşî şairlerinin şiirlerinde "Ali"yle birlikte kullanılır. Bazı Kızılbaş rivayetlerinde de "Hızır"ın rolü açık bir şekilde "Hazreti Ali"ye verilir. Bazı Alevilere göre, "Hazreti Ali"nin adlarından biri de "Hızır"dır ve dünyada bu adla yaşar. Rr Sultana ait olduğu düşünülen bir şiirde, "Bin bir adı vardır, bir adı da Hızır" denilmektedir.

Kuranı yorumlayanlar, Kehf süresindeki hikâyenin "Hızır"a ait olduğunu kabul ederler. İslâm alimleri, onun peygamber, evliya veya melek olduğu hakkında çeşitli fikirler yürütmüşlerdir. Kuran terslrc-

HIZIR

lerinin birçoğunda, "Hızır"ın onlara görünüp, yol gösterdiğini hatta "Isnvi Âzam"ı öğrettiği söylenir. O. genellikle İslam dinî sistemindeki bütün peygamberlerin ölümlü, "Hızır"ınsa ölümsüz olduğundan, ölümün Haktan geldiğini kabul eden İslam dinî sisteminin dışında kalır.

"Hızır"ın "Dirilik Suyu" içip, ölümsüzleştiği ve ebedî yaşadığını kabul edenlere göre, O. Hazreti Adem'den beri yaşamaktadır, Nuh Tufanı'ndan sonra, Hazreti Adem'in, o zamana dek korunan cesedinin defnine yardım etmiş. Muhammet Peygamber ve Hazreti Ali'yle da görüşmüştür. Azerbaycan'da yolculuk yaparken "Hızır Zinde" adında bir pîri ziyaret eden E. Çelebi, oradaki türbede yatan "Hızır" adında birinin İlk günkü gibi tazeliğini koruduğunu yazmış.

Tasavvuf kaynaklarına göre. Musa Peygamber'in ilâhî sırtar ve gerçekleri anlamasını "Hızır" sağlamıştır. Bu ilâhî varlık, kimin karşısına gkarsa, onun gözündeki varlığın sır perdesi aralanır. Bu kaynaklarda "Hızır" şekilden şekle grip. bazen çocuk, bazen de yaşlı biri olur, bazen kuş gâh tavşan kılığına girer. Bir göz açıp kapanıncaya kadar çok uzak mesafelere gider. Havada dolaşır, su üstünde yürür. Doğadaki tüm varlıklar kendi emrine alabilir. Ölenleri bile diriltmeye gücü yeter. Birçok din adamına göre, "Hızır"ın ölümsüzlüğüyle ilgili en güçlü kanıt, Kuran-ı Kerim'in El Enbiya suresinin 34. ayetinde verilmektedir: "Biz senden önce hiçbir İnsana ölümsüzlük vermedik."¹

Halk inanışında bir kült seviyesine yükselmiş olan "Hızır", havada dolaşabilen bir vatlıktır. Gsimsiz ve göze görünmeyen bu varlık, istediği zaman görünebilir ancak kendini tanıtmadığı sürece, kimse onu tanıyamaz. Türk halk kültüründeki "Hızır"la ilgili inanışların büyük bir kısmı, doğu kaynaklarıyla örtüşür. Bu inanışlara göre. bir peygamber olarak kabul edilen "Hızır", darda kalanların yardımına koşan kutsal yüzlü bir varlıktır. Bereketli olup, çabuk tükenmeyen para ve benzeri şeyler hakkında "Hızır'ın eli değmiş" denilir. Bu onun başlangıçtaki bir işlevinin de bolluk koruyucusu olduğunu gösterir.

Anadolu Türklerinin İnanışına göre, "Hızır"ın "İlyas"la görüştüğü

HIZIR

günde, kâinat yenilenir, bereket gelir. Bu inanışa göre. "Hızır'a Kadir Gecesi'nde rastlanabilir. "Hızır"ın ateşle bağılığı konusunda elde bir veri yoktur. O su ile ilgili bir motiftir. Nogaylann geleneksel demonolojik görüşlerini aktaran bazı metinlere göre, Su Sahibi'nin adı "İlyas"tır. Bu, dolaylı bir yoldan olsa da bereket düşüncesinin taşıyıcısı olan "Hızır"la su arasındaki bağlantıyı gösterir. "Hızır"ın ölümsüz betimlenmesine dayanak olan motiflerden biri de ebediyet ve ölümsüzlüğü sembolize eden su ile olan bağılılığıdır.

Kazaklar arasında yaygın olan bir inanca göre, bir eve girildiğinde, içeride insan varsa da yoksa da selam vermek gerekir. Çünkü, evin en yüksek yerinde "Hızır" oturmuş olabilir ve saygı gördüğü eve bereket gönderir. Azerbaycan Türklerinde de aynı inanç vardır, ancak "Hızır"ın yerine Ev Sahibi motifi vardır. Kazaklar arasındaki diğer bir İnanca göre de insanoğlu hayatı boyunca "Hızır" ile üç defa karşılaşmış, ancak onu tanımak kolay bir şey değilmiş. Ama eğer tanrıyabilseymiş, ömür boyu mutluluk içinde yaşamış ve talihi her zaman yüzüne gülermiş. Devletşah Tezkeresi'ne göre ise savaştan savaşa seslenen ve kurt gibi, yalnız liderin gözüne görünebilen varlık da "Hızır"dır.

Halk geleneğinde, onun bir eve gelmesinin bolluk getireceğine İnanılır. Aksakalı, uzun boylu, nur yüzlü, tatlı dilli, bazen yoksul, üstü başı dağınık hatta çirkin betimlenen daha çok derviş kılığında görünen bu varlık, insanları sınavdan geçirir; onu kötü karşılayanları yoksul bırakır, hoş karşılayanları ise zengin yapar. Ancak bu zenginliğin sim açığa çıktığı an bereket kesilir.

Anadolu Kızılbaş ve Bektaşileri arasında yaygın olan bir İnanca göre, koyun sürüsüne kurt girerse, bunu berekete yormak gerekir. Çünkü aslında o kurdun "Hızır" olduğuna İnanılırdı. İslâm'a kadarki çağların kalıntısı olan bu inanç, Türk etnik-kültürel sisteminde, kurt ve "Hızır" motifleri arasında anlamsal-yapısal yakınlığın bir sonucudur. Adının "Hızır" olması ise yattığı her yerde yeşil ot çıktığı içinmiş.

"Hızır" motifi. Türkistan inanışlarında da önemli yer tutar, İslam-Türk inanışlarına göre, her beş yüzyılda bir, onun cismi baştan başa yenilenir. "Hızır" yeşil giyinir, boz ata biner, sık sık gökyüzü meclis-

HIZIR

lerine katılır, coşa gelir. Tabii ki burada onun evliyalık yönü daha güçlüdür. Ahmet Yesevî'nin müritlerinden olan Süleyman Ata'nın ağzına tükürmek yoluyla hikmetler söyleme yeteneğini de "Hızır" vermiştir. Buna göre de Süleyman Bakirgani "Hızır İlyas atam var" demektedir. Özbek Hanneke'sinde, Cengiz Han'ın adını da o vermiştir. Hatta Hakanî ve Nizamîye yol gösteren, Hatayî'nin elinden tutan ve Fuzulî'ye İlham veren de bu evliyadır.

"Hızır"ın, geleceğin âşık olan olacak insanların uykusuna girip, onlara buta verip aşk badesi içirmesi motifi, Türk halk kültüründe geniş yer tutmaktadır. "Hızır", Türk destanlarındaki kahramanların koruyucusudur. Onlara hayırlı dualarda bulunur ve onları muratlarına erdiren. Kayın ağacından güçleri tükenmiş olarak inen yiğitlere de yardım eden ilâhî kökenli ihtiyar motifi. Türk "Hızır" anlayışının kendine Özgü prototipi sayılır.

Dede Korkut Kitabı kahramanlarından olan "Boğaç Han", yaralanıp yıkıldığı zaman, yanında hazır olan boz atlı "Hızır", yarasını kendi elleriyle sararak, "Sana bu yaradan ölüm yokur. Dağ çiçeği, ananın sütüyle, yarana merhemdir" der ve kaybolur. Böylece O, hastalara şifa verirdi. Manas destanına göre, Manas doğduğu günden beri "Hızır", onun için dua ediyor. "Şah İsmail ve Gülizar" destanında babası, Şah İsmail'in gözüne mil sokmak isterken, "Tahir ve Zöhre" destanının kahramanı "Tahir" zindana atıldığında yetişip onları kurtaran yine Hızır'dır. "Saltukname'ye göre. San Saltuk'u alevlerden kurtaran da "Hızır"dır. Türkmen "Koroğlu'sunda ise "Hızır" (Hıdır), "nefes oğlumuz" dediği kahraman "Rövşen"i yeniden tarih sahnesine getirmesinde rol oynar ve ona "Koroğlu" adını kendisi verir. O, "Adlar ve Zöhre" adlı Başkurt halk destanında ise baştan aşağı yasaklı bir kahraman gibi betimlenir.

"Hızır" bazı hikâyelerde derviş adıyla da anılmıştır. Halk şairlerinin oryasına giren hayalî varlıklar arasında, evliya olan saçlı derviş bir kadın vardır. Bu kadınla ilgili rivayetlerin sonunda, onun "Hızır" olduğu söylenir. Bu motif köken olarak, boUuk-bereket koruyucusu olan Ulu Ana mitolojik motifiyle ilintilidir. Yer Ruhu'nun şerefine yapılan merasimlerde. Şamanın kadın giysisi giymesi ve genellikle

HIZIR

bolluk, bereket fikriyle ilgili olması gibi veriler, bu motifin sembolü olduğu İdeal konusuna bir açıklık getirebilir.

"Hızır"ın adı. Bazı ansiklopedilerde, Arap kökenli "Kidir" olarak geçmektedir. "Kidir", Hazreti Musa zamanında yaşadığı ve ilâhî bilgilere sahip olduğuna inanılan bir kişidir. Araştırmalara göre, "Hızır" kültü, ne kadar Doğu-İslâm fikirlerinin izleri yönünden zengin olsa da aslında bir Türk fikrinin ürünüdür.

Bir efsaneye göre "Hızır", Kur'anı, üstadının mezarında öğrenir. Bu efsane, onun ölümler saltanatı ve atalar âlemine bağlılığını gösterir.

Kazak sihirli hikâyelerinde kardeşlerinin ihaneti yüzünden kuyuya düşen (aslında ise kuyu aracılığıyla yeraltı dünyasına atlayan) kahraman, burada bir ihtiyar görür. Bu ihtiyar, kuş olup kahramanı ışıklı dünya üzerine çıkarır. Bu ihtiyar yine "Hızır"dır.

"Hızır"ın en çok sevdiği renk beyazdır. Bu renk ölümler dünyasının sembolüdür. Bolluk, bereket ve zenginliğin sembolü olan "Hızır", bazı metinlerde kör olarak betimlenir. O görmez okluğu gibi. aynı zamanda görünmezdir de. Dünyadaki tüm sırlara vâkıf olan bu varlığın körlüğü, onu yeraltı dünyası, Ölümler saltanatı ve atalar ruhlarının olduğu öbür dünyaya bağlıyor.

Türk Tannalığında peygamberlik anlayışı olmadığı için, "Hızır"ın peygamber konumunda olduğunu düşünmek, Tannıcılık görüşleriyle çelişir. Bu anlamda koruyucu ruh olan "Hızır", Türk etnik-kültürel geleneğinde, evliya, eren anlayışıyla ifade olunan mitolojik varlıkların tanımlarına daha uygun düşer. Ölüp-dirilme düşüncesiyle olan bağlılığı da onun Tannıcılık görüşleri ışığında incelenmesini mümkün kılıyor. Bu incelemeler. "Hızır"ın dünyayı dolaşarak darda kalanlara yardım etmesi başta olmak üzere, tüm işlevlerinin Tann'ın varlığından kaynaklandığı kanaatini içerir.

Merasim içerikli Hızır Nebi ve Hızırellez inana da yine "Hızır-Hızır" motifi çerçevesinde oluşmuş ve Türk halklarında bahann gelişleriyle ilişkili olan bir inançtır. Tebriz'deki Türk aşiretlerinin "Nebi Bayramı" dedikleri bu bayramın adı. Güney Azerbaycan'da "Ali Hayder Bayramı"dır. Kos-Kosa gibi merasim kaynaklı oyunlar. "Hızır"ın adına bağlı olan Hızır Nebi günlerinde oynanır. Bu merasimle ilgili

HORTLAK

dan çok sayıda şarkı sözü günümüze kadar korunmuştur. Hıdırellez'in yaklaşmasıyla. "Hızır"ın yolu düşer diye. evlerde temizlik ve toparlanma yaşanır. O yılın bereketli geçmesi için "Hızır"ı karşılama merasimleri düzenlenir.

Bir görüşe göre. "Hızır Nebi" merasimi, İlk çağlarda sadece kadınlar tarafından yapılmış. Halkın İnanışına göre, "Hızır Zinde". "Hızır İlyas" ve "Hızır Nebi" üç kardeşler. Bu inanışa göre, birinin işinde zorluk çıkığında "Hızır Zinde". suda "Hızır İlyas" ve kurulukta da "Hızır Nebi" çağılır.

Türk halklarının Hıdırellez günüyle ilgili geleneksel görüşlerinde çok sayıda İnançlar olduğu gibi, bazı yasaklar da mevcuttur.

Ahıska Türklerinde "Hızır". "Hızır İlyas" ve "Hıdırellez" olarak iki karakterde düşünülür. Onlara göre, "Hızır İlyas" suda batanlara yardım eder, "Hıdırellez" İse darda kalanlara ve yolculara yardım edip onları her türlü beladan kurtarır. O, yol ve su ile ilgilidir. Bu yüzden de su başlarında ve yollarda daha çok görülebilir. Halk İnanışlarında "Hızır"ı görmek büyük saadet sayılır.

HORTLAK: Azerbaycan Türklerinin demonolojik görüşlerine göre. geceleri canlanıp mezardan çıkarak İnsanlara zarar veren ölü, hayali bir varlık. Bu yüzden, insanlar korkutan şeylere de bu sıfat verilir. Bu sözcüğe, Tuva Türkçesinde "Aza-buk" ve "Aza-şulbus" gibi karanlık güçlere bağlı olarak. Şeytan anlamına gelen "Aza" şeklinde, bazı yerlerde de "Aza-Hortan" şeklinde rastlanır.

Bazı yerlerde. Ölülerin hortlayabileceğini düşündükleri için. birçok önlem alırlardı. Daha çok ölümü zor olan birinin ölüsünün hortlayabileceğine inanılırdı. Tüm bunlar, eski Türklerde ruhun ölümsüzlüğü ve geri dönebileceğine inanmanın izleridir.

"Görünüşü insanı korkutan nesne" gibi mecazî bir anlam kazanan bu söz, Azerbaycan dili lehçelerinde "Hayvanlarda olan bir hastalık" anlamındaki "Hortlama" sözüyle, aynı kökten gelir. Bazen hayalet olarak da bilinen demonik varlıkların adlarının, daha sonraları çeşitli hastalık adlarına çevrilmesi, şiirsel mitolojik düşünceye uygun bir olaydır.

HUDA(Y)

HUDAÎY): Türk etnik-kültürel geleneğinde Ulu Yaratanın taşıdığı adlardan biri. Türk halklarından Karakalpak. Altay. Kırgız. Başkurt ve benzer uygarlıklann dilinde, "Kuday", "Huday" ve "Guday" şeklinde kullanılıp, "Allah, Tann" anlamını ifade eder. Salar Baba Gülalioğlunun "Oğuzname"sinde, "Gökyüzü Tanrısı" anlamında kullanılan "Hudayı Asman" iradesine rastlanır.

Sibirya'nın Türk kökenli halklarının inanışında. "Huday" ile aynı kökten gelen "Kuday-Kıday" sözcüğüne bol bol rastlanır. Bu halklarda tapınılan en ulu ilâhî güç ve bilinen en kutsal varlığın adı da "Kuday"dır. Sagaylann inançlarında "Kuday", her şeye kadir olan olağanüstü bir varlıktır. Aaklı ruhlan izler ve âlemlerin kaderi onun elindedir. Şoriarda ise Ülgen'e "Kuday" denilirdi ve çocuklannın canının "Kuday"a geri döndüğüne inanılırdı. Altay şamanlannın davullanndaki resimler arasında "Kıday Kan" denilen bir motifin resimlerine de rastlanırdı. Adına bazen "Kıday Tegrezi" denilen bu Gökyüzü Ruhu, bir elinde kılıç, diğer elinde kırbaç kamlık yaptığı zaman, şamanın önünde gider.

Kıyametin olacağı çağdan söz edilen rivayette. "Kuday"ın adına "Kayra Kaan Kuday" şeklinde rastlanır. Telengitler. "Kuday"ın tek olduğuna inanırlardı. İnanışa göre, hayırsever Ülgen ile aaklı Erlik, dünyadaki iki yüzlüler gibi ve evrenle kaosun mücadelesini canlandıncasına biri hayat yaratarak, diğeri ise ölüm getirerek birbiriyle çarpışırlar. Q. Potanin'in yazdıklanna göre, Tuvalarda "Ulu Kayra-kan" veya "Kuday Kayra-kan" adında Yıldırım Ruhunun varlığına inanılırdı. Kumandinlerin Şamanist görüşlerinde de gökyüzü ruhlan sırasına ait olunan bir "Kıday Kan" vardır. O, gökyüzünde dolaştığı zaman, şamana yardım eder.

Lebedin Tatariannın mitolojik görüşlerine göre. her şeyi yaratan ilk atalar. "Kuday Bay Ülgön-Huday Bay Ülgen"dir. Altaylarda "Kudan" şeklinde "ruh, ilah" anlamına gelen sözcük, köken itibarıyla "Huda" ile ilintilidir. Hakaslann tüm etnik gruplan. yerin ve hayvanlann yaratıcısı olarak bildikleri "Kuday"ın varlığına inanırlardı. Onlann inanışlarında "Kuday". "Yayaklar" denilen gökyüzü ruhlanın lideriydi.

HUDA(Y)

Aİtaylorların geleneksel dinî-mitolojik görüşlerinde, kendiliğinden var olan. gökleri dolaşıp, at sırtında göklerden inen "Kuday" motifine rastlanır. O, hayvanlarla konuşur, insanlara yardım eder. Onun Erllk'ten daha üstün ve daha güçlü olduğuna inanılır. Bu ulu varlığın evladı olduğuna dair inanç, hiç şüphesiz başka dinlerin etkisi altında oluşmuştur. Köklü Türk dinî-mitolojik düşüncesinde Ulu Tann'nın evladı olmadığı gibi. onun resminin çizileceği bile düşünülmemiştir. Al taylar. "Körmös-Kürmös"ün, onun düşmanı olduğuna inanırlardı.

Kırgız-Kazaklara göre ise "Huday" acıklı bir ruhun adıydı. "Kara Baar" adlı Sagay destanında, yurduna döndüğü zaman tüm sevdiklerinin öldüğünü gören kahraman, yeraltındaki hudaylarla savaşır ve bunun sonucunda sevdikleri dirilir. Buradaki hudaylar, aakı ruhlar gibi verilir. Görüldüğü gibi, bazı geleneklerde Göklerin Tanrısı olarak bilinip, gökyüzü saltanatında yaşadığına inanılan "Huda", burada yer altına sürülmüştür. Bu, Türk mitolojik dünya modelinde arkaik yapılı olup, birkaç işlev yürüten mitolojik motiflerin temsil ettikleri semboller bakımından kanşık anlamsal bir şebeke yarattığını ve bu sebepten dolayı da bazı zamanlarda sistemdeki bazı olay lan n yorumsuz kalıp, sadece kaydedilebileceğinin olası olduğunu gösterir.

Diğer sistemlerden alınan mitolojik unsurlar, varlıklar ve benzeri elementler, zaten örümcek ağı gibi karmaşık olan sistemi daha da karmaşık bir hale getirmiş ve içinden çıkılmayacak bir şekle sokmuştur. Bu varlıklardan biri de mitolojik "Huda" motifidir.

"Huda-Huday" sözcüğüne, Germen dillerinde "God" ve "Gott" olarak rastlanabilir. Ancak "Pragermen" kökenli olduğu gösterilen "Gott" un Avrupa dilinde bir anlamı olmadığı da yazılmıştır. Bu da bu sözcüğün başka dillerden alındığını gösteriyor.

Bu sözcük. İran dilinde ise "Huda", "Hoda" şeklini almıştır. Bunu göz önünde bulunduran araştırmalar, onun İran kökenli olma ihtimalini İleri sürüyorlar. Ancak bu fikrin şimdiye kadar kanıtlanmış bir yönü yoktur. Araştırmalar, "Huda-Huday" şeklinin, eski On Asya'da kullanılan "Kut" sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünüyorlar, (bak: Kut)

HUMAY

HUMAY: (bak: Umay; Umay Ana)

HUU İNEY: Hakas kahramanlık destanlarında rastlanan mitolojik bir varlık. İnanişâ göre, bu merhametsiz ve çok şey bilen hilekar kadın, acayip bir varlık olup, yeraltında kara sulann dibinde yaşar ve epik kahramanlara karşı savaşıır. Ancak gelenek taşıyıcıların gözünde o, sadece kötü özellikleriyle değil çelişkili doğasıyla da tanımlanan şeytanî bir varlıktır.

"Huu İney", Sibirya'nın Türk-Moğol halklarıyla ilgili araştırmalarda, demonik varlık olarak yalnız hatırlanmaktadır. Motifin en eski çizgilerinin açıklanması bakımından, "Altın Ank" destanı çok önemli bir kaynaktır. Bu destanda, motifin değişken tabiatlı bir varlık olduğu da görülüyor. Destanda, "Huu İney", bazen ak kurt kılığında, bazen ihtiyar kadın, bazen de kara tilki. Ancak tüm bu kılık değişimleri içinde belirleyici olan, onun kurt kılığına girebilmesidir. Şeytanî doğa başlangıcından haber veren bu özellik, aynı anda onun ilk mitolojik anlamına gönderme yapıyor.

"Huu İney", önemli derecede değişime uğramış sonraki karakterlerde, demonik kadın çizgileri kazanmıştır. Ancak bütün bunlarla birlikte, en çok ak kurt kılığına girmesi, onun yapısal özelliğini gösterir. Yani, silkinip kurt görünümüne bürünmek, onun kurt kökenli olduğunun göstergesidir. Kurt derisine bürünmek, şüphesiz, motifin özelliğinden değil, destan kahramanının ruhundan doğmaktadır ve bunu motifin kurt başlangıcına yormak sonraki İştir. Gerçekte de motifin bu özelliği onun kurt doğasına işaret ediyor. Kurt doğası ise onun yeraltı dünya saltanatının hakimi. Ulu Ana motifinin izlerini taşıdığını gösterir. Araştırmacılar, onun ilk adlarından birinin "ak kurt kan" veya "ak kurt ana" anlamına gelen, "Huu Püür İney" şeklinde olduğunun kanısındalar. (Buradaki "Püür", kurt anlamına gelen "Bo-ru" ile aynıdır.)

"Altın Ank" destanında O. Alıp Han ulusunun koruyucusudur ve Alıp Han'ın yurduna, "Menim Yurdum" der. Metinden, O'nun ezelden beri bu yerleri koruduğu anlaşılır. Bu özellik, sonraları yurt korucusuna çevrilen gizli doğa gücü olan Yer Ana bütünlüğünde

HUU İNEY

de var. Beşiği "Ak Kaya" olan "Huu İney", yurdu acıklı ruhlar olan "Aynalar"dan korur. Eski çağlardan beri, çok sayıda Türk boyu ve soyu, dağı ulu atalar saymış, O'nu ilk başlangıç bilmiş ve köklerini de O'na bağlamıştır. O'nu yurdun korucusu bilmiş ve kurban merasimlerini kutsal bildiği bu yerlerde yapmıştır. İnanişâ göre, bin türlü bereketin olması, sadece O'nun İsteğine bağlıdır.

Bu anlamda, mitolojik düşüncenin evladı olan "Huu İney"ln, dağ ve kayayla olan bağılılığı anlamlıdır. O dağ ve kayanın ruhudur. Kayanın göze görünmez kapılan sadece onun sesiyle açılır. Kahraman ve onun atını diriltmek için de O, kayanın içine çekilip kaybolmazdır.

Bazı metinlerde onun ahlâksız ve bozgun kadın gibi gösterilmesi de "Huu İney"İ seksüelliği ile bilinen yeraltı dünya varlıkları arasında sokma fırsatı verir. Hakasların geleneksel görüşlerine göre, yalnız "Huu İney" gibi yeraltı dünyasıyla bağlı olan kadınlar koca ararlar. Halbuki, burada onun ahlaksız ve bozgun gibi verilmesi, motifin geçmişindeki seksüelliği ile bağlıdır. Bunun da bereket ve hayatın dönüşümü gibi bir anlamı var ve arkaik mitolojik düşüncenin kendi kaynağından gelir.

"Huu İney", bir Azerbaycan Türk hikâyesi olan "Ohhayın Hikâyesinde, on yıl denizin dibinde yaşayıp büyücülüğün tüm sırlarını öğrenir. Bu, onun koruyuculuk özelliği için gereklidir.

"Huu İney" motifinin ayn ayn metinlerde karşımıza çıkan değişik versiyonları, mitolojik varlıkların doğasını anlamak bakımından önemlidir. O'nun izleri de oldukça farklıdır. Eline demirden asa alıp dolaşan "Huu İney'in gücü, onun her şeyi bildiğinden kaynaklanır, yeryüzünde onun haberdar olmadığı hiçbir şey yoktur. Bilinmezler âlemini bilir. Herhangi kuş veya hayvan kılığına girebilir. Hatta kültürel kahraman çizgilerini bile taşır. Bu bakımdan, onun Dirilik Suyunu elde etmesi ve bazı âdet-geleneklerin kurucusu olması dikkat çekicidir. "Huu İney", ondan başka, normal ölümlülerden hiç kimsenin bu suyu bulamayacağını söyler. Uzun yıllar aradıktan sonra, bulduğu Dirilik Suyu ile yurdun Kahramanını diriltilip, yeniden hayata döndürür. Dirilik Suyu ile ilgili bu özellik. O'nu kültürel kahraman

HUU İNEY

gibi görme olanağı verir. "Altın Ank"ta da bu özellik, doğal olarak, kahramanlık cesareti gibi yorumlanır.

"Huu İney", demonik doğa acısından Umay, Albastı ve benzeri motiflerin geçirdikleri evrime benzer bir süreç yaşamıştır. Yani gelenek, Onu bir yerde koruyucu ve yaratıcı bir motif olarak, diğer bir yerde ise demonik ruhlu varlık gibi göstermiştir. Burada zıtlık aramak doğru değil ve geleneğin doğasına aykındır. Bu evrim olayı, gerçekten de uygarlığın iç mekanizminin bir özelliğidir ve daimî yaratıcılık içerisinde olan etnik-kültürel geleneğinin kendi doğasından kaynaklanır.

"Huu İney" adının birinci bölümü olan "Huu", "Ak" anlamına gelir. "İney" kısmı ise bazı Türk dillerinde "Ana" anlamını ifade eder. Böylelikle bu mitolojik varlık, kendi adının anlamı bakımından, yaratılış hakkında yazılan metinlerde, Tann'ya yaratmak için ilham veren, kutsal yüzlü ve kutsal ruhlu Ulu Ağ Ana motifine yaklaşmış olur. A. Şifher'in, "Huu" sözcüğünü, "kuğu" kuşu anlamındaki "ku" sözcüğüyle ilgili göstermesi doğru değildir. Bu Ulu Ana motifinin mitolojik anlamına uygun olmuyor. Sözcüğün diğer bir anlamı olan. "çıplak"ta ise sanki motifin şeytanî doğasına gizil bir işaret vardır.

"Huu" aslında "Ak" demektir. Renklerin en temizi olan beyazı bildirir. Bu sözcük, motifin kutsal yüzlü, kutsal ruhlu bir varlık olduğunun göstergesidir. Çünkü mitolojik varlığın adı, mitolojik anlamı bakımından onun İçerik olarak neyi ifade ettiğini açıkça gösterir.

Yer ile köklü bir bağlılığı olan bu motif, bazı metinlerde "ak kadın" demek olan "Huu Hat" adını taşır ve en çok da su ile ilgili gösterilir. İşlevsel-anlamsal özelliklerine göre. "Huu İney"e oldukça yakın görünen Hal Anası, Al Kadını veya Albastı adlarıyla bilinen mitolojik motifin bir adı da "Ak Gelin'dir. "Huu İney" veya "Huu Hat"ı Al-Hal motifine yakınlaştıran şey. onun da çocukları kaçınıp. tutsak etmesidir. Bu demonik varlığın, en eski evrelerde, bereket düşüncesinin taşıyıcısı olduğundan, su ile bağlılığı vardır ve suda yaşadığına bile inanılır. Bunun için "Huu İney", işlevleriyle araştırmacılara şamanların koruyucu ruhlarından olan Su Sahibi'ni hatırlatır.

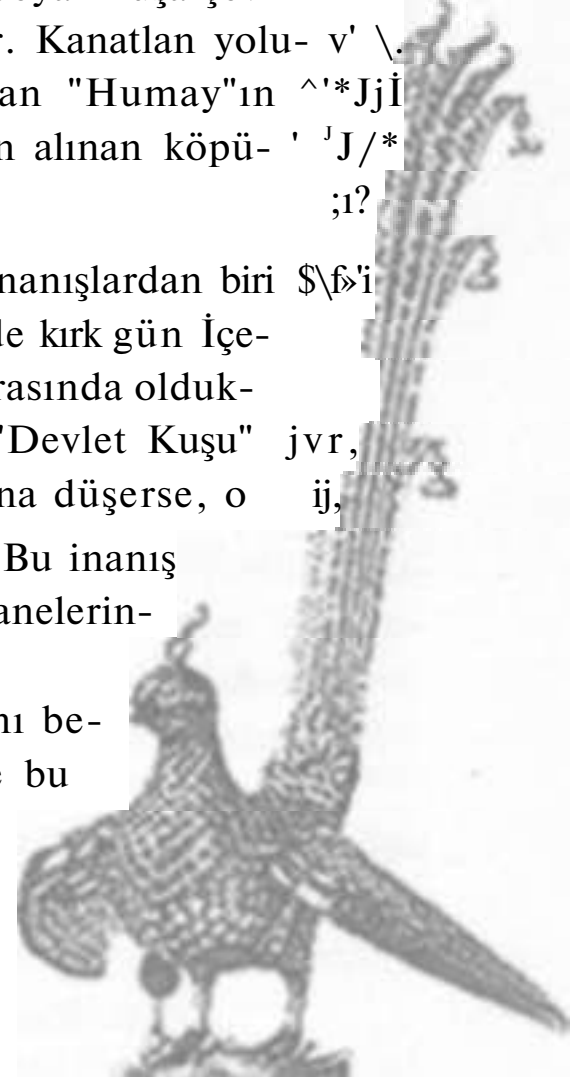
HÜMA KUŞU

HÜMA KUŞU (UMAY KUŞU): Rivayete göre Kıpçak çöllerinde. Çin'de ve Hindistan'da yaşayan mitolojik efsanevî bir kuş. "Umay" ilahesini anlatan birçok araştırmacı, onun İranlıların "Hüma"sıyla ilgili olduğu fikrini doğru bulur. "Hüma Kuşu", "Cennet Kuşu'dur. Eski Yunanlılarda, onun adına "devamlı tazelenme, devamlı yenilenme" anlamına gelen "Feniks" denilirdi.

Egemenliğin göklerden geldiğine ve Tann vergisi olduğuna dair mitolojik inanan izleri, halk arasında "Hüma Kuşu" ile ilgili dolaşan İnanışlarda da yaşamaktadır. Başkurtiann İnanana göre, "Humay" en eski ata ve koruyucu ruhtur. Onun yavrulannı vurmanın yasak olması da bu İnanışla ilintilidir. İnanışa göre insanların, kuşların ve diğer hayvanların Ural Dağlarını mesken tutmalarında "Humay'ın büyük emeği olmuştur. "Humay"ın adına. Başkurtiann "Ural Batıranda da rastlanır. Burada "Umay", Kuşlar Padişahı Samraun'un kızı, Ural Baor'ın hatunu olan ve sonradan beyaz kuşa çevrilen mitolojik kaynaklı bir motif olarak geçer. Kanatlan yolu- v' \. nup uçurumdan atıldığı İçin, artık uçamayan "Humay"ın ^'*Jjİ kanatlan, sadece sihirli ak-boz atın ağzından alınan köpü- ' 'J/* gün gücüyle iyileşebilir. ;1?

Türk halklarında bu saadet kuşu ile ilgili inanışlardan biri \$f»i de onu bile bile öldüren insanın kendisinin de kırk gün İçerisinde öleceğine inanılmasıdır. Yabanalar arasında oldukça yaygın olan çok eski bir inanışa göre de "Devlet Kuşu" jvr, denilen "Humay'ın gölgesi, bir insanın başına düşerse, o ij, insan taç giyecek yani hükümdar olacaktır. Bu inanış bir başka şekliyle Azerbaycan hikâye ve efsanelerinde de görülür.

Bu efsanelerde işlendiği şekliyle, padişahı belirlemek için, "Devlet Kuşu" uçurulurdu ve bu kuş kimin omzuna konarsa, o padişah seçilirdi. Onun saadet ve bahtiyarlık sembolüne dönüşmesi de daha sonraları gerçekleşmiş bir olaydır ancak bu olaylar arasında da derin bir bağ vardır.

HÜMA KUŞU

Osmanlı tarihi deyimlerinden olan "Hümayun" da hiç şüphesiz, "Hüma Kuşu" ile ilgili eski mitolojik görüşlerle ilintilidir. Emir Teymur'un bir lakabı da "Hümayun'du. Bu sözcüğün kökü yine egemenlik ve Tann kutunun göklerden geldiği inananın iradesi olan "Hüma Kuşu'ndan gelmektedir, (bak: Devlet Kuşu: Umay-Umay Ana)

I

İDİK-İDUK: Mitolojik anlamı olan bu sözcük, "saygı gösterilen, hürmet edilen, kutsal bilinen, kutsal yüzlü, kurbanlık" anlamlarında kullanılır. Hakasçada "ızıh", Tuva Türkçesinde "idik". Saka Türkçesinde "ıtk" şekillerinde kullanılan bu sözcüğün, "gizil, esrarengiz, tedavi edici, uğurlu" anlamları da vardır.

"İduk" sözcüğü, M. Kaşgarî'nin "D'ıvan-ı Lügat-it Türk'ünde de "kutlu ve mübarek yüzlü olan her nesne" anlamında kaydedilmiştir. Burada kaydolunan "ıduk", "sahibinin kurbanlık için sakladığı, yük yüklenmeyen, yünü kırılmayan hayvan" olarak gösterilir. Bu tanım, bu anlayışın eski. kutsal-mitolojik kült anlamsallığına da uygun düşer. Kaynağını kendi değerlerinden alan ve kutsallık bildiren "idik", Tevrat'ta "Qds". Kuran'da "Hrm" ve "Tbrk" ile ifade olunan anlayışlara uygundur.

Tann tarafından gönderilmiş olduğuna inanıldığından, "ıdık-ıduk", kutsal sayılmıştır. Tann adına verilen kurban merasimleri de yazın başlangıcında "İdik Dağının başında, "İdik Bay" kayın ağacının yanında yapıldı. Kurbanlığın pişirildiği ateşin adı bile "İdik"o. Tann'nın "İduk" vasfıyla anılmasına da ilk olarak "Hoytu Tamir" yazılarında rastlanır. Bazı Sibiry Türk halk metinlerine göre. eski zamanlarda en iyi ata, "Izık" adını verip onu Erlik Han'a kurban ederlerdi. İnaniş'e göre, bu at isteseydi, aaklı ayna ruhları bu atın sahibine zarar verebilirlerdi.

"İduk", "aaklı ruhlara ait mekân" ve "topluluğun sağlamlığını koruyan güç" anlamına gelir. Çağdaş Türkçe'de sözün bu mitolojik anlamları korunmuştur. Günümüzde, "İduk"un ilk mitolojik anlamı, "kutsal, kutsal yüzlü ve uğurlu" gibi sözlerle ifade olunur.

Sayan Altay Türklerinin geleneksel görüşlerinde, "ızıh", mal.

1DIK-1DUK

hayvanın koruyucusu ve onların bereketli olmasını sağlayan güçtür. Araştırmacılar Kaçın ve Sagaylarda ruhlara kurban verilen atların koruyucusu (mal eezi) olan ve Sayan'ın zirvesinde yaşayan "Izıh Han'dan bahsedilir. Bu ruhun adı da "Izıh" (ryık, lduk, lök) sözcüğüyle ilintilidir.

"Idık-lduk", aynı zamanda mitolojik su, çay ve dağ ruhları ile ilişkidir. Daha eski Türk metinlerinde O, "kutsal, kutlu" olan anlamına gelip Türklerin ilk yazılı abidelerinde, "Iduk Ötüken" şeklinde kullanılmıştır. Diğer kitabelerde de "öz yerim, lduk yerim" denilir. 710 yılında, Türgişler üzerine yapılan baskıdan söz edildiğinde, Göktürk yazılarındaki "lduk Yır Sub" anlayışına rastlanır. Geleneksel kültür araştırmacıları, Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde önemli yeri olan Tengri" ve "Umay" adlarından sonra geldiğine göre, "lduk Yer Sub" iradesinde Türk dinî inanışının izlerini görmüş, yanlış olarak, onu Türk mitolojik sisteminde Tann ve Umay'dan sonra gelen "üçüncü dereceli bir kült" gibi değerlendirmişlerdir.

V. Tomsen, Orhun Abidelerini okurken, Uygurca'da "ıdık-ıduk", Altay şivelerinde "itık", Yakutçada "iük", Abakan şivelerinde "ızık" gibi seslendirilen bu anlayışı göz önünde bulundurarak şöyle der: "Ben 'ıdug'u, her yerde, mübarek yüzlü, kutsal veya aziz diye tercüme ederim. Dağ veya çeşme adlarıyla birlikte kullanıldığı zaman da o yerler gerçekten bir kutsallığa sahip olmasalar da aynı derecede saygıyla yad edilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorum."

Bir Tuva kahramanlık hikayesinde, kutsal sayılan dağ, "Idık-Bora" adını taşır. Buradaki "Bora" sözüyle, kurt görünüşünde düşünülen Dağ Ruhuna da gönderme yapılmaktadır. Hakasya'daki "Izıh" dağ adı da "Izık" ile olan bağlantısı açısından ilginçtir.

"Ötüken" kült adının taşıdığı aniamsal-kutsal örgü de onun "lduk" ile ilgisini de düşünme olanağı verir. Aslında "Otken" adının "lduk-ızık" kökünden olup, mekân bildiren "ken-kan" ile birlikte kullanılmaktadır.

Çuvaşların demonolojik görüşlerinde de aileyi ve evi koruyan, "Yereh Ruhı" vardır. Bu ruhun adının "lduk" (lyık, ızık, idıh, itık) ile ilgili olduğu zannedilir. İnanişâ göre bu ruh, ev sahibinin İsteğine

İMAY İCE

göre komşuya hastalık getirebilirdi. "Yereh Ruh", zaman zaman da kötü ruh olarak düşünülmüş. "Kiremet (Karamat) Ruh"unun birçok işlevlerinin taşıyıcısı gibi ortaya çıkmıştır.

İMAY İCE: Hakasların dilinde. Umay ilahesinin taşıdığı ad.

Bu, Sagayların dilinde "Pay İce" şeklindedir. Hakas halkının görüşüne göre, yeni doğum yapmış kadına çocuğun "kuf'unu "İmay tce" getirirdi. Hayırsever ana olarak bilinen "İmay Ice"ye, Sagaylar "Ulug Ah İne", yani "Ulu Ak Ana" derler. Yaşlıların söylediğine göre, Hakasların dilinde "imay", "süt emen çocuğun canı" anlamında kullanılır.

Hakas-Kaçınlerde, her ailede "İmay Ene"nin resmi olurdu. Hakasların düşüncesinde "İmay Ene", beyaz saçlı, topluca bir kadındı. İnsanların gözüne görünmeden, daima pembe bulutlanır arasında dolaşır, çocukların dünyaya gelişlerini izlerdi ve onları kötülüklerden korurdu.

Şamanlar dualarında ona. "İmay İce Hayrahan" derlerdi. Buradaki "Hayrahan", Altaylarda Ulu Tann adıyla yan yana gelerek Tengri Kayrahan" şeklinde kullanılmıştır.

<335wCve beyaz kuş kılığına girebildiğine inanılan "Umay Ana" (umaylîâhesl, umay ice), küçük çocukların canlarını "İmay Tashıl" denilen dağda korurdu. "İmay İce", şamanın kendisine uzun uzun yalvarmasından sonra, duvarları çocuk canlarıyla dolu çok sayıda beşik asılı olan "İmay Tashıl"dan çıkar, şamanı dağın içerisine götürürdü.

Hakaslar, yeni doğmuş çocuğun canı hakkında konuşurken, "Umay" adından gelen "İmay" sözcüğünü de kullanırlar. Bu "İmay". çocuk 2-3 yaşına bastığında "kut"a çevrilirdi.

Sayan Altay'da yaşayan Türk halklarından Kaçınların dilinde Emgeyi, Sagayların dilinde ise "göbek bağı" anlamına gelir. Bununla birlikte Sagaylarda "İmay" sözcüğü, bir de "son, çift" anlamında kullanılırdı. Son ve çiftin, Sagaylarda kutsal sayılması, Mamaça'nın icra ettiği "İmay Toyu" adlı merasimden de anlaşılır.

Merasim, körpe çocuğun iki-üç aylığından başlar ve iki-üç yaşı-

IRKIL ATA

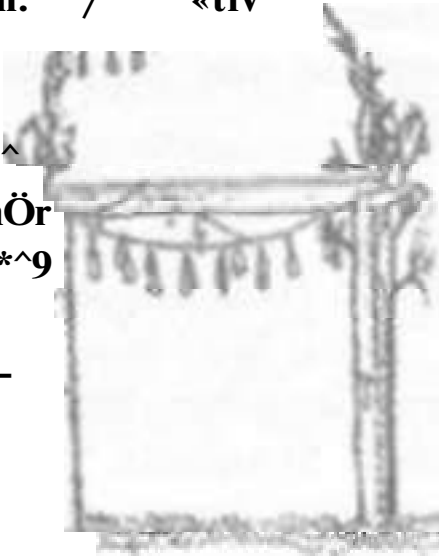
na kadar sürer. Her ayın yedind gününde yapılır. Merasimin amacı "Çeek lmay" denilen açgözlü ve doymak bilmeyen varlığı doyurup memnun etmektir. Bu merasime, yalnız yaşlılar ve kadınlar katılırlar. Doğan çocuk erkek ise onun adına üç ok hediye edilir. Bir kural olarak bu merasimde herkes gülmeliydi ve kimsenin yüzünden gülücükler eksik olmamalıydı. Buradaki gülüş, merasimin bolluk ve bereket amaçlı olduğunu gösterir, "lmay Ice, Pay Ice" diyen şamanın merasimdeki söylediklerinden, "lmay Ice" ile "Ot Ice'nln (OtRuhu) iki kız kardeş olduğu anlaşılır.

Çocuk uykusunda korkup ağlamaya başlarsa, "lmay Ice"nin koruyuculuğunu kestiği ve artık ona yardım etmeyeceği anlaşılırdı, "lmay Ice" sözcüğünün ikind kısmı olan "Ice", "eye-yiye" ile bağlantılıdır, "lmay Ice" adı, bir gelenekte "May Ezi", diğerinde ise "May Ene" şeklindedir. "Ezi", "ene" ve "ice" aynı anlama gelirler ve "ana" merhumunu İrade ederler. "Yaratılış Destanı'nın V. Radlov versiyonunda, Ulu Ana Havva'nın adı da "EçTdir. Çağatayca'da "ana" anlamında "ece" sözcüğü kullanılmaktaydı, (bale Umay-Umay Ana)

ATA: (bak: Aan Arkıl Oyun)

ISI AH: Baharda doğanın tazelenmesini, gü- / J ^ K cünün aşp taşığını gösteren bir bayram. / «tfv ^ Yakutlar çok eski zamanlardan beri, bahar merasimlerini yaparlardı. Bu bayram, Ulu Gök Tanrı'nın şerefine yapılırdı. ^hÖr Yeryüzü yeşillığe büründüğü zaman. ^hÖr ağaç akına toplanılıp kurbanlar kesilirdi. "*^9 Sonra daire şeklinde toplanılıp kımız içilirdi ve meydanda yakılan odunun üzerinden atlanırdı.

Yakutlarda her yılın nisan ayında yapılan bu bayramın İncelenmesi, araştırmalara onu. eski Türklerde Gök Tan-

Isiah Tören Sûnunlan

nsı adına yapılan dua merasimleriyle karşılaştırma olanağı vermiştir. "İsiah" merasimlerinin birkaç amacı vardır: Yer Ruhlannı memnun kılmak. Ulu Yer İlâhesl'nden merhamet hissini güçlendirmesini istemek ve buna benzer istekler.

"İsiah", doğanın yeniden uyanıp dirilmesini sembolize eden. kült nitelikli bayramın tipik bir örneğidir. Yakutlardaki rivayetlere göre, bu bayram ilk cet olan "Elley"ın adıyla da İlintilidir. O. başlatıcısı olduğu bu bayramın dinî merasimle bağlı bölümünü, kendi yurdunda kutlamıştır.

Başlangıçta dinî-ruhanî âyin içeriği taşıyan tüm eski merasimler gibi. "İsiah" bayramında da başlıca Yer ve Gökyüzü Ruhlanna ve Ulu Yer Ananın adına dualar okunur, "isiah" bayramı, Kazakların ilkbaharda kutladıkları "Kımız Murunduk" denilen bayrama da çok benzemektedir.

IŞIK: Türk destan geleneğinde sık sık rastlanan mitolojik bir unsur. Türk yaratılış metninin bir versiyonuna göre uçsuz bucaksız sular-
dan çıkıp, Tann'ya "Yarat!" dedikten sonra tekrar sulara gömülen varlık da ışıktan bir kadın hayalî olan Ak Anadır. Eski Türk düşüncesine göre gökyüzünde olduğu sanılan ve "Uçmak" adı verdikleri cennet de ışık dolu bir âlemdir. Işıkla karanlık arasındaki zıtlık, dünyayı anlamak için mitolojik ayrışmanın yoluna çıkan en eski ve en köklü zıtlıktır.

Büyük Türk destan kahramanları, ilâhî bir ışıktan doğarlardı. Türk devlet gelenekleri ve toplumsal davranışlarını aktaran "Oğuz Kaan" destanına göre, Oğuz'un "Gün", "Ay" ve "Yıldız" adındaki oğulları, gökten karanlıkları yarıp inen mavi bir ışıktan dünyaya gelmişlerdir. Gökyüzü ışığının içinde yere İnen kut da Türk mitolojisinde ışıkla bağlı kutsal ve gök kökenli varlıklardandır. Oğuz da güneş ışığından ortaya çıkan Bozkurt'un öncülüğünde dünyayı fethetmeye kalkışır. "Koroğlu" destanının bir versiyonuna göre, "Goroğlu" da anasının kamına güneş ışığından düşer.

Tasavvufta da peygamberlerin ve evlryalann lütfü olan "ilham", görünmeyenler dünyasından gelen bir ışığa benzetilir. Bu ışık ancak

İŞİK-İŞİH

kötülüklerden büsbütün temizlenmiş kalplere doğar ve yalnız orada parlabilir.

İŞİK-İŞİH: 15. yüzyıldan başlayarak Osmanlı kaynaklarında "Abdal", "Işık-ışık", "Hayderi" ve "Kalender" adları birbirinin yerine kullanılmıştır. 16. yüzyılda ise Anadolu metinlerinde bunlardan en çok "Abdal" ve "Işık-ışık"a rastlanmaktadır. Oğuzname'de "Işıklara irişenin adıyla sanı yeter..." sözüyle başlayan bir atasözü vardır. Dil ve üslup bakımından Dede Korkut Kitabına yakın olan Aşık Paşaoğlu Tarihi'nde, "Işık" sözcüğü. Sünnî olmayan dervişler anlamında kullanılmıştır. Orada fıkra diye verilen "Danışment azarsa. ışık olur. Işık azarsa şeytan olur" sözü dikkat çekicidir. Bu kitapta sakal kesmek âdetinin bile yabancılarından geldiği söylenir.

Anadolu Türk sülûflüğünün başmaz ve ihtilalci kolunu oluşturan baba dervişlere de "Işık-ışık" denilirdi. Bir fikre göre, Anadolu "Köroğlu"sunun kahramanı olan "Köroğlu" da bu baba dervişlerin epik çizgilerle yüklü motifidir. Ona göre de adıyla ilgili kaynaklarda kendi dilinden şöyle demektedir: "Ben bu dünyada âşık-âşık değilim, ışığım."

Işıklardan olduğu bilinenler, gezgin Şii dervişler, Kızılbaşlar ve benzer göçebe Oğuzlardan İdiler. V. Qrdlevski'nin verdiği bilgilere göre, sadece Bektaşî den/İşlerine değil, kalenderlere de "Işık" denilirmiş.

İZİH: (bak: İdik-İduk)

I

İBLİS KAAN: Yakutiann geleneksel görüşlerinde Savaş Ruhı ve Muharebe Hamisi'ne verilmiş bir ad. Eski zamanlardaki tayfalar, kanlı geçecek büyük savaşlar öncesinde tören yaparlardı. Bu törende, Savaş.Ruhu "İblis" çağırılırdı. Onlara savaşta cesaret vermesi ve savaş silahlarının uçlarını kırmızı kana boyanması için ondan yardım istenirdi.

Savaş Ruhı "İblis"ın düşman yüreğine girerse düşmanın yenilmesinin kaçınılmaz olduğuna inanılırdı. Şaman bile düşmanın mahvolması için üç gün üç gece kamlık yapıp İblis"ten yardım isterdi.

Şaman metinlerinden anlaşıldığına göre güçlü şamanın. Savaş Hamisi'ni düşmanların İçine salması sayesinde, onlara attığı oklar bile dönüp kendi vücutlarına saplanırmış. Yakut şamanının dilinde bu ruhla ilgili, "Ey insanlar deli eden, akılların başlarından alan İblis Kaan!" şeklinde çağılara da rastlanabilir. Gökyüzünün karanlık güçlerinden olan "İblis Kaan"ın adıyla ilgili mitolojik unsurlar, kahramanlık destanlarında geniş biçimde kullanılmıştır.

Bu Savaş Ruhı'nun adını bildiren sözcüğe, Tuva Türkçesinde de rastlanır. Türk etnik-kültürel geleneğinde Tann kavramıyla uyuşmadığı içinse savaş hamisi olan bir ruhun adını "Muharebe Tanrısı" olarak açıklamak yanlıştır.

İÇÇİ: Eski Yakutiann inanışlarına göre. her bir dağın, akarsuyun ve ormanın kendi koruyucusu vardır. Aslında sahipler sistemiyle bir çizgide birleşen bu ruhlar iyiliksever olup İnsanlara yardım ederler. Karşılığında da onlara karşı saygılı davranılmasını isterler. Saygısızlık gördükleri zaman da o insana zarar verebilirler. Bu ruhların genel adı "iççi"dir.

İDİ-İZİ

Yakut dilinde "içel**" sözcüğü, "sahip, malik, koruyucu, farklı eşyalarda olup onlara sahip olan ruh, bir nesnenin içindeki gizli güç, içerik, başlangıç, maya" gibi birçok anlamda kullanılmaktadır. Araştırmalar. dinî-mitolojik görüşlerle ilgili çalışmalarında "iççi" sözcüğünü "nesnelerin içinde olup onun gizli gücünü, olağanüstü doğasını aktaran güç" anlamında kullanırlar. Nesnelerin İçerisinde olan o mistik güçlerin doğasını bilmekle bu eşyalardan nazar boncuğu ve üzerlik gibi de yararlanılabiliyordu.

Yakutlarda "iççiler" içerisinde en çok saygı görenler, Yol Koruyucusu (Suol içite). Dag Ruhı (Haya İçite) ve Göl Sahibi (Küel İçite) ruhlardır. Onların gazabına uğramamak ve gönüllerini hoş tutmak için çeşitli kurbanlar verilirdi.

Hakaslarda, Umay'a "İmay İçe"; Şor Türklerinde İse "May İçe" denilirdi. Bu mitolojik varlık-ruh adlarına eklenen "İççite" sözcüğünün aynısıdır. Buradan, temeli Şamanizm çağlarında atıldığı ileri sürülen evliya kültürüyle, izi. İççi ve içe anlayışları arasındaki bağlantı öne çıkmış olur. Bir melek veya evliya olarak bilinen "Humay-Umay Ana"nın bir yerde "İmay Ice". başka bir yerde "May Ezi" ve bir diğer yerde de "May Ene" olarak adlandırılması bunun bir kanıtıdır. Hakaslarda ateşin sahibi, hem "Ot İne", hem de "Ot içe" adını taşır. Melek veya evliya olarak tanınan tek bir varlığa hem "içe-iça" hem "ezi" hem de "ene" denilmektedir. Bu, "İççi" kavramının "ezi, eezi ve issi" ile aynı anlama geldiğini ifade ediyor.

A. Gölpınarlı, Vîlayetname'de "içe" şeklinde geçen sözcüğü Oğuz dilini kaynak göstererek "evliya" diye açıklıyor. "İççi" sözcüğü. Türk halklarının koruyucu ruhlar olarak bildikleri, yeryüzünün her kanşını kapladıklarına ve bulundukları yerin sahibi olduklarına inanmışlar. görünmez güçlere verilen addır.

Saka Türkçesinde "iççi" olarak kullanılan bu ad, Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre, "eye", "yiye", "iye", "eezi" ve "izzi" şeklinde de kullanılır, (bak: İdi-İzi; İye)

İDİ-İZİ: Türk dinî-mitolojik düşünce tarihi boyunca bilinen en eski anlayışlardan biri olup belli doğal objeleri koruyan, onların sembolü

İDÎ İZİ

olan "eye-ıye-yıye" olarak bilinen mitolojik varlıkların daha çok İslâm devri Türk metin ve sözlüklerinde rastlanan seklidir.

Mitolojik varlıklar gibi. bu koruyucu ruhlarla ilgili inanışlar da önceleri Tannalık dünya görüşü ile bağlı olmuş, sonraları ise Şamanizmle karışmıştır. Türk lehçelerinde farklı seslenme şekilleriyle yaygınlaşmış olan bu anlayışın mitolojik ağıdan geçirdiği anlamsal ayrışma, hem sistem içinde gitmiş hem de sözün farklı sessel versiyonlarını türetmiştir.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde olan kaynaklarda (örneğin "Kutadgu Billg"de), "idi" şekliyle "Tann, sahip" anlamında rastlanır. M. Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde. "izi" (Idhi) şekliyle geçmiş ve "sahip, iye" ve "Tann" anlamında kullanılmıştır. Kaşgarî ayrıca, "Tann 'ya da 'İzi' denilirdi" diye yazmıştır. "Atabet-ül Hakeyik'da, "Murwbbetname"de, *Lügat-i Çagatay-İ ve Türkl-i Osmanî'de ve diğer abidelerde de "idi", "izi" şeklinde kullanılan bu sözcüğün "sahip, Tann" anlamında olduğu gösterilir. ' Kıssa-yı Yusuf da, "Idzi-lzi" (izi) sözcüğü hem "sahip" hem de "Allah" anlamında kullanılmıştır. Kütb'ün "Hüsrev ve Şirin"inde ise "izi atı birle başla sözünü" (İzi-Yaratanın adıyla başla sözünü) denilip, "İdi dergahı" ifadesiyle "Idl-lzi" anlayışındaki "Yaratana özgü olan sahiplik" anlayışı anlatılırdı. 12. ve 13. yüzyıllara art Türkistan TerslirTnde. "Idi-lzi" sözcüğü, sahip ve Tann anlamı içinde kullanılmıştır. Kuranın eski Türkçe baskı içinde ise "Rabbena" sözü. "ey izimiz" olarak çevrilmiştir.

1917ye kadarki dinî metinlerde "Idzi ta'la" (izi taala) şekline rastlanır. Bu Dede Korkut Kitabı'ndaki "Tann taala" ve "Allah taala" gibi terkiplerin aynısıdır. Görüldüğü gibi, metinlerde "Idl-lzi", bazen "d", bazen "z" ile yazılır. Türk lehçelerinde bunlara "t" ve "y" de eklenebilir. Bu ses farklılığı karışıklıktan değil, Türk lehçelerinin Özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Genellikle Ülgen, Kayarkan veya Bayat anlayışı Yaratanın kendini değil. Tann anlayışını ne ölçüde temsil edebiliyorsa. "İzT anlayışı da Tann kavramını o ölçüde temsil etmektedir. "Ugan Tengri" ifadesinde. Ugan'la Tann kavramları arasında hangi ilişki varsa, İzi ve Tann

İLK ATA

kavranılan arasında da aynı ilişki vardır. Bu bakımdan 12. yüzyıl Türk bilim adamı olan Fahrettin Mübarekşah'ın "Şecere-i Ensab" adlı eserindeki bir kayıt oldukça ilginçtir. Bu kayda göre, Türk dilindeki Tann adları. Arap ve Fars dilindeki Allah adları karşılık olarak kullanılan adlardan farklıdır. Ona göre. Türkler arasında kullanılan Tann adlarından. Arapça ve Farsça'daki Allah adının karşılığı aşağıdaki gibidir:

Tengri > Allah * Ulu Tengri > Hudavend • İdi > Hudavend

Türklerin kendi dillerinde başlangıçta varolan Allah adları na sadık kalmadı. Bu anlatan bu kayda göre, Türk dilindeki "İdi-İzl" kavramının diğer dillerde tam karşılığı olmadığı için, onunla Arapça ve Farsça'daki karşılıkları arasında anlam farkları var. Abidelerdeki "İzi" sözcüğü de Tann kavramının tam karşılığı değil. daha çok "Onun Yaratan gibi sahipliğini, yerin ve gökyüzünün sahipliğini" anlatır. Kaynaklarda, bu sözün Tann anlamıyla birlikte, "sahip, malik" anlamında kullanıldığı gösterilir.

Bazı araştırmacılara göre, en eski şekli "İdi" olan bu sözcük. Tann" demektir. Ancak İdi-İzl'nin Tann anlamının, onun sahiplik anlamından türemiş olduğunu düşünmek mümkündür. "İzi", eski Türk dilinde Gökyüzü Tanrısının bir vasfıdır.

"İye-İssi" kavramına gelince, bu sözcüğün ilk şekli bazen "Edi" gibi gösterilir ve onun sessel versiyonları, idi>lyl>ü>i şeklinde sıralanır. Eski şekli "es" olarak da gösterilen İdi-!zi"ye ilgili başka bir fikre göre, idi/izzi/izi sözcüğü, z, s değişmesiyle idi>izi>isi haline gelmiştir, (bak: iye)

İLK ATA: Mitolojik sistemlerde İlk insanlar, boyları ve soyları ulu ecdadı olarak bilinen mitolojik varlık. Onların bütün aktiviteleri mitolojik zamanla ilişkili olur. Bazen ilk etapta demiurg veya kültürel kahramanları birbirinden ayırmak zor olur. Yaratılışla ilgili mitolojik görüşlerde ilk ata, yeryüzündeki ilk İnsanla bile aynı düşünülebilir. Bu görüşün temelinde küçük âlemle (mikrokozmos), büyük âlem arasındaki uygunluk ve benzerlik olduğuna dair eski düşünce yatmaktadır.

İLK ŞAMAN

İlk ata da kültürel kahramanlar veya demiurgiar gibi dünyanın yaratılması sürecinde, doğal ve kültürel kurumların korunmasında, cemiyet hayatının düzene sokulmasında, törenlerin oluşmasında ve yasaların konulmasında iştirak etmişlerdir. Onlar öldükleri zaman, herhangi bir doğan nesne veya ruha çevrilebilirler. Yakutiann kökeni hakkındaki bir efsaneye göre, onların ilk cediti, yansı at, yansı insan şeklinde gökten inmiş bir varlıktır.

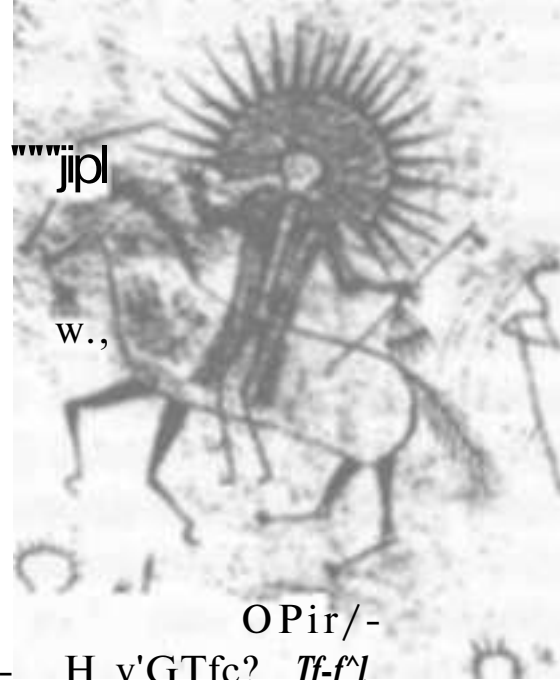
İlk ata motifleri destan kahramanlarının en eski tipini oluştururlardı. Yani destan kahramanı aynı zamanda köken olarak ilk cetti. İslâm inanana göre de ilk insan aynı zamanda ilk peygamberdir. Destanlarda, ilk cet sonradan kurtana işlevine kavuşabilir. Bunun bir örneği, mitolojik zeminde oluşan "Köroğlu" motifidir, (bak: Cet; Kültürel Kahraman)

İLK SU: (bak: Su)

İLK ŞAMAN: Yakut mitolojisine göre, Tann ilk şamanı gökyüzünde yaratmış, onun evinin kapısının karşısında sekiz budaklı bir de ağaç dikmiştir. Gökteki şaman * ebediyen yaşadığı için, onun ağacı da solmadan ebediyete kadar yaşayacakmış. İlk şamanların ölümsüz oldukları inana, sonraları uzun ömürlülüğe dcVüşmekle birlikte, ölümden kaçma veya tannıyla mü-

cadele şeklini almıştır. Bunun bir örneğini, bahşılann piri, evliya Kor-kut Atanın ölümden kaçma motifidir. İlk şaman, yakılmak istendiği

ateşin içinden sağ salım çıkabilme, hastalan iyileştirme hatta ölümün elinden kurtarma. ırmağın üzerinden uçarak geçme gibi olağanüstü becerilere sahipti.

O Pir/-
H v'GTfc? Tf-f'l
^ya **Üzerine İşlenmiş**
Atlı Şaman Tasviri

İMRE-İMERE

Yakut İnanışlarında İlk şaman olarak "Aan Arkıl Oyun"un adı geçer. Adına sadece "Arkıl" da denilen bu ulu şaman ölüleri diriltebilir, körlerin gözünü açabilir ve ruh hastalarını tedavi edebilirdi. Yakut şamanları merasime başlamadan önce, koruyucu ruh olan bu ilk şamanı yardıma çağırır, daha sonra hastaları tedavi etmeye başlardı. Adının "fal" anlamına gelen "ırk" kökünden de anlaşıldığı gibi Arkıl, hem ilk fala hem de gelecekte ve bilinmeyenlerden haber veren ilk şamandı.

Şaman metinlerinde, ilk şamanın göklerden indiğine ilişkin görüşler yer aldığı gibi şamanların göklere yükselme olayına da rastlanabilir. Bir mitolojik metne göre, göklere yollanan İlk şaman, Yakutların İlk ecdadından olan "Ellek"ın oğluydu. O, herkesten habersiz yola çıkmıştır ve hakkında söylenenlere göre, kendi koruyucu ruhlarının yanına gitmiştir.

İlk şaman, varlığıyla mitolojik Ulu Anayı sembolize etmiş veya Yer Ruhunu kendinde temsil etmiştir. Ulu Ana İse mitolojik görüşlerde ölümsüz olarak betimlenmiştir. Ölüp ditilen şamanlar hakkındaki görüşler de ilk şamanların ölümsüz olduklarına dair inançlar zemininde oluşmuştur, (bak: Kam; Şaman)

İMRE-İMERE: Volga boyunda yaşayan Tatarların geleneksel demonolojik görüşlerindeki bir mitolojik motifin adı. Nogaylarda da "Emire" adıyla bilinen bu demonik varlığın, İnsanların gözüne görünmez olduğuna inanılırdı. Imre, İmere veya Emire, ilk baharda görünüp, titrek ışık saçarak gökyüzüne yükselen bir yer ruhudur. Sonra oradan buzların üzerine düşerek onları eritir ve tekrar yerin içine girer. Bunun sonucunda ısınmış topraktan buhar kalkar. Ekin işlerine bundan sonra başlanır ve hayvanlar ancak bundan sonra otlağa gikartılır. Yaşlı insanlar da geleneksel olarak tarla işlerine "Emininin gelişinden sonra başlardı.

Kumuk halk kültüründe, "z" sesiyle, Bulgar karakterli "Zemire" adında bir motif mevcuttur. Bu kavramın başka versiyonları da Anlaut, Kıpçak ve Nogay dillerinde görülmektedir. N. Dmitriyev. bu ruhun adını Kumuk dilinde "nem. yaş, buhar, su" anlamına gelen

İNİSİASIYA

"Zemre"yle ilişkili vermiştir. Bazı araştırmalar da bu temele dayanarak aynı sözcüğü, eski Türkçede "duman, sis: kara bulut" anlamına gelen "Emir" ile karşılaştırmışlardır.

Anadolu Türklerinin dilinde "Şubat ayının başlan nda, önce havada, sonra suda, en sonunda da toprakta meydana geldiği zannedilen sıcakJığın artması" şeklinde açıklanan "cemre" sözcüğü var. Halk takvimine göre birind cemre, şubatin 20'sinde havaya, ikind cemre bundan 7 gün sonra suya, üçüncü cemre ise martın 6*sı nda toprağa düşer. Azerbaycan Türklerinin yaratılışla ilgili eski mitolojik inançlarından gelen ve Nevruz Bayramından önce, yılın son çarşamba gününde yapılan "boz ayın dört çarşambası "m bildiren "cemle" sözcüğü de "cemre" ile aynı sözcüktür. Büyük olasılıkla buradaki "cemle" de köken itibanyla "imir. Imere, emlre" köküyle bağlıdır ve bazı sözlüklerde gösterildiği gibi. onun Arap dilinden geldiğini söylemek doğru olmaz.

İNE **KİİL**: (bak: İye Kul)

İNİSİASIYA: Psilkologlann, psikoterapistlerin, psikanalistlerin, filozof ve ilâhîyatçıların da dikkatini çeken ilkel çağ Inlsiasiya merasimleri, kişiliklerin oluşumu ve cemiyette kendi yerini alması sorunu İle doğrudan bağlıdır. Bireyi daha çok talihin ümidine bırakan ve onun iç dünyasında ortaya çıkan değişmelere pek önem vermeyen teknokratçı kültür taşıyan olan şimdiki cemiyetlerden farklı olarak, arkaik ve geleneksel cemiyetlerde kişilik sorunu inisiasfya merasiminin başlıca içeriğini oluştururdu. Bu merasimlerin önemli bir bölümünü ise mitolojik metinler oluştururdu. Eski uygarıklann her birinde cemiyet üyesinin manevî âleminin kaygısını duymanın iradesi olan ayn kurumlar vardır. Bu kuramlann işlevi, bireylere toplumsal davranış normlarını aşlamak, onların diğer insanlarla ilişkilerini belirleyerek, cemiyetin ruhsal dengesini sağlamaktır. Kısacası psi kanal ist bir içerik taşır. Bu anlamda psikoterapistin şimdi gördüğü işi, eski cemiyetlerde bir "hayat laboratuan" niteliğinde olan Inlsiasiya merasimleri yerine getirirdi.

İNİSİASİYA

Geçiş yaşıyla ilgili inisiyasiya merasimleri, bireyin toplumsal konumundaki değişikliği temsil ediyordu. Merasime katılan çırak, merasim boyunca geçiş aşamasını yaşıyordu ve bu olay sembolik bir şekilde kendi ifadesini çırağın toplumsal ilişkiden mahrum kalarak tek başına yaşamasında bulurdu. Bu da çırağın konuma geçmeden önceki konumunun geçici olarak yitirilmesi ve ardından farklı bir toplumsal konuma yükselmek için, yeni bir dünyanın eşliğinde dayandığını sembolize ederdi. Bu bakımdan inisiyasiya merasimleriyle mitolojik metinler arasında yapı ve anlam itibarıyla yakınlık vardır.

Evrensel kültürel bir olay gibi, İnisiyasiya merasimlerinin başlıca özelliklerinden biri çırağa, atalar dünyası ve gaip âlemle ilgili gizli bilgilerin verilmesiydi. Sembolik olarak yaratılış çağını yeniden canlandıran bu bilgiler, ulu ata ve mitolojik kahramanların faaliyetlerinden, ruhlann adlanndan, boyun ve soyun kutsal tarihinden, kutsal merasim ve oyunlardan ve buna benzer unsurlardan ibaret olurdu. Çünkü, atalar dünyasında büyü gücü ve kutsal enerjinin olduğuna inanılırdı. Tüm bunlar ise bir gizli dil, "kuş dili" şeklindeydi.

Kutsal dünyayla ilgili bu bilgi kapıların çırağa açılması, dönüşümlü zaman düşüncesiyle yaşayan eski Türklerde, öbür dünyaya gidip dönmek ve ölüp-dirilmek gibi algılanırdı. Çırağın sembolik ölümü ve ardından yeni haliyle dirilişi, inisiyasiya merasiminin başlıca içeriğini oluştururdu. Ölüm motifi şu şekilde canlandırılırdı: Önce şekilsiz bir varlık, ejderha veya dev, çırağı yutardı. Sonra onu büyümüş, kemale ermiş, yetişkin biri olarak geri verirdi. Onun bilincinin yitirilmesi, olanları hatırlamaması ve başka bir deyişle hafızasını yitirmesi, yakınlarnı tanıyamaması ve yiyip içmeyi bile becerememesi gibi durumlar, çırağın Öbür dünyada olduğunu sembolik olarak canlandırıyor.

Geleneksel kültürlerin taşıyıcıları, bu sembolik ölümü, kutsal dünyayla bağlı bilgilerin kazanılması ve Tann vergisi olayı olarak algılamaktaydılar. Çırağa yeni bir konum kazandıran bu bilgiler onun toplumsal konumunun temelini oluştururdu. İnisiyasiya merasimi sürecindeki bu ölüm, geniş bir anlayıştı. Hem inisiyasiyadan geçen çırağın ölüp dirilmesi, yani cismen yenilenmesi, ruhen de yeniden

İNİSİASIYA

kurulması hem de olağanüstü güçlerden eğitim alması için öbür dünyayla İlişkide olduğu anlamını taşır. Bu olay çırağın, dünyanın bütün görünümünü aynı biçimde kavramaması için gerekliydi, Inisi-asiya merasimi zamanı kapısı arağın yüzüne açılan kutsal âlem bilgileri, içerik olarak ilkel cemiyetin kendi kültürel tarihî deneyimleridir. Bu bilgilere sahip olan kimse, artık adi ölümlüler dünyasıyla kutsal olanları arasında, sihirli güçlerin taşıyıcısı rolüne bürünür. Çünkü bu gücün kendisi de kaynağına göre atalar dünyasına bağlıydı ve gücünü oradan alırdı.

İnislasiya merasiminden geçen grak. artık bu gizli bilgilerden ibaret, kutsal tarihinin koruyucusuna dönüşür ve bundan böyle, cemiyetin geleceğiyle ilgili sorumluluk taşır. Çünkü, "aziz ve kutsal geçmişle bağlı" bu bilgilerin değeri, sadece gizli ve kutsal olmalarıyla ölçülmüyor. Kültürel gelenekleri oluşturan İlk atayla bağı mitolojileri canlandıran ve ilk yaratılış çağını yeniden sembolize eden bilgiler, ırkın davranış normlarını ve cemiyetin kendine özgü kültürel değerlerini belirleyip düzenlediği İçin değerlidir.

İnislasiyada topluluğun kat ettiği hayat yolu, törendeki semboller yardımıyla temsil edilen ömür yoluyla kesişir ve bireyin yalnızken sürdürdüğü yaşamına toplumsal anlam kazındır. Törenin önemli bir parçasını oluşturan bu semboller, insanın İç âleminin yeniden kurulmasında bir psikoterapi görevi görür. Gerçekten de inisiasrya merasiminde boyuna asılanlardan, karaya takılanlardan tutun da bedende çizilen resimlere kadar hepsinin sembolik anlamları yanında, grağın ruhsal yeniden kurulma yolunda attığı her adımın kendine özgü anlamı vardır. Çırağın yeni toplumsal konumunu belirleyen Inisiasiya merasiminin unsurlarından bir kısmı, düğün merasimlerine de geçmiştir.

Müptedinin yeni toplumsal konumunu oluşturan işaretlerden biri de onun yeni ad almasıdır. Bu ad. onun toplumsal konumundaki değişikliği de aktarır. Adın değişimi, ayrıca müptedinin iç âleminden ortaya çıkan değişiklikleri de sembolize eder. Geçiş yaşı ile ilgili merasimler ruhsal İçeriği itibarıyla kriz özelliği taşırlar. Bu krizin yetişkinlik çağına adım atmakla ilgili olup, olmaması ise soru-

İNİSİASIYA

nun başka bir tarafıdır. Ancak ortada olan bir gerçeğe göre, ergenlik çağının kendisiyle birlikte getirdiği krizlere, günümüzdeki topluluklardan farklı olarak, eski cemiyetler kayıtsız kalmıyorlardı.

Motifli düşünce tarzının hakim olduğu İlkel cemiyetlerde, bu anlamda inisiasiya merasiminin psikoterapik özelliği dikkat çeker. Acı verici, ağırlı sınavlardan geçmek ise eski cemiyetin kendi doğasından, yaşam tarzı ve hayat şartlarından kaynaklanır. Cemiyetin "tam hukuklu" üyesi olacak biri, cismen ve ruhen yenilenmeliydi. İnisiyasiya töreni, toplumsal değerler edinmenin yoludur ve bu yolda yeni şekilde doğmak için. sembolik olarak yeniden başlangıca dönmek gerekir. Çırağa aktarılan bilgiler gizli bilgiler, "aziz ve kutsal geçmiş" ile bağlı olduğundan, toplumsal değer taşırlar. Ancak bu bilgileri tam olarak sözle ifade etmek mümkün olmadığından daha çok hareketlerden yardım alınırdı. Burada edinilen bilgilerin adi ölümlüler dünyasına sızdınlmasının. ilkel İnsan gözünde ne gibi felaketlere yol açabileceğini düşünmek bile mümkün değildir.

Eski cemiyetlerde dinsel hayatın başlıca içeriklerinden birini ergenlik çağına geçmek için yapılan inisiasiya merasimleri oluştururdu ve topluluk üyesinin gelecek hayatının nasıl olacağını da bu merasimler belirlerdi. Bütün bunlar araştırmacılara, İnisiyasiya merasimlerinde psikodramanın eski versiyonlarını görmek olanağı vermiştir. İlkel psi kod ramlarla, bugünkü psikoterapide kullanılan psikodramanın bir tutmak şüphesiz doğru olamaz. Ancak genel çizgilerinden söz etmek mümkündür. Bugünün psikoterapik psi kod ramında olduğu gibi, eski inisiasiya merasimlerinde yaşananlar da ne geçmişteki ne de gelecekteki gerçeklerle ilgilenmiyordu ve tek ilgilenilen gerçek, şimdi yaşanmakta olandı.

Kökleri itibariyle inisiasiya merasimlerine bağlanan çok sayıda hikâye motifleri var. Tüm inisiasiya merasimleri, sembolik olarak ölümler saltanatında olmaktan çok. gerçekte oradaymış gibi kavranılır. Gençler cemiyetin tam hukuklu vatandaşı olmak için sınavdan geçirilirler. Azerbaycan hikâyelerinde, kahramanın belli bir yaşa kadar ışık olmayan yerde yetiştirilmesi veya kuyuya sallanması motifi de köklerini bu merasimden almaktadır. Örneğin, bir hikâyeye gö-

İNİSİASIYA

re. Şah ismail'in gözlerini çıkarlar, kuyuya sallarlar. Hatta atası tarafından bedeninin parçalandığı bile geçmektedir.

Insiyasiya merasimine, destan ve hikâyelerde kahramanın dağın başına tırmanması şeklinde rastlanır. Böyle bir kahraman çeşitli canlı varlıkların kılığına girebilir. Dağın zirvesine vardığında, aklını yitirmiş halde uzanır. Bu, geçici ölüm olarak kavranılan olayın İzidir. Bu ölüm kendi ardından nitelik olarak yeniden doğmayı getirir. Yeniden doğmak ise bolluk ve bereket düşüncesinin bir iradesi olup, hayat yaratım gücünü temsil eder.

Çırağın Insiyasiya merasimindeki durumu. Şamanizmde hastalık olarak kavranır. Bu da Şamanizmin kendi ideolojisine uygundur. Şaman halk kültüründen anlaşıldığına göre, kam olarak seçilecek insan, insiasiya merasiminden önce hastalanır ve bir süre ruhlann emrini yerine getirmekten kaçınır. Ruhlar, şaman olacak çırağın başını kesip yüksek bir yere koyarlar. Sonra onun organlarını çıkarıp yeraltı dünyası ve gökyüzüne bağlanabilecek şekilde yeniden kurarlar. Veya, ruhlar şaman adayının bedenini parçalayarak kazana atıp pişirirler. Sonra kemiklerinden ayırarak yerler. Türk sûfiliğinde sonraları "bedenin dünya kokusundan kurtulması" gibi anlamlandırılan bu süreç sonucunda, geleceğin şamanı görünen âlemle olan bağlılığından kurtulur. Çünkü bu bağlılık, gizil ve kutsal dünyayla ilişkiye girmenin önündeki en büyük engeldir. İçindeki ejderhayı boğan bir sufi kadar, şaman da dünya kirinden kurtulmaya çalışır. Gelecek şamanın doğranması sonuç olarak, onun yeni konumunun oluşmasını sağlamaktadır. V. Propp, Şamanizm!, insiasiya merasiminin bir sonraki aşaması olarak açıklamıştır.

Sihirli hikâyelerde kendi adını bilmeyen kahramanlara da rastlanır. Bu olay da insiasiya merasimiyle ilgilidir. Çünkü kahraman geçiş aşamasındadır ve buna göre de kendi adını hâlâ bilmemektedir. Kahraman geçmişini yitirmiş, yeni konumunu ise daha bulmamıştır.

Insiyasiya merasimlerinde zaman zaman, anlamları hafızalardan silindiği için açıklanamayan bazı kutsal işaretlere rastlanır. Ancak bu işaretlerin ilkel merasimlerde sembolik anlamları olmuştur.

Bilim adamları, görünürde farklı uygulamaları olan insiasiya ile

İNVARİANT

psikoterapi arasındaki bağılıktan defalarca söz etmişlerdir. Buradaki bağılılık genetik değil, işlevseldir. Hatta kişiliği yeniden oluşturarak onun karşısına gkardığı olanaklar bakımından psikoterapi, cemiyet hayatında oynadığı rol göz önünde tutulduğunda, inisiasiya merasimleriyle kryaslanamaz. Mitolojik görüşlere göre, insanın cismen olan birinci doğuşu, onun gerçek doğuşu değildir. Kesin ve son doğuş, insanın ruhen yaşadığı İkinci doğuşudur.

Psikologların da vardığı sonuca göre, psikoterapi: İnisiyasiya merasiminin şimdiki şeklidir. Psikoterapi, yaşla ilgili geçiş dönemlerinde kişinin psikolojik yapısının yeniden kurulmasına yardım amaa taşır. İnisiyasiya merasimleri de eski cemiyetlerde, kişinin yeni ruhsal doğuşunu kolaylaştırmak amaanı güdüyordu. Birçok Türk halkında olduğu gibi, Kırgızıarda da benzer tipli geçiş merasimine verilen "gözünü açma" anlamlı ad, kültürün kendi içinden gelerek inisiasiya merasiminin doğasını gerçek bir şekilde aktanr. Onun için, eski ve geleneksel cemiyetlerde inisiasiya merasiminin doğasını anlamak bakımından etnik-kültürel sistemin içinden gelen adlan incelemenin de büyük önemi vardır.

İNVARİANT: (bak- Mitolojik Bütüncül)

İSKENDER ZÜLKARNEYN: Türk halk kültürü geleneğinde Dirilik Suyu, ölümsüzlük ve ebedî hayat arayışıyla ilgili karakterlerin adlarıyla ilişkilendirilen mitolojik bir motif. Araştırmaalann kanaatine göre. iskender Zülkameyn ile tarihten bildiğimiz Makedonyalı İskender arasında bir ilişki yoktur. Bu motifin oluşmasında hikayelerdeki unsurıann rolü büyük olmuştur. Ancak hiç şüphesiz onun gelişiminde Oğuz Kaan motifi, itici rol oynamıştır. Türk kültürel geleneğinde, daha önceleri Oğuz'a ait olan İşlev ve özelliklerin zaman içinde İskender'e ait olunması da bu görüşü onaylar.

Vani Mehmet Efendi "Araisül-Kuran ve Nefaisül-Fürgan" adlı Arapça vaaz kitabında. İskender Zülkameyn'in Oğuz Han olduğunu söylemektedir. İsmail Hakkı Danışmend de bu fikre katılanlardandır. Hatta bazı yorumculara göre. Kuran'da Zülkameyn (iki boynuzlu)

adıyla hatırlanan kişi. büyük Türk hakanı. Mete Oğuz Han'dır. Türk âlimi Kocatürk de İskender motifinin, eski Oğuzname'nin kahramanı olan Oğuz Kaan motifiyle bağlı olduğunu yazmıştır.

M. Kaşgarî'nin "Divan-i Lügat-it Türk"ünde geçen hikâye ve rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, Oğuzların bir kısmına Türkmen" adını, İskender vermiştir. Sonraları bütün Oğuzlara ait olunan bu adın Türkmenlere verilmesi, İskender'in başlangıçta ilk ulu cet Oğuz Han motifiyle ilintiliğinin bir göstergesidir. Çünkü soylara ad verme olayı kültürel kahraman ve ilk cet olan Oğuz'a özgü bir işlevdi. Geleneksel efsanelerde, İskender de Oğuz gibi boynuzlu betimlenir ve her ikisi de dünyayı fethederler. Oğuz bütünlüğünden türemeye olan İskender. Dirilik Suyu'nun ardından karanlık âleme gider.

Böylece İskender motifinin oluşumunun temelinde Oğuz Kaan motifi bulunur. Nizâmî, Yesevî, Nevaî ve Kaşgarî gibi yazarlar, efsanevî kahraman İskender motifini yaratırken en çok Türk efsanevî geleneğine dayanmışlardır, (bak: Oğuz)

İYE: Eski Türk dinî-mitolojik düşüncesindeki gizli doğa güçlerine olan inana anlatan, belli doğal objelerin koruyucuları veya sahipleri sayılan varlıkların genel adı. Kısacası koruyucu ruhlar.

Mitoloji uzmanları, birer koruyucu ruh olan iyeler İnananı, Türk Tannalık görüşleriyle ilintilendirmektedir. Bu inanan Şamanizmle ilgisi, sonraki çağlara aittir.

Eski Türk yazılı abidelerinde, "sahibi" anlamında. "İdi" şeklinde rastlanan "İye" sözü, çağdaş Türk lehçelerinde değişik şekillerde kullanılmıştır. Örneğin, ezi (Hakasça, Tatar ve Altay metinlerinde, lefjuva Türkçesinde). ee (Altaylar ve Türkmenlerde), İe (Kırgız, Kazak ve Nogay Türkçesinde). i (Sagaycada), iye (Karakalpakcada), eye (Başkurtlarda), İye (Tatarlarda), yiye-eye (Azerbaycan Türkçesinde). eka (Özbeklerde), eke (Uygurca'da), ike (Kazak metinlerinde), ize (Koybal Türkçesinde). is, issi (eski Osmanlıca'da), ryka. ike (Özbek ağızlarında), içel (Saka Türkçesinde), es (Kumuk dilinde), ege (Altay metinlerinde), ece (Türk ağızlarında) ve benzerleri. Eski Türkçe sözlükte, İzi-ıye sözcüğünün idi ve ige versyonları gösterilir.

İYE

"Izi-issi" anlayışına Kumukçacla "yeye", Azerbaycan Türkçesinde ise "yiye" şeklinde rastlanabilir. Burada sözün başındaki "y", ses artımıyla ilgili bir olay olabilir. Bu sözcüğe, başındaki "y" harfiyle abidelerde rastlamak mümkün değildir.

Mitolojik anlamsallığına gelince, çok tutumlu olan bu varlıklar, iyilik ve kötülük yanlısı olmak üzere İki gruba ayrılmıyorlar. Sadece onlara karşı saygıyla davranıldığı zaman, yaratılışın itibarıyla hayırsever olduklarından, hayır getirirler. Saygısızlık gördükleri zaman da zarar verirler. Çünkü, köken olarak, kutsal ve aziz olanla bağlıdırlar.

Azerbaycan mitolojik metinlerinde İyelerin yaratılış itibarıyla hayırsever oldukları anlatılır. Geleneksel dinî-mitolojik görüşlere göre. "yeryüzünde, bir kanş yer bile ryesiz değil. Her şeyin kendi iyesi vardır. Gözümüzle gördüğümüz her şeyin bir iyesi vardır. Bu iyeler bize görünmezler." "Bizden Yeğler" de görünmüyor. Ancak iyelerle, "Bizden Yeğler" arasında fark var. "Bizden Yeğler", hiçbir şeyin sahibi değildir. Ama iyeler, neyin İyesi iseler onun sahibi de olup onunla yaşarlar. Örneğin. Bağ iyesi, bağın sahibidir ve bağda yaşar. Suda veya dağda. Bağ İyesi olmaz. Her şeyin kendi iyesi var.

"Bizden Yeğler" ise her yerde yaşarlar. En çok da karanlık, harabe yerlerde, ağaç alönda ve su başında. Her zaman insan lan n malını çalıp, giysisini çalıp giyer, pirincini, yağını götürüp pilav yapıp yer. Kısacası, "Bizden Yeğler" İnsanlara her zaman zarar verirler. Ancak "İyeler" öyle değildir. Onlar çok iyiliksever varlıklardır. Onların yanına gidildiğinde "selam" verilip, ayrılırken "selamet kal" denilirse, bir şeylerini alırken izin istenilirse, hoşlanacak ve bu insana her zaman yardım edecektir. Örneğin, Ev İyesine İyi davranılırsa, evi abat edip. ev sakinlerini mutluluk içinde yaşatacaktır. Yol İyesi, yolu uğurlu yapacak. Bağ İyesi, ürünü bol yapacak.

Bunun için, iyelerle konuşmada belirli gelenekler korunur. Bir bağa girilirken. "Selam, ey Bağ İyesi, bağını suvarmaya geldim...", çıkarken ise "Selamet kal ey Bağ İyesi, ben gittim, yine geleceğim" denilir. Bunlar yüksek sesle de söylenebilir, içten de. Bağ İyesi hepsini duyacaktır.

İyelerin en önemlisi, Su İyesi'dir. O, suda yaşar. Sabahları erken-

İYE KIIL-İNE KUL

den suya gidildiğinde, ona selam verilir. Hiçbir zaman suya tükürülmez. Suyu pis bırakılmaz. Su İyesi küserse, insanlara zarar verebilir.

(yelerin adları, sadece bir ad değildir. İyelerin oldukları yerin sahibinin ve ruhunun adıdır.

Türkmenlerin geleneksel demonolojik görüşlerine göre, belli yerleri koruyan, cinlerden farklı olarak insan kılığında olan ruhlar vardır. Onlara 'İye", oldukları yerlere ise "İyeli" denilir. Önceleri iyiliksever olan bu ruhlar, daha sonraları acıklı ruhlara dönmüşlerdir. Bazı anlatımlara göre, [yelerin zararsız olanı da vardır. Ama genel olarak bu iyiler, dnlere bir tutulur.

Diğer Türk halklarından Hakasların inanışında İse bu iyelerin çoğunu, örneğin Su İyesi'ni hiç kimse gelmemiştir ve nasıl olduğunu da kimse bilmez. Dağ İyeleri ise İnsandan çok çok büyük olurlar. Kırplaksız ve kaşsız olan bu varlıklar, herhangi bir hayvanın kılığına girebilirler. İnsanları ormanda kaybettiren iyeler, avcılarının hikâye anlatmasını severler. İnsanların yüksek sesli gülmesinden ise nefret ederler.

Bir bütün olarak, Türk mitolojik düşüncesinde, gizli doğa güçlerine inanan bir ifadesi olan ve birbirine çok yakın veya hatta aynı İşlevleri yürüten iyeler hakkındaki görüşler, farklı Türk halklarında oldukça zengin ve rengarenk sembollerle doludur, (bak- İççi: İdi-lzi; jye)

İYE KIIL-İNE KIIL: Yakutlarda şamanın öbür dünyada yaşayan ruhunun adıdır. Şaman mitolojisinde baş koruyucu ruhun taşıdığı addır. Şamanın kendi ruhu, koruyucu ruhlarla aynı işleve sahiptir. Şamanın yardımcı ruhları çok olabilir. Ancak "İye Kul" onlara dahil değildir ve şamanın yaptığı merasimlere katılmazdı. Onun İş, şamanın sağlığını korumaktı. Adına "İne Kıl" olarak da rastlanan bu ruh, şaman efsane ve söylemlerine göre, vahşi hayvan görünümündedir. Onların gerçek görünüşlerini şamanların kendileri bile göremezler. Şamanlar, baş koruyucu ruhları olan "İn Kıl"ın normal insanların gözüne görünmemeleri için insanların gözlerini dumanlandırıp karartırlar. Baş koruyucu ruh olan "İne Kıl". şaman efsanelerine göre, insanların gözüne her türlü hayvan kılığında görünebilir. Bu özellik ru-

İYE KİL-İNE KİL

hun taşıyıcısı olan samandan kaynaklanır. Yani, "ine Kıl" şamanın istediği hayvan kılığına girip onun gözüne görünür.

Etnograflar ve Türk din tarihçileri tarafından dikkati çeken "İne KİL" kavramının Yakut Şamanizmde neyi ifade ettiği sorusunun yanıtı hâlâ tam olarak bulunmuş değildir. İlk V. Seroşevski'nin tespit ettiği, ancak kendisinin bile net açıklayamadığı "İye Kıl" kavramı, şamanın hayvan şeklinde betimlenen canıdır. Seroşevski'ye bunu anlatan Tüspüt" adında bir samandır. O şamanın söylediğine göre, onun "İye Kıl"ını hiç kimse bulamaz. O, dağlarda, taşlarda gizlenmiştir ve oralarda da yatar. Bu kavramın tam açıklamasının bulunmaması ndaki bir sebep de şamanların kendi "İye Kıl"larını gizli tutup, mümkün olduğu kadar yerlerini belli etmemeye çalışmalarıdır.

Şaman metinlerine göre şamanı dünyaya getiren, bir "ana hayvandır. Uzak Kuzey'deki bir anlatıma göre, dal lan nda yuvalar kurulu olan bir çam ağaa uzar. "Ana hayvan" kartala dönüşüp, demir gagalı kocaman bir kuş olur. O. yuvaya oturup yumurtlar. Sonra bu kuş yumurtanın üstüne yatarak şaman doğurur. Kuş yumurtanın üstünde üç yıl yatarsa doğan şaman, çok güçlü olur. Ama dayanamayıp bir yıl yatarsa yumurtadan çıkacak şaman, zayıf bir şaman olur. Şaman yumurtadan çıkar gkmaz, "ana hayvan" onu, yetiştirilmesi için tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü iblis şaman kadına verir.

Bu konuyu araştıran A. İnan. Yakut "İye Kıl"ının, "Divan-1 Lügatıt Türk'teki "Perl-eş" ve bugünkü Kazak-Kırgızların "Arvak-eş" dedikleri "hayvan ruh" ile çok yakın bağlantı olduğunu tahmin etmekteydi. O. Altay Şamanizmde "Yula" denilen ve cesetten ayrılarak yaşayabildiğine inanılan ruhu, "İye Kıl"ın bir versiyonu sayıyordu.

Yakutiann inanana göre, "İye Kıl"ın başına gelen her şey, şamanın da başına gelir. "İye Kıl" yaranırsa, şaman vücudunun bir yerlerinde ağnlar duyar. Onun ölümü de şamanın ölümüdür.

Şamanın hayvan kılığında betimlenen ruh arkadaşı "İye Kıl". Yakut Şamanizmde hem şaman ruhunun terbiyecisi hem de şamanın ruhsal yol arkadaşı olarak düşünülmüştür. Şaman ruhunun terbiyeci olan "İye Kıl"ın rolü. eski inisiyasyon merasimindeki ana kültürün oynadığı role benzer.

İYE-YİYE

Çırağın inisiyasiya merasimine katılması, onun ölüp. yeni bir nitelikte dirilmesini sembolize eder. Aynı süreç, mitolojik "ana hayvan" saltanatında ve onun koruyuculuğu ile hayata geçirilir. Buna benzer işlevi "rye Kıl" da yerine getirir. Çırağı terbiye ederek yeniden kuran ve yeni nitelikler kazandıran da "İye Kıl"dır. Böylece Yakutların "rye Kıl"ı Şamanın öbür dünyada yaşayan ruhudur, şamanın kendi ruhuyla, bu ruhu yaratan, doğuran veya yetiştiren koruyucu ruh, birbirine benzetilir ve şaman bu ruh aracılığıyla öbür dünyaya atlayabilir.

İYEHSIT: Eski Yakutların doğum ilahesi olarak taptıkları mitolojik bir varlık. İnanişâ göre bu İlahe, hamile kadınlara doğum zamanında, güçlü gülüşleriyle yardım eder.

İYE-YİYE: Türk halklarının geleneksel demonolojik dünya görüşünde önemli bir yer tutan göze görünmez, koruyucu ruhların etnik-kültürel gelenekte taşıdıkları "sahip" anlamlı adın diğer bir şekli. Yanlış olarak ilâhlar, Allahlar veya tanrılar olarak verilen bu mistik güçler. Yunan ve ya Rumlardan dilinde olduğu gibi tanrıların grubu oluşturarak, tek genel bir sistemde birleşmiyor. Mitolojik anlayış gibi kendi ölçüleri olan "izi-ıye" yerine, tanrıların ve ilâhların gibi iradelerin kullanılması, Türk din düşüncesini doğru olarak tanımlayamadığı gibi, ona putperestlik şeklinde çoktanrılı bir din görünüşü verir. Bu anlamda "izi-ıye" olarak bilinen varlıklara "Su İlahesi", "Yer İlâhi", "Dağ Tanrısı", "Yol Tanrısı" gibi adlarla hitap edilmesi, Türk etnik kültürünün kendi doğasından kaynaklanır. Gelenekte bu anlayışın yerine "Su İyesi", "Yer İyesi" ve "Dağ İyesi" gibi adlar var.

Geniş bir şekilde yayılmasından da anlaşıldığı gibi, "Ön Türk" çağından bu yana aziz, dokunulmaz, kutsal ve nur yüzlü olanla bağlı ilk anlamını ve başlangıçtaki mitolojik İçeriğini koruyan, ölümlüler dünyasıyla ilgili anlamları daha sonraları ortaya çıkan ve bugün bile geleneksel düşüncede yaşayarak eski "idi-izi" ile genetik yakınlığını koruyan bu mitolojik varlıklar, belli doğal objeleri temsil etmişler. Örneğin, Nogaylarda su iyesi "suv iyesi", ev İyesi "uy İyesi", yer iyesi "yer iyesi" ve gök ruhu "kök iyesi" olarak adlandırılmıştır ve

İYE-YİYE

bu iyelerden her birinin de kendi nitelikleri vardır. Kaynaklarda ve sözlüklerde ("EtTöhfetüz Zekiye"de), "egf, "idi" ve "iye" gibi rastlanan "İye" (yiye, eye, sahab) anlayışı. Altun-Yarung abidelerinde "rya" şeklinde kullanılmıştır. "Kelile ve Dimne"de de "Idl-lzi" ile aynı kökten olan "Is" sözcüğü ve Moğol sözlüğü olan "Mükaddime-tül Edeb"de ise "sahip" anlamına gelen "i" harfi var.

"İye" anlayışının ilk anlamı olan "koruyucu ruh", doğal objelerin temsilcisi olup, onların sembolik iradesi sayılan mitolojik varlıklara bağlı olmuştur. Teleut halk kültüründe dünyanın yaratıldığı çağdan bahsedildiği zaman, her tarafta varlığı hissedilen "lezi" adında bir ruhun adı geçmektedir. Yaratılış süreciyle bağlı bu ruhun, "İzi-issi" anlayışıyla bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

"rye" anlayışı, "ee" şekliyle Bu rya t şamanlar topluluğunda. Eşeğe Malaan dahil, tüm yaratılmışların yaratıcısı olan en ulu varlığın "Ee Kayrakan" adında korunmuştur. Araştırmacılar, "ertrusk" yazılardaki "leşi" sözcüğünü de "iyesi" şeklinde anlamlandırmışlar.

Eski Türkler, doğada var olduğuna inandı klan gizli güçleri "İdi-İzl-lye" adıyla adlandırdılar. Bu "iyelerin" adları çoğu zaman Tann niteliğinde kullanılmış ve yanlışlıkla "tannlar, ruhlar" denilmiştir. Bu yüzden de Türklerin çok sayıda tannya inandıkları İddia edilmiştir. F. Köprülü, Türkler, Tann'ı ve ikinci dereceli ilâhlar olan idi'leri korkunç görmüyorlardı. Çünkü bunlardan hiçbir kötülük gelemezdi" derken, herhalde "idi" kavramından "rye"yi kastederek bahsetmiştir.

Koruyucu ruh olarak bilinen bu varlıkların, aslında tannlar panteonunun uzun bir zaman halk hafızasında korunmuş eski tannlar olduğuna dair görüş de yanlıştır. Panteon, hiyerarşik bağlılık içerir. Halbuki, Türk dinî-mitolojik düşüncesinde sehven "ilâh" veya "tanrıça" denilen ve aslında doğal unsurları sembolize eden mitolojik varlıklar olan "iye"ler arasında herhangi bir hiyerarşi yoktur. Her biri, sahip olduğu yerde yaşar.

Yani, adı neyi ifade ediyorsa, kendisi de odur. Ve hakkında konuşulan bu mitolojik varlıklar da koruyucu ruhlar, melekler, evliyalar veya "iyelerdirler. Örneğin, Umay ve Al, bir "Tann" veya "Tannça" yahut ikinci dereceli bir ilâh değil, koruyucu ruhtur. Türk etnik-

İYE-YİYE

kültürel geleneğindeki "iye"ler. bu yüzden de bazen melek, evliya ve benzeri adlarla karşımıza çıkarlar. Sözcüklerde "peri, ruh" anlamında geçen bu varlıkların kökeniyle ilgili bir Aitay-Sayan mitolojik metninde şöyle deniliyor: "Erlık göklerden İndirildiği zaman, onun ardından orada hizmetinde olan varlıklar da yere serpildiler. Suyu düşen, "su", dağ düşen ise "dağ" İyesi oldu."

Bu sözcük. Dede Korkut Kitabı'nda da "sahip, malik" anlamında "iye" ve "is" şekillerinde kullanılmıştır: "Kanturalı Cemal ve Kemal iyesi yiğit idi" Ve "Zira Dede Korkut vilayet issi İdi." Azerbaycan Türk dilinde "sahipsiz, boş" anlamında kullanılan "ıssız" sözcüğünün de temelinde "iye, sahip" anlamlı "ıs" kökü yatmaktadır. 16. yüzyıllara ait "İbn Kabir Tarihinde de "issi" ve "iye" eş anlamlı sözler olarak kullanılmıştır.

Arkaik düşünceye göre, gözle görünen ne varsa, hepsinin bir ruhu veya perisi var ve bugünkü dilde bunlara "iye" denilir. Bu İyeler oldukları yerin sahibi sayılırlar. "Yer iyesiz olmaz" deyişi de bu yüzdendir. Bunlarla ilgili inanışlar, arkaik efsane, hikâye, rivayet, efsun, dua ve beddua gibi halk kültürü olan metinlerde korunmuştur, örneğin, Köroğlu destanındaki Alı Kış, Kör olarak betimlenen dağ ruhu veya dağ iyesinin ta kendisidir.

İnanışa göre, "iye"leri sinirlendirmek veya saygısızlık etmek olmazdı. Aksi halde onların gazabının kurbanı olunabilirdi. Mitolojik doğanın itibarıyla, dınlar ve "İyeTer arasında fark var. Değirmenler ve hamamların iyesi, dınlar ve periler sayılırdı.

Güçlü şamanların gömüldükleri yerlerin sahibi olup, o yerleri belâlardan koruduklarına İnanıldığı gibi, pirlar, ocaklar ve evliyalarda koruyucu ruh bilinip, bu arazilerin İyesi sayılmışlar.

E. Nedp. "iye" sözcüğünün "ega" köküne bağlandığını savunur ve "Bu söz, Orhun-Yenisey yazıtlarındaki "idi" için de geçerli olabilir mi?" diye sorar.

"rye-izi" anlayışının "ana" olarak anlamsal bölünmesi de Türk dinî-mitolojik düşüncesinin iç dinamizminin bir gerçeğidir. Bu anlamda Tuva ve Saka Türkçesindeki "iye" ile Hakas ve Baraba Türkçesindeki "İne" sözcüklerinin aynı kökenden olabilmeleri İhtimali de yok

İYİLER

değil. R. Ahmetyanov da "iye, eye" anlayışının eski Türkçedeki "ege" formuyla bağlı olabileceğini düşünüyordu.

Yakut Şamanizminde, şamanın öbür dünyadaki ruhuna verilen "iye kıl" adında da "iye" sözcüğü, bir Şamanizm terimi gibi korunmuştur. "İye" sözcüğünün Şamanizmle bağlı İçeriği, Çuvaş Türkçesindeki "iyileşemeyen bir hastalığa tutulmuş kişi, cinli, deli" anlamlı "iyeler" sözcüğünde de korunmuştur.

Doğanın içinden gelen eski bir düşüncenin yarattığı bir varlık olan "rye"leri, bazı araştırmacılar, Sibiry ve Merkezi Asya Türk halklarının efsaneleri için kutsal motifler sayarlar ve eski mitolojik inanışlardan gelen bu varlıklarda şamanın birer tecessümünü görürler. "İyelerin doğası hakkında yetirince açık ve kesin bilimsel bir veri yoktur. Eldeki dil unsuru ve etnografik verilere sistemli bir şekilde yaklaşılmadığından dolayı da çoğu zaman yanlış sonuçlar elde edilmiştir. N. Yegorov'un, Tuva Türkçesindeki "ie", Saka Türkçesindeki "iye" ve benzer şeklleri, "büyük bir olasılıkla, Hint-Ari dillerine dayanır" diye tanımlaması ise yanlış bir görüşün iradesidir, (bak: İye; İççi; Idl-lzi)

İYİLER: Azerbaycan, Anadolu ve Ahıska gibi birçok yerin Türklerinde, kutsal, evliya veya eren olarak bilinen varlıklara verilen ad.

Kutsal sayılan türbeler ve mezarlıklar, bu İyilerin adlarıyla bağlantılıdır. Geleneksel halk görüşlerine göre, bolluk, bereket isteğinin taşıyıcısı olan, yaradılışın düzenleyici başlangıcı ile bağlı mitolojik varlıklar da "iyiler" grubuna dahil edilirler. İnanişaya göre, elleri bereketli olduğu İçin dokundukları ne varsa tükenmek bilmeyen "Al Kızları" gibi varlıklar da bu gruptandır. Anlatıcılar, peygamberlerin, meleklerin ve evliyalann da aynı gruba ait olduğuna inanırlar. Ancak periler ve dnler, bu gruba ait değillerdir.

"İyiler" inana, eski mitolojik düşünce kalıplanndan olup, sonraki dönemlere ait Türk düşüncesine de etkisiz kalmamıştır. "ryiler" İn uyuduğu yer olarak düşünülen mezarlar, ziyaretgâh gibi algılanmış, hastalar, çocuksuzlar ve derman bulamayanların hücumuna uğramıştır.

J

JE1MOGUZ: Tatarlarda "Yalmavız", Çuvaşlarda "Yelmeves". Nogaylarda "Yelmavız", Kazaklar ve Karakalpaklarda "jalmauz". Kırgızlarda "Jalmooz" ve "jelmogus". Karacay-Balkanlarda "Celmauz", Sibirya Tatarlarında "Yilmagus" adıyla tanınır ve "Küpegiren kan, if-rite" anlamında kullanılır. "Acıklı ejderha, kötü dev" anlamlarında da kullanılan bu anlayışa Altay hikâyelerinde "Calmaus" şeklinde rastlanır. Q. Potan'in. bir zamanlar Kırgız diline dahil ettiği bu sözcüğün. Altay hikâyelerindeki anormal varlık olup insan yiyen "D'elbegen-Ytlbegen" ve mitolojik "Yelmegen" motifiyle uygunluk oluşturduğunu yazmıştır.

Orta Asya Türklerinin hikâye, destan ve efsanelerinde adına "Yalmauz". "jalmauz" veya "jelmoguz" bazen de "Mıstan Kem pir" biçiminde rastlanan bu kötü huylu mitolojik motif, çoğu zaman boynuzlu betimlenir, "jalmauz Kempir"ın gücü onun boynuzlarının sayısında saklıdır. Yedi boynuzlu "Jalmauz Kempir", en korkunç olanıdır.

Ateş koruyucusu olarak kendini gösteren bu varlığın. "Albastı" karakteriyle ilintisi hakkında da bilimsel yazılarda fikirler vardır. Bazı Kazak hikâyelerinde "jalmauz Kempir". kahramanı yutar sonra haykırarak tükürüp atar. Mitolojik anlamsallığına göre bu. eski sınav merasimini sembolize eder ve bu merasimden geçenin, yeraltı karanlık dünyada Ulu Ana'nın kamında yeniden doğarak bu kez "Manâ âlemi" ile bağılı olarak dünyaya gelişini sembolize eder.

"Jelmoguz-Calmaus" denilen bu varlığın adı, bir Yeraltı Ruhu olarak da anlamlandırılır. Mitolojik anlamsallığının. Ulu Ana'nın mecaziandan biri gibi açgözlülükle ilgili olması, gerçekten de onu yeraltı dünyasına bağlayan izlerden biridir. Taşıdığı İşlevler de onun ölümler saltanatıyla bağılı olduğunu düşünme olanağı verir.

IELMOĞUZ

"Er Töstük" destanında da yırtılmış ciğerden gkan devin adı, "Yel Mogus'dur. Al-Hai motifi de aynı ölçüde suyla ilgilidir. Bu ruh yeni doğum yapmış kadınların ciğerlerini alıp suya atar. V. Radlov. "Jalmauz" adını "Jalma+auz" (ağız) şeklinde açıklamıştır. S. Maiov da Uygurca'da "yedi başlı cadı, hortlak" anlamına gelen "Yelmüngüs" sözcüğünden söz ettiği zaman, bu açıklamaya dayanmıştır.

Araştırmalara göre, Kırgızcadaki "Jalmauz-Jelmogus" adı ve onun diğer Türkçelerdeki paralelleri, iki sözcükten ibaret olan bir deyimdir. Adın birinci tarafı, "aaklı. kötü ruh" anlamına gelen demonik İçerikli "yel-JeT" sözcüğü oluşturur. Bu söze. M. Kaşgari'nin "Divan..."ında "dn" anlamında kullanılan "yel" şekliyle rastlanabilir, ("er yelpindi" yani "adamı dn çarptı") buradaki "yıl", büyük olasılıkla Al-Hal kökünden türemiştir. Bu sözcük Hakaslar ve TeleutJerde şive farkıyla "çil" şeklinde "çJl-ass" denilen kötü ruhun adı olarak da korunmuştur. San Uygurların dilinde ise "yil" şeklinde, şamanın yardımı ruhunun adı olarak kalmıştır.

Kırgızcadaki "jeimogus" şeklinde de görüldüğü gibi. adın ikinci tarafı olan "mpgus", Türk dillerinde mitolojik anlam taşıyan "mangıs, magıs. mongus, mogus" şeklinde rastlanan sözcükle ilgilidir. Tuva Türkçesinde "mongıs"ın "hortlak, ejderha, dev" gibi anlamları vardır. Tuvaların dilinde aynı anlama gelen "amırğa, mangıs, amırğa moos" gibi sözcükler de vardır. Mitolojik dev ve ejderha anlamı, Altaylardaki "mongus-mogus" sözcüğünde de görülür.

Yakut hikâyelerinde "mogus kini" adını taşıyan, güçlü, açgözlü ve akılsız bir kahraman motifi yer alır. Uygur dilinde de "Şeytan, İblis" anlamına gelen "mangs" sözcüğü mevcuttur.

V. Verbitski, Erlik'in yarattıklarından olup, denizden dilini gkarak insanları yiyebilen "An dal ma muus" ve Moğol mitolojisinde "ejderha, dev" anlamına gelen "Kara Mangıs" adının kaydetmiştir. Bu adlarla "mangıs. mongus, mogus moos" kökleriyle ilgilidir. "İnsan yiyen dev, ejderha, hortlak" anlamlarına gelen "mogus"un, Türk dilindeki şekli ve taşıdığı anlamların paraleli Moğol ve Tungus-Mançur dillerinde mevcuttur. Moğolcadaki "mongas"ın anlamı "ejderha, dev" demektir. Kalmıkcadaki "mangas", hikayelerdeki "ej-

IEZT1RNAK

derha, dev" anlamını, Buryatlardaki "mangadhay" da "çok başlı ejderha" anlamını ifade eder. Bu sözcük. Tungus-Mançur dillerinden Evenk diline "mangi" şekliyle geçerek "hikaye kahramanı, kocaman: iblis, şeytan, ata ruhu. Yer Ruh" anlamlarını kazanmıştır.

Moğol halklarının efsanevî dünya görüşünün başlıca karakterlerinden biri olarak karşımıza çıkan "manguslar", diğer şeytanî karakterlerden farklıdır. Onlar dünyanın sonunda yaşarlar ve kocaman cüsselerli vardır. Kendilerine özgü adları yoktur ve takma adlarla tanınırlar. Başlıca özellikleri, çok sayıda başları olmasıdır. Temel renkleri siyah ve sandır. Bazen yeraltı dünyasıyla olan bağlarından öte. bu dünya varlıkları olarak da kabul edilirler.

Salar. Uygur. Altay, Şor, Tuva ve Yakut halk kültürünün yaygın karakterlerinden olan bu şeytanî motifin asıl kökeni belli değil ve adının açıklanması da tam olarak yapılmamıştır. Bununla birlikte, tüm özellikleriyle mitolojik Ulu Ana bütünlüğünün değişime uğramış versiyonu gibi görünüyor.

JEZTIRNAK: Kazak-Kırğızların demonolojik inançlarında değişken tabiatlı bir motif. Ç. Velihanov'un 19.yüzyılın ortalarında yazdığı "Tengri" adlı makalesinden anlaşıldığı üzere. Kazaklar tüm şeytanî varlıklarda olduğu gibi "leztımak"la "Albastı" motiflerini de birbirinden ayıramıyorlardı ve kadın görünümüne bir ruh olan "Albastıya" "leztımak" olarak da hitap ediyorlardı. Kazak ve Kırğızlardaki "jeztırnak"la ilgili rivayetler ve bu rivayetlerin ürkütücü bir halde anlatılması, en az 19. yüzyılın sonlarına kadar bu şeytanî varlığın gerçekte var olduğuna inandıklarını gösteriyor. Ancak geniş bir şekilde yayılmasına karşın onunla karşılaşma macerasını anlatan metinlerin hepsi aynıdır.

"leztımak", yüksek dağlık yerlerde veya ormanlarda yaşadığına inanılan olağanüstü ve sihir dolu bir varlıktı. Normal İnsanlar gibi giyinip, hayvancılık işiyle uğraşırdı. Onun görünüşüyle ilgili tam açıklayıcı veriler elde yoksa da İnsana benzer. Anlatılanlara göre, kadının görünüşünde olduğuna inanılan bu varlığın tüm vücudu şeytanî kökenden olmanın bir göstergesi olarak kılla kaplıdır. Derisi koyu kah-

İR İYASE

verengidir. Bedeni insan bedenine benzese de kafası köpek kafasına benzer. Erkekleri baştan çıkarmak istediğinde ise güzel bir kız görüntüsüne bürünür. Adının "(eztımak" olması, çelik gibi tırnaklara sahip olduğu içindi. Tırnakları açıldığında kartalın tırnaklarına benzerdi. El tırnakları bakırdandı ve tüm gücü de elindeydi. Ayak tırnakları ise keçi tırnağıydı.

Halk demonolojisine göre "Jezümak"ların aileleriyle yaşadıkları bir yerleri vardır. Liderleri olan bu varlıkların kendileri veya ailelerine birinin zarar dokunursa, hayadan boyunca intikam alırlar.

"Jezamak"la karşılaştırma sahnesini canlandıran mitolojik rivayetlerin araştırılması, onların giderek hikâyeye kahramanlarına dönüştüğünü gösterir. Bunun başlıca sebebi "jeztımak" ruhunun güncel inanışlara bağlılığının zayıflamasıdır. Bir hikâyede ise "Jezömak'tan tekgözlünün kızı diye bahsedilir, (bak Demir Tırnak)

İR İYASE: Tatar-Mışarların mitolojik inanışlarında geçen, ekin yerleri ve tarlaları koruyan bir ruh. İnsana benzer bir varlık olarak betimlerini ıstır. Genel olarak "(ir lyase" adıyla bilinen bu varlık bazı yerlerde, "jir Atası", "Jir Anası", adlarıyla da karşımıza çıkmaktadır. İnanışa göre "Jir lyase". İnsanları hastalık ve belâya düşürebilirdi. Onun merhametini kazanmak için her yıl ekinin önce kurban merasimi yapılırdı.

"jir lyase "ye yakın motiflere, diğer Türk halklarının geleneksel görüşlerinde de rastlanır. Bunlardan biri Karaçay-Balkarlardaki (er İyesi'dir. O. toprağın her karışında olduğuna inanılan ruhtu. Anadolu Türklerindeki Tarla Bekçisi motifi de "jir ryase"ye yakın motiflerdendir. O. yılan kılığında tarlaları koruyan ruhtur.

Azerbaycan Türklerinde, Yer İyeleri hakkında da görüşler vardır. Geleneksel halk görüşlerinde onlara cinler ve ferishtahlar da denilir. Bu varlıklar göze görünmezler ve İnsanlara gündüzleri zarar vermezler. Ancak karanlık bastığında onlara dikkat etmek gerekir, (bak: Yer Ana)

K

KADİR GECEİ: Azerbaycan Türklerinin geleneksel dinî-mitolojik görüşlerine göre, "Kadir Gecesi", yılın son çarşambasında olur. Mitolojik bir varlık gibi canlandırılan bu gece, halk inanışlarına göre, sadece iyi ve hayırsever insanların gözüne görünür ve bu insanlar ne dilek tutarlarsa, anında yerine getirilir. Bu gece her şey baş aşağı durur.

Müslümanlarda ise Ramazan ayının bir gecsidir. Allah'ın izniyle meleklerin yere indiği o gece, sağlık dolu bir gecedir. Tann. dünyada bir yıl boyunca olacakları o gece belirlediğinden dolayı "Kadir (değer) Gecesi" olarak da adlandırılan bu gecede, kim sabahlayarak ibadet ederse değerli olur.

Müslümanlıkta her yıl yenilenen sema olayını sembolize eden "Kadir Gecesi'nin, Ramazan'ın hangi gecesine denk düştüğü de tam olarak bilinmiyor. Müslümanlara göre. Kuran "Kadir Gecesinde yeryüzüne nazil olmuştur ve bu gece, bin gecedenden daha hayırlıdır.

KAF DAĞI: Müslüman Türk halklarının sözel kültürel geleneğinde yer alan mitolojik bir dağ motifi. Efsanevî Anka kuşunun burada yaşadığına inanılır. Cevahirden yaratıldığı ve çevresini bir kuşak gibi sulandırdığına inanılan bu dağ, bütün dağların anası olarak düşünülmüştür. İnanışa göre, bütün dağlar değişik şekillerde yeraltından "Kaf dağına" bağlıdır. Tann dünyanın herhangi bir noktasını yerle bir etmek isterse, bu dağlardan birini harekete geçirir ve depremler oluşturur.

Türk halkları efsanelerinde Hızır, ölüme çare araya araya "Kaf dağına" gelir ve burada süt gölüne rastlar. Başka bir efsaneye göre.

KÂFİR

"KaF dağını geçtikten sonra adlarına "Yecuc-Mecuc" denilen acayip İnsanlara rastlanır. B. ÖgeJ, Türk mitolojisindeki demir dağı anlayışıyla "Kaf dağı anlayışını karşılaştırmıştır. Demir dağı, dünyanın yaratılış çağında, yerle göğü birleştiren dağ olmuş, adına da "Demir Kazık" denilmiştir.

Anadolu yörelerindeki Tepegöz" efsanesine göre, liderleri Tepegöz olan tek gözlüler tairesi de "Kaf dağında yaşarmış. Yakutun yazdığına göre, eskilerde ona "Elbürz" denilirmiş. Bu ad herhalde "Albız", "Arvız" veya "Yalbuz" adlarının değışikliğe uğramış şekildir. AMz dağı mitolojik metinlerde "Kaf dağı gibi. Dağların Anası olarak karşımıza çıkar. İran mitolojisindeki "Elbürz" dağı da bütün dağların anası sayılmıştır.

Orta Asya şamanlarının dualarında "Kaf dağı, peri ruhlarının mekânı gibi gösterilir. "Kaf dağı anlayışının, nefis temizliği ve manevî yükselişi temsil etmesi de bir rastlantı değildir. Klasik edebiyatlarda "Kaf dağının adı Turi Sine" olarak geçmektedir. Kırgızların dilindeki "Köykap" sözcüğü de "Kaf dağının Farsça'daki "Kuh-ı Gaf deyişinin değışikliğe uğramış şekildir.

KÂFİR: Kuran-ı Kerim'de ebedî olarak Cehennem ateşinde yanacak insanlar şeklinde bir anlam vardır. Bu kavram, İslâm'ı kabul etmiş Türklerin dilende, sadece Hristiyanlar ve başka dine Inananlar değil, aynı zamanda Türk soyundan gelip, ancak hâlâ tektannlığı kabul etmeyen Türkler için de kullanılırdı. Örneğin, Dede Korkut Krta-bı'nda, "sasî dinli" (İğrenç dinli) olarak vurgulanan "kâfir", başka dinden olan Hristiyan ve başkalannı değil, bozkır geleneklerinin taşıyıcısı olan Türk asıllı gayr-ı Müslimler için de kullanılmıştır. Manas Destanı'na göre dünyada yaşayan halklar, yerin yer. suyun su okluğu zaman Müslüman ve kâfir olarak ikiye aynım ıslardır.

Mitolojik düşünce çağının İncelenmesi, etnik-kültürel değerlerin en eski çağlarda ulusal olduğu kadar dinî özellikler taşıdığını da gösterir, ilk çağlarda dünyayı anlamaya çalışan dinî-mitolojik düşünce, onu ayrıştırmaya çalışır ve bunun için de zıtlıklardan yararlanırdı. Olumlu ve olumsuz kutuplara ayrılan bu ayrışmada "biz-

KÂFTAR

"başkası" zıtlığı, en eski ve en köklü olanlardandı. O zaman "başkası" kutbuna toplananlar, doğanın, ölümün, kaosun ve yarımcılığın belirtilerini taşırlardı. Dili ayn olduğu gibi, dini ayn olan cemiyetler de istisnasız bu "başkası" kutbunda yer alırlardı.

Bu düşünce, daha sonraki zamanlarda millet kavramıyla din kavramını zaman zaman aynı anlamda kullanmıştır. Yani belli bir etnik birlik köken olarak diğer bir birlikle aynı olabilirdi. Ancak tarihin belirli bir döneminden sonra, dinsel olarak onlarla aynı dini paylaşmadığı için aynı soydan gelmesine rağmen "blz"den saymayıp, "başkalan" kutbuna dahil olabilirdi. Karahanlılar bu yüzden, etnik bakımdan Türk olan Budist Uygurianna "kâfir Türk" demişlerdir. Etnik olarak "blz"den kabul ettikleri onları, dinsel olarak "başkası" gibi görüyorlardı. Bu olayın bazen etnik-kültürel değil de siyasî karakterli olması da İstisna oluşturmuyordu.

M. Kaşgari'nin Tengri-uca. Tann anlamına uygun gelir. Yere girmiş kâfirler, gökyüzüne Tengri derler" cümlesindeki "kâfirler", aslında ulusal aidiyet bakımından Kaşgari'nin de ait olduğu Türk ırkından olanlardır. Hatta bu Türklere birçok kaynakta "putlara tapanlar" adı verilmiştir. Bunlar İslâm ve tek tannlığı kabul etmeyerek eski dinî inançlarını korumuşlardır. Onların taptığı en ulu varlığa "Allah" yerine Tengri" gibi isimlerle hitap edilirdi.

Dünyayı Müslüman olan ve olmayanlardan ibaret gören kutsal kitap Kuran'da. millet sözcüğü defalarca "din" anlamında kullanılmıştır. Bu, milliyet duygusunun din duygusuyla bağlı olduğunu gösterir. 19. yüzyılda bile Ziya Paşa, dünyayı bu kalıba uygun görür ve "mülki-İslâm" ve "küfür" olarak ikiye ayırır.

Aynı dönemde bir Osmanlı Türkünün "Biz Türk değiliz. Biz Müslümanız" demesi ne kadar bilgisizlik olarak gözüксе de dinî düşüncenin belirli bir anlamda ulusal düşünceyi kendi içinde erittiğini gösteriyor.

KÂFTAR: Temel anlamı "büyü, dn" olan ama giderek "büyücü, ef-suncu kadın" anlamları kazanan bir kavram. Mitolojik inançlardaki "kaftarkis" de erkekten dönme, boynuzlu bir varlıktır. O geceleri

KALDAZ İNE

mezarlıklara gidip, yeni gömülmüş ölüyü mezardan akanr, bir taşa yaslayıp boynuzuyla vurur. Sonra cesedi sırtına atıp götürür ve yer.

Dağıstan halklarının demonolojik inançlarında da bu karaktere yakın "Kuşkâftar" motifi vardır. Uzun karışık saçJan ve iri göğüsleri olan bu kötü görünümlü, keskin dişli kâftar kadın, kızlarıyla birlikte ormanda yaşar. Onlar geceleri çocukları kaçınıp yerler.

Ibn-i Batuta'nın yazdığına göre, "kâftar" sihirbaz kadınlara verilen bîr addı. Bu kadınları gören herkes kendinden geçip, ölü gibi yere yıkılmış. Bu kâftar da onların ciğerlerini çıkarıp yemiş.

KALDAZ İNE: Mitolojik Ulu Ana motifinin, Volga boyu halklarının ruh hayatına yayılmış adlarından biri olduğu tahmin ediliyor. Ona Sibiryâ Tatarlarının hikâyelerinde "bir çeyrek boyu, beş çeyrek sakalı olan ihtiyar" tarifiyle, aaklı ruhlara karşı savaşan "Kaldazın" adıyla rastlanır. Bilimsel metinlere göre bu mitolojik varlık. Mişar Tatarian ve Başkurtiarda "mal, hayvan koruyucu" olarak bilinen "Kaldaz-inese" ve "Kaldaz-İne" adıyla tanınıyor ve köken olarak Manlslerin Tatarlardan aldıkları Doğum ve Bereket Hamisi İle aynı kökten geliyor, (bak: Kel-Kal)

KAL-KEL: Türk etnik-kültürel geleneği çerçevesinde mitolojik varlıkların adlarında rastlanın bir kavram. Yakut mitolojik İnanışlarında "kel-hel" aynı zamanda "iye kıl" (mitolojik ana hayvan) şeklinde kendini göstermektedir. Yakut Şamanizminde şaman kamlık yaptığı zaman devamlı onun yanında bulunan ruhun adına "keleni" denirdi. Saka Türkçesinde bu ruhun adına "Keltegey" denilirdi.

Pekarski'ye göre. "kel" köküyle bağlanan "keltegey" sözcüğü, "topallık, yanmalık" ifade etmiştir. Bu da yeraltı dünyasıyla ilintili, değişken tabiatlı şeytanî varlıkların bir özelliğidir. Onunla bağlı "keltegey hamıyah" kavramı, yeraltı dünya varlıkları olan Abaahıların işaretidir.

Arkeolojik metinler. Yakutlarda mezara konulacak nesnelerin kınarak konulmasını, kutsal sembolizme bağlıyor. Kumandinlerin Şamanizm inananı aktaran mitolojik bir metinde, ulu Gök Ruhu Ül-

KAM

gen'in kızıyla yer evladı samanın evliliğinden doğan, peltek oğlanın adı da "Keley"dir.

Kırgız efsanelerinde Cengiz Han'ın yakın dostu olan vezir, "Kaldar Bay" adını taşır. Başka bir Kırgız efsanesinde atiann koruyucusu olarak bilinen "Kalçabay" adının kökü de aynıdır. Özbeklerin "Alpamış" efsanesinde Alpamış'ın yardımcısı "Kaygubad kal"dır. Bu efsanenin Karakalpak versiyonunda ise onun adı "Asim kal" olarak karşımıza akıyor. Aynı izler, Tuva hikâyelerinde de vardır. Kahramanın öbür dünyaya ait olan sihirli atı, "Kalçap kısıT adını taşıyordu. Altay inanışlarına göre, yeraltı dünyasının sahibi olan Eriik'in bindiği hayvan, "Kelke" adında kel bir öküzdür.

Kel motifinin Azerbaycan halk kültüründeki diğer bir adı da aynı kökten türeme "Kelnlyyat"tır. O, adıyla ilgili hikâyelerde. Şah Abbas'ın veziri veya yardımcıların başı olarak tanımlanır ve bilgiçliği, hilekârlığı ile diğerlerinden ayrılır. Hükümdar ile mucizevî bir dille konuşur ve her defasında da galip gelir. Diğer Türk halklarının anlatımlarında onunla aynı kökten gelen varlıklara rastlamak mümkündür. Özbeklerde "kal", Türkmenlerde "kalça", Türklerde ise "keloğlan." Köroğlu'ndaki "Kel Hamza"nın bir adı da "Keioğlan"dır. Bu da kel-kal ve ayrıca "kelniyyat" ile aynı köktendir.

KAM: Türk halklarında eskiden "kâhin, büyücü, şaman, tabip, âlim, bilgiç" gibi anlamlarda kullanılan bir anlayış. "Gam" ve "ham" şekillerinde Altay, Teleut, Şor, Sagay, Koybal, Kumandın ve diğer Türk topluluklarının dilinde kullanılmıştır. Türk kaynaklı "kam-ham" sözcüğü, İslâm dinine inanan Sibiryâ Tatarlarının dilinde de yüzyıllar boyunca şaman anlamını korumuştur. Araştırmalara göre, "kam-gam" sözcüğü, Macar halklarının bazı yörelerinde de "bakıa, fala, büyücü, efsuncu, geleceği bilen" anlamlarını sadece erkeklere verilen bir sıfat olarak korumuştur. Rivayete göre Ülgen. Altayların birind samanına, "bundan böyle senin adın "Kam" olacak" demiştir.

Kazak ve Kırgızlarda "kam" yerine "baksı", eski Kartuklarda ise "sagun" denilirdi. Hem Budizm'i hem de Manihaizm'i kabul etmiş olan Uyguriarda ise "kam" sözü, "efsuncu. büyücü, cadı" anlamları -

KAM

nı irade etmiş ve genellikle de din adamları için kullanılmıştır. "Kam kamlamak", şamanın âyin yapması demektir. Rus dilinde "şaman törenlerinin tümü" anlamında kullanılan "kamlanie" sözcüğü de "kamlık yapmak" fiilinin temelini oluşturan "kam" kökündendir.

Eberhard'a göre Çin kaynaklarından KırgızJann şamana "gan" dedikleri anlaşılır. Herhalde bu da "kam" demektir. Tarihçi Prisk'in verdiği bilgilerden de Hunlarda "kam" sözcüğünün üst sınıflardan insanların adlarına takılan bir unvan olduğu anlaşılır. Bunlardan biri "Ata kam"dır. Sözcük anlamıyla "şaman ata" veya "ata şaman" demek olan bu ad, Baş şamana verilirdi.

Onun birçok işlevi vardı. Bunlardan biri hangi yıllann ve hangi aylann halk için uğurlu olacağını belirlemektir. "Kam"la ilgili diğer bir unvan da "eş kam"dı. Bu, "devlet yönetme işinde hakanın arkadaşı, silah arkadaşı" anlamına gelirdi. Bu adı taşıyanlardan biri Attila'nın kayınbabasıydı.

Tuvalann inanana göre "Ütügen" (ötügen) denilen kutsal dağın "Kam Naml" adında bir sahibi vardı. Plano Karpın'nın verdiği bilgilere göre. Ta tarlan n sihir ve efsun yoluyla yakardı klan "Itoga" tannısına Komanlar "Kam" adını vermişlerdi. (Banzarov'un görüşüne göre, buradaki Itoga, Moğollardaki Ötüktendir.) San Uygurlarda samanların koruyucu ruhlanna verilen adlardan biri de "Kamorten"dı. Bu sözcüğün temelinde de büyük olasılıkla "kam" kökü bulunur. Tuva Türkçesinde bu sözcüğe "ham" şeklinde rastlanır. Kumandınlerde Ülgen'in kızlarından birinin şamanla evliliğini anlatan mitolojik metinde "Kamerek" diye bir ulu şamanın adı geçiyor.

Harva'nın yazdığına göre. 8. yüzyılın gezginlerinden olan V. Rubruk da "sihirbaz" anlamında "kam" sözcüğünü kaydetmiştir. Fars tarihçisi Cüveyni'nin yazdığına göre de putlara tapan Uygurlar büyücülük bilgilerini bilip, bu işle uğraşanlara "kam" derlerdi. Eski Türk dili abidelerinden, Türkçe Turtan metinlerinde, Divan-ı Lügat-İt Türk'te, Kutadgu Bllig'te, Kitap El Idrak'da ve benzer kaynaklarda "kam" sözcüğü geçmektedir. Kutadgu Bllig'teki anlatılanlara göre. hastalıkları tedavi etmek için, hekimler ve tabiplerle birlikte "kam-lar" da olurmuş. Yani tabiple "kam" bazen değişik kişilikler olabilir-

miş. "Kam" sözcüğünün "kum" şekli eski Ön Asya halklarının dilinde "kutsal" anlamında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Azerbaycan'daki "kam" pîrînlî adı da bu sözcüğün kutsallık içeriğini açıklıyor.

Araştırmalara göre bazı el yazması kaynaklarda tabip olarak gösterilen kişiler de Türk "kamlar"dır. Örneğin, Kırgız şamanlarından söz eden bilinmeyen bir Müslüman yazar, Kırgız şamanları hakkında tabip diyor. Şimdi bile Orta Asya şamanlarının taşıdığı adlardan biri de "tabip", "hekim" dir. Eski Türklerde din adamı olan verilen "kam" adının "hekim" şeklinde açıklanması da bu anlamda dikkat çekicidir. Gerçekten de ruhların anlayabileceği bir dille konuşan "kamlar", efsun ve büyüyle de olsa hastaları tedavi etmeye çalışırlardı. "Kam" sözcüğü, birçok sözlükte de etnik-kültürel gelenekteki tabiplik işlevine uygun olarak "hekim" olarak geçmektedir. "Kam" sözcüğünün, "büyücü, sihirbaz" anlamlarıyla birlikte, Ebu Havyanın Ibn-i Mühenna Lügati'nde geçen "tabip, ara hekim" gibi anlamları da dikkat çekicidir. Süleyman Efendi'nin Çağatay Lügati'nde de "kam" sözcüğü aynen "tabip, hekim" olarak açıklanır ve "kamlamak" sözü de "hekimlik yapmak" olarak açıklanır. Bahşılar pîri Korkut Ata'nın tabiplik işleviyle ilgili diğer rivayetlere rastlamak mümkündür.

Konuşmaya dayalı bir âyin olan "kamlık", genellikle şamanın ruhlar âlemine gidişini sembolize eder. Kam lama töreni de yapısı itibarıyla değişimden uzak kalamamıştır. Kam kamlamanın önemli bir bölümünü gelecekte haber verme oluştururdu. Vamberi, Türk dillerindeki "gelecekte haber vermek" anlamındaki "kamlamak" sözcüğünü, "sihirbazlık yapmak" ve "hastayı tedavi etmek" anlamlarında da kullanmıştır. "Çağatayca-Farsça Lügati"nde "kam"ın "bilgi" anlamıyla birlikte "tabip, hekim" anlamlarının da geçmesi, şamanın: Türk etnik-kültürel geleneğindeki yerini tanımlamasının yanı sıra Şamanizme bütün bir din olayı olarak bakılabileceğini gösteriyor. Kaynaklarda geçen bu açıklama da Türk dinine Şamanizm adı verilmesinin bilimsel gerçeklerle örtüşmediğinin başka bir göstergesidir.

Eski Türklerde "kamlar" gerçekte de bir psikoterapist görevi gö-

KAMBER ATA

rüp. cemiyetin ruhsal dengesinin bekçiliğini yaparlardı. Bu. "Hüdüdü'l Alem"de Oğuzlardan söz edilmesinin nedenini de açıklar. Orada verilen bilgiye göre, Oğuzlar hekimleri çok ulu bilirlendi ve onları gördüklerinde yere kapanırlardı. Yenisey Kırğız!anndaki tabipler hakkında konuşan araştırmacılar da Türk "kamları" hakkındaki bilgilerle aynı bilgileri verirler.

"Kam" ile aynı anlam yüklü olan "bakşı-baksı" adının da bir anlamı sözlüklerde "tabip, cerrah" olarak geçiyor. Bu da her iki sözcüğün de aynı doğrultudaki anlamsal genişlemeden ileri gelir. Bunlarla birlikte, 20. yüzyılın araştırmaları "kam kamlama"nın psikoterapik özelliğinin pslkodram ile yakın olduğunu göstermiştir.

"Kamlık etmek", "nesiller boyunca toplanan geleneksel görüş ve inançları yaşatmak" anlamına da gelirdi. Yakutçada "kamlık etmek" anlamına gelen "kamma" sözcüğü vardır ve bu dildeki başka bir sözcük olan "kamıyak" da "çatal kaşıkla fala bakmak" anlamında kullanılırdı. Karalmlerde ise "şaman" anlamında Türk versiyonlarındaki "kam" sözcüğü değil, "kamçu" şekli kullanılırdı. Budizm'in kabulünden önce, Uygur ülkesinde "kamlar"ın büyük yeri vardı ancak Budizm ve İslâm'ın kabulünden sonraki dönemlerde, onlara herhangi bir büyücüden daha fazla değer verilmiyordu. Bu kamların toplumsal yerini anlama bakımından önemli bir veridir.

Kaynaklar, kamların Moğollar zamanında da büyük etkiye sahip olduklarını yazar. Drvan-ı Lügat-it Türk'teki örneklerden de görüldüğü gibi, Türk etnik-kültürel geleneğinde kamlığın temel görevi: büyücülük, ersun, falalık ve gelecekte haber vermek ile ilintili olmuştur, (bak: Şaman)

KAMBER ATA: Türkmenlerde, müzisyenlerin ve şarkıcıların genel adı. Adındaki "ata" sözcüğü, onun Türkistan kutsallarındaki biri olduğunun kanıtıdır. Bazı araştırmacılar bu kültürün Orta Asya'ya İslâm'la geldiğini düşünürler. Müslüman rivayetlerinde Halife Ali'nin hizmetçisi gibi gösterilen "Kamber" motifinin böyle yaygınlaşmasına, hiç şüphesiz Ali kültürünün kendisi de sebep olmuştur. Fergana Vadisi'nde, "Kamber'e ait olduğu düşünülen ayak izleri ve

KAMBER ATA

adıyla anılan mezan bulunur. Bu mezar bir ziyaret yeridir. İyileşmek umuduyla hastalar ve çocuk isteyen ana-babalann uğrak yeridir.

"Kamber" motifi Türk halk inanışlarında yeni çizgilerle zenginleşerek at bahıcılannın koruyucusuna dönüşmüştür. Kırgızlar ve Uygurlar da "Kamber Ata'yı atçılığın koruyucusu olarak görürlerdi. Kazaklarsa onun adına: "İlkışa Ata Kamber" (at bahıcısı ata kamber) derlerdi. Motifin Türkmenlerde yaygın olan şekli de islâm Öncesi inanışlarla ilgilidir. Türkmen Bahşı lan. "Baba Kamber"! kendi kutsal koruyuculan olarak bilip, onunla kendi aralan nda ruhani bağlar olduğuna inanırlar. Bahşılann birçoğu. "Baba Kamber"ın uykulanna girdiğini ve onlara hayır duası ettiğini söylerler.

Türkmenler arasında yayılan efsanelere göre. "Kamber" "dütar"ın (iki telden oluşan, saza benzer bir müzik aleti) yaratıcısıdır. Onun d utan yaratması, bazen de Şeytan'la ilgili bir durum olarak değerlendirilir. "Kamber"ın müzikle ilgisi. Anadolu Türklerinin her toplantı için şakayla kanşık söylenen, "Kamber'slz düğün olamaz" ifadesinde de kendini göstermektedir. Yok oluş şekli de onu ölümsüzlük idealine yaklaşıyor. Sonralan kutsal bilinen yerde toprak yanlmış ve O. İçine girmiştir.

Bütün Türkmenistan'da müzik hamisi sayılan "Baba Kamber" kültündeki bazı çizgiler paralelini ancak Müslüman olamayan halklarda bulabilir. Türkmenlerin "Baba Kamber" hakkında söyledikleri. Kazaklann Korkut Dede hakkında söylediklerine çok yakındır. Korkut ilk samandır. O bahşılann da piridir. "Baba Kamber" de müzik hamisidir. O "dütar"ı yaratmıştır. Korkut da "saz"ı. Her ikisi de çalgı aletlerini şeytanın anlattığı gibi yaratmışlardır. Korkut Ata da bir zamanlar ölümsüz olarak düşünülmüştü. "Baba Kamber"ın kutsal bilinen mezan hakkında söylenenlere göre de toprak yanlmış ve O içine girip kaybolmuştur. Ne zaman ve nerede öldüğü hakkında ise bir bilgi yoktur. Hatta bazılarına göre O, hâlâ yaşamaktadır.

Tadkiler arasındaki "Kamber"le ilgili inanışlar da dikkat çekicidir. Yak Su Vadisi'nde yaşayan Tadkilerin inanışına göre gökkuşağı, avdan geri dönmüş "Kamber"ın astığı yaydır. Kara Teginlerde "Kamber Bozi" adında bir çocuk oyunu vardır. Tadk mitolojisiyle ilgili ba-

KAMGAN

zı araştırmalarda "Kamber", "yağmur ve yıldırım İlâhı "nın adı gibi açıklanır. Ancak O'nun Türkmen "Kamberinden farklı okluğu ve sadece bir isim bezerliği olduğu görüşü de yersiz değildir.

"Köroğlu" destanının Türkmen versiyonunda rastlanan ve doğası itibariyle Sibiryâ ve Altay destanlarındaki yeraltı dünyasının kadını hatırlatan "Zülman Kempir" denilen mitolojik kökenli varlığın adındaki "Kempir" bölümünün, "Kamber" ile ilgili olabileceği görüşü mevcuttur. "Kamber" motifinin derinlerde Şamanizmle ilintisi de şüphesizdir.

Eskiden gezgin dervişlere ve şairlere de "Kamber" denilirdi, tşlevsel-anlamsal bakımdan de Korkut. Burkut ve "Kamber" motiflerinin temelini aynı mitolojik bütüncüllük oluşturmaktadır.

KAMGAN: Eski Türklerde, hakan aynı anda ilin ulu din adamı sayılırdı. Mitolojik metinlerde kağan (hakan) aynı zamanda kam işlevini yürüten ilk insandı. O. din ve dünya egemenliğini birlikte içeriyordu. Eski Türk hakanı, ata ruhlanna adanan törenler yapardı. Göktürk devletinin kurucusu olan Aşina, aynı zamanda hem devletin lideri hem de ilk şamanıydı ve şaman törenlerini gerçekleştirirdi. Aslında hakanın tahta çıkmasının da dinsel tarafları vardı. Tahta Çıkan hakanı bir keçe üzerine oturtup, güneşin doğduğu yönden battığı yönüne doğru dokuz kez çevirirlerdi. Bu onun göğe çıkmasını, dokuz kat göğü aşip Tann'ya ulaştığını ve Tann'dan kağanlık "kut"unu aldığını sembolize ediyordu. Bu tören, şamanların "göğe çıkma" törenlerine çok benzemekteydi.

Mitolojik-törenselle geleneklerde, doğal olayların da liderden kaynaklandığına inanılırdı. Yani, dünyadaki düzenin onun adıyla ilgili olduğu gibi. yağmur yağdırmak, rüzgâr çıkarmak gibi işlevler de onunla ilgili sayılırdı. O doğal olaylar üzerinde etkili olabilirdi. Böylece Kamgan'ın işlevi, tarihî olmaktan çok, kozmoloji sürecinin katılmalılığıyla ilgiliydi. O, hak, adalet ve törenin taşıyıcısıydı.

"Kam" ile ilgili diğer bir unvan olan "Eş Kam" ise "devleti yönetmede hakanın arkadaşı, silah arkadaşı" anlamına gelirdi. Bu unvan, bu anlamıyla, dinî-sihirli ve dünyevî egemenlikler arasındaki bağılı-

KAN

ğı gösterir. İlin. devletin gücü. hakanın sihirli gücünden İleri geliyor-du. Bu anlamda Türk etnik bilindnde devletin gücünün, hakanın sihirli gücünden kaynaklandığı fikri hakimdi. Türk hakanı, ata ruhlan-nın anısına yapılan törenlerin yürütücüsüydu.

işlevi eski Oğuzlarda yaygın şaman işlevine yakın olan Bayındır Han'ın atasının "Kamgan" adı, onun Türklerde hem dinî hem de dünyevî egemenliği kendi içerisinde taşıyan olduğunu gösterirdi. Yani hem hakan hem de din âyinlerini yöneten bir kâhin pozisyo-nundaydı. Dede Korkut kitabındaki "Kamgan" da bu eski görüşlerin izini yaşıtırdı.

KAN: İlk mitolojik düşüncede hayat gücünün taşıyıcısı olan İlâhî içerikli bir sembol. Birçok kültürel gelenekte hayat verid güç gibi düşünülen sihirli güçlü olarak bilinir ve bazen candan ayn düşünülürdü. Kanlan birbirine kanşmış insanlann hayattan boyunca, hatta öldüklerinden sonra da birbirlerine bağlı kalacaklarına İnanılırdı. Milattan Önce 5. yüzyılda Herodot'un verdiği bilgilere göre, İskitler yemin ettikleri zaman kendilerini hafifçe yaralayıp, kanlannı bir kaba damlattıktan sonra silahlarını o kana batınlardı. Sonra her iki taraf da adlannı söyleyerek bu kandan içerdı. Bu şekilde yemin eden İnsanlan hiçbir gücün ayıramayacağına inanılırdı. Köroğlu destanında yemin etmenin "bâde içmek" şeklinde geçmesi bu inançJann kalmasıdır. Dede Korkut Oğuznamelerinde, Kam Böre'nln oğlu Bamsı Beyrek boyunda da atanın ağlamaktan kör olan gözleri. Beyrek'ln parmağının kanryla ıslanmış mendilin gözüne sürülmesiye aglır.

"Moğollann Gizli Tarihi "ne göre. Cengiz Han, avucunda âşık kemiği kadar bir kan pıhtısıyla doğar. Manas adlı kahramanın doğumu anlatırlıken de eli kanlı doğduğı yazılır. B. Y. Vladİmlrsov'un verdiği bilgilere göre. "kanını içmek" deyimini mecazi olarak kanda insanın canının var olduğuna dair eski Şamanizm görüşünü aktarmaktadır.

Türklerin efsanelerinde de kahramanlann bir bölümü, Tann'ya kurban töreninden sonra dünyaya gelirler ve doğduktan zaman avuç] an nda kan olur.

KAOS

Türk halklarından olan Irak Türkmenlerinin geleneksel inanışlarına göre, kurban kesilen hayvanın kanından azıcık götürülüp çocuğun ağzına sürülürse çocuğun üzerindeki tüm dert ve hastalıklar çıkmış olur. Güney Azerbaycan'daki Karakoyunlu Türkmenler ise ata-baba geleneği olarak her Bahar Bayramı'nda (Nebi Bayramı) kestikleri kurbanların kanlarını tarlaların toprağına serperler.

Nogayiann geleneksel inançlarındaki mitolojik karakterlerden söz eden araştırmacılar, şeytanî varlık olan kadın görünümündeki Albaslı'nın çoğalmasıyla ilgili ilginç bir hikâye anlatıyorlar. Ecelinin yaklaştığını hisseden Albaslı, kendini yaralar ve bu yaradan akan kan dam lal an daha sonra onun çocuklarına dönüşür. Yani O, kendisinden kendisini yaratır. Bu varlık öldürüldüğü taktirde de her damla kanından kendisi gibi bir şeytanî varlığın ortaya çıkacağına da inanılır. Bu hikâye şeytanî karakterlerin, şeytanî âlemin kendisinden yaratıldıklarını bir kez daha gösteriyor. Genellikle şeytanî karakterlerin kendi kendilerini yaratmaları, şaman mitolojisinde rastlanan bir motiftir. Ancak bu inanışa benzer bir görüşe diğer Türk halklarının demonolojik inanışında rastlanmamıştır. Öbür dünya hakkında düşüncelerin taşıyıcısı kan motifiyle ilgili yazılmış olan Azerbaycan Türklerine ait "Çaça" destanında anlatıldığına göre, onun kanının bir damlası hangi ölünün burnuna damlatılırsa, anında dirilir.

KAOS: Yunan mitolojisinde, bütün varlığın yaratıldığı sonsuz kütleyi bildirir. Kaos anlayışının kökü, bu anlamda düşüncenin mitolojik kaynaklı çağlarından gelir. Dünyanın düzeni, daimî gelişim ve şekillenme içinde olan bir süreçtir. Ancak mitolojik şuurda, dünya düzeni, evrenin kaostan yaratılma sürecinin özünü oluşturur. Kaosun, biri yaratı, diğeri dağıta olmak üzere ikili bir doğası vardır. Kaosun hiçbir zaman yok olmadığını, düzenin kendi içinde bile yer tutup, onun derinliklerinde var olduğunu savunan yaratılış idealine göre, dünya ilk kaostan yaratılmıştır.

Eski ve geleneksel cemiyetlerde, çevre âlem küçük bir evren gibi düşünülür ve her karışında kutsal enerji ve mistik güç vardır. Geleneksel cemiyetin mesken tuttuğu yer, kutsal enerjinin en çok top-

KAOS

landığı yerdir. Dünyanın göbeği bilinen bu yeri çevreleyen daire içerisinde ne varsa, düzenli dünyanın temsilcisidir. Buna göre, yaratılışın güç kaynağı, dünyanın tam ortasındadır. Kutsal enerjinin toplandığı bu daireden uzaklaştıkça, yabana mekanlara dahil olunur. Daha uzak yerler ise demonik güçlerin şeytanî mekânı olarak kabul edilir.

Bütün mitolojik sistemlerde yansımasını bulan kaos fikri, Avrupa geleneğinde İlk kez Hesiodus tarafından ortaya atılmıştır. Antik çağın birçok filozofu da yaratılışın başlangıca olan bu ilk kaosu, daha çok suyla bağlanlandırmışlardır. Hristiyanlık devrinin başlamasından sonra, kaos çınlayışı artık olumsuz anlam kazandı ve bununla birlikte aklın yolunda engeller oluşturmaya başlandı. Kaos, artık yaratılışın ilk kaynağı olamazdı. Bblrya"ya (Kutsal Hristiyan metinleri) göre dünya, bir hiçten yaratılmıştı. Kaosun tekrar hatırlanması, orta çağlara rastlar. Ancak zaman geçtikçe yine unutuldu ve birkaç yüzyıl geçtikten sonra, 20. yüzyılın başlannda, sanatsal ve hümanist düşüncede olsa da yeniden kaosa döndü. Kaos anlayışının son dönüşü, 20. yüzyılın ikind yansında oldu. I. Prigojin'in adıyla ilgili olan bu geri dönüş fikrine göre, kaos ve düzen: bir bütünün birbirine ihtryaa olan iki parçası olarak, birbirinin tamamlayıcısı olarak düşünülür. Artık burada kaos:manoksızlığın, hiçliğin ve yokluğun sembolü değildi.

Mitolojiye göre, evreni oluşturan kaos, evrenin kendi içinde gömülüdür. Mitolojik sistemlerde, yaratılış çağından bahsedildiği zaman, kaosun İlk su İle bağlılığının düşünülmesi de evrenin temelinde kaosun dayandığından haber verir. Kaosun bu şekilde anlamlandırılması, çağdaş bilimin kaosla ilgili geldiği son noktayla örtüşür.

Kaosta, olanın biri, diğerinden seçilmez. Anlaşılabilmesi için, onun evrene, düzene ve toparlanmaya ihtryaa var. Kaostan türemiş olan evren bir an mahvolur, kaosu dönüp onun İçine gömülür. Sonra defalarca ondan çıkıp yenilenir ve yine ona dönüp gömülür. Bu yenilenmelerin hepsinde, evrenin ebedî başlangıca olarak kaos işlev görür. Evrenin parçası olup onu kutsal yapanlar hariç, evrenin kenarında ne varsa kaostur. Kaos, karışıklıklar âlemi ve rastlantılar-

KAOS

dan ibaret bir dünyadır. Bununla birlikte, ışık karanlıksız olamadığı gibi, evren de kaostan ayrılmaz ve bazen düzen kendi başlangıcını inanılmaz şekilde karışık doğaya sahip olan kaostan alır.

Evren ve düzen, yaratıldığı kaosun izini taşır. Kaos, dağıtıcı sayılan doğasıyla, artık yaşama gücü olmayan, sistemin genel yapısı içerisinde kendine yer bulamayan, yararsız ve gereksiz yapılan kendi içinde eritip yok eder. Bu anlamda kaosun, düzen yaratıcı gücü vardır. O mutlak dağa veya şer başlangıcı değildir. O, temizleme sürecinin gerekli bir yönüdür. Mitolojik düşüncede de kaosun, evrenle olan aralıksız mücadelesi, onun derinliklerindeki düzenleyici doğasının bir ürünüdür.

Arkaik mitolojik görüşleri aktaran, dünyanın başlangıcı hakkındaki tüm metinlerde, İlk yarana başlangıç olarak kaos görünür. Bu metinlerde şeytanî başlangıç olarak sadece suyun izlerine rastlanır. Mitolojik metinlerden anlaşıldığına göre. Türk Tannalık dünya görüşünde, yaratılışın düzene girmeden önceki kaos haline, Tengiz-Teniz" denilmiştir. Yapısal bakımdan su ve denizle bağlı olan bu anlayış, yapısızlığı açık bir şekilde irade ediyor. Çünkü ezeli yeryüzü, baştan basa bir sular âlemi olarak düşünülmüştür. Yani dünya başlangıçta, baştan başa bir tek denizden, sular âleminden veya başka bir deyişle kaostan ibaretti.

Düzen ve kaos anlayıştan birbirinden ayrıntı değildir. Kaosun içinde, mümkün olabilecek kadar yapılandırma başlangıç da vardır. Kaosla ilgili olduğu düşünülen ilk su, bazı mitolojik sistemlerde evrenin bir Önceki halini anlatır. Bu anlamda dünyanın ve yaratılışın özünde, kaos anlayışının ayrıntı bir yeri vardır. Dünyanın düzene girmesi ve düzenli bir sistemin yaratılmasının yolu. karanlıktaki güç olan kaostan ve onun yoklukta bantırdığı olanaklardan geçer. İlginçtir ki böyle düşünüldüğünde "Kader" anlayışına da yol görünür. Çünkü kaderin kendisi de yoklukta olanakların birbiri ardından sırayla var olması demektir.

Her an değişen ve her an yenilenen dünyanın yaratılışında, kaosla evrenin rolü eşittir. Sırf kaosun sayesinde, dünya durmadan yenilenir. Bu anlamda kaos dünyanın düzenini sağlayan bir olaydır.

KARA ÇUHA

Evrenin içinde var olan bir güç iken, kaosu dağına başlangıç hesap edip, yaratılışı onsuz düşünmek yanlış sonuçlara yol açabilir. Bu yüzden de bilimsel yazılarda, kaos anlayışı düzensizlik ve karmakânaşıklık anlayışının sembolü olmaktan akıp, yapısalılık ve düzenlilik anlayışıyla bağlı bir içerik kazanmıştır. Gerçekte de yapı adına ne varsa, hepsi kaos denilen şeyin İçinden doğ(ul)muştur. Yapısalılık anlayışı da sistemin ayn ayn unsurian arasındaki bağlantının ta kendisidir. Böylece mitolojideki kaos anlayışı, dünyanın başlangıyla ilgili düşüncelerin ayrılmaz unsurudur.

KARA-KURA: Türk halklarının geleneksel dünya görüşlerinde yer alan, acıklı, şeytanî bir ruhun adı. Anadolu Türklerindeki bazı inanışlara göre, yeni doğum yapmış kadınları korkutarak değerlerini kazanıp götüren varlık Albastı değil, "Kara Kura" ruhudur. Karaçay-Balkariann demonolojik görüşlerine göre ise insanlara korkulu kâbusları ve karabasanları gönderen de O'dur. "Kara Kura'nın adıyla bile çocukları korkuturlar.

V. A. Qprdevski'nin görüşüne göre, "Kara Kura", şekilsiz ve biçimsiz düşünülen bir varlıktır. "Kara Kura-Kara Kuru", eski çağlarda İnsanları uykuda yakalayıp üstlerine çökerek korkutulmuş. Sonra nefes almalannı engelleyerek ses akımalannı Önlüyor, değerleri alıp götürürmüş. Bu varlıklar kedi gibi hafiften ve sakın sakın gezen canlı biçiminde betimleniyordu. "Karabasan" da bu kötü ruhun özelliklerine bağlı olarak yaratılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin dilinde "kara kura basmak" İradesi vardır. "Kara Kura" ifadesine Dede Korkut Kitabında da rastlanır. /Mitolojik bir varlık olarak, adının bu anlamı, onu karanlık dünyanın şeytanî güçlerine bağlıyor.

KARA ÇUHA: Azerbaycan Türkleri arasında göze görünmezlerden olduğuna inanılan, evliya olarak da bilinen demonolojik bir varlık. Baht ve talih kavramlarıyla ilgilidir. İnanışlara göre, insanların ardından gezip dolaşır ve onlara yardım eder. "Kara Çuha bir İnsanla gezip dolaşmıyorsa, o insanın bahtı yatmıştır" ve "talan kesin çuhası

KARA KIRNAK

yatmıştır" şeklinde cümleler vardır. Ama birinin "Kara Çuhası" yatmamışsa, "talan kesin Kara Çuhası dik duruyor" derler. İnanişaya göre: "Kara Çuha. evliyadır. Ev kapısının eşğinde durur ama göze görünmez. Evin eşğine vardığında selam vermelisin" denilir. Eşik ise kendi mitolojik anlamına göre, iki dünyanın sınını ve marjinal bir mekân olarak yorumlandığından bu göze görünmez varlığın da aynı şekilde her iki âlemle de ilişkisi vardır.

Mitolojik metinlerde. Azerbaycan Türklerinin inandıkları "Kara Çuha"nın bir melek olduğu geçer. Ve insandan yüzünü çevirmelidir. İyi İnsanın "Kara Çuha" sı hiçbir zaman ona yüz çevirmez. Her zaman hayırlı işler yapar. Ama "Kara Çuha" yüz çevirirse iş bozulur. "Allah hiç kimsenin Kara Çuhasını yatırmasın" derler. Salavat okuduklarında da "Kara Çuhanın yüzünün nuruna salavat!" derler. Birinin başına bir kaza gelirse "Kara Çuhası yattı, ömrü battı" denilir.

KARA KIRNAK: Türkmenlerin demonolojik görüşlerinde, ırmaklar ve bu anlamda suyla bağlı olan şeytanî bir karakter. Ancak onun hakkındaki inanışlar belli yerlerle sınırlıdır ve Türkmenlerin tamamında pek fazla yayılmamıştır.

İnanışlara göre "Kara Kırnak": kadına benzeyen, bedeni baştan başa kıllarla örtülü bir varlıktır. Suda olan bir insanın üstüne gelip, zarar verebilir. Onun için de eski zamanlarda çocuklarının suda oynamasından ve boğulacaklarından korkan anneler, onları "Kara Kırnak" ile korkuturlardı. Ondan söz edilirken, adına bazen "Su Sahibi", bazen de dn denilir.

KARA KUŞ: Türk şamanları "kara kuş'a yardıma ruhları gözüyle bakıp, yüz tutarlardı. A. Divayev'in kaleme aldığı şaman şarkılarında bahsinin "kara kuş"a başvurusu olayına rastlanır. Kumandinlerde. şamanların olağanüstü güce sahip olan yardıma ruhlarının başında "kara kuş" geliyordu. Teleut şamanının davulunda da bir "demir tırnak kara kuş" resmi yer alırdı. Şorların görüşlerinde de yardıma ruhları lideri "kara kuş" adını taşırdı. Onlar "kara kuş"u Erlik'in oğullarından biri bilirdi. Altay Şamanist Türklerine göre, Ül-

KARA UMay

genin bir oğlu "kara kuş'tu ve o, göklere akağı zaman samanlara yardım ederdi.

Manas destanında şöyle bir hikâye anlatılıyor: "Kara kuş, ErTöştük'ü yutar. Kara kuşun yavrulan, "anne dev yılanın ağzından bizi o kurtardı" derler ve böylece de Er Töstiük, kara kuşun kamından sağ kurtulur ve gülümseyerek tekrar dünyaya döner." Bu motif, aslında ulu şamanın ölüp-dirilme motifinin destan ve hikâyelerde değişime uğramış halidir.

^tay * * * * * ^

"Kara kuş" adı, anlam olarak "Sumorg'la aynı içeriği taşır ve o da yapısal-anlamsal özelliklerine göre. mitolojik bir varlık olan "Sumorg" kuşunun aynısıdır, (bak: Sîmurg)

KARA UMay: Hakasların inanışında, bir evde arka arkaya çocuklar ölürse, "Kara Umay"ın o evde mesken tuttuğuna kanaat getirilirdi. Bu durumda şaman çağınıp. "Kara Umay"ı o evden kovmak için tören yapılırdı.

"Kara Umay" herhalde Umay motifinin kendisinden kopup ayrılmıştır. Eski mitolojik bütüncüllüğün değişime uğramış şekil gibi, onun hem evrenle hem de kaosla bağlantısı olduğu düşünülebilir. Bir Bereket İlahesi olarak evrenle ve bir Ölüm Meleği olarak kaosla ilgilidir. V. Verbltski Umay'ın ölüm meleği anlamı taşıdığı verileri de aktarmıştır. Bu verilere göre, "Umay Enzi" (Umay İçezi), "çocukları koruyan hayırsever ruh, ölüm meleği, ölenin ruhunu ağırlayan" anlamındadır. V. Radlov'un sözlüğüne göre, "Umay" adı Şoriarda da aynı anlama gelirmiş.

Ş. Sami Lügatinde. "Umay" hakkında "küçük yaştakileri korkutmak için, cahillik yüzünden uydurulan korkunç bir varlık" gibi bir açıklama yer alıyor. Analann çocukları korkutmak için anlattıkları "Çocuk Umosu" da Anadolu Türklerindeki "Omaa" motifi de "Umay" motifinin eski yapısında şeytanî mekân ve kaos yaratan güçlerle bağlantısının izlerini taşırlar.

KARABASAN

Hakaslar, çocuklar sık sık hastalandıkları zaman. Umay İlahe-si'nin görüntüsünü hazırlarlardı. Bu, mavi renkte giydirilen ve pek de büyük olmayan bir oyuncaktı ve "Çeek İmay" adını taşırdı, (bak: Çeek İmay)

KARABASAN: Genel anlamı göze korkunç bir şeylerin görünmesi demektir. Bu yüzden de korkulu rüyalar karabasan olarak yorumlanır. Kırgızlarda çocuk doğduğu zaman annenin ölümü, en korkunç kötü ruhlardan olan Kara Albasti'ya bağlanır ve "kara bastı" denilir. Uygurcada "karabasma" sözcüğü, "Al basma" yerinde kullanılan bir kavramdır. Bu kavram Kazaklarda "kara basö" olarak bilinir. Azerbaycan Türkçesinde ise "kara basö", "karamat basö" gibi şekilleri vardır.

"Karabasan" ve benzer şekilleri, anlamsal olarak. Türkologların Albasti hakkında verdikleri anlam ve işlevlere çok yakındırlar. Bir zamanlar Akadların nefret ettikleri varlığın ilgili "Karibatu" inana da işlevsel yönüyle "karabasana yakın durur ve bu bakımdan Azerbaycan Türklerinin mitolojik inan ıslan nda kendi izlerini korumuştur. Bu. Azerbaycan dilindeki "karamat basö" ifadesinin bir rastJanö sonucunda ortaya gkmadığını da göstermektedir. Eski Azerbaycan Türkleri de "Karibatu"nun kötü ruh olduğuna ve Albasö'ya (Lamastu) yakın bir işlev gördüğüne inanırlardı, (bak: Kara Kura; Karamat)

KARAMAT: Eskiden kötü ruh olarak bilinen mitolojik bir varlık. "Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü"nde "kiremet" şeklindeki bu sözcüğün anlamı "kinli, aaklı ruh" olarak geçiyor. Başkurdarda yaşayan Tatarların dilinde ise "kiremet", "hayırsever ata ruh, koruyucu ruh" anlamına gelmektedir. Barbin Tatarları ve Çuvaşlar, bu ruhları memnun etmek için değişik kurbanlar verirlerdi.

"Karamat" kültü Voigaboyu Türk halklarının mitolojik dünya görüşlerinde geniş yer tutar. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de bu eski şeytanî varlığın adı, "karamat basmak" deyiminde korunup kalmışör. Birinin keyfi İyi olmadığı zamanlarda "onu karamat basmışör" denilir. Başka Türk dillerinde hem deyim olarak hem de tek ba-

KARAMAT

şına kullanılan "karamat" sözcüğü, Azerbaycan dilinde bu deyimde kalıplaşmıştır.

Demonolojik hastalıkların kişileştirilmesi, tamamıyla kötü ruhlan tanımlayan başlıca kaynaklardandır. Kişileştiği objeyle bağlılığı kopan motif, kötü gücün taşıyıcısı olan karaktere dönüşür ve değişim geçirerek demc>nolopdeki karakterlere yaklaşır. - Karamat" ın genel anlamı da hastalıkla ilintilidir ve diğer anlamları da bu tanımın türevleridir. Türk dillerinde "şer güç, kötü ruh" anlamı, onun ilk anlamını gösterir. Yakutçadaki "uğursuz, lanet edilmiş" anlamında kullanılan "kanmmıt" sözcüğü de anlamsal olarak "karamat"la ilgilidir. Bu sözcük, haça tapan Tatarların dilinde "kiremet" olarak kullanılır ve "kurban, kurban kesme" anlamına gelir.

Bilimsel yazılarda onun Arapça'daki "keramet" sözünden geldiğine dair görüşler vardır. Ancak bu fikirler hiç de dddl verilere dayanmıyor. Sözcüğün sadece görsel benzerliğine bakılarak Arapça'da "mucize, evliyalann gösterdiği mucize" anlamına gelen "keramet" sözcüğüyle ilgili gösterilmesi doğru olamaz, "Karamat-kiremet" kültürünün Saka Türklerinde var olması bile, onun Arap kaynakları na bağlamanın mümkün olmadığını gösteriyor. Üstelik "kötü ruh. şer güç" anlamı ifade eden bu kavramın "mudze, keramet" yönünde bir anlamsal geçiş yapması da mümkün görünmüyor.

Türkologların bir görüşüne göre, "karamat/kiremet" kültürü, eski Ön Asya halklarının mitolojik dünya görüşüyle doğrudan bağlantılıdır. Akad mitolojisindeki İki kötü ruhtan biri olan "karamat" ruhu, aynı mitolojik sistemdeki Lamastu-Albasti ruhuyla işlevsel bakımdan benzerlik gösterir.

Araştırmacılara göre. Azerbaycan Türkçesindeki "karamat bastı" deyimini de rastlantı sonucu oluşmamıştır. Eski bir inanan izini taşıyan mitolojik kaynaklı bir ifadedir ve eski Akadlardaki "Karibatu" adlı kötü ruhla ilintiyi gösterir. Akadlar "karibatu", Türkler ise "karamat" dedikleri kötü ruhun varlığına gerçekten de inanmışlardı. Dilbilgisi yorumları, kökleri milattan önceki 2.. 3. bin yıllara dayanan bu iki mitolojik varlığın adlarının bir kaynaktan geldiğini kanıtlıyor.

"Karamat" sözcüğünün kökünde bulunan "kara"nın "kötü güç.

KARATABAN

şer güç" anlamlarından meydana gelen "korku" anlamı da vardır. Bu sözcük. Çuvaşçada "ka:rav" şeklindedir ki onun da 'karamat"la bağlı olduğu düşünülebilir. "Karamat" kavramının ikinci bölümü olan "mat" ise araştırmaalarca hâlâ çözülememiştir.

KARATABAN: Azerbaycan Türkleri arasında eski çağlardan kalma inanışlara göre. gece doğan bir kişi "karataban" sayılırdı. Böyle birinin ayağı uğurlu olmazdı ve nereye giderse, hangi işe başlarsa sonu uğursuz olurdu.

KARGIŞ (BEDDUA): Büyü karakterli metin formülleridir. Kargışlardan amaç, sözün etki gücünden yararlanarak, arzulanan sonuca ulaşmaktır. Kargış metinleri, betimlenenle arzu edilen olaylar arasında paralellik üzerine kumludur. Bu metin formüllerinin başlıca çizgisi yaratana, doğal güçlere ve diğer objelere yüz tutmaktır. Onlara yalvarmak veya bir şeyin olmasını istemektir.

Kargış her şeyden önce dinsel törenlerle bağlantılıdır ve onun başlıca bölümünü oluşturur. Kargış, zamana ve mekana göre ve belii söyleyiş kaynaklarına bağlı olarak, İçerik itibariyle ritüeldir. Bunun için de kargış denildiği zaman, kargışın sadece sözel metni değil, ona uygun törenler de anlaşılmalıdır. Onun ritüellikle ilintisi, kargış metninin üzerinde herhangi bir değişikliğin yapılamayacağına da kendini gösteriyor. Azıcık bile değiştirilmiş kargışın büyü gücünün kaybolacağına inanılırdı.

Kargış lan n temelini, gerçekte hayal dünyasının karşılıklı bağılılığı, insanla doğa arasındaki aynılık ve onların birbirini tamamlaması, büyük âlemle küçük âlemin (makrokoz ve mikrokoz) ilişkileri ve bunlar gibi fikirler oluşturur. Metin olarak kargışlar, çok bilgiler içerdiklerinden, eski kültürlerin araştırılması için çok önemli kaynaklardır. Örneğin, Azerbaycan Türklerinin dilindeki "dönelgesi dönmüş" veya "ipin kisinin" gibi, eski mitolojik görüş ve inanışları yaşatan birçok deyimde olduğu gibi. İnsanlar, Azerbaycan'ın birçok yerinde, son dönemlere kadar, kargışın gücünü üzerlerinden atmak için. pirlere, mescitlere giderlerdi.

KARI: Mitolojik zeminde oluşmuş bir destan kahramanı. İçerik olarak bağlandığı Ulu Ana bütüncüllüğünün birçok izini taşır. Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik Ulu Ana'nın en eski örneklerinden biridir. "Kan" motifi, mitolojik temeline göre, üreme, verimlilik ve bereketi sembolize eden mitolojik bir bütüncüllükten gelmektedir.

Mitolojiyle ilgilenen bilim adamları bir dönem göğe yükselip, kahramanlara tılsım yapan bu motifin, aslında bir kara bulut veya duman olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu motif, ölüm getiren, dağıtıcı başlangıçla da ilgili gösterilmiştir. Mitolojik bütüncüllükten gelen bir motife böyle bir bakış, onun neyi sembolize ettiğini anlamaya pek olanak sağlamıyor.

Ulu Ana. İlahe Ana ve benzer adlarla bilinen İlk mitolojik bütüncüllükten kopup ayrılan motiflerin mitolojik anlam bakımından zıt yönlerde değişim geçirmeleri de mitolojik kurallara tabidir. Yani, bu bütüncüllük ve ondan kopan koruyucu ruh motifleri bir yandan örneğin, kısırlara çocuk sahibi olmak için yardım etmek veya çocukların koruyuculuğunu yapmak gibi bir İşlevler yürütürken, diğer yandan da çocukları kaçırıp yiyebilirler. "Kan" motifi de bu yapıda bir motiftir. Bu motifin, eski yapısal ve anlamsal olarak geniş potansiyellere sahip Ulu Ana bütüncüllüğüne bağlılığının bir göstergesi de onun su ile olan bağlılığında ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan Türklerinin mitolojik inanışlarına göre, sabahları ve akşamları suyun başına gelirken selam vermek gerekiyor. Çünkü onlar, "Kan Nine" diye bir varlığın suda yaşadığına ve kızarsa insanlara zarar verebileceğine inanıyorlardı.

"Kan" motifi, şeytanî bir motif olduğundan dolayı da yeraltı dünyasıyla bağlantılıdır. "Yiğit ve Küpe giren" adındaki Kazak hikayesinde, "küpe giren kan"nın ölümler dünyasıyla ilintisi vardır. Ve yeraltı saltanatının sahibi olarak karşımıza çıkar. Orta dünyayla yeraltı dünyası arasındaki kuyudan çıkan "küpe giren kan"nın yeraltı saltanatı sahibi olduğu, tutsak ettiği insanları ağır zindanlarla duvarlara bağlamak gibi İşlerinden anlamak mümkündür. "Küpe giren kart" da aynı Tepegöz gibi. her gün bir İnek, bir koyun ve bir de İnsan yer.

KARI

Kan motifiyle ilgili Azerbaycan Türk hikayelerinde kullanılan "küp kansı" iradesi de onun şeytanî varlık olmasından kaynaklanıyor. "Küp kansı" ifadesi aslında Ulu Ana motifinin izlerine de işaret ediyor. Küp, sembolik ağdan, üreme, verimlilik ve ölüp-dırılme (veya ölüp-geri dönme) kavramlarını kendinde birleştiriyor. Eski çağlarda küpten defin kabı olarak yararlanılan da bu anlayışla bağlıdır. Ölümlerin konulduğu kil küpler, halkların büyük bir bölümünün gözünde "ana rahmini, kadının hayat verici organını" sembolize ediyor. Küp mezara konulan ölü, çocuğun ana kamında olduğu gibi, dizleri ve başı göğsüne doğru bükülü vaziyette konulurdu ve yer ananın kamından tekrar doğup, tekrar dünyaya geleceğine inanılırdı.

Azerbaycan hikayelerinde sihirli, tılsımlı ve oldukça kötü betimlenen, bazen göze görünen, bazense görünmez olan, İnsanlara sadece zarar dokunan şer güç "İfrite" de "küp kansı" dır. Ş. Sami Lügatinde "dnlerin en korkuncu" olarak verilir.

Birçok Türkistan bahşışinin uykusuna gelen, onlara davul götürüp, bahşılık yapmaya zorlayan, beyaz sakallı kan motifi vardır. O her şeyi görür ve bilir. Bu beyaz saçlı kan, kadınlara doğum zamanında yardım eder ve onları korur. "Kan" motifinin ikili işlevinin temelinde herhangi bir kültürel geleneğin etkisi değil, mitolojik bütüncülüğün kendi doğasından gelen özellikler bulunmaktadır.

Kış mevsiminin kendisi. Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerinde ihtiyar bir kan şeklinde betimlenirdi. Bununla birlikte dünya seliyle ilgili Türk hal klan arasında yaşamakta olan mitolojik hikâyelerde de "kan" motifine rastlanır. Azerbaycan mitolojik metinlerinde anlatılanlara bakılırsa, dünyanın sonu geldiğinde bütün canlılar ölüp gidecektir. Geriye kalan bir "kan nine", bir de kurt olacaktır. Dünyanın sonundan söz eden mitolojik metinlerde "kan" motifine rastlanması, bu konuların kozmogonik metinler içerisinde olması bakımından, yaratılış sürecindeki "ulu ağ ana" motifini andırıyor. Azerbaycan mitolojik metinleri içerisinde evrensel kazayı anlatan mitolojik metinlerdeki "kan" ise ölüp-dırıl meyi gösteren yeryüzünü sembolize ediyor. Bütün bunlar, mitolojik "kan" motifinin.

KAYBEREN

yaratılış sürecindeki mitolojik İlahe Ana l[^]tüncüllüğünden geldiğini ve onun izlerini taşıdığını gösterir.

"Kan nine" motifinin, yazılı edebiyatardaki bir şekil de yedi ır-
maktan ötede, yedi dağın arkasında yedi tılsımın içinde oturup ge-
ce gündüz yün eğirmenini döndüren "Zamane Kan" motifidir. Bu
"Zamane Kan" motifi, insanların talihini kanştır. Dünyadaki bütün
karmaşalar da ondan kaynaklanmaktadır. Mitolojik İnanışlarda, İnsa-
nın varlığı gökyüzüyle ilgili düşünülürdü. Azerbaycan Türklerinin
inanışlarına göre, herkesin hayatı gizil bir iple gökyüzüne bağlıdır.
Ve o ipin kınılmasıyla insanın ömrü sona erer.

KAYBEREN: Kırgızların iyiliksever ruhlar arasına dahil ettikleri ve
"kayberen", "kayp eren" veya "kayıp eren" adlarıyla andıkları ruh-
lar, dağlarda yaşarlar ve hayvanları korurlar. Kırgızların İnanana gö-
re bu ruhlar, hayvanları artırıp çoğalmasını sağlarlar. Ancak kızdın-
dıkları zaman da hayvanları telef edebilirler. Bunun İçin de ava çık-
madan önce, uğurlu geçmesi için "kayberen"den yardım İsterler.

Son zamanlara kadar yaşlıları bile. "kayberen"ler hakkında ağk
bir fikri yoktu. Ancak tüm anlatılanları incelemek, araştırmalara on-
larla ilgili bazı bilgiler kazandırmıştır. Dağlarda, taşlarda yaşayan ve
hayvanları koruyan bu ruhlar, aynı zamanda yaşadıkları yerin iyesi-
dirler. Onun İçin, dağdayken bir tehlikeyle karşılaşan Kırgız, "kaybe-
ren"den yardım ister ve "Başına dolanayım kayberen, kırk çiltan,
yardım eti" derdi.

"Kayberen"in mal, hayvan iyesi ve koruyucu olduğuna ilişkin
görüşler, sanki Dağ Ruhu inana ve Çiltan motifiyle kaynayıp kans-
ın ıştır. Kırgızların görüşlerine göre, çiltanlar da "kayberenler" gibi
dağlarda yaşayıp, hayvanları korurlardı. Onların sayısı kırk olduğu
için de onlara "kırk çiltan" denilir.

Kayberen hakkındaki bir rivayette şöyle deniliyor: "Bir kan koca-
nın hiç evladı yoktu. Ömürleri boyunca çocuk sahibi olmak için Al-
lah'a yarıyorlardı. Allah onlara, yaşlanıp güçten düştüklerinde, kırk
evlat verir. Yaşlı çift. bu çocuklara bakamaz ve onları götürüp dağa
bırakırlar. Kayberenler gelip onları yedirir. içirir ve büyütür. Bu kırk

KAYIP ERENLER

çocuk büyüdüktan sonra, insanların gözüne görünmeyen koruyuculara dönüşürler."

Kazak halk kültüründe göze görünmeyen varlıklar veya şeytanlar olarak bilinen "kayıp İren" adı, "Baba tükti şaşı aziz-Kayıp İren kırk şiltan" iradesinde karşımıza çıkmaktadır, "kayberen" adı iki sözcükten oluşuyor. "Göze görünmez" anlamında olan "kayıp" ve "kutsal, nur yüzlü" anlamına gelen "eren."

Nur yüzlü eren olarak bilinen, sayılan kırk olup, insanların gözüne görünmeden onların arasında yaşayan ve doğaüstü güçlere sahip olduklarına inanılan "çiltan" motifleri Orta Asya'nın diğer halklarında da vardır. Kayberen inana ata kültürle bağlıdır. Onun adına, Türk halklarının birçoğunda rastlanabilir. Anadolu Türklerinde "kayb erenleri" şeklinde rastlanır ve eski İnanışların bir izi gibi. evliyalar hakkındaki görüşlerden kaynaklanan bir anlayışı irade eder. Bu İnanışa göre "kayberenler". eviialann insan kılığına girmiş ruhlarıdır. Göze görünmeyen bu eviialann yaşadıkları klanna, daha çok dağ başlarında olduklarına ve yaşadıkları yerin çevresindeki İnsanları koruduktan sonra İnanılır. İnsanlar onlara saygısızlık etmekten korkarlar.

Yerli halk tarafından her yılın yazı ve sonbaharında "kayberenler" için kurbanlar kesilir. "Kayıp erenler" ("kayberenler", "kayb eren") kavramı, en çok "çıkanlar" ve "kırk çiltan" anlamında kullanılmıştır, (bak: Eren; Kırk Erenler-Kııklar)

KAYIP ERENLER: (bak: Aranklar. Eren; Kayberen)

KAYIŞ BALDIR: Irak Türkmenleri, Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında çocukları korkutmak için uydurulan bir varlık Anadolu Türkleri ve Kazakların "Kayış Bacak" adı verdikleri "Kayış Baldır", ayakları kayıştan olan gulyabanidir. O, kendi ayakları üzerinde durup yürüyemez. Bunun için de yoldan giden insanları aldatıp, onların boynuna biner. Sonra kayış ayakları m onun beline ooiayıp, yolu bitinceye kadar onun bırakmaz.

Elsiz ve ayaksız bir İhtiyar görünümünde olan bu varlık, ırmağın kenarında oturup, gariban bir görünüş sergileyerek, oradan geçen-

KAYRAKAN

lerden, onu omzuna alarak ırmağın diğer kıyısına geçirmelerini rica eder. Kim onu omzuna alırsa, "Kayış Baldı r~m kamından bir anda yılanı benzer üç arşın uzunluğunda iki ayak çıkıp, yolcunun bedenine sanılır. Elleriyle de sıkı sıkıya sanılıp, "Ne dersem, onun yapacak-sın" diyerek, o insanı kendi kölesi yapar.

Söylenenlere göre "Kayış Baldır" uzadıkça uzanan, başı bulutlara değen korkunç bir canlıdır. O, akşam ezanından sonra ortaya çıkar. Bir yoruma göre, böyle bir hikâye anlatılarak, çocukJann akşam karanlığında evden gkmalannın ve yaramazlık yapmalannın önüne geçilmek isteniliyormuş. "Kayış Baldır" motifi, mitolojik sözlüklerde Arap halk kültürüyle de açıklanır.

KAYRAKAN: Şamanizm dünya görüşüyle yaşayan Altay Türklerinin mitolojik inançlarında "Kaargan" (Kagir gan) adında bir varlık yer almaktadır. On yedi yolun kesiştiği yerde yaşar ve Ülgen'le Erlik arasında aracılık yapar. Tann'nın müjdecisi olan "Kayrakan" veya "Kayra Han" adı. Tuva Türklerinin dualarında geçer: "Tann'mın kayını!.. Gök Börü erenim Kayrahan!.. Boz kurdum!" Altay şaman metinlerine göre ulu "Kayrakan", kış yeryüzünde, yazı ise göklerde geçirir. O, değişik renklerde yıldınm çaktınr. Bu yıldınm kimin başına düşerse, o insan şaman olur. Q. PotanIn'In yazdığına göre. Altaylar yıldınm çaktığı zaman "kayrakan" derlerdi. Uryanhay ve Soyonlar ise İki tür eren olduğu gibi İki tür "kayrakan" olduğuna İnanırlardı. Bunlardan biri yerde diğeri ise gökyüzünde yaşar. Gökyüzünde yaşayan, yıldınm çakbnr.

M. Eliade'ye göre, Yakutlarda Gök Tann'sının izi olan Tangra Kayrakan" ile şaman çok fazla birbiriyle uğraşmazlar.

Kazaklar arasında Kayırhan bahşişi olan ve sonsuzluğa çare bulan şamanın adının "Kayrakan" olması da dikkat çekiddir. Bununla birlikte. Nevruz Bayramı ile ilgili şarkı sözlerinde "Kayrahan" denilen bir aaklı ruhun adının geçmesi de oldukça anlamlıdır. Ayrıca. şaman dualarında Erilk'ln kendisi de "Kayra Han" adıyla anılır. Korumacı ruh, evliya Umay Ana'nın Sıblıya şaman dualarındaki adlarından bir de "İmay İçe Kayrahan"dır.

KEÇEL

Altay Türklerinin Tengri Kayrakan" dedikleri varlık, ulu Tann'dır ve buradaki "Kayrakan" sözü "korumak, saklamak, himaye etmek" anlamındadır. Bu sözcük Türk dillerinde geniş bir yer bulan "kavramak" fiilinden türemiştir. Bu özellik, Müslümanlığın kabulünden sonra, Allah'a ait olmuştur. Yaratılış destanında Tann Karahan" denilen ve yeryüzünün yaratıcısı sayılan Tann, Ülgen ile aynı olduğu düşünülen ilk yaratılış çağındaki dinî-mitolojik varlık olarak bilinen Tengri Kayrakan"ın kendisi olabilir.

Moğollann tapındıkları dağlara verdikleri sırat olarak bilinen "Kainhan"ın, "küçük, sevimli" anlamına gelmesi de dikkat çekicidir. Hakaslann geleneksel görüşlerindeki "Kayrakan" anlayışı, tüm gök ruhlan n adına eklenen bir sıratı. Bu, İslâm'daki Allah'ın "Rahman, Rahim, Halik" gibi vasıflanna uygundur ve Taala" kavramına yakın bir anlam ifade eder. Eski Tuvalar, en büyük yarana ve en ulu güç olarak gölcüzüne taparlardı ve onun ululuğunu "Kayrakan" diyerek gösterirlerdi.

KEÇEL (KEL): Türk halkları kültüründe geniş yer tutan, mitolojik yapı, alaya bir kahraman motifi. Esas kahramanın yardımcısı gibi ortaya çıkar. Çokbilmiş olmakla birlikte, hilekârlık özelliği de vardır. Bazı destanlarda, kahramanın kendisinin kele dönüşerek öbür dünyaya gitmesi, araştırmaalan, kel motifinin de diğer yardıma karakterler gibi kahraman motifinden türediği fikrine götürmüştür. V. Propp, sihirli hikâyelerde, kahramanın kafasına keçi derisi geçirerek geçici olarak kendini kel görünümüne sokmasını, inisiyasya merasimleriyle ilintili düşünüyor.

Kel karakteri, Şamanizmdeki şamanın koruyucu ruhlanya aynı işlevi yerine getirir. Altay efsanelerinde kel şaman kadın motifi vardır. Savaşan ordunun ardından gelir ve elindeki davulla kamlık ederek, ölenleri diriltir. Mitolojik Ulu Ana Bütünlüğünün unsurlarını taşıyan "Küpegiren" ve büyücü kan gibi motiflerin kel betimlenmesi, öbür dünyayla olan ilintilerinin bir göstergesidir.

Bir Kazak hikâyesinde, Tazşa" (kel anlamındaki "daz" sözcüğünden türeme), güneşli bir günde fırtına gkanp. kar yağdırarak

KELEENİ

her tarafı toz duman içinde bırakır. Araştırmacılar Tazşa'yı diğer demonik varlıklarla karşılaştırdıklarında benzer özellikler buluyorlar. Kazak çocukları da kar fırtınası olduğu zaman Tazdın üyine get" (Kelin evine git) derler. Sibirya Tatarlarının geleneksel görüşlerindeki fırtına yaratan şeytanî ruh da kel bir kadındır. Moğol inancında -Sulum" denilen şeytan da keldir. Bunun için de kel karakteri öbür dünyaya özgü varlıklarla ilgilidir. Manas destanındaki bir sahnede. Colay Han. bir yere akın etmeye hazırlanırken. Tanrıyla haberleşen" Targıl Taz" adındaki kahine sırt kemiği ile fal baktır.

Mitolojik motiflerle zengin "Altın Sayın Süme" destanında da kahraman bir kel oğlan olup. gökyüzünün yedi katını ve yıldızları dolaşır. Sibirya şamanlarının dualarında da "Ata kel Tann. kel Tann'nın küçük oğlu. beni zengin et" denilir. Araştırmacılara göre, buradaki "Ata kel Tann" Moğol kökenli olan. "Işığı malın Tengri"nin çevirisidir. Diğer Türk halklarında, kel (Özbek), kelça (Türkmen), Keloğlan (Türk) gibi adlarla bilinen motifin ana gövdesi noktası, Azerbaycan halk kültüründeki "Kelniyyat"tır. Bu adın anlamı da "kel" demektir. Köroğlundaki "Kel Hamza"nın bir adı da "Keloğlan"dır. Azerbaycan Türklerinin güneşi çağırma merasimlerinde de "Kel Kız" motifine rastlanır, (bak: Kellik)

KELEENİ: Yakut Şamanizmi'ne göre kamlık yaptığı zaman şamanın yanında hazır bulunan bir ruh. Saka Türkçesinde bu ruhun adıyla birlikte çoğu zaman onun bir özelliği gibi olan, yanmcılığı bildiren "Keltegey" lakabı kullanılır. Bu ruhlar göklerden yere inen bulut kızları'nın insanoğlu ile dinsel temasından türemişlerdir. Şaman İnanışlarına göre. bu ad altında bilinen tüm ruhlar, gülünç görünümlü ve peltek dillidirler. Konuştukları zaman acayip bir şekilde kekelerler. Kekemelik demonik dünyayla bağlılığın veya insanlarla ruhlar arasında aracılığın bir göstergesidir.

Haddinden fazla kıskanç bir koca görünümünde düşünülen "Kekeni", şaman davuilerinde daha çok hilal şeklinde çizilirdi. Şehvet duygusu yaratıp cinsel istek uyandıran ruh gibi tanınan "Keleenî" tek gözlüdür ve her iki ayağı da topaldır.

KELLEGÖZ

Yazılanlara göre samanlar, kaçan yardıma ruhlan geri getirmek için, "KeleenTyi gönderirlerdi. Bunun dışında genellikle "Keleenİ" her zaman şamanın sözünü dinlemez ve işini her zaman vicdanla yapmaz. Böylece hastalık yaratan ruhlan aramaktan bazen çekinir veya onlan korumak için bile bile yalanlar söyler.

KELLEGÖZ: (bak: Tepegöz)

KELLİK: Türk mitolojisinde demonik varlıklann oldukça yaygın İşaretlerinden biri. Kel olmalan, bu varlıklann öbür dünyayla ilgilerinin bir göstergesidir. Öbür dünyaya veya hikayelerdeki deyimle, "gider gelmez"e yollanan kahramanlar bu yeraltı dünyasının işaretlerini kabul edip, kele dönüşürler. Atlarıyla birlikte kel kılığına giren Türk hikaye ve destan kahramanlan, bu yolla "ilâhî güç"e kavuşmuş sayılırlar. Kahramanlar göklerdeki savaşlarda güç bulmak için kel olurlar. Ve bulduktan bu güçle, dünyalar arasındaki engelleri aşabilirler. Kozı Körpös'e, yaşlı bir kadın, kılığını değiştirip kel olması İçin öğüt verir.

Azerbaycan Türk hikâyelerinde kahramanın kel görünüşünü kabul etmesi. Sibirya'nın Türk halklannda kahramanın veya atının mucizevî bir şekilde kele dc^üşmesryle benzerdir. Bazı destanlarda kahramanın kel bir çocuğa dönüşmesi, bazı araştırmaalar taralından, onun yan diri olması gibi açıklanmıştır. V. Propp, kahramanın kele dönüşmesini motiflerin en eskisi sayar.

Yeraltı dünyasının lideri olan Erlik'In bindiği öküzün bîr özelliği de kel olmasıdır. Buryat inanışlannda baş Tann olan, Altay İnanışlannda da baş tann seviyesinde tutulan (aslında İse koruyucu ruh olan) Taz Kaan" (Kel Han) da bu özelliği taşıyanlardandır. Orak ve Mamay destanının kahramanı, demonik tabiatlı, tek gözlü, tek elli ve tek ayaklı kel bir kadınla evlenir. Yakut inanışına göre kötü ruhlar olan Abaasılar, tek ayaklı, tek gözlü ve keldirler. Proto-Moğol halkının İnanışlanna göre. onlann ulu ecdadı kel biriymiş. Orta Asya'daki Avar (Juan juan) imparatorluğunu kuran sülalenin ceddi de kel karalı biri sayılırdı.

KIDAY BAHSİ

Karada saç olrnarnası, dünyaya gelişin ve doğuşun sembolü sayılırdı. Geçid ölüm gibi sembolize edilen inisiyasiya merasiminde p-rağın sagnın kesilmesi, ölümünün ardından yeniden doğuşunu sembolize ediyordu. Burada gülüş, kellik ve doğum kavramları, İlk arkaik anlamlarıyla kendini gösterir. Türk halkların geleneklerinde çocukların saçlarının kesilmesi inisiyasiya özelliği taşımıştır ve destan kahramanının İnisiyasiya merasiminde olduğunu gösteren kellik özelliğiyle ilgilidir, (bak: Saç)

KEMBER: (bale Kamber Ata)

KER YİİPA: Yılbegen'ie birlikte Altay metinlerinde de sık sık rastlanan mitolojik bir karakter. Bu ad, "ker" (hahr) ve "yutpa" (yutma) sözcüklerinden oluşmuştur. Onun diğer bir adı da "Ker Balık'tır. Altay şamanlarının cüppelerinin bir yerine, adına "Yutpa" denilen bez parçası asılırdı ve yeraltı dünyası canavarlarını temsil ederdi.

Yeryüzünde yaşayan "Ker Yutpa" koca bir yılan, "Ker Balık" ise koca bir balık şeklinde betimlenir. İnanışa göre onların içleri karanlık bir âlemdir. Şimdiye kadar yuttu klan tüm insanlar ve hayvanlar oradadır. "Ker Balık". Şoriann geleneksel dinî görüşlerine göre, dünyanın tam ortasında yükselen "Pustag" dağının altındaki sulardan oluşan âlemde yaşar. Onun her kıpırdadığında yer titrer. Güney Sibirya Türklerinin inanışına göre, hayvanların "kut"u ve çocukların "yula" denilen ruhu, dünyanın tam merkezindeki dağın zirvesinde yaşayan "Ker Balığın" kamında korunurdu. Alt çenesi yere değerken üst çenesi gökyüzüne dokunan bu balık benzeri canavann çenelerinden biri soğuğu, son bahar ve kışı getirir. Diğer çenesi ise sıcaklığı ve yazı. "KerYupa" oldukça eski bir motiftir ve sembolik olarak, kaosu, başlangıç, karanlık ve kötülüğü temsil eder.

KIDAY BAHSİ: Yakutların Hristiyanlığa kadarki dinî inançlarında yeraltı dünyasıyla Hİntilendirilen mitolojik bir varlığın adı. Şeytanî tabiatlı olan ve adına "Kıday Mahsın" da denilen bu nah, Yakutların geleneksel görüşlerinde önemli yer tutar. O, hiçbir olağanüstü varlığın

egemenliği atana girmeyen koruyucu bir ruhtur. O. demircilerin koruyucusudur. Adındaki "bahsi" unvanı onun ilk öğretene, üstat ve de koruyucu olduğunu gösterir. Onun yeraltında demirden bir evde yaşadığına inanılır. O, burada hiç durmadan demircilikle uğraşır. Ancak yeraltında yaşadığı İçin de sonuçta kötü ruh gibi tanınmıştır. O, aynı zamanda hayırsever bir varlık olarak düşünülür.

Ergenekon destanındaki kurtancı demirci motifi de kökleri itibarıyla oldukça eski çağlarla ilişkilendirilir. İnanişâ göre, demir dağı erimiş ve oradan ıslıklı dünyaya yol açılmıştır. Bugün, bayram sayılmıştır. Türk halkları da bugünü dinî ve ulusal bayram saymıştır ve İlkbaharda zindan üzerinde demir döverek bu bayramı kutlamaktadırlar.

İnanişâ göre "Kıday Bahsi", demirciliğe kabul olunma törenine katılan insanlara zarar verirdi. Ve ancak törenden başanlı bir şekilde geçtikten sonra onları bu zararlardan kurtarırdı. Demircilikle samanlığın birleştiği bu töreni, şaman yönetirdi. Demircilik sanatını ve hatta samanlık yapma becerisini İnsanlara veren de "Kıday Bahsi" olmuştur. Şamanların çoğu, onu manevî yaratıcıları olarak görürler ve "Ben Kıday Bahsi'nin oğluyum" derler.

Yakutlar, demirciyle şamanın aynı kökenden olduğuna inanırlar. Demircinin karısına da saygı göstererek, ona "Darhan-Tarhan" diyerek başvururlar. Kırgızların Manas Destanında da demirci ustaya "Darkan" denilmektedir. Dıvan-ı Lügat-it Türk'te ise Kırgız, Yabaku. Kıpçak ve başka boyların halklarının demiri ulu saydıkları ve kutsal bildikleri için ona yemin ettikleri yazıyor.

Samanlığın demircilikle ilintilendirilmesi inana, diğer Türk halklarında da vardır. Örneğin. Özbeklerde yeni samanlık yapmaya başlamış birisi, Hazreti Davut'un hayır duasını alabilmek için, Harezm'in güneyindeki eski bir kalede gecelelemeliydi. Hristiyan metinlerinden gelen ve Türk Müslüman halkları arasında da adı yayılan Hazreti Davut, Orta Asya'nın Türk halklarına göre, demirciliğin koruyucusu sayılırdı. İnanişâ göre, demirden yararlanmayı insanlara İlk öğretene de O'dur. Onun İçin de demirci ustaları, bir işe başlamadan önce genellikle, "Hazreti Davut. Aleyüsselam" derlerdi. Hazreti Da-

vut'un demircilerin pîri olması hakkındaki inanışlarda da demircilikle samanlık arasındaki ilişki gözlenmektedir.

"Kıday Bahsi" veya "Kuday Bahsi" şeklinde kullanılabilen bu kavramın ilk kısmı olan "Kıday-kuday", aslında "kut" köküne dayanır. Kut ise "ruh, can, hayat gücü. uğur, mutluluk" anlamlarına gelir. "Kuday", "Huday" ve "Huda" gibi sözcüklerde de rastlanan "kut" sözcüğünün birçok Türk topluluklarında "Tann, Allah" anlamı vardır. Dilbilgisi uzmanlarının çoğu, onun Fars dilinden gelme olduğunu söylerler. Ancak bu düşünce, kanıtlardan yoksundur, (bale Kut)

KILIÇ: Eski Türklerde "kılıç" kutsal sayılırdı. Nesilden nesile aktanılıp, baba ocağından asla uzaklaşmazdı. Yemin edildiğinde, eğilip kılıcı öpmek suretiyle yemin edilirdi. Bazı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Hunların en çok saygı gösterdikleri ruhlardan birinin adının anlamı kılıçtı. Onlar kılıcı tannının bir nimeti görürlerdi. Attila'nın kılıcına "Tengri Kılıcı" derlerdi.

Kılıç Savaş Ruhu'nun sembolü sayılırdı ve kılıç kurban verme töreni de onun şerefine yapılırdı. Kılıca kurban verme töreni şu şekilde gerçekleşirdi: Hunlar her şeyden önce kutsal bildikleri bir ağa an dal budağını bir araya yığıp, yüksek bir tepe oluşturmaları ve üzerine de kılıcı koyarlardı. Sonra birçok âyinle birlikte kurban kesme merasimini gerçekleştirirlerdi, iskitler de bununla ilgili olarak, kılıca Tann'nın bir sembolü olarak gösterirlerdi. Kılıçla sembolize edilen Savaş Ruhu için kurban merasimi, Tann'nın Türklere savaşta yardım etmesi amacıyla yapılırdı. Bu tören, o zamanların silahlarının en önemlisi olan kılıçla gerçekleşiyordu.

Dede Korkut Kitabında da Oğuzların en kutsal yeminlerinden biri "kılıama toğranayım" olarak yer alıyor. M. Kaşgari'nin "Divan-1 Lügat-it Türkçünde şöyle yazıyor: Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğer boyların insanları yemin ettikleri zaman kılıca gıkanp önlerine koyarlar ve "yeminini tutmaz İsen bu kılıç kana boyansın!" derirlerdi.

KIRAT

Azerbaycan'da İslâm'ın en güçlü olduğu zamanlarda bile camilerin bahçesinde bulunan hayat ağacına yemin etmek, Kurana yemin etmekle eşdeğer sayılırdı. Anadolu ve Azerbaycan'da üzerine kılıç resimleri işlenmiş mezar taşlarına da rastlamak mümkündür.

Köroğlu efsanesinde, kahramana özel olan "Misri Kılıç"ı, başka hiçbir kılıca benzemez ve gökten düşmüş yıldırım parçasından yapılmıştır. Gökten gelen böyle silahlar. Yıldırım Hamisi tarafından gönderildiğine inanıldığı için kutsal bilinirlerdi. Hakasların Altın Ank destanında İse taştan doğan kahraman, kılıcıyla birlikte doğar.

Eceli yenmeyi hedefedinmiş Ural Batır'a, babası, ölmezlik suyunu bulması gerektiğini öğütler ve atadan kalma kıvılcım saçan elmas kılıcı verir. Bu kılıçla ecelden başka her şeyi yenmek mümkündür. Ural Batır, halkının susuzluktan perişan olduğunu görünce elmas kılıa başının üstüne kaldınp, yere öyle bir vurur ki yerden su çıkar. Ural Batır'ın devamı olan "Ağ-boz At" destanında da Şülgen. Ağ-boz atın sözüyle krıkım saçan kılıa göle vurur ve gölde bir yol açılır.

Sihirli hikayelerdeki kılıç, kahramanın canını da temsil edebilir. Bu hikâyelerde kılıa belinden düşen kahraman, ölümcül halde yere yığılır ve ancak tekrar kılıç beline bağlandığında dirilebilir. Bazı destanlarda ise kahramanın sadece efsunlu bir kılıçla şeytanî güçlerin üstesinden gelebileceği anlatılır. Kahraman, ersunlanmış kılıç gücüyle büyülü engelleri ortadan kaldırabilir. Şamanların da âyinler sırasında kullandıkları nesnelerden biri tahta kılıç olurdu. Bu, onun kötü ruhlarla savaşması için gerekliydi.

Âşık Paşaoğlu tarihinde, Osman Gazi'nin atadan kalma kılıandan ve Osmanlı Hanedanı'ndan padişah olanIann bu kılıa ziyaret etmeleri gerektiğinden söz edilir.

KIRAT: Köroğlu destanının, kahramanın temel yardıma güçlerinden bir olan mitolojik at. Destanın bir versiyonunda kanadı olarak betimlenir. Kanatlı at motiflerine Türk halk kültürü ve inanışlarında da sık rastlanır. Altay ve Yakut halkları arasında yaygın olan bir inanışa göre, atlar gökyüzündeki güneşten inmişlerdir. Köroğlu'nun

KIRK ERENLER-KIRKLAR

"Kırat"ı ise deniz aygınıyla çöl atının ilişkisinden doğan bir attır. Bu birleşmeden doğan çirkin yavru. Dede Korkut'un büyüğü sayesinde gerçek anlamda "Kırat" olur.

Türk halklarının bir İnanişına göre de normal atlarla, öbür dünyaya özgü atların çiftleşmesinden doğan atlar, görünüş olarak çirkin olurlar. "Kırat" da normal dışı bir kaynaktan olduğu İçin böyle bir attır. Böyle mitolojik bir atan sürünün içinde yer alması ise onun marjinal doğasıyla ilgilidir. Mitolojik âlemle ilgili Köroğlu gibi efsanevî bir kahramanın, yiğitlik göstergesi olan "Kırat"ı da asimetrik görünüşlü ve çelimsizdir. Şeytanî dünyaya alt olan mitolojik doğaya sahip atlar, asimetrikler. Bu İnanan izlerini Azerbaycan Türk hikâyelerinin birçoğunda, altı ayaklı, tek gözlü veya iki boynuzlu at şeklinde görülür.

"Kırat" gibi atlar, ancak inislaslyadan geçtikten sonra olağanüstü doğuşla kahramanların atianna dönüşüp, onların yenilmezliğini sağlayarak karakterlerini tamamlayabilirler. "Kırat"ın belli bir süre karanlık yerde tutulması, inisiasiya olayını sembolize ediyor.

Azerbaycan Türk Halk Şiveleri Lügatj'nde "Kırat", "boz,, koyu mavi ve kül renginde bir at" olarak tanımlanır. Hakaslarda "kır" sözcüğü "boz" anlamını korumuştur. Mitolojide ise boz ve ağ-boz aflar gökyüzüyle ilintilendirilir. Bu özellik "kır" sözcüğü için de geçerlidir. Kaynaklarda "kır" sözcüğünün "gökyüzü" anlamına gelmesi ve diğer bazı veriler, araştırmaalarda, kül rengi, koyu boz renginden olan "Kırat"ın. su. toprak ve gökyüzüne bağlı mitolojik kökenli bir at olduğu kanaatini doğurmuştur.

KIRK ERENLER-KIRKLAR: Türk halklarının mitolojik görüşlerinde sonsuza kadar yaşayacaklarına inanılan varlıklar. Şamanizmle halk süliliğinin kesiştiği yerde duran "Kırklar" veya "kayıp eren" ruhlarının koruyuculuk işlevi İslâm öncesi çağların İnanişlarıyla ilgilidir. Sonraki zamanlarda ise bu varlıklar Müslümanlığın görünür kalıplarını kabul etmiş ve İslâm fbrmlarına bürünmüştür. Göze görünmez olup, her an her yerde bulunabilen "Kırk Erenler". Hak'ka kavuşmuş kimseleri ve seçilmiş İnsanları kendi saflarına dahil ederler.

KİMSENE

Hazreti Ali ve Hızır'ın da "Kırk Erenler" arasında sayılması, Türk-İslâm düşüncesinde "Kırklar" kültünün dinî tutumuyla ilgilidir. Türkistan'daki "Kırk Çiltanlar" ve "Kayıp Erenler" adlarıyla bilinen "Kırk Erenler", bahşılar, âşıklar ve çalgıların koruyucusu olarak ortaya çıkmışlar. Erenlik İse Şamanizmdeki "eren-iren" kültüründen gelir. Q. Potanin'in Altay ve Uryanhayiar hakkında yazdığı metinlerden anlaşıldığına göre "eren", "iren" ve "yaren": gökten İnmiş olan güçlü şamanların adıydı. Bu şamanların şerifine, yüksek yerlerde kurbanlar verilirdi.

Tasavvufta dünyayı yöneten erenlerin sayısı kırktır. Uykuda "Kırklar"ın elinden bade alıp içmekle vergi verilmesi olayı, Türk destanlarında geniş ölçüde korunmuştur. "Kırklann" elinden aldığı badeyi içmekle birlikte, Köroğlu'nun gözleri önündeki gaflet perdesi aralanır, (bak: Kayıberen)

KİMSENE: Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde koruyucu ruhlar sistemine İllntilendirilen mitolojik bir varlık Azerbaycan Türklerinde bu varlıkla ilgili geleneksel inanışı aktaran bir metinde şöyle denilir: "Evde insan olmasa da içeri girildiğinde selam verilir. Evde kimse-ler var denilir. Onlar eve hayır ve bereket getirir. Kuş kılığında İnsanların uykusuna gelir."

KİR: Saka Türklerinin inanışlarına göre. yeraltında yaşayan, tek ayaklı, tek gözlü ve kel varlıklar olarak betimlenen değişken tabiatlı kötü ruhlar vardır. Bu ruhlar genel olarak "abaasılar" adı altında toplanırlar. Saka Türkleri bu ruhlara, "kir" adıyla hitap ederdi. Nogayların geleneksel görüşlerinde adı geçen demonik karakterler arasında "Kir Köylek" adında demonik bir varlığa rastlanır. İlk anlamı anlaşılmadığı İçin, büyük olasılıkla yanlış adlandırılan bu motif, demonik tabiatlı "Albastı" motifiyle ilişkilidir. Nogayların "Albastı" hakkındaki görüşleri İse belirsizdir. Ancak bu görüşlere bakılırsa, "Kir Köylek", "Albasö" denilen bu varlığın erkek görüşünde olanıdır. Bu varlık çok uzun boyludur ve genellikle insanların gözüne görünmez.

KOÇA KAN: Kumandinlerde eski bir tören ve bu törenle ilgili mitolojik varlığın adı. "Koca kan" töreni, bereket anlayışıyla ilgili olup bolluk ve verimlilik amacıyla yapılır. Al taylar Ülgen'e kurban verirken, bu adla erotik bir tören yaparlar. Bu törenle ilgili ilk bilgilere V. J. Verbitski'nin yazılannda rastlanabilir. Onun anlattıklarına göre, beyaz kabuklu toz ağacının kabuğundan yapılan ve adına "Koça" denilen, üzeri şekillerle süslenmiş bir maske var. Şaman kamük yaptığı zaman görünmeden onu çıkarıp törene katılanlardan birinin yüzüne takar. Yüzüne maske takılan kişi coşup sağa sola vurmaya başlar. Bununla doğanın yaz dönemindeki yeniden uyanışı sembolize edilir. Bu törenle ilgili daha geniş bilgiye D. Zelenin'in makalesinde rastlanır. Ancak Kumandinler, törenin aynnülannı ondan gizlemişlerdir. D. Zelenin de at kurbanlık edildiği zaman, kişiler arasında dar bir çevrede yapılan törenin erotik kısmını anlatmıştır. Etnik edebiyatlarda erotiklikle bilinen "Tayılga" töreninin benzerine, başka Türk halklarında da rastlanır. L. P. Potapov'un anlattığına göre, Şorlar sonbaharda ürünü topladıktan sonra "Paktıgan" adında özel bir tören yaparlardı. Kumandinlerde ise bu törenin adı "Koçagan"dı.

Aynntılannın öğrenilmesi zor olan bu törene verilen "Koça" adı hakkında, bilimsel edebiyatlarda kararlaştırılmış bir kanı yoktur. Törenin ve adının kökeniyle ilgili, birbiriyle zıt fikirler vardır. Bu tören, bereketli, bolluklu ve verimli olması dileğiyle yapılır. Bu törene özgü eşyalar arasında ağaçtan yapılmış "Fallus" da yer alır. "Koça Kan"ın kendisi de bereket ve bolluğu temsil eden bir varlıktır. Bir inanışa göre, Ülgen'in kızıyla şamanın evliliğinden dünyaya gelen, başka bir bilgiye göre ise kendisi de aslında şaman olan "Koça Kan", zaman zaman "Paktıg Kan" ile birlikte aynı hikayelerde yer alır.

Ülgen'e at kurban edildiği zaman yapılan törende "Koça Kan", gökyüzünün birind katında şamanın karşısına gkar ve onun yolunu keser. Şaman ondan kurtulmaya çalışır. Sonunda o. "Koça Kan"ı. törene katılıp şaman soyundan gelen ve hem de "Koça Kan"ın şarkı lan nı ezbere bilen birinin üstüne atar. (Aslında sadece "Koça Kan"ın maskesini atar.) Kumandinlerin inanışına göre. bu durumda

KOÇA KAN

"Koça Kan'ın ruhu bu kişiye geçer ve o kişi coşarak bir aygır gibi hareket etmeye başlar. Sonra sağ eline bir asa, sol elinde İse Fail usu temsilen bir ağaç alır ve dolaşarak "Koça Kan" oyununu oynamaya başlar. Onun arkasına da öç dört kişi takılır. "Koça Kan" her evin penceresi önünde durur, zıplayarak şarkısını söylemeye başlar. Sonra onun ardından gelen çocuklardan biri eve girip, "Koça Kan'ın payını alır. Sonra "Koça Kan" başka bir eve gider ve yine aynı şarkıyı söylemeye başlar. Tüm köyü böyle dolaştıktan sonra komşu köye geçer. Karşısına gkan biri olursa onu durdurur, Fallusunu ayaklarının arasına alıp, sevişme taklidi yapar. Bu hareket "Koça Kan"ın ruhundan cinsel güç ve becerinin kazanılmasını sembolize eder. Böyle yapıldığı sürece, yoldan geçenlerin hiçbiri onu bırakıp kaçmamalıdır. Kadınlar ve kızlar ise onunla karşılaşmamaya çalışırlar.'Ama karşılaştıktan taktirde de "Koça Kan", elindeki Fallusu sadece onların koltuklarının altına koyup bırakırdı. Komşu köyleri gezip dolaştıktan sonra, akşama doğru döner. Arkadaşlarıyla topladıkları hediyeleri bir yere yığıp bayram şenliği düzenlerler. Sonra gençler İki gruba ayrılarak, ahlaksız sözleri olan şarkılar söyleyerek oyun oynamaya başlarlar. Her şarkıdan sonra kaybeden taraftan biri, diğer gruba dahil olur. Bu oyun, evliliği ve nikahı sembolize eder. Sibirya Türklerinde, dinî inanışları pratikte öğrenmek açısından da önemli olan bu tören. Kutsal Kayın Ağacının tapınma işaretlerini de kendinde korumuştur. Yakında akrabası ölenler hariç herkes bu törene katılır. Tüm bunların yapılmasındaki amaç: ürünün bol olması, avın uğurlu geçmesi ve ev ahalisinin mutJuk İçinde yaşamasıdır. Böyle erotik törenler, Tuvalar. Çel kanlar ve güneyde yaşayan A (taylar arasında da yaygındı.

Kurban ve diğer törenlerin erotik İçerik taşımaya, Kumandilerde olduğu gibi, Şoriarda ve Teleutlarda da rastlanmaktaydı. Şorlarda bu tören-oyun, kurban verilen at olan "Koçigan" adıyla anılır ve bereket, bolluk amaa taşır. Teleutlarda ise böyle hareketler Ülgen'e kurban verilen törenlerde görülür. "Koça Kan"ın ata ruhunu ve hatta ata şaman ruhunu sembolize ettiği de düşünülebilir.

"Koça Kan"ın başka bir özelliği de maske ile olan ilintisidir. "Koça" adının "maske" anlamına geldiği de söylenir. Azerbaycan halk

KODU

oyunlar tarihî araştırmacılar, "Kosa Oyunu"daki bu maskeyi, haklı olarak, bereket ve bollukla ilişkili düşünüyorlar. Bereket amaayla yapılan eski törenlerin ItJd gücü olan "koça" motifinin, "maske" anlamına gelmesi, bu görüşü doğruluyor. "Koça" ve "kosa" adlarının arasındaki yakınlığı anlamak içinse sessel yakınlığının dışında, arkaik kutsallık anlamları, kutsal görevleri ve temsil ettikleri semboller açısından da araştırılmalıdır.

KODU: Nevruz bayramına birkaç gün kala gerçekleşen ve âyin kökenli bir oyun olan. "Kodu kodu" da geçen mitolojik bir motif adı. "Kodu"nun başına geçirilen keçe veya deriden (bazen de kağıttan) yapılmış şiş şeklinde bir şapka, büyük olasılıkla boynuzu sembolize ediyordu. "Kodu"nun ölüp-dirilmesi de Türk Tanrıçılık sistemi açısından mitolojik bir içerik taşır. "Kodu'nun bir motif olarak canlandırıldığı bu tören-oyunun Nevruzdan önce yapılması da rastlantı gereği olmamıştır. Nevruz bayramı, doğanın kıştan sonra yazın yeniden dirilmesiyle ilgili, ölüp-dirilmeler zindri şeklinde ortaya çıkan hayatın dönüşümlülüğünü ve ebedî hayat kavramını aktaran zengin kavramlar sistemi üzerine kurulmuştur.

G

Kodu (Qodu)

"Kodu kodu" oyunu. Nevruz bayramını karşılamakla birlikte, kesintisiz yağmurlar yağdığında güneşi çağırmak için de oynanır. Bu "Kodu'nun güneşle ilgili olabileceği fikrini doğurmuştur. Zaten "Kodu'nun Nevruz bayramıyla bağlı ilk şekil de güneşten ayn değildir.

Yusuf Vezirin görüşüne göre, "Kodu" aslında güneşin benzeri ve onun sembolü şeklinde yapılmıştır. "Kodu" kavramı gerçekten de ateş ile ilgiliyse, o zaman Sumerierdeki "Utu" ile de karşılaştırılabilir. Başka bir görüşe göre de "Kodu". Farsçadaki "Huda" sözcüğüyle ilgilidir ve Güneş ilahesi'nin adını çağırır. M. H. Tahmasib ise bu sözcüğünü anlamının hâlâ açıklanamadığını yazıyor.

KOPUZ

KOPUZ: En eski Türklerde, bahşı-ozanların ağıt yakarken, destanlar anlatırken ve dinî âyinlerde kullandıkları oldukça eski bir müzik aletidir. Müzik, mitolojik görüşlerde genellikle, ruhlar dünyasıyla ilintili düşünüldüğü gibi, "kopuz" da ritüel bir özellik taşımıştır. M. Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde, "kobzamak, kobzatmak" şeklinde bir ifadeye rastlanır. V. Radlov'a göre ise Kırgız şamanları da-vul yerine "Kopuz" çalarlardı. Kahramanlık hikâyelerini anlatanlar da bunu "kopuz" eşliğinde gerçekleştirirdi. 17. yüzyıldan sonraki Türk edebiyatında, "kopuz" ve "kopuz" çalanlara pek rastlanmıyor. Kazak şamanlığına dair verilerde ise havada uçan ve çarpışmada at-lan ölen "kopuzlara" bile rastlanır. Çok eski zamanlarda "kopuz at" motifi, güçlü ve büyük şamanlar hakkındaki rivayetler için önemli bir motifti.

Bakışlar da âyin zamanlarında "kopuz"dan yararlanırlardı. Kazaklar ve Karakalpaklar arasında dolaşan rivayetlere göre, "kopuz"un yaratıcısı Evliya Korkut Atadır. Bunun için de O, "kopuzun pîri" sayılır. Ç. Velihanov'a göre şamanlar, bahşılann pîri olan Korkut Ata'nın kopuzundan, tören zamanlarında ritüel bir çalgı aleti olarak yararlanırlardı. Şaman mitolojisini anlatan efsanelerde bu bilgi doğrulanıyor. Al taylar, Kırgızlar ve Hakaslarda da hastaların tedavisi için "kopuz"dan yararlanılıyordu.

"Kopuz"un ritüel anlamı, şamanların kendi yardıma ruhlarını çağırmak için onun sesini kullanmalarıyla da kendini göstermiş oluyor. Türkistan bahşılannın söylediklerine göre de yardıma ruhlan olan cinler, sadece "kopuz" un sesiyle çağırıldı klan zaman onların yardımına gelirdi. "Kopuz'un bezenmesi de bu anlamda estetikten çok dinî anlam taşır. Çünkü "kopuz'a takılan her bir nesnenin kendi anlamı vardır. Şamanlar, başkalarının eli değmesin diye, dokunulmaz bildikleri "kopuz" lan nı kendi yavruları gibi korurlardı. Kırgız-Kazaklarda, bir bahsinin "kopuz"unu baş-

KOR

ka birinin eline alması günah sayılırdı. Böyle bir günahı işlemiş olan insan, bahşılann yardıma ruhlan olan cinlerden zarar görecekti.

Dede Korkut Kitabı'nda adına "Kolca i Kopuz" denilen ve daha çok "Dede Korkut Kopuzu" olarak anılan bu çalgı aleti, 9 gizli-kutsal konumdadır. Oğuz yiğitleri, M düşmanın elinde kopuz gördükleri zaman, "Dede Korkut Kopuzu"na saygı olarak düşmana bile dokunmazlardı.

Dede Korkut/la ilgili rivayetlerde, ölümün bile "kopuz"dan korkup. Korkut Ata'ya yaklaştığını yazıyor. "Kopuz" sesindeki kutsallık duyulduğu sürece Ölüm. Korkut Ata'ya yanaşamaz ve Ölünün canını almak için "kopuz" un susmasını bekler. Başka bir rivayette de "kopuz"un yıllarca Korkut Ata'nın mezan başında aaklı sesler gkardığı geçer. Bu da "kopuz"un Türk halkları arasında kutsal bilindiğinin bir işaretidir. Bu ayrıca. Sibiryalı Türklerin şamanın gömüldüğü mezann yanındaki ağaca onun davulunu asmalan olayıyla da yakınlık göstermektedir.

KOR (GOR): Mitolojik dünya modeli bakımından, yeri, yeraltı âlemini, ölümü ve geniş anlamıyla kaosu sembolize ediyor. Sumer-Akad mitolojisinde de yeraltı karanlık dünyasının bir adı, "Kur"dur. Bazen şahıslanmış bir varlık olarak kullanılan ve ilk anlamı "Dağ" olan "Kur" sözcüğü, anlam bakımından "Kor" ile yakınlık içindedir ve bu anlamda Sumer-Türk dil paralelliği açısından da ilgi çekmektedir.

Mitolojik düşüncenin kuralları açısından "Kor" doğum yeri olarak düşünüldüğünden, dağ, mağara ve beşik anlayışlarıyla bir grup oluşturmuştur. Mitolojik düşüncede vergi verilmesi, aynı zamanda Ulu Ana ve onun değişikliğe uğramış hali olan koruyucu ruh motiflerinin adıyla ilgilidir. Yani vergi verilmesi, öbür dünya güçlerinin müdahalesiyle açıklanıyordu. Şiirsel (manzum) mitolojinin kuralla-

KORKUT ATA

nndan biri gibi, "Kor" motifi de yerin ta kendisi-olarak düşünölmüş-tür. Örneğin, Sİnszyan Kazaklan arasında son çağlara kadar süren bir İnanişaya göre, tambur çalmayı öğrenmek isteyen biri, tamburunu dine alıp, "Kor"da yatıp sabahlamış.

Kazak efsanelerinin bir versiyonunda "Korkut", "Kor"dan akmış olan devden doğuyor. Bu anlamda hiç şüphesiz, "Korkut" adı "Kor" motifiyle bağlıdır. "Köroğlu" destanının Türkmen versiyonunda da kahraman "Kor"da doğduğu için, "Köroğlu" adını alır. Yeraltı Âlemi ve yeri sembolize eden "Kor", birçok Türk halklarının inanışlarında, yiğidin ve kahramanın anası, veya ona güç veren ana gibi düşünölmüştür. Orta Asya rivayetlerinden birinde, "Koroğlu"nun doğumu şöyle anlatılır: Güzel okluğu için. atası tarafından hiç kimse görmesin diye, demirden bir sarayda saklanan, ancak gün ışığından hamile kalıp, bunun için de öldürölen bir kızıdan, hem de "Kor"da dünyaya gelir. Onun için de adına "Köroğlu" denilir. Aslında bu rivayette, kainatın bir bütün olarak kavrandığı eski çağların inanışlarıyla bağlı, "Koroğlu"nun Gök Oğlu olduğuna dair İşaretler vardır. Bir diğeri Türkistan rivayetinde ise kahraman, mezarda diri diri gömülen hamile kadından, evliyalann yardımıyla doğar. Onun yenilmez olması için, "yerin içinde", yani "Kor"da doğması gerekiyordu, (bak Köroğlu; Sinoğlu)

Harezmi Vadisi Türklerinin inananda, müzisyenlerin, âşıklann ve şamanlann koruyucusu olan "Aşık Aydın"ın mezan, ziyaret yeridir. Aşık, mezan üstüne yatanlann rüyasına gelip, onlara âşıklık yeteneği, şairlik veya samanlık gücü verirdi.

KORKUT ATA: Türk mitolojisinin arkaik yapıli bir motifi, "islâm'ın bile kopuzuyla birlikte Müslüman evliya olarak kabul etmeye mecbur olduğuy" mitolojik bir varlık. "Gerçek Türk ruhunun taşıyıcısı olan" bu varlığın bağlı bulunduğuy mitolojik bütöncöllük, etnik-költörel geleneğin en derin katlarına kadar İşlemiştir. İlk yapısını koruyup saklayabilen "Korkut Ata", etnik-költörel gelenekte, bir evliya ve keramet sahibi ulu atadandır. Eski Türk destanlarında adlan na rastlanan Hızır. Bozkurt, Ulug Türk. Domrul ve benzeri mitolojik

KORKUT ATA

varlıklarla O'nun arasındaki yapısal-anlamsal benzerlikler, bu mitolojik motifin arkaik özellikli olduğunu gösterir. Bu benzerliklerin temelinde ise işlevsel bakımdan bu motifleri birbirine yakınlaştıran ve hatta bazen aynı işlevlerle yükleyen arkaik yapı Ulu Ana motifi gibi, "ezelî bir formül" bulunur. "Korkut Ata" motifindeki kültürel kahraman çizgileri, onun "Tören Hamisi" motifine olan bağlılığını da açıkça gösterir.

Oğuznamedeki bir atasözünde "Geleceği Allah'tan başka kimse bilmez" denilmektedir. Ancak Dede Korkut Kitabına göre. Korkut Ata, Oğuzların bilgidir. Dediği her şey olur ve gelecekte haberler verir. Allah, onun gönlüne ilham verir. Bütün Oğuznamelerin sonunda. Korkut Ata, gazl-erenlere başına gelenleri anlatır. Gönlünün coştığı zamanlarda söyledikleri ise ata ruhlu ataların sözleridir.

Dede Korkut Kitabı'nın önsözünün ilk cümlesinde, O'nun Muhammet Peygamber zamanına yakın bir zamanda Bayat boyundan koptuğu yazılıdır. Kazaklar arasında dolaşan halk hikayelerinin bir versiyonunda onun peri kızından doğduğu irade ediliyor. Başka bir versiyonda ise "annesini mezardan çıkmış bir dev" olarak gösteriliyor. "Ala gözlü dev kızından" doğduğu söylenen Korkut Ata'nın mucizevî bir şekilde dünyaya gelmesi, O'nu Gök Oğlu motifine de yaklaştırdır.

O, Korkut Ata'nın adının geçtiği kaynaklarda, maddî olarak kavranabilen gerçekmiş gibi düşünülen tarihî bir karakter çizgileri taşıyor. Hızır gibi. onun da birkaç yerde mezannın olduğuna dair inanç, gerçek maddî varlık ve güç olarak kavrandığını gösteriyor. Orta Asya'nın yazılı abidesi olan "Dost Sultan Tarihi"ne göre Korkut, bahşılann ve putperestlerin peygamberiydi. E. Nevayî, "büyük ilham sahibi" olarak tanımladığı Onun, tanıtmaya ihtiyacı olmayan ünlü biri olduğunu ve gelecekte haber verdiğini yazar. Müneccimbaşı'nın Arapça olarak yazdığı Tarih'te, Türkmenler arasında Korkut Ata adlı bir evliyanın varlığından söz edilir.

Başkurtlarda "Korkut Ata Evliyasına Ufa vilayeti Başkurtlarındaki Kırız cemiyetinin ulu babası ve ecdadı gözüyle bakılırdı. Başkurt tören türkülerinde O. bir büyücüdür ve aklı ruhları kovacak büyü

KORKUT ATA

bir güce sahiptir. Türkistan bahşılan O'nu daha çok, "Ata Korkut Evliya" adıyla bilirlerdi. Kazak ve Kırgızların geleneksel görüşlerinde ise Korkut Ata, ilk Kırgız samandır ve kopuz çalmayı ve türkü söylemeyi de İlk O öğretmiştir. Kazak köylerinde. Korkut Ata'nın kuşların dilini bildiğine inanılırdı. O aynı zamanda insanları hastalıklardan ve belâlardan koruyan ulu ruhtu. Bahşılar, "Çağırdığım zaman gel, pirim!" diyerek, bu koruyucu ruhu yardıma çağırırlardı. Türkmen "Şahsenem ve Garip"inin Çovdır versiyonunda Şahsenem, ata ruhuyla ilgili ulu Korkut Ata'dan, bir evliya gibi Garip'i her türlü belâdan korumasını istiyor.

Korkut Ata'nın adıyla ilgili metinleri inceleyen araştırmacılar, ölümden kaçmasını göz önünde bulundurarak, onun şaman olduğunu da söylüyorlar. Gerçekten de Kazak-Kırgızların inanışlarında en büyük evliyalardan sayılan Korkut Ata, bahşılann pîri olarak bilinirdi. E. Dfvayev, Kırgızlar arasında Müslüman bir kutsallık taşıyan Korkut Ata'nın mezannın, şife bulmak amacıyla en uzak yerlerden gelen ziyaretçilerin uğrak yeri olduğunu yazar.

Korkut adıyla ilgili efsanelerin büyük çoğunluğunda, ölümden kaçma motifinin değişik versiyonlarına rastlanır. Korkut Ata, bu efsanelerden birinde, ozanların koruyucusu olarak geçerken, diğer bir efsanede kopuzun yaratıcısı olarak karşımıza çıkıyor. O bir kültürel kahraman, demiurg ve kültürel süredn başlatıcısıdır. Değişik efsanelerde evliya, şaman, tabip, şeyh ve dede gibi adlarla geçen, motifler dünyasından gelen bu kahraman daima ölümsüzlüğü aktarır.

Korkut Ata hald<ındaki tarihî bilgiler, mitolojik metinler ve efsaneler, bu motifin Türk karakteri taşıdığını gösterir. Dede Korkut Kitabı'nda, şecerelerde, efsanelerde ve Oğuz ataları sözlerinde yaşayan Korkut Ata, içerik olarak tek olan bir varlığın değişik şekillerde sunuluşudur. Yani onun samanlığı, şeyhliği, tabipliği ve evliyalığı birbirini tamamlar ve her biri diğerine bağlıdır. Bu motifin bilgiçlik sembolü halini alması, daha sonraları gerçekleşen bir olaydır. Oğuznameler de O'nun adına bağlanarak, bu adla birlikte anılmıştır.

KORKUT ATA

Azerbaycan Türkleri arasından kaydedilen bir inanışa göre, dünyadaki her şeyin adını Korkut Ata koymuştur. Yiğitlere de "er" adı veren korkut atanın bu özelliği, onu bir demiurg ve kültürel kahraman makamına yükseltiyor. Onda, temeli söze dayanan anlam âleminin yaratıcısı motifini görmek mümkündür.

Onun her şeyi bilmesi, gelecekteki türlü haberler vermesi ve ayrıca tören hamisi olması olayı, onu Gök Oğlu motifine de yakınlaştırır. Şaman dualarında onun hakkında "Su Ayağı Er Korkut" denilmesi de eskilerde bir hami ruh olduğuna dair inanan kalmasıdır. Su şiirsel mitolojik düşüncede yeraltı dünyasının unsuru olduğundan. Er Korkut'u da yeraltı dünyasına bağlıyor.

Bahşılar, felaketlerden koruyabilecek güçte olduğuna inandıkları bu ulu varlık hakkında "Ölü dersem, ölü değil. Diri dersem, diri değil. Ata Korkut evliya" derler. Bu sözler, sonraları şaman motiflerine dönüşen Gök Oğullarının ölümsüzlüklerine de işaret ediyor. Korkut Ata'nın adı. V. Radlov'un kaleme aldığı bahşı metninde, İslâm büyüleriyle bir yerde kullanılır. "Ata Korkut Evliya" adlandırılması. onun tanna Türkün gözünde ata ruhunun taşıyıcısı, İslâm'ı kabul etmiş Türkün gözünde ise evliya olduğunu gösterir.

Korkut motifinin gelecekteki haber vermek- *iff* 5jk
ten tutun da ad koymaya kadar. Oğuzname- \\

leri yaratmaktan, tabipliğe kadar ve hatta evliya fonksiyonunda birçok işlevle karşımıza
gkması da yine buradan kaynaklanmaktadır.

Bir tabip olup, hastaları tedavi eden Korkut Ata, aynı anda Oğuz ilinin baş bilgicidir. Olmuşları ve olacakları haber verir ve bu anlamda etnik-toplumsal belleğin koruyucusudur.

Onun ölümden kaçma motifi ise ilk şamanın ölümlerle mücadelesinin başka bir şeklidir ve İslâm'la bir alakası yoktur. Korkut Ata'nın kendi ölüm haberini uykusunda alması da

KOROOSUN ATA

normal ölümlülere yasak olan gizli bilgilerin ona acık olduğunun göstergesidir. Öldükten sonra ise mezannın bir ziyaret yerine dönüşmesi ve hasta!ann tedavi için geldiği bir ümit yeri olması da onun koruyucu ruh olduğunun kanıtıdır. Onun mezannın Sir Der-ya'da, Derbend'de, Van'da ve başka birçok yerde gösterilmesi (Kazakistan'ın her vilayetinde bile onun bir mezan var) de onun. belâlardan koruyan hami nah olduğunun geleneksel görüşlerdeki ifadesidir.

Ölümden kaçarak dünyanın dört bir yanını dolaşan ve hiçbir yerde rahat edemeyen Korkut Ata. rahatlığı sadece evrensel düzenin başlayıp, bittiği yer olan dünyanın merkezinde, sulann üzerinde bulur. Çünkü orası, kutsal gizli dünyayla bağlanan yerdir. Galiba daha sonraları, ölümden kaçma motifi dikkate alınmadan ve İlk mitolojik anlamı göz önünde bulundurulmadan, sırf "Korkut" adının zahiri benzerliği temel alınarak ve ölümden korkup kaçtığı varsayılarak, halk düşüncesinde bu deyim "korku" ve "korkmak" sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir. Korkut Ata. destan ve şecere geleneğinde de güzel sözler söyleyip yol gösteren bir bilgiç ve danışmanlık yapan bir ak-sakaldır. Salır Baba Oğuznamesi'nde Korkut Ata'nın şairliğine gönderme yapan yerler de onun ozanlığından haber verir.

Türk etnik-kültürel geleneğinde evrensel düzenin dağılmasıyla ilgili eshatolojik modele bağlı fikirler de ilk ozan, bahşılann piri, geleceği bilen büyük şaman ve Evliya Korkut'un adıyla ilişkilendirilir. Bu da Türk etnik-kültürel geleneğindeki Dede Korkut unsuriyanyta bir bütüncüllük içindedir.

Korkut Ata motifi, canlı âlemin olaylanna benzer bir şekilde İçeriden hareket halinde, kendiliğinden oluşan bir olay olmuş, evrimi boyunca da geleneksel kültürün kural lan içerisinde kendi kendine şekillenmiştir.

KOROOSUN ATA: K. Yudahin'in "Kırgızca-Rusça Sözlüğü"nde, bu ad "Korosan Ata" veya sadece "Korosan" şeklinde kaydedilmiştir. Mitolojik kökenli olduğu belirtilen bu kavram, Kırgızlarda Çiçek Ruhu'nun adını bildirir. Eski ve geleneksel kültürlerde hastalı klan tem-

KOSA

sil eden değişik motifler vardı. Bunun İçin de bu aaklı ruhlann zararlanını engellemek için, dinî uygulamalarda bazı tedavi yöntemlerine başvurulurdu. Kırgızlarda. Çiçek Ruhı olarak tanınan "Koroosun Ata" motifi de onlardan biriydi.

Halk inanana göre, ç'çek hastalığı yedi kardeş olurmuş. Bu hastalığın bir ailede ortaya çıkması, ailenin tüm fertleri ve hatta o köyün tamamında büyük korku ve heyecan yaratırdı. Böyle bir zamanda "çiçek" sözcüğünü ağzına almaya kimse cesaret etmezdi. Onun yerine "Koroosun Ata evliyam, bize misafir gelmiştir" derlerdi. Sonra da "Koroosun Ata"nın adına kurban kesilip dua okunurdu. Ardından da hızlıca başka bir yere göç edilirdi. İnanişā göre ırmağın akar yönünde yani aşağıya doğru göç edilirse. Çiçek Ruhı da onlarla birlikte gelir. Çiçek hastalığına tutulmuş olanlar ise daha önce kendisi de çiçek hastalığına tutulmuş, elden ayaktan düşmüş İhtiyar bir kadınla yurtta bırakırlardı.

Çiçek hastalığına tutulan ailenin reisi de çiçek ruhundan affedilmelerini diler ve hastası düzeldiği takdirde en çok sevdiği hayvanı "Koroosun Ata'ya kurban vereceğine söz verirdi. Bununla birlikte hasta düzelsin diye on gün boyunca, günde üç kez çeşitli törenler yapıp "Koroosun Ata"dan yardım istenirdi.

Kırgızlar, Çiçek Ruhunun gönlünü kazanmak için başka dinsel törenlere de başvururlardı. Hayırsever Nur yüzlü bir ihtiyar olarak betimlenen Çiçek Ruhı "Koroosun Ata'ya kurbanlık olarak koç kesilirdi.

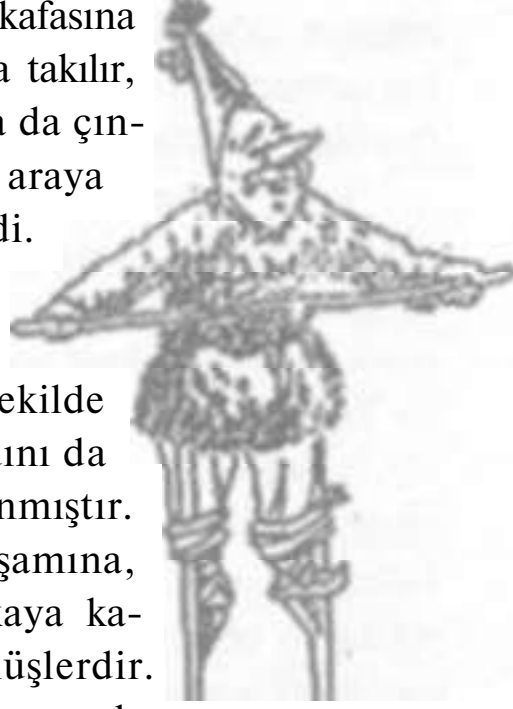
KOSA: Erotik içerikli tören-âyin ve inanışlar, geleneklerin takvimle bağlı dönemleriyle ilgili düşünülürdü. Bu bakımdan doğanın bahar mevsiminde uyanışını sembolize eden "Kos kosa" veya "Koşa oyunu" karakteristiktir. Nevruz Bayramı günlerinde bahann geliş i dola yısıyla oynanan, kışın ölümünü, bahann gelişini gülünç bir biçimde canlandıran bu oyun, zenginliği ve rengarenkliğiyle tanımlanır. Bu oyunda, bayrama birkaç gün kala, mahalle çocukları evlerin önlerinde oynayarak seyircilerden para ve gıda malzemeleri toplarlardı. Dans etmeyi bilen bir çocuğun üzerine ters çevrilmiş bir kürk giydi-

KOSA

rilir. yüzüne kağıttan yapılmış maske takılır, kafasına da şeker kâğıdından yapılmış uzun bir şapka takılır, beline çingiraklı bir kemer bağlanır, boynuna da çingirak asılır. Bu "kosa"yı mahalle çocukları bir araya alıp, evleri dolaşarak şarkı-türkü söylerlerdi. "Kosa" da bu şarkılarla dans ederdi.

Bu oyun başlangıçtaki arkaik kutsal karakterlerini son dönemlere kadar açık bir şekilde korumuştur. Zaman zaman "Kodu kodu" adını da taşıyan bu oyun halk tiyatrosu niteliği kazanmıştır. Araştırmalar, "kosa"nın giyiminden kuşamına, boynundaki çingiraktan kafasındaki şiş şapkaya kadar şamanın giyiminin sembollerini görmüşlerdir. Azerbaycan'da çok sayıda versiyonu bulunun bu halk oyunu, Anadolu'ya da yayılmıştır. Van'da "Kosa Oyunu" denen bu oyun, her yıl mart ayının 20'sinde oynanır. Başlıca kaynağını doğanın tam olarak bilinmeyen yönlerini sembolize eden kutsal unsurlardan alan bu oyuna katılanlar, kurt, tilki, çakal gibi hayvanların kılığına girerler. Bu doğanın başlangıcının sembolüdür, inanışa göre, "kosa" kimin evine girerse, aynı yıl o eve hayır ve bereket gelir. Onun için de evlere gelen "kosa" oyuncularına, ev sahipleri ekmek, yağ, un veya para hediye ederlerdi. Oyuncular bu şekilde köyün bütün evlerini tek tek gezerdi. Köyün bütün halkı bu olaya sevinip gülerdi. Buradaki işlevlerinde de görüldüğü gibi "kosa". İlkel çağ törenlerindeki büyücü, efsuncu veya din adamının gördüğü işi görürdü.

"Kosa"nın geldiği eve bereket getirmesi, aslında onun bolluk, kazanç ve bereketle ilintili mitolojik görüşlerden geldiğini gösterir. Bereket kavramının kadın başlangıcıyla ilintili olması, bu oyunun bazı yörelerde kadınlar arasında oynanmasındandır. Bu durumda, "kosa" motifini erkek kılığına girmiş bir kadın canlandırır. Bolluk amacıyla oynanılan bu oyunda, "kosa"nın etrafında sekiz-on kadın dolaşır. Bunlar "kosa"nın kanlarıdır. Bu durum, mitolojik yorumda "kosa"nın dinsel gücünün çokluğunun göstergesidir. Genel olarak.

KOSA

hayatın dönüşümlülüğü, ölümsüzlük, ölüp-dirilme veya çoğalım kavramları etrafında birleşen motiflerde seksüellik dikkat çeken özelliklerdendir.

"Koşa" oyununun fellik özellikli danslarla bağlantısı da dikkat çekicidir. Azerbaycan'da uzun zaman "kosa" rolünü oynayan şahsın bo-ru şeklindeki kemiğe bez parçası dolayıp, onu Fallus haline getirmesi ve geleneksel metinlerde rastlanan diğer veriler, bu oyunun bir Fallus içerikli oyun olduğunu da gösterir. Bu da oyunun bereket ve bolluk kavramından kaynaklandığının göstergesidir. Doğanın değişimiyle ilgili oynanan kutsallık içeren tören karakterli oyunlarda Fallus olayına her zaman rastlanır. Fallus, fellik hareket ve dansla toprağın verimliliğinin artırılacağına inanılırdı. En son çağlara kadar oynanan kutsal kaynaklı maskeli oyunlarda da en çok rastlanan unsurlar içerisinde Fallus yer alır. Fallus'un üreme amacı taşımasının evrensel karakterli olması, arkeolojik, tarihsel ve toplumsal araştırmalarda kanıtlanmıştır.

"Kosa kosa" oyunundaki "kosa'nın fellikdansları, pantomim hareketler, şen şakrak, oynak ve komik hareketlerden ibarettir. Ancak yanlış olarak bu danslar, Dönüşümün fellik danslarıyla ilintilendirilmiştir. Azerbaycan halkı arasında yaşamakta olan bir inanışa göre. çocuğu olamayan biri, "kosa" rolünde sahneye çıkarsa, oğlu olurmuş. Bu inanış, mitolojik sembolizmine göre, Umay'a tapmanın oğlu olacak şeklindeki eski inanışla işlevsel olarak yakınlık içindedir. "Kosa'yı oynayanın bahtının açacağı inanışı da üreme kavramıyla ilişkilidir.

"Kosa'nın gülünç sözler söyleyerek eşekten inip, şaka yapmasının ve seyircilerin gülererek ona katılmasının üreme kavramıyla ilişkisi vardır. Gerçekten de gülüşün kutsal bir yönü vardır. Her yeni hayat gülüşle başlar.

Yüzüne taktığı maskede Doğa Ruhuna olan inanan izleri yaşadığı gibi, "kosa'nın kürkü tersine giymesinin de kutsal anlamı var. Çirkin ve çelimsiz olması, sadece etraftakileri güldürmek için uydu- rulan zahiri bir kusur değil. Bu onu gizli dünyaya, şeytanî mekana bağlayan bir aynntı gibi yorumlanabilir. Beline çngıraklı kemer tak-

KOSA

ması ve boynuna çingirak asması, mitolojik dünyada kutsal içerikle oyun gibi, onların fallık anlamı taşıdığına işaret olarak değerlendirilir.

Ölüp-dirilme motifi, çoğu zaman mantıksal bağlantılardan uzak olaylar dizisinden ibaret, hazır yazılı metni olmayan, kutsal tören kaynaklı oyunların hepsinde vardır. "Kosa" adının bazı kaynaklarda, "sakalı akmayan veya seyrek olan" anlamında Farsça'dan alınma olduğu gösterilir. Bazen de "akıllı, hilekar kadın" anlamıyla Arapça'dan geçme olduğu yazılır. Sembolik olan "kosa" adıyla ilgili çok sayıda oyun, eski yılın kovulması ve yeni yılın gelişiyi ilgilidir. Eski den ilkbahar gününde, geceyle gündüzün eşit olduğu günde şenlik gibi yapılan bu tören de "kosa"nın adıyla anılırdı. Eski yılın gidip, yeni yılın gelişini sembolize eden bu oyunda, yaşlı "kosa"nın tek gözlü betimlenmesi, onun şeytanî dünyayla olan bağlılığından haber verir.

"Kosa" veya "Kosa gelin" oyununda, kafiyeli sözlerin sıklıkla söylenmesi dikkat çeker. Bu aynı zamanda ritim ve dönüşüm kavramıyla ilgilidir. Güney Azerbaycan'da "kosa" oyununa "Ak Kosa-Kara Kosa" denilir ve bu geleneğin Hazreti İbrahim'e kadar uzandığı söylenir. Hemedan'da oynanan oyunda ise "Kosa geldi" sözlerini "Hoş geldi" diyenler, daha sonra İki kişinin bir ağızdan "Ne getirdi?" demesinin cevabında "bereket" derler. Bu da "kosa"nın üreme ve bereket ile ilgili olduğunun başka bir örneğidir.

İran'ın Fars bölgesinde yaşayan Kaşgaylar, kuraklık olduğunda, yağmur yağmasını istedikleri zaman birine keçe bîr yelek giydirip, yün sakal takarlar, yüzüne un serpip, kafasına da İki boynuz takarlar. Bunun adına "Kosa Gelin" derler. Her çadırdan ona yiyecek verilmelidir. Çadır sahipleri onun başına su dökerler. Kaşgay aşiretleri arasında "Kosa gelinim, atan boynuzlum, yağmur getirdim, tatlı isterim" diyen "Kosa Gelin" araahğıyla göklerden yağmur yağacağına inanılırdı.

Azeri **Ressam**

C
A A z i m z a ö e n i n
K ö s c **Tasvirleri**

KOSMOGENEZ

Kuzey İrak'taki "Kosa" oyunu ise aynı zamanda bir ölüp-dirilme oyunudur. Bu oyunda ölen kişinin üzerine su dökülerek diriltir. Sonra erkek ve kadın dans edip, cinsel ilişkinin taklidini yaparlar. Buradaki ölüp-dirilme ve cinsel ilişkinin taklidi, "kosa" motifinin de ölüp-dirilme, üreme ve ölümsüzlük kavramları ile kendi içinde birleştiren bir bütünlükten geldiğini gösterir.

"Kosa" çıktığı zaman soğukların duracağına inanılırdı. "Kosa" oyununa benzer bir oyun Türkiye'de Kırşehir kentinde Çiçekdağı bölgesinde oynanır ve adı "Kosa Gezdirme"dır. Bu oyunda da "kosa"nın ölüp, sonradan dirilme motifi korunmuştur.

KOSMOGENEZ: Mitolojide dünyanın yaratılmasıyla ilgili inançlar sistemi. Bu inançların temel irade şekli, yaratılışla ilgili metinler, başka bir deyişle kozmogonik metinlerdir. Bu metinlerin başlıca İçeriği kaosu evrene dönüşmesidir. Bu yaratılış süreci, eski yılın bitip, yeni yılın girmesiyle yapılan takvim törenlerinde yeniden canlandırılıyor.

Kaos, herhangi bir kozmogonik olayın başlangıç yeridir. Onun başlıca işaretleri düzensizlik, yapısızlık ve her şeyin karma karışık olmasıdır. Kozmogonide bu kaos âlemi, hiçbir şeyin olmadığı bir boşluk, yokluk, karanlık dolu bir hiçlikten başlayarak, şeytanî varlıklardan ve yeryüzünün baştan başa sularla ibaret olduğuna kadar, değişik şekillerde tanımlanmıştır. Kaosu evrene dönüşme sürecinin aşama aşama gerçekleştiğini düşünmek mümkündür. Her bir geleneğin yaratılış ve kozmogoni hakkında kendine has inançlar sistemi vardır. Örneğin bir geleneğe göre, önce ilk sudan balçık yaratılır, sonra kurutulup toprak yapılır, ardından bu topraktan bitkiler yeşertilir, sonra bu topraktan çamur yapılır, İnsanlar yaratılır, en sonunda da onlara ruh verilir. Veya önce gökyüzü yerden uzaklaştırılır, sonra ilk insan yaratılır, sonra ilk insanın vücudundan ayrı ayrı doğal objeler yaratılır, sonra ilk kültürel semboller oluşturulur ve kültürel kahramanlar meydana getirilir. Birçok kozmogonik metinde, bu ilk varlıklar, kaosu temsil eden güçler ve şeytanî varlıklar olan ejderhalarla savaşır.

KOZMOGONİK METİNLER

Bu görüşlerin içinde en yaygınlarından biri de Gök Ata ve Yer Ana İle İlgili görüşlerdir. Türklerin yaratılışla bağlı dinî-mitolojik görüşlerinde, gökyüzü ve yeryüzü birbirini tamamlayan İki unsurdur. Böylece, yaratılış süreci, bazı kozmogonik metinlerde de olduğu gibi sözle adlandırma şeklinde de gerçekleşmiş olabilir. Yani, dünya sözle veya sözden yaratılmıştır. Bir nesnenin yaratılması için, ona sadece ad vermek yeterlidir.

Eski Türklerde yaratılış anlayışı dddi şekilde yabancılann etkisine manız kalmıştır. Eski Türk yazılı abidelerinde (Kültigin ve Bilge Kağan kitabelerinin başlangıcında), yukarıda gök, aşağıda yer ve bu ikisi arasında İnsanoğlunun yaratılmasından konuşulurken verilen bilgilerden anlaşıldığı gibi, "yaratmak" şeklinde agklanan "Kılınmak" anlamının altında "yoktan var etme"nin yaşanıp yaşanmadığı belli olmuyor. Bazı yazarlar abartarak bu anlayışı "yaratmak" gibi anlamlandırma hatasına düşüyorlar. Araştırmacıların büyük çoğunluğu eski Türklerin dünyanın yaratılması sorununa o kadar da merak göstermediklerini söylüyorlar. Bu fikirler aslında tek yönlüdür.

Gerçekten de eski Türklerde dünyanın oluşumu ve İnsanın yaratılış ıyla ilgili açık bir fikir oluşmamıştır. Yaratılış metinlerinden de görüldüğü gibi, Tann'nın yarana olmasıyla ilgili düşünce, Türk kozmogonisinde, islâm, Hıristiyanlık ve benzeri din unsuriannın etkisiyle karışık bir özellik kazanmıştır. Bu unsurian Sami dinlerde. Hinduizmde ve benzeri dinlerde görmek mümkündür. Ancak bazı evrensel özellikli unsurlar da vardır. Sonuç olarak Türk kozmogonisinde ikili (duallsm) bir anlayışın hakim olmasından söz etmek mümkün olmaz.

Böylece mitolojik kozmogoni, dünyanın yaratılışı hakkındaki mitolojik görüşler sistemidir, (bak: Kosmogonik Metinler)

KOZMOGONİK METİNLER: Kozmoloji görüşlerin ifadesi olup, kainatın mekan zaman parametrelerinin görüntüsünü verir. "Kozmolojik metinler" olarak da adlandırılabilen bu metinlerin, şiirsel mitolojik dünya görüşünün diğer şekilleri arasında Özel bir yeri vardır. Tüm mitolojik sistemlerde yer alan kozmogonik metinlerde yaratılış

KOZMOGONİK METİNLER

süreci anlatılır. Neden-sonuç ilişkisinde olduğu kadar, yaratılışın şimdiki durumu da şiirsel mitolojik düşüncede onun oluşumuyla ilintilidir. Genellikle herhangi bir metin kozmogonik özellik taşıyabilir. M. Eliade'ye göre, geleneksel cemiyette, yerleşmenin kendi yapısı bile mitolojik kozmogonik süreci aktarabilir.

Bütün etnik-kültürel sistemlerde ve halkların yarattığı kozmogonik metinlerde, ilk başlangıç hep kaos olmuştur. Bu boşluk, bir halk için başlangıç, diğeri için karanlık, başka bir halk içinse yapısal yarına başlangıç sayılan su olmuştur. Çünkü kaos ile ilk su aynı şey gibi görünmüştür. Mitolojik geleneklerde, biçimsiz su ortamından yerin yaratılması, dünyanın toparlanması konusunda en önemli aşama olarak kozmogonik metinlerde yerini almıştır.

Kozmogonik metinlere göre evren, yeni düzen içinde olan ve düzenli ilişkiler üzerine kurulmuş dünya, kaosun kendisinden türemiştir. Dünyanın yaratılışını anlatan bu metinler, kozmogonik görüşlerin hepsini içermeyebilir. Bu düşünce, doğa ve İnsanı birbiriyle ilişkilendirir. İnsan yaratılışın unsurlarından yaratılmıştır. İnsan, dünyaya benzerliğiyle kozmolojik sistemin unsurlarından biridir. Cemiyetin faaliyet mekanizmasının kendisi de şiirsel mitolojik düşünceyle belirlenir. Şiirsel mitolojinin kuralları da sadece dîni-törenselleştirilerek dünyada geçerlidir. Bu kuralların haricinde ne varsa, hepsi tesadüflerin hakim olduğu kaostur. Yapısız kaostan düzenli evrene geçiş, mitolojik iç anlam ve içeriğini oluşturur. Bu anlam ve içerik de en eski kozmogonik metinlerde korunup saklanmıştır. İnsan hayatının günlük uğraşları, şiirsel düşüncenin yüksek değerler sistemi içinde yer almaz. Kozmolojik görüşlerle birlikte kozmogonik metinler de önemli ölçüde diğer metinlerin, rivayetlerin, efsanelerin ve bazı halk kültürel anlatılarının yapısını belirlemiştir.

Şiirsel mitolojik bilinç bakımından, zamanın başlangıcında yaratılışın başladığı mekân, en yüksek dîni-kutsal içerik taşır. Kozmolojik inanışlar ve kozmogonik metinler de bu koordinatlarla bağlıdır. Bahar Bayramı ve yeni yılın karşılanması töreni, şiirsel mitolojik bilinç olayı olan kaostan evrene geçişi tekrarlamaktadır.

Kozmogonik metinler çoğu zaman, dünyanın yaratılışından ön-

KOZMOGONİK METİNLER

ceki kaotik çağın görüntüsünü vererek başlar. Bu metin tipleri farklı geleneklerde oldukça birbirine benzer ve yakın durur. Hatta biri diğerinin tekranymış gibi gelir. Metinlerin çoğu, yaratılış süredne kadar olan çağın olaylarını özel olarak vurgulamadan, dünyanın aşama aşama nasıl yaratıldığını anlatmaya başlarlar. Genellikle farklı halklarda yaratılış düşüncesini aktaran kozmogonik metinler görünüş olarak ne kadar yakın gözükseler de her ulusal mitolojik sistemin kendine has yapısal-anlamsal özelliğini ifade eder.

Türk mitolojisinde yaratılış sürecini anlatan kozmogonik metinlerin sayısı çok değildir. Elde olan metinlerde de yoktan var olma (veya var edilme) ve hiçlikten yaratılma süredne rastlanır. Burada yaratılışın başlangıça olarak ilk su gösterilir. Yani, her yeri baştan başa kaplayan ezelf deniz ve denizin dibindeki toprak, ilk ezelî madde-dirler. Bununla birlikte yaratılışın böyle bir görüntüsünü veren metinler, bilim adamlarına göre, hiç de Türk kozmogonik metninin en arkaik şekil değil, daha eski bir modelin değişim geçirmiş hâli olarak kabul edilebilir. Bazı Türk halk kültürel metinlerinde, örneğin Şor kahramanlık hikâyelerinin başlangıç bölümlerinde, mitolojik dünya modeli canlandırılır ve hikâyeye evrenin kaostan yarat İması sürednin anlatılmasyla başlar. Yaratılış süreciyle ilgili başlıca kozmogonik olaylar arasında, evrensel mekânın yaratılması, gökyüzünün yerden ayrılıp aralanması, mekânın gerçek unsurlarla doldurulması ve bütün yaratılanların temelinde bir yaratıa olması fikri vardır.

Dünyanın yaratılmasının kendisi de bir düzen içerisinde ortaya akar. Başlangıçta kaos vardır. Bundan sonraki en önemli adım yerin yaratılmasıdır. Onunla birlikte yerin gökten ayn İması gerçekleşir. Daha sonra güneş, ay, yıldızlar, daha sonra da zaman, bitkiler ve diğer canlılar ortaya çıkar. Yeni kozmogonik metinlerde dünyanın yaratılması zıtlıkların birbiri ardına yerleştirilmesinin sonucu olarak görülür. Metinlerdeki zaman oku, geçmişten şimdiye doğru yön belirler.

Mitolojik sistemlerin çoğunda gökle sular âleminin başlangıçta aynı oldukları fikri hakim olmuştur. Yerin sular âleminden, daha sonra da göğün yerden ayrılmasıyla yeraltı dünya, yeryüzü ve gökyüzü olmak üzere üçlü dünya yaratılmış olur. Tann ve kültürel kah-

KOZMOGONİK METİNLER

ramanların bu dünyadaki faaliyetleri sonucunda dünya düzene girmiş olur.

Çok eski çağlarda ortaya çıkan ve dünyanın sudan yaratılması şeklinde yaşayan bu mitolojik düşünce, daha son rai an Türk tasavvurunda da yerini bulmuştur. Örneğin, Seyit Neslî'nin "Derya-i muhit coşa geldi-gökle mekan huruşa (kaynama) geldi" veya Şah Hatâyî'nin "Yer yok İken, gök yok iken ta ezelden var idim.-Cevherin bir tanesinden İleri pergel idim-Cevheri ab eyledim, tuttu dhanı serbeser (baştan başa)..." sözleri, kozmogonik metinlerde aslında dünyanın ilk başlangıcının su olduğu hakkındaki düşüncenin başka bir şekilde verilişidir.

Dünyanın sözden, yani adlandırma yoluyla yaratılması olayına da rastlanır. O zaman yaratılış sözle gerçekleşir ve bir anlık olur. Örneğin, Sayan-Altay Türklerinin kozmogonik metinlerinin bir versiyonuna göre. kainat adlandırma yoluyla, yani sözle anlamlandırarak yaratılmıştır. Ancak bu tip metinlerde eski Türkün yaratılış hakkındaki görüşünün tam olarak yansıdığını söylemek zor olur.

Sibiryâ ve Altay Türklerinde olduğu gibi. Türkistan, Kafkas ve Anadolu Türklerinden yazıya alınmış olan yaratılış metinlerinde de değişik dinlerin etkisi görünmektedir. Tüm bunlara rağmen, Türk yaratılış metinleri arkaik çağdan gelme anlam ve yapısını koruyabilmıştır.

"Yukanda gök Tann. aşağıda boz yer yaratılанда..." yani dünyanın yaratıldığı çağda, Türklerin gerçek tarih! babalarının insanoğulları üzerinde lider konumunda olmaları düşüncesi, gerçekten de kozmogonik ve etnogonik süreçlerin mitolojik gelenekte tek bir süreç olarak kavranılmasının ürünüdür. Bu anlamda da kozmolojik modelin izini taşır.

Aslında, dünyanın sonuyla ilgili mitolojik metinleri de kozmogonik özellikli metinler içerisine dahil etmek mümkündür. Çünkü, mitolojik düşünceden ötürü yaratılış süreci, belli bir zaman ve mekân sınırları içinde tekrarlanan bir olaydır. Kozmoloji modelinin başlangıç anını nasıl kozmogonik metinler anlatıyorsa, dünyanın sonuyla ilintili "Ahrır zaman"ın görüntüsünü de eshatolojik (dünyanın sonu-

KOZMOS

nu anlatan) metinler vermektedir. Böylece hem kozmogonik hem de eshatolojik metinler tek bir kozmolojik model etrafında birleşmiş gibidirler, (bak: Eshatolojik Metinler)

Böylece, dünyanın kozmolojik modelinin görüntüsünü veren mitolojik metinlerin başlıca konusunu, "düzenleyici evrensel başlangıçla, dağıtıcı kaotik başlangıcın savaşı", âlemlerin yaratılması ve doğal objelerin oluşması gibi kavramlar oluşturur.

KOZMOS (EVREN): Mitolojiye göre, kozmos kaostan türemedir. Kaostan türemiş olan kozmos dağılır, kaosa dönüp, ona gömülür. Tekrar tekrar ondan aynılıp yenilenir, sonra yine ona döner. Kaos, her defasında da kozmosun başlangıç olmaya devam eder. Çünkü kozmosu yaratan bu kaos, bir hiçlik değildir. Öyle bir hiçlik ki en büyük boşluk gibidir ve mitolojik düşüncenin kuralları açısından da İlkel düşünce için anlaşılmalıdır. Yunan mitolojik metinlerinde, hayatın kaynağı böyle bir boşluk olan karanlık kaostur.

Kozmosun parçası olup. onu kutsal yapanlar dışında, kozmosun çevresinde ne varsa kaostur, karışıklıklar âlemi ve rastlantılardan ibaret bir dünyadır. Mitolojik sistemlerin birçoğunda ilk suyun kaosla ilintili olduğunu düşünmek de bir bakıma kozmosun kaostan yaratıldığını gösteriyor.

Kozmosun kaostan oluşması, bazı törenlerde canlandırılır. Bu, tören yoluyla şimdiden geçmişe bir geri dönüştür. Bu geri dönüşte, zamanın başlangıcıyla yerin merkez noktası üst üste düşer. Bu yaratılış anını canlandırmak için. mitolojik düşüncenin kuralları açısından gereklidir, (bak: Kaos)

Sistemlerin kendilerini nasıl ileri götürdüklerine yönelik araştırmalara göre, kozmos ve kaos kendi kendine düzenlemenin ve kendini kuımanın yoludur. Kozmos kaosun kendisinde, onu değişikliğe uğratarak, onun üzerinde oluşur. Çünkü kaos bir karanlık gibi tüm olabilirlikleri kendinde birleştirir. Kozmosun bu kendi kendine oluşum süresinde, kaos merkezden kenara sıkıştırılır. Kâinat, dünya bu kendi kendine oluşum ve kendi kendine temizleme süresinde durmaksızın yenilenir. Bu zaman kaos. kozmos düzenini oluşturacak

KOZMOS

evrim yollarının seçiminde uziasOna rol oynar. Sanki o, parçalan birbiriyle birleştirip bir bütün oluşturur. Ve bu bütün, parçalara oranla daha hızlı bir gelişim geçirir. Dünya da düzen, kozmos veya toparlanmayla bir bütün halindedir. Bütünlük, var olanların öz İçeriğidir. Bütünde görülebilen gerçeğin içeriği parçalarda görülmez, çünkü gerçeğin kendisi de içerik olarak bir bütündür. Bütün içinde var olanların hepsinin İçeriği birdir ve aynı kökten gelir. Evrimin son aaaa da nesnelerin ilk doğasına özgü olan bütünlüğe varmaktır. Bütünün İçeriğini bir parçada anlamak zordur.

Düzen ve evren bu anlamda sürekli gelişim içinde olan canlı bir süreçtir. Dünya her an yaratıcılık içerisindedir. Kozmosun kaostan oluşma fikri, dünyanın daimî yaratılış halinde olduğu gerçeğini de ifade eder. Varlık, her an tazelenir ve değişir. Her an yeni bir yaratılış vardır. Bu yenilenme varlığın temelini oluşturur. Bu yenilenmenin kendisi de bir var olma, bir yok olma gibidir. Daimî surette ardı ardına yapılan bir hareket vardır ve bu hareket, varlığa daimî bir yenilik getirir. Bunların hiçbirisi bir an önceki değildir. Birinin yerini daima diğeri alır. Hayat bir su gibi yeniliğe doğru akar. Varlık her an ölüp, her an da yeniden dirilir. Bizim bir an eski gördüklerimiz, bir an sonra yenilenir. Ancak bir taraftan da her şey ezelî yaratılış çağında olduğu gibi kalmaktadır. Kaosun kozmostan nasıl ortaya çıktığını anlatan bu mistik düşünce bakımından da mitoloji ve görüşün çizdiği manzaralar birbirine çok yakındır.

Mitolojik bilinçte dünyanın düzene girmesi, yani oluşum süreci kozmogenezdir. Kozmosun kaostan dogmasıdır. Yapısız ilk kaos motifi potansiyelde var olan olabilir fbrmlann bütün şekillerini kendinde toplamıştır. Düzen ve kaosun yan yana olduğu her bir sistemde. İki zıt yönde süreç yaşanır: biri onun yapısını dağıtıp, karışıklıklar türetmeye, diğeri ise düzene sokmaya yöneliktir. Bunun sonucunda da düzenin kendisi kaosla karşılıklı ilinti içinde yaratılır.

Kaostan kozmosa geçişin dinamizmi bundan ibarettir kl, çok sayıdaki olabilirliklerden ancak biri gerçek olur. Ancak bu gerçeğin kendisi bile bir rastlantıdır. Çünkü mümkün olanların arasından o anda. sadece birinin gerçekleşmesi zorunluluktur. Düzenin kaostan

KOZMOS

rastgde bir yolla oluştuğu, benzer hallerde gerekleşebilecekler içinden tek mümkün olan değil, gerekleşebilenlerden yalnızca biridir. Böylece, kaostan kozmosa geçiş halindeki her bir olay. kendiliğindendir ve belli bir anlamda rastlantıdır. Başka bir anlamda İse zorunluluk. Bu yüzen rastlantıyla zorunluluk, mümkün olabilenin gerçekliğe evrilebi İm esinin değişik yollandır.

Mevlana tarikatına mensup dervişlerin "Sema" oyunu, yaratılışı ve bütün kâinatın nasıl kurulduğunu sembolize eder. Semahaneye giren dervişlerin cppelerinin siyahlığı, karanlığı, yokluğu ve kaosu temsil eder. Sema için oturduklannda, cppelerini ıkarmalan ve beyaz giyimle ayağa kaıkmalan da varlığın, yaratılmanın ve kaostan kozmosa geçişin sembolüdür.

Kaosun, kozmosun yapılarıyla ilişkisinde İkili rol oynaması, eski görüşlerde kaosun "Doğurup yarana, dağıtıp mahvedid" doğasıyla ilintilidir. İlk kahraman, yaratılışın yenilenmesi uğuruna, kaosun derinliklerine iner. Kaos, dağına başlangıçtır. Aynı anda da yarada güçtür. Böylece mitolojik âlemin dinamizmi, aslında kaostan kozmosa geçişle belli olur.

Eski şiirsel mitolojik ve geleneksel dünya görüşünde kâinatın kendi düzeni ve kendi toparlanışı vardı. Bu düzen içinde herhangi bir nesne yerinden kıpırdasaydı veya sırası bozulsaydı, bütünlük olarak düzenin bozulacağına inanılırdı. Örneğin, Azerbaycan Türklerinin mitolojik görüşlerine göre. gökyüzünde turnalar sürüsü utuklan zaman yerdeki taşa bile dokunmazlardı. Çünkü, sıranın bozulacağına İnanılırdı.

Eski Türklerin kozmosla İlgili inançlarının temelinde, yerle göğün bölünmez bir bütün oluşturduklan dşnesi yatar. Kazak Türkçesinde "Yasagan Tannm" diye bir deyim vardır. Buradaki "yasa" kökü: "kurmak, toparlamak, düzene sokmak" anlamındadır. Eski bir Uygur metninde de "yasak" sözü, "kanun, düzen" anlamında kullanılmış. Farklı Türk dillerinde "yasa" sözcüğü, "kanun, düzen, anlamında kullanılır. Böylece "Yasagan Tandnm" eski Türkün dünya düzeni, kozmos ve yaratılışa bağlı görüşlerinin bir İfadesi sayrlabilir.

KORLUK

KORLUK: Mitolojide, yeraltı karanlık dünyasryia ilgili mitolojik varlıklann bir özelliği. Bu yüzden de yeraltı dünyasına gönderilen bir kahraman öbür dünya ruhlan için görünmezdir. Körlük mitolojik bîr gösterge gibi, değişken tabiatlı, demonik motiflerin bir özelliğidir. Buradaki körlük, görmezlikle birlikte görünmezİİği de sembolize ediyor. Kör, yalnız görmeyen değil aynı zamanda görülmeyendir de.

Mitolojik körlüğün başka bir anlamı da "marjinal bölge"nin (Zonanın), en önemli işaretlerden olup, görünmeyle, görünmeme sınırını belirlemektedir. Örneğin, görünmemek için, geriye dönmeme yasağına boyun eğilmelidir. Hikâyelerde mitolojik Ulu Anayı sembolize eden motiflerden biri olan dev kanlan da çoğu zaman Kör olarak betimlenirler. Görme gücü, orta dünyada yaşayanlan, öbür dünyanın varııklanndan ayıran bir özelliktir.

Mitolojik özellikli Türk halk kültürü kahramanlan, öbür dünyaya gönderildikleri zaman, orada yaşayan şeytanlardan korunmak için görünmez olurlar. Yeraltı dünyasının ve atalar saltanatının sular âleminden ibaret olduğuna dair görüşler, körlüğün su ile ilintisini gösterebilir. Altaylarda yeraltı dünyası sahibi olan Erlik'e şeytanî asimetriliğini göstermek için "Sokor Körmös" derlerdi. Onun bir adı da "Görmez" (ve aynı zamanda görünmez) anlamına gelen "Kürmös"tü. Hakas hikâyelerindeki Ateş iyesi de tek gözlü ve tek "kollu bir varlıktır. Buradaki tek gözlülük, körlüğün sembolik temsilidir. Altay şamanian, atalann ruhlanndan söz ettiklerinde, onlann gözsüz ve kör olduklanrı anlatırlardı.

Başlangıcını yeraltı dünyası ruhu olan Ulu Ana Bütünlüğü'nden alan eski yapılı motifle, mitolojik körlük arasında derinlerden gelen bir ilinti vardır. Buradaki körlük ölüm konumunda olmanın bir göstergesidir. Mitolojik körlüğün doğasının anlaşılması bakımından, bolluk ve bereket sembolü olan "Hızır"ın bile zaman zaman kör şeklinde betimlenmesi dikkat çekicidir. Hızır, görünmez olduğu gibi, aynı zamanda görmeyendir. Dünyadaki tüm sırlann bilicisi olan Hızır, aslında öbür dünya ile ilgili mitolojik bir varlıktır.

Herodot'un, İskitler ile ilgili anlattığı rivayette, il çobanlannın körlüğünü, araştırmacılar haklı olarak gerçek hayat olaylarıyla değil,

KÖRLÜK

mitolojik geleneklerle ilinnlendiriyorlar. Araştırmalar, şamanın hem İlk "kâhin" özelliğini hem de büyü hikâyedsi veya "kam-ozan" işlevini kendinde birleştiren bahşı-bahsı-bağş sözcüğünü "Kör Şaman" gibi yorumluyorlar. Böyle bir yorum, onun mitolojik sembolizmine de denk düşüyor. Küçük Asya Yunanlıları ile ilgili yazan N. Y. Marnn, "Büyü hikâyedsi" olarak tanımladığı "Homer" sözcüğünün, "Kör" anlamına gelmesini yazması, aslında "Ilyada" ve "Odysseia" yazannı da Kör düşünülmesinin eski geleneklerle ilişkili olduğunu gösteriyor. Antik heykel sanatı nda da "Homer", gözleri kapalı, kör bir ihtiyar olarak gösterilir.

Tiresi, Samson, Yakov, İsaak, Demodok ile birlikte bazı yerlerde Homer'ın de kör olarak betimlenmesi, V. Y. Propp un dikkatinden kaçmamıştır. O, Tiresi hakkında şöyle yazıyor: "Körlük, ona geleceği görme gibi ilâhî bir vergiyle birlikte verilmiştir." Homer ise Demodok'u Şer İlahesi Muza'nın kör ettiğine inanırdı. Küçük Asya'daki Hios adasında "Homeridler" olarak bilinen efsanevî şarkı-lar destanının anlattığı "Homer" hakkında da aslında aynı sözler söylenir. Yunan edebiyatında, Ksenefbn'un aktardığı mantığa göre, bilgiç insan, varlıklann içeriğini, asıl anlamını görebilen ve normal insanların göremediklerini görebilen biri kör olmalıdır. Buna göre. görünürdeki körlüğün karşılığında. Tann o bireye, manevî göz ile içeriği görme ve algılama yeteneği veriyor. Ve böylece geçmiş ve gelecektek haber vermesi mümkün oluyor. Aynı sözleri, kör olan çoğu motifler için de söylemek mümkündür.

Halkların birçoğu, kör insanların olağanüstü güçlere sahip olduk-lanna inanırlar. Şamanın giysisinde, onun yüzünü örtüp gözlerini kapatan başlığın olması da onun körlüğünü sembolize eder. Çulum Türklerinde alnına bağlanan örtünün uçları şamanın gözlerini kapatarak onun görmesini engeller ve bununla onun körlüğü sembolize edilerek, normal ölümlülerin göremediklerini görmesi ve öbür dünya varlıklarıyla bağlantı kurabilmesi olanağı sağlanmış olur. Bu yüzden de kör samanlara ayn bir saygı gösterilirdi. Çünkü onlarda geleceği görme ve bilinmeyenlerden haberdar olma yeteneği olduğuna inanırlardı. Azerbaycan Türk dilinde "bakşı" sözcüğüyle ilgili.

KÖRMÖS

"bakıa" sözünün de kökü körlük sözcüğüne bağlanır. O da "bak" ile aynı kaynaktan gelir.

Eski inanışlarda Dağ Ruhı da kör olarak düşünülürdü. Dağ Ruhı'nun izleri Türklerin, mitolojik motiflerle zengin kahramanlık destanı olan "Köroğlu'ndaki "Alı Kişi" motifinde korunmuştur. Yakut mitolojik metinlerinde, yaşamda önemli gereçlerin ve İsiyah töreninin yaraöası sayılan Er Elley de Dağ Ruhunun evladı sayıldırı ve onun da atası kör bir ihtiyardı.

Bir rivayete göre. Semerkant evliyalanndan Şah-i Zinda hakkında söylenenlerden etkilenen Emir Teymur. bu evliyanın gerçekten de yeraltı dünyasında olup olmadığını öğrenmek için birini gönderir. Mağara aracılığıyla öbür dünyaya atlayan ve Şah-İ Zinda'yı bir beyaz ışık şeklinde gören bu kişi, orada başka İnsanlar da görür. Ona, bu gördüklerinin gelecekte doğacak İnsanların ve artık ölmüş olanların canları olduğu söylenir. Ayrıca bu "saf canlar saltanat" ile ilgili gördüklerini başkasına anlatırsa kör olacağı da ona söylenir. Ancak Teymur o kişiye, gördüklerini anlatması için baskı yapar. Yasağa uymayıp. gördüklerini anlatan elçi de anında kör olur.

Öbür dünya ile İnanışların izini açıkça yaşatan bu rivayetten de anlaşıldığı gibi. mitolojik körlük, öbür dünyayla ilintinin göstergesidir. Mitolojik körlük motifi, daha sonraları halk kültüründe cezalandırma şeklini almıştır, (bak: Değişkenlik; Körmös)

KÖRMÖS: Altaylar. yeraltı dünyası sakinleri olan ruhlara "Körmös" (görmez) derlerdi. Onlar "körmös"ü Erlik'in hizmetinde olan varlıklar olarak görürlerdi. Erlik'in bir adı da "Körmös Erlik" olmuştur. "Aruu körmös" ve "Yaman Körmös" denilen "körmös"ler de vardır. İyi insanların canları "aruu körmös"lere çevrilir. Altay Türkçesinde aaklı ruh anlamına gelen bir de 'kal körmös" vardır.

İnsanları koruyan bu görünmez varlıklar, aynı zamanda iyilikseven temiz ruhlardan sayılırlar. İnanışa göre. İnsanların yaşadıkları yerleri, evleri ve aileleri korurlar. Normal ölümlülerle Ülgen-Kurbustan arasında aralık ederler. Günahkar ve ayıplı insanların ruhlannın dönüştüğü "yaman körmös"ler ise mesken tuttıkları ye-

KORMOS

ralO dünyasının aaklı sahibi Eriik'in hizmetçiliğini yaparlar. Dünya değiştirmiş şamanların yaşadıkları yer, daha sonra "körmös"lerin yaşadığı yerlere dönüşür.

İnanışa göre onlar, en çok gün batımı ve karanlığın çöktüğü zamanda aktif olurlar. Bunun içinde yaOldığında canın bedeni terk ettiğine inanan Türkler, "körmös" canı çalıp götürmesin diye gün batarken kimsenin uyumasına izin vermezlerdi. Aaklı ruhların dikkatini çekmesin diye, bu sıralarda çocukların ağlaması da yasaktı.

Altayların dilinde "deli. dnli" anlamına gelen "körmöstü" (körmöslü) sözcüğü de bu anlayışın ürünüdür. Demonolojik görüşlere göre, bir insanın bedeninden ayrılan ruhu demonik ruh "körmös" ele geçirdiği zaman, o insan değişik hastalıklara kapılır. "Körmös"le ilgili ırvınışlardan biri de küçük çocuğun canını bile çalıp götürebilmesi idi.

"Körmös"* sözcüğünün aynı anda "görünmez" anlamı içerdiği de açıktır. Görmezlik ve görünmezlik. normal dünyaya ait olan görünürlükten farklı olarak, gizli dünyaya art olan şeytanların ve şeytanî güçlerin bir özelliği olarak kendini gösterir.

Altay halk kültürü ve etnik araştırmalarından da anlaşıldığı üzere, yeraltı dünyası, kuruluşuyla ilgili olarak ne şamanların geleneğinde ne kahramanlık efsanelerinde ne de mitolojik metinlerde düzenli bir görüntü verilmiyor. Bununla birlikte Altayların inanışlarına göre her insanın canı, ölümünden sonra "körmös'e dönüşürdü. Ölen adamların yakınları da "körmös"ten çok korkarlardı. V. Radlov'un görüşüne göre, "körmös" sözcüğü "hörmüz" sözcüğüyle de ilgilidir. Aitaylar onu. bu benzerlik nedeniyle kendi "körmös"leriyle karıştırmışlardır. Aslında farklı bir mitolojik sisteme bağlı bu anlayışın, köken itibarıyla "körmös"le bir ilgisi yoktur.

Sibirya Tatarlarının demonolojik inançlarında var olup. sihirli hikâyelerde karşımıza çıkan aaklı ruh "Kürmets Han" adı da "körmös"!^ aynı köktendir.

"Körmösle aynı köktenden olup olmadığı bilinmeyen Tdeutiar-daki Ev Koruyucusu "Kürmüş"ün adı da dikkat çekicidir. "Körmös" ün İçerdiği görünmezlik anlamı da canın maddî olmamasına

KÖROGLU

İşaret ediyor ve onun bir mecazi hali olarak karşımıza çıkıyor. Şaman dualarından anlaşılıyor ki onlar da emirlerini "Kurbus" (Körmös) dedikleri bir varlıktan alıyorlar.

"Körmös"teki görünmezlik anlayışı, kaynağını öbür dünya ile ilgili inanışlardan alır. Genellikle mitolojik varlıkların görünmez oldukları görüşü yaygındır. Çünkü evliya ve melek gibi bu varlıklar da maddî değildirler ve bu yüzden de görünmezler. Ancak onlar maddî olarak da düşünülürler. Bu varlıklar hem görmeyen hem de görünmeyendirler. Şiirsel mitolojik düşüncede, dünyanın sınır rolünü oynayanlardan biri de aynadır. O, görünmez dünya varlıklarını görünür kılar.

Geleneksel inan ıslan yaşatan Türk halklarının büyük birçoğunluğu gö^ünmeziikle ilgili ilginç görüşlere sahiptirler. Örneğin, Nogaylarda cinlerin sihirli bir şapkaları vardır. Onlar bu şap kalın sayesinde görünmez olurlar. Şapkasını kaybeden cin, artık görünür olur ve bu yüzden de ölür. Azerbaycan Türkleri arasında dolaşan halk kültürü örneklerinde de sihirli şapkasını başına taktığı an görünmez olan destan kahramanlarına rastlanır. Bu kahramanlardan biri Baba Emlr'dir. Sonuç olarak görünmezlik gizli dünyaya ait olan varlıkların bir özelliğidir.

KÖROGLU: Türk halk kültürü metinlerinde efsanevî kahraman gibi yer alan, ancak kaynağını mitolojiden alıp, mitolojik izleri açıkça taşıyan bir motif. Metinlerde "Göroglu" adıyla da bilinmektedir. Onu ilk cet, kültürel kahraman veya Demiurg işleviyle bağlayan çizgiler açıkça görünür ve bu çizgiler onu mitolojik dünyaya bağlıyor. "Köroğlu", Türk efsane geleneğinde, bir kurtanadır. Örneğin. Kaşgar Türklerinin "Köroğlu aramızda

Köroğlu

KÖROĞLU

yasıyor, bizleri yaşıyor ve koruyor" şeklindeki söylemleri, onun kültürel kahraman ve ilk cet motifinden gelen kurtanlık göreviyle ilgilidir. "Köroğlu"nun ilk cet olması, bazı Türk soylarının, kendi köklerini ona bağlamaları şeklinde de görmek mümkündür.

Etnik-kültürel gelenekte "Bozkurt" ve onun yeni şekli olarak "Köroğlu", bozulmuş düzeni onarmak için gelir. Her ikisinin de kurtancılığı mitolojik cet olmalarından kaynaklanır. Bu motiflerin ikisi de birbiriyle bağlantılıdır.

Köroğlu'nun doğumu ayn bir destan gibi Türkmen, Kazak ve Özbek halklarında korunmuştur. O, mudzevî bir şekilde mezarda doğar, ölmüş anasının göğsünü emerek büyür. Böyle bir doğuş hikâyesi, onun mitolojik Yer Anayla bağlılığını gösterir.

Türkmen "Goroglu"sunun bir versiyonunda "Goroglu"nu dünyaya getiren dağdır. Bu da "Goroglu"nun Dağ Ruhu'ndan doğmasının bir işaretidir. Eski olduğu düşünülen bir versiyonda ise onu dünyaya getiren varlığın adı "Cembil" olarak geçiyor. Bu ad aslında "Çenlibel" adının değişikliğe uğramış şeklidir. Çenlibel ise "Köroğlu"nun yaşadığı yerin adıdır ve ülkeyi, yurdu sembolize eder. Türkiye'de bu yer "Çamlıbel" olarak adlandırılır. Onu dünyaya getiren varlığın "Cembil" (Çenlibel) olarak adlandırılması, bu anlamda "Köroğlu"nun Dağ Ruhu'ndan doğduğunun İradesidir. "Cembil" hem yer adı hem de kahramanı dünyaya getiren Ulu Ana olarak cisimlendirilmiş ve insan kılığına sokulmuş bir varlıktır.

Orta Asya versiyonunda ise o esasen mitolojik çizgileri ağır basan bir kahramandır. Mitolojik çizgilerini belli bir ölçüde korusa da tarihsellik özelliğiyle öne çıkan Azerbaycan versiyonunda ise atasının gözleri çıkarıldığından, gelecek kahraman "Köroğlu" adını alır. Bu motifin kökeni ayrıca ata-baba ruhuna bağlanmaktadır.

Özbek versiyonunda ise "Köroğlu", ışığın oğludur. Bu sonradan oluşmuş bir yorum olmalıdır. "Karanlık yutan, ışıklı yurda gittiğinde" "Rövşen"(aydınlık, ışık) adını taşıyan kahramanın adının ışılda lıntıltilenmesi de sonraki bir olaydır. Bu ise herhalde inisiasiya süresinin sembolizminin unutulması sonucunda sonradan ortaya çıkan ve görünürdeki benzerliği temel alarak yapılan bir yorumdur.

KÖROĞLU

"Köroğlu", yeraltı dünyasına ait mitolojik bir varlıktır. O, Ulu Ana'nın evladıdır ve genellikle de ölümsüzdür. Onun mezarda doğup, sonradan ışıklı dünyaya çıkması, mitolojik anlamına göre, şamanın yeraltı dünyasında manevî atadan (koruyucu ruhtan) eğitim alıp, kamlık öğrenmesine benzetilmektedir. Destan şiirselliğinin gereğine uygun olarak sonraki yorumlar değişmiştir. Böyle bir doğum motifinin geniş bir dairede yayılmış olması, Horasan'da yaygın olan "Gurzad" (mezarda doğmuş) destanında da görülüyor.

"Köroğlu" destanının 1913 yılında yayınlanmış olan R. Zaki versiyonunda, on altı yaşına kadar kahramanın ne adla çağındığı bilinmiyor. "Köroğlu" adını ancak on altı yaşından sonra alıyor. "Köroğlu" destanları, köken itibarıyla hem hikaye hem de gerçek olarak, inisiyasyon törenlerine bağlanır. Türkmen "Goroglu"nda bu geçiş törenleri korunup saklanmıştır. Türkmen "Goroglu"suna göre, babası mezarda doğmuş gelecek kahramanı alıp yeryüzüne getirdiğinde, evliya Hızır, ak sakallı bir ihtiyar gibi görünerek, elini üç defa onun sırtına sürer. Üç kez de ağzına üfleyerek, "Bizim nefes oğlumuz olsun" der. "Kırk çiltanlar" bu yeni yetme gelecek kahramanı alıp götürür ve kendinden geçirerek kamını yarar, içini boşaltıp nur ile doldurur. Sonra her bir organını kutsal suyla yıkayıp yerine koyar ve kamını tekrar dikerler. Erenler, onu koruyacaklarının bir sembolü olarak sırtına el pençesinin izini koyarlar. Hızır'ın, Ali'nin ve erenlerin bu mitolojik ameliyatından sonra yenilmez kahraman olarak ortaya çıkması, "Köroğlu"nu şaman olma olayıyla yakınlaştırır. Şaman olmak isteyenler de buna yakın bir aşamadan geçerler. Efsanelerden anlaşıldığına göre, gelecekte peygamber olacak Muhammed'in bedenini de melekler parçalara ayırır, temizler ve tekrar yerine koyarlar. İçerik olarak bu, şaman olma töreninin aynısıdır.

"Köroğlu"nın mezarda doğması, inisiyasyon töreninin yeniden doğuş olayıyla da yakınlık içindedir. Bu törende çrak ölür ve yenisinden doğardı. Bu ölüp-dirilmeyi grağın yeni bir ad alması tamamlıyordu. Burada da "Rövşen" adı "Köroğlu"na dönüşüyor.

Mucizevî bir şekilde, bilinmeyenler âleminin kapılarının kahramanın üzerine açılması motifi de inisiyasyon törenlerinden gelir. Gizli

bilgilerle donanması, çırağın "gözünü açan" bu törenlerin ana amacıdır. Gerçekte de yalnız bu törenden geçtikten sonra çırak yeni bir ad alır ve böylece evlenme hakkı kazanır. Türkmen "Goroğlu"su bu geçiş töreninin bazı unsurianni sembolik olarak da değil, olduğu gibi alıp korumuştur.

"Köroğlu-Goroglu'nun gelecek hayat arkadaşı, Müslüman mitolojik inanışlarında efsanevî dağ olarak kabul edilen, Kaf Dağında yaşar. Burası, insanların yaşadığı yerlerden çok çok uzaklardadır. Burası başka bir dünyadır. Burada sıradan ölümlüler değil, periler ve ruhlar yaşar. "Goroğlu"nun sevgilisi güzel "Yunus" peri de bu diyardandır. "Goroğlu'nun sevgilisinin ardından gitme sahneleri sihirli hikâyeleri andırıyor. Hikayelerdeki kahramanlar gibi o da çok uzak mesafeleri yakın ediyor. Onun yolunu bir ejderha kesiyor ve buradan kurtulması için, Tann'nın aslanı Hazreti Ali ona yardım ediyor. Ve onun yardımıyla "Goroğlu", yârine kavuşuyor. İnanışa göre. "Goroğlu" Ölmek üzereyken, peri eşleri "Yunus" ve "Mıskal" onun adını sonsuza dek yaşatacaklarına söz vermişler. Bu iki peri bahşıla-

KÖROĞLU

nn gönlüne İnip. "Goroglu" destanlarını onlann İçlerine yerleştirmişler. Onun İçin de bu destanlar bugüne kadar söylene söylene yaşamıştır.

"Köroğlu-Goroğlu'nun mezarda doyulmasından tutun da temizlenerek yeniden oluşturulması ve güzel sevgilisine varmasına kadar, hepsi inisiyasiya törenini ve oradaki çırağı andırıyor. Bu olay hikaye bazında kahramanın sevgilisinin peşinden öbür dünyaya gönderilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Türkmen "Goroglu"sunun bir versiyonunda "Goroğlu"nun kılı olarak verilmesi de mitolojik anlamı itibariyle, onu ilklık ve kültürel kahramanlık kavramıyla karşılaştırma olanağı verir.

"Köroğlu" destanının kaynağında mitolojiyle tarih İç içedir. O. bazı ideolojik etkiler sonucunda mitolojik motiftten, tarihî çizgili destan kahramanına dönüşen bir süreç yaşamıştır. Azerbaycan ve Anadolu versiyonlarında doğumunu anlatan bölümlerin olmaması da motifin tarihleşmeye maruz kaldığı fikrini doğruluyor. Bu anlamda mitolojik motif olan "Köroğlu"nun. ne tarihten bildiğimiz Âşık Köroğlu ile ne de Celali Köroğlu'su ile bir bağlantısı yoktur. Yanlış olarak onun yol kesen bir eşkıya olduğu bile söylenmiştir. Türkistan'da ünlü olan bahşılar. "Köroğlu" destanını söylerken, Türkmende, Özbekde, Kazak-Kırgızda-el seven bir ünlüydü Köroğlu" derlerdi. Harezm rivayetinde "Köroğlu"nun atası "Kürdobil" adını taşır. Bu adın birind kısmındaki "Kür", hem "kör" hem de "Gor" (Mezar) Ue ilgili olabilir. Başka versiyonlann birinde kahraman, "atamın adı Kor. anamın adı Horişan" denmektedir.

Bu adlann her İkisinin içinde de "Kor-Gor" açık bir şekilde görülür. Mitolojik metinlerde bazı doğal objelerin adlannın "Köroğlu"ndan alındığına dair bilgi var. Sümer mitolojisinde yeraltı ölüm dünyasının korku saçan sinirli tanrısının ve orada akan ırmağın adı "Kür"dür. Sümerlerde de ölümler dünyasının adı olan "Kur", "dağ" anlamını ifade ediyor. Bu da "Köroğlu'nun Dag Ruhu olması bakımından dikkat çekiddir.

Türk halklan efsanelerinde kuşlann ve hayvanlann dilini "Köroğlu'na öğreten Hızır Peygamber ve Kırklar olmuştur. "Köroğlu'nun

KÖROĞLU

Ukan dağları nda olduğuna inanılan kutsal mezar ise hastaları iyileştirmiş.

Onun ayrıca Meşhed'de olduğu belirtilen mezar Hızır ve Korkutun mezarı kadar gerçek olup, belalardan koruyucu ruhun maddi olarak kavranmasıyla ilgilidir.

Araştırmalara göre, Avrasya boyunca yayılmış olan "Köroğlu" motifleri, Latin halklarının "Herkül" motifinde yeni çizgiler kazanmıştır. Yatmış "Geyik"nın göğsünden "Herkül"ün süt emmesi, bunlardan biridir.

"Köroğlu". destanların birinde. Allah'ın emriyle "KaT dağı ülkesine gökten indiğini ve onun dediklerine boyun eğmenin gerekli olduğunu söyler. Bu olay onun kültürel kahraman olmasının sembolü gibi yorumlanabilir. "Köroğlu", defalarca kendini kurda benzetir. Etnik-kültürel sistemin eski yapısında da bu iki motif, işlevsel yakınlıklardan bakımından birbirinin yerine geçebilirler. Her iki motifte de kültürel kahraman çizgileri belirgindir. "Köroğlu'nun yapısında onun kültürel kahraman olmasından kaynaklanan değişken tabiatlılık belirtileri vardır. Bunun için de efsanevi kahraman bazen âşık, bazen değirmenci, bazen bekçi, bazen de çoban olarak karşımıza çıkıyor.

Mitoloji ile ilgilenen bilim adamlarının geldikleri son nokta, "Köroğlu" motifini çok yönlü bir karakter olarak görme imkânı verir. "Köroğlu". mitolojiyle yakın genetik ve yapısal bağları olan efsanevi bir kahraman olarak, bozkurt, şaman, kültürel kahraman, değişken tabiatlılık ve başka motifleri birleştiren anlamsal potansiyeli geniş olan bir karakterdir. Daha sonraları bu işlevler parçalanıp ayrı ayrı olarak onlara uygun motifler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri "Âşık Cünnü'dür.

Araştırmacılara göre. "Köroğlu" motifinin ortaya çıkışında tasavvufun etkisi de güçlüdür. Bu fikre göre. destanın yeni kültürel çevrede kurulması ve Oğuz Alplık düşüncesinin tüm yönlerinin erenlik üzerine geçirilmesiyle, "Köroğlu" bir geçiş motifi gibi oluşmuştur. O, yeni kültürel çevrede, hakları yenilmiş göçebe Türkmenlerin intikamını alan Alevi bir derviş gibi kavranmıştır. "Köroğlu'nun erenliği. ona vergi verilmesi, onun hak âşıklığı, yenilmezliği ve kutsallıkla

KURBAN

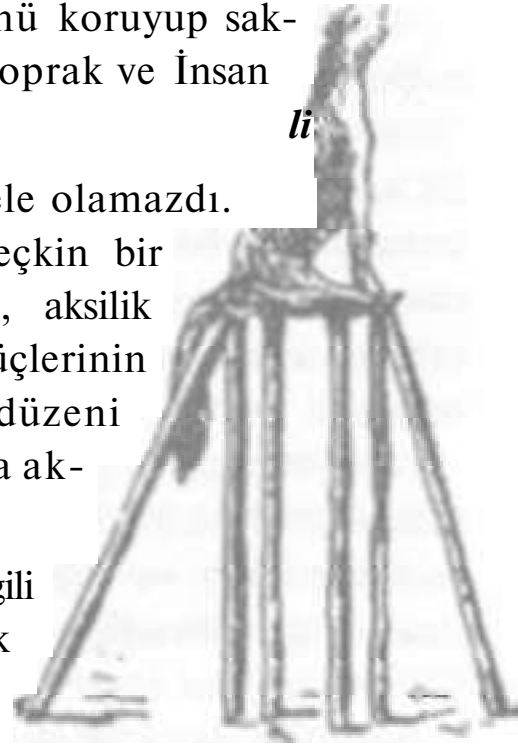
olan İlişkisi, kurtarıcı gökyüzü oğlu motifinin tasavvuftaki görünüşüdür. O. Bulgar versiyonunda, ölümsüz Kırklara karışıp yok olur.

Türkmenlerde adının bahşılar listesinin başında gelmesi, onun bahşılann pîri makamına yükseldiğini gösterir. Türkmen "Goroğlu"su genellikle sûftstik şiirlerle doludur. Anadolu'da Türküler ve oyun havalan nda "Köroğlu" figürlerinin yer alması, onların halk sûfi törenlerinin başlıca işareti olduğunun da bir kanıtıdır.

KURBAN: Kurbanda, büyü bir güç olarak, mitolojik düşünceyle yaşayan insanın ruhuna rahatlık getiren bir yön vardır. Coşkuya benzer bir duygu olan bu rahatlık, derinliklerden, evrenin ritmiyle uyum içinde olmaktan gelen bir duygudur. Fransız filozof ve toplumbilimci Jirar'ın görüşüne göre, arkaik cemiyette kurban verilmesi koruyucu bir işlev taşımıştır. Bu işlev, kötülüğün kaosa doğru sürükleyen adımlarının önüne geçmek ve dünya düzenini koruyup saklamaktan ibarettir. Bazı filozofların dediği gibi, kurban vermenin korku, tereddüt veya bir günahın verdiği utanma duygusuyla hiçbir ilgisi yoktur. En eski geleneklerin incelenmesi, kurban olayının evrensel olduğu fikrine ulaştırır. Onun doğanın mevsimlik yenilenmesiyle bağlantısı da doğanın üreme gücünü koruyup saklamasından ileri gelir. Bunun aracılığıyla toprak ve İnsan kutsal gizil güçlerle ilişkide olur.

Eskilerde kurbanın seçilme olayı rastgele olamazdı. Onu başkalarından ayıran üstün veya seçkin bir özelliği olmalıydı. Kurban getirildiğinde, aksilik pkmassın diye çok dikkat edilirdi. Yoksa güçlerinin manevra gücü artardı ve bu da dünya düzeni için tehlike yaratabilirdi. Bir kabahat ortaya ağgı zaman da kurban törenine bağlarlardı.

Kurban kesilmesinin ritüel anlamıyla ilgili değişik yorumlar var. Onun gizli ve agk dünyalar arasında ilişki kurduğuna dair de fikirler var. Saka Türkçesinde "kurban" anlamına gelen "kereh" sözcüğü vardır.

Alt *y A r Kurb *n T ö r e n i

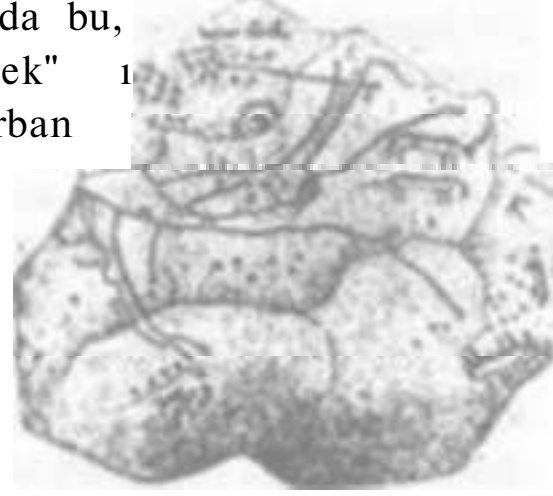
KURBAN

Araştırmacılara göre eski Türk yazılarında bu, "ölüm" anlamıyla ilişkilendirilen "kergek" 1 sözünden gdir. Kırgız-Kazaklar ise kurban töreni için "hudayi" sözcüğünü kullanırlardı. Birçok araştırmacı bu sözcüğün kökeninin Farsçadan geldiği konusunda likir sahibidir.

Eski Türkler, kötü ruhlardan korunmak amacıyla kurbanlar keserlerdi. Hunlar çağında da kurbanlar atalara, gökyüzüne, yeryüzüne, ruhlara ve Tanrı ya verilirdi. Kurban töreni, eski Türklerin bahar bayramlarının başlıca olayı sayılırdı. Dağlara, ırmaklara ve göllere kurban verme törenleri dua ile birlikte gerçekleştirilirdi. Türk halklarında kansız kurban vermeye, "saçı" denilirdi. M. Kaşgarî, kurban verilen hayvandan söz ettiği zaman "yağış" sözcüğünü kullanıyor. Kanlı kurban ise geleneksel Türk dinî dünya görüşünde ibadetin bir göstergesi olarak daha önemli yer tutmuştur.

Eski Türkler ilahî varlıklarla yakınlık kurabileceklerine inanarak, ruhlar için kurbanlar verirlerdi. En büyük kurban ise göçebe ruhlu Türkün, kutsal bir duyguyla sandığı atı olmuştur. At kurbanı kanlı kurbanların en önemlisi olmuştur. Altaylardaki Kurganlar ve Pazınlarda, birçok İskeletin bulunması da bundandır. Diğer kurbanlık hayvanlarda da erkek hayvanlar üstün sayılmıştır. Dişiler ise kurban dışı tutulmuşlardır. Örneğin, Dede Korkut Ki tabı'nda kurban olarak at-tan aygır, deveden buğra ve koyundan koç. kesilmesi gerektiği yazıyor.

İnsan kurbanı ise eski Türklerde hiçbir zaman olmadığından bir gelenek haline de gelmemiştir. Diğer bazı halklarda olduğu gibi Moğollarda da görülen böyle bir gelenek, aslında çiftçilik kültürüyle bağlı bir olaydır. Bir gelenek olarak, bozkır kültürü ve eski Türklerle ciddî bir bağlılığı yoktur. Bazı araştırmacıların, "GÖktürklerde düşman ordusu liderlerinin kurban edildiklerine" dair iddiaları ise hiçbir bilimsel veriye dayanmayan görüşlerdir.

Kurban Taş
Kabanas Dağı. M.Ö. 1400

KURBİSTAN

inanişla göre, kurban edilen hayvanın kemikleri kınılmaz ve köpeklere yedirilmezdi. Kemikler kıyılıp gömülürdü. Bazı özel âyinlerden sonra, kurbanlık hayvanın kemikleri toplanıp bir kaba konulur ve ocağın üstüne asılırdı. Anadolu'daki Kür vadisinde. Çıldır yöresinde kurban bayramında kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri ekin ekilecek zamanına kadar temiz bir yerde saklanırdı. O yıl bu toprakların verimli ve bereketli olacağına inanılırdı. Irak Türkmenleri, evde kestikleri kurbanın kanından parmak ucuyla alıp, çocukların ağzına sürerlerdi ve böylece çocuk üzerindeki bdâların gideceğine inanırlardı.

Kurban verilme olaylı doğası itibariyle kolektif karakterlidir ve toplu olarak yapılır. Böyle kitlesel kurban törenleri, Sayan-Aitaylarda son zamanlara kadar korunmuştu ve sadece Tann adına kurban verilirdi.

KURBİSTAN: Altaylarda "Kuday'a verilen adlardan biri. (bak: Hunday)

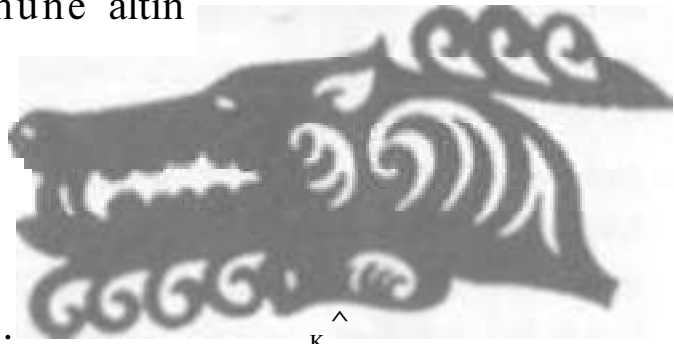
KURT: Türk mitolojik geleneğinde önemli bir yer tutan varlık. Aziz ve kutsal yüzlü bilinen kurtla ilgili Türk mitolojik-âyinsel geleneğinde, çok sayıda inaniş, yasaklama ve sınamalar vardır. O, hem Bozkurt'un şahsında bir kültürel kahraman hem de insanları hastalıklardan koruyan kurtana bir güçtür. Eski Türklerden kökünü kurda bağlayan Aşina soyu. kurdu kendi ulu ataları olarak belirlemiştir. Göktürk hakanları ataları nın hatırasına saygı olarak, ha-

kanlığın işareti gibi, çadırların önüne altın

kurt başlı bayrak dikerlerdi. Eski Çin kaynaklarında bile. Türk asıllı olmayan halklar, "kurttan türemeye değiller**" diye ayırdı.

Türklerin inanişlarında Savaş Ruhu da kurt görünümündeydi. 6.

yüzyıla ait bir Türk taş abidesi üzerinde kurttan süt emen bir çocuğun res-

Altay p n k Kurganları
M. Ö. VI. Yüzyıl

KURT

mi vardır. Bu resim, Türk efsanelerinin merkezinde yer alan motif • »J.iMk kurtla ilgili eski mitolojik görüşler içinde kendi yerini alır. "Kök Böri" adıyla kutsal götyüzüyle ilgili kurdun, ilâhî kökenli ve y/»klcrden gelme okluğunu gösterir.

İ ski çağların göçebe halklarında, tüm gizli-kutsallarla olduğu gibi, kurtla da ikili bir ilişki vardı. Bütün bunlarla birlikte Türk halkları 11.1 kurttan İnsana zarar gelemeyeceği, temel düşünceydi. Türk halklarının mitolojik inançlarında dişi kurt, öbür dünyanın sahibi gibi ılışünülürdü. Türk ve Moğol halklarının efsanevî geleneginden, onun ayrıca değişken tabiatlı varlıklardan olduğu anlaşılır. Yakut metnlerindeki değişken tabiatlı kurt motifleri ise genellikle karanlık «Innyayia ilgili kötü ruhturlar. "Şan Kızı DestanTnda eski putperest Hulgarlardaki "Yeraltı Su Dünyası Tanrısı" olan "Alp Tun Buri" deni- I- n ruhun adındaki "buri-bura" sözcüğü de bu karakterin kurt özelli- p,1 taşıdığını gösteriyor. Kurt motifinin verimlilik ve bolluk kavramıyla Uığlılığı da açıkça görülür. Hakas halk kültüründeki Ulu Ana Huu Incy'in başlıca şekil kurttur.

Bozkurt'un Türklerde ata olduğunu gösteren Çn metinleriyle birlikte kurdun ilk demirci olduğuna işaret eden metinler de var. l.uduşlar atalannı, Moğollar ise Dağ Ruhunu kurt başlı betimlerier- dl. Altayların Umay motifinde de kurtla benzerlik görünmektedir. Tuvalarda kurtlar samanların yardıma ruhlanndan, yani erenlerden sayılırlar. Onlar şamardan koruyucu ruhlar olarak hatırlar. Şaman davullannın vazgeçilmez resimlerinden biri kurttu. İki dünya arasındaki bağılığı sağlayan kurt, ilk zamanlarda şamanın gizli dünyayla olan bağılığında da önemli rol oynardı. Şaman metinlerinde, düş- manla mücadele eden şamanın, kurda çevrilmesi motifine de rast- lanır. Altay kahramanlık efsanesi olan "Maaday Kara"da kurtlardan bahsedildiği zaman, onlara "yer ruhlan" (yer sahipleri) denmekte- dir. Manas gibi Türk efsanelerinde, pîrler. koruyucu ruhlar ve evliya- lar zaman zaman kurt kılığına girerler. Altay şamanlarını gökyüzüne yükselten atlar da çoğu zaman kurt başlı olarak karşımıza çıkarlar.

Kazak bahşılan ise dualannda sık sık altı ağızlı bir kurdu anarlardı. Altayların "Ak Topçf destanında kahramanı Erlikten saklayıp,

KURT

kurtaran bir kurttur. Bir Yakut hikâyesinde, kurda saygıyla bakılır ve Gök Oğlu denilir. Mitolojik Köroğlu'nun ise "kurt oğluyum" demesi, kurt görünümünde betimlenen Dağ Ruhü'nün oğlu olduğu fikrinden gelir. Eski Türk destan kahramanları genellikle kendi soylarını kurda bağlarlardı. Gerçekten de adı. Alı Kişi'nin adının geldiği kök olan "Al", bazı inanışlarda kurt şeklinde düşünülmüştür. "Kül Tigin" kitabesi üzerindeki ejderhanın da kurt başlı olması dikkat çekicidir.

Altay, Başkurt ve Yakut efsanelerinin kahramanları zaman zaman kurt kılığına girmişlerdir. Ayrıca kurt soyuna bağlı oldukları içindir ki "Koblandı Batır" gibi Türk efsane kahramanlarının birçoğu, aynı adı taşıyan kurtla birlikte olurlar. "Cengizname'de Cengiz'in soyu güneş ışını ve Bozkurt'la ilintilenir.

Eski Hunlar, adı kurtlara bağlanan dağa taparlardı. Derbend'de eskiden beri kutsal bilinen dağ da "kurt"la ilişkiliydi. Daha eskilerde, eski Türk çağlarında, Yer Ruhü, Dağ Hamisi, vatanın ve devletin koruyucusu sayılan bir "Ötüken" kültü vardı. Tibetlilerin ulu ata bilip tapılan ve "Odegün" adıyla yaşattıkları klan bu ruh, eski Türkün dinî inançlarından bahseden Çin kaynaklarında kurt başlı olarak tanımlanır. Bazı Türk halklarının eski inanışına göre, kurt insanların dilini çınlardı ve sonsuzluğun bile karşısına geçecek gücü vardı. Semerkant ve Karşıga-deya'da yaşayan Özbekler arasında, dişi kurdun dinsel organını gezdiren birinin üreme gücünün artacağına ve neslinin çoğalacağına inanılırdı. Geleneksel görüşlere göre, dişi kurt insanı nazardan da saklardı.

Kırgızlarda kurtla karşılaşmanın uğur getireceğine inanılırdı. Kazaklarda ise kurdun koyun ahırına girmesi iyiye yorulurdu. Bu, insanların canlarını koruyacağı ve hayvanların çoğalacağının işareti olarak görülürdü. Azerbaycan Türklerinde de kurtla ilgili çok sayıda inanış korunmaktadır. Uykuda kurt görmek işlerin iyiye gideceğinin, ağrı, acı çekilmeyeceğinin göstergesi sayılırdı. Kurda küfür etmek yasaktı. Bağ, bostanı kötü gözlerden korumak içinse ağaca kurt kellesi asılırdı. Aynı nedenle bebeğin beşiğinden de kurt dişi veya aşığı asılırdı. Hamile kadının da nazardan koruması için yastığının altına kurt derisi konulurdu. Çıldırmış çocuğun da düzelmesi

KURT

Kin, onu kurt çenesi veya İM m ağzının altından geçirir-İrnli. Ahıska Türklerinin inani- >iHla uykuda veya gerçekte ı »ı görmek uğurlu sayılırdı, p.ıı U\şka inanışta ise kurdun %«*nesi etrafındaki deri soyu- lup, kuniturdu. Daha sonra uruğun ömrü uzasın diye hu derinin altından geçirilirdi. Anadolu'da yaşayan Kızılbaş ve Bektaşiler arasında yaygın

Cad/r *Süslemelerinde Kullanılan
Bir Kurt Figürü*

olan bir inanışa göre, kurdun koyun sürüsüne girmesini berekete ye ırmak gerekiyordu. Çünkü kurdun Hızır'ı sembolize ettiğine Inanı- hıdı. Bu inanış, Türk etnik-kültürel sisteminde kurt ve Hızır'ın anlam- sal-işlevsel yakınlığının sonucunda oluşmuştur.

Türk efsanelerinde Türklerin atası olan "Yafes" (Cengizname'ye göre ona "Abuica-Ebülce Han" de denilebilir) hastalandığında, ona kurt sütü vererek tedavi etmişlerdir. Azerbaycan'da Aldede ile ilgili bir efsanede. Aldede'nin oğlu Köroğlu'na süt verip onu besleyen kurt, Dağ Ruhu'nun kendisidir. Köroğlu destanının "Köroğlu ile Ay- para" bölümünde, kahramanın oğlunu kurt koruyor. Aslında her İki- si de kültürel kahramanlar olan Köroğlu ve kurt. etnik-kültürel siste- min art katlan nda birbirinin aynısı gibi karşımıza akan motiftirler ve birbirlerinin yerine de konulurlar. Kurdun ulu mitolojik ata olduğu düşüncesi Başkurtiann kökenleriyle ilgili metinlerinde kendini gös- terir. Bu metne göre "Başkurt". Tann'dan gelen kut, yani kurdun, öne düşüp getirdiği halk demektir. Bir Başkurt rivayetine göre kurt, başkurtiann atalan nın önüne düşerek onlara yol göstermiştir. Azer- baycan Türk dilinde uzun Ömür yaşamanın sembolü gibi kullanılan "Kurt ile kıyamete kalmak" deyiimi de kaynağını eski inanışlara da- yanan Türk mitolojisinden alır.

Bilimsel metinlerde eski Türklerin dövüş sanatını bildiren Turan Taktikası" anlayışı, etnik-kültürel gelenekte "Kurt Oyunu" adıyla bilinir.

KUMURSAK

Bir zamanlar Türklerde kurdun bir kült oluşuna, Q. Potanın bile şüphe etmiyor. Dede Korkut Kitabı'nda. "Kurt yüzü mübarektir" denilmesi, bu kültün etnik-kültürel örneklerinden biridir. "Yüzü mübarek" (nur yüzlü) deyişi, Dede Korkut Oğuznamelerinin Vatikan nüshasında da görülür. Burada bu deyim, boylann kahramanı olan Kazan Bey'in dilinden, ulu ata ve kurtancı olan Bozkurt için söylenir. Kazan Han, kendi kökünü de kurda bağlar.

Ancak tüm bu anlatılanlar, kurdun bir totem olduğu anlamına gelmez. Tam tersine bir totem olmadığını gösterir. D. Kloson, 1964'te yazdığı Türklerdeki kurtlar konulu araştırmasında. Türklerde kurdun totem olduğu fikrine şüpheyile bakmaktadır. Kurttan doğma üzerine kurulu kökenle ilgili efsanelerin doğru yorumlarına dayanan ve zengin etnografik verilerle beslenen daha sonraki araştırmalarda. Türk ve Moğol halklarında Totemizmin yeniden incelenmesinin önemine dikkat çekilmiş ve incelemeler, kurtla bağlı inanışların Totemizm özelliği taşımadığını ortaya çıkarmıştır, (bak: Bozkurt)

KURUMSAK: "Öntürk" kaynaklı sayılan bu sözcüğün kült anlamı sadece Çağatay dilinde korunmuştur. Çağatayca'da bu sözcük "kurban, kurbanlık" anlamını irade eder. Kumukça, Özbekçe, Uyğurca ve Azerbaycan Türkçesinde bu sözcük kendi eski anlamından çok uzak anlamlar kazanmıştır. Sözcüğün temelini oluşturan "kurum", Yakutça'da "düğün, tantana, düğün için kurbanlık kesilecek olan hayvan" anlamlarına gelir ve sonuncu tanım, sözcüğün ilk anlamına uygundur. Yani, "kurban töreninde yenilmek için düşünülen kurbanlık hayvan" tanımı, "kurumsak" sözünün veya onun temelini oluşturan "kurum" sözcüğünün "kurbanlık" anlamına geldiği filerini güçlendirir. Sözcüğün "kurum" şekli, daha sonraları Moğol ve Tungus-Macar dillerine de geçmiştir. Moğol yazılı dilinde "Kurim" şeklini alan sözcük: "bayram, ziyaret, tantana" anlamlarına gelir. Ancak araştırmacılar kült içerikli bu sözcüğün ilk kökünü "kur" şeklinde göstererek onu. eski Kıpçak dillerindeki "kur-gan" ve Altaylardaki yeraltı saltanatı sahibi Erlik'in hizmetinde olan "körmös" adıyla ilgili göstermeleri ise inandırıcı görünmüyor.

KUŞ DİLİ

Kılıcı Kuş dili bilme motifi, kaynağını eski törenlerden alır. Bu imi »illü kutsal-gizliliğini yitirmiş ve hayal dünyasına ait olmuş bir ,ilü- de sihirli hikâyelerde rastlanır. Burada Yılanların Padişahı, kılınmana kuşların ve hayvanların dilini bilme gücü verir. İnaniş gör*. Azerbaycan mitolojik metinlerinde adına rastlanan "Ava mi bütün kuşların ve hayvanların dilini bilir. Bu sihirli gücü ona •ıslayan da Yılanların Padİşahıdır. Genellikle hikâyelerde sihir ve Uıyıylr l»ğü güçler yılanlarla ilişkilendirilir. Herhalde bu, onun he-tı »ıllk mekana ait olduğundandır.

Yılan eti yiyen insanın, sihirli güçlere kavuşacağı inana ise kökle-
tini eski inisiyasiya törenlerinden alıyor. O törenlerde, çırağın sembo-
iii 1 »luak ejderha veya koca bir yılan tarafından yutulup geri gkması
- hu yeniden doğuşla yeni özellikler kazanmasıyla, o kötü varıık-
lar, hayırsever bir varlığa dönüşür. Hikâye kahramanın yeraltında ol-
ın.ii. çırağın ejderha kamında olmasıyla aynı anlama geliyor. Bu
[uva hikâyesinde, ayağı olmayan kahramanı bir cadı yutar. Sonra
•» Msaglam, ayakları yerinde bir şekilde geri getirir. Görüldüğü gibi
hikayelerde rastlanan büyücü kadın, ejderha, balina ve benzer mo-
ii!<r şeklinde rastlanan sihirli güçler, aslında eski törenlerdeki ata
ruhu ve tören hamisi motiflerinin ilk mitolojik anlamını yitirerek de-
mişime uğramış halleridir.

Hikayelerdeki ejderha, kahramana kuş dili öğretmek için onu yutar. Yani ona her şeyi görebilme gücü vermek ve gözleri önündeki perdeyi kaldırmak için onu önce yutar sonra geri getirir. Kuş dili bilmek, sihir ve büyü gücüne kavuşmanın bir İrade şeklidir. Bu tasavvuf diline yakın bir yorumla bakılırsa, mitolojik anlayış gibi varlığın anlaşılma yolunun, varlıklann değişik konumlarıyla ilişki kurmanın, doğanın bir parçası gibi, onunla anlaşabilmenin, yaratılışın sırlarını öğrenen ve bunlar gibi motiflerin hikâye dilinde maddî şekli alan iradesidir. "Kaievala"daki kahraman, balinanın onu yutması için kendisi çaba gösterir. Çünkü onun kamında üç sihirli söz öğrenmelidir. Balina ona bu üç sözü öğretir, yaratılışın bütün tarihini anlatır ve her şeyi bilme gücünü ona bağışlar.

Ava Pîrim. kuş dili bilme gücünü. Yılanlar Padişahı'nın ağzına

KUŞ KILIKLI RUHLAR

tükürmesiyle kazanır. Eski avcılık çağına bağlı olan bu mitolojik varlığın, dilini bildiği kuşlar ve hayvanlar üzerinde iktidan olunduğu bile söylenmiştir. Kazak efsanelerine göre. Korkut Ata'nın kendisi de kuşlar ve hayvani an n dilinden anlardı. 16. yüzyılın Türkmen tarihçisi Salar Baba Gül Alioğlu'nun Oğuzname'sine göre, Bayat boyundan olan Korkut'un, "Duman" adı verdiği kahraman, tüm kuşların dilini bilir. Bu olaya aslında, semboller dünyasının ve manevî dünyanın semboller dolu dilinin değerini çok özel bir şekilde bilen eski düşüncelerin taşıyıcısı bir insan gözüyle bakmak gerekiyordu. Korkut Ata'nın kuşların ve hayvanların dilinden anlama olayında ruh hayatının ilk yaratılış çağındaki gücü yaşatan geleneklerin bir izi görünür. Allah onun gönlüne İlham vermiştir ve varlıkların ayn ayn katlan arasında bağlılık yaratan kuşun dilini bilmek de bu nedenle mümkün oluyor. Kuş dili bilmek, burada da inisiyasyon törenleriyle ilişkilidir.

Mitoloji ve halk kültüründe kuş dili bilmek, doğayla özel bir yakınlıklan olup, sihirli güç sahibi olan karakterlere özgüdür. İlk sembolik anlamının tam olarak anlaşılmadığı sonraki çağlarda, bu motif yeni bir anlama bürürümüştür ve bilgiçlik konumuna gelmenin yolu gibi karşımıza çıkmaktadır. Sonraları ise tasavvuf edebiyatına geçerek, Y. Emre, Nesimî ve diğer tasavvuf ruhunu yaratan şairlerin ve dervişlerin dilinde manevî dünyayla bağlı yerini almıştır. Mitolojik anlamda bu dil, yüksek katlarla insan varlığı arasında yakınlık yaratmak anlamına gelir.

KUŞ KILIKLI RUHLAR: Şiirsel mitolojik gelenekte kuşlar, evrensel bölgeler arasında bağlılık kuran, ilahî İçeriğin sembolleri gibi karşımıza çıkarlar. Avrasya mitolojik sistemlerindeki kuş, kâinatın birbirinden ayn iki konumu arasındaki aracı rolünü oynardı. Bu düşüncenin Türk halklarının dilindeki izleri, uçanların taşıdıkları adlarda da görünür. Örneğin, bazı şiirsel mitolojik geleneklerde, ölenlerin canını sembolize eden güverdi, Hakaşada "Kuday Kuş" denilirdi. Buradaki "Kuday", "gökyüzü" anlamına gelir. Melek kılığında olup, kuş çizgileri taşıyan çok sayıda şeytanî ruh veya görünmez varlık vardır. Bu kuşların yeri, Dünya Ağacı'nın en yukarıdır.

KUŞ KILIKLI RUHLAR

I UkavHcrdc onlar. Kara Kuş, Si-
mi uy, ve l>cnzcri adlarla karşımıza
akarlar.

lürk halklarında ölen birinin ru-
hunun kuş şeklinde uçup gittiğine
İnanılırdı. Yakutlarda ayrıca, çocuk
n ıhı ı nın bir kuş şeklinde gökler-
im geldiğine de inanılırdı. İnaniş
yi »i*-, ölen bir insanın ruhu kuş kılı-
cıua girer ve tüm kainatı saran
Dünya Ağaa'nın dallannın birinde
nu-skcn tutar.

It-Kuş Resmi
(Eski Birllüstrasyon)

Sayan-Altay mitolojik metinlerin-

- k- 'kutsal kuş ana" motifine de rastlanır. Umay ilahe gibi bazı ruh-
lum kuş kılığında veya kanatlı kadın görünümünde betimlenmesi
ile bununla ilgilidir. Başkurtlarda Ural Batır'ın kansı olan "Umay" da
kus kılığına girebilir. Anadolu Yörüklerinin inananda dağınık saçlı
ı »ı mh olup elindeki boncuğuyia istediği eve istediği yerden girebi-
letl Al Kansı da ağzında sihirli taş olan kuş kılığında betimlenir. San
Kı/ denilen mitolojik varlık ise geceleri kuş olup uçar. seM ağaçlan-
nın üzerinde oturup kurbanlık ister.

Anadolu Yörük oymakları arasında çocukları korkutmak için
"Maricut-Kerküt" adında bir kuş motifi kullanılırdı. Onu adı, eski bir
ruh olan "Burkut"un adından alınmadır. Kanadı İlahe kadınla "kut"
anlayışı hakkındaki görüşler acayip şekilde birbirine yakındır. Hatta
I lakaslar ve Yakutlarda "kufun kendisi bile kuş görünümünde dü-
şünülürdü. Başka bir inanışa göre. Tuva şamanları dua okuyup çağı-
rırken kuş kılığına girmiş Albastılar, tutkun havada girdikleri kara
bulutları ipnden uçuşup gelirler.

Ulu varlık "Ülken"in adına başka yerlerde "Ülken Kuş" şeklinde
de rasaamr. Altayların şaman mitolojisindeki "Payana" adıyla bili-
nen ruhlar grubu da kanatlı varlıklardır. Orta Asya halklarının Baba
Dehgan'ı da kuş görünümünde betimlenmiştir. Yakutlarda "Oğu
Imita" adında bir ilahe kaydedilmiştir. Sözcük anlamı "çocuk ımıısı"

KUŞ KILIKLI RUHLAR

Hun Dönemine Alt Av ve Mitolojik Kartallar

demek olan ve Umay kültüyle ilişkisi şüphe götürmeyen bu mitolojik varlığın, çocuğun başı üstünde bir kuş gibi öterek, onun neslini hayırlı ve bereketli kılacağına inanılırdı. Azerbaycan Türklerinin geleneksel inanışına göre, eve bereket getiren "Kimsene" adlı ruhlar da kuş kılığına girip, insanların uykusuna gelirler. Halk inanışlarındaki kötü "Şeşe" ise bilinmezler dünyasından gelen bir kuştur.

Menkıbelere göre, Türkistanlı sûfi şair Süleyman Bakirganî'nin Kamber adındaki eşi, kuş kılığına girebilirdi. Uçan Kuşların koruyucusu olan Kamber Ana kültü de onun adıyla ilgili olarak oluşmuştur.

Eski Türk yazılı abidelerinde "öldü" anlamına gelen "uç barmıs" (uçup gitmiş) ifadesi vardır. Ban Sibiryâ Tatarlarının dilinde "o öldü" demek yerine "o uçup gitti" denilirdi. Bu iradeler, ruhların kuş kılığında olduğuna dair görüşlerin izlerini taşıyorlar. Miraç olayında Cebrail, Muhammet Peygamber'e Hakim Ata'nın ruhunu bir kuş görkeminde gösterir. Anadolu'daki Sivas yöresindeki âşıklık geleneğinden anlaşıldığına göre, ziyaret yerlerinde uykuya dalan geleceğin âşıklar, ancak rüyalarına kuş kılığında Cebrail veya Mi kail girdikten sonra âşık olurlar. Orta Asya halkları da insanın ruhunun güvercin veya başka bir kuş görkeminde olduğuna ve ata ruhiannın kuş şeklinde yaşamaya devam ettiğine inanırlardı.

Birçok Altay hal klanı'nda şamanların giyimi kuş motifini hatırlatırdı. Bu şamanın ruhuyla birlikte bir kuş gibi göklere uçacağı fikrinden doğmuştur. İnanışa göre, şaman bu giysileri giydiği zaman kuşa dönüşebilirdi. Müslüman kızı olan bir kadın şamanın, kâfirle evlendirilmemek için doğan kuşa dönüşüp, gözlerden kaybolması da Şa-

KUT

manizme ait hikâyeler arasındadır. Bir Kazak hikâyesinde, hain kardeşlerin kuyuya atöklan kahramanı, Hızır İlyas kuş kılığına girerek kuyudan çıkar ve ışıklı dünyaya götürür.

Ruhun kuş kılığında olduğuna dair inanışların İzleri, E. Tah-1.1ni'nin yazdığı Akkoyunluların tarihini anlatan "Kitab-i Diyarbekiriy-ye" kitabında da görülür. Bu kitaptaki bir bölümde şöyle deniliyor: "Hazreti Sahipgıran'ın kutsal ruhunun yükseklerde ucan şahini, yuvasına konduğunda..." Babumame'de de "Şeyh Ömer şongal oldu" {Şeyh Ömer doğan kuşu oldu) denir. Buradaki "şongan boldu"

/cüğünün anlamı "öklü" demektir. Vilayetname'de Doğrul Baba, doğan kuşun vücuduna girip, güverdn kılığında Urum a ucan Haa Bektaş'i takip eder. Doğan kuşu, Dede Korkut boylan nda var. Azrail de güverdn kılığında uçar. Rakibin güverdn kılığına girerek canını kurtarması, Türk halk kültüründe sık sık rastlanan bir motiftir. Yunus İlmre'nin dilinden bir İradede de ruhun kuş kılığında olması inancının izleri görünür: "Benim canım bir kuştur ki, gövdem onun kafesidir." Ahmet Yesevî de zaman zaman turna kılığına girerdi. Bektaşî pir Abdal Musa ise "Ali oldum, adem oldum bahane-Güverdn donunda geldim anana" demektedir.

Dünyanın eski halklarının birçoğunda talih anlayışının kendisi de "kuş" şeklinde düşünülürdü. Hikâyelerde devlerin güverdn kılığın-lak! canlan şişelerde tutulur. Azerbaycan Türk dilinde "birini özle- *mek, canı çekmek" anlamında kullanılan "kuşu konmak" deyimini var.

Tüm bu örnekler, canın ve ruhun kuş kılığında olduğuna dair eski mitolojik görüşlerden kaynaklanmaktadır.

KUT: Sibirya, Türkmenistan, Kafkas ve diğer birçok Türk halklarının geleneksel görüşlerinde "hayat gücü, ruh, can, hayat verid, başlangıç, bereket, bolluk, uğur, saadet, mutluluk" anlamına gelen anlayış. Eski Türkçede "kurJug" sözcüğünün "kutsal, mukaddes" anlamı vardır. Yakut mitolojik düşüncesine göre, ayı ruhlar, aaklı ruhlar veya şamanlar tarafından çalınması hastalık ve ölümle sonuçlanan "kut", "tanndan gelen bir hayat gücü, başlangıç" anlamını bildirirdi. Bu sözcük Türkiye Türkçesinde, mutluluk gibi anlamlarda kullanılır.

KUT

maktadır. Karakalpakçadaki "kutum kaçtı" deyimi, "bahtım yaver gitmedi" demektir. Farklı Türkçelerde "gut-hut" versiyonları da olan bu sözcüğün, "saadet" anlamı. Çuvaşçada "kıt" şeklinde geçmiştir. Azerbaycan Türk şivelerinde "kut"un "hayat verici, can" anlamları korunmuştur. Bu kavram Azerbaycan Türk edebî dil örneklerinde "kutsal, hayırlı, uğurlu" anlamları da kullanılmıştır.

N. Baskakçev'un dilbilimi açısından Altay köküne bağladığı "kut", çivi yazı larında da "can" anlamıyla "kut-kud" şeklinde görülmektedir. Bu sözcük, aynı dilde "Tann, İlâh" anlamı veren "kudu-ilu" sözcüğünün de temelini oluşturur. Koreya mitolojisinde rastlanan "kut" da şamanın kamlık erme törenini bildirerek, doğu Türkleriyle eski ilişkileri aktaran genel bir anlayıştır. Muğam tarihiyle ilgili, 15. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen "Behçet er ruh" risalesinin diğer bir adı da "ruhlann dayağı, ruhlann gücü" anlamına gelen "Kut el Ervah"tır. Q. Ksenolbntov'un kaleme aldığı şaman metinler içerisinde. "Kut oyun" adındaki efsanevî bir şaman hakkında rivayet vardır. Yakut Şamanizminde kam. hayatî bütünlükte "kut" ile bağlanmıştır ve düşmanın bu "kut"u mahvetmesiyle şamanın hayatının da sona ereceğine inanılırdı.

NJij^pW^~

fsHîKH
(kmîP^fl

m

Uygur Rahibi

Bir anlayış gibi dinî-kutsal uygulamalarda geniş bir şekilde korunan "kut"un mitolojik anlam ve işlevi, genellikle ilk olarak Sayan-Altay Türklerinin etnografik unsurlarının yaygın olduğu şaman geleneğinde araştırılmıştır. Altay Türklerinin inancına göre, insanın ruhu -kutu- İnsan doğmadan önce gökyüzünde var olur. Sayan-Altay halklarında çocuğu olamayan kan-koca hakkında "kudı yok kiji" denilir. Güney Altaylarda. "kut'u Altay'ın verdiği inanılırdı. Teleutlarda da göğün dördüncü katında yaşayan "Enem DayuçTnın (Yaratan Ana), çocuklara kut bağışladığına inanılırdı. Hakaslara göre ise yeni doğmuş kadına "kut"u gönderen, aslında çocukların koruyucusu olan İmay İçe'nin kendisidir. Yakutiann inanana göre de canlı varlıkların bir bölümünde

KUT

i -i il.ua hayat veren gizli bir güç vardır. "Kut" adı taşıyan bu güç sayesinde bu varlıklar ışıklı dünyada yaşayabilirler. Bu "kut"lar Allah l.liarından verilir. Kut. "salgın kut", "buor kut", "iye kut" gibi değişik I»Kimlerde olabilir. "Görücü" diye tanımlanan insanlar "buor kut' unu küçük İnsan görünümünde görebilirlerdi. "İye kut" kendi ı M'.ına sahibinin bedeninden ayınamazdı. Tüm bunlarla birlikte. kut'un bedenden çıkmasıyla ölümün geleceğine inanılırdı. Hakas-i.tı.lı göre. bir İnsanın ruhu dışarılarda gezip dolaşıyorsa, o İnsan mutlu değil demektir.

Şoriann geleneksel dinî İnanışlarında "kut" denilen canı Erlik ya-nılmıştır. "Kut", İnsan canının sağlamlığının sembolüdür. Erlik'ın yardımcılardan herhangi biri, İsteddiği zaman insanı tehlikeye sokar-İiindi. Ayna ruhlar bir İnsanın "kut"unu yerlerse, o insan ölür ve "ayna kutunu yedi" denilir. Ayna ruhlar, o "kut'u yemeyip, sadece ih) götürürlerse o zaman da "kut"un sahibi olan kişi hastalanır. Kut geri geldiği taktirde o insan yine sağlığına kavuşabilir. "Kut"un geri v.'tirilmesi sadece Erlik'in izniyle mümkün olur. Bunun için de şaman Eriik'e yah/anır ve "kut"u geri göndermesi İçin ona kurbanlık vaat eder.

Böylece mitolojik ve geleneksel dinî görüşlerde, insanın canının vıglamlığı "kut"tan kaynaklanır. Ruhlar ve şamanlar ona zarar verebilirler. Kazakların dilinde "kut anay" diye bir sözcük vardır. Bu sözcüğün anlamı: "Ruh. can" demektir. Bu dilde "kuf'un yemekle bağı-lı anlamı herhalde onun "hayat verid güç", yarada başlangıa İfade etmesinden kaynaklanır. Sibirya'nın Türk hakiannm geleneksel İna-nışlarında süt İle "kut" arasında derin bir bağlantı sezilir. "Kut" kavramının anlamsal çerçevesi de akıalık, duruluk ve yumuşaklıkla İlgilidir. Şarap gibi akıalığı, su gibi duruluğu olan "kut", yaratılışın İlk (emelini oluşturan yapısal özelliklere göre, eski di'ışüncede üreme, bolluk ve bereket idealleriyle ilinrjlendirilerek düşünülürdü. Azerbaycan Türkçesindeki "yüreğinde kut olmak" deyiminde "kut"un bu iradeye yakın bir anlamı vardır. Kırgız Türkçesinde "kut"un "ha-yat gücü, ruh, can" anlamlarıyla. bu sözün eski evrelerdeki İçeriği korunmuştur.

KUUÇU

R. R. Arat, eski Türk şiirinden söz ettiği zaman, "yir suv kutı" sözünü "yer su ruhu" şeklinde çevirmiştir. Kumık Türkçesinde "kut kuymak" {kut kovmak) deyimini vardır. Bu deyim, "kutsal ruhun resminin yardımıyla aaklı hastalık verid ruhu kovmak" gibi bir anlam ifade etmektedir. Bu dilde. Bereket İlâhesi'nin adı olan "Kudur-bay"ın temelinde de "kut" vardır. Bu kavram bir ihtimale göre Bulgar çağında Lezgî dilinden "k'uts" şeklinde geçmiş ve mitolojik anlamını korumuştur.

Devlet Kuşu adındaki "devlet" sözcüğü, aslında bu gün anladığımız "servet, dünya malı" anlamında değil, "kut" kavramıyla bağlantılı olup, Tann tarafından verilen iyi kısmet, baht" gibi anlaşılmaktadır. Devlet Kuşunun "Şahlık Kuşu" olarak adlandırılması da buradan kaynaklanır. 9. yüzyıla ait bir Manihey yazısında "il Ötüken kutı" (Ötüken ilinin kutu) iradesi kullanılmıştır. "Kuf'un göklerden geldiği inana Hun Hakanı'nın, taşıdığı Tengri kutu" unvanına da açıklık getirir. Bilge Kağan Kitâbesi'nde de açık bir şekilde "kutum olduğum için kağan oldum" denilmektedir.

Bu sözcük en eski çağlarda, Altay dil birliği zamanında "kutag" şekliyle Moğol diline, "kutu" şekliyle Tungusçaya ve "hutu" şekliyle Mancur diline geçmiş ve "can, aaklı ruh" anlamında korunmuştur. "Kut-gut" eski Ön Asya metinlerinde kullanılmıştır. Araştırmalara göre bunun İzleri Türk dillerindeki "kuday" ve "hozay", İran dillerindeki "huda" ve "hoda", Germen dillerindeki "kod" ve "kott" şekillerinde kalmıştır. Ancak bu sözcüğün pragermen kökenli olduğu söylene de "kott" sözcüğünün bu dilde anlamı pek de akıllı değildir. Doğu Türklerinde daha çok Şamanizmle bağlantılı olup, "can, ruh" şeklinde bir anlam ifade eden "kut" sözcüğüne hâlâ milattan Önceki asırlarda (Hatti, Sümer ve Kassî dillerinde) rastlanmasından, tanrısal içerikli bu sözcüğün kökünün Türk halklarının Azerbaycan topraklarına yerleştiği, ilk ata yurdunun olduğu eski Ön Asya'ya bağlantılı olduğu anlaşılır.

KUUÇU: Kuzeyde yaşayan Kırgızların inanışlarında "Kara Albastı" üzerine sözü geçen ve kötü ruhlan görebilen özel yetenekleri olan

KUUÇU

İli Hilil vardı. Bu insanlara "kuuçu" (kovucu) denilirdi. Güneyli Kırmı/Utın dilinde ise bu insanlar "kuugunçu" diye adlandırılırdı. Bu -»/• ıl. **dr** "kuuçu" ile aynı köktendir. Geleneksel görüşlerine göre, • m «loğum yapmış kadına "Kara Albastın zarar vermesini en- ıl. **11 ırk** için. bu insanlar O'nu doğum yapılmış evden kovarlardı.

Kırgızların gözünde "Kara Albastı" gerçekten de korkunç ve un Dır güçtü. San köpek, keçi ve benzer hayvan görünüşlerind i l H in ı ilenen bu kötü ruh, doğum zamanında kadına zarar verebilin II O. yeni doğum yapmış kadının ciğerini çıkanp ırmağa götür- ....İÜ I >nu engelleyen çkmasaydı ve götürdüğü ciğeri ırmağa at- lı, o kadın ölecek demektir. Bunun için de doğum yapmış kadı- .....hu nünün sorumlusu olarak "Kara Albastı" görülürdü.

Kırgızlarda var olan bir inanışa göre, yalnız en az bir kez Albas- lı yi yakalamış olan insanlar "kuuçu" olmaya hak kazanırlardı. Bu in- >ı ılaı. Albastı'yı yakaladıktan sonra o kadar dövmeleri gerekiyordu **ki**. Alkıştı iyice hırpalanmış olsun ve bağışlanmak için başından bir koparıp onlara versin. Bu saçın konulabileceği tek yerin de **K U - L U M U** ici olduğuna İnanlılardı. Ondan başka herhangi bir yere konu- ll ıı- .ı. Albastı onu bulup tekrar alacaktı. Bu saç Albastı tarafından ça- ıı l- lığı taktirde ise o "kuuçu" artık Kara Albastı'yı göremeyecek de- **mrkti**.

"Kuuçu"lar arasında tedavi yöntemleri sayılabilecek bir şey yok- lu Kırgızlara göre "Kuuçu'nun yeni doğmuş kadının yanında bu- lunması yeterliydi. Onun orada bulunması Albastı'yı korkutup kaçırmaya ve kadının sağlıklı bir şekilde doğum yapması için yeterliydi. Bazen doğum sırasında herhangi bir nedenden dolayı "kuuçu" ge- |ı mediği taktirde, onun giysisi veya hatta başlığının getirilmesi bile yeterli görünürdü. Çünkü Kara Albastı'nın "kuuçu"nun giyiminden bile korktuğuna inanılırdı. Kırgızların inanışına göre, "kuuçu" deni- len bu insanlar hem Kara Albastı hem de San Albastı'yı korkutmak gücüne sahip sayılırlardı. Kara Albastı'yla ilgili bu demonolojik İna- ı ıışlar, daha sonraları Şamanizmle ilintilendirilmiş ve bu kötü ruhları kovabilme gücü de Bahşılarda görülmüştür.

KÜLDÜRCİŞ

KÜLDÜRGİŞ: Kazak-Kırgız halk kültüründe yaygın bir motif. Kazak halk kültüründe "kultarkaç" adıyla bilinen ve "güldürücü, komedyen" sayılan bu varlıklar, ormanlar ve çöllerde yaşarlar ve omuzlan üzerinden geri atacak kadar büyük göğüsleri olan kızlardır. Anadolu hikâyelerinde onlara büyük yollar kesen varlıklar gibi rastlanır.

KÜÖH BOLLOH TOYON (U KULA AN AYII): Yakut İnanişlanna göre. Su Ruhu'nun adıdır. O, suyun temizliğini korur, balıkJann çoğalmasını sağlar. Yakutlar balık tutmaya çıkmadan önce bu Su Ruhuna dua edip ondan avlarının uğurlu geçmesini dilerlerdi. Küöh Bolloh Toyon (Ukulaan Ayı), suyun kirlenmesini ve göllerin kurutulmasını sevmez ve bu işi yapanlara karşı kin besler. O, yakını ölmüş birinin yedi gün boyunca balık avına çıkmasını, gölü, ırmağı geçmesini ve kış günü ırmağın buzunu üzerinde ateş yakılmasını sevmez ve böyle yapanlara kin besler.

KÜP KARISI: (bak: Kan)

L

L (Lokman): Yakın Dogu halklarında ve onlardan biri olan Müslüman halklarının kültüründe efsanevi hekim motifi. Kuranda da adı geçmektedir. Ayrıca ayrıca efsane ve rivayetlerde rastlanır. Azerbaycan sözel halk kültüründe de bütün hastalıklara derman bulabilen Lokman adıyla ilgili ata sözü hükmünde iradeler, hikmetli sözler ve benzeri deyimler korunmuştur. Lokman Hekim motifi doğuda, ilaç yapabilmenin yanı sıra bil de bilici sayılır. M Kaşgarînin " Divan-ı Lügat-it Türk'ünde, "ilaç v-ıpan" anlamında kullanılan "otağ" sözcüğü ve aynı kökten olan "otucu", Azerbaycan Türk dili lehçelerinde "çok bilen, bilici" anlamlarında kullanılmıştır.

MAG: (bak: Bag)

M A C A R A : Mitolojik inançlarla bağlıdır. Glzli-kutsal âlemle bu yer dün-, rı arasında uzanan geçidi temsil eder. A/lagara kaotik ve karanlık or-.nnıyla, yapışız ve şekilsiz haliyle, şiirsel mitolojik düşüncede öbür ı im ıya ve yeraltı ölümler saltanatının parçası gibi görünmüştür.

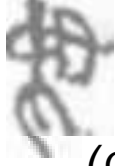
I m kaynaklan na göre, eski Türklerde gökyüzüne ve Tann'ya verilen kuyular mağaralarda kesilirdi. Atalann ruhunun şerefine yapılan bu merasimlere Kağan'ın kendisi baş kâhin gibi katılırdı. Kağan her yıl . u-vlet büyükleriyle bir araya gelerek, kurdun da girdiği atalar mağaramı ziyaret ederdi. İnanişâ göre, ilâhî kökene bağlı olan kurt, Tann.Dağ-ım nın altındaki derin bir mağaranın içine girip, orada on erkek yavru • iunyaya getirmiştir. Bu yavrulardan biri "Aşina"dır. Aşina daha sonra t - »ktürk devletinin kurucusu olur. O, aynı zamanda, İlk şaman olarak • la bilinir. Kıpçak efsanelerine göre ise ulu ata-ana mağarada doğmuştu ı Yakutlar da atalann ruhlanna verdikleri kurban lan mağarada keserler.

Eski Azerbaycan'da tapınakların çoğu mağaralarda bulunur. Atalar

Kaya Resimleri, Caralont-Bayan Moğolistan

MÂNA ÂLEMİ

(c^

* *

riyle

ca

^^^^^^

ara

Altay Kaya Resimleri

ruhlarının gezip dolaştığı yerler olarak etnik hafızaya kaydolan, tarihin en değişik devrele- ilgili böyle tapınak yerleri olarak mağara-

Türk etnik-kül türel geleneklerinin yaşadığı birçok bölgede rastlanabilir. Çünkü tüm tapınak yerlerine oranla mağara ocakları daha çok korunaklı olmuşlardır. Azerbaycan'da kısır kadınlar

Azıh mağarasına gelip, tavandan damlayan suyu içerler. Bundan sonra çocuk olursa, mağara ve oradaki suyun verdiği inancıdır.

Araştırmacılara göre, "Mağara Adam lan" anlamına gelen "Ashabül Kehf ocağının adı İslâmlaşmasına rağmen arkaik inanış çizgilerini koruyabiliştir. Azerbaycan'da mağara kültürüyle ilgili eski inanışları aktaran çok sayıda mağara-pîr abideleri vardır. /Mağara, şiirsel mitolojide mezarla aynı * düşünölmüştür. Bunun bir izi bazı destanlarda korunmuştur. "şaman azan" diye bir hastalığa tutulan destan kahramanı Kurbanîye, sadece mağarada yattıktan sonra sağlığına kavuşmuştur.

Demir dağlarında bulunan mağaralar. Altay hikayelerinde daha çok, yeraltı dünyasına açılan kapılar olarak betimlenir. Mağara genellikle Türk halk kültüründe kuyu, orman, yeraltı dünyası gibi yerlerle birlikte kötü şeytanların mekânı olarak düşünölmüştür.

MANÂ ALEMİ: Mitolojinin kendisi bir semboller âlemidir. Evrenin yapısı da sembolik resimlerle kendini bulur. Mitolojik motiflerin kendileri de semboldürler. Her fırsatta sembolizme eğilimli olduğunu gösteren şiirsel mitolojik düşünce çağının insanının gözünde, var olan her şey aslında manâ âleminin birer maddî motifler şeklindeki iradesidir. Onun bütün yaşayışı baştan başa sembollere bürünmüştür. O, sembollerle düşünür, onlarla yaşar ve çevresindeki dünyayı semboller yığını gibi kavrayıp bir manâ âlemi olarak kabul eder. Eski Türklerin halk sanatı üzerinde rastlanan resimler bile hiçbir zaman süs amaçlı olmayıp, dinsel ve sembolik anlamlar taşımışlardır. Şamanın davulu üzerindeki resimler de sembolik anlamlı olup manâ âleminin bir ifadesidir. Bu bakımdan

MÂNA ÂLEMİ

(um İnanç sistemleri dünyanın görünümünü verirken, onu semboller Alrınlne çevirerek anlamlandırıyor.

I ıO.,ıyla insanın iç içe olduğu bir çağa ait düşüncede, söz ve ad, .iyin /.imanda maddî dünyanın temelidir. Gerçeklikse sözle ve adlaya-Miıl.thılır. Daha sonralan sofilerin "mana Alemi" dedikleri dünya, bu J 1/ıcı ve adlarla yaratılan dünyadır. Görünürdeki âlem (suret âlem), bir I Hininiuk içinde olan semboller âleminin sadece bir görüntüsüdür. Ger- «,rk • >l.msa "manâ âlemPdir. Bilinç altından gelenler bile onun iradesi- illu âlem sözle yaratıldığına göre, sözcük, bu âlemin maddî temeli- ı ii - düştürür. Her bir adda ve sözde anlam yüklüdür. Çünkü o, sadece l illı sesler yığını değil, anlam ve içeriğin ta içinden gelendir. Evrensel • ilı 1.ünce bakımından gönlüne ilham edilenden gelir. Sayan-Altay Türk- k m un yaratılış metinlerinin bir versiyonunda âlem adlandırma yoluyla v.ıuhlmıştır. Böyle olduğunda ise ad ve söz, fizikî dünyanın temeline • lı »ııüşür. Eski inanışlara göre, bir nesnenin var olabilmesi için, ona ad verilmesi gerekiyor. Sümer mitolojik metinlerinde de dünyanın yaratıl- ll MM süreci nesnelere ad vermeyle gerçekleşmiştir.

liöyie bir temel üzerine kurulu dünya, baştan başa semboller Alemidir. Bu âlemdeki her nesnenin bir adı vardır. Bilincin değişik hali- nin bir ifadesi olan bu âlemde her söz ve ad, sadece ait olduğu nesne Kin geçerlidir ve organik olarak yalnız ona özeldir. Tarihî düşünceler- den güç alan bu âlemin adına bazen "İmaj âlemi", bazen de "sembol- ler âlemi" elenir.

Türk etnik-kültürel geleneğinde tüm nesnelere Korkut Ata'nın ad vermesiyle ilgili inanışın varlığı, onu böyle bir manâ âleminin yaratıcısı ı İnak görme imkânı verir. Bu manâ âleminde, Bozkurt, ışık, dağ ve ağaç gibi varlıklar kendi başlarına ilâhî değer taşıyılan ve Tann'ya ka- vuşmanın yolu olan ilâhî semboldürler. Bu varlıklar içerik itibariyle tem- sil ettikleri sembolik Özelliklerin maddî iradecisidirier. Gözle görünen tüm âlem. şeytanlar, ruhlar ve var olan her şey, insan düşüncesinin bir ı nünü sayılsa da onlar, "manâ âlemi"nde birer gerçeklik oluşturuyorlar. Beffi bir anlamda insanın ruhsal enerjisinin faaliyetinin bir sonucu olan -unan ruhlan da bu bakımdan yüksek manevî-ruhanî gücün iradesidir- ler. Manâ âlemi ruhanî güçle yaratılır.

MARKUT

Tasavvuf bakımında gönlü coşkuyla dolmuş insanlar, gözle görünen gerçek maddî âlemden sıynlıp. görünmezler dünyasına yönlendiklerinden, ilâhî bilgiler bu kalplere daha çabuk girer. Çünkü ten ve maddiyatla ilişkiyi kesen bu insanların hayal kurma güçleri de son derece aktif olduğundan bilinmezler âleminin sırlarını öğrenmeye yaratılıştan beri elverişliler. Bilinmezler âlemi ise göze görünmezlerden ibaret bir manevî âlemdir. Bilinmezleri bilmek. Tann'nın ilham verdiği erdemli insanlara Özgüdür. Tann. ruh halindeki bu kalpleri öyle yaratmıştır ki bu insanlar istedikleri zaman tenden sıynlıp "manâ âlemi"ne dala-bilirler, vllayetname'ye göre, hünkar Hacı Bektaşî Veli, Roma'ya yakla-şır ve "manâ âlemf'nden Roma erenlerine selam verir.

Sofilikte "manâ âlemi" gerçektir. Bu inanış kendi ifadesini birçok ri-vayette bulur. Örneğin, Şah HatayTnin "Ravü minü zal ile idrak kıl ma-hiyeti..." (mahiyeti sembol ile idrak et) sözlerinde bu inanışın izlerini görmek mümkündür. Yaratılışların gerçekliği sembollere saklanmıştır ve ancak sembollerle anlaşılabilir.

MARKUT: Anadolu'da geleneksel Türk kültürünün taşıyıcılarından olan Yörük boylan arasında yaramazlık yapan çocukları korkutmak için, uy-durulan hayalî bir varlık. Aslında bu hayalî denilen varlığın kökü, ulu dil birliği çağına kadar gider. Bu mitolojik varlık hakkında Yörükler arasın-da şöyle denilir: "Markut Markut... Bacadan kolunu sallla..." Yaşlıların derin inanışlarına göre, "Markut" bir kuştur. O sadece adı anılan lan kor-kutur.

V. Radlov, "Sibirya'dan" adlı eserinde, Altay dağlarında yaşayan sa-manlardan ve kurban törenlerinden bahsederken, "Sema kuşu Mar-kut"un adı geçen bir kam duası metnini de kaydetmiştir: "Gök kuşları beş Markut, Tırnakları bakırdan-Ayın tırnağı bakırdan, Ayın gagası buz-dan-Geniş kanatları muhteşem hareketli. Uzun kuyrukları yelpaze gibi-Sol kanadı ayı örter. Sağ kanadı güneşi-Ey dokuz kartalın anası! Yayığı geçerken şaşmaz-İdil üstünde yorulmaz. Öterek gel sen banal-Oynayarak gel sen sağ gözüme! Sağ omzumun üstüne kon!"

Şaman "Markut" kuşunu bu yolla çağırdıktan sonra cevap verdiği zaman, kuşun sesini taklit eder ve "Gağag gag! Kam ay!" diye bağırır.

MAY ENE

' M K . I büyük kuşun taşımalarının ne kadar zor olduğunu göstermek İçin boynunu bükerek. Radlov'un sözünü ettiği "Markut", göze görünmez ve kötü ruhları korkutmak için çağılır. Bu kuşu ancak belli insanlar görebilir.

Meut samanlarının davullarında yer alan resimlerden biri de "UT - n kuşu Bay MÖrküt" adında büyük kartal görünümlü bir kuştur. Böy- **U-i-i-** Altay-Sayan şamanlarının dünya görüşünde kamlık zamanı ulu Ül- ' • I M * yoldaşlık yapan nur yüzlü kuşun adı da "Merküt" olmuştur,

Bu mitolojik "Merküt" kuşu. Sibiry'a'dan çok uzaklarda, aynı etnik-kültürel sistemin binlerce kilometre uzağında yaşayan başka bir gele- **iM-glnde** -Anadolu'nun yanm göçeri, yan göçebe Yörüklerinin dilinde- ll - aklan koruyan hayalî bir varlık şeklini almıştır. "Merküt" (Markut) I rıyla Türkmenlerdeki "Burkut Baba" adı arasında da mitolojik anlam .-, 'MiKİan derin bir bağ vardır, (bale Burkut Baba)

MAY ENE: Kazak Türkçesinde "Umay Ana"nın adının, "May Ana" ver- • Jyonuyla birlikte kullanılan diğer bir şekli. Bu. Şor Türklerinin görüşüne g İre, çocukları koruyan "May İçe" adlı ruhun kendisidir. Kazakistan'ın Utii bölgelerinde Umay'a aynı zamanda "May Eulie" adıyla yakan nar. »madaki "Eulie" sözcüğü, Azerbaycan 'evliya" sözcüğüyle aynı olup, l" ırıyuaı ruh anlamına gelir. "İye" de "İççi" İle aynı anlamdadır ve mo- tiün Türk mitolojisindeki yerini anlama bakımından büyük önem taşır.

Al taylara göre bir evde körpe çocuklar varsa, onları kuruyan görün- 11 M / I hayırsever ruh "May Ene" de oradadır. Aİtayların inanışına göre Mıy Ene", kırk başlı bir kadın varlıktır. Teleutlar ise "May Ene"yi gü- müş saçlı genç bir kadın gibi betimlerlerdi. Çocuğun beşiğinin başına l < 1 mhun beyaz kumaştan bir resmî, bir de okla yay asılırdı. İnanışa gö- re May Ene", bu yay-ok ile yeni doğmuş çocuğu acıklı ruhlardan ko- **mutu**. "May Ene" dedikleri bir kumaş parçasını oka bağlıyorlardı. Ço- 1 uk sağ salım büyüdüğünde, bu "May Ene" denilen askıyı dıger çocu- ftun beşiğine asarlardı. Ama çocuk ölürse, bu kumaş parçasını yakıp, vtini başka bir parça koyarlardı.

Efsaneye göre "May Ene", evini havada kurar ve hiç yere inmeden (. **(Kuklanmı** orada dünyaya getirir. Rus hikayelerindeki "Kamayun" ve KırRizlardaki "Kumay". "Kumayık"ın, Hint-Iran mitolojisindeki "Hu-

MEHRİKAN

may", "Hamayun"dan geldiği fikri de Türk mitolojisindeki Umay "in bu kadar yayılma sebebiyle çelişki oluşturur ve motifin içeriğine bir açıklık kazandırmaz, {bak: Umay)

MEHRİKAN: Türk mitolojik düşünce sistemi çerçevesinde yapılan ve emik-kültürel geleneklerdeki en büyük iki bayramdan biri. Eski adı Mahsul Bayramıydı. Türk halkları arasında değişik adlarla bilinen bu bayramın, Bahar Bayram'ı kadar eski olduğu söylenir. Ortaçağ yazarları. Mehrikan Bayramı'nın oluşumundan ve onunla bağlı âdet ve geleneklerden geniş bir şekilde bahsetmişler.

Mehrikan-Mihrican Bayramı, bağ, bahçenin yaprak dökümü zamanına denk gecligi için bazı kaynaklarda adına "Hazan Bayramı" şeklinde de rastlanır. Ürün toplama işi bittiği zamanlarda, sonbaharın başında yapılan bu bayram, eski Azerbaycan'da Nevruz Bayramı kadar büyük ve tantanalı yapılırdı. Dügünler de gelenek olarak bu dönemlere denk getirilirdi.

Metinlerde adı "Mehrikan-Mihrican" şeklinde yazılan bu bayram, Zerdüştlük takvimindeki Mitra (Güneş) ile ilişkilidir. Bu adın Türk uygarlıklarına başka sistemlerden geçtiği açıktır. Ancak Çin kaynaklarında Hunlarda da böyle bir bayram olduğuna ve Yer Ruhuna kurban vermek için ibadet yerlerine geldiklerine dair bilgiler var. Araştırmacılara göre bu bayram sonbaharda, geceyle gündüzün aynı olduğu zamanda yapılırdı. Bayram zamanı oyunlar oynanırdı. Birkaç gün devam eden "Mehrikan" bayramında yapılan âyinler, onu Ulu Yer Anaya olan inanaşla ilişkilendirmektedir.

MEJJK: (bak: İye; Evliya)

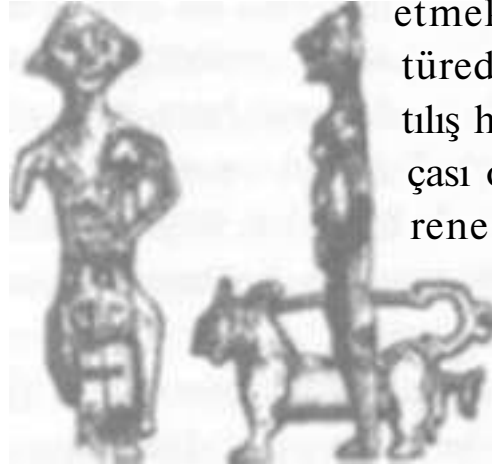
MİSTAN: Kırgıların demonolojik görüşlerinde "Maştan Kempir" adında demonolojik bir motife rastlanır. İnanaşa göre O, ihtiyar bir kadın görünümündedir. Çirkin suratlı bir küp kansı olan "Mıstan Kempir", insanların kanını topuklarından emer ve yeraltı dünyasında esir olarak sakladığı insanları yer. Mitolojik anlam itibarıyla O. "jelmoguz Kempir" in aynısıdır.

"MLstan Kempir" Kırgızların İslâm öncesi inanışlarıyla bağlı olan Mite" motifine çok yakındır. Köken itibariyle de Ulu Ana motifine ilintilidir. O. mitolojik bir varlık gibi daha çok sihirli hikayelerde korunup kılınıştır.

Türklerle tarihsel-kültürel ilişkileri olan halklardan bazısında. "Bistan" .Klinda bir motife rastlanır Ağzından alevler çıkaran bir ejderha görünümünde düşünülen bu varlığın adından, çocukları korkutmak için yararlanılırdı, (bak: Jelmoguz)

MİT: Gerçekliğin, eski kültürlerde sembolik-motifli şeklinde bilinen tek .»tıklaması. Çağdaş insanın teknolojiden doğan korkulan sürekli artar. Bu insanın düşünce tarzıyla kıyaslanırsa, doğa yasalanna uymanın, doğayı prensip olarak kabul etmenin ve ondan öğrenmenin ön planda olduğu mitolojik çağın düşüncesi, etnik-kültürde geleneği oluşturan karışık bir yanın sistem gibidir. Dünyanın mitolojik olarak anlaşılması içerik itibariyle rasyonel değildir. Kültür bakımından insan uygarlığının ulaşmak istediği bir aşama sayılan mit. bu anlamda antropolojik bir olaydır ve sonraki çağların relessi-antropolojik görüşlerine de güçlü etki yapmıştır.

Etnik-kültürel gelenek çerçevesinde, insan davranışlarının bütün önemli örneklerini yaratan mit, mitolojik kültürün kendisi değil, onun köktend temelidir. En eski cemiyetlerdeki hakim kültürel şekil, mitlerdir. Mitsiz bir uygarlığın düşünülmesi, onu tüm anlamlardan mahrum

etmek demektir. Din düşüncesinin bile mitten türediğine dair görüşler vardır. Dünya ve yaratılış hakkındaki ilkel görüşlerin ayrılmaz bir parçası olan mit. düşüncede dünyayı kaostan evrene çevirip, onu bir bütün olarak kavrama

imkanı verir. Çünkü o. dünya ve yaratılış hakkında belli mecazi görüşler sistemidir ve bu anlamda mitin misyonu yaratılışla ilgilidir.

**Cöktürklerde Kullanılan
Mitolojik Tann Figürleri**

Manevi olanın bile maddî olarak kavranıldığı mit, bir metin türünden çok bilinç

MİT

---

sürecinin ta kendisidir. O, duygusallıklarla dolu mecazî düşünce tarzı olup, eski düşüncenin itici gücü olarak karşımıza çıkar. İlkçağ insanın yaratılışı, gerçek dünya ve doğa olaylarının nasıl kavranılacağı, ancak bu sürecin anlaşılmasıyla mümkün olur. Bir başka kaynağı da ritüeller olan mit, dünyada olup bitenleri açıklar. Temel görevi izah etmek değilse de en önemli özelliği, gerçekliğin doğrudan kavramlısı, duygusallık ve motiflik olan bu fenomen, dünyayı kavramanın eski bir tarzıdır. Dünyanın, yaratılışı ve doğanın mitolojik-sembolik kavranışıyla elde edilen verilerin bilimsel olduğu, sonraki dönemlerin araştırmalarında kanıtlanmıştır. Mitolojik çağı doğrudan anlama yeteneğine sahip olan insan, yaratılışın sırianni bilimsel verilere kıyasla daha derinden duyar ve bilir.

Mitolojinin karşılaştırmalı tarihsel şekilde incelenilmesi, başlıca mitolojik konu ve motiflerin farklı dünya halklarında tekrarlandığını, başka bir deyişle farklı halkların birbirinden habersiz aynı yoldan gidip aynı sembollerini kullandıkları gerçeğini ortaya çıkarır. Dünya dinlerinin araştırılması, onların da mitlerle dolu olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. A. F. Losev'e göre mit, ilkçağlarda inanç ve inanışla iç içe yoğrulmuştur. Onun yaratılışı korkudan kaynaklanmaz. Frezer'in "törenleri açıklayan ilkel bilim" olarak tanımladığı mit, tarihî olayların yansıması olmaktan da çok uzaktır. İlkel kültürlerin vazgeçilmez parçası olan mit, bir zamanlar düşünüldüğü gibi sözlerin ilk anlamlarının yitirilmesinden de kaynaklanmamıştır.

Karakterlerini, doğa üstü varlıkların oluşturduğu mit, bir mecaz da değildir. Ancak mit, mutlak bir gerçekliktir ve onda uydurma yoktur. Aslında bir enerji olup kararsız düşünceleri yansıtan mit, hem diakronik (geçmiş hakkında hikâyeler) hem de sinkronik (şimdi ve gelecek arasındaki ilişki) olmakla her iki durumu da içinde barındırır. Böylece mitin yardımıyla geçmiş, günümüz ve gelecek arasında bağlantı kurulur. Böylece nesillerin arasındaki manevî bağ sağlanır.

En eski çağların ilk mitleri doğal olarak yazıya dökülemedikleri için arkaik şekillerinin kavranılması da mümkün olmamıştır. Birçoklarının mecaz gördükleri mitler, etnografların verdiği bilgilere göre, evrimlerin ilk çağını yaşayan cemiyetlerde daha çok sözcük anlamında kavranıl-

mistir. Bilginin bir başlangıç şekli olan mit, cemiyet hayatı ve doğal ı toylar hakkında sinkretik bir görüştür. Yani mit. konuşulan bir tarihçe ı legil, yaşanılan bir tarihçedir. Mitte, insan uygarlığının ilk bilgileri ve ilk dini inanışları yansımasını bulur. Mitteki kavrayış anlayışı, geleneksel mi. ımyia anlaşılan bilgi kazanmak değil, bir dünya görüşüdür. Böylece M ıı konulannda, insanın kendi kendini kavrayışının çeşitli şekilleri, kendi ifadesini bulur. İlkel ve arkaik cemiyetler için varlığını kavrayış anlamında her şey demek olan mit, zamanın başlangıcındaki mutlak tarif ı • insan davranışının örneği olarak kabul edilirdi. Mitlerin, uykularla da < İdinden gelen bir ilişkisi vardır.

18. yüzyıl dilinde gerçekliğin dışına çıkan her şeye mit adı verilirdi. I' thofen'in mitte halkın hayatındaki olayların dinî inanışlar ışığındaki görüntüsünü görmesinden, psikanalitik ekolünün temsilcilerinin mitin İçeriğinde bilincin değişik hallerini görmelerine kadar farklı görüşler m»-voittur. Bu görüşlerden biri de mitin, bilinç altından gelen bir uy- ı lı uma. düşünce, motif, söz veya rivayet olduğudur. O, dinî inançla U- gili bir olay değildir. Ancak son derece farklı görüşlerin olmasına rağmen ve mit kuramlarının zengin tarihine rağmen mitin ne olduğu hakkıyla genel bir kanı yoktur. Aslında mitle ilgili ne kadar derin bilgiler - l< te edilirse bir o kadar da karmaşık sorunlar ortaya çıkmıştır. K. Levi Stross, "mitanlayış, düşüncemizin keyfimize bağlı birtürüdür" der.

Gerçekten de mitte, sık sık rbrmel mantığın yasaları ihlal edilir. Çünkü mitolojik düşüncenin kendine özgü mantığı vardır. Mitolojinin ölçülü ının dışında ve yanlış bakıldığında, uydurma, tür veya psikolojik fenomen gibi kabul edilen mit, aslında kendi kendini yaratan bir sistem gibi doğadaki genetik hanza mekanizmasını hatırlatır. Mitolojik görüşlerin zengin sembolizmi, eski toplulukları günümüzdeki topluluklardan ayıran en önemli işaretti.

Kozmogoni ile kozmolojinin çakıştığı mitler ve mitolojik görüşler, yaratılışın tüm özelliklerini içererek bütün olarak "mitolojik dünya modelinin temelini oluşturur. Bu model ise mitolojik metinler, arkaik yazılı edebî-kültürel abideler ve sanat eserlerinin temelini oluşturabilir. Bu metinler içerisinde, mitolojik rivayetler, sınamalar, yasaklar ve efsaneler, aslında mitle kanışık türlerdir. Ancak mit konulan, kesinlikle dağınık

MİT

değildir. Belli bir konu etrafında birleşen bilgi yüklü metinler silsilesidir. Dünya halklarındaki mit metinleri şekil yönünden aynı olup, kozmogonik mitler, etnogonik mitler ve takvim mitleri olarak ayrılmıştır. Araştırmalar, nitelik itibarıyla bu ayrışmanın inanç, tapınış ve törenleri yansıtan bütün mit metinlerini kapsadığını gösterir.

Bir tür olayı olmayan mitin kendi içinde birçok işlevi mevcuttur. Örneğin ateşin elde edilmesi veya ilk kaosu temsil eden ejderha veya devlerle mitolojik kahramanın mücadelesi gibi konular, evrensel nitelik taşır. Yani herhangi bir etnik-medenî sisteme özgü bir ifade değildir. Bu bakımdan da millî medenî sistemin araştırın İması nda önemli bir fonksiyon üstlenmeyebilir. Buna rağmen, her bir geleneğin içinde onu, başka geleneklerden ayıran mitolojik karakterler mevcuttur. İlk yapısallığın ifadesi olan mitin başlıca konusu, kaosun dağılıp evrenin oluşumu, dünyanın düzene girmesi ve yaratılışın tamamlanmasıdır. Onda olan ne varsa geçmiştir. Mitin işlevi ise tüm bunları izah etmektir. Bu anlamda, ilk yaratılış çağından bahseden mit. etiolojik İçerik taşır. O, dünyanın ve zamanın oluşmasını, büyük taşkınlı, kainatın sonunu, insan soyunun nasıl ortaya çıktığını, ölümü ve kültürel sayılan ne varsa hepsini açıklar.

Mitolojik bakımdan, mitlere mutlak gerçeğin sözcüklerle anlatımı şeklinde bakılır. Gerçekte de mitle dil arasında bir ilişki vardır ve bu ilişki kendini mecazi düşüncede gösterir. Bu mecaz, mitle dil arasındaki ilintiyi sağlar ve bu yüzden de mecazın kaynağı, bazen dilin oluşumuyla bazen de mitolojik hayalle ilintilendirilir. Şellinq, mitolojiyi dilin dfevi olarak görmüştür. Bir zamanlar sorun, dilin mitten önce yaratıldığı konusu olup mitin dilin bir ürünü olduğu kanısı hakimdi. Gerçekten de mit ve dil başlangıçta ayrılmaz bir ilişki içindelerdi.

Arkaik gelenekler açtırdan mitin gerçek gücü vardır ve onun gerçekliğine inanç, mitolojik karakterlerin gerçekte de varolduktan na dair inançta kendini gösterir. K. Levi Stross'a göre mit. geçmişi, günümüzü ve geleceği aynı oranda açıklar. Yani mit, içerdiği bütün versiyonlarla birlikte varolabilir. Değişimleri, mitin kendi nüvesini bir şekilde konar. Buna uygun olarak, her zaman bir mitten başka bir mit doğabilir. Her bir halk kendi mitolojik dünya görüşünü değişik yollarla yaşatmaktadır.

An. ,\U IHI süreç içinde onun ilk şekli tamamen bozulabilir ama ayırt < - 11. i 1>ın-leri her zaman kendini korur.

Mil. bir anlamda tannın sıradan ölümlülere yasak olan bilinmezler 11Onvası ile ilgili bilgileri şamanlar, kahinler, peygamberler veya diğer 11 a Urla insanlara ulaştırmasıdır. Mit metinlerinde korunan mitolojik iifiin y/>stergeleri İse görsel sanat örnekleri, mimari eserler, ptr ve . - .K gibi doğal unsurtar, semboller v.b. olabilir. Ondaki bilginin gerçeklik derecesi de yüksektir. Bu bilgiler, kültürde mevcut olan metinle- iin < legişiklik derecesinden kaynaklanır ve geleneğin en farklı seviyele- niHlf görülür. Geleneksel cemiyette bile bu metinler, dinsel-büyüsel inik kültürü örnekleri, efsane metinleri pareomiolojik yapılar ve benzeri metinlerdir.

İMİM sonraki çağların kültürlerinde ise bu bilgiler oldukça değişik metinlerde korunmuştur. Halk kültürü ve diğer edebî metinlerde mito- Hik l>ilgi bazen de dolaylı olarak korunabilir. Yani bu bilgi metnin ken- di K,inde değildir. Şiirsel dilin anlamsallığı bu bakımdan mitolojik sem- U illerle yüktü görünür. Böylece ilk dönemlerde bireyin ve toplumun • lı 11 ıya ve yaradılış hakkındaki tüm bilgi ihtiyacını karşılayan mitler, halk l 11hnünün kaynağıdır.

M. Eiizade'ye göre, mitin geleneksel anlamda en önemli işlevi, in- *-uı davranışlarının kalıplarını şekillendirmektir. Mit, genellikle insanla- nın davranış kuralları belirler. Toplumsal değerler sisteminin şartlandı- rın etkeni olarak kişiye, doğadan, cemiyetten ve kendi bireyselliğinden gelebilecek kriz anlarını rahat geçirebilmesi için yardım eder. Mitlerin dilinin, sembolleştirme potansiyeli yönünden oldukça güçlü olduğu, kendi kendini yaratan veya kendi kendini kuran sözel geleneğin doğa- Mnn araştırılmasıyla kanıtlanmıştır. Ancak başlangıçta onun içeriğinde, mecazdan ve soyut anlayışlardan eser yoktur.

Psikoanalitik toplumbilimlilerin temsikilerinin araştırmaları, geliş- miş cemiyetlerde kültürün hakim şekli olmaktan çıkan mit, istenilen halde yine de tamamen yok olmamış ve insan bilindnin bilinçaltı yapı- larında eski motif şeklinde yaşamaya devam ettiğini göstermiştir. Bu ise dünyanın mitolojik kavranışının, insan psikolojisi ve uygarlıkların ay- nılmaz parçası olduğundan kaynaklanır Mitler bu anlamda, sadece ya-

MİT ve DİN

zılsız geleneklerin, uzak geçmişten bugüne taşınan normal bir mirası veya kuru bir kalıntısı değildir. O, manevî hayatın bir parçası olmayıp, bütünlükte kültürün canına, kanına sinmiştir, (bak: Mitolojik Düşünce; Mitolojik Metin, Mitoloji)

MİT VE DİN: Mit genellikle, bir kültür şekli olarak ve mitoloji de bir bilim olarak dinden ayrılmaz. Dinle mit arasındaki derin bağıllık, her yerde kendini gösterir. Mitte dinin birbirinden ayrılması, mitolojik düşünceyle yaşayan bir topluluğun ruh hayatını anlama olanağını ortadan kaldırır. Çünkü cemiyetin gelişiminin ilk çağlarında, mitolojiyle din bir bütünlük içinde olup. etnik-kültürel düşünceye güç veren enerji kaynağı olarak birlikte hareket etmişlerdir. Kült sistemine bağlı olduğundan, her bir mit, içinde dinî İçerik de taşır. İnsan uygarlığında normal mantığın kurallanna en az uyan olay, mit ve din olayıdır. Mit ilk bakışta, birbirinden ayrı fikir ve düşüncelerden ibaret kaos görünümünü yaratabilir. İlâhi hikmet olağanüstü ve bilinç ötesidir. Onun için de sadece aklın ve zekanın gücüne dayanarak inanan gizli yönlerini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Ancak inanan bu gizli yönleri, sağlam bir zekayla da çelişki içinde değildir.

Dinin içinde hiç kuşkusuz, birbirini geçersiz kılan fikirler ve görüşler olabilir. Ancak her durumda din, bizi doğayla diyalog kurmaya ve ola-

***Kötü Ruhlan Kovan
Bir Uygur Savaşçısı***

ğanüstü güçlerle yakınlığı korumaya çağırır. Doğada mitin açıklayamayacağı veya herhangi bir şekilde aydınlık getiremeyeceği bir olay yoktur. Mit uydurma gibi görünür ancak buradaki uydurma bilinçaltında gerçekleşen bir süreçtir. Mitolojik düşüncede her zaman İnanç süreci İşler. Mitin gerçek temelini düşünce ve fi-kirden çok duygusal yön ve duygu yükü oluşturur. Mit ve il-

MET ve EDEBİYAT

kH dm. hiçbir zaman birbirlerinden ayrı iki oiaş gibi ağılanamazlar. İUmların hiçbirisi diğerinden ayrı olmamakla birlikte, aralarındaki bağıllık 111.111k kuralanyla açıklanamaz.

Mil ve İlkel din anlayışları arasındaki bağıllık, arkaik düşüncenin belileyk isidir. Bu, doğa oiaşlarında da olduğu gibi içeriden olan bir bağıllığın Burada ne varsa, parçalanamaz bir bütün halinde kavranılır. Parı ı ıLu arasında engeller varsa bile aşılmaz değıllerdir. Hatta onlardan bilinin diğerine olan geğış, evrimin gereğıdir. Burada durgun olan hiçbir yy yoktur. .

İler şey değışim içindedir. Her şey her an yeni bir şekle bürünür. A I K .ık bu değışimler sonsuz da değıldir. Mitolojik düşünce hayatın bulun şekillerini birbirine bağılı olarak götürür.

Mit, törenlerinden ayrı düşünülemez. Tören ise aslında dinin bir göstergesidir. Bu anlamda din ve mit arasında gözardı edilemeyecek İMI bağıllık vardır. Eski Türklerin dinî inanç sistemleri Tanrıçılık olarak kaimi edilmiştir. Onun için Türk mitolojisinin temeli de Tanrıçılığa dayanır.

Böylece mitolojik bilinçle dinî düşünce arasında önemli bir farklılık yoktur. Mit ezeli yaratılış çağında potansiyel din olarak ortaya gkmıştır.

MİT VE EDEBİYAT: Kültür, tarih boyunca oluşan mitolojik miras ile karşılıklı ilişkide olmuştur ve bu bakımdan edebiyat da bir istisna oluşturmaz. Mit. söz sanatının kaynağını oluşturur. Mitolojik inanışlar ve konular farklı halkların sözlü yaratıcılığının önemli bir bölümünü oluşturur. Sanatsal irade, mitolojik görüşlerle genetik bağ içindedir. Bu bakımdan halk kültürü, mitolojiyle edebiyat arasındaki bir aşama niteliğini taşır. Sihirler ve hayvanlar hakkındaki hikayelerin ilk kaynağını da mitler oluşturur. Sihirli hikayelerin içinde geçen birçok motif i s e inisiyasiya töreninden gelir. Ancak arkaik aşamada herhangi bir irade veya sanatsal düşünceden bahsetmek mümkün olmaz. Herhalde bu aşamada bütün toplumsal bilinç, bilinçaltı-sanatsal tipli, yani şiirsel mitolojik Özellikli bir düşünce tipi olmuştur.

Edebî konuların temelinde de mitolojik motifler bulunur. Edebiyatın bütün tarihi boyunca, mitolojiden gelen konulara ve motiflere rastlanır. Aradan yüzyıllar geçse de sürekli gel işen-değışen edebi gelenekte.

MİT ve EDEBİYAT

yeni bünindügü anlamlara bakılmaksızın yasayan, belli mitolojik konular ve objeler vardır. Mit edebiyatın kendisini iradede en önemli bölümdür.

Edebiyatla mitolojinin karşılıklı ilişkisi, iki şekilde oluşur: BİRİNDİ ŞEKİL, doğrudandır. Bu ilişki, mitin edebiyata "akıp gelmesi" şeklinde kendini gösterir. Yani. mitolojik konulu metinler, doğrudan edebî metinlerin konusunu oluşturur. İKİNDİ İLİŞKİ ise dolaylı ilişkidir. Bu durumda mitle edebiyatın ilişkisi, güzel sanatlar, kutsal âyinler ve benzeri araçlarla gerçekleşir.

Mitoloji ve edebiyat, dünyanın birbirinden oldukça farklı iki görüntüsünü verir. Örneğin, başlangıç ve son anlayışları, mit için bir arada düşünülemez ve çakışmaz. Yazılı edebiyat içinse aynı şey geçerli değildir. Yazıya kadar olan çağların kültürüne, mitolojik bilinç hakimdi. Eski Yunan şairleri, mitleri aklın kanunlarına uygun bir sisteme sokmak için çok çaba göstermişlerdi. Mitolojik dünya görüşü ise Yunan trajedisinin şekillendiği çağda bile etkisiz kalmadı ve mitolojik konulardan yararlanılma şeklinde kendini gösterdi.

Mitle ilişkilerin yeni şekli. Roma şiirinde kendini bulur ve tanrısal vergili mitleri, tarihin felsefi anlayışıyla bağlar. Ovidi ise tam tersini yaparak, mitolojiyi dinsel içeriğinden anındır. Edebiyatla mitin karşılıklı ilişkisi bakımından son yüzyılların edebî metinleri de oldukça zengindir. Örneğin. 18. yüzyılın irfan karışımı edebiyatının temsilcileri, hikâyelerinin oluşumunda mitolojik konulardan daha çok yararlandılar. Ancak ona tamamıyla yeni felsefi anlamlar yüklediler.

Mitolojiden. İndi'den, Kuran'dan ve Budizm'den gelen geleneksel konular 18. yüzyıl öncesine kadar, batı edebiyatında hakim konumda olup. edebî metinlerin temelini oluşturdu. Doğuda ise bu olaya çok sonraları rastlanmaktadır. Mitolojik inançların gizlilik ve kutsallığını yitirmesi ve mitlerin geniş açıklamalara maruz kalması, onlara sanatsal göstergeler sisteminin unsurları olma yolunu açtı. 19. yüzyılda özellikle Alman, belirti ölçüde de İngiliz Romantizm'i antik. Hristiyan ve doğu mitolojilerine büyük ilgi göstermeye başladı. Bu yüzyılın sonlarında ise felsefe ve güzel sanatlarda. Modernist akımlar bu mitolojilere olan merakı hat sayfaya çıkardı. R. Wagner'in müziği, Nietzsche'nin "Hayat Felsefe-

MIT ve EDEBIYAT

»I V \ol< ıvyov'un dinî felsefesi. Sembolizm ve Neo Romantizm, bu
inin lininleridir. Mitin ilk felsefesi ise Şelling tarafından bu dönem
1. 4u>nınlur. Mit ve edebiyat ilişkileri bakımından 19. yüzyılın Rus
. *K -1 »yalı örneklerinden olan N. Gogol'un "Vry" hikâyesi Örnek sayla
1 -un 1 itigu Slav mitolojisindeki "Vry" motifi hakkında Ukraynalılar ara-
ndı 19. yüzyıla kadar korunan efsane, adı geçen bu eserle sanatsal
1. iri «fy.ımın bir parçası olmuştur.

A/nİMycan yazartanndan olan E. Hakverdiyev. 20. yüzyılın ilk yılın-
.1, v.»/«lğı "Peri Cadu" trajedisinde de mitten yararlanarak, esere peri.
İİİİ »k-rviş ve cin gibi mitolojik kökenli motifler dahil etmiştir.

Aılık 20. yüzyıl dünya edebiyatında, mitolojik konu ve unsuriann-
.1,ın geniş bir şekilde yararlanılıyor. Ancak bu yüzyılın mitolojik roman-
UİHHU. eski mitolojik ihtirastan eser kalmamıştır. Bu dönemde, mrtolo-
liniu etkisi, şiirde Eliot. Yets, Paund; d ram ada Khodel, Anuy. Jirodu.
. . . . I ve özellikle de hikaye ve romanda T. Mann. Coys. Kirş. Friş, Mer-
iil K.u|x*nter, Asturais. Markez ve Bulgakov gibi isimlerde kendini
tetir. Bunun yanısıra "roman-mit" türü ortaya gkar.

Latin Amerika ve Afrika sanatglannın yaratıcılığında gerçekleşen
<,«<İa> Modemizm. buralarda yaşamakta olan halk kültürü gelenekie-
rtyte hır arada yaşamaktadır. Bu olanaktan mahrum olan Avrupa ve Ku-
/•y Amerika yazarları. sadece antik ve bibüya konulanndan yararlan-
l>hy<xlar ve bu anlamda mitolojik metinleri efsane metinlerin içinde
y.ı>ıtıyorlar. T. Mann ve C. Coys bu edebiyatın klasikJerindendir.

Dilbilimcileri. C. Coys'un "Uliss" eserinde kahramanın Dublin sokak-
LuiİKla başına gelenterie. bazı halkların ata-kahramanları hakkında olan
miok>jik metinler arasında yapısal benzerlik görmektedirler. Coys'dan
laikli olarak T. Mann. "Sihirli Dag" adlı eserinde sırf mitolojik değil.
Ayinsel modellerden de yararlanmıştır. F. Kafka'nın yaratıcılığında İse
ys leneksel mitolojik metinler agk bir şekilde değil, ters çevrilmiş halde
kullanılır. 20. yüzyılın modernist edebiyatı, genellikle, gerçekliğin resmî
olan miti ters çevirir. G. G. Markuez'ın "Yüzyıllık Yalnızlık" romanı ise
mitoloji ve halk kültürüyle kaynaşp kansan bir eserdir.

Mitolojik motifler ve dünyanın mitolojik mantıkla kavranması, biraz
farklı olarak Sovyet edebiyatında da kullanılmıştır. C. Aytmatov'un

MİT ve EFSANE

"Gün Var Asra Beraber" ve "Cellat Kötüydü" eserleri, M. Bulgakov'un eserleriyle birlikte bu dönemin belirgin örneklerinden sayılabilirler. Azerbaycan edebiyatında Y. Samedoğlunun "Cinayet Günü" romanı, mitolojik katlan ve canlandırdığı talih mitolojisiyle dikkat çeker. Isa Mugganna Hüseyinov'un "Mahşer" romanı büyük çağda mitolojik unsurlar içerir.

Mit ve edebiyatın problemlerini araştıran geçmiş Sovyetlerin mitolojik bilimcilerinden olan O. Freydenberg, mitin, antik edebiyatın farklı konu ve tarzlara dönüşme süredni anlatmıştır. A. Losev ise daha çok antik unsurlar arasında, güzel sanattann gelişiminde mitin oynadığı rolü ortaya çıkarmıştır. Bu konular, 1960-70 yılları arasında yazılmış Y. Meletinski, V. Ivanov, V. Toporov, S. Averinsev, Y. Lotman ve benzeri yazarların eserlerinde de işlenmiştir, (bak: Neomitolojik Düşünce)

MİT VE EFSANE: Kahramanlık efsanelerinin en önemli kaynağı mitlerdir. Efsanenin en eski tipi, ilk atalar ve kültürel kahramanlar hakkında yazılan mitolojik hikâyelerdir. Yani, efsane ilk aşamasında, mitolojik zeminde oluştuğu için, içerik itibarıyla mitin bir şeklidir. Evrensel modeli koruyan arkaik efsanelerdeki kahraman motifleri, mitolojik kaynaklı olup, ilk ata ve kültürel kahraman tipleriyle genetik bağlantı içindedirler. Bunun için de efsane, mitolojik dünya görüşüne çok yakındır ve mitolojik görüşlerin oluşumu zamanında da destan ve efsaneye başvurulur. Bu yakınlık kuşkusuz her koşulda aynı özellik taşımaz.

Mitoloji üzerinde çalışan bilim adamlarının vardığı sonuca göre, kozmogonik ve etnogonik mitlerle kahramanlık efsaneleri arasında aynı denecek kadar bir yakınlık vardır. Şamanizmle de bağlanan tören içerikli efsaneler de genellikle takvim mitleri üzerinde oluşmuştur.

Mite kıyasla, efsanenin şiirsel yapısı da farklıdır. Atlı göçebe bir ırk için destan, onun hayal kaynağı ve gücünü artıran en önemli etkidir. Türk efsanesi bu anlamda uygarlığın en üst katlannda konumlanmıştır. Bu efsanelerde toplanan tarihî bilgilerle birlikte, mitolojik bilgi, efsanevi anlatıcılık kültürünün kendi yasaları çerçevesindedir. Buradaki destan, tarih değil, sadece sanatsal bir kaynaktır.

Türk destan kültürel geleneğinin doğu kolunu oluşturan Altay, Tu-

MİT ve EFSANE

• Vakur, Şor, Hakas ve benzer soyların destanları arkaik tipli destan-
Uıdıı Burada şaman mitolojisi ve dünya görüşünden gelen unsurlar
yn/evdedlr. Türk destan geleneğinin batı kolunu oluşturan Oğuz, Kıp-
ini. w Kartuklarda ise daha alt kanardadır. Çok eski çağlarda bu des-
ı u <1 " • ıvlarda okunurdu ve avlann uğurlu geçmesi için koruyucu ruhla-
n memnun etmeyi amaçlıyordu. Kuday, Ülgen, Erlik, Gök şamanı Kız-
ı uı I Hu şaman Ruhlan ve Ulu Toyon gibi mitolojik motifler, bu destan-
....M laiml karakterleridirler. Bu anlamda "Gök Oğlu"yla şeytanî güçle-
ılın vı-1 vrenle kaosun zıtlığı, mitolojik özellik taşır. Ersane kahramanının
ı.i'-vı. araa şamanın işlevine yakındır. İlk insan ve ilk ata olan bu kahra-
n ı M ı her üç dünyada (yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı) da istediği gibi do-
i ı ıblılr. Gök ruhlanya agkça ilişki kurabilir. O. kaderin hükmüne bo-
yun eğmez ve şeytanlarla savaşıır. Ölüp-dirilme kavramının, şaman mi-
|ı (fisinde olduğu kadar güçlü yer aldığı bu destanlarda, ölümle hayat
arasındaki sınır neredeyse silinir. Burada büyü gücü ve şeytanî görüşler
en önemli yeri tutar. Tüm bu yönleriyle bu destanlar sihirli hikâyelere
«İ hikça yakındırlar.

Batı Türklerinin destan lan nın mit ve törenlerle bağlılığı üst katlarda
ki .ılınmaktadır. Doğu Türk destan tiplerindeki kılık değiştirme, büyü-
gl ı, sahibi olma. ölüp-dirilme, kötü ruhlarla çarpışma ve benzeri mito-
l< >ık unsurlar da batı Türk destan tipinde yoktur veya hissedilmeyecek
kadar azdır. Törenselle-mitolojik unsurlannın alt katlarda korunduğu bu
destanlar, ilâhî unsurian koruyamaması nedeniyle daha çok etnik özel-
likler taşır.

Örneğin, Oğuznameler Oğuz ilinin salnamesi gibi şölen, düğün ve
şenlik törenlerinde okunarak ırkın istek ve duygulannı yüksekte tutma-
yı amaçlıyordu. Ancak şamanlann ve bahşılann hastalan tedavi etmesi
gibi etnografik veriler, batı destanının da İlk çağlarda mitolojik-törenselle
ö/ellik taşıdığını gösteriyor. Doğu geleneğindeki mitolojik özellikli zıt-
lıklann yerini ise burada artık etnik zıtlıklar alır.

Böylece Türk destanlarının yapısal-anlamsal özellikleri arasında, mi-
lin tuttuğu yer bakımından, ister arkaik batı, isterse klasik doğu destan
kollan kendini gösterir.

MİT ve HİKAYE

MİT VE HİKAYE: Hikaye ile mit anlayışları arasındaki sınırın belirlenmesi, teori ve pratik açısından da önemli sayılır. Teorik bakımdan önemlidir çünkü: bu, sinkretik tabiatlı ilkel uygarlık sorunuyla doğrudan bağlı bir konudur. Pratik bakımdan ise eski uygarlıklarda hikayelerin, mite ve mitolojik rivayetlerle derin bağlılığına yöneliktir.

İlkel halk kültürü çerçevesinde mitle hikayenin sınırlarının belirlenmesi oldukça zordur. Bu zorluk, mitoloji hakkındaki çeşitli yazılarda defalarca söylenilmiştir. Çünkü bu ikisi bazen, o kadar üst üste gelir ki etnografide de halk kültüründe de sadece hikaye olarak adlandırılabilir. Bu metinler için önemli olan, taşıdıkları toplumsal işlevdir. V. Propp, içeriğinde mitle bağlı olduğu için sihirli hikayeleri mitolojik olarak görüyor. Bazıları ise miti, hikayenin değişmiş şekli olarak görmektedir. Ben araştırmacılar da ilkel zamanların tüm hikayelerini mit sayarlar.

Böylece ortada bir terim karmaşası var ve bu karmaşa da aslında, mitlerle en eski hikâyelerin yakınlığından kaynaklanır. İlkel halk kültüründen bahsedildiği zaman, bu iki farklı anlayışın karşılaştırması ise genellikle yanlıştır. Çünkü mitin kendisi, doğası itibarıyla ne kadar bir hikâye şekline sokulsa da ondaki hikâyeliliğin belirli ölçüleri vardır. Mit, dünya görüşüyle bağlı bir olaydır ve en önemli işlevi açıklamaktır. Hikaye ise anlatıcılık kültürüyle bağlıdır ve doğrudan hikâye veya efsane anlatımıyla ilgilidir.

Halk kültürü (halk bilimi) konusu bir bilim olarak ortaya çıkmaya başladığı zamandan beri. mite hikâyeden farklı kılan gerçek kriterlerin belirlenmesi önem kazanmıştır. "Mitoloji Mektebi" temsilcilerinden tutun, "Neo Mitoloji Mektebi'nin temsilcilerine kadar çok sayıda araştırmacı bu konuyla ilgili görüş bildirmiş ve bazı durumlarda halk kültürünün özellikleri hiç dikkate alınmayarak, edebiyat bilgisi ölçüleri içerisinde sorunun çözümüne çalışmışlardır. Bundan başka, mitle hikâye arasındaki ilişkiler "gerçek-uydurma", "dinsel-dinsel olmayan" şeklinde karşılaştırmalarla da açıklanmaya çalışılmıştır.

Hikâyenin motifleri, çok eski-lerde arkaik çağının mitolojik dü-

MİT ve HİKÂYE

,....." Unlanır. Çok sayıda hikaye motifi, kendi yorumunu sadıve j| mitolojik anlamı ışığında bulabilir. Sihirli hikayelerin birçoğunun ....1. inisiasiya ve geçiş törenleri yatar. Kültürel kahramanlar hak- '... 1 .11 mitler, hikâyelerin önemli bir bölümünün oluşumunda etkin rol • V " " " > " " Hayvanlar hakkındaki sihirli hikâyelerde ise hayvan biçim d uMnın 1/k-ri agk bir şekilde görünür.

Mm hikâyeden ayıran başlıca özellikleri: törensel değeri, gizliliği, 1 1.1 ülığı, gerçekmiş gibi kavranılması oluşturuyor. Efsanevî halk kültü- MHMH m (»nemli tünelerinden olan hikayeye, şiirsel yapısı ftibariyle. ne- n 11ryv tüm dünya halklarında benzer şekillerdedir. Dinsel büyü işlevi layyan hikâyenin beslendiği kaynak ise geçiş törenleriyle birlikte çeşitli ... imimle olmuştur. Hikaye harmanının işlevleri, onun şaman çizgile- ini «İr ortaya çıkarır. Hikâyelerin millî özellikleri, taşıdıktan mitolojik ka- 1 11'ini1-1 v«- görüşlerle ilgilidir. Mitolojik İnançlar, hikâyede tersine dö- ... 1.11n Örneğin, tarihsel olarak öldürülmüş biri. hikâyelerde sanatsal tuiUtımın kurallarına uygun hale getirilip öldüren hâline çevrilebilir. Mi- ti *Ati* nık dünya görünümüyle aktüel insanların arasındaki bağların kop- ması. İir yerlerde hikâyeyi yaratır.

lartışrnanın başka bir konusu ise mitin âyinsellikte olan bağlılığının, mutlak özellik taşıyıp taşıyamamasıdır. Neo mitoloji araştırmacı lan mitte. *u* mtın yansımasını ve hatta belli bir ölçüde onun bir parçasını görürler. İli unın için de mitin tÖreseUikten ayrılmasını. onun hikâyeye çevrilmesi yolunda ilk şart sayıyorlar.

i i Tensei özellik taşımayan mitler de yok değildir. Ancak tören kay- naklı olan. kutsal törenin yorumunu verip içeriğini açıklayan mitlerin ıvmkte bağlılıktan nın kopması, onların hikâyeye çevrilmesi İçin ilk adımdır. Mftlerdeki yasakların giderek ortadan kaJdmlması. onu dinle- yenlerin arasına kadınların ve çocukların da dahil olması ve daha eğ- kiKİirid olabilmesi için bazı aynnnlar eklenmesiyle gerçekleşir. Bu da mitin dinsel-kutsal içeriğinden srynİması için atılacak en önemli adımdır. Gizlilik ve dinsel değerlerini yitirmesi, mitin hikâyeye dönüşmesi için gereken ortamı hazırlar. Gizliliğini ve kutsallığını yitirerek, dinsel olmayan içeriklere bürünmesi. anlatılanlara olan inanç gücünü de zayıfla- tır. Daha sonra eğlenceli olması için anlatıcı, kendi hayal gücünün ürü-

MİT ve HİKÂYE

---

nü olan unsurlar ilave eder. Sonuç olarak anlatılanlar, artık "yaratılış çağının gerçek kutsal tarihi" veya gerçekte yaşanmış olan "aziz geçmişimiz" değildir.

Tüm bunlara rağmen, kutsallığını yitirmiş mit, hâlâ hikâye demek değildir. Mitin en önemli özelliği yaratılış çağında ortaya çıkanlarla bağlantıdır. O. içerik itibarıyla ırksal işlev taşır. O. mitolojik çağın ilk yaratılışı, dünyanın oluşumu, gökyüzünün yerden ayrılmış ve ateşin bulunması gibi olayları açıklar. Mitolojik zaman ve etioloji, kınılmaz bağlarla birbirine bağlıdır. Buradaki her bir olay, kozmogonik özellikte olup, dünyanın merkezine dayanan ırkın hayatıyla ilgilidir.

Hikâyelerde ise durum farklıdır, örneğin, ateşin çalınması, kahramanın kişisel talihi ile bağlantılıdır ve herhangi bir evrensel özellik taşımaz. Mitte tüm bunlar kültürel kahramanın gücüyle gerçekleşirken, hikâyede hayvan biçimci varlığın gücüyle olur. Mitolojik kökenli olma olayı, hikâyelerde anormal şekilde doğma olayına dönüşür. Hikâye kahramanı, büyülü güce, inisiyasyon töreninden geçerek ve ruhların koruyuculukları sayesinde kavuşur. Yeri geldiğinde de bu güçten mahrum edilebilir. Ancak böyle bir özellik, mitolojik kahramanın doğasıdır.

Hikâyedeki fanteziyle, bazı inanışlar arasında yaşanan aynılık, sihirli hikâyelerin klasik şeklini oluşturur. Örneğin, hikâyedeki mitolojik varlıklar, herhangi bir İnanışın izini yaşatan mitolojik rivayetlerdeki varlıklardan farklıdır. Mitteki temel konu İnisiyasyon töreniyle ilgilidir.

Hangi metnin mit, hangisinin hikâye olduğunu anlamak bazen zor olur. Birbirine oldukça yakın içerikteki metinler ise farklı ırklarda farklı şekillerde yorumlanabilir. Bu anlamda hayvan kılığında olan varlıklarla ilgili metinler daha belirgindir. Onda ırksal karakter tam olarak belli olmadığından, o ırkın nüvesiye ne derece bağlı olduğunu kestirmek zordur.

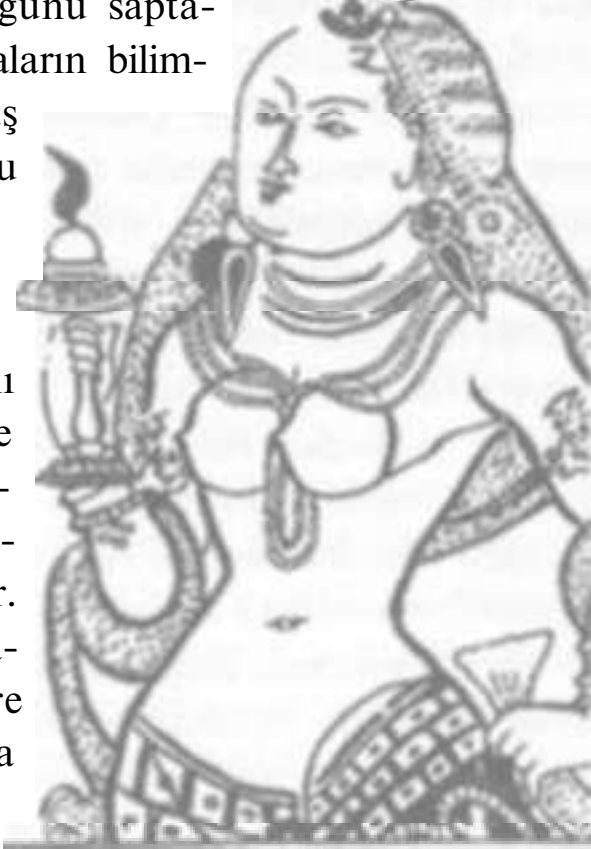
Genellikle arkaik halk kültürü çerçevesinde mitolojik yapı itibarıyla mit ve hikâye arasındaki ilişki belirsizlik içerisinde. Çok sayıda metin, hem mit hem de hikâyenin işlevlerini taşır ve evreni aynı ölçüde açıklar. Tüm bunlar, ilkel mit- hikâyelerin analiz yöntemlerini oluşturmasını zorunlu kılıyor. Ayinsel törenlerle bağlantısı ve gizli, kutsal ve dinsel içe-

MİT ve RİTÜEL

ilk ı.r.,ıtnası. mitin başlıca özelliğidir. Karakterlerin mitolojik özellik taşı-
mı.«I.m. bit metnin türünü belirlemeye yetmez.

Mit. kendine İnana talep eder. Ancak buradaki gerçekliğe inanç
..lıyı, ruhsal olmaktan çok, tarihsel özellik taşır. Mitin anlattı klan na
ıkkUM m kalmadığı, mitolojik kahramanların yerini normal insanların tut-
tuftu ve ırksal özelliklerin kaybolduğu bir dönemde, onun sihirli
lOkayeye dönüşmesi İçin ilk şartlar oluşmuş demektir. Bu anlamda
hikayenin başlıca kaynağını da mit oluşturmuştur denilebilir. Onun için
mu hikayenin, hikaye ise mitin köklerine gitmek için anahtar rol oyna-
yabilir Hikaye ve mit ilişkisinin belirlenmesinde mitolojik rivayetler de
«lıorrlı kaynaklar sayılırlar. Ancak bu sorun tam olarak aydınlığa kavuş-
muş değildir.

MİT VE RİTÜEL (ÂYİN): Mit ve tören, eski kültürlerde işlevsel ve yapı-
•»I olarak bir bütünlük içindelerdi. Mitolojik dünya görüşü, kendi irade-
•Ul sadece teorik olarak değil, pratik olarak da ayin-
ıı »tenlerde bulurdu. Mitoloji araştırmacı lan, mitin mi /g
yoksa "ritüer'in ml dalıa önce olduğunu saptı-
ııııııya çalışıyorlar. Ancak bu araştırmaların bilim-
vı dayanağı olmadığından, çağdaş
kültürde mitle "ritüel"ın birincil sorunu
t.un olarak belirlenemiyor. Bu yö-
nüyle bir ölçüde ünlü. "tavuk mu
(inceydi, yumurta mı?" sorununu
hatırlatıyor. Tören kendi açıklamasını
tabii ki mitte bulabilir. Bu yüzden de
ilkel toplulukların gözünde mit. ger-
çek canlılık olup, "ritüel" kanalıyla ge-
k-neğın dayanıklılığını destekliyor.
Adı. en eski ve ilk mitolojik yapı ola-
rak gören bazı araştırmacılara göre
mit. ad ve motif gibi "ritüeTden daha
eskidir ve onu doğurandır. Mitolo-
jik konu da "ritüel"ın kendisini açık-

Kandil Tutan Bir Uyghur Tannçası

MİT ve TARİH

lar. Din tarihçilerine göre, inanışlar gibi, ritüel-törenler de kültürün nüvesini oluştururlar.

Mitle ritüel arasındaki derin bağlılık, belli âyin-törenlerin açıklamasını veren "tören m ineri" anlayışında kendini gösterir.

Farklı mitolojik görüş ve inanışlar, âyin-törenlerde yaşamaya devam edebilir. Mitle ritüelin bağlılığı, kendini bir de ritüei-âyin özellikli mitolojik inanışlarda gösterir. Halk kültürü motifleri de ritüeller ve onlarla bağlı mitlerin izlerini taşırlar.

Tüm dln-büyü İçerikli ritüelin temelini oluşturacak unsurlar mitte mevcuttur. Mit, ritüelin anlamı gibi, onun ayrılmaz bir unsurudur. Ancak bu bağlılık çift yönlü olmayabilir. Dünyanın, insanın ve doğal unsurların yaratılmasryia ilgili ritüellerle bağlı olamayan çok sayıda mit vardır. Bununla birlikte ilk insan birliğinin davranış tipini belirleyen bilgiler kümesi gibi, mitin rol oynamadığı ritüel yoktur. Bu anlamda ritüel ile karşılıklı bağlılıkta olan mit, onun kaynaklarından birini oluşturarak, herhangi bir dinin ayrılmaz parçasına çevrilir, (bak: Mit; Ritüel)

MİT VE TARİH: Mitler hiçbir zaman ölmez ve her bir ırk. kendi mitolojik dünya görüşünü değişik yollarla yaşatmaktadır. Bu yollardan biri mitlerin tarihî gerçekler içererek halk hikâyelerine çevrilmesinden İbaretir. Tarihî rivayetler mitle tarih arasındaki ilişkinin ifade şekillerinden biridir. Eski uygarlıklarda, mitolojik içerikli kaynaklar, tarihî kaynakların yerini doldurur. Şiirsel mitolojik gelenek, sonraki çağlarda bile, tarih bilincinin oluşumu bakımından büyük önem taşır. Antik Yunan yazarlarından olan Herodot. Fukidid ve Polibi zamanın dönemsel ligi kavramından yola çıkıyorlar. Aristotes, Tarih'in Atası" bilinen Herodot'u "mitolog" olarak adlandırıyor.

Tarih bilincinin iradesi olan eserlerin oluştuğu ilk zamanlarda, bu eserlerde evrenbilimi anlayışı ve şiirsel mitoloji hakimdi. Hatta ilk coğrafi konulu eserlere, evrensel mekânın tanımıyla başlanıyor. Ancak tarih de başlangıca itibariyle evrenbilime bağlanmakla kalmayıp, belli bir dönem evrensel düşüncenin devamıymış gibi ortaya çıkıyor. Bu yüzden de mitlerle tarihî rivayetler arasındaki sınırlar, bazen netleşemiyor. Doğanın ritminden kopan tarih blllnd, ilk insan grupları ile yaşayan in-

MİTE

san gruptannı bir araya getirir. Tarih geleneğinin binasını kuran ilk atalar motifleri de mittten kalmadır. Ne olursa olsun, bütün tarihî gerçeklikler, nihiyetinde hazır mitolojik kalıpiannın ölçülerine sığdın labtl ir. Çünkü •İemin de birbiriyle genetik bağı vardır. Yani. mitolojik dünya görüşü- »ün değişik yollarla yaşadığının bir başka yolu da tarihî gerçekleri içe- im mitlerin halk hikayelerine çevrilmesidir. Millî mitoloji etnik-kültürel y.Heneginin tüm alanlarıyla yakından bağlı olduğu gibi, tarihle de sıkı Ur İlişki içindedir. Tarihî bilinç ve millî tarih geleneği, ilk çağlarda bü- tünlülle mitolojik mirasın üzerinde yükselir. Sonraki zamanlarda da bu Uıolıhk zayıflamaz ancak en derinlerde korunduğuna göre, ilk bakışta Köze çarpmayabilir. Mitin tarihle ilişkisinin kendi Ölçütleri vardır. Bazen 1-lli bir etnik-cografl mekanla bağlı olarak cereyan eden tarihî süreçJe- rfn, mitlerle bağlı olduklarına İlişkin mitolojik görüşler ohjšabilir. Bu da mitle tarih arasındaki ilişkinin başka bir ifadesidir.

Mitolojik varlıklarla özdeşleşen motiflerin tarihinin, belli kişilerin ad- larıyla ilintilendirilmesi, sadece Türk kültürlerinde rastlanan ve rastlantı sayılabilecek bir olay değildir. Türk etnik-kültürel geleneğinde mit ve tarih bilinci arasındaki ilişkilerin araştırmırnası açısından mitolojik unsur- laria zengin olan "şecereleler" de oldukça değerli kaynaklardır.

MİTE: Kırgız halk kültüründe sık sık rastlanan şeytanî bir motif. Onun gerçekte de var olduğuna ve insanlara zarar verebildiğine inanılmıştır. (ıcnelde üstünden başından pislik akan, ihtiyar bir kadın kılığında be-

timlenir. Bazen ise 12-13 yaşlan nda bir ço- cuk boyunda düşünülen bu şeytanî varlık. İnanışlara göre insan ayağının değdiği yellerden uzak onnaılarda ve dağlarda ya şar. Görünüş olarak normal insanlardan î fark edilemez ve bunun sayesinde de ırv O sanlann içinde dolaşarak karşılaştığı genç ve saf kızlan kandırarak kendi evine götü- rür ve her gün birkaç kez onlan, başındaki J bitleri temizlemeye mecbur eder. Onlar bitterle uğraşırken de kendisi onlann diz ka-

MfrOLOIEM

paklarından kanlarını emer. Birkaç gün içinde çok kan kaybeden bu kız düşüp ölür ve "Mite" de onu yer.

"Mite" motifi, İslam öncesi demonolojik görüşlerin ürünüdür, "jel-moguz Kempir" adıyla bilinen demonolojik varlıklardan farklı olarak, yayılma alanı azdır ve sadece Kazak demonolojisiyle sınırlıdır. "Mite" adının anlamı, sözlüklerde bazen "hortlak" olarak geçmektedir.

MİTOLOJEM: Mitolojik araştırmalarda rastlanan, ancak gerçeklikten uzak olup, neyi ifade ettiğine yönelik tam ve kesin bir fikir sahibi olunamayan terim. Mitolojiye dair etkin bilimsel-teorik düşüncede mitolojik yorum tekilliğini bildiren bir anlayıştır. Her bir mitolojem, kendi içinde mitolojik düşüncenin birçok evrelerini koruyup saklayabilir.

Halk kültürü metinleriyle ilişkisinde, motif hangi anlamı ifade ediyorsa, mitolojik metne olan ilişkisinde, mitolojem de aynı anlamı ifade eder. Örneğin, Halk kültürü metinlerinde ölüp-dirilme motifinden bahsedilirse, mitolojik metinle olan bağlılığında o motif bir mitolojemdir. Yani. mitolojik metinle mitolojem arasındaki ilişki yorumun en üst düzeyinde değil, daha derinlerdeki içerik planındadır. Bu anlamda mitolojem kavramı, bazen mitolojik metnin tüm içeriğini anlatabilir.

Araştırmacıların görüşüne göre. Türk etnik-kültürel geleneğini oluşturan metinler arasında, eski mitolojileri tam olarak ifade eden metinlere pek rastlanmıyor.

MİTOLOJİ: Millî-geleneksel kültürün kaynağı ve tarihsel olarak en eski şekli. O, yaradılışı kendine has kanunlarla açıklayan, etnik-kültürel gelenek taşıyıcılarının düşünce potansiyelleri ve davranış biçimlerini düzenleyen, dinamik göstergeler sistemidir. Mitolojinin başlıca anlamını, kaosu evrene çevrilmesi oluşturur. İlk felsefi sistemler bile kaynağını mitolojiden alırlar. Bir zamanlar hatta felsefede bile, sadece dünyanın anlaşılması fikri yer alıyordu.

Mitoloji anlayışı, bilimsel yazılarda birkaç anlamda kullanılır. Onun bir anlamı herhangi bir tarihsel-kültürel geleneğe ait olan mit metinlerinin toplamı demektir. O zaman herhangi bir mitolojiyi sistem olarak diğer geleneklerden ayırt edebilmek için, onların dil ve etnik bağlılıkla-

MİTOLOJİ

niK lan yola çıkılır. Yani. buradaki mitolojik sistem, onu oluşturan yapı-
-ıl unsurlar arasındaki karşılıklı bağılıklarla tanımlanır. Çağdaş bilimsel-
i-orik görüşte, dünya görüşü ve dünyayı kavramanın özel formülünü
İMkiirmesi. mitolojinin ikinci bir anlamıdır. Paradigmasal bir bakışla ba-
l-ılırsa mitoloji, bu anlamıyla mit anlayışına yakın ve hatta onunla aynı
.uulam ifade etmektedir. Bu bakış, mitoloji deyiminin üçüncü bir anla-
mını da ortaya koyar. Yani bu kavram, aynı zamanda mitleri ve mitolo-
jik sistemleri araştıran bilimin adını oluşturur. Bu bilimin tarihi, birbirine
karşı olan iki ekol çerçevesinde, "mitoloji" ve "antropoloji" olarak 19.
vü/yılın ikinci yansından başlar, (bak: Mitolojik Kuramlar)

Bir semboller bilimi olup. mistik anlamlar içeren mitoloji, ruh haya-
tından doğmuştur. Onun sembolleri sözlerdir, tik inanış sistemleri ça-
ğında yaratılmış sözler yaşadıkça, mitolojinin kural lan çerçevesinde ya-
şanır, düşünülür ve davranılır. Geleneksel düşünce ve davranış şekille-
rinin temelini de bu kurallar oluşturur. Bilimin ise 19. yüzyılın pozitiviz-
minden farklı olarak, mitolojik düşünceden kalma sözler dünyasında
yaşamakta olan mitolojiyi, sıkıştırıp ortadan kaldırmaya güce yetmez.

Mitolojik Sembolizm, arkaik Sinkretizm'in başlıca koşulu olduğu gi-
bi, sonraki dönemlerin geleneksel söz sanatında da görüntü sisteminin
temelini ve millî edebiyatın içeriğini oluşturmuştur. Mitoloji, bütün se-
mavî dinlerin kutsal yazısının kaynağını oluşturmuştur. Edebiyat bili-
mindeki ritüel mitoloji mektebinin öncülerinden N. Fary, incil'i "edebî
arketiplerin dil bilgisi" olarak tanımlıyor.

Belli bir bilgiyi, aynı zamanda birkaç dille ifade edebilmek gibi bir
özellği olan mitoloji, arkaik halk kültürünün de temelini oluşturur. Uy-
garlıklar, yazının keşfiyle, "yazılı" ve "yazısız" uygarlıklar olarak ikiye
aynldılar. ikinci grubun çevresi, giderek daralmaktaydı. Mitolojik dü-
şünce, yazılı uygarlıkla birlikte ve onun içerisinde kendisine ayn bir or-
tam yaratarak yaşamaya devam etmektedir.

Mitolojik anlayış hakkında, farklı araştırmacıların farklı tanım ve yo-
rumları vardır. Çağdaş bilimde İse mitolojik denildiği zaman, önce her-
hangi bir mitolojik sistem ve bu sistemin temsil ettiği dünya modeli
düşünülür. Ancak bir sistem olarak onun da oluşması gerekiyor. Çünkü
metinlerin hiçbirinde mitolojik düşünce bir bütün olarak yansıtılmıyor.

MİTOLOJİ

Ancak bu sistemin unsurları, belli bir kültürel geleneğe ait dünya modelinin görüntüsünü veren metinlerde, bazen açık bazense dolaylı bir şekilde dağılmıştır. Onun için de sırf bu metinlere dayanarak sistem oluşturmak olanaksız oluyor.

Mitoloji, tarihin derinlikleri ve uzak geçmişlerle bağlı, eski millî-manevî değerler sistemi olarak kalmıyor. O, halk kültürle derin ve sistemli bir bağ içerisinde olup, herhangi bir etnik kültürün aktif kaynağı gibi. sistemin temeline dayanarak onun yapısını belirtiyor. Aynı etnik-kültürel geleneğin taşıyıcısı olan insanların düşünce ve davranış modellerini düzene sokan da odur. Halk kültürü, her zaman kendi içinde mitolojinin en derin İzlerini taşır. Arkaik mitolojik efsanelerden başlayarak sihirli hikayeler, tören folkloru ve bilmecelere kadar tüm halk kültürü türlerinin kaynağı mitolojidir. Halk kültürünün hem içerik hem de yapısal-anlamsal olarak bağlandığı mitoloji, doğrudan millî karakterle bağlı bir olay olup. tamamıyla tarihî-millî karakterin olduğu belli bir dünya modelinin oluşma, yaşama ve işleme mekanizmasını aktanr.

Millî karakterin içeriğini irade etmekle kalmayıp, onu biçimlendiren de yine, millî mitoloji ve onun temeline dayanan dünya modelidir. Bu yüzden de herhangi bir dünya modeli, her zaman ve her yerde milliliğiyle seçilir. Onun dış etkenlere karşı tepkisi de tamamıyla onun milliyetçiliğinden ileri gelmektedir. Dil ve geleneksel kültür, her zaman karşılıklı ilişki içindedirler. Geleneksel kültürün Öğrenilmesinin en önemli kaynağı hiç şüphesiz dildir. Çünkü dil. mitolojik dünya modelinin milliliğini de belirleyen ilk etkindir. Millî duygu ve din düşüncesiyle, enerji yüklü dil arasındaki bağlılığın gücünü de yine bu etken belirler. Etnik-kültürel birliğin din duygusu, dil ile olan bağlılığını sadece bu şekilde gösterir. Oğuzname'deki, "Çünkü öğrendin Farsî-gitti dinin yansı.-Çünkü öğrendin Arabî-gitti dinin hepsi" sözleri de mitolojik dünya modelinin temeline dayanıp, onun millilik özelliğini belirleyen dil etkisinin millî din duygusuyla ne kadar iç içe olduğunu gösterir.

Açıktır ki, millî karakteri oluşturan şey millî mantalitedir. Kişiliğin de yapısal temeline dayanan bu karakter, millî kültürün örneklerinde, halkın edebî, felsefî ve güzel sanat eserlerinde kendini gösterir. Millî karakterinin oluşum sorunuyla ilgili, ne baö ne de Rus biliminde sabit bir

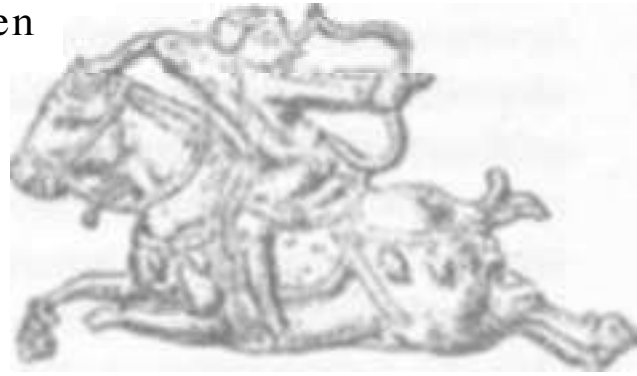
MİTOLOJİ

görüş yoktur. Hatta bazıları, millî karakterin elitlerin karakteriyle belirlendiği fikrini ileri sürmektedirler. Diğerleri ise millî karakter anlayışını, hilimdisi, temeli olmayan bir varsayım saymaktadırlar. Elbette herhangi Ur milli karakterin içinde zıtlıkların olabilmesi mümkündür. Ancak her lulkın sadece kendine has milli motifleri vardır. Bu motiflerin davranış biçimleri de millî karakteri belirler. Halkın ruhu sayılan bu millî mantalılık* ise bu halkın bütün üyeleri için aynı olan inanç ve inanışlar toplamıdır. Lı mitoloji ve onun irade ettiği dünya modeliyle belirlenir.

Mitoloji, mit ve ona bağlı halk kültüründe arkaik çağ insanların düşüncelerdeki izler gibi yaşamakla kalmayıp, aynı zamanda her bir kültürün içeriğini ve kuruluşunu belirleyen düşünce olayıdır. Aynı etnik kültürel sisteme dahil olup, aynı etnik-kültürel geleneğinin değerlendirilme taşıyıcısı olan insanların düşünce ve davranış kalıpları da yine mitolojiyle belirlenir. Bugün bile belli bir topluluğun temsilcileri ve etnik-kültürel birliklerinin düşünce ve davranış biçimlerinin temelinde mitolojiden gelen formlar ve mitolojik dünya modelinin kalıpları yatar. Bu anlamda etnik-kültürel geleneğin mitolojide belirginleşen, kodlanan ve programlanan başlıca çizgileri, halk varolduğu sürece, güçlü kalır. Ve gerçek etnik-kültürel birlikler de bu çizgilerle diğerlerinden ayrılırlar.

Millî kültürün kaynağı olan mitoloji, bilimsel, dinsel ve felsefî düşüncenin de başucunda bulunur. Örneğin, Türk mitolojisinin temelinde Tanrıçılık bulunur. Hem de Tanrıçılıktan eski Türk dinî sistemi olarak bahsedilir. Bu bir çelişki değil, din sisteminin mitolojiyle ortak kökenli olmasından ve mitle dinin köklerinin birbirine bağlı olmasından kaynaklanır. Diğer dünya dinlerinin de mitolojiyle dolu olması, bilimsel olarak kanıtlanmış bir gerçekliktir. Ancak bu sistemler, mayalandırma mitolojik unsurlarıyla yaşatmakla birlikte onlarla farklılaşıyorlar. Yani, sistematik görünen mitoloji, edebiyat veya başka bir anlamda sistemde olduğu gibi, bütünlükte ne dindir ne felsefedir ne de bilim.

Arkaik mitolojik dünya görüşünü yaşatan etnik-kültürel gelenek taşıyıcı-

MİTOLOJİ

cılannın gözünde, etnosemiotik bakımdan değerli olan çok sayıda mitolojik konu, varlık ve anlayış vardır. Ancak bunların kökenini ağğa çıkarmak bazen zor oluyor. Bu bakımdan, genel Türk geleneğinin oluşumunda ilave materyallerin işe yarayabileceğini söylemek yanlış olmaz.

Mitolojiyi sistematik bir şekilde incelerken "alınmış" materyallerle "millî" olarak var olan materyalleri karşı karşıya getirmek, doğru sonuç varma olanaklarını sınırlandırdım. Bu "alınma" sadece ad şeklinde de olmayabilir. Bir motif bir geleneğe geldiğinde, kendine has karakteristik özelliklerini de getirebilir ve hatta bazen, alınmış bir mitolojik motif veya konu, etnik-kültürel gelenekte dünyanın nasıl açıklanacağı konusunda yerli materyallerden daha az önemli olmaz. Burada dikkat edilmesi gereken, bu motif veya konunun, gerekliliği ve sistemin isteklerine cevap verebilirliğine göre bu geleneğe alınmasıdır. Bu motif, artık bu geleneğin malı olmuştur. Bugüne kadar gelip geçenler, belki tam bir mitoloji değildir. Ancak buradaki sembollerin kendileri birçok şeyi anlatırlar. Türk halklarının ağız edebiyat, eski Türk düşüncesinin semboller halinde kalmış bugünkü izlerini taşır. Mitoloji ise semboller aracılığıyla Türkün hayat felsefesi ve düşüncesinde her zaman düzen yaratmıştır.

Etnik-kültürel geleneğinin tarihî gelişiminin temelinde, mitolojik türlerin özelliklerini belirleyen parametreler bulunur. Şüphesiz bugün, diğerlerinin etkisini kendi üzerinden atıp anılmış kalan herhangi bir mitolojik sisteme rastlamak mümkün değildir. Bugüne kadar farklı mitolojilere bağlı toplanan veriler, eksik ve dağınıktır. Onun için, bilimsel-teorik düşünceyi en çok meşgul eden sorun, mitolojiye özgü düşünce tarzının oluşum sorunudur. Mitoloji, dünya modelinde iradesini bulan sistem gibi, oldukça eski çağlara bağlı bir olaydır. Bu sistemler, bilimde herkes tarafından kabul edilen fikre göre, "kök dil" (atalar dili) çağında oluşmaya başlamış ve değerli faaliyetini tam da "kök dil" döneminde şekillendirmiştir. Böylece onları sırf "kök dil" dönemindeki adlarıyla anmak, soruna doğru bakış açısıyla yaklaşmanın tek yoludur. Mitolojinin canlı bir organizma gibi doğup, yaşaması, evrensel sistem olarak tam bir işlevlik kazanması ve güncellik elde etmesi de dönem itibarıyla bu "kök dil" çağına rastlamaktadır. Ona göre de etnik-kültürel geleneğin

MİTOLOJİ

Mı **sistem** gibi. geldiği mitolojinin dil ailelerinin parçalandığı farklı diller
vr <||| gruplarının adıyla anılması, bilimsel gerçekliğe uygun olmadığını
. 1. m s* >runun içeriğini saptır.

İkyylece, bir Özbek, Kazak Tatar. Karaim veya bir Oğuz mitolojisi
.k-p.il, Türk dil birliğini irade eden bir anlayışla acüandınlabilecek şekil-
di-. Ur Türk mitolojisi vardır. Türk mitolojisi ve Türk mitolojik dünya
ma İdinin temelini. Altay. Yakut veya herhangi bir Türk topluluğunun
ı llı n mitolojik görüşlerinde görmek, bir Hakas tapınağından konuşmak
ı i- 1.11 yanlıştır. Çünkü Türk mitolojik sisteminin yaratılması. Türk birliği
vağryta sınırlanır. Farklı Türk halklarının dinî-mitolojik görüş ve düşünce-
ldi 1nın temelinde. Türk mitolojik dünya modelinin oluşumu bulunur.
Bu .1 1 ilamda Türk mitolojisinden bahsedilirken, eski Türklerin mitolojik
g .niş ve düşüncelerinin toplamı olup. "kök dil" çağları nda yaşadıkları
I Hitürk" dönemin anısı kastediliyor. Semboller ile gerçek bir düşünce
ı .itini olan bu mitolojik görüşlerin bütünlük oluştunması, uygarlık bi
ıllık ının genel kanısına göre, "kök dil" zamanına ait olduğu kabul edilir,
hoiurk" döneminde şimdiki Türk dillerinden hiçbirisi mevcut değildi.
' N * ki e uki ve atalar Türkçesi denilebilen en eski dönemin ortak Türk-
..rsl (Kök Türkçe) vardı, işlek bir sistem gibi Türk mitolojisi bu dönemin
«İl m» incesini aktarı. Bunun İçin de Türk halklarının mitolojik dünya mo-
dı-1i ve arkaik düşünce sisteminin oluşum zamanı, kullanılabilecek tek
ılı 1/gün Türk Mitolojisi"dir.

Mitolojik bir sistemde, alınma unsurlarının varlığı istisna değildir.
Bu bi ıkımdan hem göçebe hem yan göçebe hem de yerleşik hayat tar-
zı yasayan farklı Türk halklarının canlı geleneklerinde yerleşik mitolojik
y.ijHLnn unsurları arasında, eski Türk dinî-mitolojik sisteminden kalma
. ılmayanlar da bulunabilir. Ancak her sistem, istisnalara göre değil, on-
d.ıki ilk ve kalıcı unsurlar sayesinde tanınır. Her bir millî mitolojinin ise
.. »1n1/ ı .IM özgü dünya modelinin oluşumu, bu sistemi kuran ve yapısı
m tieiriciden unsurlar arasındaki işlevsel-anlamsal bağlılığın da yüze
sıkıntısını talep eder.

İluy.ün bir Türk mitografik geleneğinden bahsetmek mümkündür.
Bununla birlikte yazılı ve sözel kaynaklar, Türk mitolojisine ilgili bilgile-
nil ı-ski tarihli okluğunu gösterir. Türk mitolojik geleneğinde evrensel

MİTOLOJİ

A \ >I

*****

M

*Saç Tokast,
Pazınk Kurganı*

karakterli tüm mitolojik konu ve kavramların varlığı bu geleneğin bütünlük ve sistemlilik özelliğini gösteriyor ve ondan bitmiş bir sistem gibi söz etme olanağını sağlıyor. Farklı Türk haiklannın kültürel geleneklerinin yaklaşık 50 yıllık bir zaman zarfında araştırılması, mitolojisiOeri şu görüşte birleşmiştir: "Genel Türk" mitoloji modeli, bugün hem bir bütün hem de unsurlar şeklinde ciddî bir değişikliğe uğramadan, çağımızdaki farklı Türk halkları arasında yaşamaya devam etmektedir. Bu halkların kültürel gelenekleri, bu anlamda ulu Göktürk

çağına ait mitolojik dünya modelinin versiyonları olarak kabul edilmektedir.

Efsanesiz halk ve rivayetsiz ülke olamaz. Bunlar göçebelerde sözel hikâyeler şeklinde kuşaktan kuşağa geçer. Yan uygar halklarda İnançların temelini, yazılann en önemli içeriğini, edebiyat ve tarihlerin oluşumunu belirler. Bilgilenmiş halklarda ise halkın kutsal mirası olarak hayal kurmak için zengin kaynaklar oluşturur. M. Kazım Bey, bunları kaydederken, yüz elli yıl önce doğuda mitolojinin gerekli şekilde sistematize olmadığını da vurguluyor ve yalnız sistematik mitolojik araştırmalar yürüterek etnik-kültürel değerleri ortaya çıkarmanın mümkün olduğunu savunuyor. Çünkü mitoloji, millî kültür ve etnik-kültürel değerlerin doğru anlaşılması bakımından ilk kaynaktır. Bunun için de kültürün bir tip tükenmeyen ışık ve enerjisine ve mitolojiye dair elerin ve bilimsel araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak etnik-kültürel geleneğin bel kemiğini oluşturan Türk mitolojisini, sistemli ve teorik olarak bir bütün şeklinde öğrenmek yerine, aralıksız ortaya çıkıp Türk kültürüne yabana olan. bunun için de sistemi köklü bir şekilde kavrayabilmeyi engelleyen, onun millî-kültürel değerlerinin anlaşılmasını zorlaştıran, üstelik ideolojik içerikli olan değişik "iznY"lerin kalıbından baktığı için, teorik genelle-

MİTOLOJİK BÜTÜNCÜ LÜK

mHere temel yaratma İmkânı vermeyen bir sürü araştırma gerçekleş-
n.r,lir.

Tüm bunlarla birlikte. Türk mitolojik dünya modelinin en ciddi bi-
'u n d c araştırması. mitologlar son olarak, genel bir dünya görüşü ve
mitolojik görüşler sistemi gibi Türk mitolojisinin temelini ve başlıca içe-
n••m Tanrılığın oluşturduğu kanısına ulaştırmıştır, (bak: Tanrıçılık)

MİTOLOJİK BÜTÜNCÜLÜK: İlk ve bütün olanaklar kendinde topladı-
ftmdan, sonraki tüm değişmelerine bakılmayarak korunan ana yapı.
liriğine göre mitolojik bütüncülükle ilgili motiflerin değişim yolları, bu
İlk olanaklardan geçer. Bu anlamda mitolojik rxrtüncülüğün evrimi, on-
< laki i m kan lan n bir şekilde gerçekleşmesidir. Onun evrimi, hayatın ken-
ı lısi gibi içerik itibarıyla bir yaratıcılık sürecidir.

Canlı organizmaların DNA'larında kodlanmış olan genetik hafızası,
Ut rastlantı sonucu oluşur. Bu da rastlantısal mutasyonlar yaratır. Bu
mutasyonlar yararlı olur ve ortaya gkan tür. çevre ortama uygun olur-
ia, O zaman yeni hayat formüllerinin ortaya çıkması için olanaklar yara-
tılmış olur. Bu kazara oluşan rastlantılar sonucunda hayret verici yeni
şekiller ortaya çıkar. Çağdaş bilimsel bilgilere göre, doğadaki toparlan-
ma ve dünya düzeninin kendisi de belli bir ölçüde rastlantıların ürünü-
dürler. Düzenle kaos, aynı zamanda görünür. Çünkü rastlantısal olayla-
rın kendisi bunun için her an yeni gerekli koşulları yaratabilir. Bazı rast-
Lmtısal uygunluk veya uzlaşmalar, yeni formüllerin ortaya gkışını sağla-
yabilir. Ancak bu formüller, ilk bütüncülüğten bağımsız gerçekleşemezler.

Kvant kuramına göre, herhangi bir yerde gerçekleşen en küçük bir
değişiklik, kâinatın başka bir noktasında sonsuz derecede büyük bir de-
ğişikliğe sebep olabilir. Yani, kâinatta her şey birbirine bağlıdır. Eski mi-
tolojik düşüncenin doğasında da birleştirici ruh vardır. O ruh, canlı var-
lıkların değişik şekilleri arasından en genel olanı ortaya çıkarmaya çalı-
şır. Bir mitten başka bir mite geçiş olanağı veren kurallar vardır. Bu ku-
ral lann kaynağı mitlerin kendisidir. Değişik mitler uyumun belli kuralla-
rına uyarak, genel mitin değişiminden türerler.

Bütüncül, evrim geçirdikçe, arkaik yapısını tamamıyla koruyamaz
ve elindeki olanakları değişime uğramış motiflerde tek tek gerçekleştiri-

MfrOLOİİK BÜTÜNCÜ LÛ K

---

rir. İlk bütüncül, dağılıp parçalanır. Bununla birlikte bu mitolojik bütün cülükte, sonradan aynlacak bölümlerin işaretleri toplanmış olduğu gibi. sonradan aynlacak bölümlerde bu ilk bütüncülün işaretlerini kendi İçinde yaşatır. Bu da evrimin belli kuralları dahilinde olur. Yani aslında bir süreç olan ve ne olursa olsun gerçekleşecek yapıların sonu görünmüyormuş gibi sonsuz görünen versiyonlar labirenti oluşur. Bu labirentte ilk olanaklar, evrimin belli yasaları çerçevesinde kendi kendini oluşturan sistemde ortaya çıkar. Temelde, doğa kanunlarına ters düşmeyen örümcek ağı gibi ilişkiler şebekesi yaratır. Çünkü yapısal olarak bir bütünden ayrılan parçalar oldukları için, değişimler karşılıklı bağlılık içinde gerçekleşir. Sabit yapı. değişenlerin toplamı sonucunda ortaya çıkma fırsatı bulur.

Oluşan versiyonlar üst üste geldiklerinde, sabit mitten daha zengin görünebilir. Ancak bu versiyonlardan hiçbirisi ayrı ayrı onunla eşdeğer olamaz. En değişik versiyonlarda bile, temel mitteki önemli unsurlardan en az biri korunup kalır. Bu unsur sayesinde sabit yapıyı oluşturmak mümkün olur. Bu anlamda evrim, sadece yeni bir şeyin ortaya çıkması demek değildir. İlk olanaklar, kendindeki tüm işaretleri gerçeği dönüştüre dönüştüre sabit yapıyla olan bağını korur. Çünkü bu bağlılık bozulamaz. Bu süre içinde gerçekleşenlerden hiçbirisi, rastlantı eseri değildir. Rastlantı olarak görünenlerin içerisinde bile bir iç uyum söz konusudur. Burada rastlantı denilen durum, genellikle anlaşılmamış olan durumdur.

İlk bütüncüldeki olanaklar, gerçek bir program değil, daha çok evrim süresinin belli yasaları çerçevesinde hareket edebilmesi için bir yoldur. Daha doğrusu, belli anlamda programlaştırılan da sürecin sonucu değil, yönüdür. Bu süred anlamının en doğru yolu. onu bir bütün halinde görmektir. İlk canlı varlıkların genetiğinde onların bütün gelişimi ve evrimi en ufak ayrıntılarına kadar yazılmıştır. Bu bakımdan, mitolojik bütüncülüğün değişik versiyonları, bir süredin bütünlüğünün etkisini bırakırlar. Ve bu kendiliğinden olur. Evrimi tüm doğaya Özgü bir şekilde kendiliğinden gerçekleşen bu bütüncül, değişime uğrayıp dönüştüğünde bile. bu evrimin kendi içerisinde gelen bir uyum vardır. Etnik-kültürel sistemin gücü ve dayanıklılığı, bu iç uyumdadır. Burada kazara

MİTOLOJİK DÜŞÜNCE

1 .luynuş hiçbir şey yoktur. Onlar sabit yapıdan gelen ve mümkün oia-
1 'il»*t ek şekillerdir. Ona göre de aynı mitolojik bütüncülükten kopan
motif, bir yerde "ana" olarak karşımıza çıkarken diğer yerde "ata" ola-
Ulu

Türk mitolojisinde birçok arkaik yapıli motif vardır. Mitolojik sembo-
it/nu' göre bu motiflerin en zengini Ulu Ana. Ulu Ağ Ana. bazen de
• -i Ana adıyla bilinen bütüncüldür. Birkaç kez değişime uğrayan bu
bütüncül, farklılaştıkça bağımsız koruyucu ruhlar gibi bir işlev taşıyan
\\^ »/kurt. Hızır. İrkıl Hoca, Ulug Türük, Korkut Ata, Nuranî Derviş ve
benzer) motifler ortaya çıkmıştır. Her biri de başka bir faaliyet alanı ka-
zanmıştır. Bir köke bağıli olan sabit yapıda ise bu bütüncülden kopup
.ıvnlı unsurlar, değişik işlevleri yerine getirebilirler. Aynı zamanda o
I «itüncülün değişik görünen unsurları da zaman zaman birbirleriyle yer
11*'iliştirip, yapısal-anlamsal bakımdan birinin işlevlerini yerine getirebi-
liiler. Bu, mitolojik sembolizmine uygun bir şekilde gerçekleşir, (bak:
Ulu Ana)

MİTOLOJİK DÜŞÜNCE: İçeriğine göre mistik olup. kaynağını kolektif
ılıısünceden alır ve ona dayanır. O düşünceler, gizli doğa güçleri ve
ı mlarta yakınlığı korumak anlamında mistik bir İçerik taşır ve nesneyle o
ıtesne hakkındaki görüşler birbirinden ayrı düşünülemez. Mitolojik dü-
•..unçe dünyasında insan, "varlığın eşrefi" olarak bakılıp, diğer varıklar-
< l.m üstün tutulmaz.

Avrupa merkezli bilinç, "ilkel" ve "geri kalmış" saydığı topluluklar-
da bile ilkel uygarlığa özgü mitolojik düşüncenin uzun bir zaman canlı
• »ineklerini görmüştür. L. Levi Brül. doğayla dostane ilişkileriyle ayırt
• •dilen eski mitolojik düşünce tipini, "mantığa kadarki" düşünce veya
bilinç" olarak tanımlıyor, ilkel görüşlerin hakim olduğu bilinç: "şiiırsel
mitolojik dünya görüşü", yaşadığımız bilinç çağı İse "şiiırsel mitolojik"
veya "kozmoloji çağı" olarak adlandırılır. Mantığın yapısından farklı ola-
rak, mitolojik düşüncenin temelini "zıtlık"lar oluşturur. Mitolojik man-
lık. sembolik ve mecaz tabiatlıdır. Bu "kozmoloji çağı"nın şiiırsel mito-
lojik dünya görüşü, küçük evrenle, büyük evren arasındaki oldukça ya-
kın bir ilişkiden ortaya gkar. Dünyanın anlaşılmasının ve zıtlıkların çözü-

MITOLOJİK DÜŞÜNCE

münün temel yolunun mitlerden geçtiğini savunan bu düşünceye göre, her şey, her şeyde mesken tutmuştur. Daha sonraları tasavvuf şiirinde ve dervişlerin dilinde "on sekiz bin âlemi bir zerrecikte görmek" şeklinde görülen bu mistik düşüncenin, kozmolojik bilinç çağından kalma bir kaynağı vardır.

Millî varlığın en saf ve şeffaf çağını -mitolojik düşünce çağını- anlatan metinlerin içeriği, İşaret bilimi açısından, "düzenleyici evrensel başlangıçla, dağıtıcı kaotik başlangıcın mücadelesi"nin görüntüsünden ibarettir. Bu bakımdan mitoloji içerik olarak, sadece mitler sistemi olarak değil, tarih ve bilimsel düşünce tipine dayanan özel düşünce tipi gibi de tanımlanır. Ancak mitolojik düşünce, bir milletin fikir ve düşünce tarihi gibi, aslında şiirsel mitolojik bilince yakındır ama aynı değildir. Mitolojik düşünceyle yaşayan insan İçin, doğanın sırları, tarihî bilinçle yaşayan sonraki çağların insanları kadar gizli ve kapalı değildir. Günümüz insanıyla ilk insanları kıyaslırsak, birçok bakımdan daha güzel düşünürler. İlk insanlara göre birçok şey daha aydındır. Doğanın sırları bizlere göre daha az gizlidir.

Şüphesiz, saf bir mitolojik düşüncenin kendisi de somut bir anlayıştır. Ancak mitolojik düşünceyi şekillendiren, arkaik düşüncenin neden-sonuç ilişkisinden mahrum olması ve geçmişle şimdinin sembolize olması gibi özellikler olduğu açıktır. Antografik araştırmalara göre, arkaik cemiyetlerden itibaren bütün ırklar, her şeyden önce dünyayı mitolojik modeller arasında düşünmüş ve yaşamışlardır. Mitolojik dünya modelinin temelini evren ve kaos hakkındaki düşünceler oluşturur. Mitin her zaman aktif olması sayesinde, mitolojik düşünce günümüz insanının hayatında da kendini hissettiriyor. Kopuk anlayışların yok denecek kadar az olmasıyla dikkat çeken mitolojik düşüncenin başka bir özelliği de zamansal döngüsünün olmasıyla ilgilidir. Ölüm-dirilmeye olan inanan temelinde böyle bir zaman anlayışı yatar.

Maddî âlemde olan dağ, ırmak, ağaç ve benzeri doğal unsurlar, mitolojik düşüncenin kuralları bakımından kendi sembolik özelliklerinin aktancısına çevrilirler. Bu anlamda, çevredeki herhangi bir ağaç. Dünya Agaa'nı veya herhangi bir akarsuyun ilk Suyu sembolize edebilmesi de mitolojik araştırmaların konusunu oluşturmuştur.

MİTOLOJİK DÜŞÜNCE

Gerçekliğe, mitolojik düşüncenin kendine has bir yaklaşım tarzı var. Kolektif ruh, deney, duygu ve düşünce, mitolojik düşünce sistemi içinde karşılığını bulur. Bu anlamda mitolojik gelenek, asla bireysel duygu, düşünce ve görüşlerin anlatıcısı değildir. Arkaik ve geleneksel halk kültürü incelendiğinde, kökeni mitolojik ve şiirsel mitolojik düşünce tarzında olan geleneğin, tarihî bilgileri koruyup saklamadığı görülür.

Mitolojik düşünce, millî karakterin temeline uyandırdığına göre, millî dilde de var olur. Millî dil ile din duygusunun, mitolojik düşünce çağından gelen kökleri vardır. Millilik ve halkın kendini anlama duygusu, mitolojik düşüncenin başlıca fõstergelerindendir.

Onun için de bir Türk mitolojisinden bahsedildiği zaman, dünyada yeni dönem Avrupa geleneğinin bir ürünü gibi ortaya çıkıp, milli mitolojik sorunların öğrenilmesini zorlaştırır. (ırın yabana teori ve görüşlerin ölçütlerinden yola çıkılması, millî mitolojik düşüncenin öğrenilmesine engel olan hipotez ve faraziyeler doğurur.

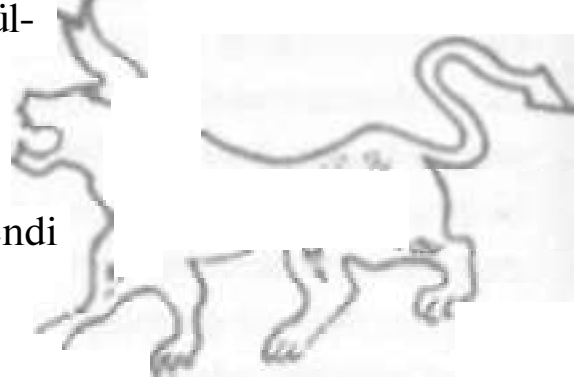
Çağdaş dünya görüşünden farklı olarak, İlkel çağın arkaik ve mitolojik düşüncesine göre. dünyada durağan hiçbir şey yoktur. Var olan her şey, başlangıçtan sona ve sondan başlangıca doğru daimî bir hareket! halindedir. Onların her birinin birbirine benzer karşılıkları vardır. Başlangıç olmayana bir anlam vermeyen ve onu yok sayan mitolojik düşünce için, herhangi bir nesnenin veya olayın kendisi değil, oluşum < kli ve değişim süresi temeldir. Kendi içinde bir mantık güden mitolojik düşünce, bu düşüncenin doğasının araştırılması. bu düşünce tarzıyla yaşayan insanların dünyayı anlamakta, günümüz insanından birçok bakımdan < lal w üstün olduğu kanaatini doğurmaktadır, (bak Mit; Mitoloji)

*Bir İşleme Örneği,
Pazsnk Kurganı*

MİTOLOJİK İNANÇLAR

MİTOLOJİK İNANÇLAR: Daha çok halk kültürü ve etnografik bilimcilerinin ve bazen de din ve mitoloji uzmanlarının açıklama zorluğu yaşadıklarında başvurdukları bir anlayıştır. Bunun nedeni ise metinlerin kendi içeriğinden kaynaklanır. Araştırmacılar, dağılıp parçalanmış, artık var olmayan inanışlar sisteminden bahsederken bu anlayışa başvururlar. Çok sayıda eski sistemin günümüze kadar korunup geldiğine bakmaksızın, onları mit veya dinle bağlamak daha doğru olur.

Hun Boğa Figürü

Parçalanmış bir sistemin ne derece mevcut bir sistem sayılabileceği açık değildir. Gerçekte, her sistemin ana kanunu, kendini korumaya çalışması ve dış etkenlere tepki göstermesidir. Böyle bir özelliğe sahip olan bir sistem, hem yaşamayı başarmak hem de gelişme gösterebilir. Böylece bu anlayış daha çok ya dinî sistemin eşanlamlısı olarak ya da önceleri mevcut olup, sonraları ise dağılıp parçalanmış eski sistemin kalıntıları anlamında kullanılır.

Yorumların standart ana fikrini oluşturan mitolojik inançlar veya inanışlar, mitolojik bilgilerin taşıyıcısıdır. Dünyayı anlamlı kılan şeyin, bu inançların etki gücü olduğuna inanılmıştır. Mitolojik bilgi taşıyıcısı olan bu inanç ve inanışlar daha çok, rivayet, sına ve efsun gibi şekillerde yaşayabilirler. Bunlarla birlikte, herhangi yazılı, sözlü ve görüntülü bir malzeme, resim ve hatta giyim, mitolojik inançlarla ilgili bilgi taşıyarak mitolojik görüşlerle bağlı olabilir. Mitolojik inançlar için geçerli olan metin tipi, etnografik araştırmalar ve anket usulü elde edilen verilere dayanan metinlerdir.

"Mitolojik inançlar" deyimini bazen "rai, sına" anlayışlarına yakın, dar bir anlamda da kullanıyorlar. Çok sayıda inanan kökleri mitolojik düşüncenin ilk çağlarına kadar uzanır. Bu anlamda biz, sembolik dilin değerini bilen eski çağ İnsanlarından çok uzaktayız. Bazı hurafelerin ömrünün bittiği ve kökünün kuruduğu, yok olup gittiği görülmüştür, ancak hurafenin varlığı görüldüğü kadar da önemsiz değildir. Çünkü, ne zaman ve nerede isterse dolaşabilen ruh, istediği zaman, sem-

MİTOLOJİK İNANÇLAR

İnançlar ve törenlere yeni hayat vererek, yitirdikleri tüm anlamları ve ilk yaratılıştaki güçlerini onlara geri kazandırabilir." (R. Genon)

Araştırmacılar bu anlamda, halk inanışları ve mitolojik inançların, eskilerin kalıntısı ve ölüme mahkum oldukları fikrine katılmıyorlar. Araştırmacıların gözünde, onlar her zamanki güçlerini korumuşlar ve bu güçle yaşamaya da devam etmektedirler. Onlara geçmişin kalıntılarının gibi bakmak, bir dönemin araştırmalarını oldukça olumsuz etkilemiştir.

Bazen halisünasyon halinde yaşananların içeriğinde bile al, din ve inanç motifleri gibi geleneksel mitolojik inançlardan kaynaklanan varlıklar olduğu söylenir. Madem ki onlar anlam itibarıyla yaşıyor, etnik kültürel yapıyı belirtiyor ve ırk ihtiyaçlarına cevap veriyor, onlara hür ve geçmişin kalıntılarının gözünü bakmak yanlış olur. Çünkü tüm etnik-kültürel gelenekler, kendi kendini oluşturup koruyan bir sistem olarak, ömrü bitmiş olan hiçbir şeyi yaşatmaya çalışmaz. Gelenek, sadece işlevsel bakımdan onun varlığını temin edecek unsurları koruyup saklar. Bu unsurlardan hangisinin ömrü biterse anında devre dışı bırakılır. Bunu da yine geleneğin kendisi düzenler. Çünkü etnik-kültürel sistemde her şey içeriden birbirine bağlıdır ve bu bağlılık sayesinde de bütün bir yapı oluşur. Dış unsurların etkisi de istisna teşkil etmez. Mitolojik inançları yaşatan gücün, ırkın öz doğasından gelen bir kaynağı vardır.

Eski Türk mitolojik inanışlarından bahseden birçok araştırmacı, bu inanış sistemiyle, Şamanizm arasında bir bağlantı kurmaya çalışırlar. Türkler tarih boyunca, doğada olan bazı güçlere ve olaylara saygı duymuşlardır. Ancak bunlardan birine saygı gösterilmesi ve hatta kutsallık özelliği verilmesiyle, ona tapınmak arasında önemli bir fark vardır. Ateşe saygı gösterilip aziz tutulmasıyla, onu Tanrı olarak görmek, farklı olaylardır.

Mitolojik inançlarla ilgili "sınama" kavramı da kullanılır. Ancak araştırmacılara göre, bunlar anlam itibarıyla yakın olan ama birbirinden farklı terimlerdir. İnançlar, belli bir mitolojik görüşleri temsil eder, halk arasında "sınak" adıyla da bilinen "sınama" ise onun gerçek bir temsilidir. Belli bir mitolojik inançla bağlanan ve ondan türeyen mitolojik bir terimdir. Ancak bu anlayışlardan "inanış"ın dindeki karşılığının "iman" veya "inam", "inanç"ın ise "itikad" olduğuna dair fikir, te-

MİTOLOJİK KURAMLAR

rimler arasındaki sınırın belirlemeyi zorlaştırır. Çünkü mitolojik inançlardan bahsedildiği zaman, mitin nerede bittiği ve dinin nerede başladığı şeklindeki bir sorun, köklü yanlışlıklara götürebilir. Sonuç olarak mitolojik İnançlar, halk kültürünün en eski evrelerinin öğrenilmesi açısından oldukça önemlidir.

MİTOLOJİK KURAMLAR: Mitolojik metinlerin doğasını, yapısını ve işlevlerini inceleyip açıklayan kuramlardır. Dinin gelişmiş şekli ve milli edebiyatın kaynağı olan mitolojik metinlerin araştırın İması, halk kültürü ve eski edebiyatların, mitolojik geleneklerle doğrudan bir bağlılık içinde olup, kaynaklarını mitolojiden aldıklarını gösteriyor. 17. yüzyılın sonlarına kadar batı edebiyatında geleneksel mitolojik konulardan yararlanılırdı. Ancak edebiyat ve felsefe tarihinde, mitolojinin giderek kendi içeriğinden uzaklaşması, bu sürecin zirvesinin 18. yüzyılın maa-riçiliği olduğunu göstermiştir. Bu dönemde mitoloji, hurafeler ve yalanlarla karıştırılırdı. Bu görüşe o zamanlar sadece vlko karşı çıktı.

19. yüzyılın PozitMst anlayışında, mitolojik metinler sadece etnografların dikkatini çekmedi. Bu yüzyılın Tayio ve Long ile temsil olunan klasik İngiliz antropolojisinde, mitolojik metinler çoktan yok olup gitmiş, gelenek ve göreneklerin kalıntıları ve İnsan algısının bilim öncesi aşamasında çevre âlemi açıklamasının arkaik usulü olarak gösterilirdi.

19. yüzyılın sonu ve ZO. yüzyılın başlarında ise mitolojik metinlere olan merak dddl bir şekilde arttı. Yazarlar, araştırmacılar, filozoflar, toplum-bilimciler ve etnologları saran bu merak, mitolojik metinlere karşı yeni ilgilerin oluşumunu sağladı. Bu bakımdan sembolistler, onlar arasından da A. Blok ve V. rvanov gibi Rus sembolistler öne çıkıyordu. Bu ilginin başka bir iradesine de intuitivist (doğrudan, direkt ve anlık algıya inanan yaklaşım) Bergson'da rastlanır. Psikanalistler de genellikle mitolojik metinlere olumlu değer biçerler. Modernist yazarların bazı eserlerinde mitoloji, psikanalizinle birlikte kullanılır.

Edebiyatın mitolojiyle etkilenme süreci, edebiyat bilimi ortamına da yansır ve ritüel-mitolojik eleştiri mektebi ortaya çıkar. Birçok yazanın eserlerinde mitolojik motif, sembol, mecaz ve hatta inisiyasyon törenlerinin izini görmek mümkündür. Ritüel fikirleri aktaran bu mektebin teo-

MİTOLOJİK KURAMLAR

risyenlerinden olan R. Çeyzin'in "Mitolojik Metin Aktanşian" adlı eseri (1949), N. Frayn'ın "Eleştirinin Anatomisi" (1957) ve benzer eserler bu konudaki örneklerdendir. Çeyz, mitolojik metni, bir yandan da estetik bir olay sayarak onu edebiyatla eş tutar. Mitolojik metinle ritüelin ve mitolojik metinle arketipin (ilk motifi) mutlak birliğine inanan Fray'a göre İse bütün edebi metinler ve türlerin kökü mitolojik metinler ve arketiplerden gelir. Öykülemenin kökü de ritüele dayanır. Fray kendine bas edebi antropolojisinin hazırlanmasını teklif ederdi.

Mitolojik metinlerle edebiyat arasındaki sınırların kaldırılması mitolojik metin anlayışını büyük ölçüde genişletir. Eski kültürleri öğrenme alanında analitik psikolojiyle ritüel mitolojik yön arasındaki sentez de bunun sonucunda ortaya akar. Fray'ın gözünde bir Yung ve Frenzer toplamının olması da rastlantı değildir. O, Frezer'in "Kızıl Budak" eserini ve Yung'un libidonun sembolleri hakkındaki araştırmasını edebiyat biliminin ana kitabı sayardı. Frezer hem etnograf hem de klasik filoloji uzmanıydı. Klasik filoloji ise edebiyat ve güzel sanatların etnolojileştirilmesinin başladığı alan olmuştu.

Ritüel-mitolojik kuram, Lord Reglan ve H. Ayman'in eserleriyle temsil edilmiştir. Bu eserlerde de ritüel-mitolojik modeller sanatsal hayal gücünün kaynağı olarak değil, yapısı olarak öğrenilir.

Duglas'a göre, mitolojik metnin anlamı 20. yüzyılda kendi karşısını doğuracak kadar genişlemiştir. Mitolojik metin artık genetik değil, polemik bir anlam içerir. Hatta o, yalanı ve yalan beyanı bildiren bir anlayışa çevrilmiştir. Amerikalı araştırmacı Rav ise mitolojik metnin idealleştirilmesinde tarih karşısındaki korkunun iradesini görmektedir. Ona göre mitolojik düşünceye geri dönmenin mümkün olmadığından mitolojik metinlerin kavramlarıyla manipüle etmek için yollar açılır.

Tüm zıtlıkların tek yönlülüğüyle 20. yüzyılın etnograf bilimi, mitolojik metin anlayışını oldukça derinleştirmiştir. Klasik etnografi, İlkel insanın korkunç doğa güçleri karşısında kendi manevî doğasını tatmin edip merakını gidermek ihtiyacından kaynaklanan mitolojik metinlerde, daha çok dünyanın bilim öncesi veya bilim karşıtı açıklamasını görürdü. Mitolojik metinlere olan yeni yaklaşım ise iradesini. Malinovski'nin ritüelist fonksiyonalizminde. Levi Brütün "Kolektif Görüşler" ku-

MİTOLOJİK KURAMLAR

ramında, Kassirer'in Mantıklı Sembolîzmi'nde, Yung'un Psikolojik Sembolizmi'nde. Levi Strossun Yapısal Anallz'inde, Marett. Fırkandt, Şmidt. Radin. Kempbell, Eliade, Dümezil, Qusdorf ve Losev gibi yazarların eserlerinde bulur.

Ritüelistler, takvim dönemleriyle bağlı tören kökenli mitolojik metinler üzerinde yaptıkları araştırmalarda, bu olayda Frezer in katkısının büyük olduğunu ortaya çıkarmışlardır. O, dini bütüncülde büyüye ayırdığı yerle, Taylor Animizminin aksine, mitolojinin Öğrenilmesini ritüel maceraya yöneltti ve birçok türün temelinde ritüel modellerin yerini oluşturma olanağı verdi. O zaman dramın ritüel-mitolojik köklerinin ne kadar derinde olduğu da ortaya çıktı. Elbette ritüelin mitolojik metin üzerindeki üstünlüğü kuramı, kabul edilmezdir. Stanner de inandına bir şekilde, ritüele eşdeğer bir yönü olmayan mitolojik metinlerin olduğunu ve mitolojik metinlerle törenler arasındaki birlikteliğin genetik değil, yapısal temel üzerine kurulduğunu kanıtlamıştır. Mitolojik metin, büyü ve törenle bağlı olup. eski cemiyetlerde doğal ve toplumsal düzenin korunup, saklanması için araodır.

EtnograrKİe işlevsel mektebin kurucusu olan Malinovski, mitolojik metinlere böyle bir bakış açısıyla yeni bir tarzda yaklaşırdı. Onun görüşlerini Eliade. Qusdorf gibi isimler geliştirmişler. İliyade'nın fikirleri, ilkel mitolojiye dair düşünceleri daha da derinleştirmiştir. Onun 20. yüzyıl mitolojik metinler yaratıcılığı bakımından özellikle önemli olan döngülü zaman konsepti ise mitolojik değil, tören içeriklidir.

20. yüzyılın başlangıcında, Fransız sosyoloji mektebinin kurucusu olan Durkheim. "kolektif görüşler" İradesini bilimsel anlayışlar dönemine dahil etmiştir. Bazı önemli fikirlerle ortaya çıkan ve mitolojide sosyolojik görüşü öne çıkaran Durkheim de Malinovski gibi mitolojinin agklayıcı amacı olduğuna dair 19. yüzyıl etnografisindeki görüşlerden uzaklaşmıştır. O da Frezer. Boas. ona yakın olan Rus etnograflardan Bogoraz ve Stenberg gibi, düşüncenin ilkel ve srvilize şekillerini prensip benzerliği üzerine kurar. Durkheim. ilkel düşüncenin özelliklerine dair bazı görüşlerinde Levi Brül'e ve Levi Stross'a katlıyordu.

İlkel düşünce ve onunla birlikte mitolojik düşüncenin Özellik sorununun ilk kaldıran Levi Brül olmuştur. O, zıtlıklara son derece ilgisiz yak-

MİTOLOJİK KURAMLAR

kısararak, kolektif düşüncelerin mantık Öncesi karakterini farz olarak kabul

* Mm iştir.

Mitolojik bilincin öğrenilmesinde bir sonraki adım. Kasserer'in "Mitolojik Düşünce" (1925) eseri oldu. "Sembolik Formların Felsefesi" adlı kitabının ikinci cildini oluşturan bu eserde Marett, Malinovski, Durkheim, Levi Brül, R. Otto ve H. Uzeirer'in antik mitoloji ile ilgili araştırmalarını temel alan Kasserer, kendi mitolojik metin felsefesi sistemini hazırlamıştı. Burada başlıca prensip, dil ve güzel sanatlarla birlikte, mitolojinin de kültürün sembolik şekli gibi görünmesinden ibaretti. Kasserer, mitolojik düşüncenin özelliğini, onun gerçekte ideali, nesneyle motifi v.b. ayrımları görememesinde biliyordu. Kasserer'in en önemli hizmeti, mitolojik düşünce ve mitolojik sembolizmin birçok köktend yapısını yüze çıkarmak. Kasserer'in yolunu devam edenlerden biri de S. Langer'dir.

Freydistler (Freyd, Rank, Riklin ve Roheym), mitolojik metinde, temel olarak en önemli psikolojik konuların ifadesini görürlerdi. Freydistizm. İlk önce bireyin psikolojisini temel alırdı. Çok sonra meydana gelen neofreydistler de mitolojiyle çok az uğraştılar. Allegorizmden (sanatsal ifade). Kasserer usulü sembolizme geçişi ise psikoloji alanında K. Yung gerçekleştirdi. Fransız sosyoloji mektebinin "Kolektif Düşüncelerinden yararlanan Yung'un kuramında arketipler, ilkel bilinden yarattığı mitolojik motifleriyle karşılaştırıldı. Böylece Freydvary, Allegorizmden uzaklaşmakla Yung, mitolojik metindeki sembolizmin daha derinden anlaşılmasına yardım etmiştir.

Mitolojik metin kuramındaki önemli bir ilerleyiş de Fransız etnolog Klod Levi 50055*un adıyla bağlıdır. Mitolojik metni yapısal açıdan inceleyen Stross. Fransız sosyoloji mektebinin yetiştiği yerindedir. Aynı zamanda Amerikan kültürel antropolojisinin etkisini de üzerinde hissedilen antropolog. bu geleneklerle lingvistik yapısal ve enformasyon kuramından gelen yeni düşünceleri birleştirebilmiş ve sonuç olarak yapısal antropolojiyi ve ona uygun olarak da mitolojik metinler hakkındaki kendi kuramını yaratmıştır. K. Levi Stross, ilkel düşüncüyü, kolektif bilinçaltı gibi açıklar.

Mitolojik düşüncenin Levi Stross tarafından hazırlanan bu yeni yapısal analizi, birçok bakımdan Levi Brül'ün görüşleriyle uyumsuz. İlkel sı-

MİTOLOJİK METİN

nıftandırmalar ve genelleştirmelerde, zıtlıkların rolünü belirleyen Levi Strossun başka bir hizmeti de mitolojik metne olan eski bakışlarla, yeni bakışları birleştirebilmek olmuştur. Günümüzde ise K. Levi Strossun paradigmasıyla V. Propp'un sintagmasını birleştirmek yönünde bazı cabalar vardır. Bu bakımdan Fransız Qreymas'ın araştırmaları dikkat çekicidir. Çünkü folklor ve mitolojik metinlerin yapısal görünüm kriterlerini oluşturmak bakımından Propp'un "Hikayenin Morfolojisi" adlı eseri oldukça önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca O. Freydenberg ve I. Frank Kamenetskin'in. mitolojinin anlamıyla ilgili araştırmaları da Levi Stross'un bu tarz araştırmalarının önüne geçiyordu. Mitolojik metnin şiirsellik sorunu Y. Melleriński ve onun mektebine üye bilim adamları tarafından durmaksızın araştırılmıştır. Y. Lotman'ın mitolojik metinle bağlantılı anlamsal çerçevede yaptığı araştırmalar da çağdaş bilimsel-teorik fikirlerle etkisi bakımından da dikkat çekicidir.

ZO. yüzyıldaki mitolojik kuramlar, mitolojik metin, onun işlevleri ve yapısı hakkında anlayış, bireysel ve yaratıcılık psikolojileriyle ilgisine dair düşünceleri büyük bir ölçüde genişletip derinleştirmiştir. Üstelik sanatsal düşüncenin gelişim kaynağı ve belki bütün zamanlarda kalıbı olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

MİTOLOJİK METİN: Mitolojik metin, mitolojik düşünceler ve dünya görüşünün toparlanmış, kısa ve açık ifadesidir. Bilgi taşıyan, mitolojik anlam yüklü bu metinlerin kendi iç dinamikleri vardır. Konulan içeriden birbirine bağlanan mitolojik metinler, geleneksel bir kural olarak, ilk yaratılış çağıyla bağlı kutsal, dokunulmaz ve sakral sayılanlar hakkındaki hikâyelerdir. Bazı araştırmacıların fikrine göre, bu metinler ayrıca halk kültürü gibi de öğrenilebilir. Ancak mitin kendisi bir tür olayı değildir ve tür ölçütleri içinde ona yaklaşılamaz. Gelişmiş mitolojik sistemlerde, mitolojik metinlerin en önemli bölümünü insan ve dünyanın yaratılışıyla ilgili mitler oluşturur. Kültürel olarak geri kalmış halklarda ise kozmogonik mitlere daha az rastlanır.

En yaygın mitolojik motifler, anormal doğum ve ölümün kökeni hakkındaki mitlerdir. Öbür dünya ve talih hakkındaki mitolojik görüşler ise daha geç oluşmuşlardır. Gelişimin daha yüksek aşamasının bir ürü-

MİTOLOJİK METİN

mı olarak ortaya çıkan eshatolojik mitler İse aslında kozmogonik mitler dom-mine aittir. Mitolojik metinler yapısal olarak çok sade olurlar. Bu • i u-(inlerdeki bilgilerin bölük pörçük ve bazen de çelişkili olmasının en önemli nedenlerinde biri. bu bilgilerin ilk anlamlarının unutulup, yitirilmisidir.

Efsane, aslında mitle karışık bir türdür. Çünkü onun kaynağı yine mitolojidir. Mitolojik kahramanlar ve onlarla ilgili mitolojik çağ olayları, / .tman geçtikçe efsane kılığına bürünebilir. Form bakımından mitolojik n tyerier. arkaik efsaneler ve sihirli hikâyeler şeklinde formlar sayılabilir. Dua.beddua. şaman duaları ve efsaneler de bu açıdan değerlendirilebilirler.

Mitolojik metin gibi halk inanışlarının. mitolojik rivayetlerin, sınamaların ve rüya tabirlerinin kalıplaşmış bir şekli yoktur. Bunun için de her insan geleneksel metin gibi kavranmazlar. Ancak koruyup sakladığı mitolojik bilgi bakımından bu metinler, eski halk kültürlerinin araştırılmasını. İM bakımından, oldukça değerli kaynaklar sayılırlar. Bütün bunlarla İmlikte, herhangi bir güldürü metni veya millî giyim, etnografik bakımdan mitolojik anlamla yüklenmiş olup, millî mitolojik kaynaklar arasına d. .hil olabilir.

19. yüzyılda Al taylardan hikaye ve efsane metinleri toplamaya gitti -n Rus doğubilimcilerinin anlattı klan na göre, buralarda hikaye veya « • Kine yoktur. Tören metinleri, efsun, doğumdan önce okunan dualar, inisiyasyonla ilgili metinler ve ayinler vardır. Bu metinler ve dualar sakral ve büyüleri içeriğini yitirmemesi için belirli koşullarda okunmalıdırlar. • »mi'gin. ocak başında, oimanda ateş Kışında, tan yeri ayırdığında ve Umun gibi koşullarda okunulmalıdırlar. Çünkü mitolojik bilgi taşıyıcısı ı >Ln bu metinlerin söylenmesi, eski gelenekte öğüt gibi amaçlar taşırdı O zaman yazıya alınmış birçok halk kültürü metninin girişinde ve vMiunda, bu büyüleri İçerikli metin parçalarının olmamasının bir nedeni de anlatıcının o efsane veya hikâyeyi elverişsiz koşullarda anlatmaya mecbur edildiğinden kaynaklanmaktadır. Yerine ve zamanına uygun olarak söylenmeyen metinlerin sakrallık ve büyüleri içeriğini yitireceğine kalİH-n inanan gelenek taşıyıcısı, bundan korktuğu İçfel bu mitolojik metinleri anlatmaktan çoğu zaman çekinmiştir.

MİTOLOJİK RİVAYET

Mitin kendisi bir tür olayı olmadığı için, mitolojik metin de bir edebi metin parçası değil. Buna göre. mitolojik motifler, sanatsal hayal, edebî uydurma veya genelleştirme yoluyla yaratılabilen sanatsal motiflerden farklıdır. Mitolojik metinde anlatılan ne varsa, gerçekte yaşanmış bir olay. yaşanmış bir gerçeklik gibi kavranır. Mecazın ön planda olduğu edebi metinlerden, onu ayıran en önemli özellik de bundan ibarettir. Dünyayı anlayıp, irade etme bakımından onlar arasında ciddî farklar vardır. Edebi eser, mecaz olmadan var olamaz. Mitolojik metinde İse gerçekliğin, mecaz anlamda anlatımına yer yoktur. Etnik-kültürel gelenek taşıyan. edebî eser metinlerini fantezi ve sanatsal hayal ürünü olarak kabul ettikleri halele, mitolojik metinleri gerçekliğin ta kendisi olarak görmüşlerdir.

Ancak herhangi bir mitolojik metinde, dünya modelinin ifadesini görmek mümkün değildir. Dünya modeli ve onunla ilgili mitolojik bilgiler, dağınık olup. ayn ayn mitolojik metinlere serpilmiştir. Dünya modelinin temelini oluşturan bu bilgiler arasındaki sistematik! işi oluşturan bağlılığı da ancak arkaik düşüncenin yaşanası ve taşıması olan mitolojik metinlerin oluşumu sırasında ortaya çıkarmak mümkün olabilir, (bale Mit)

MİTOLOJİK RİVAYET: Mitolojik metnin dejenere olmuş, belli bir anlamda bozulmuş halidir. Doğaüstü varlıklar hakkındaki hurafe içerikli bu hikâyeler, halk inanışları ve halk demonolojisinin öğrenilmesinde başlıca kaynaklardır. Çünkü demonolojik düşüncelerin ürünü olan bu metinler, « ^-... _ ^ temelinde dayanan, sakral ve ^ „ ^3 f*!i\ ritüel özellikli olanla ilintisi korunan eski inanışları halkın bilincinde yaşatır. ⇔

Konusunun ana çizgisi-
sini, insanların demonolojik ruhlar ve doğaüstü varlıktan karşılaştırması oluşturulan mitolojik rivayetler (demo-

MİTOLOJİK RİVAYET

İ* >K güçlerle gerçeklesen bu karşılaşmalar genellikle yorgun ve uykulu /«imanlarda veya korku hissi yaşanan zamanlarda olur ve bunun M,ın de çoğu zaman acı sonuçlar doğurur), belirli anlamda inisiasiya tö-üm ve törelerinin kalıntılarını da aktarılar. Kaynağı itibariyle mitolojik vı »nişler sistemiyle ilgili olup. kendine özgü bir türün özelliklerini taşı-.,ın mitolojik rivayetler, konu bakımından çok kısadır. Çoğu zaman da •plzot etkisi bırakırlar. Bu metinlerin konusu, sınırlı sayıda motiflerden > »luşur. Yalntz, mitolojik dünya görüşünün kriterleri temelinde oluşabi-lm mitolojik rivayetlerin konularının, içerik bakımından arkaik çizgili ol-duğu da açık bir şekilde görülmektedir.

Genellikle mitolojik metinlerde olduğu gibi, bu metinlerde de belli Ur söz sanatına rastlanır. Bu metinlerin anlatımı, anlatıcının özel bir ha-zırlığını gerektirmez. Burada konu, yakın geçmişte ve gerçekten yaşan-mış olaylardan oluşur. Olaylarla ilgili anlatılanlara, anlatıcının zerre ka-< I.U şüphesi olmaz. Temel özelliği bilgi vermek olan mitolojik rivayetle-rin, bir tür olarak ortaya tıkması, buradaki olaylar, yani öbür dünyanın korkunç demonik varlıklarıyla karşılaşmalar genellikle birind kişi olan kahramanın dilinden anlatılır. Anlatılanlar ise ya an lana nın kendisinin Kışına gelmiştir ya da tanıdığı birinin. Anlaoa bazen birilerini şahit bile '.»Merebilir. Örneğin, bitinde ikinti veya üçüncü Kıbasının bir gulyaba-niyi tutup sakladığını anlatır. Olaylar bazen üçüncü şahsın dilinden de mltıkabilir. Böyle olduğu zaman, an lana bu olayı kimden duyduğunu ı *K eden söyler. Ancak rivayetin belli bir yerinden sonra artık o üçüncü -.ıhsın dilinden değil de sanki kendisi yaşamış gibi anlatmaya başlar ve İMİylece kendi anlattıklarına bilinçaltında inandığını gösterir. Bu duru-ma, Kumandinlerin halk kültürü metinlerinde de rastlanır. Bu. mitolojik rivayetlerin doğasını ve anlamsal yapısını anlamaya yardım edebilir.

Geleneğin bir taşıması olan anlatıa. anlattıklarını yeriyile ve adıyla ir*k tek gösterir. Araştırmaların, anlanalara ve verilen bilgilere karaba-lan veya geçmişin kalıntı lan gözüyle bakarak hazır kalıplara sokmaları, etnik-kültürel sistemin doğasını anlamaya engel olur. Onun mantığı yanlışlık gibi kabul etmesi İse geleneğin canlılığından ve tamamıyla Kık kültürünün kendi doğasından gelir. Çünkü, doğanın ahengiyle ya-ıvan bir ırkın geleneksel kültürünün doğal tarihsel-kültürel akışı için-

MİTOLOJİK RİVAYET

de, bu olaylardan her birinin belli bir yeri ve yorumu vardır. Mitolojik inançları aktaran böyle metinlerin dilindeki estetik ritüel anlamının unutulduğu, daha sonraki çağlarda gerçekleşmiştir. Arkaik ritüel anlamı anlaşılmadığı zaman ise bu metinler rahatlıkla hikaye konusunun temelini oluşturabilir.

En arkaik motiflerin ve ilk mitolojik ilintilerinin kendini gösterdiği mitolojik rivayetlerde geçenler, gerçekten olmuş bir olay gibi kavranır. Buna göre de etnik-kültürel sistemde onun ayrı bir yeri vardır. "Gerçeklik hakkında bilgi" ve gerçekte yaşanmış olanlar hakkında bilgi tipi olan mitolojik rivayetler, bazen demonolojik hikâyeler ve benzer adlarla da anılırlar.

İlk önce etnografik açıdan öğrenilen bu tip metinlere, halk kültürü yönünden yaklaşma tarzı, onu içeriğine gölge düşürmek gibi görünse de bu yaklaşım, onun etnografik yönde araştırın İmasını tamamlıyor. Mitolojik rivayetler, Türk halk kültürünün oldukça az öğrenilmiş ve genellikle ciddi araştırmaların konusu olmamış türlerinden biridir. Sonuç olarak, canlı geleneğin faktörü olan bu metin tipleri, diğer birçok halkta ciddi bilimsel değer taşımadığından, neredeyse tamamıyla toplanamamış olarak kalmıştır. Az-çok toplanan verilerde de kültürel gelenek taşıyıcılarının ilişkisi bir kenara bırakılarak, farklı kuramların ölçütleri çerçevesinde yaklaşmıştır. Burada anlatılan olay ve verilen bilgi ise çoğu zaman halisünasyon ve karabasan gibi değerlendirilip, ruhsal hastalıklar arasına dahil edilmişlerdir. Halbuki mistik yaşantılar gibi değerlendirilebilmesi mümkün olan bu ruhsal durumların anlatıldığı mitolojik rivayetler, doğayla iç içe yaşayan halkların önemli bir kültürel parçasıdır.

Tüm geleneksel cemiyetlerde, halk inanışlarını canlı bir şekilde ayakta tutan her bir etnik-kültürel sistem etkenine, geleneksel bir olay gibi dikkat edilmiştir. Çünkü, kendi doğal haliyle yaşayan halkların etnik-kültürel geleneksel değerler sisteminde, her bir etkenin yeri bilinir. Kültürün canlılığını koruyan bu halk kültürü olaylarından biri de mitolojik rivayetlerdir. Yazıya alınmış olmasının, canlılığına hiçbir etkisi olmayan bu tür hikâyelerden bile daha arkaik sayılır.

Şor Türklerinin dilinde, mitolojik rivayetler tipinden olan halk kültürü örneklerine, "şın polgan" (gerçek olanlar) adı verilir. Bu ifade, kültür

MİTOLOJİK RİVAYET

laku ürünün etnik-kültürel değerler sistemindeki yerini gerçek bir şekilde gösteriyor. Bu ad, mitolojik rivayetlerin içinde olan her şeye, metnin canlı geleneğinin içindeki anlama ve onun işlevsel-morfolojik özelliklerine uygun düşer. Gerçekten de mitolojik rivayetlerin içeriği, gerçek olarak kavrananların ve olmuş gibi sanılanların üzerine kurulur. Bu anlamda mitolojik rivayetlerin anlatıcısı, anlattıklarının yaşanmış bir gerçek olduğuna tam olarak inanır.

Yakın bir geçmişte, birkaç kuşak önceki çağlarda yaşananların anlatıldığı bu halk kültürü örnekleri, mitolojik düşüncenin dinamizminin öğesi bakımından değerlidirler. Çünkü, en eski çağlarda olduğu gibi, mitolojik motifler de sözcük anlamıyla, maddî olarak anlaşılır. Onlar kinaye veya sembol değiller ve gerçek anlamlarda kavranırlar.

Daimî bir şekilde değişerek yaşama ve yenilenme süreci geçirdiğinden, arkaik halk kültürü için tür anlayışı, tam bir koşullanmış karakter taşır. Yani burada bir türün kuruluşu ve yapısı, bu sürecin kendisiyle uyumludur. Mitolojik rivayetlerin tür özellikleri de süreç içinde oluşur. Bu tür bir olaydır ve bu türün kuruluşu da belirli zamanda bir süreci gerektirir, yani metinlerin şiirselliği, daha çok söylendiği zamanla ilgilidir. Bu tür gibi, hazır ve kalıba sokulmuş bir şekli de yoktur. Onun tür sınırları, gerçekten daha çok tahmine dayanır. Halk dilinde mitolojik rivayet anlayışının olmaması, sözü edilen tür veya halk kültürü örneğinin canlı gelenekte ait olduğu bütüncüle, sık bağlılığından ileri gelebilir. Bunlar, mitolojik rivayette kendi gerçek güçlerini ve etkilerini koruyup saklamış inanç ve inanışlardır. Halk inanç ve inanışlarını bozulmaktan kurtararak yaşatan bu metin tiplerinde anlatılanlar, canlı gelenekte gerçekten de olmuş bir olay gibi kavranır. Burada hangi gerçeğin betimlenmesi, bu gerçeğin nasıl değerlendirilmesi, bu gerçekle hangi ilişkinin kurulması ve bu ilişkinin ne şekilde ifade edilmesi gibi halk kültürü türlerinin oluşum kriterleri, kendi açık iradesini bulur. Başlıca ölçüsü, anlatılanların gerçek olduğu inanana dayanan böyle rivayetler, bilgi yüklüdürler. Sanatsal söz ritüeline gerek duyulmadığından, metindeki cümlelerin estetikliği ve sanatsal açıdan güçlü olup olmaması, ne anlatıcının meraklandığını ne de dinleyiciyi. Söz sanatı içermeyen bu tip metinler genellikle. "Bu gerçekten olmuştur ve efsane değil" ve "Kendi gözle-

MİTOLOJİK RİVAYET

rimle gördüm" benzeri cümlelerle başlarlar. Yani burada önemli olan. mitolojik şifreyle okunan metnin bilgi verici olmasıdır.

Araştırmalardan edinilen bilgilere göre, bu metin tipleri belli gelenek, yer ve inanış ile oldukça sıkı bir bağlantı içindedirler. Bazı Türk halk kültüründe yaygın olan Hal Anası, Tepegöz, dn ve benzeri mitolojik varlıklarla birlikte, bu halkların her birinin canlı halk kültürü geleneğinde, kendine özgü KüMdürgis, fezmak (Kazak). Arçun (Çuvaş). Yantıg (Başkurt), Kara Çuha, Adama! Kurt (Azerbaycan) gibi mitolojik varlıklar vardır. Bu varlıkların adları etrafında da çok sayıda metin oluşmuştur. Bu metinlerden bazıları herhangi bir mitolojik veya demonik varlığın sembolizminin açıklanması ve temelini araştırılması konusunda açık bir şekilde yardımcı oluyor. Örneğin, anlatıya Hal Anasıyla ilgili yaşanmış bir olayı anlatırken, metnin sonunda, "bu gerçekten olmuştur... guryabani de gerçekte aynıdır. Al Kadını da beş. altı çeşit değil ki,.." der ve böylece kültürün içinden gelen bir yorum gibi kavranır.

Rastlanan bu varlıkların içerisinde birçoğunun, etnik-kültürel geleneğin en derinlerine kadar girmiş olması ve yaygınlığının başlıca sebebi, kendi arkaik yapılarını ve ilk bütüncülükle daha yakın kuruluşunu koruyup saklayabilmelerinden geliyor. Sakrallığını yitirerek estetik işlev taşıyan hikâyeye, destan ve diğer halk kültürü metinlerinde bir kural olarak, bu tip motiflere rastlamak mümkün olmaz. Ancak burada da istisnalar yok değildir. Rus hikâyelerindeki "ölmez Kaşey", "Zmey Konnic" ve "Baba Yağa" gibi mitolojik motifler. Rus halk demonolojisinde önemli bir yer tutmazlar. Bunun tersine, dn. guryabani ve Su Perisi gibi mitolojik motiflere ise az da olsa hikâyelerde rastlanırlar. Azerbaycan Türk halk kültüründe ejderha, dev ve peri motiflerine mitolojik rivayetlerde rastlanmadığı gibi. mitolojik rivayetlerde sık sık karşılaşılan Kara Çuha. Hal. dn ve benzeri varlıklara da destan ve hikâyelerde rastlamak mümkün değildir. Çünkü mitolojik inançlar güncel oldukları sürece, bu inançlar etrafında oluşmuş mitolojik rivayetlerdeki varlıkların yolları hikâyeye ve diğer halk kültürü metinlerine kapalı olur. Örneğin. bağlı bulunduğu gerçek etnografik anlamsallıktan kopup ayrılmadıkça ve ad etrafında dönen mitolojik inançlar varlığını yitirip unutulmadıkça. bir Kara Çuha motifinin herhangi bir metne girmesi mümkün değildir.

I laik inanç ve inanışlarının öğrenilmesinde ilk kaynaklardan biri. milli * > k rivayetlerdir. Geleneği yaşatan inanışlar sistemi bütün genişliğıty- **U- i M I** metinlerde ifade bulurlar. Bu metinlerin başlıca işlevi ise ırkın dav- flftntş şekillerini ifade etmekle birlikte, onun hayatındaki programlaştır- ma dili olmasıdır. Şüphesiz millî değerlerin eriyip gitmesi üzerinde tek- **IM** »kiasinin kurulması, bu inanç ve İnanışlar üzerinde etki bırakmaktadır. « >/Hlkle de yaşlılar arasında bir Hal Anasırım, bir dnin ve bunlar gibi »/Artıkların yaşadığına hâla en içten inananlar vardır. Bu mistik güçlere «.lın inanç, o kadar güçlüdür ki bazıları, onlarla karşılaşmamak için ka- nıllılığa kalmamaya çalışırlar. Bazen bir anlatıcı, akşam karanlık çöker- ken başına gelenleri anlatmaktan kaçınır, çünkü onun inanana göre, (• nıonik varırlklar haklannda konuşulduğu zaman bunu an tartarmış, ı hıın için de anlatıa onların dikkatini kendi üzerine çekmekten çekin- diği için anlatmak istemez,

I latta bazı metinler, son yüzyılda örneğin Hal Anasının yakalanma- dığını vurguluyorlar. Böylece de mitolojik rivayetler kadar canlı gele- m-kk-ri ve bu geleneklerdeki inançlar sistemini bütün canlılığıyla koru- yup yaşatan benzer ikind bir metin tipine rastlanıyor. Mitolojik rivayet- inin canlı dinlenmesinin giderek zorlandığı bir gerçektir. Geleneğin y.ıty.kle canlılığını yitirmesi ve insanın doğayla olan ilk ilişkisinden artık •KT kalmaması sonucunda, bir taraftan inanç ve inanışların süreç kpn- • i« zayıflamasıyla bilinçaltı unsurtann batağına saplanıyor, diğer yandan iv bu metinlerde anlatılanlara hurafeler ve geçmişin kalıntılan gibi ba- kıyor.

Doğa ve canlı gelenekle bağlarını koparmamış bir cemiyette ise kaynağını dinî-mitolojik

* lüşüncelerden alan ina- nışlar, mayasında bu inanışların bulunduğu mitolojik rivayetler ve / mlarda gerçek oklukla- ıııM inanılan varlıklar, y»-emişin kalıntılan ola- ıak kabul edilemez.

Hun Dönemine Ait Kanal Pençeli Kurtlar

MİTOLOJİK VARLIK

Çünkü, şiirsel mitolojiden gelen gücün sayesinde doğayla iç içe yaşayan geleneksel cemiyette. ırksal hafızanın taşıyıcısı. görünen ve görünmeyen ne varsa tüm varlıkları, iyelerin ve ecdat ruhlannın yaşadığına inanır.

Birçok araştırmacının kaydettiği gibi, konu bakımından arkaik yapıdaki hikayelerle paralellik gösteren mitolojik rivayetler, şekil ile şekilsizlik arasında bir yerde dururlar. Ancak bir tür olarak, bu tip metinlerin özelliklerini ve yasalannı belirleyen de bulunduktan bu konumdur. İçerik! erindeki esrarengizi i kleriyle sihirli hikayelere olan yakınlığı, mitolojik rivayetlerin özelliklerinden biridir.

Bu türe, basmakalıp bir tarzda yaklaşarak ve aslında yanlış olan başka bir görüş ise mitolojik rivayetin hikaye ve hatta destana çevrilmesini kölelik sistemini atlayarak, ataerkil kabile kuruluşundan doğrudan feodalizme geçen cemiyetteki halk kültürü İçin bir iç dinamizm olarak görüyor. Halbuki böyle bir iç dinamizm yoktur. Aynca. mitolojik rivayetin tarihsel-kültürel seyrinde hangi halk kültürü türüne geçebileceği ve bir tür olarak hangi değişikliklere uğrayabileceği sorunu araştırılmamıştır.

Eski inantşıann ortadan kalkmasıyla mitolojik rivayetlerin de yok olup veya hikâyeye çevrilmesi fikri de eksiktir ve soruna hiçbir ağırlık getirmez. Mitolojik rivayetler, tür ölçüleri olmayan veya oldukça değişken olan metin tipleridirler. Sınırlı konulan işleyen bu metinler, çoğu zaman birbirinin tekranymış gibi bir etki bırakırlar. Çünkü, sonsuz versiyonlar labirentinde değişik şekillerde gerçekleşir.

Halk kültürü hikayeciliği gelenegini anlamak için de değerli kaynaklar sayılan bu metinler hakkında, bu gün bile bilimsel, ortak bir görüş mevcut değildir. Arkaik motiflerle dolu. mitolojik görüşler bütüncülüğüyle zengin bu metinlerin araştırılması. etnografi, halk kültürü, mitoloji ve hatta ilkel dinleri Öğrenen alanlar arasındaki barajların yakılmasını talep eder.

MİTOLOJİK VARLIK: Mitolojik metin, yaratan bilincinin bir ürünü olup, duygusal-mekânsal kavrayışların herhangi bîr gerçek formda tezahürüdür. Mitolojik varlığın özellikleri çeşitli nedenlerden dolayı, zaman içinde değişebilir. Canlı doğada önemli bir rol oynayan rastlantılar, mitolo-

MİTOLOJİK VARLIK

İl varlıkların bazı işlevlerinin yüklenmesi sürecinde de etkili olurlar. Bu-
ut m için de onun şimdiki çizgileriyle, yüzyıllar önceki gelenekte varo-
lan şeklinin aynı olacağını düşünmek yanlış olur. Mitolojik bir karaktere
Ünl en (azla ad uygun gelebilir. Onlar cisimden ve maddeden mahrum
oklukları için ölmezler veya ölmeleri canlı insan ölümünden farklı olur.
Mu anlamda da bir mitolojik varlık ölümsüz olabilir.

Doğadaki olayların. birbirine örülmüş yapılan vardır. Mitolojik varlı-
ftı, etnik-kültürel gelenek çerçevesindeki değişiminde de aynı şeyi "izle-
mek mümkündür. Örneğin Sibiry'a'nın Türk halklarından olan güneyli
Altayların geleneksel dini görüşlerine göre. Kara Kuş: yukarı dünyada
y.ışayan Ülgen'in oğludur. Kumandinlerde ise Kırgız Han adındaki ruh.
I lgen'in oğulları arasında gösterilir. Şorlarda ise bu varlıkların ikisi de
I ılık'in oğulları olarak bilinirdi. Bu. kültürel geleneğin tüm şahitliğiyle
hulikte. ne kadar elastik doğaya sahip olduğunu ve ne kadar kendi
kendini yenileyen bir olay olduğunu açıkça gösteriyor. Yani, mitolojik
bk varlığın varlığı, diğer bir mitolojik varlığın varlığı için sebep rolünü
(r/nar. Böylece de onun belli anlamda yapısal özellik taşımasını şartlan-
dırır. Tüm bunlar da spontane bir şekilde gerçekleşir. Tüm mitolojik ka-
lakterler. aslında aynı işlevi yerine getirirler. Aynı tür metinlerde, çeşitli
motifler birbirinin yerine rahatlıkla geçebilirler. Bu. "içeriden onların ge-
netik veya yapısal-işlevsel bağlılığından ileri gelebilir. Böyle bir özellik,
aynı metin türlerindeki bir karakter sistemini ortaya çıkarma olanağı verir.

Mitolojik varlıkların, mutlak kötü veya iyi olmaları durumuna nadi-
ren rastlanır. Bu. insanların onlarla nasıl ilişki kurduğuna ve nasıl dav-
ı.ındıklarına bağlıdır. Ş. Şirokogorov'a göre doğaüstü varlıklar, doğaları
itibariyle ne iyi ne de kötüdürler. İyi olarak bilinenler, zarar verebildikle-
ri gibi, zarar getiren ruhlar da sinirlenmedikleri sürece (örneğin, kurban-
larını zamanında aldıktan sürece) insanlara zarar vermeyebilirler.

Âlemin ruhlarla dolu olduğu düşüncesine, değişik mitolojilerde
rastlanır ve evrensel bir karakter taşır. Mitolojik varlıklar farklı tarihsel
i ionemlerde farklı yorumlara maruz kalabilirler. Fantastik varlıkların de-
monolojide bir yeri yoktur ama demonolojideki karakterler ara sıra
hikâye konularına dahil olabilirler. Geleneksel kültürün taşıyıcısı İse kes-
kin bir şekilde birbirinden ayrılır. Tabii ki tüm hikaye kahramanları da

MİTOLOJİK VARLIK

kültür kalıntılarına taşınamaz. Hikâye karakterlerinin kökeniyle halk demonolojisindeki mitolojik varlıkların kökeni farklı olabilir.

Mitolojik düşünceler, mitolojik varlıkların etrafında şekillenerek, kendi iradesini dâima gerçekg' bir şekilde mitolojik varlıklarda bulur. Mitolojik rivayetler, güçlü hikâye ve efsanelerin etkisi altında olduklarından, buradaki mitolojik varlıkların doğasından bahsetmek zordur. Onlar, kendi yapılarına göre seçildiklerinden, karakterlerin kişiliklerini değişime uğratırlar.

Mitolojik karakterin temelini, varlığı bir bütün olarak gören mitolojik düşünce oluşturur. S. Tokarev'e göre, mitolojik karakterin ön önemli göstergesi, olağanüstü özelliklere sahip olmasıdır. İkinci göstergesi ise onun inancının var olmasıdır. Mitolojik varlığın ayırt edici göstergelerinden biri de onun, maddî olarak kavranılması ve gerçekmiş gibi düşünülmesidir. Onun işlevleri, görünüşü ve izleri de onu karakterize eden etkenlerdendir. İyiliksever ve kötülük verici gücü temsil ettiklerine dair düşüncelerden yola çıkarak, mitolojik varlıkların insanla ikili ilişki içine girdiği düşünülür. Bu da insanların ritüel ve geleneksel davranış normlarına uymalarıyla belirlenir. İnsanlara sadece zarar dokunan varlıklar da var. Onlar, tipoloji bakımından farklıdırlar.

Aynı anlamsal grupta oldukları için. bazen bir grup şeytanî veya mitolojik varlıklar arasında ciddi fark konulmayabilir. Bu kötülük verici güçler grubuna, ister istemez insanlara zarara veren topal insanlar, büyücüler gibi varlıklar da dahildir. İnsanlar bu varlıklardan büyü ve tılsım korur.

Mitolojik varlığın karakteri halk kültüründe de görünür. Örneğin, bir hikâyede rastlanan Hal motifiyle bir mitolojik rivayetteki Hal motifi arasında fark vardır. Çünkü mitolojik varlıklarla bağlı olan her türün, kendine özgü karakter sistemi vardır. Aynı karakterin değişik versiyonlarla farklı türlere girmesi onların farklı şekillerinin oluşmasını sağlar. Motif, inanış konusu olmaktan gknğı zaman, hikâyelere, destanlara, tören-oyunlara ve başka türlere doğru yönelir. Ancak bu durumda bile onun, mitolojik sembolizmi rahatlıkla kurulabilir. Bazen tek başına ad bile. onun mitolojik doğasını belirlemeye yeter.

Mitolojik varlıklar, mitolojik motiflere göre de gruplaştırılabilirler.

MİTOLOJİK VARLIK

Mitolojik motiflerse karakterler bütününe ilgilidir. Anlatılanların aynı mitolojik varlık hakkında verdikleri bilgiler zaman zaman çelişkili olabilir. Mitolojik inançlar, doğüstü güçlerle, insanların karşılıklı ilişkisinin karakterini aktarır. Mitolojik varlıkların madde ve asimden mahrum olmalarıyla birlikte, onların hayvan biçiminde olmaları hakkındaki inançlar da çok yaygındır.

Mitolojik motifler, birer semboldürler. Eski insanın tüm yaşamı sembollere büründüğü için, sembollerle düşünür ve kendisini çevreleyen âlemi semboller yığını olarak kavrar ve kabul ederdi. Mitolojik varlıkların sembolizmi sabit değil, değişkendir.

Mitolojik varlığın öldürülmesi veya ortadan kaldırılması, değişik amaçlarla gerçekleşebilir. Yani onun ölümü, bu âlemdeki yaşayışa veya herhangi kötü bir değişikliğe sebep olmalıdır. Eski insan, maddî olarak anlamadığı herhangi bir olayı, mitolojik karakterler halinde yaşatmıştır. Yani herhangi bir mitolojik karakterin temelinde, doğal veya maddî bir varlık bulunmaktadır.

Gerçekte var olduklarına inanılan mitolojik varlıklar, gelenekte kendi ölçülerıyla fark edilirler ve geleneksel taşıyıcıları onların bu özelliklerinden dolayı hikâyeye karakterlerinden ayırt edebilirler. Örneğin. Yakutlar. Çiçek Ruhunu hikâyeye karakterleriyle aynı yerde görmezler. Aslında sorunun içeriği başka türdür. "Düşünce ve motifin içerik olarak aynılaşması üzerine kurulan mitolojik rantezi"nin doğurduğu "mitolojik motifler", mecaz veya kinayeye değil, sözün maddi anlamıyla kavranırlar. Mitolojik karakterli sözler arasında, mitolojik adlar iki anlamlı olabilirler. Bunun için de onların ilk gerçek anlamı ortaya çıkarmak zor olabilir. Mitolojik sistemdeki tipolojik genellemelerin belirlenmesi ve genel anlamsal karşılaştırmaların analizi, bu sisteme dahil olan mitolojik objeler ve varlıkların aslına uygun adlandırma kriterini ortaya çıkarmaya yardımcı verir.

Demonolojik sistemlere bağlı mitolojik varlıkların sembolizminin araştırılmasında karşılaşılan zorluklardan biri de aynı varlığın farklı lehçelerde farklı adlarla anılması veya tam tersine, aynı karakterlerin aynı adla anılması sorunudur. Bu olay, araştırmacının karşısına ad ve anlayış arasındaki ilişki bakımından birçok sorun çıkarır. Mitolojiden gelen mo-

MİTOLOJİK YAPILAR

tiflerin işlevsel-anlamsal yapılan ve sembollerinin araştırılması. Türk din bilimi, etnografi ve halk biliminin birçok sorununun çözülmesine yardımcı olabilir, (bale Demon; rye)

MİTOLOJİK YAPILAR: Etnik-kültürel birliği içerden bağlayan mitolojik yapılar, mitolojik metinlerin ölümüyle kaybolup gitmezler. Sonraki dönemlerin arkaik mitolojik metinlerinden kurtulmuş kültürlerinde ve sanatsal edebiyatın örneklerinde mitolojik adlar, motifler ve konular olarak serpilip, farklı görünüşlerde, onun art yapılan gibi yaşamaya devam ediyorlar.

Atmosferdeki kasırgalar, litosferdeki kristaller ve biyosferdeki canlı varlıklar gibi, kendi kendilerini oluşturabilecek olan yapılar vardır. Kendi kendini oluşturup, düzenlemekse yaratıcılık içerisinde olan doğal süredn izidir. Mitolojik yapılar da bu yapılara yakın bir şekilde daimî bir yaranalık içerisinde dirler. Onun dayanıklılığını sağlayan özelliği de değişmezliği değil, tam tersine ilk temelini koruyarak yeni yeni şekiller yaratan oluşumdur. Semboller yerine geçen bu yapılar, canlı organizmalara benzer bir sistem olarak, ulu dil çağında doğan ve tam işlevselliği de bu çağla sınırlı kalan mitolojiye dayanır. Her bir unsurunun, diğer unsurların var olmasının neden olduğu bu yapıların, olası şekillerinin sonsuz görünmesine rağmen, bu şekillerin değişebilmelerinin de belli bir sınırı vardır. Lord'un formül hakkında söylediği gibi, ozanlar binlerce mısradan oluşan şiirleri ezberlemek yerine, onların formülünü akıllarında tutarlar. Destan okumak istedikleri zaman da bu formülleri gerçek dil unsurlarıyla doldururlar. Böylece mitolojik yapılar, kültürel gelenek boyunca bir kalıp olarak kalır.

Mitolojik metinler, insan bilind için öyle karakteristik fikirler arasından türemektedir ki, mitolojinin ölümünden sonra da bilme, tanıma ve anlatma amacıyla yapılan aynılaştırma operasyonunda karakteristik yapılar olarak kalırlar. Einstein'ın görecelik kuramından bildiğimiz, zaman-mekân ilişkisinde, mitolojideki dünya modelinde bu yönüyle belli bir benzerlik vardır. Elbette sonraki dönemlerde bu yapıların üzerine yeni benimsenmiş yapılar oluşur. Bu yapıların gözden geçirilmesi, eski mitolojik metinler hakkında belirli fikirler edinmeye yardımcı olur. Çün-

MUCİZEVİ DOĞUŞ

Atlılar

kü onlar, ilk örneklerdir. Ezeli formül veya tarihî değişimlerden uzakta kalan temel fikirlerdir.

Arkaik mitolojik formlar bir kenara bırakılırsa, bu eski yapılar, halk kültürü geleneği ve halk İnanişları alanında varlığını sürdürür. Mitolojik motifler ve arketipik konular, halk kültüründe farklı sembol, mecaz ve unvan olarak kononabilirler. Gelenek taşıyıcıları, bazen onun mitolojik anlamının farkına bile varamazlar ama bunların hepsinin mito-

k>jık anlamları vardır. Kolektif düşünceler, kültürel-tarihsel koşulların etkisiyle değişikliğe uğrayabilir, ancak kültürel geleneğin bir parçası olan mitolojik yapılar, belli ölçülerde yaşamayı becerirler. Eski Türklerin ilk dünya duyumunu oluşturan mitolojik metinler, yazılı edebî metinlere geçerek günümüze kadar korunmuşlar. Ancak eski yazılı metinlerdeki arkaik mitolojik metinlerin yapısı, yalnız yeniden yapılandırmayla yüze çıkarılabilir. Çünkü arkaik mitolojik yapılar, sonraki zamanlarda ne kadar unutulup, değişikliklere maruz kalsalar da adlar ve detaylar kendilerine bir yer bularak, metinlerde yaşamaya devam ederler.

Sinerjetik anlayışa göre. kuruluş ve yapı, kendi başına bir süreçtir. Yani yapı*, sürecin kendisini belirler. Etnik-kültürel geleneğin gücü. dayanıklılığı ve dağılmazlığı ise evrimin iç dinamiklerinden kaynaklanmaktadır. Mitolojik yapılar sayesinde, etnik-kültürel gelenek, sistem olarak kendi kendine oluşur ve düzenlenir, (bak Mitolojik Metin; Mit)

MUCİZEVİ DOĞUŞ: Kahramanın mucizevi bir şekilde doğması, Türk ve dünya halk kültüründe yaygın motiflerden biridir. Anormal bir başlangıca gönderme yapan bu motif, en değişik şekilleriyle bile birbirine bağlıdır ve biri, ötekini belirli bir ölçüde açıklar. Bu motif, kendi kaynağını eski dinî-mitolojik görüşlerden, ilk insanların yaratılışlarıyla ilgili inanışlardan ve reankamasyon inanandan alır. Bu görüşlerin etkisiyledir ki

MUCİZEVÎ DOĞUŞ

kadınlar kısırlıktan kurtulmak için. uyguladıkları ilkel büyü yöntemleri olarak bazen üstünde yatmak, su kenarlarında geceleme ve ırmaktan geçmek gibi yöntemlerle çocuk sahibi olabileceklerine inanmışlardır.

Türk mitolojisinde anormal doğumlu birçok motife rastlamak mümkündür. Bunların bir kısmı dişi kurtla evlilikten, ağaçtan, dolu tanesinden ve bunlar gibi unsurlardan doğan kahramanlardır. Mucizevî bir şekilde dünyaya gelen bu varlıklar, çoğu zaman mitolojik ulu atalar ve liderler olurlar.

Arkaik Türk destanlarında kahraman, ilk insan yani Gök Oğlu olduğundan, ana-babanın katkısı olmadan doğar. Türkistan rivayetlerinde Köroğlu anasının rahmine güneş ışığından düşer. İlahî kökenli ve anormal doğumlu böyle varlıklar arasına, "ala gözlü dev kızından doğan" Korkut Atayı dahil etmek gerekiyor.

Mucizevî doğuş motifinin mitolojik temelini bir de ruhlarla cinsel temastan doğuşlar oluşturmaktadır. Bu olaya sürekli bir şekilde rastlanmasa da Şamanizmde görülmektedir. Birçok şaman, "Albastı" denilen ruhların soyundan olduğuna inanırdı. Daha sonraları bu olay, efsanevî gelenekte dağ, yer, su ve bunlar gibi ruhlardan doğma şeklinde verilmiştir. Cengiz Han'ın doğumunu anlatan efsane de bu tip bir efsanedir.

Burada, İsa ve Muhammed'in doğumuyla ilgili efsanelerde de görüldüğü gibi. mucizevî doğuş motifi tüm dünya dillerinde vardır. Bu motif, mitolojik metinlerden hikayelere de geçmiştir. Sihirli kahramanlık hikayeleri genellikle anormal başlangıçlı kahramanın doğusuyla başlar. Türk halklarının hikayelerindeki kahramanlar da genellikle anormal doğarlar. Bu kahramanlardan bir kısmı, kurbanla, adakla ve yarvan şiarla dünyaya gelir. Manas Han, eviiaların duasıyla doğmuştur. Birçok hikaye kahramanı da Hızır'ın duasıyla dünyaya gelmiştir. Dervişin verdiği elmadan doğma da Türk halk edebiyatı örneklerinde geniş yer tutar. "Bir ağzı dualının duasıyla doğulma" motifi, "Dede Korkut Kitabı"nda yer alır. Kahramanın duayla doğması, arkaik çağ düşüncesinde sözün büyü gücüne olan inanan ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor.

Bir yudum sudan, güneş ışığından, su üzerindeki bir parça köpükten, dervişin, büyücünün ağız suyundan, bir yapraktan, bir elma veya nar yemekten, bir nefesten veya kuru kele tozundan ana rahmine dü-

MÜDRİK HOCA

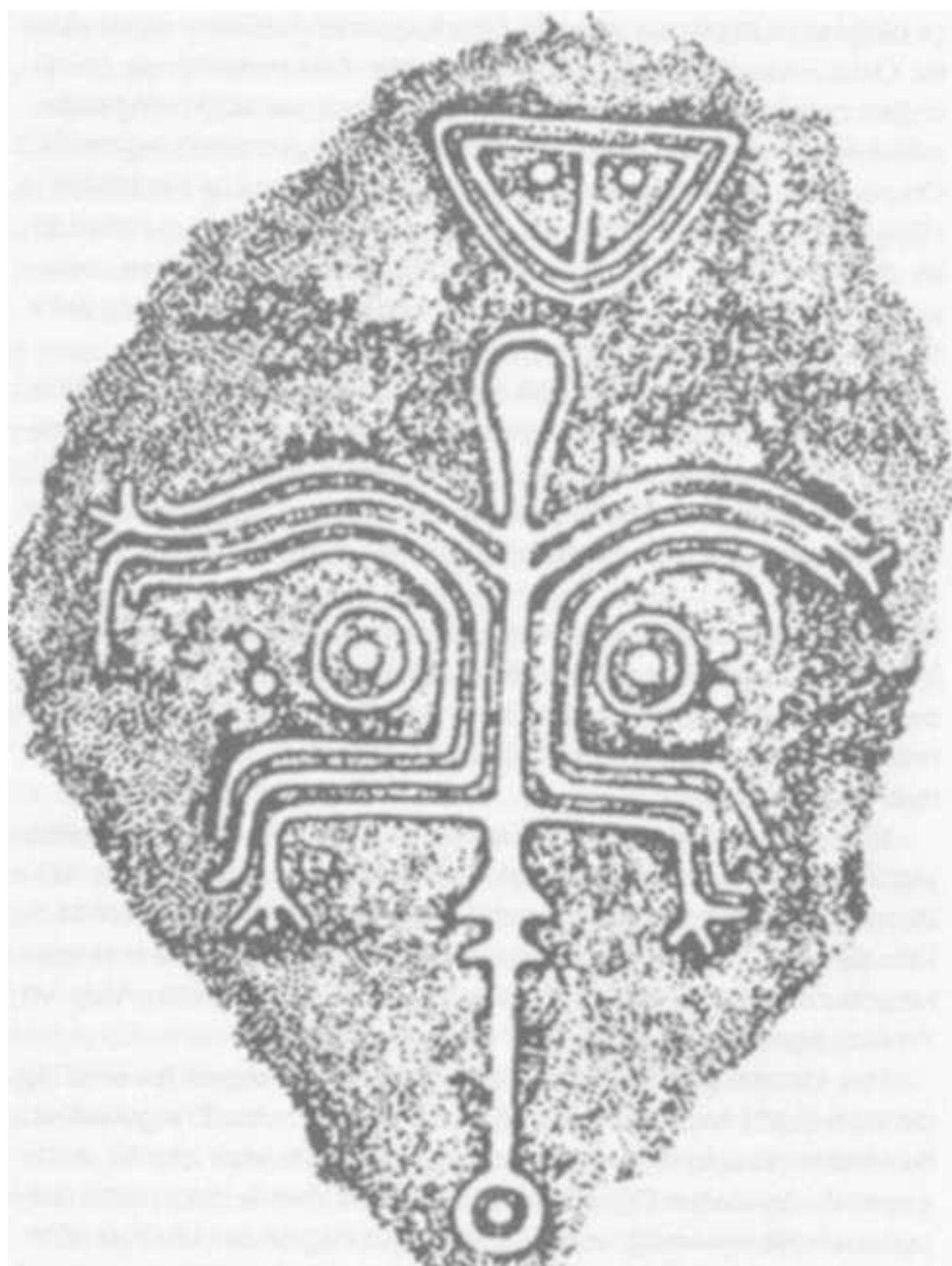
şüp doğan kahramanlar, mitolojik dünyadan geldikJeri için. gün geçtikçe olağanüstü büyümek ve başka birçok anormal özelliklere sahip olurlar. Onlar adeta öbür dünyanın İzlerini taşırlar. Eski cemiyetlerde özürli doğan çocuklar, sakral dünyayla ilintilendirilmiş ve böyle doğumlar, sakral dünyanın o cemiyete göndereceği belanın sembolü sayılmıştır. Onun için de bu cemiyetlerde, bu şekilde doğan çocuklar öldürülürdü. Hikayelerde ise kahraman beden siz dünyaya gelir. Bu da o motifin ölümler dünyasıyla bağlı olduğunun göstergesidir. Anormal doğum, mitolojik motif ve unsurian bu anlamda koruyup saklamış olan sihirli hikayelerde, ilâhî kökenli kahramanın özelliklerini belirginleştirir.

Anormal doğuş motifini, Türk halklarının etnografisinde, halk kültürü ve tarihsel-arkeolojik abidelerinde hiçbir izine rastlanmayan ve aslında bir tarihsel aşama olarak hiçbir zaman var olmayan "eski anaerkil" ilişkilere bağlamak ve "ana hukukunun esas olduğu çağların hafıza ve bllinçlerindeki kalıntılar" olarak saymak doğru değildir.

MÜDRİK HOCA: Mitolojik sistemlerde rastlanan arkaik yapılı bir motif. İçeriğindeki belirsizliğe rağmen, ilk motif anlayışına yakın bir anlam ifade eder. Yung'un ilk psikanalist yazılarında, "uzak geçmişlerin kalıntılarından biri" olan Müdrik Hoca. kökleri itibariyle ilkel cemiyetlerdeki şaman motifine bağlanır.

Türk efsanevî geleneğinde, kayn ağacından inip. güçleri tükenen yiğitlere yardım eden ilâhi kökenli ak sakallı ihtiyar motifler vardır. Onlar bu kültürel gelenekteki Hızır anlayışının kendine has prototipi sayılırlar. Göçebe Türklerin destanlarında. şariat hükümlerine asla uymayan kahramanlara daima bir "ak sakallı semavî er" yardım eder. Altay ve Yenisey destanlarında da bu "gök erenlerTne rastlanır.

Türk kültürel geleneğinde Müdrik Hoca motifi, uygarlığın kendi iç dinamizmi gibi karşımıza gkar ve bazen ilk şaman motifine yaklaşır. Bu Müdrik Hoca motifleri salname geleneğinde de vezir işlevini yerine getirir. Bu bakımdan Oğuzname'de rastlanan Müdrik Hoca. daha çok şaman motifine yakınlığı ile ayırt edilir. Oğuz Kağandaki Ulu Türk. Korut Ata veya lrkıl Hoca gibi. Müdrik Hoca motifinde de ilk şaman motifinin izleri açıkça görünür.

N

NASRETTİN HOCA: Türk mitolojik zemininde yaratılmış bir motif. Mitolojik kaynaklı birçok halk kültürü ürünü gibi latifeler de Türk mitolojik modelin kuruluşu için değerli materyaller içerir. Mitolojik kökleri olan Nasrettin Hoca'nın latifelerinde de en eski çağlardan başlayarak bu zamana kadar bütün dönemlere ait olan mitolojik inanç ve inanışların derin izleri korunmuştur.

Çok sayıda eski kültürlerin kainatla ilgili geleneksel düşüncelerinde, eski mitolojik düşünceden gelen, sakral enerjinin en çok toplandığı yer sayılan ve adına "Dünyanın Merkezi" denilen bir anlayış vardır. Bu anlayışla ilgili bir Nasrettin Hoca fıkrasında şöyle geçmektedir: Bir gün Hoca dan sorarlar, "dünyanın ortası neresidir?" diye. Hoca topuğunu

yere vurup, "Burası" der. "Nereden bildin?" sorusuna ise "İnanmıyorsanız ölçün!" cevabını verir.

Bu metinde, birçok mitolojik sistemlerdeki kategorilerden biri gibi rastlanan ve evrensel düzenin kaynağı sayılan "yeryüzünün Göbeği" veya "Dünyanın Ortası", yani sakral gücün merkezi ve mistik enerjinin daha yüksek olduğu bir mekan anlayışı ile bağlı eski mitolojik inançta kendine uygun nkra diliyle yerini bulur. Etkin bazı görüşlere göre de zamanın her anının diğer anlanyla eşdeğer olduğu gibi. mekanın her noktası da diğer noktalarla aynıdır.

NAZAR

Nasrettin Hoca fıkraları nda dünya, yaratılış, hayat ve ölüm hakkındaki eski görüşlerin "ters yüzden" okunuşu da yerini bulur. Örneğin, Hoca'nın adıyla ilgili hikraların birinde şöyle anlatılır: "Bir gün bir mecliste herkes bir şekilde güneşin faydalannı anlatıyormuş. Hoca bunları dinler sonra 'bana kalırsa ay ondan daha faydalıdır' der. Nedenini sorarlar. Hoca. 'Güneş ancak gündüzleri çıkar. Gündüzler onsuz da her taraf ışıktır. Ama ay. karanlık olan gecelerde çıkar. Şimdi siz söyleyin. Güneş mi daha faydalı, yoksa ay mı?'"

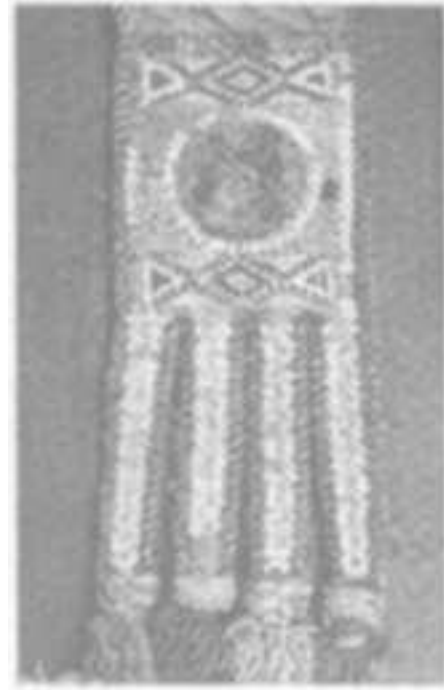
Bu örnekte mitoloji araştırmacıları, ay ve güneşle ilgili inançların "ters yüzden" okunmasının tipik ifadesini görmektedirler. Bu anlamda, motifin adıyla ilintilendirilen bazı fıkraların temelinde, mitolojik inançlar yatar. Tanrıcılık. Şamanizm ve hatta Sûfilğin izlerini yaşatan bu fıkralar, araştırmacıların yazdıkları gibi. Türk mitolojik dünya modelinin "ters yüzden" okunuşudur.

Nasrettin Hoca ve sûfi davranışları arasında da tipolojik yakınlık açıkça görülmektedir. Bu yakınlık, neşeli danslarda acayip şekilde el, baş ve beden oynatarak, hiçbir estetik kaygı gütmeyen ve dinî törenlerde serbestlik gösteren sûfi ve şamanların davranışları arasında da görülmektedir.

NAZAR: (bak Göze Gelme)

NAZARLIK: Batıl inanç denilmesine rağmen, çoğu zaman geleneksel dinî inanışların taşıyıcısı olan insanlar tarafından mucizevî gücüne inanılarak, nazar, büyü, azar-bala ve başka istenmeyen olaylardan korunmak için taşınan bir nesnedir. Bu. kökü çok eskilere dayanan bir gelenektir.

Etnik kökenli metinlerde nazarlığın gücüne olan inanç, ilkel büyü ve fetişizmle ilgili gösterilmiştir. Olağanüstü sihirli etki gücü olduğuna inanılan nazarlık, Âdet olarak üste giyilen giysiye takılır, bazen de bilezik, yüzük

İşlemeli Nazarlık

NEKİR MÜNKİR

gibi süs eşyası niyetine gezdirilir. Küçüklü büyüklü herkesin, nazarlığın yardımıyla nazardan ve büyüden korunacağına inanılırdı. Çeşitli bon-» uklar. göz resimleri ve sembolik şekiller, nazarlığın örneklerini oluşturur. Üzerine Kuran kelimeleri yazılmış kutsal sayılan eşyalar. nazarlık c vlarak taşıma adeti birçok yerde hâlâ görülmektedir, (bak: Göze Gelme)

NEFES: Ruh âlemi veya manâ alemiyle bağlı ilgili bir anlamsal lığı olan .ınlayış. Yaygın bir anlamı, halk müziğine yakın olup, Türk tasavvuf musikisinde ilâhî gibi bir şiir şeklini bildiren "nefes", bu mistik-egzotik anlamında Köroğluyla bağlı olarak, destanın Türkmen versiyonunda Hızır'ın dilinden, "bizim nefes oğlumuz" iradesinde de kullanılır. Bu. "nefes" kavramının mistik anlamıyla ilgilidir. Yeni bir konum kazandınlararak ııhlr âleminin sırlarından haberdar edilecek arak hakkında söylenen bu sözler, onun sakral çevreyle ilintilendiğinin göstergesidir. Çünkü nefes" içeriden gelir ve temizdir. Yani, vücut değil, ruh kirden arınmış ve temizlenmiştir.

Tahn Dağından akıp gelen bir ırmak vardır. Ruh kirlerden kurtulmaya başladığında bu ırmağın suyu bulanır, renkten renge girer ve pis kokular yaymaya başlar. Ruh kirden kurtuldukça, onun suyu da durulur. Ruh pisliklerden bir bir kurtuldukça temizlenir, tem izlendikçe de gül yaprağı gibi olur. Bu temizliğin kendisi bir "nefes"tir ve bu "nefes", manevî-ruhanl huzura kavuşmak içindir. Varlık ne kadar değişik görünse de görünüş itibariyle ne kadar farklı olsa da bu "nefes*le, onun köküyle ve aslıyla bir olduğu görülür. Bu anlamda "nefes", her şeyin öz aslına doğru geri götürür. "Nefes" anlayışındaki mistik içerik de bundan ibarettir. Köroğlu'na "Nefes Oğlu" denilmesi de onun. her nesneyi öz aslına, ilk mayasına ve yaratılış çağındaki temizliğine geri götüren manâ âlemine olan bağlılığındandır.

NEKİR-MÜNKİR (İNKİR-MİNKİR): İslâm demonolojisini aktaran dini efsanelere göre. mezarda ölüleri sorgulayan iki meleğin adının, halk ağzındaki şekli. Müslüman âdetlere göre. ölü gömüldüğü gece vahşet duası okunur. Bu dua aslında büyücülükle bağlıdır. Akşam namazına

NEOMİTOLOİİK DÜŞÜNCE

kadar okunan bu duada, cini ve şeytanı mezardan kovması için Allah'a yaivanılır.

Müslüman efsanelerine göre, "Inkir" ve "Minkir" adlı bu iki melek, ölünün gömüldüğü gece, onun başının üstünde bulunup sorguya çekeller. Ölünün yakınları da Allah'a dua edip, ölünün yükünü hafifletmeye çalışırlar. Azerbaycan Türk dilinin birçok şivesinde, "sorgu, suale başlamak" anlamındaki "hin-kir. minkir başlamak" deyimini de buradan gelir.

NEOMİTOLOİİK DÜŞÜNCE: Sembolizm'den Postmodernizm'e kadar 20. yüzyılın kültürlerinin en önemli yönelişlerinden biri. Onun mayası hâla 19. yüzyılda Dostoyevski'nin romanları ve Wagner'in son dönem operalarında kendini gösterir. Bu düşünce, tamamıyla 19. yüzyılın Pozitivizm düşüncesiyle olan ilişkinin bir ifadesidir.

Neomitolojik düşüncenin başlıca özelliği, bütün uygarlık boyunca klasik ve arkaik mitolojik metinlerin öğrenilmesinin büyük önem kazanmaya başlamasından ibarettir. 20. yüzyılda mitolojik bilinci araştıran psikanalitik, ritüel-mitolojik (B. Malinovski, C. Frezer), sembolik (E. Cassirer), etnografik (L. Levi Brül), yapısala (K. Levi Stros, M. Eliade, V. Temer), post yapısala (R. Barthes, M. Fuko) ve benzer adlarla ondan fazla yaklaşım tarzı kaydolunmuştur. Mitolojik metnin araştırılmasında, Rus bilim adamlarından "formel mektep" (V. Propp) ve akademik Mamn dil hakkındaki yeni öğretisini izleyenlerin (O. Freydenberg) büyük katkısı olmuştur.

Neomitolojinin ikinci özelliği ise mitolojik konu ve motiflerin sanatsal edebiyatın unsuru gibi geniş bir kullanım alanına sahip olmasıdır.

NEOMİTOLOJİK DÜŞÜNCE

Bunun en belirgin Ömegi C. Coys'un "Uliss" eseridir. İdeolojik nedenlerden dolayı, bir zamanlar "abartılı bireyselci" ve "bilinçaltı edebiyatının ilk örneği" gibi değerlendirilen bu eserde, Odysseia ve onlarla uzak veya yakın ilgisi olan mitolojik metinlerin konulanndan yararlanılmıştır.

1920'lerde Modernizm "in çiçek açtığı zamanlardan itibaren, tüm edebî eserlerin konu sınırının çizilmesinde direkt veya dolaylı yolla mitolojik metinlerden yararlanmaya başlanmıştır. T. Mann'ın "Sihirli Dağ"ında ömrünün yedi yılını İlahe Venera ile sihirli dağda geçiren şarkıcı "Tangeyzer" hakkında mitolojik metinlerden yararlanılmıştır. Yine aynı yazanın "Yusuf ile Kardeşleri" eserinde de ölüp, dinlen Tann hakkında Mısır ve İncil'deki mitolojik metinlerden, F. Kafka'nın "Proses" ve "Kasır" eserlerinde İncil ve antik mitolojik metinlerin konulanndan. M. Bulgakov'un "Usta ve Margarira"sında da yine İncil mitolojisinden yararlanılmıştır.

20. yüzyılın edebî-sanatsal metinlerinin özelliğini gösteren bir nokta da geleneksel mitolojide olan konu ve motiflerin, yazanın kattığı yeni çizgilerle orijinal tarzda yeni bir anlam kazanmasıdır. Bu bakımdan G. G. Marguez'in "Yüzyıllık Yalnızlık" romanı iyi bir örnektir. Rus edebiyatında neomitolojik düşüncenin en açık şeklini A. Belry'nin "Petersburg" romanında görmek mümkündür. Folkner'in "Çılgılık ve Kin" romanında da İndl'in mitolojik metinlerinin konu ve motiflerinden yararlanılmıştır. M. Bulgakov'un "Usta ve Margarita"sı ise tamamıyla 20. yüzyılın Avrupa edebiyatında yaratılan roman-mitolojik metnin parlak örneklerindendir. Neomitolojik düşüncenin en karmaşık şekli Kafka'nın eserlerinde görülüyor. Mitolojizm'in derin olduğu bu eserlerde, mitolojik metinler açık bir şekilde kendini göstermiyor ve dolaylı yoldan iradesini buluyor. Ancak o, sanatsal metnin dokusuna işlemiştir. Araştırmacıların fikrine göre, "Proses" eserinin temelinde İndl'deki İova yatar. "Kasıldaki "Yerölçen K."nin abes çabalarında ise edebiyatçılar Sızif mitolojik metinlerin izlerini görürler. Sızif mitolojik metinler 20. yüzyılın edebiyatında bir de A. Kamyun'un eserlerinde kendi felsefî yorumunu buldular. Neomitolojik düşüncenin 20. yüzyılda en entelektüel tarzda ve en zarif şekliyle ifadesini bulduğu eser, hiç şüphesiz, T. Mann'ın "Doktor Faustus"udur. Savaşın sonraki dönemde İse Neomitolojizm, artık

NEVRUZ

alışılmış bir akımdır. C. Apdayk'ın "Kentavr"ı ve ona benzer basit eserlerin yapısı, böyle bir Neomitolojizm'in üzerine kurulmuştur.

Postmodernizm, neomitolojik düşünceyi canlandırmasına rağmen, 20. yüzyılın ortalarında onu oynadığı rolden mahrum edip, bir deyişle "yerine oturttu." (bak: Mit ve Edebiyat)

NEVRUZ: En eski zamanlardan beri Türklerin ulusal-dinsel özellikli bayramı. Yeni Gün Bayramı, Bahar Bayramı ve Yaz Bayramı olarak da bilinir. Doğayla bağlılıktan gelen ve ona duyulan sevgiden oluşan Nevruz Bayramı ile ilgili Türk halk inançları, Adet ve gelenekleri oldukça renklidir. Eski Türklerin geleneksel inanışlarında Nevruz Bayramı'yla ilgili mitolojik görüş ve inançlar sistemi, etnik-kültürel geleneğin ardından oluştuğu için, her birinin arkaik ritüel anlamsallığından gelen öz yorumu vardır.

Türk milletinin hayat felsefesinden ve doğa düşüncesinden doğmuş Nevruz Bayramının her gelişi oldukça büyük coşku içerisinde karşılanır. Doğadaki değişiklik, tarih boyunca Türk ırkının hayatında da bir dönüş ve tazelenme noktası olarak düşünülmüştür. Eski Türk imparatorları çağında, ilk ve sonbahar bayramlarının, devletin resmî bayramları olduğuna ilişkin bilgiler, Çin kaynaklarında da yer alır. Takvimleri olmayan Tukeyular, yılların hesabını ağaçların yeşillenmesine göre yaparlardı. Yani onların düşüncesinde yeni yıl, doğanın yeşillenmesiyle başlardı.

İlk ansiklopedik Türk sözlüğü olan "Divan-ı Lügat-it Türk'te bahann gelişi: "sellerin, sulann çağlaması, kariann eriyip, dağ zirvelerinin görünmeye başlaması, dünyanın neresinin ısınması, renk renk çiçeklerin açması, yeryüzüne yemyeşil İpek kumaşın serilmesi, hayvanların doğurması" şeklinde tanımlanır.

Mitolojik metinlerde yaratılışın İlk günü Nevruz Bayramı'yla ilintilendirilir. On iki hayvanlı Türk takviminde ise yılın başlangıcı ve bahann ilk günü Nevruz'dur. Sözcüğün aslı. Farsça'da "yeni gün" anlamına gelen "nev-ruz"dan gelir. Eski Türklerde ona, "yengi gün"de denilirdi. "Ergenekon" olarak da bilinen bu eski bayram, farklı Türk halklarında "Ulu Kün". "Bozkurt Çağan". "Nooruz". "Naurus". "Sultan Nevriz" ve

NEVRUZ

İx'nzeri şekillerde kullanılan Nevruz günü. yeni yılın ilk gününü bildir-miştir. O. Ulug Bey takviminde de yılın ilk günü olma özelliğini koru-muştur. Bazı Türk halklarında Nevruz Bayramı'nın adına "Ulusun Ulu Günü" de denilir. Kaostan evrene geçiş ve yaratılışın düzene girmesin-den ibaret bu kosmogonik süreç, başka bir iradesini de Dağıstan Tere-kemelerinin Nevruza verdikleri adda bulur: "Kışı Yola Salan Bayram."

Bahann gelişi ve yeni yılın karşılanması töreni, bir şiirsel mitolojik olayı gibi. kaostan evrene geçişi sembolize eder. Evrenin kaostan oluş-ma süred, böylece törenle canlandırılır. Bu gerçekleşirken sanki, şimdi-den geçmişe, yaratılışın ilk çağına dönülür. Bu geçmişte, zamanın ve mekanın başlangıç noktaları belli şartlar altında üst üste düşer. Yaratılış sürednİn yeniden canlandırılmasını sağlamak için. dünyanın merkezi-nin belirlenmesi şarttır. Burası yaratılışın başladığı noktadır. Bunun belir-lenmesi için de zaman kesintisi yaşanır. Her şey bir anlığına durur. Su-lar bir an durup, sonra tekrar akmaya başlar. Ağaçlar başlarını yere degdirir. Tüm zamanlar kendine sığdıran bu anda "dünyanın ezdi çağ-daki ilk manzarası ve yaranılışın ilk anı", başka bir deyişle de "yaranılış anı" yeniden canlanır. Çoklu tören ve âyinlerin yapıldığı kutsal Nevruz akşamında sulanın bir anlık durması, kaostan evrene ebedi geçişin bir sembolüdür. Yani. eskiden, eski yıldan ve ona bağlı olan ne varsa sem-bolik olarak hafızalardan silinir.

İnanişaya göre kışın her şey yatıp donarmış. Yaz gelip bunları dört kez uyandırır. Bu uyanma Nevruz Bayramında olur. Onun için de Nevruz Bayramı, dört hafta olur. Doğanın dirilişi ve hayatın uyanışının sembolü olan Nevruz Bayramı geldiğinde, eski yılın son çarşamba gecesi de do-ğadaki her şey yatmış olur. Akarsular bile durur. Alemin yattığı vakit, su da yatar, ağaç da. Geceyle gündüzün eşit olduğu bu zamanda do-ğada olan her şey tazelenir. Bu yüzden de evdeki eski su. geceleyin atılıp, tüm kaplar, taze suyla yıkanmalıdır, insanlarsa sabahın ağarma srvia çeşme başına gidip, ellerini ve yüzlerini yıkarlar, suyun üstünden atlarlar ve eve yeni su getirirler.

Her yıl, dünyanın yaratılışı bu şekilde canlandırılır. Eski dünya düze-ni dağılır ve onun yerine yenisi yaratılır. Eski yılın neresinin dokunduğu ne varsa, kaosun derinliklerinde eriyip yok olur. Gezvini, "Nevruz gü-

NEVRUZ

nünde Allah ölüleri diriltip yeniden canlandırır. Gökyüzüne yağmur yağduması için emir verir" der. Onun için de bu gün, su dökmek gibi bir gelenek vardır. Bu, ilk kaosu sembolize eder. Çünkü mitolojik düşüncede ilk kaos. sulardan ibaret bir âlem olarak düşünülmüştür ve evren de o sudan yaratılmıştır.

Her yeni yılla, dünya sanki yeniden yaratılır. Aslında ise her gelen an, yaratılışın başlangıç anıdır. Yeniden yaratıldığı andır. Ve dünya her an yeniden yaratılmaktadır. Yaratılışın başlangıç anından bugüne kadar hiçbir şey değişmemiştir. Nevruzda evler temizlenir, toparlanır ve yıkık, dökük ne varsa tamir edilir. Evin duvarları beyazlatılır. Çünkü, evrenbilimi açısından eski olan her şey, bir zamanlar kaos ile ilintiliymiş.

Bayram ateşinin yükselmesi de yaratılışı sembolize ediyor. Hayatın tüm argümanları formlar halinde bir bütün olarak birleşir. "Semeni" ise doğanın uyanmasını, bahann gelişini ve yeşilliği sembolize eder. Yumurtalar güzel renklerle ve çiçek motifleriyle boyanır. Bu ise yumurtanın hayatın başlamasındaki rolünü ve canlıların yaratılmasının sembolü olarak kabul edilmesiyle ilintilidir. Tüm bunlar, Nevruz Bayramının köklerinin eski düşünceyle yaşayan insanın doğanın ölüp-dirimesi hakkındaki düşünceleriyle bağlandığını gösterir. "Kosa" adıyla bilinen çok sayıda oyun da eski yılın kovulması ve yeni yılın gelişiyi ilintilendirilir. Nevruz günü oynanan ve bahann gelişini, kışın ölümünü ve yazın yolda olduğunu komik bir şekilde canlandıran bu oyun, zenginliği ve renkliliğiyle göze çarpar. Bu bayram çiftçilikle ilgili içeriğini daha sonra kazanmıştır.

Azerbaycan'da Son Çarşamba günü, insanlar havanın nasıl olduğuna bakmayarak tarlaya gidip ekine başlayıp çift sürerler. Bunu yapmaya gücü olmayanlar hiç olmazsa iki üç kez toprağı bellemelidirler. Azerbaycan'da eskiden ailenin fertlerinin sayısı kadar ağaç dikilirdi. Bayram sofrasında "Semenfnin yanına mum konulurdu ve eski yılın bittiği ve yeni yılın başladığı anda yakılırdı.

Kışın uykuya dalıp, yazın yeniden uyanan doğayı, yılın mevsimlerinin dönemsel olarak değişmesini ve geceyle gündüzün sırayla yer değiştirmesini gören eski çağın insanı, başlangıçtan sona doğru hareket eden tarihsel bilinç yerine, başlangıç ve sonu bir noktada birleştirip ye-

NEVRUZ

niden yeniden tekrarlanan döngülü zaman düşüncesini oluşturmuştur. En eski çağlardan beri, bahann gelişi. Türklerin gözünde en büyük olaylardan biriydi ve onun için de ulusun bu ulu günüyle ilgili, Türkler arasında birçok inanç vardır.

Eski Türklerde yeni yıl. ilk bahann gelişiyle başlardı. Bahann gelişini ilk haber veren ise gök gürültüleri olurdu. Türkler, yaşlannın hesaplanmasında da gördükleri baharlann sayısını esas alırlardı. Çin salnamelerine göre, Hunlaria Türkler, yılın beşind ayında büyük bir bayram yaparlardı. Bu bahar bayramlannın en büyük olayı ise kurultay törenleriydi. Göktürkler, kurultaylan da Bahar Bayramı şenlikleri döneminde yaparlardı. Altay Dağlan etrafında Türklerin yerleşmesiyle ilgili Türk halk efsanesine göre. Altay Dağlan'nın yalçın kay alan arasından. Bozkurt'un kurtuluş yolunu göstererek kurtardığı Türkler, bu büyük günü, en büyük bayram gibi kutlardı. Eski Türk destanlarına göre. Türklerin Erge-nekon'dan çıktı klan bu kurtuluş günü, Martın 22si ne. Nevruz Bayramı'nın ilk gününe ve doğanın en adaletli gününe denk gelir.

Nevruz Bayramı günleri yılın en aziz günleri sayıldığından, bu gün yapılan kötü işler, başka günlere kıyasla büyük bir günah sayılmıştır. Bahar Bayramı'yla bağlı Kazak halk efsanesinin bir versiyonuna göre. bu büyük doğa olayı, her yıl ölüp. kurban törenleriyle yeniden dinlen bir canlı varlık biçiminde betimlenmektedir. İnanişaya göre Ulu Tann. dünyayı geceyle gündüzün eşit olduğu Nevruzda yaratmıştır. İnsanlann ulu atası sayılan Adem'in balçığı, Nevruz gününde yoğrulmuştur. Onun İçin de "Burhan-ı KatVde "Cenab-i Hak. âlemi ve Ademi ol günde halk eyledi" denilir. Daha önceleri Cennet'te yaşarken, haram meyveden yedikleri için cezalandırılan, sonra pişman olduklanndan ötürü, Tann tarafından affedilen Adem ve Havva, inanişaya göre. Nevruz gününde Arafat'ta görüştürülmüşlerdir.

Hazreti Nuh'un yere ayak bastığı gün de Nevruz günüydü. Tann. tüm yıldızlara kendi çevresinde dolanmalannı da Nevruz günü emretmiştir. Kutsal bilinen Nevruz günü. farklı efsanevi varlıklann ve tarihi kişiliklerin adlarıyla ilişkilendirilmiştir. Hazret Alinin doğduğu ve(ya) tah-ta çıktığı günün. Nevruz olarak verilmesinin temelinde, bayrama dinsel bir renk katmaktan çok. o günün en aziz gün olduğuna bilinçaltı inana

NEVRUZ

ifade eden, eski gelenekler yatmaktadır. Nevruz Bayramı, doğanın ölüp-dirilmesini sembolize etmekle, bütün tanrıçılığa bağlandığı için. araştırmaların derin merakını uyandırmıştır. Böyle bir yaklaşım tarzıyla bakıldığı zaman. Yaz Bayramları'nın arkaik ritüel anlamsallığını kavramak, TürkTannalığı ışığında daha geniş bir biçimde mümkün olacaktır.

O

OBUR: Gagavuz Türklerinde ölen günahkar bir kimsenin, mezarda yaşayan bir hayvan şekline döneceği inana bulunur. "Ubır" şekliyle kullanılan Başkurlarda ise ölen büyücünün ruhunu bildirir. O, şeytanî bir doğaya sahiptir ve kötülük verici ruhlardan sayılır. Hortlağa çok yakın bir varlıktır. Toms Tatarlarının demonolojik görüşlerinde ise "Obur-Ubır" motifiyle ilgili inanışlar, Albastı hakkındaki inanışlarla kanşmıştır. Başkurlann İnanışlannda "Obur-Ubır", iri başlı, uzun kuyruklu kocaman bir varlıktır, ağzından ateş püskürtür ve hareketsiz kaldığı gibi, istediği anda uçabilir.

Gagavuzlann inanışına göre, "Obur" (Hobur) geceleri mezardan çıkarak etrafı dolaşıp insanları rahatsız eder ve eline geçen her şeyi yiyip yutar. O'nun korkup çekindiği hiç kimse yoktur. Onun. bulaşıa hastalıklar dahil olmak üzere, insanlara her türlü zarar dokunabilir. Ölen birinin Obur olduğu anlaşıldığı anda, hortlayıp çıkmasını diye, mezan açılır ve üzerine çivi çakılır. Gagavuzlardaki bu "Obur" motifi, Anadolu'nun değişik yerlerinde "Hortlak" ve Azerbaycan Türklerinin dilinde "Hordan" denilen şeytanî varlığa daha yakındır.

Son dönemlere kadar Balkanlarda yaygın olan demonolojik inanışlara göre, "Obur" anlayışı, istedikleri zaman istedikleri şekle dönüşebilen insanlara ait bir anlayıştı. Yaşlıların inanışına göre ise bu "Obur" denilen varlıklar, geceleri ırmağın kenarına gelip, üzerlerindeki elbisele-ri çıkarır, kumun üstünde yuvarlanırlar. Sonra kurt kılığına girerek, koyunları yakalayıp parçalarlar. Onlar, insanlara zarar verebilmek için, kedi, köpek ve başka hayvan kılıklanna da girebilirler.

Onlar, hem yerde hem de havada dolaşabilirler. Tüm oburlar, her gün dağın başında toplanırlar ve geceleyin yattığı yerden kagıp getirdikleri insanı doğrayıp etini kazana atarlar. Sonra et pişene kadar, kaza-

OCAK-ATEŞ

nın çevresinde dans ederler. Et piştiği zaman yiyip, kemiklerini üst üste toplarlar ve sonra birlikte üfürürler. Burada bu şekilde yenilen insan, daha sonra tekrar dirilir ve yatmaya devam eder. Oburlar, bu insanı nereden almışlarsa yine aynı yere götürüp bırakırlar. Bu insan, sabahleyin kalktığında tüm vücudunun agnlar içinde olduğunu hisseder, ancak olanlar hakkında hiçbir şey hatırlamaz. Romanya'daki Müslümanlar, ölen birisinin "obur" (vampir) olmaması için, cenazeyi mezara koymadan önce güçlü bir alevin altından geçirirler. Bu şeytanî varlığın adına, değişik ses rarklıklarıyla, Türk halklarının birçoğunda. Fınugor halklarının dilinde ve Rus dilinde rastlamak mümkündür. Kökeni Rus diline bağlandığı gibi, Türk kökenli olduğu da varsayılan "Obur", mecazî olarak "açgöz" anlamını irade eder. Karaçay-Balkariann dilinde ise bu sözcük, "geleceği gören, bilen" anlamına da gelir.

OCAK-ATEŞ: Eski çağlardan beri Türk düşüncesinde kutsal bilinen anlayışlardan biri de "ocak"tır. Onun arkaik düşünceden gelen, zengin mitolojik anlamsallığı vardır. Çağdaş Türkçelerde "ocak" anlayışı: hem soy. nesil hem tarikat liderlerinin adı hem de belli hastalıklan tedavi gücüne sahip olup bu işi meslek edinen insanlara verilen bir addır. Bu sözcüğün Azerbaycan Türk şrvellerindeki "efsuncu" anlamı da bu bakımdan dikkat çekicidir.

Taş devrinden beri yaşamakta olan "ocak" kültü, bir iradesini de kutsal yerler, tapınaklar ve pirlere verilen adlarda "ocak" adında bulur. Azerbaycan Türkleri "ocak"ta melek olduğuna inandıkları için. üzerine su dökmezlerdi. "Ocağın sönmesin!" sözü deTürklerin en büyük duasıdır. Ocak evin simgesi olduğu için her zaman temiz tutulurdu. Ocak İyesi inananın yaşadığı bir gelenek de insanların yemek yemeden önce bir parça eti ocağa atıp, "Doyurduk!" demeleri şeklinde kendini gösterir.

Azerbaycan Türklerinin geleneksel görüşlerinde, yılan motifi, en kutsal ziyaret yerleri olarak bilinen ocaklığın bir işareti olarak kabul edilmiştir. Yakutlar. Ocak Ruhunu beyaz saçlı bir kadın görünüşünde düşünürlerdi. Mitolojik geleneklerde insanı bir varlık olarak diğer canlılar âleminden ayıran en önemli gösterge "ateş"tir. Mitolojik metinlerde.

OCAK-ATEŞ

"ateş-in kültürel İlahraman tarafından çalınıp insanlara getirilmesi motifi geniş yer tutar. Türk etnik-kültürel geleneğinde "ateş", bir evliya kadar değerli sayılan güçtür. Ateşin yakıldığı yer kutsal bilinirdi. Onun için de taş devrinin en büyük keşiflerinden biri olarak kabul edilen ve dört unsurdan biri sayılan "ateş", her zaman saygı görmüştür ve onun hastalıklardan koruyabilecek gücü olduğuna ve gelecekte haber verebileceğine inanılmıştır.

Türk halk kültürü ve emografisinde "ateş"le ilgili hâla yaşamakta olan inana anlatan verilerden anlaşıldığı gibi, geleneksel inanışına göre onu, Gök Tann'sı vermiştir. Tann tarafından gönderilmiş sayılan "ateş" hakkındaki diğer bir rivayet de onun, ulu cet Türk tarafından keşfedildiğini anlatır. Altay mitolojik metinlerine göre ise ilk ateşi büyük Ülgen (Bay Ülgen) yakmış, sonra da ocağı kurup insanlara vermiştir. Türklerdeki "ateş" ve "ocak" sahibi hiç de Tann değildir. Ancak onun {Ateş Ana'nın), gök yerden ayrıldığı zaman yaratıldığına inanılmıştır. "Ateş" ve "ocak"ın da bir sahibi, koruyucu ruhu ve iyesi vardır. Altayların yaratılış hakkındaki inanışlarında "ateş'in yaratıcısı sayılan ve göğün dokuzuncu katında oturan "Yalkın Ezzi" adında bir ruhun varlığından bahsedilir. Türk halklarındaki "Umay" * ruhuyla ilgili inanışlar da "ateş" ruhuyla derin bağlılık içindedir. Oğuzlarda ise bu iki kavram bazen birbirine karışır ve hatta bazen kaynaşır. Yakut mitolojik metinlerinde "Tann'nın Oğlu", başka bir deyişle "Gök Oğlu" olan Ateş Hamisi ile ilgili metinler, insanlığın atası olan ilk insan hakkındaki metinlerle benzerlik içindedir. Yakut inanışlarına göre, insanlara "ateş'i getiren, Tann'nın küçük oğludur. Rivayetlerin birinde bir kartal, keyfinden taşları birbirine çakarak ateş yakar. Bu ateş yüzünden yeryüzünü yangın bürür. Bu yangını görmeye gelen insanlar da bu şekilde taşları birbirine çakarak ateş yapmayı öğrenirler. "Ateş"in koruyucusunun, Tann'nın küçük oğlu olması düşüncesi, Abkan Tatarlarında da görülür. Onların mitolojik metinlerinin birinde ihtiyar Yıldınm'ın üç oğlundan büyüğünün adı Güneş, ortancanın adı, Ay ve küçüğünün adı da Ateş'tir. Ateşin, Yıldınm Tann'sı tarafından yaratıldığı fikri, Türk halkları arasında yaygın olan inanışlardanır. Sibiryalı halklarında Isığı Malan Tengri'nin küçük oğlu da Otkan adını taşımaktadır.

OCAK-ATEŞ

Yakut inanç ve mitolojisinde Tann'nın küçük oğlu. Ateş Ruhu sayılır. Bu Tann, Okhon, Aal Okhon ve Aal Uot İççite adlarını taşımıştır. Bazı metinlerde, atasının Onu cezalandırarak yere gönderdiği de yazar. Yakutların gözünde. Ateş Ruhu canlı gibi betimlenir. Neresi dumandır. Yedigiye kuru odun. Yatağı, dumandan kararmıştır. Yorganı da küldür. Çuvaş kahramanlık hikâyelerinde onun adına, "Rresti" şeklinde rastlanır. Bu ad, Azerbaycan Türkçesinde "melek" anlamına gelen "ferişte", Uygurcadaki "perişte", Kırgızcadaki "Derişte" ve Tatar dilindeki "tereste" adlarıyla aynıdır.

Tdeutlarda Ateş Ruhu. parmak boyunda olan san samur. Yakutlarda ise ufak beyaz sakallı bir ihtiyar şeklinde düşünülür. Ateş Ruhu'nun ufak insancık gibi düşünülmesi, araştırmacılara Moğol dilindeki "Ondan" anlamı "Otuy" sözcüğünü açıklama olanağı verir. Tuvalılar. Ateş Ruhuna "Kalçan" adı verip, ona alnında beyaz sakalı olan keçi kurban ederlerdi. Arkaik tören unsurlarını koruyan Hakas düğünlerinin eski bir bölümü de "ateş'e tapma âyini idi.

Şamanizmde ise "ateş'in saflaştıncı gücüne inanılmıştır. Bu sebepten dolayı da kötü ruhların yarattığı hastalıktan tedavi etmek için bu temizleyici güçten yararlanırlardı. Şaman inisiyasyonunda "ateş" kültürünün yeri genellikle çok güçlüdür. İnanişe göre, vergi (istidat) verilen ve geleceğin şamanı olarak görülen insanı, ruhen ve dsmen yenileştirmek için. "ateş-te pişirirlerdi.

Anadolu Türk hikâyelerinde "Boyu bir kanş. sakalı iki kanş" sıfatıyla tanınan mitolojik karakter, "Ateşli Mercimek" adını taşır ve böylece "ateş'le olan bağlılığını korumuş sayılır. "Ateş"le ilintilendirilen Hal/Al karakteri. Azerbaycan Türk inanışlarında da bazen ufak boylu gibi düşünülürdü. Ufak boylu Ateş Hamisi'nin kadın görünüşlü oluşu fikri, Türk halk kültürünün örneklerinde korunmuştur. Bu fikir, daha arkaik sayılır. Araştırmalar hikâyelerde, onun Ateş Sahibi değil hikâye kahramanına düşman gibi verilmesinde, Ateş Ruhu'nun kendi payını istemesi veya pişirilen yemekten onun payının verilmesi gibi bir tören unsuru görürlükler. Altaylar. Teleunar ve Kırgızlar, son dönemlere kadar Ateş Hamisi'ni "Ot Ana" olarak adlandırıyorlardı. Altay Şamanları dua ederken "ateş'e "Alır Od" ve "Al Yalın" diye hitap ederlerdi.

OĞUZ

Türk kültürü çerçevesinde "ateş" anlayışının taşıdığı anlam, onun Zerdüşt inanışlarında taşıdığı anlamdan çok farklıdır. Mazdeizm e göre "ateş". Ah ura Mazda'nın oğludur ve bunun için de Zerd üstlükte "ateş" kutsal sayılır. Güneş ışığından ve inançsızların neresinden korunmalıdır. Halbuki en aziz bayram zamanlarında Türkler, "ateş'in üzerinden atlar, ağırlıklarını ve dertlerini onun üzerine dökerlerdi. Ateşperestlik ile kökensele hiçbir bağıllığı olmayan bu düşüncede, insan ruhunun "ateş"ten yaratıldığına da hiçbir açık gönderme yoktur.

OĞUZ: Türk etnik-kültürel geleneğinde, ilk ata cet ve kültürel kahraman çizgileri açıkça seçilen mitolojik bir varlık. Kültürel gelenek, onu devletin ve savaş kurumlarının yaratıcısı gibi sunar. Bazı araştırmacılara göre İse mitolojik ve geleneksel görüşlerdeki Oğuz Han. ilk insandır. Araştırmalar. Sumerilerin "Gılgameş" ile onun arasında köklü yakınlığın olduğunu ortaya çıkarır. Bozkurt destanının bir versiyonu sayılan ve Oğuz Han hakkındaki daha eski düşünceleri koruyan "Oğuz Kağan" destanında onun gökten inen ışıla mucizevî bir şekilde doğduğundan bahsedilir. Bu da bilinen bir motiftir. Böylece, Oğuz'un doğumu, mitolojik anlamsallık dahilindedir. O. görünüşüyle de Gök Oğlunun izlerini taşır.

Oğuz'la ilgili destanda. "Bedeninin her yeri sık tüylerle kaplanmış idi" deniliyor. Oğuz'un ölümler dünyasıyla ilgili bir varlık olduğunu, bedeninin bu şekilde ilklilik ve anormal gücü ifade eden sık tüylerle kaplı olması da kanıtıyor. Görünüşündeki hayvan ilkeliliği ve organlarının hayvan organlarına benzetilmesi. Oğuz motifinin arkaik olması ve kültürel kahraman özelliğinden gelir. Kültürel kahramanın tüylü gözükmesi, mitolojik düşünce çağına ait bir semboldür.

Oğuz Kağan

OĞUZ

Oğuz'un tek bir kez süt emip, sonradan çig et yemesi de mitolojik anlamsallıkla yüklüdür ve başka bir anlamsal yorumunu da şaman mitolojisinde bulur. Oğuz'un Gök Kızı ve Yer Kızıyla evlenmesi de mitolojik özellikli bir olaydır ve belli bir ölçüde şaman mitolojisini hatırlatır. Oğuz bu evliliğiyle, Oğuz ili ve düzenli dünyanın yaratıcısı olarak ortaya çıkar. Araştırmacılara göre, aslında burada kozmogonik bir mitolojik metin, etnogonik bir mitolojik metinde erimiştir.

Ulu ata Oğuz Han'ın: Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dag ve Deniz adlı oğullarının olması da aslında kainat demektir. Oğuz'un öldürdüğü tek boynuzlu motif ise mitolojik varlık olup, ilk kaos ve şeytani âlemle ilintilidir.

Destanda Oğuz'un karanlık dünyaya sereri de yer alır. Bu motif sonraki metinlerde, İskender'in ölümsüzlük peşinden karanlık dünyaya gitmesi şeklini almıştır. Ana metinde ise Oğuz, her üç dünyanın katlan arasında d ol aşabilen gök oğulları odandır.

Oğuz Han, ilin yönetimi oğullarından birine vermek amacıyla büyük bir kurultay yapar. Sağ tarafına Bozokları, sol tarafına ise Üçokları oturtur ve böylece devletin ve savaş kurumunun yaratıcısı olan kültürel kahraman gibi ortaya çıkar. Bir ata ruhu olan Oğuz, en büyük koruyucu ruhlardandır. Ebu Hayvan'ın "Kitab el İdrak" ında Oğuz hakkında şöyle bir açıklama yapılır: "Yafesden sonra, Türklerin ulu babası." Bu tanım, Oğuzların ulu ata oldukları düşüncesinden gelir. Oğuz'un ulu ata ve kültürel kahraman işlevinin bir izi de salnamelerden de anlaşıldığı gibi, onun Uygur, Kangı, Kıpçak, Karlık, Kalac ve benzer Türk uyruklarına ad vermesinde görülür. Manas Destanı'na göre, Kırgızların savaş çığlıkları "Oğuz"dur. Destanın kahramanlarından olan Almambet, düşman üzerine atladığı zaman "Uguz" diye bağırarak hücum ediyor. Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Oğuz'la ilgili efsaneler, Osmanlılarda 16. yüzyılda yaşamaktay-

OKAY-OKYAY

dl. 1856'da Tiflis'te yayınlanan Köroğlu destanında "Oğuz" sözcüğü Uıkkında. "Mecazî anlamda hortlak ruh demektir" şeklinde verilen bilgi, "Oğuz" adının 19. yüzyıla kadar ruhla ilgili anlamsal lıgını koruduğunu gösterir. Altay Uryanhay Türklerinin ilahilerinde de Oğuz Han adı. "11/ Han" şekliyle kullanılmıştır. Oğuz sözcüğü, Azerbaycan Türk dili şivelerinde daha çok "cüsseli ve iri yan" anlamında kullanılır. Ancak bu anlam. mitolojik anlamsal bakımından değil, Azerbaycan'da yaşamış r'n eski Oğuzların iri yapılı ve cüsseli insanlar olmalarıyla yorumlanır. Bu görüşün temeli olarak da kazılarda ortaya çıkan, içerisinde iskeletler < İlan iri Oğuz mezarları örnek gösterilir.

Anadolu Türk hikâyelerinde "Uyuz Padişah" motifine rastlanır. O, yeraltında yaşayıp orada saltanatını kuymuştur. O'nun adının. Oğuz Kagan'ın destan geleneğinden geçip, hikâye motifine çevrilirken değişikliğe uğramış olduğu şeklinde bir yorum vardır.

OK: (bak: Ok-Yay)

OKAY-OKKAY: Türk halk hikâyelerinde mitolojik özellikli bir büyücü motifi. "Okkay" adlı Azerbaycan hikâyesinden, onun su altında yaşadığı ve öbür dünyanın temsilcisi olduğu anlaşılır. "Okkay" ın yaşadığı kasım dört bir yanında insan kanından kırmızı renkli denizler yaratılmıştır. Kasım avlusu insan kılığına girmiş hayvanlarla doludur. Burası aslında dibi denizde, başı gökyüzünün yedinci katında olan, tamamı insan kellesinden örülmüş duvarlarla" çevrili bir ölümler saltanatıdır. "Okkay", lıxırada yaşayan insanları birer hayvan kılığına sokmuştur. Hikâyeye göre, tılsım sanatının öğrenilmesi de onunla bağlantılıdır.

Bazı halkların geleneklerinde "Şeytan, iblis" anlamına gelen "Ok" adında şeytanî bir varlığa rastlanır. İnanışlara göre sakallı olup. yerin altında yaşar. Bu motifi halk inanışlarıyla ilk ilintisi pek açık ve net olmasa da bugüne kadar konınabilmiştir.

P. N. Boratav. "Ok deme! Allah de!" şeklinde bir Türk atasözünden bahsediyor ve bunu şöyle yorumluyor: "Halk inanışının birçoğunda "ok" sözcüğü cin ve şeytanın adı olduğu için. bu adı söylemek yasaktı."

Tatar hikâyelerinde de "Okay" motifine benzeyen, 'Türkmen Baba'

OKÇU

adında bir varlıktan bahsedilir. Bu varlık, su içmek için eğilen birinin sakalından tutarak, içtiği suyun karşılığında bir şeyler İsteyen Su İyesi gibi bir varlıktır.

OKÇU: Azerbaycan Türkçesi şivelerinde bu sözcüğün "bilgiç, ersuncu" anlamı korunmuştur. Bu anlam, mitolojik düşünceden kalmıştır. Araştırmacılar, ilk çağlarda samanların kamlık törenlerini davulla değil, okla gerçekleştirdiklerine dair veriler elde etmişler. Bu veriler, "okçu" sözcüğünü "bilgiç, ersuncu" anlamlarıyla da destekler. Çünkü kamlık etmenin kendisi de bir anlamda efsunla bağlantılı olup. bilgiçlik anlamını irade eder.

OK-YAY: Evrenbilim ile ilgili görüşlerde Ulu Ananın ritüel-mitolojik mecazlarından biri sayılır. Yayın, evrensel kadın-ana rahmi gibi mefhumu, okun falcılık sembolü olmasının temelini oluşturur. Adının bir anlamı da "ana rahmi" demek olan Umay'ın Türklerin inanışındaki sembolik şekli de küçük ok-yaydı. Türk etnik-kültürel sisteminde mitolojik düşünceyle ilgili bir mitolojem olan ok, şaman mitolojisi ve şaman ritüelinde bir kült özelliği taşıyarak, önemli bir yer tutmuştur. Araştırmacılar, ilk çağlarda samanların kamlık törenlerini davulla değil, okla gerçekleştirdiklerine dair veriler elde etmişlerdir.

Eski Türkler, Tann'nın başlıca silahı saydıkları yıldırımın çakmasını iyiye yorduklarından. yıldırımın düştüğü yerde sevinçle dans ederler, mutluluklarını gökyüzüne ok atarak belirtirlerdi. Bir görüşe göre gökyüzüne ok atmak, sembolik olarak Tann'nın silahını kabul etmek ve O'nu selamlamak anlamı taşıyordu. Bazı araştırmacılar ise gökyüzüne ok atmayı. Şamanizmden kalma eski Türk-Moğol geleneği olarak bilirler ve samanların ruhundan yardım istemek olarak yorumlarlar.

Sibirya Türk halklarının inanışına göre ok, çocuğu kötü ruhlardan korurdu. Umay Ana bu okları. çocuklara yakınlaşmak isteyen kötü ruhların üzerine

OK-YAY

yağdırırdı. Bunun için de körpe çocukların beşiklerinin başında ok asılırdı. Teleutlarda hastalanan çocuğun başının ucuna ok-yay asılırdı. Sarayların inanışında ise bebeklerin yakınına konulan küçük ok-yay. Umay Ruhu'nu temsil ederdi. Umay Ana inananın Azerbaycan TürkleriMn mitolojik inan ıslan ndaki bir şekli olan "Fatma Kan" da belinde ok-yayı olan bir varlık şeklinde düşünülürdü. Halk inanışlarına göre, Fatma Ana. okunun ucunu gökyüzüne doğru tuttuğunda bolluk olurdu.

Mitolojide okun falık İçerik taşıdığı durumlara da rastlanır. Erkeklik sembolü gibi görünen ok, düğün törenlerinin en temel aksesuarlarından sayılırdı. Düğün günü, damat adayının gelin evine ok atması, **oğlan Tarafının** gelini götürmeye geldiğinin bir göstergesiydi. At atmak yoluyla eş bulma adeti, kalıntılar şeklinde de olsa. Azerbaycan sihirli hikayelerinde yaşamaktadır. Bu hikayelere örnek olarak "Şahzade ve Kurbağa" hikayesi verilebilir. Dede Korkut Kitabı'ndaki. "Oğuz zamanında bir yiğit ki evlense, ok atardı. Oku ne yere düşse, anda gerdek dikerdi" denilmesi, bu okun erkeklik sembolü olarak düğün törenleriyle **ilintili** olduğunu gösterir. Bazı halklar son dönemlere kadar, oktan bu **.wilamda** üreme anlayışıyla bağlı bir sembol olarak yararlanırlardı.

Halk kültürü metinlerinde ise ok. şeytanî varlığın yerleştiği yerdir. Eski Türk mitolojik düşüncesinde ok-yayın özel sembolik anlamları vardı. Bunlar içerisinde, ok-yayla fala bakmak, yağmur yağdırmak, talihten haber vermek, kamlık etmek gibi işlevler yer alırdı.

Şaman inançlarına göre ok-yay, Tann'nın kötü ruhlarla savaş için şamana verdiği bir silahtır. Bu amaçla, şamanlar davullarına ok-yay resimleri çizerek, Tann'nın bu silahını hep yanlarında gezdirmiş olurlardı. Bazı şaman metinlerinden anlaşıldığı gibi, tören zamanlarında **şamanlar** kötü ruhlarla savaşabilmek için. üzerlerine dokuz sembolik ok, bir de yay asarlardı.

Ok-yayla fala bakmak, yağmur yağdırmak, şamanın onunla kamlık etmesi veya onun talihten haber vermesi, arkaik Türk düşüncesiyle bağlı bir olaydır. R. Radlov'un "Lebed boyunda, öyle bir şamana rastladım ki davul yerine yay kullanıyor, onunla ruhları çağırıyordu" sözleri. < lana önceki çağlarda şamanların kamlık ederken yaydan yararılandıklarını gösteriyor.

OMACI

Dağıstan Terekemelerinde ise gökkuşağına "Kan ninenin ok-yayı" denilirdi. Burada dikkat çeken husus, ok-yayın aynı bütüncüllükten gelen Umay Ana ve Kan Nene mitolojik varlıklarının izleri gibi ortaya çıkmasıdır.

Bibliya'nın Karaimce'ye çevirisinin dil yapısından bahseden V. A. Kordlevski, "yaa" (yay) sözcüğünü "gökkuşağı" şeklinde açıklamaktadır.

Azerbaycan Türk şivelerinde "ersuncu, tılsıma, bilgiç" anlamlarında kullanılan ancak bazı edebî metinlerde yanlış olarak "okuyucu" gibi verilen "okçu" sözcüğü de "ok" kökündendir ve şaman mitolojisiyle bağlı arkaik ritüel anlamı vardır, (bak: Okçu)

OMACI (UMACI): Anadolu Türklerinde küçük çocukları korkutmak için uydurulan hayalî bir varlık. Ancak bu ad, Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik düşüncenin en eski evreleriyle ilintili olan bir mefhumdur. Türkiye'nin Kayseri ilinde "Hommu Hommucuk" adında bir mitolojik varlığa rastlanır. Çocuklar ağladığı zaman onları korkutmak için "Hommu gelir, sus!" denilir. Bu varlığın adının Umay-Humay ile ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. İstanbul şivesinde "Umaa" olarak kullanılan bu adı, "öç alan, kisas alan" "öccü" ile ilintilendirmek, sadece görünüşteki benzerliği esas alır ve mitolojik anlam açısından bir dayanağı yoktur.

Böylece Türkiye Türkçesinde "Küçük çocukları korkutmak için uydurulmuş bir hayalî varlık" gibi tanımlanan ancak aslında mitolojik düşüncede bolluk ve bereketi sembolize eden Umay Ana'nın mitolojik anlamı ve adıyla ilgili "Umaa" sözcüğü, farklı Türk halklarında halâ da kullanılmakta olan Umay İce-İmay İce'nin sessel bakımdan değişikliğe uğramış şekli ve bir mitolojik varlık olarak onun başka bir versiyonudur.

Kavramın taşıdığı ilk anlamı unutulmuş Umay İce'nin "Omaa", ardından da onun sessel versiyonu olan "Hommucuk" şekilleri ortaya çıkmıştır. Burada mitolojik anlamsallık bakımından "Umaa" veya "Hummu-Hommucuk" ile Umay Ana arasında bağlantı -derinliklerde olsa bile- korunmuştur, (bak Umay)

OVSAL-OYSAL

< »MAN TEJEKEY: Uryanhaylarda mitolojik bir varlığın adı. Damatlarda, • »n ı ı Delhe" denilen varlığın şerefine süt serpilirdi. Q. Potanin'e göre, Moğolca'da "orun" "yer", "delhe" ise "kainat" demektir. Uryanhaylar, -•i M ın nerede yaşadığı sorusunu cevaplamakta zorlanırlardı ve "Bizi çevreleyen ne varsa, dağ, orman ve akarsulann hepsi Oran Telekry'dlr" diyerek açıklama getirirlerdi. Ancak O, onlann inanışlannda »ıııılır. Hikayelerde bile "Kahraman öyle bir bağırdı ki Oran Telekey bile duydu" sözü geçmektedir.

OTACI: M. Kaşgarfnın Divarvı Lügat-it Türk'ünde ve Ibn-i Mühenna Lügab'nda bu sözcüğün anlamı: "ilâç yapan, hekim" olarak verilir. ¹ Inun "ot" kökenden olan "ota" sözcüğünü "tedavi etmek" anlamı yerdiği kaydedilmiştir. Tuvalarda da halk tabipliğini iyi bilen insanlara "ı x lucu" denilirdi. Bu oduculann tedavi yöntemleri ise Tibetli Lamalann lı ıriotlanndan kesin bir şekilde farklıydı.

Azerbaycan Türkçesinin Şeki lehçesinde "otacfnın "çok bilen, bil- . ı> anlamına gelen, sessel versiyonu "otucu" sözcüğüne rastlanır. Doğu toplumunda ise Lokman örneğinden de görüldüğü gibi, hekim, aynı anda ilaç yapan ve bilgiç sayılmıştır. Kırgızlarda da hastanın tedavisi ».in. "manasçılar" çağrılırdı. Hastanın başı üstünde "manas" okuyarak onlan tedavi etmeye çalışan "manasçılar", hekim ve tabip işlevini yerine getirmiş oluyorlardı.

OVSAL-OYSAL: Tatarcada "usal" şeklinde kullanılan bu sözcük, "umumtürk" kökenlidir ve "aaklı, kötülük verid, kötü, aamasız" anlamına gelir. Bu dilde bu sözcük için "acıklı ruh" anlamı kaydedilmemiştir. Ancak Tatariann mitolojik inanışlannda onun varlığı düşünülür. Çuvaşlann mitolojik inanışlannda ise "usal" şeklinde olup, "aaklı su ruhu, yalnız kadınlarla geceleyen dn, şeytan, kötü ruh, değişken tabiatlı, gulyabani" anlamlannda kullanılmıştır.

Azerbaycan Türklerinin hafızasında bu kavramın mitolojik içeriği açık bir şekilde kalmamıştır. Ancak mal-hayvan hastalığını bildiren bir sözcük gibi korunmuştur. "Osai-usal" denilen bu hastalığa yakalanan hayvanın ağzından su gelir. Dede Korkut Kitabı'nın, "Kanlı Koca Oğlu

OY İYESE

Kanturalı Boyunda, "Kız köşkten bağırdı. Taraklığı boşaldı. Kedisi mi yavladı. Avsal olmuş dana gibi ağzının suyu aktı" iradelerinde "avsal" versiyon uy la rastlanan "oysal" sözcüğü ve metindeki "asal olmuş dana gibi" iradesi, onun bir zamanlar bu insanların düşüncesinde hastalık m hunun adı gibi bir anlam İrade ettiğini söyleme imkânı veriyor. Çünkü, "kötü ruh, şer güç" anlamında olup, şeytanî içerik taşıyan sözcüğün genel anlamı, hastalıkla ilgili böyle bir evrim geçirmesini mümkün kılıyor. Yakutiann dinf-mitolojik görüşlerinde de "ohal-osal" adında bir aaklı ruhun varlığı kaydedilmiştir.

OY İYESE: (bak: Ev İyesi)

OYUN: Başlangıçta ritüel-kült konumunda oluşan ve bu anlamda eski dînî-mitolojik dünya görüşüyle bağlanan kültürel bir olay. Kültür, kendi içeriği itibariyle dünyanın modeli gibi kavranan oyunla, aynı kaynaktan başlayıp gelir. Ritim de başlangıçta müzik ve oyunla bağlıdır. En eski çağlardan söz edildiği zaman ise oyunu tek başına törenden ayırt etmek mümkün değildir.

Bir uygarlığın öz varlığını koruyup saklamasında oyunun ayn bir yeri vardır. Uzunca bir zaman kendi öz mahiyetini koruyan ve dinî mahiyeti i olduğundan, sakral mekanda düzenlenen âyin kimlikli oyun, özel göstergeler sistemlidir. O, etnik-kültürel sistemin diğer evreleriyle de sıkı bir bağ içindedir. O, etnik davranış tipini belirleyen etkenlerden biri olup, herhangi bir ırk, boy veya soya aitliği bildirir.

Oyun tüm uygarlıklarda doğanın yasalannı doğru bir şekilde aktanır. O, çeşitli yaşam koşullarıyla bağlı davranış tiplerini benimsemenin en önemli yollanndandır. Kültürel bakımdan da oyunun yasak etmediği kurallar, öyle durumlar yaratır ki ortaya gkmalan zann verdiği sayılar gibi rastlantılara bağlıdır. Yani çoğu zaman beklenilen olmayabilir. Bu anlamda oyun, kendi kurallarıyla, gerçek hayatta oluşması insan İradesine bağlı olamayan yaşamsal olayian sembolize eder. Oyun bir taraftan kurallara uygun gelir, diğer taraftan ise bu kurallar, rastlantıların sonucunda doğmuş ve düşünülmüş tarzda yaratılmış etkisi bırakır. Bu durum çok şaşırtıdır ancak daha sonra ne olacağını bilmeye olanak tanımaz.

OYUN

Çünkü oyun. her an içerinden değişip, yenilenir. Aslında doğadaki toparlanmış ve dünya düzeni, rastlantılardan doğar- Düzen ve kaosun aynı anda baş verdiği âlemde, rastlantısal olaylar da her an bunun için gereken koşulları yaratır.

Oyun. çok sayıda, şaşırtıcı yeni şekiller ortaya çıkar. Bunların bilinçsiz bir şekilde yaratıldığını *du-* [^] *sekili*

*hule, Mitolojik Anlatımlara Kadar
İKtyanan Tulum Oyunu*

ş ü n m e k y a n h ş

sonsuz da değildir. Bu bakımdan

t #y ittimV doğada olan ve kendi kendilerini yaratan yapılarla benzerliği

IM lı Bazen onun kalıplaşmış bir şekli de olmayabilir. Uygarlık, oyun . 1 in **K** İr oluşur. Başlangıçta oyunla bağlılık, onun ayrılmaz bir özelliğidir. Dı eski oyunlar. bCryücülük dua. efsun, inanç ve inanışlar dizisiyle I tıgı tören özellikli oyunlardır. Ritüelden gelen sakrallığını yitirdikçe, tvn özellikli oyun, eğlence karakterli cyuna dönüşür ve yapısında . «wmH değişiklikler meydana gelebilir.

Türklerde samanların kamlık etme ayin-törenlerine "oyun" adı verilməsi de aslında oyunun âyin-tören ile bağlılığını gösterir, örneğin. ÖZ-IN'kkvde şaman kamlık yaparken "porhan uynaydı" denilirdi. Yakutlar-ı la sımana "oyun-oyuun" adı verilmesi, oyunun ruhlar alemiyle bağlılık kurma yolu olduğunu gösterir. Kırgız şamanı tedavi yöntemlerinden Uthsettigi zaman "oynoim" (oynuyorum) sözcüğünü kullanırdı. 'Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğünde ise oyunun bir anlamının da "şaman duası" olduğu kaydedilmiştir.

Çocuk oyunlarından sayılan "oyun-bilmeceler" vardır. Bunlar en eski çağların yadigârıdır ve yaratılış sürecini anlatan metinlere uygun olarak, soru-cevap şeklinde kurulur. Bu oyunun kökleri, sakral bilgilerin verildiği eski inisiyasya törenlerinde aranabilir. Geleneksel kültürlerde oyun. insanı doğanın karşı konulmaz yaratıcı gücüyle kavuşturup, bütünleştirmenin yoludur.

OZAN

Oyunların, gelecekte olacıklardan haber verme gibi bir özelliklin vardır. Oyun geleneksel cemiyet için, dünyayı, doğayı ve doğadaki yerini anlamak için bir yoldur. Böylece tören veya ritüelin mitolojik içeriği oyunda yaşar ve onun diliyle yeniden canlılık kazanır. Bu anlamı l.» oyun, anlamsal yapısı itibariyle eski dünya görüşünden kalan çok sayı da mitolojik unsurları da kendi içinde yaşatmaktadır.

OZAN: Şiirsel mitolojik gelenekte bilinmeyenler âleminden haberler verme, geçmişi ve geleceği görebilme özelliği, ozanlara alt olmuştur ve topluluğun diğer üyeleri bu özeliğe sahip olamazlardı. Bunun için de emik-kültürel gelenekte ozan, topluluğun tüm geleneğinin koruyucusu ve hafızanın yaşatıcısıydı. Türk kültürel geleneğinde bu Özelliklerin diğer bir taşıyıcısı da Kokut Ata olmuştur. Ozanın âlemdeki her şeye ad verme işlevi, bu gelenekte Korkut Ata adıyla ilişkilidir. Kolektif gelenek ve ata dünyasıyla ilgili bilgilerin yaşanması ve koruyucusu olarak ölümsüz düşünülen bu ulu ozan, öbür dünyayla da ilgilidir. Ozan bu anlamda geçmişle günümüz arasında bir araadır ve saman motifiyle açık şekilde bir benzerliği var. İlk ozanların tabip olduklarına dair görüşler de mevcuttur.

Ebu Hayyan'ın açıklamasına göre ozan, "kopuzla türkü söyleyen" biridir. Şeyh Süleyman Efendi ise "Çağatay-Osmanlı Lügatinde, Kara Han ve Oğuz Han destanlarında ozanın mani tarzında söylendiğini ve davul çalıp ozan okuyan insanlara da "ozana" denildiğini yazmıştır. E. Nevaî "MizanüT Ezvan"ında, ozanların kendilerine özgü "ozmak" adında bir türkülerini olduğunu kaydetmiştir. Ozanlara özgü bu ritmik, şiirsel metinlerin, nizamsız olduğu için hiçbir kalıba sığmadığı söylenir. Anadolu Türk halkı arasında "kafiyele ata sözü söylemek" anlamında kullanılan "ozanlama" sözü vardı. Burada Alevî-Safevî inançlı abdallar arasında 1930'lara kadar, Oğuznamelerin, ritmik sanatsal metin şekli olarak, eski Oğuz şiirinin yapısına uygun şiirler şeklinde sazla söylenmesi "ozanlama"nın bir kalıntısı sayılabilir.

Ritmik sözün gücüyle ruhlarla insanlar arasında ilişki yaratıldığına inanıldığı için, bazı geleneklerde hatta şamanlar ve ozanların kendisi bile tabip işlevi görebilirlerdi. Gerçekten de eski dinî ve büyücülük âyin.

OZAN

»ılın vt- c ıı.ı/c tepenlerinde rit-
...••»/ın büyüğü gücünden ya-
ul uıladı. Ahenkli söz ve ritmik
IMI IMIM nilktin mahiyet taşıyıp,
hüyuk '-tki gücüne sahip olmuş-
lım li.ışkurtltvda ozanla aynı kök-
« .i nhq>. "kötü sesli türkü söyle-
ıırk .mlamına gelen "ozandau"
\\t\\ı ııgü var. Kötü sesle okuma
olayı, .ıslında boğaz sesleriyle
• ı M Mi.ıktu ve arkaik törenlerle
İMğlı olup. anormal sese sahip
ol.,M şahsın ruhlarla ilişki kurabil-
in.- yeteneğine olan inanişaya daya-
nıl İki bakımdan yine Başkurtça-
da "boğaz sesleriyle okumak" an-
lamını ifade eden ve ozanla aynı kökten gelen "uzryau" sözcüğü de
dikkat çekicidir.

Eski ve geleneksel cemiyetilerdeki davranışlar, yaşananlara göre dü-
/< ı ilendiğinden, bu yaşananları yorumlamak gerekliydi. Onun İçin de
geleniğin önemli bir parçası olan yorumlamak, ozanın başlıca işlevleri
.»ııındaydı. Çünkü o. mitolojik metnin gelenekteki koruyucusu olarak
ortaya gkmaktaydı. Kaynaklara göre. 15. yüzyılda Şirvan Şah'ın m edi-
şi rxle ve o yüzyılın ortalan na doğru, Anadolu Türk beylerinin sarayla-
nnda "ozan(a)lar" olurdu. Güney Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde ise
son dönemlere kadar aşıklara "ozan" denilirdi. Bu insanlar, yellilerin
gözünde en saygın kişiler, yol göstericiler ve derin bilgilere sahip in-
sanlar olarak görülürlerdi.

Ozan mefhumunun eski Sumerilerdeki "geleceği söyleyen, olacak-
lardan haber veren" anlamı "uzu" sözüyle bağlantısı da bir varsayım ola-
rak söylenebilir. Araştırmacılar da "ozan" sözcüğünü aynı anlamda
gördükleri "ozmak" fiiliyle ilintilendiriyorlar. Gerçekten de şiirsel mito-
lojik düşünce çağı insanının gözündeki ozan, yaratılış çağıyla bağlı
olup. bilinmezler aleminden türlü haberler söyleyerek bugünü ilk yara-

OZAN

ûl'Ş çağma bağlayan bir bilgiçti. Geçmiş, bugün ve gelecek hakkındaki bilgiler, topluluğun diğer bireyleri için bir sır iken, ozanların yüzüne bu bilgilerin kapısı sonuna kadar açıktı. Araştırmacıların görüşüne göre, Azerbaycan ve Anadolu ağızlannda eski "ozan" merhumu, arkaik içeriğini giderek yitirmiş ve onun yerine "uzun konuşan, gevezelik yaparak baş agntan" gibi olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Eski ozanların başlıca özelliği, zengin söz dağarcığına sahip olmaları, bilinmezler âleminden haberler verebilmeleri ve güzel konuşma becerileriydi. Oğuz ilindeki ozanlar, ellerinde kopuzlarıyla ilden ile beyden beye gezerlerdi. Dede Korkut Kitabındaki ozan, "Nağmeler okuyan, bilgiç, geleceği gören" bir şahıs olarak tanımlanıyor. Bazı araştırmacılar. Oğuz illerinin kutsallığını yitirmiş ozanlarını, yan kutsal toplumsal varlıklar olarak görürler.

Sakrallığını yitirmiş "usta" sözcüğü de "ozan"nın temelinde dayanan "uz-us" ile aynı köktendir. "Bilgiç, akıllı, hayırsever" anlamına gelen bu sözcük, ozan sözcüğüyle aynı köke bağlanır. Ozanlık ata ruhlan - nm taşıyıcısı olmak gibi bir özelliktir. Bu bakımdan ozanın Yakut dilindeki "cet" anlamlı "u:S~uus-uz" sözcüğüyle anlamsal bağlantılı olma olasılığı da yok değildir. Saka Türkçesinde şamana inisiasiya sürecinde vergi (yetenek) verilme olayına, "usuyu" deniliyor. "Moğolların Gizli Tarihi"ne göre, dinsel âyinin yöneticisi gibi "beki" unvanını alan. Cengiz Han'ın buyruğuyla beyaz giyinip, beyaz ata binen ve en yüksek yere oturup Moğollann ay ve yılını belirleyerek kurban törenlerini yöneten Usun'un adı da "ozan" mefhumuyla sessel yakınlığa sahiptir.

O

ÖİHİR DÜNYA: Mitolojik düşüncelerde, yaşadığımız dünyadan çok ı **M** uzaklarda konumlanan, bu dünyaya karşı gelen ve evrenin uygarlık . r-ılannın işlemediği bir parçası. Öbür dünya ile ilgili mitolojik metinler, doğaüstü güçlerin etkisi veya müdahalesiyle kolektifin norma! hayat faaliyetlerinin bozulması gibi kavranılan Ölüm hakkındaki düşüncelen len beslenmiştir. İnsanların uğradığı zarar ve azar, deli veya cinli olmak ve benzeri haller, öbür dünya güçlerinin adıyla ilintilendirilmiştir. **Eski** topluluklarda özürlü ve garip doğanlar da öbür dünya ile ilintilenirdi. Öbür dünyadaki zamanın akışı da farklı olarak düşünülür.

Öbür dünyalan dolaşma motifi, arkaik kültürler için de evrensel özellikli bir olay olmuştur. İnsanların yaşadığı dünyadan, dağlarla, derelerle ve ırmaklarla ayn lan uzaklardaki öbür dünyanın yolu, tehlike ve zorluklarla dolu bir yol olarak düşünülür. Bu yol, ateş akan ırmaklar, kaynayan katran kazanları ve kıldan köprüler gibi engellerle doludur. Bu zorlu yolu geçişte ölenlerin çeşitli şaman ruhları yardım ederdi.

Bazı araştırmacıların dikey dünya modeline oranla daha arkaik saydıkları klan yatay dünya modelinde, iki dünya arasındaki ilişki ırmak yoluyla gerçekleşir. Öbür dünyayla bu dünyanın ırmak aracılığıyla ayrıldığı düşüncesi, eski inançların kalıntıları gibi. sonraki dönemlerin yas törenlerine kadar gelmiştir. Öbür dünyanın bir sular saltanatından ibaret olduğunu düşünmenin kökleri de bu inançlarda aktanabilir. Sonraki çağlarda yatay modelin yerini dikey model aldığı zaman, iki dünya arasındaki sınır da Dünya Ağacı ve dağ gibi objelere çevrildi.

Bu anlamda, etnik-kültürel geleneğin bir aracı olarak şamanların en önemli işlevi, Dünya Ağacı'nın yeraltındaki kökü, yeryüzündeki gövdesi ve gökyüzündeki budakları boyunca bu iki dünya arasında arat ılık

ÖBÜR DÜNYA

---

ederek, öbür dünyaya gidip, ölülerin (veya hastaların) canlarını geri getirmektir.

Öbür dünyanın varlıkları, bu dünyadaki varlıkların şekillerinden kesinlikle farklıdır. Demonolojik inanışlarda öbür dünya varlıkları, ahmak ve asimetrik görünümlü varlıklar olarak düşünülürler. At tırnağı gibi tırnağı olan, tek gözlü, tek kollu, eksik, üç ayaklı ve kel olan bu varlıklar, insanbiçimi olarak düşünülse bile onlarda, normal insan görünüşünden eser yoktur. Şaman inanışlarına göre de öbür dünyada olan her şey asimetrik görünümlüdür.

Öbür dünyada olan her şey, bu dünyada olanların tersi şeklinde düşünülür. Bu yüzden de halkların demonolojik düşüncelerinde, bu dünya aydınlık

ise öbür dünya karanlık demektir. Öbür dünya varlıklarından olan Hal, denilenlerin hepsinin tersini yapar. Yani, öbür dünyaya ait olan varlıklar, bu dünya varlıklarının dilini bile ters anlarlar. Bunun içindir ki hikayelerde, öbür dünyanın (gider-gelmezin) sınırına gelen kahramanın atının nalını söküp, ters çakar.

Nasıl ki ruhlar, bu dünyadaki insanların gözüne görünmezse, öbür dünyaya geçen dünya varlıkları da orada yaşayanların gözüne görünmezler. Aylı, güneşli orta dünyada yaşayanlar, onlar için göze görünmezler ve sadece kokularından tanınırlar. Koku da nefes gibi. onların bu dünyaya ait olduklarını gösterir. Yani, İki dünyanın varlıklarını birbirinden ayıran işaretlerden en önemlisi kokudur. Bu eski inanan izlerine, bazı hikâyelerde insanla karşılaşan devlerin, "Adam-badam kokusu geliyor..." cümlesinde rastlanır. Bu anlamda Öbür dünya varlıklarının "Adam-badam kokusunu" bilmeleri, orta dünyadan gelenleri görmelelerine eşittir.

ÖBÜR DÜNYA

Öbür dünya sahibinin en arkaik şekli, ölüm hakkındaki düşüncelerle ilgili "kan" motifinde rastlanır. O, aaklı ruhlann yaşadığı yeraltı ölüler 'ılı.natmın iyisidir. Bu dünyayla ilgili düşünceler, efsane ve sihirli hikayelerde yaygındır. V. Propp'un kanıtladığı gibi. sihirli hikaye, öbür ı lı ı lı yada geçici olmakla ve bu anlamda ölüp-dirilmeyi sembolize eden İnisiyasiya törenleriyle genetik bağa sahiptir.

İslâm inanışında ise bir kimsenin veya şamanın öbür dünyaya gitmesi artık mümkün değildir. Böyle bir güç sadece bazı peygamberlere ve kutsal sofilere verilmiştir. Bunun için de şamanın öbür dünyalarda . kınası motifinin yerini, yeraltı mağaralarında veya kuyuda yaşama motifi almıştır. Yani, yeraltında olmak geleneksel görüşlerde öbür dünyada olmakla eş tutulur. Türkistan evliyası olan Hoca Ahmet Yesevî, peygamber yaşına geldikten sonra, yeraltındaki hücreye (çilehane) göç ı < ter ve rivayetlere göre 63 yıl daha orada yaşar.

Eski çağların görüşlerinde mağara da kuyu da öbür dünyaya giriş kapısı gibi düşünülürdü. Altay halklarının inanışına göre, Erlik ve öbür dünyanın diğer sakinleri "körmös" olarak adlandırılırlar. Bu varlıklann ortak özellikleri ise ahmak ve asimetrik olmalarıdır. İnisiyasiya törenine katılan çırağın aynılıkta veya karanlıkta tutulması, bu törenin en önemli unsuru olmuştur. Karanlık, öbür dünyayı sembolize ediyor. Y. Meletinski'ye göre, öbür dünya, sonraki dönemler yeraltı ve gölçyüzü âlemine bölüştürülmüştür. Altaylarda "Pu d'yer"den (bu yer) başka, bir de "Paşga d'yer" (başka yer) olduğuna inanılırdı. Ruhla ilgili de bu dünyalann her ikisine de uygun düşecek görüşler mevcuttur. Örneğin, Altay Türklerinde Ayna, Aza, Uzi ve Yeg gibi ruhlann yeraltında yaşadığına inanılırdı.

İslam evrenbiliminde eski Şamanizmdekine benzer bir yeraltı dünya anlayışına yer olmadığından, daha sonralar İslam'ı kabul eden Türk halklarında, şamanlann öbür dünyaya seyahat etmeleri hakkındaki görüşlerin, Müslümanlığın noımlanyla bağdaşması mümkün olmamıştır. İslam, bir tek Allah'a özel sayılan gök katını, tamamıyla ruhlardan temizlemiştir. Sibiryadaki Moğol Türk halklarının inan ıslan nda ise müzik aletlerinin düzenlenmesi de Öbür dünyayla bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Rivayete göre ilk Altaylı şaman, kendi davulunu, Erlik'in öğretti-

ÖLÜM

ği seklide yapmırıştır. Korkut Atayla ilgili efsane ve rivayetlerde de kopuzun düzenlenmesi öbür dünya güçleriyle ilintilendirilir. Araştırmalar, Dede Korkut'un Basat'a öğüt verirken söylediği, "Kara dağa yedi günde aşıt versin! Kanlı kanlı sulardan geçit versin!" sözlerinde de öbür dünyaya giden yolun görüntüsünü görürler.

Sihirli hikayelerde öbür dünyaya giden yol, daha çok ormanlık yerlerden geçer. Kahraman, öbür dünyanın sınırına vardığı zaman kılık değiştirip kuşa, ceylana çevrilir ve kel olur. Böylece de o dünyanın işaretlerini kabul ettiğini gösterir. Öbür dünya semboller âlemi gibidir. İlkel düşünce, daima sembolize eğilimli olduğunu burada da gösterir. Bu düşünceden dolayı, yaşanan âlemdeki herhangi bir etken, aynı zamanda öbür dünyanın da argümanıdır. Öbür dünyayla bu dünya arasındaki sınır, rahatlıkla aşılabılır. Hikâye kahramanı, semboller dünyası olan öbür dünyaya, kuyuya girerek, sulardan atlayarak veya dağ aşarak rahatlıkla geçebilir.

ÖLÜM: Mitolojik dünya modelinin resmîni veren başlıca anlayışlardan biri. Göktürklerle göre insanoğlu ölümlü yaratılmıştır. Eski Türklerde "ölüm" anlayışını "uç a barmak" (uçarak gitmek) sözüyle irade ederlerdi. Eski Türkçedeki "can" ve "ruh" anlayışlarının "tın".(nefes) sözüyle

ifadesinden de görüldüğü gibi, ölüm, ruhun bedeni dönmek üzere terk etmesi şeklinde düşünülürdü. Aslına bakarsanız, eski Türklerle göre, ruh vücudu sadece ölüm zamanında değil, uyku da ve hasta olduğunda da terk edebilirdi. Dede Korkut KhabTnda uykuya "küçük ölüm" denilmesi de bu yüzdendir.

Sibirya Türklerinin halk kültürü ve etnografisine dair verilere bakılırsa, bu halkların geleneksel dünya görüşünde canlı ve cansız âlemler arasında kesin bir fark konulmadığı gibi, ölüme de hayatın inkan ve hiçlik olarak bakılmamıştır. Yeraltı karanlık dünyası ve ölümler saltanatı ise başka türlü düşünülmüştür. Ancak hayattan ve

Olü Maskesi

OLUM

11 u vcut olma anlayışından mahrum da görülmemiştir. Hiçlik düşüncesi v * sonralan ve gelişmiş kültürel geleneklerde göze çarpmaktadır.

Eski Türkler ölümün bir son olmadığına, ölümden sonra da hayatın v. u olduğuna ve ahretin varlığına inanırlardı. Bu inanın kökü tarihin çok derinliklerinden gelir. Bu inanıştan daha eski olan, iyi insanların ruhunun göklere yükseldiğine dair inanıştır. O inanışa göre, ölülerin ruhlan bu dünyayla olan bağlılıklarını korurlardı. M. Kaşgarî, ruhlann yılda bir kez geceleri, sağken olduklan yerlere gelip insanlara uğradığını ya- /11 Ölenlerin ruhlannın bu dünyayla bağlılıklarını koruduktan inana, Azerbaycan'ın bazı yörelerindeki "ruh ölçme" inananda da yaşamaktadır, (bale Ruh)

Tarih boyunca değişik dinlerle ilişkide olmalan, farklı Türk halklarının ölüm hakkındaki düşüncelerinde etkisiz kalmamıştır. Kaynaklardan da anlaşıldığı gibi, Türklerin ölümden sonraki hayat. "Cennet" ve "Cehennem" hakkındaki görüş ve düşüncelerinin tam olarak birbirine bağlanmamasının başlıca sebeplerinden biri de budur. Ölüm hakkındaki en eski ye genel düşüncelere göre o, kötülük seven ruhlann işiydi. Yakutlara göre ölüm, canın acıklı ruhlar tarafından yakalanıp yenilmesi sonucunda ortaya çıkan bir olaydı.

Çin kaynaklarından anlaşıldığı üzere, eski Türklerde, farklı çağlarda farklı defin yöntemleri vardı. Ancak Göktürklerin defin törenleri ve yas tutma âdetleri Oguzlann ve Kırgız-Kazaklannkinden daha farklı değildi. Eski Türk defin âdetlerine göre bazen ölüyle birlikte defnedilen eşyaJa- nn hepsini kırarlardı. Çünkü öbür dünyada olan her şeyin, bu dünyadakilere tersi olduğu düşünülürdü ve bu eşyalar bu dünyada kınılmasıydı, öbür dünyada ona kınk şekilde verilecekti.

Yas tutmanın bir işareti da saç kesme âdetiydi. Sagaylarda kaydedilen bir âdete göre, defin törenini bitirip, eve dönükten sonra ölenin kansırın saçının ölüğünü yansına kadar keserlerdi. "Manas" destanında da bir kağan, kadınlannı boşadıktan sonra, herhalde artık dul kaldıklarının göstergesi olarak saçlannı kestiriyordu. Türklerin yas âdetlerinden biri de elbiselerin ters giyilmesi idi. Altay dağlannda yaşayan Şamanist Türk göçebelerinde, kadınlar yas tutarken yedi gün elbiselerini ters gi-

ÖLÜM

yerlerdi. Kınm sultanlanndan olan, ünlü Adil Sultan destanında, anasına ağıt yakılırken onun, elbiselerini ters giyip, ağladığı yazıyor.

Öldükten sonra ruhun yaşamaya devam ettiğine dair eski Türk inana, destanlara da yansımıştır. Ölüm zamanında ruhun bir kuş kılığında bedeni terk etmesiyle bağlı İnanışlar, çok eski çağlardan beri Türklerde mevcut olmuştur. Orhun yazılı abidelerinden de anlaşıldığı gibi, ölen kağan ve beylerin ruhları nın bir kuş gibi uçarak Tann katına gittiğine inanılırdı. Bu yüzden uçmak sözcüğü islâm'ın kabulünden sonraki dönemlerde "Cennet" anlamında kullanılmıştır.

Altay Türkleri ölüm zamanında bedeni terk eden ruha "üzüt" adını vermişlerdi. Onlarda ölüm, doğal bir olay gibi karşılanmayıp, kötü ruhların etkisiyle gerçekleşen bir durum gibi görünürdü. Daha sonraları da başka dinlerin etkisiyle "Ölüm Meleği" kavramı ortaya çıkmıştır. Böylece Erdik de daha sonra "Cehennem Ruhu"na çevrilmiş ve yeryüzüne gönderdiği "aldae" lar aralıyla insanların ruhlarını ele geçirip, hayatlarına son verdiğine inanılmıştır. V. Radlov, Kırgızların inanışında Ölüm Meleğinin alt yüzü olduğunu ve onun soğuk yüzünden çekindiklerini yazar.

Eski Türklerde ölüm, büyük aalari kabul edilirdi. Yas tutanlar siyah giyer, saçlarını keser, yüzünü yırtar ve ağıtlar okurlardı. Yaslı çadıra siyah bayrak asılırdı. Ancak ölen insan şehit düşmüşse, asılan bayrak beyaz olurdu. Kaşgaylarda, ölenin en yakınlarının ellerinde kadın eşarbiyle ölümün önünde dansetmeleri de Türk düşüncesinde ölümün bir son ve hiçlik olmadığını gösteriyor, (bale Yuğ)

En eski mitolojik inanışlarda ölüm süredne, yenileşmenin ve gücün kaynağı gibi bakılmıştır. Azerbaycanlılarda ölünün yıkandığı tahtanın üstünden geçirilen kısır kadının çocuğu olacağına dair inanç, bu mitolojik inanışlarla bağlı olmalıdır. Sihirli hikâyelerde ise ölüm, yeniden güç toplamayı sembolize etmiştir. Bu inanışın, kışta ölen doğanın güç toplayarak yazda tekrar canlanmasına dair mitolojik görüşle yakınlığı vardır.

Köpek uluduğu zaman başını hangi eve doğru tutsaydı, o evden ölü çıkacağına İnanılırdı. Gökyüzünden bir yıldızın kayması da birinin öldüğü anlamına gelirdi. Rüyada ağaın düşmesini görmek, ölüm veya

ÖLÜMDEN KAÇMA

.1 Milisin göstergesi olarak yorumlanırdı. Anadolu aşiretlerinde, yerleşik hayata geçen-
1- 1 İr kıyasta ölümlerin mezarlarına o kadar derin
Ut -ivgi gösterilmeyip. bir iki yıldan sonra
mr/aının yok olması, ahret dünyasına bağlılı-
kın az olmasından kaynaklanıyordu. Bu du-
M mı < ganin ritmiyle yaşadığına göre ahretle
İni o kadar bağlılığı olamayan topluluklar ara-
lınla sık rastlanan bir durumdur.

Şorlardaki şamanlar, doğum âdetlerine
kınımadıkları gibi. yas törenleri ve ölüm
Alicilerine de katılmazlardı. Tokaların inanana
göre de bir insan Öldükten on gün sonra. Erlik
I tanın saltanatına gönderilirdi.

Mitolojik metinlere göre. yakalanıp sakla-
nılan cin, bırakıldığı zaman, "Benden ölümün
ilacını sormak hiçbirinizin aklına gelmedi!" der-
miş. Bu, ölüm mitolojeminin anlaşılması bakı-
mından önemli olabilir. Arkaik cemiyetlerin hayatındaki en önemli
olaylardan olan inisiyasya törenlerinin de başlıca adı, sembolik ölüm
adıdır.

**Mezar Taşı Olarak
Kullanılan Balbal**

ÖLÜMDEN KAÇMA: Türk etnik-kültürel geleneğinde mitolojik kaynak-
lı bir motif. Ölümden kaçma motifi, ölümle mücadele ve ölümsüzlük
arayışlarıyla aynı noktada birleşir. Bazen de uzun ömürlülük yerine ge-
çer, ilk şaman olarak düşünüldüğünden, ölümsüz olduğuna da İnanılan
Korkut Ata ile ilgili bir rivayete göre, Tann ona uykusunda. "Sen kendin
ölümü arzulayana kadar yaşayacaksın!" der. Ölümden kaçmanın klasik
bir şekli Korkut Ata'nın adıyla bağlıdır. O, ulu şaman, evliya ve bahşıla-
nın piridir. Tanınmış Kazak yazarlarından Ç. Velihanov da Korkut'un
ölümden kaçmadığına İşaret ederek onu şaman olarak adlandıırırdı. Ya-
zara göre, "islâm tarafından kabul edilmeyen ölümden kaçma motifi,
şaman halkları efsanelerinin daimî motiflerinden birini oluşturur."

ÖLÜP-DİRİLME

Türk mitolojik geleneğinde de ilk şamanlar kumsuz olarak düşünülmüşler. Bu. Ulu Ana mitolojik bütüncüllüğünden geliyor. Kırgızlar da da ilk şaman hakkında buna benzer inanışlar var. Onlar, göklerde doğduklanna inanılan ilk şamanların ölümsüz olduklarına inanmışlar. Daha sonraları bu ölümsüzlük motifi, ötüp-dirilmeye, ölümden kaçmaya, ölümsüzlük aramaya ve uzun ömürlülük motiflerine dönüşmüştür. Ölümden kaçma motifi. Türk efsane geleneğinde mitolojik çağın kültürel kahramanının işlevini yerine getiren Köroğlu'nun adıyla ilintilendirilmiştir.

Ölümden kaçma motifi. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklarında da Adem'in adıyla ilintilendirilmiştir. Yaklaşık 20. yüzyılın ortalarında Kuzey Azerbaycan'ın batı bölgesinde yaşayan Türkler arasında böyle bir rivayet vardı: "Adem Ata bin yıl yaşamıştır ve bunun için çok kocaman olan Adem Ata, adım attığında bir ayağı doğuda bir ayağı batıda olurmuş. Bu yüzden de Azrail onu yakalayamıyormuş." Bu rivayette ölümden kaçma olayı, ilk insan ve ilk ölümlü olarak bilinen Adem Ata'nın adıyla ilişkilendirilir.

ÖLÜP-DİRİLME: Ölüp-dirilme bir mitolojem olarak çoğu zaman aralarında mantık bağı olamayan olaylar dizisinden ibaret olup. kabullenmiş hazır metin parçaları olmayan ritüel kaynaklı tüm oyunlarda mevcuttur. Geleneğin yönelttiği eski bayramlardan kalma bu oyunlar tüm diğer kitlesel oyun-âyinler gibi dirilik bolluk ve bereketi sembolize ediyor. Eski Ön Asya, Merkezi Asya ve Sibiry'a'da ölüp-dirilen şamanlarla ilgili tantanalı törenler yapıldı. Bu törenler, bolluk ve bereket koruyucusu olan Ulu Ana'ya tapınışın bir ifadesiydi.

Türk şiirsel mitolojik dünya görüşünde yaratılışın düzeni ve hayatın ebediliği düşüncesi, bütün durumlarda ölüp-dirilmeler şeklinde kabul edilmiştir. Bu yüzden de doğanın her kışta ölüp. yazda dirilmesi sözcük anlamında kavranılırdı. Bu bakımdan güneşin ve ayın her gün batıp, yeniden doğmasını mitologlar ölüp-dirilmenin başka bir yönüyle ilintilendiriyordu.

Bugünkü bilimsel-teorik düşünce de ölümü hayatın zıttı gibi değil, onun ayrılmaz bir yüzü olarak kabul eder. Yaratılış, ölüm ve ölümün

ÖLÜP-DİRİLME

u .i». M/ . l.-v.unıdır Ölenin yerine anında bir diğeri gelir ve bu sonsuza
1 .t ıı sürer. Bu süreç. Alemde kendi kendini yaratmanın başlıca yolu-
• lıı I ski düşünce de yaratılışı, ölüp-dirilmeler zinciri gibi görürdü.

Ilımunla birlikte Tannalık sisteminin başlıca özelliğini oluşturduğun-
• 1 «i ı I urk kültürel geleneğinde ölüp-dirilmeyle ilgili zengin düşünceler
/m. m oluşmuştur. Bu bakımdan Bahar Bayramı'yla ilgili törenler. Türk
. ıı .il kültürel geleneğinin ilk sembolizmini en çok koruyarak en az de-

ıı bölümüdür. Nevruz ritüellerinin sevimli kahramanı olan "kosa"
motifinin ölüp-dirilmeyle bağlı mitolojik sembolizmi de ancak bu gö-
nıııftın ışığında açıklanabilir. Türk halklarının çok sayıda mit. efsane ve
destan yapılan, öiüp-dirilme mitoiojemi üzerine kurulmuştur. Bu moti-
fin kendisi, inisiyasiya özellikli öiüp-dirilme olayına dayanır. Çünkü inisia-
siya OMP-dMhlM süreci gibi kavranırdı. İnıslasfya zamanında geleceğin
samanını sembolik olarak ejderha yutar sonra geri getirirdi. Öbür dün-
yayı sembolize eden ejderhanın ağzından kurtulan, anormal bir görü-
ııı ıı ne bürünür, en çok da kel olurdu. Sihirli hikayelerde kahramanın
~gkier-gelmez"e gönderilirken kel kılığına girmesinin böyle bir tarihi
v. m lir: Aftay Türklerinden olan Şorlann "Kan Pargen" destanının kahra-
manı, arıyla birlikte ölür. Destanın sonunda göklerden gelen bir kız, on-
ların her ikisini de diriltir.

Akabak Türklerinden olan Sagaylann "Kan Mengen" destanında
"Kan Mengen'in kız kardeşi, o ve üç arkadaşının içkisine zehir katarak
dördünü de öldürür. Ancak bir çocuk onları göle atarak tekrar diriltir.
"Kara Baar" adlı Sagay destanında, yurduna döndüğü zaman tüm sev-
diklerinin öldüğünü gören bir çocuktan bahsedilir. Bu çocuk daha son-
ra yeraltındaki "hudayiar"la savaşı ve bunun sonucunda sevdikleri tek-
rar canlanır. Kara Kırgızların "Er Koşay" destanında da düşmanları tara-
findan öldürülen kahramanın at. karşısındaki kırk kişiyi Öldürür ve on-
dan sonra kahramanın karısıyla görüşür ve ona öten atların ödlerini bur-
nuna koyarsa Er Koşay'ın dirileceğini söyler.*

"Manas" destanında da ölen Manas, meleklerin yardımıyla dirilir.
"Kamlık" ülkesine giderken kırk arkadaşı zehirlenip ölür. Ancak düzelip
Mekke'ye doğru yola çıkan Manas'ın duasıyla kırk yiğit tekrar dirilir.
Destanın şiirsel yapısında yeri olan dua ile diriltme şeklindeki bu inanış.

OTUKEN

bir nesneyi yaratmak için onu adlandırmanın gerekli olduğuna dair eski inanışın islam görünüşüne bürünmüş başka bir şeklidir. Bu motif, "Kul Mahmut" adlı Azerbaycan Türk destanında, ölümlerin başı üstünde üç mısra şiir okunması ve her mısra bittiğinde ölümlerden birinin dirilmesi şeklinde korunup kalmıştır. "Ak Kübek" destanında da yiğit, Yer Ana'dan güç almak için, atıyla birlikte kendini mezara gömdürür. Ve bir hafta sonra mezar yeniden açtınıp çıkar.

Tüm bu motifler, Türk destanlarındaki ölümsüzlüğü göstermiyor. Bu anlamda Tanrıçılıktaki ölüp-dirilmeyle kanşOnlmamalıdır. Aslında Türk destanlarında ölümsüzlük denilen bir anlayış yoktur. Eski Türk şiirsel mitolojik düşünceyi anlatan Örneklerde rastlanan ölüp-dirilme mitolojemi. Tannalığın kalınsıdır. Dinî-mitolojik bir sistem olan Tannalıkta, önemli bir yer tutan ölüp-dirilme, sonralar Şamanizm görüşlerle sarmalanmıştır. Ancak mitoloji araştırmadan nın, farklı mitolojik metinler ve halk kültürü konularına serpiyen bu mitolojemin Tanrıçılık ve Şamanizmdeki yerini tamamıyla farklı görüyor, aralan nda ortaklık bile görmüyorlar. Yani, Tanrıçılıktaki ölüp-dirilme. dünya düzeninin teminatı ve yaşamın döngü kavramının taşıyıcısıdır. Onun Şamanizmdeki yeri ise ruhlann yardımıyla farklı insanların canlarını alıp geri getirmekle onların hayattannı kurtarmak amacı taşımaktan ibarettir. Bu anlamda Şamanizmdeki ölüp-dirilme olayı, Tanrıçılıktan gelmiş olsa bile, buradaki İşlevsel-anlamsal özelliğine göre, ondan açık bir şekilde farklılaşır.

ÖTÜKEN: Eski çağlarda Türklerin devlet seviyesinde taptı klan kültün adı. Mitolojik Yer Ana bütüncülünün argümanlarından biridir. Eski Türklerin dinî inanışlarından bahseden Çin kaynakları nda "Ötüken", kurt başlı bir varlık olarak verilir. Umay'la birlikteliği fikrine dayanarak onu kadın ana biçiminde betimlemişler. Tuvalılar son zamanlara kadar bu kültün bir kalıntısı olarak Büyük Yenisey'in yukansında bulunan Udagan zirvesine taparlardı. Tuva avalan "Ötüken" hakkında şarkı bile söylerlerdi.

8. yüzyıla ait Orhun yazı lan nda adına "Ötüken Yış" şeklinde rastlanan ve sakral içerik taşıdığı açık olan "Ötüken", eski Türklerin gözünde kutsal bir yer olmuştur. Kül ligin, Bilge Han ve Tonyukuk yazılarında

ÖTÜKEN

¹ Mı "kon", ülke adı olarak görülür: "Türk hakanı Ötüken ormanında otursa, ülkede üzüntü yaşanmaz... Öteken de oturursan, ebedî olarak devleti elinde tutacaksın!" Göktürklerden hakanlığı alan Uygurlarda da "Keken", Budizm ve Maniheydlik'teki kutsal içerikli anlayışlar arasında kutsal vatan sembolü gibi korunmuştur.

M. Kaşgarî ve Y. Has Hacib'den sonra, Türk kültüründen bahseden İlm eserlerinde artık bu ada rastlanmıyor. M. Kaşgarî, "Öteken" adı hakkında "Uygur ili yakınlarında, Tatar bozkırında bir yer adı" demekle yetiniyor. L. P. Potapov'un fikrine göre, Yenisey yukarı bölgesinde şimdi de yaşamakta olan "Utugen" adında bir dağ eteği var. Eski Türkler orayı terk ederek Altay'a göçmüş ve bu kutsal adı da kendileriyle taşıyarak başka bir dağ adlandırmışlar. Gerçekten de eski Türkler - lıy, yurdun koruyucusu sayar, taptı klan dağın adını da sakral anlamlı "Öteken" koyarlardı. Dağın böyle bir özelliği, Altay Türkleri arasında .ummuştur. Altay Türkleri taptıkları dağa, yaşadıkları yurdun koruyucusu ve boyun hamisi gözüyle bakarlardı.

Kült içerikli "Öteken" iradesine, Yakut şamanlarının dilinde de rastlanır. Ata-baba kurallarıyla ya şamanın katı taraftan olan yaşlı insanların kullandıktan eski bir deyim olan, "Ütügen üreydin, sah saraydin!" iradesinde de bu ada rastlanır. Anlamı "bırak Yer Ruhu olan Ütügen'in kendisi eksin. Bırak Sah Tann'sı kendisi korusun!" olan bu ifade korkunç bir felaketin beklendiğini gösterir. Buradaki "Ütügen", "Sah" ile birlikte Yakutlarda en ulu ilâhî gücü ifade ediyor. Bu deyim 20. yüzyılın ilk dönemlerine kadar Yakutlar arasında yalnız tutucu insanların dilinde rastlamak mümkündü. Yakutlar, dinî şiirlerinde de yer anlayışını genelde "Ütügen" sözüyle ifade etmişler. Bu sözcük onlarda ayrıca şeytanî ruh Abaası'nın yaşadığı yer olan yeraltı dünyası ve Cehennem anlamında da kullanılmıştır.

Bazı araştırmacılara göre bu ad, Moğolca'da "Yer ilahesi" anlamı taşır. Çin salnamelerinden Hunlar ve Tukeyulann yere kurban verdikleri anlaşılır. Polo Karpini ve Marko Polo gibi gezginlerin verdikleri bilgilere göre, Moğollar, Cengiz Han zamanında Yer ilahesi'ni çok aziz tutarlardı. "Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han. Çamuk ve Toğrul Han'a şöyle der, "gökyüzünün ve yerin yardımıyla, gücüm arttı. Güçlü Tan-

ÖTÜKEN

n'nın takdiriyle, ad aldım. Anamız Ötügen bize yol gösterdi ve bizler buraya geldik."

Son zamanlara kadar "Ötüken" civan nda yasayan Moğollar, burayı eskiden yasayan Türkler gibi kutsal sayıp "Ötgün Tengri" (Ütüken Tann) adıyla anmışlar. totomoğollarda (Moğollann türedigi ilk toplulukta) "Utügen", Yer İlahesi Ulu Ananın adını bildirirdi. Moğol-Buryat bilim adamı D. Banzarov'un verdiği bilgiye göre. "Ütigin" veya "Itügen", Mogoüarda bir yer tanrısı, daha doğrusu bir yer ruhunun adıdır. Mogokada genellikle Yer İlahesi Etügen'in adıyla bağlı olan ve sonraki geleneklerde Ergenekon olarak geçen "Ötüken". Türk ve Moğol halklarının ana yurdunu bildirilmiş. "Ötüken", Buryatlarda da bir kült olarak Yer İlahesi'yle ilişkilendirilip, Yer Tann'sı sayılırdı. Geleneksel inanışlara sadık kalan Tibetliler, "Odegun" adındaki dağa ulu ata gibi taparlardı.

"Ötüken"in ataerkil dönemlerde ateşe tapmadan ortaya gktiğini savunanlar da vardır. Ataerkil dönemlerde Ocak Ruhunun kadın görünümünde betimlenmesi ve Türk-Mogol halklarında kadın şamana "Udagan" (Udagan-Otagan) adının verilmesi, böyle bir fikrin oluşmasında şüphesiz etkili olmuştur. "Ötüken" kavramı daha sonraları, Dağ Ruhu olarak düşünülen "Adagan" veya "Atagan"a çevrilmiştir. Atagan. Altay'm Soyon ve diğer taifelerinin tapOklan dağın adıydı.

Orman Ruhu. mitolojik Ulu Ana'nın izlerini taşırdı. Yakut dili şivelelerinde Orman Ruhu'nun "Utugen Kaan" adını taşıması rastlantı değil ve doğrudan mitolojik düşüncenin bir göstergesidir. Bu adın bir başka yorumu da taife veya araziye koruyan varlık olarak kışımıza çıkar. Bu yorum, Türk halklarının eski mitolojik inanışları nda Dağ Hamisi'yle Ateş Hamisi'nin bir olduğu düşüncesine dayanır. Ateş ve ocakla ilgili olduğu düşünülerek bu adı "Od Han" ve "Od İyesi" şeklinde de anlamlandırdılar.

V. Tomsen, Türk halklarının yönettiği ülke ve Uygur aşiretlerinden birinin adında "Utikan" şeklinde rastlanan bu ad için, "gerçek anlamının karanlık olup, bilinmesinin de çok önemli olmadığını" yazar. Ancak "Ötüken" adının "ıduk-ızık" (ıtk-iög) kökünden olup, mekan bildiren "-ken-kan" eklenmesiyle oluşmasını da bildirir ve bunun kanıtı olarak Tann ya verilen kurban töreninin eski Türklerin kutsal bildikleri dağda

ÖTÜKEN

W ıh lıgını gösterir. O. Orhun abidelerini okurken. Uygurca "ıdık-ıduk". Alı.ıv dilinde "ıtık", Yakutça "ıtık" ve Abakan dilinde "ızık" gibi bu kav-
unu göz önünde bulundurarak. "Ben Idug'u her yerde "nur yüzlü.
kıKıl" veya "aziz" diye tercüme ederim. Dag veya çeşme adlarına ek-
lendiği zaman da o vereler gerçek anlamda bir kutsallığa sahip olma-
-»**LH da** kutsal varlıklara karşı gösterilen saygı yüzünden, bu yerlerin de
.iyi M derecede saygı ile anılmasmm gerekli olduğunu düşünürüm" de-
mektedir.

Gerçekten de eski Türk düşüncesindeki yer adları bu yerlerin kuru
.«lıKıan çok. oranın iyesi olan ruhun adını bildirirdi. Yer Ruhunu bildi-
ım bu mitolojik terimi, bazı Türkologlar Türk kökenli fiilden türeme sa-
yarlar. "Ötüken" adı İki bölümden oluşur: "ıduk-ıdık" ve "-kan/-gan."
Yani lıakan unvanı olan Tengri + Kaan'ın kanşık bir söz şekline düşüp,
lengrikan" olması gibi, "Ötüken" de "ıduk-ıtık" sözünün sessel versi-
yonu olan "ötük-utuk" köküne "kaan-kan" eklenmesinden "Ötük + ka-
mı" şeklinde oluşmuştur. Böyle bir yorum, adın mitolojik sembolizmi-
ne de uygun düşmektedir.

Ulu Ana bütüncülünün taşıyıcısı olan varlıklardan biri gibi görünen
.- »manlar da daha sonralar "Ötüken" adıyla anılmışlar. Yakutlarda kadın
samana verilen "Udugan" adı da şamanın Ulu Yer Ana'yı sembolize et-
ii'.**mi** gösterir. Birçok araştırmacı, bu adı Moğolca'da "kadın şaman"
demek olan "udagan" sözüyle aynı düşünmüşler. Babumame'de kay-
dedilen "Atiğe Bahşı" ile "Ötüken" arasında paralellik görünür. Birçok-
tannın Tanrıçılıkta sistem yarana bir anlayış gibi gördükleri "Ötüken"in.
eski Türk mitolojik dünya modelindeki bir benzeri de Umay olmuştur.

p

PAPAY: İskit mitolojisindeki yedi ilâhî varlıktan biri. Herodot. eski İskitlerden (Sakalardan) bahsettiği zaman, kendi Zeus'lanna "Papay" dediklerini yazıyor. İskitlerde "Papay" adı, onun kansı olarak olağanüstü güçlere sahip varlıkların arasında bulunan, "Api" adıyla birlikte kullanılır. Herodot'a göre Targitay da bu yer ruhu Api'nin oğludur. İskit hükümdan "Papay"ı bir cet bilip, kutsal bir varlık gibi tapmıştır.

"Papay" motifi, işlevsel bakımdan gök ruhlanna uygun gelir. Evren bilimi yapısında ise evrenin üst katı olan yeryüzünü, başka bir deyişle dünya katını temsil eder. "Papay" adı "baba" şeklinde yorumlanır. "Baba" sözcüğünün çeşitli Türk dillerinde "ulu ata" şeklinde korunup kalması ve diğer verileri göz önüne alan araştırmacılar, eski Türk dillerinde "Papay" adının yükseklik bildiren sözcük gibi kullanıldığını kaydediyorlar. Çuvaşlarda Yıldırım Tann'sına verilen "Papay Tura" adı da "Papay" kavramının dünyanın yukarı katıyla bağlı mitolojik anlamsallığına bir ölçüde ağırlık getirebilir.

PARMAK ÇOCUK (PARMAK BOYDA OĞLAN): /Mitolojik tabiatlı bir varlık.

Hakkında geniş bilgi olmadığından, İlk mitolojik anlamını ortaya çıkarmak zordur. Bununla birlikte, bu motifin, bereket ve bolluk anlamı taşıdığı söylenebilir.

Bu varlık, birçok Türk halklarının hikâyelerinde, "Irkeyel". "Ilkeyer", "Irkenek", "ErkejeeT, "Eıkejey", "Erkejeir ve benzeri adlarla bilinir. Bu adlara, Sibiryâ Türklerinin hikâye ve destan kahramanı olan. "Irkek-Erkek" gibi, kahramanların adları da rastlanır. Bu sözcükler, parmak anlamını ifade eder. Yani "Emek", "Parmak boyunda insan" demektir. Altay Türklerinin inanışına göre, insan ruhu baş parmakta olur. Bir

PAYAT

Azerbaycan hikayesinde kahraman, şeytan huylu kızın parmağını kesince kız ölür. Bu ruhun parmakta olması inancıyla bağlantılıdır.

Öbür dünyaya özgü insanlann, küçük insancıklar halinde -örneğin, parmak boyunda oğlan gibi- olduğuna dair görüş ise Türk halklannın hepsinde vardır. Şaman söylemlerine göre. yuvada eğitim alan şaman, kanattı ceylanın göğsünden süt emdikçe boyu kısalır. Böylece, boyu bir kanş, en sonunda da parmak kadar kalır. R. Ahmetyanov. bu sözcüğü, aynı zamanda "Çobançiçegi" ile bağılı olarak kullanıp, onu eski görüşlerle açıklıyor. Bu görüşlere göre, bu çiçekte, parmak boyunda oğlan, bir kahraman gizlenirmiş.

PAYAT: (bak: Bayat)

PAYNE: Altay'ın kuzeyinde yaşayan Kumandinlerde boyun koruyucu ruhunun adı. Payne ruhuna kurban verilmesi, bu ırkın geleneksel inanışlannı. dünya hakkındaki düşüncelerini ve son olarak tarihi hafızasını aktaran bir ritüeldir. Bu ritüel. "Payne Payram" (Payne Bayramı) adını taşır.

Kumandinler "Payne" ruhuna at kurban verirlerdi. Eski Kumand inle- rin düşüncesine göre, her insanı doğuştan, ölüme kadar koruyan "May-May Enezi" (Humay-Umay Ana) adında bir ruh var. Aynı şekilde her boyun refahını düşünen, nerede yaşıyorsa yaşasın bu boya mensup herkesin derdine koşan ve onu azar belâdan koruyan bir ruh var. Yaşlı Kumandinler aynı soydan geldikleri tüm soydaşlannı tanırlardı. Ancak onlann kalplerindeki birlik ve beraberlik duygusunu sadece ırksal rivayetler değil, âyin-törenler, özellikle de "Payne" ruhu adına yapılan at kurban etme törenleri uyandırır.

Bayramın yapılacağı konusunda önceden herkese, özellikle de boyun yaşlı lan na haber verilirdi. Çünkü altmış yaşın üzerindeki yaşlılann bayrama katılması şarttı. Son dönemlere kadar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Bahar Bayramında birbirini seven kız-erkekler birbirine çiçek verirlerdi ve boyun aksakallılan da "düğününüz kutlu olsun" diye onlara dua ederdi. "Payne Payram "da da genç erkekler kız görmeye akar. Burada hem kız, hem erkek taran razı edilmeye çalışılırdı. Hatırlatmakta

PAYNE

vir. u vardır ki burada "egzogami" hakimdi ve aynı kemikten gelenler i-vlenemezdi.

Kumandinler, boyun sağlamlığı ve gücünün onu koruyan ruhtan y,«-klğine inanırlardı. Nüfus olarak büyük olan soyun "Payne" ruhu da gÛçtt olurdu. Boyun koruyucu ruhu olan "Payne"nin işlevleri de cdduk-farklıydı. O. hem boyun maddî refahı için çalışır, hem de soyun nü-lusunun artımını sağlamakla uğraşırdı. Aaklı şamanlar ve onlann ruhla-rı, boya mensup insanların hayat gücünü (kutunu) çalabilirlerdi. "Pay-ne" ruhu onlara karşı da dayanırdı. O, yardımcısı olan "OdEzİ" (Ateş KİİİKİ) ile birlikte, boya mensup insanların evlerine acıklı şamanlann gir-mesini engellerdi.

Boya mensup şamanlann güçleri. "Payne"nin gücüyle ölçülürdü. Y.tni eğer bir boyun insanları arasında rahatsızlanan ve hastalanın yok I M ' veya öten sayısı çok az ise boyun koruyucu ruhunun güçlü okluğu .uılamına gelirdi. "Paynezi Payram", bütün Kumandİn boylannın haya-lında oldukça önemli bir olaydı. Ritüelin başlıca bölümü olan "Payne" ruhuna at kurban edilmesi ve ruhun doyurulması törenine sadece o boy ve komşu boytann yaşlıları katılabilirlerdi. Bayramdaki başlıca figür, boyun ulu şamanıydı. Koruyucu ruhla boy arasındaki bağılılığı da o ku-rarda Şamanın bu törende giymesi için, özel bir giysisi yoktu ancak şapkasının üstüne çeşitli kuş tüyleri takardı. Şapkaya takılan Karankuş tüyü. Ülgenin şaman ve ruhları karşılaması içindi. Acıklı ruhları kor-kutmak için de şamanın giysisinin kol lan na kurt veya ayı tırnakları gibi nesneler dikilirdi. Beline bağladığı kuşak da onun uçan halisiydi ve git-tiği yolu sembolize ediyordu. Böyle bir şamanın yolunu hiçbir aaklı ruh kesemezdi. Bu kötü ruhlarla savaş için, o boya özgü kıya da vardı.

"Payne" ruhuna verilecek kurban olarak beyaz bir at önceden seçilir ve üç dört yaşına kadar iyice beslenirdi. Tören için en uygun zaman ayın hilal şeklinde olduğu zamandı. Böyle bir zamanda törenin yapılacağı kayın ağacının dibinde boyun tüm aile liderleri toplanırdı. Kurban kesilecek at sakin durduğu zaman, gelecek bir yılı, boyun sakin geçire-ceği anlamına gelirdi. Kendi yardımı ruhlarını çağıran şaman, transa geçer, ardından boyun kutsal dağ ruhlarından gördüğü destekle Ku-day Ülgen'e doğru yol alırdı. Her bir Kumandin, evin içinde bir yere

PAYNE

"Payne" ruhunun sembolü olarak **nazar** boncuğu asar ve böylece boyun ulu ruhu "Payne"nin o evde kalacağına inanılırdı. Her ava. kurban kesilen beyaz atın derisinden bir parçanın yanında bulundurulmasını isterdi. Bu, onu ve kutunu, aaklı ruhlardan korurdu.

Törenin sonlarına doğru şaman, ata ruhlann duasını boyun aksakal - lılarına getirirdi. Sonra boyun talihini haber verip, gelecekte onu neyin beklediğini anlatırdı. O boya ne belâların geldiğini ve hangi belanın hangi suçtan dolayı geldiğini de anlatırdı. Ulu Kудay Ülgenden en önemli nasihat, şaman araalıgryla boyun koruyucusu "Payne" ruhuna verilirdi. O buyurdu ki. boya mensup her bir aile için daha fazla kaygı-lansın. Bu işleminden sonra ata ruhlannın âleminden aynlıp, yere dönen şaman (ruhu), "Payne" ruhuyla konuşmaya başlar ve onun güç verme-si için Ülgen ve atalann ruhlanndan izin aldığını söyler. "Payne" ruhu da şaman araalıgryla. o boyun tüm fertlerini daha fazla koruyacağına söz verir ve herkesin rahat yaşamasını ister.

Bu bayram, bazen birkaç komşu boyun koruyucu ruhlan şerefine de yapılabilirdi. Bu bayram yapısı itibariyle birkaç aşamadan ibaret kan şık bir etnik kültür olayıydı. Ancak bazı araştırmaalara göre. bu tören o kadar da eski Türk ritüellerini hatırlatmıyor ve diğer Sayan-Altay halklan-nın kurban merası m leriyle sadece görünürde bir yakınlığı var.

Arkaik bir figür olan. "Payne" adı, ne kadar eski bütüncülden gelen ve Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde büyük yer tutan "Umay" adının "May ene" şekline ahenk açısından benzese de araştırmaalara göre bu sadece görünürdeki bir benzerliktir. Kumandinlerin manevî kültürüyle bağlı araştırmalarda, bu topluluğun "Payne" ve "May ene" motiflerinin açık bir şekilde birbirinden ayrıldığından bahsediyor. Bu adın Yakutlardaki "Baayana" ruhuyla belirli bir yakınlığı olabilme olasılığı daha güçlüdür. Üstelik bu motiflerin her ikisinde de bolluk ve bereket kavram lan açık bir şekilde ifadelerini bulmuşlardır.

"Payne" ruhuyla bağlı bir ritüelde eski kılıç kültürünün izleri de açık bir şekilde görülür. "Payne Bayramı" mitolojik anlamsallığına göre bereket ve bolluk kavramlarıyla bağlıdır. Eski Türk dinî-mitolojik inanç sisteminin başlıca dayanaklarından olan ata ruhlanna tapma ise bu törenin kendi içeriğinden kaynaklanmaktadır.

PERİ

H * . Ahıska Türklerinde harabelerle ilgili eski düşüncelere bağlı olarak yalatılmış bir anlayış. Harabeler de kalecik, mağara, değirmen ve bun-
U M İKiuer mekanlar gibi doğayla uygarlık arasındaki sınıra yerleşerek,
-itinya düzeninin bozulduğu yer olarak düşünülmüştür. Böyle yerler
yryt.ııi güçlerin elinde olduğu için. o yerlere karşı bir korku vardır. Bu
v.ıln M-I>ef>lerden dolayı, Ahıska Türkleri harabelere "peg" deyip, "sa-
»ı ııı" (sahipli) yer ve korkunç mekan olarak görürler. "Saabli" sözcüğü,
bu yerleri cin veya şeytanların sahiplendiğini gösteriyor. Onun için de
ı m çarpmaan diye geceler oralara gidilmezdi, birçoğu korkunç yer oia-
ı.ık t.ınınan ve "pegler" denilen bu yerlerde, rivayete göre, ışıklar yanar
ve gece karanlığından sabah ışığına kadar müzik sesi gelirmiş. Halk
inanışından böyle sesler, cinlerin toplanmasının işaretiydi.

PERİ: Türk halklarının mitolojik düşüncelerinde kaldığı mekan Kaf dağı
ı »larak gösterilen, bazen aaklı, bazense hayırsever gibi betimlenen ruh-
lara verilen genel ad. "Peri", evrensel bir varlık gibi halk kültürü ve mi-
lolojik sistemde geniş yayılmış bir motiftir. "Köroğlu" efsanesinin kah-
ı<ımanı karısını periler ülkesinden getirir. Dede Korkut Oğuznamelenne
göre de şeytanî güçleri temsil eden Tepegöz, kanat kanata bağlayıp
uçan ve pınara konan su ruhlarının peri kızıyla olan evliliğinden doğ-
muştur.

Efsanevî halk kültürü metinlerinde ve şaman mitolojisinde adlanna
sık sık rastlanan periler, değişken tabiatlılar ve güvercin, şahin veya yı-
lan gibi hayvanların kılığına girebilirler. Giydiklerinde görünmez olduk-
lan sihirli gömlekleri var. İnanişaa göre gökleri dolaşabilirler. İnsanları ka-
çınıp götüren bu varlıklardan İyiliksever olanlar güzel kız, aaklılan ise ih-
tiyar kan görünümünde betimlenir. Önlerin bireysel olarak adlan olmu-
yordu, ancak perilerin "Süleyman Peri", "Yıldız Peri" gibi kendi adları
vardı.

"Peri" sözcüğü Fars dilinde "görünmeyen, gizli güç" anlamını ifade
eder. Ancak bu ad altında düşünülen mitolojik varlıklarla, Avesta'daki
kötü güç olarak gösterilen ve insanları kaçınıp yoldan g karan periler
arasında bağlantı kurmak doğru değil.

Şeytani bir karakter gibi adı sadece Fars halklarının mitolojisinde ge-

çen "peri" ruhuna bazı Türk halklarının hikayelerinde motif şeklinde rastlanabilir. Ancak diğerlerinde, örneğin hJogaylarda o. halk inanışlarıyla bağlı bir varlıktır. İnanişa göre insanlar, "peri'yi kendileri için çalışmaya zorlayabilirler. Rivayetlerde onunla sadece akşamları karşılaşılacağından bahsediliyor.

Perilerin olduğu yerlerde cinlerin görünmeye bile cesareti olmaz. Bir Kazak bahşisinin tambur çalıp okuduğu. "Şeytan başka, cin başka-peri başka, cin başka-her birisi bir başka" sözlerden de görünüyor ki, en güçlü Bahşılar. cinleri ve şeytanları perilerden ayırırdı. "Peri" bazen de sadece aklı ruh gibi anlamlandırılmıştır. Bazı mitolojik metinlerde Albastı bile peri olarak veriliyor.

"Periler" aynı zamanda sakral özellikler taşırlar. Orta Asya Şamanist türlerinin inanışlarında bazen "periler", en iyi ruhlar olarak sayılmışlar. Türkistan şamanları kamlık yaptıkları zaman yardım etsinler diye, beyaz giyimli olarak düşündükleri bu cisimsiz varlıkları, yani perileri çağırırdı. Orta Asya'nın Türkmen-Ozbek şamanlarının taşıdıktan adlardan biri de "Perihan" adıydı ve aklı ruhlarla mücadele eden şamanlara veriliyordu. Araştırmacılar bu adı, "peri" sözcüğüyle ilintilendiriyorlar. Onun anlamı "perileri çağıran" demektir. Uygurcada da şaman seansına "peri oynatma" adı verilirdi.

Türk halklarının birçok efsane ve hikayesinde güvercin kılığında insan kılığına girebilen peri kızlarının insanoğluyla evliliği konusu geniş bir şekilde yayılmıştır. Bazı Türk mitolojik metinlerinde "su perileri" olarak tanımlanan periler, Su İyesi çizgilerini taşır ve suyla bağlıdır. Volga boyu Türk halklarındaki periler, dev motifine oldukça yakınlar ve hatta bazen birleşebilir.

PÎR: Göze görünmez varlıkları Türk halklarında taşıdığı çok sayıda addan biri. Korkut Ata'nın da bahşılann pîri olduğu söylenir. Evliya ve koruyucu ruh kavramlarına çok yakındır ve aslında evliya inananın İslâm'a kadarki iradesidir. "Şeyh"e yakın bir anlam içerir. Sofilikte doğru yol gösteren insanlar bu adla tanınırdı. Bu mefhum, farklı Türk halklarında "kayıp eren" ve "pirlerim" şeklinde de kullanılır.

PORHAN

"Pir" sözcüğünün Azerbaycan Türkçesinde bir de "ocak" anlamı v. 11 |5u anlam, onun evliya inancının iradesi olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Geleneksel halk düşüncesinde "pîrler" ile ilgili çok sayıda m. w n, yaşamaktadır. Örneğin, pîrden ağaç kınıp eve getirmezler, yoksa pır" sahibi bütün evi ateşe verir. Kubüdaki Baba dağında "dağ imlerinden" olan "Hazreti Baba" piri, o dağı yedi kez ziyaret eden, Mekke ziyaretinden muaf eder.

Tüm bunlarla birlikte diğer Türk halklarından olan Tatar-Mışarların mitolojik düşüncelerinde "pîr" adında bir aaklı ruh motifi bulunur, inanış» göre bu pîrler insanın aklını başından alıp, deli edebilirdi. Bu pirlerden kurtulmak için üç yol aynmında onlara kurban kesmek gerekiyordu. "Biçura" ve "Şurale", bu perilerin değişik şekilleriydi, (bak Kayberen)

PORHAN: Türkmen-Göklenlerde şamanın taşıdığı ad. Onun kamlık yapmasına ise bu dilde "oyun" denilirdi. Onların şamanlar gibi bahıalık yapabileceklerine ve dn-ervah ordusuyla çarpışarak aaklı ruhlar yüzünden hastalanan İnsanları tedavi edebileceklerine inanılmıştır. Bu dn-ervah ordusunu onlardan başka hiç kimse göremezdi.

İnanışa göre onun "yoldaşlı" denilen yanma ruhu da olmalıdır. "Porhan'ın yardıma lan olan dnlerin de padişahları var. önlerin gelmesi iç'n, "porhan" önce onların padişah lan nı çağırmalıdır. "Porhanların" anlattı klan na göre, cinlerin sahteleri da olabilir. "Porhan", "yetişin!" diye çağırdığı önlerine "Kara dn", "Beyaz dn" ve "San dn" gibi adlar vermişti. Bazı yerlerde "porhan". kamlık yapmadan önce, cara. Tornaı sınamak isteyen, ona inanmayan, en iyisi gelmesin!" diye car çekti.

"Porhan" olmak, öğrenmekle olacak bir şey değildi. İnanışa göre, "Kara Kapı" denilen bir yer varmış. Deli birini düzelmesi için oraya götürdüklerinde, evliya ona hayır duası da etmiş ise bu insan "porhan" olabilirmiş.

Şaman töreni "Kara Öy" denilen yerde yapılırdı. O zaman cara köyü dolaşıp, "Yıkılın yatın. Çöle, bayıra çıkmayın. Köyde ruhlar dolaşıyor. İnsanı çarpabilirler!" derdi. Kamlık törenine katılmak için abdest alınma-

PURA-PURA KAN

sı şarttı. Tornan", abdest almamış birini törenden kovardı. Gnervahlann gürültüyü çok sevdiklerine ve bu gürültüye geleceklerine inanılırdı. "Portıan" da bu gürültünün altında coşar vecde gelir, elini kolunu havada oynatırdı. Ruhlar geldikten sonra törene geçilirdi.

"Porhan'dan korkulup, insanı deli edebileceğine de inanılırdı. Anlatılanlara göre, Işanlar ve Ahunlar. cinlerin yolunda gidiyorlar diye. "porhanlara" saygı göstermezler. "Porhanlann" yaptıklarını İslam'la bir arada düşünemeyen insanlar, onları sevmezlerdi. "Şeyh'leri. 'porhanlar"la karıştırmaz ve bir tutmazlardı.

Türkmenlerin bir kısmı, gerçek güçlü "porhanlar'ın, atalar arasından gittiğine inanırlardı. Türkmenlerin şamana verdikleri bu "porhan" adı. büyük ihtimalle. Farsça'da "peri çağıran" anlamına gelen "perihan" sözcüğünün değişmiş haidir.

PURA-PURA KAN: Altay samanlarının gökyüzüne gkmak için Ülgen'den aldıkları atların adı. Bu arJar çoğu zaman kurt başlı olarak betimlenmişler, şamanlar kamlık yapıOklan zaman bu atların aracılığıyla gökyüzündeki dünyalara yollanırlardı. Bu atlar, şaman lan gökyüzüne gkanrken kötü ruhlardan da korurlardı. Taz Kaan'ın kendisi de şamanlann davulunda boynuzlu hayvan olan "Pura" görkeminde anlatılmıştır.

Sözcüğünün, "kurt" anlamında olan "börü" ile bağılılığı, bazı inanışlara göre şüphe doğurmuyor. Altay şamanlannın dua ederken kurtlara yüz tutmaları, sık rastlanan bir olaydı. Şamanın binip gökyüzüne gittiği atın ruhu olan "Pura". ad lann görece benzerliğinden dolayı, İslam'daki "Burak" adına benzetilmektedir.

R

RİTÜEL: Başlıca konusu dünyanın yaratılması, çeşitli kuralları ve toplumsal ortak normların oluşması olup, yaratılış sürecini canlandıran arka-kök ve geleneksel kültürel olay. Irk varlığının derin anlamı, sadece ritüelde güncelleşiyor. İnsanlar aynı düşünce ve inanç birliği çerçevesinde davranış şekilleriyle birleştirilerek bir güç olan ritüel, onların yaşamına anlam katar. Bu anlamda etnik-kültürel özelliğin bir iradesi gibi başlıca değerlerini belirlediği etnik-kültürel geleneğin aynı anda hafızası konumundadır. Genetik olan mitolojik metinlerle bağlı olan ritüel, şiirsel mitolojik bilinç çağında din ve dinsel düşünce sisteminin temelini oluşturmuştur. Bunun için kültürün temelini de ritüel kaynaklı olduğu söylenmiştir. "Ritüel" kavramı "tören" ve "âyin" kavramlarıyla aynı olsa da bilimsel metinlerde uluslararası konumda olan bir terim gibi "âyin" ve "tören"den daha çok kullanılmaktadır. Ritüelin araştırılması. Taylor, Frenzer, Van Gennep, Lévy-Bruhl, Freud, Malinowski, Propp, Eliade, Tönnies, Toporov. Hirs ve Bayburin adlarıyla sıkı bağlantıdadır.

İnsan ve onu çevreleyen âlemin daha çok göstergelik kazanma sayesinde, göstergeler sistemiyle zengin olan ritüel, geleneksel kültürün taşıyıcılarının gözünde atalardan kalan en büyük miras sayılmıştır. Gelenekle ilgili kuramlarda da ritüel anlayış, merkezi bir konuma sahiptir. Yaratılış mitolojik atalar çağına ait olarak, kuşaktan kuşağa götürülen ritüel, anlamı itibarıyla yaşamakta olan ırkın temsilcisi gibi, her insan için bir hayat tarzı ve davranış modelidir. Kozmoloji çağının insanı, bir topluluk halinde şamanın anlam ve amacını ritüelde görürdü. Ritüelde ise en önemli figür, ilk çağlarda şaman yerine de geçen, hakanın (hükümdar) kendisiydi.

Birçok araştırmacıya göre ritüel, dilden daha eskidir ve bunun için de dilin ritüel kökeninden bahsedilebilir. Bazı bilim adamları da onu

RİTÜEL

Dört Kös Davul

güzel sanatların, bilimin ve felsefenin ilk kaynağı sayarlar. Etnografiye dair kuramlarda, topluluktaki duygusal etki gücünü yaratmakta da ritüelin büyük rolü vardır. Yani, onun psikolojik etkisi, yığılıp kalmış ruhsal enerjinin açığa çıkmasına olanak vermesinden kaynaklanıyordu.

Kozmogonik ritüel. ilk su, kaos. karanlık veya yapısal geçiş haline geri dönmek yoluyla tükenmiş enerjiyi yeniden toparlamak ama taşımasıdır. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan ırklar, yaşayıp var olabilmenin teminatını maddî refahın aronlasmıcla değil, atalar çağından kalma âyin ve törenlerin kurallarına kayıtsız şartsız uyulmasında görmüşler.

Arkaik ritüelln başka bir özelliği de onda seyirciliğin var olmamasıdır. Gelenegin her bir taşıyıcısı, arkaik ritüelin katılımcısı sayılırdı. Çünkü ırkın gözünde dünya düzenini temin etmenin yohj ritüeldən geçerdı. Arkaik cemiyetlerde, tören-ritüel İle halk kültürü arasında farklılık değil, derin bir yakınlık vardı. Geleneklerden gelen ve ritüelde yaşayan davranış normlanncıan gkmak, geleneksel kültür taşıyıcısının gözünde felaket, mutsuzluk veya belâ getirebilirdi.

Ritüelin esnekliği, tören geleneginin zorunlu koşuluydu. Tören veya ritüel, doğası itibariyle esnekliğe meyillidir. Etnik-kültürel gelenek gibi, yaratıcılık içerisinde olan bir olayın, doğasına en uygun olan da budur. Ritüel çok sert bir şekilde kanunlaştığı zaman, topluluğun servetine çevrilmekten geri kalabilir. Onun için, çoğu zaman o. gelenegin içinde bir oyuna çevrilerek ilk mahiyetinden uzak bir şekilde uzunca bir za-

RUH

man V.ISAT. Bazen "ritü-
. 1 VI- "oyun" terimleri
• mLuılı sözcükler oia-
1 .1 inle kullanılır. Ancak
<1 uk ntık'lin oluşumun-
• 11 lı-iKİisi kadar sert ol-
mayan < lyunlarda önemli
İMynak sayılırlar. Ritüel
Ur uyun arasındaki bağı-
i1i -Kılından, gülüş ve
. A' >1 • 1 liilme motifine, ne-
m . 11 ys. • ritüel kaynaklı tüm oyunlarda rastlanır.

Keçe Otağ, Bayrak Töreni.
Törende YeraJan Davul ve Bayrak
Devlet Sembolüdür.

Ritüel, kolektifin hayatında toplumsal konum değişikliğine yol açan dOgum, ölüm, düğün ve İnlsiasiya gibi geçiş durumları ve doğal fela-krfl.'ik' ilgiliydi.-Genellikle herhangi bir gelenekte mevcut olan Ayin-inrrn sisteminden temel ritüeli seçip ayırmak mümkündür. Bunun en iyi örneği de eski yılın gidip, yeni yılın geldiği takvim törenleridir. Ka-ıstan evrenin ortaya akması, eski geleneklerin çoğunda temel ritüelin de I »aslıca konusunu oluşturmuştur. Diğer törenlerin hepsi, bu temel ri-luHin değişik versiyonlarıdır. (bak: Mit ve Ritüel)

RUH: Dini-mitolojik görüşlerin daimî ve en önemli unsurunu, dslmslz ve maddi olmayan inanç oluşturur. Ruhun varlığına inanan olmadığı bir dini-mitolojik sistem yoktur, ilkel düşüncede, insanın sağlığını etki-leyen herhangi bir hastalık veya ciddî değişiklik olayı, ruhla ilişkilendiriliyordu. Şeytanî ruhlardan çoğunun adları, hastalıklarla bağlantılıdır. Dini-mitolojik sistemlerin demonolojik düşünceler evresini oluşturan ruhlar hakkındaki inanışlarla bağlanan bu varlıklara, farklı mitolojik me-tinlerde, özellikle de demonolojik düşünceleri aktaran mitolojik riva-yetlerde rastlanır. Türk mitolojisinde bazen ruhlar aynı ad altında bir ka-tegori oluştururlar. Örneğin, ülgenler, erlikler, hudaılar, yayıklar, albıs-Lır, teyriler ve benzer kategoriler gibi. Bu ruhlar kategorisinden herhan-gi birinin adı, kendi mitolojik sembolizmini oluşturduğu bir ruhun adını bildirir.

RUH

Eski Türklerin dinî inançlarının temelini Göktün* inancı, atalar kültü ve doğa güçlerine olan inanç oluştururdu. Bu inanca göre doğa, göze görünmez gizli güçlerle doluydu. Ancak bu gizli güçlere olan inanan yeri, Türk inanç sisteminde tam olarak belirlenmediğinden eski Türklerin o kadar da dindar ruhlu olmadıkları, hiçbir dine iman etmeyip, hiçbir şeye ibadet etmedikleri ve üstelik inanışlarının da ahlâki yönü

**Uygur Betimlemelerindeki
Sacayaktı Kazanlar**

olmadığı gibi iddiaların ortaya atılması mümkün olmuştur. Halbuki eski Türk cemiyeti kaynağını dinden alan ahlâkî değerlere büyük önem verirdi ve böyle bir cemiyette de dinle kültürün harmonisinden bahsetmek gerekiyor. Bu harmoninin kökleri doğa ve varlığın içinden gelir. Onun temelinde de kâinatı bir bütün olarak kavramak gibi eski düşünceye dayanır. Bu düşünceye göre, kainat ruhlarla dolu bir âlemdir ve bu ruhlar toprağa, suya, ateşe ve ocağa gösterilen saygının sembolüdürler.

Ruhlar âlemini yaratan bu varlıklardan en çok bilinenleri insanlar koruyan ruhlar, ataların ruhları, boyu-soyu dert ve belâdan koruyan ruhlar, hami şaman ruhları, iye denilen sahip ruhlar ve benzeri ruhlardır. Ruhlar hakkındaki eski düşüncelerin, doğaüstü Ulu Varlık, İlk Yaratıcı motifinin de oluşumunda rol oynadığı hakkındaki görüşlere bilimsel metinlerde sık sık rastlanılır.

Din araştırmalarındaki terim ve anlayışların yorumunda değişik yaklaşımların karşısına geçmek için öne sürülmüş bir fikre göre, diğer bazı anlayışlar gibi, "ruh" terimini bırakıp, onun yerine de "demon" (şeytan) anlayışını kullanmak daha uygun olurdu. Aslında bilimsel metinlerdeki "ruh" terimi, çoğu zaman doğaüstü varlıkların çeşitli kategorilerini anlatmak için kullanılır. İnananlar ve bilincin değişik halleriyle yaşayanlar içinse bu ruhlar, hatta cismanî olarak mevcutlar ve onlar bu ruhları açık bir şekilde gözleriyle de görebilirler. Ancak gerçekte, ruh âlemine bağlı bu varlıklar, diğer varlıklardan farklı olarak cisim siz varlıklar kılığına gi-

<i| 1 y. ./v y/**Hünmeden** mekan ve zaman içerisinde dolaşabilirler. Onlar drfthkrn 1.1biatıdırıar ve bir kılıktan başka bir kılığa girebilirler.

MHek. piri ve birçok adla adlandırılan ruhlar, inanışa göre bu dünya «••u.Uü.in dilini tersine anlarlar. Altayiara göre her bir dağın sahibi, rvrsi ve ruhu vardır. Ş. Şirokogorov'un çok eskilerde söylediği fikre göre, < d tgaüstü varlıklar mahiyet itibariyle ne iyilikseverdirler, ne de kötülük v»*mi Yani bir zamanlar kurbanı zarar veren aaklı ruhlar, bir zaman M Hini onu rahat bırakabilirler. Aynı şekilde normalde İnsana zarar ver-iim-y n ruhlar, saygısızlık gördükleri takdirde veya kurban!ıklan veril-11 MH ligi zamanlarda huylan değişir ve insanlara zarara verebilirler. A. V. AiKthinln yazdığına göre. AJtayar bir ruhun görünüşünü açık bir şekilde tahmin edemiyorlardı. Örneğin Dag Ruhunun kim olduğunu, insan mı, kuş mu, yoksa hayvan mı olduğunu bilemiyorlardı. Adına "AJtay-• İıı ıy, Eezi" denilen varlığın da insan veya hayvana benzetilecek belli I taşlı bir İşareti yoktur. Ancak birçok anlatıa, ormanlarda geceleyen ve İnsanların uykularına giren bu varlığı kadın görünüşünde betimlemişler.

Bütün bilgileri şamana yetiştiren ruhlardır. Bazı görüşlere göre. şa-nı, mlara yol gösteren iki çeşit ruh var. Birincisi şamanın buyruğu altın-ı lı olup ona hizmet eden, ikincisi ise daha çok koruyucu ve yardıma işlevini yerine getiren ruhlardır. Bunlar, şamanın ihtryaana göre çağın-lırlar. 1. D. Hlopina. Şoriann geleneksel dinî görüşleriyle bağlı olarak, I nıtün şaman ruhlarının sadece şamanın anladığı bir dille konuştuklarını yazmıştır. Bazı Kırgız bahşılan, yardıma ruhlanna "çocuklanm" diye hi-tap ederlerdi. Birçok şamanın doğaüstü varlıklar olan koruyucu ruhlan, gök hatunlanydı. Ancak bu görüşler, lurk Şamanizmini hiç de yaygın bir olay gibi göstermiyor. Şamanın ru-Irunun öbür dünyalan dolaşmasıyla bağlı en eski görüşleri aktaran

de "şaman azarına" tutulan samanlığa adayının ruhlarla İçten bir ilişkisi ve bağlantısı yoktur.

Sandık Kaçırın Kötü Ruhlar

RUH

Karasuhruh

Türk halkları arasında ölümden sonra öfkeli ruha fçj çevrilme inana da var. Haksız yere öldürülen şamanların ve intihar edenlerin, öfkeli ruhlara dönüşebileceklerine inanılmıştır.

Sara ve şizofreni gibi hastalıklar, ilkel cemiyetlerde ruhlar alemiyle bağlı olarak düşünülürdü. Geleneksel kültürlerde, normal hastalıklar bile, hastalık gezdiren ve daha çok hayvan kılığında betimlenen ruhlann adıyla bağlanırdı. Kırgız Türklerinin İnanişlanna göre, nesnelerin yaratılmasında kesinlikle ruhlar katkıda bulunmamışlar. Onalar ancak yaratılış süreci sona erip, dünya düzene girdikten sonra ortaya çıkmışlar. İnanişâ göre insan, hayırsever ruhlar olan iyelere hizmet etmekle hayır kazanır. Mitolojik varlıklar olan ruhlar, aynı zamanda insanlarla daimî bir temas içinde olan göze görünmez, gizli doğa güçleridirler.

Onlar bu dünyadaki varlıklara olan bağılıklarını her zaman korurlar. Bu bağılılığın bir iradesi, Azerbaycan Türkleri arasındaki "ruh ölçme" inancında korunmuştur. Bu inanca göre, bir insan durduğu yerde hastalanırsa, onu "ruh tutmuş"tur. Çoğu zaman insanı, ölen bir yakınının ruhu tutar. Çünkü onların gözü hâlâ buralardadır. Ölen yakınlann mezarianna gidilmediği zaman ve onlar yad edilmediği zaman, ruhlan gelip, insanı tutabilir. Böyle durumlarda o ruhun ne istediğini öğrenmek için, hastalanan kişiyi "nah ölçen" kişinin yanına götürürler. "Ruhçu" hastayı inceledikten sonra ruhun istediği şeyi söyler. Örneğin, ruhun helva istediğini söyler ve helva yapıp, yedi komşuya dağıtmalarını önerir. Herkes ruh ölçemez. İnanişâ göre bu yetenek atadan, anadan kalma bir yetenektir.

Peygamber, kutsal kitap ve melek anlayışlarının olmadığı eski Türklerde, yalnız Umay ve onun benzeri ruhlar veya bir başka ifadeyle evliya tipli varlıklar olmuştur, (bak: Demon; rye; Hami Ruh; Kut-Gut; Mitolojik Varlık)

S

SAÇ: Arkaik düşünce bakımından ereme gücünü, özellikle de büyü V.IH ünü temsil etmiştir. Bunun İçin de bazı mitolojik varlıklar için saçılık. < »nemli bir özelliktir. Türk halk inanışlarına göre. Al ruhunun gücü. .ı<.ınıl.»ydı. Hatta Al ruhunun Türk hal klan ndaki bir adı da "Sançaç" (sa- nı s.k,11 kız) olmuştur. Nogay ve Kazakların inanandaki en büyük evliyalan biri olan cet ruhu "Baba Türkti Şaştı Aziz"ın adı da onun saçlılığına (şaştı) işaret ediyor. Anadolu Türklerinin inanışında da halk .ı<.ınıl.ının rüyalarına giren ve sonradan Hızır olduğu anlaşılan hayali bir v.uluk vardı. Bu varlığın adına "Saçlı Derviş" denilirdi.

Geleneksel düşüncelere göre. İnsanın "can"ı, kana ve gözlere yerl-.ııgi gibi. saçta da olabilirdi. Altay destan lan nın birinde kahramanın , udması olan at. düşmanın canının saç örgüsünde olduğunu anlar ve dişiyle örgüyü kopanp alır.

Türk hal klan etnografisinde de saçın kesilmesi ayinsel özelliklidir. Kesilen saçlara karşı başka bir ilgi de bu yüzdendir. Örneğin. Sibirya'nın Türk haJkından olan Telengitlerde saç kesildikten sonra, kötü ruhlar tförüp çalmasını diye, ya yakılır ya da saklanırdı. Yoksa sap kesilmiş kişi İvıstıanırdı. Kırgızlarda da kesilen saçlar özel bir kaygıyla gizlerlerdi. Bazı araştırmalar buna. geleneksel kültürün kendi doğasından kay- ıvıqlanan bir iç dinamizm olarak bakıyorlar. Yani bizden öncekiler böyle yaptığı için. biz de böyle yapıyoruz.

Eski çağlarda saçın kesilmesi bir tören havasında seçermiş. Bu me- rasimler çocukların yetişkin veya genç yaşına girmeleriyle bağlıydı ve bu anlamda arkaik düşüncede İnisiyasiya özellik taşırdı. Bu ritüel süreç, öbür dünya sahibinin izlerini kabul etmek ve nihayetinde başka birine (.evrilme gibi kavranılmışOr. Arkaik düşüncenin dinamizmleri açısından bu doğal bir süreç olarak görülür.

SAĞ-SOL

Sibiryalı Tatarlarında bu eski geleneğin kalıntıları 20. yüzyılın başlarına kadar korunmuştur. Onlar çocukların kakülünü düğün gününe kadar kesmezlerdi. Bu da saçın kesilmesinin gençlerin hayatında bir geçiş aşaması olduğunu gösterir. Bilimsel edebiyat Urdaki görüşe göre, eski İnisiasiya törenlerindeki semboller unutulup aradan çıktıktan sonra, bu törenlere ait olan âdet ve geleneklerden birçoğu, düğün törenlerine geçmiştir.

Böylece saçın kesilmesi arkaik inisiasiya törenlerinde mevcut olmuştur. Ayrıca V. Propp'un, hikayelerdeki kel motifinin bu eski inisiasiya törenleriyle bağlı olduğuna dair görüşü. Türk etnografisinin unsurları arasında da kendi iradesini bulur.

Saç kesilmesinin yas tutmakla da ilgili olduğu, tarihsel ve etnografik edebiyatlardan belli oluyor, örneğin, Selçuklu Sultanı Melih Şah'ın oğlunun defin töreni için İsfahan'a giden Türkler (Oğuzlar), siyah giyinip, saçlarını kesmişlerdi. "Saçm kesilsin!" deyişi. Azerbaycan dilinin ağır beddualarından sayılır. Eski bir Hun mezarında ipek örtüye sarı bir saç örmesinin bulunması, matem göstergesi ve ölüye verilen kurban gibi yorumlanabilmekle birlikte, yapısal bir unsur olarak yas törenleriyle eski inisiasiya süreci arasında bağlantı olduğunu da gösteriyor olabilir. Gerçekten de inisiasiya süreci, arkaik ritüel bakımından "geçici ölüm" ve "ölüp-dirilmeyi" sembolize ediyordu.

Saçın dağınık veya kanşık olması, şeytanî âlemle bağlantı ile birlikte, şiirsel mitolojik düşünceye göre, seksüel-erotik semboller de taşımaktadır.

SAĞ-SOL: Mitolojik sistemlerde dünyayı anlama sürecinden ibaret, başlıca ikili zıtlıklardan biri. Mitolojiler ve ritüel sistemlerin çoğunda "sağ", olumlu, doğru, hayırlı, "sol" ise olumsuz özellikler taşımıştır. Tevrat'ta da Rabb'in sevimli kullarının "sağda" oturacağı yazılır. Sol ise her zaman uğursuz olanın yeri olmuştur. Sonraki dinî inanışlarda. Cehennem'e inen merdivenin hep sola saptığı anlatılır. Ademoğlunun sağa gitmek isterken. Şeytanın onu sola götürdüğü inana da bu türdenidir. Sağın hakim ve yüksek, solun ise bağımlı ve aşağı konumu, doğal köklere ve insan organizmasına bağlanarak açıklanıyor.

Türk mitolojik geleneği çerçevesinde de dünyayı anlamak için par-
«..üara ayırmaya çalışırken, sag-sol zıtlığı, en köklü zıtlıklardan biri olarak
I ıramıza akıyor. Bu zıtlık, mitolojik düşüncenin düzene soktuğu Türk
• • ınryet hayatının bir iç dinamizmi olarak karşımıza çıkıyor. Sag-sol kri-
teri. Türk devletçilik geleneğinde bile temel rol oynamıştır ve bu zrdı-
o.m bozulması devletin dağılmaya doğru gideceğini göstermiştir.

Türk halk inançlarında bir kural olarak "sağ" ile bağlı olan sola oran-
la bayıra yorumlanılmış. (Sağ din içinin kaşınması ve Önce sağ ayağın
titremesi gibi) Türk dillerinde de "sağ söz", "doğru söz" anlamında kul-
lanılmıştır. Oğuz efsane geleneğinde Oğuz Kağanın Gök Krzı'ndan
doğan üç oğlu sağ tarafında, Yer Kızından doğan diğer üç oğlu ise sol
tarafında otururlardı. Yine Oğuz Kağan'ın sağ tarafında oturan, dostu
Altun Kağandı. Sol tarafına ise düşmanı. "Urum Kağan" yerleşirdi. Eski
taş devrinin abideleri, sag-sol zıtlığının ilk çağlarda beyaz-siyah renk
sembolleriyle gösterildiğini onaylamaktadır, (bak Zıtlık)

SAH: Yakut Şamanlarının dilende dolaşan oldukça eski bir deyimde
söyie denilir: "Ütügen üreydin, Sah saraydin." Bunun anlamı, "Bırak
Yer Ruhu Ötügen'in kendisi eksin, bırak Sahi Tann'nın kendisi koru-
sun!" demektir. Bu deyime 20. yüzyılın başlarında. Yakutlar arasında
ancak tutucu insanların dilinde rastlamak mümkün olurdu. Korkunç bir
bela ve felaketin gözleendiği zaman, bu deyim kullanılırdı. Q. Ksenofon-
tov'un kanaatine göre. bir zamanlar "Ütügen" ve "Sah". Yakutiardaki
en ulu ilâhî güçlerin (en büyük ruhlann) adlarını bildirirdi.

Saka Türkleri arasında, "Sah" sözcüğünün Tann" anlamının unutul-
duğundan bu yana çok uzun yıllar geçmiştir. Ancak "SafTın Şeytan'm
oğlu olduğuna dair rivayetler, bazı yerlerde hâlâ dolaşmaktadır. Dilin
koruyucu doğası sayesinde, yani her sözcüğünün anlamını herhangi
bir şekilde korumaya çalışması ve bu anlamları kalıplaştırarak yaşatması
sayesinde, "Sah" sözcüğünün ilk anlamsallığında gelen bütün şekilleri-
ni ortaya çıkarmak mümkün olmuştur.

Yakutiann dilinden sık sık şöyle bir ifade duymak mümkündür: "Sah
bilir." Kişi. herhangi bir sorunun karşısında cevap vermekte zorlandığı
zaman "Sah bilir" ifadesini kullanır. Onun karışığı "Allah bilir" sözüdür.

SAHAB

Görüldüğü gibi burada "Sah" sözcüğü bilinçaltında başka bir şekle dönüşmeden 'Tann. Allah" gibi Ulu Varlık anlamında kullanılmıştır. Bu da onun ilk anlamından gelir.

Bu sözcüğün daha sonraki "Şeytan" anlamı ise Q. Ksenofbntov'un agklamasiyla aydınlık kazanabilir. O'na göre, dinî anlayışların gelişimi sonucunda eski zamanda 'Tann" anlamı taşıyan bir merhum, sonraki çağlarda "Şeytan" anlamı verebilir. Burada sözün anlam bakımından geçirdiği gelişim, anlamsal daralma veya genişlemesinin içinde de belli dinamizmler mevcuttur ve bunların hiçbirisi gözden kagınlamaz. Saka Türklerinin dilinde sık sık rastlanan başka bir iradede de "Sah" mefhumu kullanılırdı. Eski görüşlerin kalıntısı olan bu deyim "Sah ılın!" şeklindedir ve "Şeytan götürsün!" anlamına gelir. Buradaki "Sah" sözcüğü, yine bilinçaltında ancak bu kez "Şeytan" olarak karşımıza çıkıyor. Beltirlerin Gök Tann'ya verdikleri kurban töreninde söylenen ilâhîde: "Ey Te-ye nahri-keskin taşlan na (selam olsun) Sah!" denilirdi. Buradaki "Sah" sözcüğü, "Amin" yerine kullanılmıştır. "Sah" söylendiği zaman, sanki tüm sesler birleşirdi. Yükselen bu seslerde garip bir duygu vardı. Sanki göklerin ulu ruhu olan Tann ve diğer tüm ruhlar bu sesleri duyup, dinliyorlardı. Bu durum "Sah"ın bir kült içeriği taşımasıyla ilgilidir. Onun içinde "Sah" sözcüğünün semavî ateşle bağılılığı ve mitolojik Güneş Tann-sı'nı bildirmesi hakkında öne sürülen görüşler, doğrulanamıyor.

SAHAB: Doğu Anadolu'da yaygın olan bir inanca göre. her evin bir perisi olurdu, onun adına da "sahab" (sahip, iye) denilirdi. Onlar evin temiz tutulmasını isterlerdi. Aksi halde ev halkını cezalandırır o evin bereketini alırlardı. Onun ardından da hastalıklar gelmediğine inanılırdı.

Bu inanç, ev iyesiyle ilgili inanışlardan ayrılmaz şekildedir. Onun "sahab" adıyla, "sahip" sözcüğünün azıcık değişikliğe uğramış versiyonudur ve anlamsal olarak "iye" anlayışının aynısıdır, (bak: rye; Idi-lzi)

SARI ENE-SARI ENEY: Kazak Türklerinde Ulu Ana'nın kült içerikli diğer bir adı. L. Potapov 1930 yılında Harezmi bölgesinde etnografik veriler topladığı zaman "San Ene(y)" ve "Albastı" denilen iki kadın görünüşlü şeytanî karakterin varlığından söz ediyor. Bunlardan "Albastılar"! cinler

SARI KIZ

mul'uuu. "San Ene"yi ise melekler grubuna dahil ediyordu. Yazara gö-
1- Harezm Özbeklerinin geleneksel görüşlerindeki "San Ene", İslâm
• i" "si çağların "Umay Ene" motifinin değişime uğramış bir şeklidir.
Bununla birlikte "Umay Ana" motifinin kendisinin de daha arkaik yapılı
.....»lojik bir bütüncülden geldiği düşünülürse, mitolojik sembolizmle-
rine göre, "San Ene"yi, "Albastı", "Ağ Ana" ve "Huu İney" motifleriyle
aynı anlam bölgesine dahil etmek gerekir, (bak: San Kız)

SARI KIZ: Türk mitolojisine ortak inanışlardan gelen arkaik yapılı bir
motif. AnlamsaJ-İşlevsel özellikleri şimdilik tam olarak araştırın I mam ıştır.
I inik-kültürel sistemde O'nunla bağlı mitolojik varlıklann işlevleri ve
anlamları arasındaki ilişkiler, örümcek ağına benzer bir şebeke yarat-
mıştır. Kumandin avcılık efsanesinde, O'nun adına Tagning Ezi San
Kıs" (Dag İyesi San Kız) şeklinde rastlanır. Doğanın gizli güçlerinden
ilan mitolojik bir varlık gibi. Anadolu'dan başlayarak Kafkas, Türkistan
ve Altay bölgelerine kadar yayılmış "San Kız" karakterinde bir ruhun
varlığına inanılırdı.

Anadolu'da İslama kadarki eski Türk inanışlarını yaşatan Tahtaa Kızılbaş (Türkmen) boylan arasında "San Kız" adına bağlı olup, kaynağını Türk mitolojisi ve İslâm inançlarından alan çok sayıda efsane dolaşmaktadır. Bu efsanelerden birine göre, Hazreti Ali'nin eşi Fadime'nin Hasan ve Hüseyin adında oğullarından başka, Kabe'ye ışık şeklinde inen bir de kızı varmış. Bu, Hazreti Ali'nin nefesinden süzülüp gelen "San Kız"dır. Tahtaa Türkmenler arasında "Ali ışığının "San Kız"da olduğu anlatan bir söz de vardır. Onların Kabe olarak tamdıkları yer, "San Kız"m olduğu Kaz Dağıdır. Kutsal bilinip, evliya olarak görünen "San Kız"m mezan dağın zirvesindedir. Bu zirveye tırmanırken, yedi yerde dinlendikten sonra, "San Kız"a kavuşma anı yaşayan İnsanlar, sonsuz heyecan duyarlar. İnanışa göre bu yerleri ziyaret edenler, "San Kız" m "nefes evladı" olurlar.

Tüm Tahtaa Kızılbaşların kutsal bildiği "San Kız", her yılın belli günlerinde ziyaret edilir. Örneğin, Antalya'da bu ziyaret Ağustosun 23'ünde gerçekleşir. Kızılbaş Türkmen çadırları, "San Kız" tepesinde bir çam ağaa ormanının ortasında yan m ay şeklinde kurulur. Orman için-

SARI KIZ

deki bu dini törene katılanlar, "San Kız"ın dirildiğine, İnsanları saadete kavuşturmak için hayalî bir kuş olup uçtuğuna ve ormanda dolaştığına inanırlar. Anadolu'nun bir bucağında, çam ağaçlarıyla dolu büyük bir ormanın koruyucusunu "San Kız" olarak bilirlerdi. Bu onun eskilerde Orman Ruhu veya Orman İyesi olarak bilindiğini gösterir. Işığa dönüşüp, her kalpte yaşadığına inanılan "San Kız", Türkmen obalannın da koruyucusudur.

"San Kız" inanişında eski Türk dininin izlerini sezen bazı araştırmacılar, onunla Umay ve Ayısı arasında benzerlikler görmekteler. Onların, "San Kız"la aynı varlıklar olduğu bile söylenmiştir. Bu motifin Lama dinî olan Budizm'den geçtiği de söylenenler arasındadır. Ancak onunla bağlı efsaneler, etnografik çizgiler ve inanişlar, Türk kültüründe geniş bir yer tutmaktadır. Ve bu kültürü yaşatan farklı geleneklerde, sistemli bir şekilde kendini göstermiştir. Bunun için de bu mitolojik varlıkla ilgili inanişların herhangi bir başka etnik-kültürel sistemden veya dinî düşünceden alındığı fikri, inandırıcı gelmiyor. Etnik-kültürel değerler dizisinde kendi anlamsallığıyla kararlaştırılmış bir yere sahip olması, onun arkaik yapıları olmasından kaynaklanıyor. Alınma motiflerde ise bu sistemlilik göze çarpmaz,

Anadolu'nun şehirlerinden olan Afyonkarahisar'daki insanlar, heykel görünümlü "San Kız" adlı kayadan çok şey beklerlerdi. O kayanın olduğu alanda, yere çivi çakarak hastalık ve belaların orada kalacağına ve şifa bulacaklarına inanırlardı. Mudurnu'nun dağ eteklerinde Yazılar deresinden bir az yukarıda olan Gencek köyünün yakınlarında, "San Kızlar Kayası" adında bir kaya var. Yerlilerin inanişına göre bu kayalarda "San Kız" yaşamaktadır. Tekirdağ'da da pirlerden biri. "San Kız" adını taşır. Türkiye'deki Halife adlı köyde, kuraklık zamanında "San Kız"ın mezan başına gidilirdi. "San Kız" tekkesi denilen yere de insanlar belirli hastalıklardan kurtulmak amacıyla giderlerdi. V.Kordlevski'ye göre, "San Kız" adı. İslam'ı kabul edip, bu dinin yolunda savaşan "San Kız" adında bir Hristiyan'ın adından alınmış ve değiştirilmiştir. Bu insanın mezan da aynı yerdedir. Ancak bu adam halk etimolojisi açısından yorumlanması bile, onun temsil ettiği mitolojik semboller hakkında bir fikir vermiyor.

SARI KIZ

Kafkas Türklerinden olan Nogayların geleneksel inanç sistemlerinde "San Kız" adında mitolojik bir motif vardır. Hatta Nogay hikayelerinden Un "Gn Padişahı. San Kız" adını taşır. Buradaki cinler saltanatının da mezarlıkta olduğu düşünülür. Mitolojik sembolizmi ve anlamsal yapısı **İmkimından** "San Kız'ın dnler padişahı sayılmasıdır. Azerbaycan Türk inanışlarında Hal Anasının "Cinler Anası" olarak bilinmesi arasında bir fark yoktur. Her ikisi de yeraltı dünyası ve sular âlemi olarak bilinen ölümler sal tana tryla bağlantı içindeler.

Türk etnik-kültürel sistemi çerçevesinde "San Kız" daha çok Albastı, Hal. Hal Anası ve Almış gibi adlarla daha geniş yayılmıştır. Kazak ve Kırgız bahşı lan, "San Kız" karakterinde varolduğuna inandıktan bu mitolojik motifi Tuv dediğin derde derman olan ey San Kız gel!" diye çağırırlardı. Uraanhay Şamanları da dua ederken. "Kayalarda yaşayan atlı san albastı (kız)" diye bir koruyucu ruhu çağırırlardı. Dağ iyeleri de "San Kız" görkeminde düşünülüp, şamanların koruyucu ruhları arasında yer alırlardı. 20. yüzyılın etnografik edebiyatından verilen bilgilere göre, bahşılann birçoğu kendi koruyucu ruhlarını "San Kız" görkeminde betimlerlerdi. "San Kız", hatta şaman ruhları arasında yedi gruba ayırmış ruhlardan biri olarak düşünülmüştür. Özbek kadın şamanları arasında kaydedilen bilgiye göre, bir "insana "San Kız" denilerek dokunulursa, o insan gerçek bir şaman olacaktır.

Bununla birlikte bazı şamanların düşüncesinde "San Kız". "Havva Ana"nın düşmanı sayılırdı. En önemli şaman ruhları dağ iyeleriydi. Kazak ve Kırgızların inanışlarında, Al Kansı, Hal Anası ve Al kadını denilen varlığın bir adı da "San Albastı"ydı. Tüm bunlar "San Kız"ın dağ ruhu olduğunu kanıtlamaktadır.

Orta Asya Türklerinin geleneksel inanışlarına göre O, derelerde yaşar ve en çok sulara yakın yerlerde görünür. "San Kız"ın saçını elde eden biri. artık onun üzerinde hakim olmuş sayılır. Bazı şamanlar onlara ilahî güç verilme konusunu bile açık bir şekilde "San Kız"la ilintilendiriyorlar.

San saçlı kız görünüşünde düşünüldüğü için. Batı Sibirya Tatarları tarafından "Sançaç" adıyla da anılan bu varlığı. Zerefsan vadisinde yaşayan Özbekler de "San Giz" olarak tanırlar. Eski Tadhlerin inanışında

SARIKAN

O, "hayırsever ruhlardan biri" olarak kendine yer edinmiştir. Mitolojideki diğer şeytanî varlıklar gibi, "San Kız" hakkındaki düşünceler de çok çelişkilidir.

Koy bal Şamanlarının davullanndaki "San Kıs" adlı mitolojik varlıklar ise yeraltı dünyasına ait bilinirlerdi. Tuva halk hikayelerinde de yeraltı dünyasında yaşayan yedi {bazı yerlerde de dokuz) san kızıdan bahsedilir. Anadolu halk kültürü ve halk inaruşlanndan başlayarak Altaylara kadar, Türk kültür çevrelerinden edinilen örnekler, "San Kız"ın Türklerin Gök Tann veya Tanrıçılık dini inançları sisteminde önemli yeri olup, dağ ve su kültürüyle çok yakın bağlilik içinde olduğunu, hatta çoğu zaman iç içe olduğunu göstermektedir.

SARIKAN: V. Radlov'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Sınagı'na göre, Şamanist TeieutJardaki bir putun adıdır. Şamanizme bağlı olan bu anlayış, bir ayağı diğerinden kısa olan putun adını bildirmiştir. Altayların "Altın Pırkan" adlı destanında elinde bakır bir değnekle yeraltının dokuzuncu katında yaşayan yedi başlı "Çelbegen"i yardıma çağıran "Sank Kan" adında bir varlıktan söz edilir. Bununla birlikte eski Türkçede "ejderha" anlamına geldiği yazılan bu sözcük, Bulgarcada "âyin" anlamına gelen "Şarukan" şeklinde kullanılırdı.

SAYA(CJ): Azerbaycan, Anadolu ve Batı Trakya'nın çeşitli bölgelerinde yaygın olun bir oyunun parçası olarak, Türklerin geleneksel dünya görüşünde yer tutan bir ruhun adı. "Saya", hayvancılıkla uğraşanları korur. Eski kültle bağliliğı şüphe doğurmayan bu oyun, ritüel anlamsal lığına göre Balkanlardaki "Cemel" töreniyle de yakından bağlıdır. Hatta bu oyunu yürütenlerden birine "Sayacı başı" denilir. Türkiye'nin bazı bölgelerinde ise bu tören-oyuna sadece "Saya" denilir. "Saya" oyununun Türk etnik-kültürel sistemine bağlı bazı geleneklerde "Sayacı Kosa" olarak adlanması da dikkat çekicidir, (bak Ceme! Ritüeli)

Koyunlar doğurmaya başladığı zaman, çoban giysisi giymiş insanlar, köy köy gezip, "Sayaa Sözleri", "Sayaa Türküsü" veya "Saya Gezmesi" adı verilen bu töreni gerçekleştirirlerdi. "Sayaa Şenliği'nin geçirildiği gün. kuzuların ana kamında canlandıkları gün olarak kabul edilir-

SAYA(CI)

ı ilı Kodu Kodu" tören-oyununun aynısı olan "Saya Gezisi", Azerbay-
ı .m ın bazı yörelerinde "Kosa Kosa" olarak da adlandırılır. Sayacılar ko-
vun, keçi derisine girip, saçaklı çoban şapkası ve maske takıp, komik
.yunlar oynarlardı. Çobanlar da yanlanma birkaç koyun, kuzu, biraz da
ui Ürünü alıp "sayalar" okumaya başarlardı. Halk inanışlarında bir "şa-
nı, uı duası" değeri taşıyıp "Saya Gezdirmeye" adıyla bilinen türküyü, çocuk
«•debiyarJanna bile girmiştir. İnsanların gözünde yüksek bir mevkisi
ı ilan "Sayaa". kendini Adem Ata soyundan sayar ve Hazreti Musa'yı
kutsal pîr olarak bilirdi.

Sayaların içeriğini doğanın yeniden uyanması, koyunların yavrula-
ması ve ürünün bol olma vasfı oluştururdu. Böylece, "Sayaa" törenleri
bereketli doğanın verdiği ürünün bolluğunu sembolize ediyordu. Bu
tören kaynaklı oyun, kendi içinde çok sayıda arkaik unsurları korumuş-
tur. Dansla zenginleşen arkaik tipli bu oyunda, canavar, koyun ve keçi
maskeleri takmış oyuncuların oynadıkları rollerden de görüldüğü gibi,
doğanın başlangıcına Özgü çizgileri açık bir şekilde korumuştur. Bura-
daki bol gülüş, sadece şuhluk ve komiklik değil, üreme, bolluk ve be-
reketi sembolize eden gülüş olup, toprağı etkileyerek ondan bolluk,
bereket istemektir. Başka bir deyişle verimlilik kavramıyla bağlantılıdır.

Terekem eler arasında çok yaygın olan bu oyuna bütün göçebeler
ailece katılırdı. Oyunun izleyicileri, oyun ilerledikçe onun oyuncularına
dönüşürlerdi. Böylece bir bütünlük havası yaratılmış olurdu ve hiç kim-
se kendini başka birinden ayırmazdı. Tüm bunlar arkaik ritüelin unsuria-
n olup. oyunun dirilik, bolluk ve üreme sembolize ettiğininin gösterge-
sidir.

"Sayaa" oyununu yöne-
ten, geleneğin kendisi-
dir. Bu oyundaki şiir
parçalarının değişmez
olduğuna inanılırdı.
Burada oyuncunun
kendi becerilerini
sergilemesi, sadece

Geyik Avlayan Kartal Motifleri

ve sadece oyun ku-

SAYILAR

rai lan içerisinde gerçekleşebilirdi. Oyunun kendi doğasından gelen güçlü bir ritmi vardı. Bu ritim Terekem en in yaşam tarzında mevcuttur ve bu yaşamı doğayla uyum içinde saklayan bir güç olarak görünür.

F. Köçerii. bir zamanlar "saya" sözcüğünün "gölge" anlamıyla birlikte mecazî olarak "hami, koruyucu" anlamı na geldiğini de yazmıştır. Bu mecazî anlam onun mitolojik sembolizmini aktarmaya daha yakın duruyor. Sayacılığın asıl vatanının Azerbaycan olduğunu kaydeden Prof. A. Oferoğlu. "Eski Türk şaman gelenegri ile ilintilendirdiği sayacının, bir şaman tanrısı olduğu fikrini ileri sürmüştür. O, Türk halklarının kökünü doğuda araştıran kuramların etkisiyle, "saya" kavramının köklerini Moğol dilinde "Yaya", "Dz'aya" ve "Dzayagg" şeklinde kullanılan Tann" adlarında görür ve "O. önce Al taylara, ardından ise Anadolu ve Azerbaycan'a, eski karışık Şamanist Türk-Mogol kültür çevresinden yayılarak gelen Tann tipidir" der. Bu sözcük, "tann, ilah, halik, yaratan" anlamları İrade eden "t'ayaç" (Koybal ve Kaçın), "çayag" (Şor ve Sayag), "yayag" ve Uranhayca'daki "çaya" ile aynı anlamda kullanılmış ve Yakutçada "ayaiççT ve "ayatç" şekillerini almıştır. D. Banzarov'un anlattığına göre, bu varlığa tapan Moğol, "Sütüme parmağını sokan, sürüme kement atan hain düşmanın gözlerini oyan... Sayaa Tann, sende saadet diliyorum" diye yakanrdı. Bu derin inana gören yazanın fikrine göre "Saya", sürüyü her türlü beladan ve kötü ruhlardan koruyan bir ilah. bir Tann'dır. Eski Şamanist inanışa göre. Cengiz Han. göklerin taktiriyie insanları yaratıp, koruması altına alan bu ruhun emir ve desteğiyle dünyaya gelmiştir. Hatta efsaneye göre kâinatın yaratıcısı, "Sayaa Han" dır ve bazı Türk halklarının inanışlarında bir dönem "Yayık Han"ın yerine bile geçmiştir.

Sibirya'nın Türk hal klan ansında mal-hayvanı koruyan "Z'ayalar" hakkındaki mitolojik metinler çok yaygındır. Bu varlığın Moğokada da mal-hayvan koruyucusu olarak bilinmesi, onun ilk anlamının unutulup, arka plana atılmasıyla bağlı olabilir. Altay ve Hakaslarda "yayan", "yayaa". "yayagan", "çayaan", "çayag". "çayakg", "d'ayag" ve "d*ayık" şeklinde kullanılıp "Yaratan, Yaratıa" anlamı veren bu sözcük. Saka Türkçesindeki "ayn" kavramının mitolojik anlamına da uygun gelir.

SAYILAR

SAYILAR: Şiirsel mitolojik düşünce çağında, dünyanın evrene dönüş-
11 >' M için kullanılan sakral bir araçtır. O zamanki evren "sayılar" düzeni-
nr ypre biçime sokulmuştur. Arkaik kültürlerin hepsinde rastlanan kut-
UI "sayılardan, eskiden kalma mitolojik inançlar arasında oldukça
i nM-mli yeri var. Onların yeri, taşıdıktan sakral içeriğe göre değişebilir.
< HiK'gin, bir sayısı, anlam itibariyle kaosa karşı dayanan parçalanmaz
bir bütünü ifade edebilir. En eski kaynaklarda tek tann inancı "Bir Teng-
ri" şeklinde ifade edilmesi, dikkate değer bir durumdur.

Arkaik düşünce, dünyayı anlamak için. Onu parçalara ayırırken en
ilk ve en köklü zıtlıkların temelinde "İki sayısı" na dayanmıştı. Tüm bun-
larla birlikte arkaik metinlerde daha çok üç, yedi, dokuz ve kırk sayıla-
rında büyü ve sakral bir gücün olduğuna inanılmıştır.

Üç sayısının efsun özellikli ve mitolojik inançlarla ilgisi, arkaik ritüel-
k ide yapılan Ayinlerin üç defa tekrarlanmasında da korunmuştur. Üçlü
yapı. istenilen dinamik süreç için ideal modeli oluşturur. Diğer gele-
neklerin bir kısmında olduğu gibi bazı Türk mitolojik geleneklerde de
kıriatın dikey dünya modeli, yer, yerüstü ve yeraltı olmak üzere üç
karlı dünyadan oluşuyor. Yatay dünya modelinde ise yukarı, orta ve
aşağı olarak yine üç dünya vardır. Dünya hakkındaki bu görüş, üç raka-
mına mitolojik inançlarla bağlı sakral bîr anlam kazandırmıştır. Yakut
rrvetinierindeki kahraman. Yer ryesi'nin memesinden sadece üç kez süt
emebilir. Sihirli hikayelerde kahramanın sağ. sol ve düz giden üçlü yol
kavşaklarında kalması, bilim adamlarına bazen, evrimin ileriki dönem-
lerinde zaman ve mekan bakımından seçim adı olan "Biturkasya" ola-
yını hatırlatmıştır.

Şiirsel Türk mitolojisinde, yedi rakamı da sakral özellik taşır. Gökler
âlemi her zaman yedi kat olarak düşünülmüştür. Halk inan ıslan na göre
Albastı'nın çarptığı kadın, kısır olamamak için taşkın ırmağı yedi kez
geçmeliydi. Türk halklarında "yedi arkan") sayamayan bir insan, tam
olarak cemiyetin üyesi sayılmazdı.

Sakral sayılardan olan dokuz rakamı da eski Türklerde kutsal, uğurlu
ve büyü sayılırdı. Eski Türklerde hakanı ve bazen de şamanı, beyaz
bir keçe üzerinde ayağa kaldınp, güneşin hareketi doğrultusunda tam
dokuz kez döndürürlerdi. Dede Korkut Kitabı nda kullanılan "tokuzia-

SAZAKAN

ma" kavramı da eski Türk töresinde dokuz rakamının mitolojik görüşlerden gelen yeriyle bağlantılıdır. Orta çağların Türk hükümdariannın sarayında dokuzluk hediye sistemi vardı. Bu töreye göre "Han hediyesi" dokuz tane olmak zorundaydı. Kamlık yapan samanlar, kötü ruhlarla dövüşmek için. yanlanna bir yay ve dokuz adet sembolik ok asarlardı. Türk mitolojik geleneginde dünya, dokuz katlı olarak düşünülmüştür.

Kırk rakamına ise daha çok Türk destan ve hikâyelerinde rastlanır. Alplann kırk yiğidi olur. Kırk rakamı. Türk halklan kültüründe doğum ve ölüm gibi adetler içinde önemli yer tutar. Türk halk sûfilğinde erenlerin sayısı kırk olarak gösterilir. (Kırk Erenler, Kırk Çiltanlar)

Sayılann kutsal bilinmesinin izlerini, Orta Çağ Azerbaycan'ında geniş bir şekilde yayılmış olan "Hurufilik" görüşlerinde de görmek mümkündür. Çünkü "Hurufilik". Arap alfabesiyle bağlı olsa da harfler birer sayıyı irade ediyordu.

Şaman giyiminde, böyle sayılann mistik anlamı önemli rol oynamaktaydı.

SAZAKAN: Nogaylann geleneksel inanışına göre, göklerde dolaştığına inanılan şeytanî bir varlık. İnanışa göre O. yaz mevsiminde bulutlann arasında dolaşır, baharda ise yağmurdan önce kendini gösterir. Onun ortaya çıkması, gür yağmur ve bol ürün olacağının göstergesidir. O, ejderi» benzeri kocaman bir varlıktır. Ancak bazı anlatıcılar onun başının ceylana benzediğini ve kollu, budaklı boynuzlan olduğunu anlatırlar. Açık bir hava, bir anda yağmurlu bir havaya dönüşürse, hiç beklenmeden kar fırtınası bastırırsa. halk arasında "Sazakan oynuyor" denilirdi.

"Sazakan" yağmuru güçlendirip şimşegin daha güçlü çakmasına sebep olurdu. O, büyük oynadığı zaman yüzyıllık ağaçlan kökünden söküp, evleri yıkabilirdi. Yağmurlar bittikten sonra O, gerektiğinde tekrar ortaya çıkacağı güne kadar, yerin altına girer. O'nun saklandığı bu yerde derin bir çukur oluşur. Aynı anda sadece bir kişinin gözüne görünen dnlerden farklı olarak. "Sazakan") birden fazla insan aynı anda görebilir.

SEMENDER

SEMENDER: Adına bazen "Anka", bazen "Gegenus". bazen da 'Simurg" denilen efsanevî bir kuş. Hikâyelerde bu ada. daha çok "Anka" şeklinde rastlanır. Doğu halkları efsanelerine göre "Semender Kuşu", vücudu ufak, gagası uzun bir kuştur. Gagasının şekli binlerce küçük, büyük delikten oluşmuş neye benzer. Bu kuşun inanılmaz büyüğü sesi vardır. Ömründen belli bir süre geçtikten sonra (Bazı kaynaklara göre 220 yıl) uçuş yeteneğini yitirip, yüksek bir dağın başına yerleşir ve kendi haline inlemeye başlar. Diğer kuşlar onun başının üstüne toplanıp, ağaç parçalarından bin yığmak yaparlar. Daha sonra "Semender Kuşu" bu yığının başında, sihirli ve yanık bir sesle şarkı söylemeye başlar. O şarkı söylerken, çöldeki bütün kuşlar kanat çırpmayı bırakıp, onu dinlemeye koyulurlar. O'nun sesi çölde bin kişinin sesinin yankısı gibi çıkar. O. bu şekilde on gün şarkı söyledikten sonra, kanatlarını durmadan birbirine sürmeye başlar ve göğsünden alev çıkana kadar bu işi sürdürür. O'nun vücudundaki alev, üzerine oturduğu ağaç parçaları na sıçrar ve onlar da yanmaya başlar. Kuş yanıp kül olduktan sonra, külün altından mavi bir yumurta çıkar. Bu külün içindeki en son kor. kendiliğinden kızar. Kırk gün sonra bu yumurtadan bir yavru çıkar. O da atalarının yolundan giderek büyür, canlanır ve yeniden semendere dönüşür. Bu döngü bu şekilde sonsuza kadar sürer ve sonsuz kez tekrarlanır.

Mitolojide, geçerliliğini yitirmiş eski bir görüşe göre, eski insan, ayın geceleri görünüp, gündüzleri batmasını, batarken de ufku kırmızı boyamasını, bir süre sonra kül rengi bir tutkunluğa bürünmesini "Se-

SEMENİ

m ender" kuşuna bağlardı. Aynı şey eski ayın yok olup yeni ayın hilâl şeklinde doğup, sonra tüm ay şeklini alması olayı için de geçerliydi.

Avrupa halklarının birçoğunun dilinde bu kuşun adına "Feniks" denilir. İngilizlerde, onun adıyla bağlı "Feniks gibi ateşi kendindendir!" deyimini bile var. Bu deyim, "Feniksi gibi ateşi kendinden olup. kendi külünden canlanmasını, yani daimî bir şekilde tazelenmenin sembolü olarak kullanılır.

SEMENİ: Nesillerin devamı ve üreme ile verimliliğin kutsal sembolü sayılan "Semeni" (sem som), Azerbaycan'da eskiden çeşitli hastalıkların tedavisi, dileklerin gerçekleşmesi ve başka amaçlar için hazırlanırdı. "Semeni töreni" geceyle gündüzün eşit olduğu gün yapılır. Doğanın ölüp-dirilmesini. yeniden canlanmasını ve gelecek yıl bolluk olup-olmayacağını da onun yetişmesinden anarlardı. Yılın değiştiği saatte bayram sofrasına konulurdu. Bu da onun doğanın canlandığını sembolize ettiğini gösteriyor. "Semeni", bayramdan sonraki günlerde de bozulmamak şartıyla saklanıp, bir süre sonra akarsuya bırakılırdı. Bereketin sembolü olduğu için. çöpe atılması yasaktı.

"Semeni" tören-oyunu, bahann gelişini tantanalı bir şekilde gösteren, kendisi de aynı şekilde oynanan bir oyundu. Kitlese karakterde olması ise hayat vericilik. canlandırma ve ebedî dönüşün sembolü olan bu oyunun arkaik ritüel anlamından gelir. Nevruz Bayramı şenliklerinden olup, su kavramına bağlanan "semeni düğünü" de hayatın döngüsü ve doğanın yeniden canlanması gibi üreme ve bolluk kavramlarını yansıtmaktaydı. Kış uğuriayıp. baharı karşılamak için yapılan törenler içinde "semeni" töreninin de önemli bir yeri var.

Bir bayram yemeği de olan "semeni'nin hazırlanma işi, Türkmenlerde sadece kadınlara verilirdi. Onun pişirilmesine liderlik etme görevi de çok çocuklu bir kadına verilirdi. Bu, "semeni'nin üreme, bereket ve verimliliği sembolize ettiğinin başka bir göstergesidir.

Motifleşen ve Azerbaycan halkı arasında sadece kadınların ve kızların oynadığı bir oyun havası olarak kalan "semeni'nin. eskiden hervaya gibi pişirilen bir tatlı olduğuna dair göstergeler var. "Semeni" helvası.

SEMENİ

y<*şılık ve toprağın uyanmasını temsil edecek şekilde tahıldan pişirilirdi. "Semeni" pişirildiği zaman, kadınlar kazanın başında dolanarak şarkılar söyleyip, dans ecterierdi.

Onun halk düşüncesinde eski mitolojik anlamından kalma baht açmak, saadet getirmek ve bereket vermek gibi özellikleri vardır. Ondandır damla bile tadan birinin derdi, belâyı unutacağına dair inanan izleri, küçük halk kültürü örneklerinde kalmaktadır.

Yeni yılın gelişi dolayısıyla geçirilen ve yeni yılda insanları ekibiğe hazırlayan "semeni pişirme" töreni, birkaç gün devam ederdi. Bu tören sırasında Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yaygın olan "hagış-da" adındaki bir kadın oyununun unsurundan da yararlanılırdı. Tantanalı geçen ritüel kaynaklı bu oyunda "semeni"nin hayat verici gücüne işaret olarak, "Semeni, sakla beni-her yıl yeşertirim seni" diye şiir okunurdu.

Azerbaycan Türkleri arasında eskilerden kalma bir âdete göre. kısır kadınların sorunu "semeni"nin yardımıyla giderilirdi. Bunun için, bu kadınların başına Nevruz boyunca yeşertilmiş "semeni" konulurdu. Sonra bir kadın kaba su döker, başka bir kadınsa dökülen suyu makasla keserek, "Ay bunu yeşerten, bu gelini de yeşert!" diye dua ederdi.

Türk halklarından olan Teleutlarda yeni yılın gelişini sembolize eden "Som Yangıtian" adlı takvim töreni vardı. Bu törende yer alan "som" anlayışı, kendi anlamsallığı bakımından. "semeni"nin Bahar Bayramı'nda taşıdığı mitolojik sembolizme çok yakın bir sembolizm taşımaktadır. "Som"un genç kayın agaandan yapıp, yere bastırılması, törenin İçerliğini değiştirmiyor. Hayat gücünü koruyan "Som", ata-baba geleneği olarak her yıl ailenin lideri tarafından yenilenirdi. Şamanist tören bütüncülüğünün en önemli unsurlarından biri olan "som"un yenilenme âyini, eski yıllarla vedalaşıp, yeni yıla merhaba demenin ilk aşamasını oluştururdu.

Teleutlara göre "Som", erkeklerde "yula" denilen hayat gücünün koruyucusudur. Onun yenilenmesi de insanları her türlü dertten ve belâdan koruması içindir. Onun "Troitsa" bayramından önce yenilendiği söylenir. Bu ise onun Hristiyanlık'a kadarki dönemde yeni yılı karşılama töreni üzerinde kurulduğu fikrini, güçlendiriyor.

SINAMA

"Semeni" adı. çoğu zaman Avesta'daki Hayat Ağacının "Haom" adındaki çiçeklerinin adryia ilintilendirilir. Güya "semeni" veya "som-sem" sözcüğü, "haom-hum" adından gelmektedir.

Türk halkları arasında Bahar Bayramında "semeni" yeşertilmesi töreni, bu halkların doğa ve yaratılış hakkındaki eski görüş ve düşüncelerinden gelir ve bu tören hiçbir koşulda Hint-Ari geleneğinin kalıntısı olamaz.

SINAMA: İrfan davranış normları ve düşünce biçiminin ifadesi olan mitolojik bir metin türü. Etnopsikolojik bakımından da değerli kaynak sayılan "sınamalarda" arkaik mitolojik çizgiler açık bir şekilde korunmuştur. Kanonik (meşru) tipli olmalarıyla seçilebilen diğer inanç, inanış ve yasak tipli metinlerin tersine, mitolojik düşüncelere bağlı "sınamalar" hakkında da sabit ve ortak bir fikir, şu ana kadar mevcut değildir. Bunun için. onları mitolojik inançlardan ayırmak da çok zordur. Mitolojik metinlerin temel kriterlerine uygun olarak yayınlanan bilimsel yazılarda "sınamalar" ve mitolojik inançlar, karışık bir şekilde yer alır. Onların, yorumlar ve rüya tabirleri grubuna dahil edilmesi ise içerdikleri unsurlardan doğasından kaynaklanır. Bir çeşit yorum olan "sınamalar"ın, işlevleri, rüya tabirlerine çok benzer.

Paremiyotopideki meşru ifadeler gibi, "sınamalar"ın işlevsel mahiyeti de gelecekte haber verme şeklinde belirlenir. "Sınamalar", doğa ve kültür bağlılıklarından kaynaklanarak birkaç gruba ayrılırlar. Bunlardan biri meteoroloji ve diğer doğa olaylarıyla bağlıdır. Etnografik terimler arasında "entometeoroloji" terimine de rastlanmaktadır. Bu terim, halk bilgisinin bir alanı olan ve ırkın faaliyetlerini belirleyen meteorolojik sınamaları bildirir. Diğer bir grup "sınamalar" da belli objelerle karşılaşmayı temel alan tahminlerdir.

Mitolojik düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkan "sınamalar", gerçekte var olan bir durumun yorumudur. Gelenek taşıyan kendi davranış tarzlarını korumak için ondan yararlanırlar. Başka bir deyişle, o, yorumuyla belli bir ırkın veya toplumsal birliğin davranışlarını modelleştiren bir işarettir. Onun denemelerden geçmiş bir işaret olduğu, halk terminolojisinden de belli oluyor.

SINAMA

Bazen yasak metinlerle de yakınlık gösteren "sınamalar", genellikle tek cümlelik bir metinden oluşurlar. Metnin birinci bölümü, gerçek durumun (veya uykunun) içeriğini anlatır, ikinci bölüm ise bu durumun doğuracağı olayı, yani bu durumun neyi gösterdiğini ve neyi anlattığını «ıktır ve tahminde bulunur. Yani metnin birinci parçasında bilginin gelmesi gerçeği kaydedilir. İkinci parçasında ise onun içeriği açıklanır.

Önemli bir kısmı, kuruluşuna göre, karışık şartlı cümlelere yakın cümlelerden oluşan diğer kısmının birinci tarafının başlıca işlevi, olacıklardan haber vermek ve ileride olacıklara göre davranışları belirlemek veya başka davranış tarzları kurmanın gerekliliğini anlatmaktır. Onun için "sınamalar"da bilginin esas olduğu fikri zaman zaman vurgulanmaktadır. Geleneğin taşıyıcısı olan bir insan için bilgi, bu şahsın sonraki davranışlarını düzenlemek derecesine göre güncellik kazanır. Bundan başka İnsan daha çok bu "sınamalar"dan beklediği bilgiyi almaya çalışır.

Söylemek gerekiyor ki. bütün çeşitliliğiyle birlikte, "sınamalar"ın yaptığı tahminlerin versiyonları oldukça sınırlı sayıda. Bu versiyonların temel şeklini, olacıkların kötü veya iyiye, hayır veya şerre, uğur veya uğursuzluğa dair yorumu oluşturur. Örneğin, yıldız kayması, ölüme işarettir. Uykuda çiçek veren ağaç görmek, çocuk sahibi olunacağının işaretidir.

Arkaik mitolojik düşünce taşıyıcısı, çevre alemde baş verenlerin arkasında çok sayıda varlığın olduğunu görüyordu. Tüm âlemi canlı sayan bu insan, daimî temas içinde olduğu ve bin bir dille konuştuğu bu âlemden, kendisi için gerekli bilgileri alırdı. Ruhlar âleminden gelen bu bilgilere ulaşmanın bir yolu da "sınamalar"dı. Dünyayı dolduran ruhlar, insanların mensup oldukları etnik kültürel geleneğin normlarına uygun davranışlarını temin eden "sınamalar"ı, bir bilgi olarak doğal ve kültürel konular, doğal olaylar ve benzeri araçlarla iletirler. İnsanlar da etnik normlarını belirleyen davranışlarını sırf ruhlar dünyasının gönderdiği bu bilgilere dayanarak kurarlar.

Yapılan araştırmalar. "sınamalar"la ilgili, "bilimsel" ve "hurafe" aynı üzerine yapılan bir tanımdan artık vazgeçilmesi gerektiğini gösteriyor. Böylece "sınamaların yapılanının araştırılması. etnik-kültürel geleneğin taşıyıcısı olan insanın kendi davranışlarını, aldığı bu bilgiler doğ-

SİMURG

rultusunda düzenlediğini gösterir. Burada önemli olan, alınan bilginin doğru yorumlanmasıdır.

"Sınamalar", ırkı çevreleyen âlemin, zincir gibi birbirine bağlı isareterJerie dolu olduğunu gösterir. Onun etnik normların programlaştırma dili olarak düzenleyici bir işlev taşıması ise kendi ifadesini ırka veya insana yorum modeli vermesinde bulur. Yani, olacaklar, daha önce de olmuştur, deneyler kazanılmıştır, halk düşüncelerinde sınanmıştır ve modeli oluşmuştur. İleride gerçekleşebilecek olan model de bu modeldir. Onun için "sınama" metnindeki ikinci parça, genellikle gelecek zamanda olur. Çünkü önemli olan da gelecekte ortaya akacak sonuçtur.

Bazen "sınama" ve onun yorumu, aynı metin içinde olabilir. Ancak herhalde gelenekte, olacakları ayrıca yorumlamaya gerek görülmediğinden, bu tip metinlere çok az rastlanır. Çünkü gelenek taşıyıcısı ağsından, durumu anlamak için, onun kötü veya iyiye, uğurlu veya uğursuzluğa yorumlanmasının hatırlanması yeterlidir.

SİMURG: Türk halk kültüründe zaman zaman rastlanan bir kuş motifi. M. Kaşgari'ye göre Acemlerde "Simurg". Araplarda "Anka" denilen bu kuşun Türklerdeki adı Toğrul" idi. O, efsanevî metinlerde hayır seven güçlerden biri olarak gösterilmiştir. O. yavrulannını yemek İsteyen ejderhayı öldüren hikâye kahramanı, kanatlarının altına alır, ne İsterse yapmaya hazır olduğunu söyleyip, ona yardım eder, yol gösterir ve çıkılmaz belâlardan kurtarır, kara güçlerle mücadele edip, onu ışıklı dünyaya çıkarır. Bazı hikâyelerde kahramana at, silah ve "Simurg" kuşu verilir. Vücut olarak çok büyük olan "Simurg". bazen ağzının suyuyla tedavi eder. O bazen de gelecek kahramanı çocukken alıp büyütür ve yetiştirir.

Bazı Türk halklarındaki gökyüzünün kuruluşu hakkındaki inanışa göre, gökyüzünün yedi katı var. Gökle yerin birleştiği nokta ufuktur. Ufuktan ötede, büyük ve geniş bir "Umman" vardır. Ve onun sonunda da

SİMURG

~JEjy-
g & Ö j P ^ ^ H ^
* **g&£*
^/f
"Kaf dağı. "KaT Dağının ardı karanlıktır.
"Simurg" kuşu bu karanlıkta yaşar ve
Dünya Ağaa'nın zirvesinde mesken tutar.
Bazen hayalet olduğu düşünülen bu kuşu
rç? görmek, hiç kimseye nasip olmamıştır. O'nun ka-
natlı ve balık kuyruklu olduğu, kendinde canlı âlemi
sembolize ettiği ve genellikle de kozmogonik düşünce-
leri aktardığı biliniyor.

Başkurt efsanesine göre. "Semüük" adında iki başlı bir kuş var-
mış. Bu kuş Dirilik Suyu içtiği için ölümsüzmüş. "Kaf" dağında yaşa-
yan "Semrük", göllerdeki ejdehalan yakalayıp "Kaf" dağına atarmış.

Bazı görüşlere göre. O. sırtında bir insan, kırk testi su. kırk parça
et götürebildiğine göre ve büyük ve güçKi okluğunu dikkate
alarak "otuz kuş" anlamına gelen "Simurg" adını almıştır.
"Ağbaba" kuşuyla ilgili ünlü efsaneye dayanan bir diğer fik-
re göre, bu kuşun adı "Seg Mürğ" yani "İt Kuş" demektir.

M. H. Tahmasib'In fikrine göre "Simurg", eski halklarda Ay ve Gü-
neş'in temsili olan mitolojik kuşlar grubundan olup, Ay'la ilgili bir kuş-
tur. Yani O da efsanevî "Semender" kuşu gibi Ay'ın argümanıdır. Yaza-
ra göre. "Simurg" birind kısmı "ay" demek olan "sim", ikind kısmı ise
yüz" demek olan "ruh" sözcüklerinden oluşmuştur. Yazar, "Si-
murg'un ikind adı olan "Zümrüt"ü de aynı başlangıca bağlıyor.

Kuşların en büyük ve en güçlüsünün "Kara Kuş" olduğunu düşün-
rek, bu adın "Siyah Murg" yani "Kara Kuş" olarak anlamlandı iması ge-
rektiğini savunanlar da vardır. Kazakçadaki "Samunk", Kırgızcadaki
"Zumuruk" ve "Semiruk". istogaycadaki "Sumıray" ve diğer tüm şekil-
li >nyle. bu ad Fars kökenlidir. Ancak adı komşu bir kültürden alınmış ol-
sa da bir motif olarak Türk destan ve hikâyelerinde hep vardı ve bu
varlığın islâm ın kabulüyle de bir ilgisi yoktur.

Anlam itibariyle "Simurg'un diğer anlamlarıyla değil, sadece "Kara
Kuş" şeklindeki açıklaması, kültürel sistemin değer kümesinde yerini
bulur. Örneğin, şaman dualarında yardıma ruhlardan biri olarak "Kara
Kuş'un adı geçer. Klasik Türk şiirinde "Simurg" motifine her zaman
başvurulmuştur, (bak: Kara Kuş)

SİNOĞLU

SİNOĞLU: Sözcük anlamıyla "Gor Oğlu" {Mezar Oğlu) demektir. "Kö-roğlu" efsanesinin V.Huluflu baskısında O'na "Kabr Ogiu" (Kabir Oğlu) denilmesi de mezarda doğma motifiyle bağlıdır. Bir Anadolu efsanesi-ne göre. ölü bir kadının mezanndan bir çocuk sesi duyulur. Mezan aç-oklannda. kadının cesedinin yanında üç yaşında bir çocuğun yattığını ve annenin çürümemiş olan sağ memesinden süt emdiğini görürler. Mezardan çkanldıktan sonra insanlar bu çocuğa "Sin Oğlu" yani "Me-zar Oğlu" adını verirler. "Sin" sözcüğü Anadolu Türkçesinde "ölünün gömüldüğü yer. kabir, mezar" anlamına gelir. Onun "sın" şekliyle "mezar" anlamı, Kaşgarî'nin divanında da geçiyor.

Türkiye'nin bazı yörelerinde "Köroğlu" müziği çalıp okunmaktadır. Örneğin, Tokat'ta "Köroğlu" oyununa "Kırklar Semahı" denilir. "Sin sin" oyununun da "Köroğlu" havasıyla oynanması, mitolojik varlık olan "Köroğlu'nun "mezar" mitolojemi ile bağlantıdan gelebilir. Oğuzlann eski yurtlanndan Horasan'da, son zamanlara kadar hamile kadının öl-dükten sonra mezarda doğabileceğine inanılırdı. Bu anlamda "Sinoğ-lu" ve "Goroğlu" motifleri arasında başlangıçtaki benzerlikten gelen açık bir bağlilik var. (bale Köroğlu)

SON ÇARŞAMBA (AHİR ÇARŞAMBA): Azerbaycan Türklerinin gele-neksel inanışlan nda, kışın ve yılın son ayına düşen dört Çarşamba'dan sonuncusu. Azerbaycan'ın güneyinde ise ona, "Gül Çarşamba" derler. Bazı yörelerde, Çarşamba'nın üçüncüsü olarak gösterilen bu "Gül Çarşamba" nın, Azerbaycan Türkleri arasındaki bir başka adı da "Ölü Çarşamba" veya "Ata-Baba Günü'dür. Bu adın köklerini eski Türk Tanrıclık görüşlerinde bulmak mümkündür.

Son Çarşamba gününde mezar başına gidilip, ölülerin ruhlanna Ku-ran okunur, dua edilir. Akşamında da ata-baba geleneklerine göre in-sanlar ateş yakıp ocak kurar ve üstünden atlarlar. Azerbaycan Türklerin-de, o akşam, ateşin üzerinden yedi defa adanır. Böylece eski yılın kötü-lüklerinden, dertlerinden ve belalanndan annılacağına ve yeni yıla sağ-lam vücutla ve sağlam ruhla girileceğine, sonraki belâlardan da koru-nulacağına inanılır. Son Çarşamba, ateş yakıp üzerinden atlama gele-neği, diğer Türklerde de vardır, (örneğin, Türkmen boylannda)

Ataların ruhlannın sadece bu günde yeryüzüne gelmesi ise doğanın uyanışı ve dirilişi, varlığın tazelenip yeniden canlanmasryla bağlantılıdır. Eski çağlarda, bu amaçla, ata-baba ruhlannı çağırma törenleri yapılmı ı. Bu törenlerin yapıldığı gün de Son Çarşamba olarak kaydedilmiştir. Bu bayramla ilgili inançlara göre, Son Çarşamba gecesi, ölüler ✕ lıp ailelerin nasıl geçindiğinden ve bayramı nasıl geçirdiklerinden haberdar olurlar. Son Çarşamba'nın, bazı yörelerde "Yeni Gün"den (Nevruz) daha aziz tutulması, atalann nıhlannın tapılmasryla İlintili olabilir.

Anadolu'da da Nevruz öncesi, ölüler bayramı yapılp, bayram akşamı ateşler yakılır. Tüm bunlar. Son Çarşamba Bayramı'nın ata-baba ruhunu karşılama töreniyle ilgili olduğunu göstermektedir. Bu bayram akşamı ateşin üzerinden atlayan insanların, kendi dert ve çilelerini yanan odunun üzerine dökmeleri, odunun en ulu varlığın bir vasfı gibi, saflığa, temizliğe ve annmaya giden yolda, vasıta sayıldığını göstermektedir. Bu görüş, ateşin taşıdığı sembolik değere göre, kutsal sayılıp, ilahî anlam verildiğinden, hatta insan neresinin ona dokunmasının yasak olduğu Ateşperestlik sistemi ve Zerdüstlük inançlanndan farklı olarak karşımıza çıkıyor.

SOYHA: Azerbaycan Türklerinin dilinde kullanılan bu ifade mitolojik içerikli "soyhaya kalmış", "soyhaya kalsın" ve benzeri beddua deyimlerinde korunmuştur. Bu ifadelerde, onun sadece genel anlamı korunabilmiştir. Sözcük anlamının incelenmesi, onun yas törenleriyle bağlantılı olduğunu gösterir.

Avşarlarda ölen biri olduğu zaman büyük yas tutulur, ağıtçı kadınlar toplanıp, ölen insandan geriye kalan tüm elbiselerini ortaya toplarlardı. Ortaya toplanmış bu elbise yığınınna "soyha" adını verirlerdi. Tüm obalardan ve köylerden çağırılan bu ağıtg kadınlar, "soyha"lan elerine alıp, ölenin kahramanlıklannı ve sağlığında gösterdiği yiğitliklerini bir bir ezgiyle anlatırlardı.

SÖZ; Şiirsel mitolojik bir motifin işareti ve sembolüdür. Bir fikre göre o, yeni bir anlam ve yeni bir içerik gibi tören-ritüelde doğmuştur. Mitolojik metinlerin canlı olduğu çağlarda, kainat ve toplumsal âlem sözle

SOZ

düzene sokulurdu. Çünkü söz. "ses anlamlı" yük taşırdı ve o çağlarda sözcük, özel işaretler ve göstergelerle gerçeklikten ayrılmamıştı. Mitolojik ve büyülü dünya görüşü bakımından söz ile onun irade ettiği nesne arasında herhangi bir fark yoktu ve bu göstergeyle nesne arasında aynılık söz konusuydu. Söz duygusu, cismanîlik kadar gerçek yaşanır ve kavrandırdı. Yaratılışın başlangıcında da söz vardı.

Düzen, varlığın kendi içinden gelir, kurallara uydurarak onu anlamlı kılar ve düzene sokardı. Bu Alem de sözle yaratıldığına göre. temelini söz-ad oluşturmuştur. Buradaki söz, cisimden aynılamaz. Büyülü özelliği olan sözden cisme, doğrudan bir geçiş görünürdü. Dua ve beddua'nın gerçek gücü olduğuna inanılırdı.

Sözün ve bildirdiği anlayışın çizgisinden dışarı çıkmadığına dair düşünce, eski efsunlarda bütün şekliyle kendini göstermektedir. Söz, bağımsızlaşıp, cisimden aynılamadığına göre de halâ mecaza dönüşmemiştir. Eski çağların insanı, söze veya ada etki yaparak o sözün veya adın taşıyıcısına da etki yapabileceğine inanırdı.

Arkaik uygarlıklarda söz, mecaz gibi görünse de gerçekte mecaz değildir. Bu yüzden de Oğuzların gözünde suyla veya dağla konuşmak, mecazî bir anlam değil gerçek anlam taşırdı. Sözün aslında fiziki bir keskinliği okluğuna inanılır. Bu balamdan da bıçak veya kılıçla aynı yerde dururdu. Sözün, canlı bir varlığa dönüşme gücü de vardır. O bir varlık olup. göze bile görünebilir. Yalan olarak veya yanlış bir biçimde kullanılırsa bile onun kendi içinde zene kadar yalanı yoktur. Türk eshatoloji düşüncesinde, kıyametin bir göstergesi de yalan-yanlış sözlerin söylenmesinde görülmüştür. Sözün düzgün kullanımına karşı bir tehlike oluştuğunda İse kâhinler ve ozanlar bu tehlikeyi kısa sürede atlattırlardı. İlkel insan için, söz ve obje tam olarak örtüştüğünden, sözün uğurlu uğursuzluğu, objenin uğurlu-uğursuzluğuyla aynı tutulmuştur.

Sözleri ve adları düzgün kullanmakla, düzgün yaşamının mümkün olacağı hakkındaki öğretinin arkaik düşünceden gelen böyle bir kaynağı vardır. Ruhanilerin sırlarını kendinde koruyup sakladığı, sakral karakterli ve kutsal içerikli derin sözleri vardır. Bu sözler kutsal sayılırlar. Bu bakımdan dinin, ritüel karakterli olma görüşü ciddi bir biçimde merak uyandırır.

SU

Y. Lotman'ın dediği gibi. Orta Çağ insanları için. dünya söz şeklinde, yaratılış süreci ise söz ve göstergelerin yaratılması şeklinde kavranırdı. Dünyanın (anlam Aleminin) sözle yaratılmasıyla ilgili görüş. Kur'an'da "O. göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Eğer bir şey isterse, sadece 'ol!' der ve o şey olur" şeklinde yansımaları bulur. Yani bütün yer, gök, canlı ve cansız alem. Allah'ın "Ol!" emriyle yaratılmıştır. Söze olan arkaik bağlılık duygusu, dua ve beddua ile birlikte, yeminde de görülmektedir. Azerbaycan Türkleri bedduanın etkisini üzerlerinden atmak için pirlere ve camilere giderler. Bu sözün sihrine, büyüsüne ve etki gücüne olan eski mitolojik inanan bir iradesidir. Mitolojik metin, destan ve hikaye yapılarının birbiriyle karşılıklı ilişkisi bakımından merak doğuran bir Azerbaycan halk destanında, ölümlerin başında üç mısra söz okunması, her mısra bittiğinde de Ölümlerden birinin dirilip kalkması anlatılıyor. Burada da aynı inanan kalıntı halinde korunup kaldığı görünür.

Sihirli hikayelerde ise kılıan keskin işlevi bile. zaman zaman sözün büyülü gücünü, yerine getirir, (bak: Ad; Dua: Efsun)

SU: Türk mitolojik dünya modelinde ebedi başlangıç olan kaosu bildiren ve yaratılış sürecinde rol oynayan, yapı yaratma bir mitolojem. Yaratılışın başlıca unsuru olarak görünen su, çeşitli mitolojik sistemlerde ilk başlangıçla bağlıdır, ilk kaosu tanıtır ve onun eşdeğeri yerine ortaya çıkar. Kaosun kendi tanımındaki en önemli yönlerden biri su kavramıyla olan bağlantıdır. Yılın değiştiği anda suyun durması ve bir anda değişmesi inana, suyun ilk kaosu temsil ettiğinden ileri gelir. .

Eski kültürlerde, akarsu, zamanın mecazıdır. İlk kaos olan suyun: yaratma. başlangıç gibi dirilik verme, ebedî yaşatma ve ölümsüzlük başlatma işlevi. Dirilik Suyu'nda saklanmıştır. Efsanelerde Dirilik Suyu'nun kaosu bildiren karanlık alemde akması da rastlantı değildir. Bazı mitolojik sistemlerde dünyanın yaratılışı doğrudan suyla bağlantılıdır. Bu bakımdan toprağın ve kara parçasının ilk kez okyanusun dibinden götürülmesi (veya götürülerek yaratılması) konusu da dikkat çekmektedir. Dünyanın yaratılışını aktaran bazı mitolojik metinlerde de Allah'ın önce suyu yarattığı anlatılır. Bu anlatım hiç şüphesiz sonraki dinlerin etkisi sonucunda oluşmuştur. Tasavvuf edebiyatında "vahdet" veya

SU

"ezelî anlam denizi" denilen de bu ilk sular âlemidir. Bu âleme "muhit" adını veren Seyit Nesimî, varlık âleminin yaratıldığı zaman suyun coşup taşıdığı hakkında "Derya-i muhit cuşa geldi-Kövün mekân huruşa geldi..." demektedir. "Yer yok iken. gök yok iken ta ezelden var idim-Gövherin yek tanesinden ileri pergar idim" diyen Şah Hatâyî. "Gövheri ab eyledim, tuttu ananı serbeser..." sözleriyle yine de yeryüzünün sularından ibaret olduğu ilk çağa işaret ediyor, tik suyun böyle bir sembolizmi sofilikteki "İlahî Mey "de de görünür. Su hayat verid bir başlangıç olarak mitolojik düşüncede ana rahminin bir sembolüdür. Çünkü çocuk dünyaya gelmeden önce (ceninin gelişim sürednde) su ile çevrelenmiş gibidir. Bu olay. eski düşüncede içilen sudan çocuk olabileceği inananın temelini oluşturur. Anadolu Yörüklerinde kısır kadınlar, nisan yağmuriannın suyundan içip. çocuk sahibi olacaklarına inanırlardı. Sudan evlat edinme inana, son zamanlara kadar Azerbaycan'da mevcuttu. Kısır kadınlar, hamile kalabilmek İçin mağaralara gider, mağaranın tavanından damlayan suyu toplayıp içer. zeminle duvar arasından akan suyu da kamına sürerlerdi. Bu şekilde doğacak çocuğu, suyun verdiği inanırlardı. Genç gelinler. Amuderya ırmağının bir sahilinden diğer sahiline geçer, böylece su iyelerinin yardımı sayesinde çocuk sahibi olabileceklerine inanırlardı. Gerçekten de dünya halk kültüründe, suyu geçmek nikahın mecazı olup. soy artımının gerekli süred gibi anlamlandırdın İm ıştır. Kazak. Kırgız ve Yakutlarda çocuksu kadınlar, çayın kenarındaki tek yüksek ağaın altında, boz atın derisi üstünde geceleyerek veya kurban keserek çocuk sahibi olacaklarına inanırlardı. Çocuk-suz kadınların sudan evlat dilemeleri, ilk doğası itibariyle suyun yaratıa başlangıç olması gibi. eski mitolojik inançla bağlılıkta kendi izahını bulur. Bununla birlikte, ilk su bir diğer taraftan da kadın başlangıcını sembolize eden Yer ile karşılaştırılabilir (hatta aynılaşonlabilir). Su şekilsiz ve yapısızdır. önüne gelen her yere akabilir ve sağ, solu. her taran kaplayabilir. Gökyüzünden yağabilir, yerden çıkabilir ve böylece geniş bir mekânı kaplayabilir. Onun için de onu eski düşüncede, İlk yaratılış çağı kaosu temsilci olarak görülmüş ve kaosu su sembolü İle irade etmişlerdi.

SU

Su hayat yaratan göçtür. O olmadan yaşam olamaz. Ancak onda 14um getiren güç de var. Dünyayı saran sel hakkındaki mitolojik metinler de sırf bu eski düşünceden doğmuşlar. Suyun bu özelliği, onu İlk yaratılış ve doğadaki tüm kaşık yapıların temelinde bulunduğu düyun esini doğurmuştur. Suyun kuruması, gerçekten evrim bakımından y biyolojik yapılar gibi doğadaki kaşık yapılanmaların bileşiminin oluşunu için, bir temel oluşturur, günümüzdeki bilimsel araştırmaların somu unda da böyle bir noktaya gelinmiştir. Buradan, tüm canlı alemin, kılla en kaşık yapıların bile genel bir temel üzerinde olduğu anlaşılır. I ski Türkçede "ruh, can" ile birlikte "hayat verici, yaratıa başlangıç" anl. ı nı da olan "kut" anlayışında suyun akıalığını andıran bir içerik var. Arkaik düşünce: su gibi akıaik ve duruluğa sahip olan "kut"ta da yaratılışın temelini ve hayat verici başlangıcı görmüştür. Yapısız suyun balçığa çevrilip sonra ondan toprak parçasının yaratılması, mitolojik metinlerde kaosun evrene dönüşmesinin en gerekli süreci olarak verilir. Mitolojik dünyanın kahramanlarından olan Korkut Ata'nın "Suya ecel gelmez" deyimi ve ölümsüz bir yer ararken sulann üstünü seçmesinin mitolojik düşüncede Özel bir anlamı var ve suyun kozmogonik süreçteki rolü bakımından önemlidir. Yaratıa başlangıç, ilk kaosun iğnele var ve dünyanın her an yenilenmesi ve tazelenmesi de yine onun gücüyle olur. Buna göre de Korkut, ölümden kaçmanın mümkünlüğüne inanarak ölümsüzlüğün iradesi bildiği su üzerine sığınır. Çünkü orası aynı anda dünyanın sakral güç merkezidir. Sakral enerjinin en çok toplandığı yer ise dünyanın tam ortasında, su üzerinde bir yerdedir ve mitolojik İnanca göre o yere ecel gelemmez,

Başkurt halkı arasında anlatılan bir efsaneye göre. sular saltanatının padişahı olan Şülgen'in kızı Nerkez Ural'ın oğlu Yayak. ne kadar yaşarsa hiç yaşlanmıyor ve yakışıklılığundan da bir şey kaybetmiyor. Işıktan yaratılan bu varlık, sudan çkngı an bir parça ete dönüşeceğini ve öleceğini bitiyor. Çünkü onun yeri sular alemidir, inanışa göre sularda yaşayan varlıklar, yeryüzündeki lerden farklı olarak yaşlanmaz, hastalanmaz ve çirkinleşmezler. Suda yaşadıkları için, ölüm de onlara uzaktır.

Cansız sanılanların aslında birer canlı olduklarını kanıtlayan bilim, suyun bile canlılar gibi hafızası olduğunu kanıtlamıştır. Mitolojik düşünce

SU

için de sular âlemi bir canlı gibidir. Sular, bu anlamda Oğuzların da gönüllerine girip, yüce bir anlam kazanmışlardı. Bazı yerlerin sulannın hastalara iyi geleceğine ve onları tedavi edeceğine inanılırdı. Azerbaycan hikâyelerinin asimetrik, başı, kaşı ve kirpiği tüysüz olup, at gibi doğan ölümcül çocuk kahramanı, su diriltir.

Su bir sınırdır. Bu sınırın öbür taran, yeraltında, insanların yaşamadığı bir mekân olan "hetonik dünya"dır. Düzenli dünyayı bu şeytani mekândan ayıran şey su-

dur. Bu yeraltı sular saltanatında yaşayan şeytanî varlıklar, değişken tabiatlılardır. Orada olan her şey, bu dünyada olanların tersinedir. Çünkü su, ayna gibi yansıttığı görüntüyü ters çevirir. Eski Türk inanışlarında da yeraltı ölümler dünyası, bir sular saltanatı olarak düşünülmüştür. Baştan başa sularlardan ibaret olan bu dünyanın sahibi Erliktir.

Yakutlarda Su İyesine Kurban Verilmesi

Moğol halklarında yemin etme törenleri akarsudan su içmek şeklinde gerçekleşirdi. Anadolu rivayetlerinde ise Köroğlu'nun Bingöllere gıkıp, Araz ırmağından gelen üç su köpüğünü içerek şairlik gücü kazanması anlatılır.

Su kavramı, mitolojik Ulu Anayı olduğu gibi temsil etmiştir. Bu nedenle su, ölüm motifiyle birlikte doğum, üreme ve hatta bu anlamsal grupta yer alan ölümsüzlük kavramını da kendinde birleştirir. Suyun hayat verici bir güç olmasına dair inanç. Kuzey Irak'taki bir Kosa oyununda, ölenin üstüne su dökerek diriltme motifinde de görülür. Altay destan kahramanlarının parça parça olmuş bedenlerini birleştirip, hayat veren de Dede Korkut Kitabındaki deyimle "hakkı görmüş" olan kutsal sudur. Onun için de Türklerde suyu mundar etmek yasaktır. 16.

SULUKUN

yu/yıla ait bir Osmanlı kitabında şöyle yazıyor: "Kaçan bir pınara necaset düşse, o pınann suyu kesileL."

Türk halklarının geleneksel düşüncesine göre, gözle görünen her şeyin iyesi vardır. Azerbaycan Türklerinin demonok>iik görüşlerindeki iyiler içerisinde en üstün olanı su iyesidir. O. suda yaşar. Onun için de hiçbir zaman suya tükürülmez ve pislik aölmaz. Su iyesini küstürür isen, zarar verir." Mitolojik inanışa göre. suya gidildiği veya sudan atlandığı zaman selam verilirdi. Aksi halde su iyesi sinirlenip, beddua itler veya zarar verirdi. Kötü kâbuslan alıp gitsin, iyi rüyalan aydınlatsın diye. her ikisi de akar suya anlatılırdı. Hakaslarda kitlesel kurban töreninden dönüldüğü zaman, yağmura yakalanmak hayıra yorumlanırdı. Kazakların âdetine göre, akarsuyu ilk dera geçen biri suya bir şey atma-ırmış. Hak kültürü içeren metinlerden anlaşıldığına göre. Türkler, büyük akarsuyu geçen insanlarda sihirli bir gücün olduğuna inanırlardı.

Sonarda da su iyesi, iyelerin en üstünü ve en güçlüsü sayılırdı. İnsanbiçim d bir motif gibi düşünülen bu iye, uzun boylu, uzun saçlı, iri göğüslü ve kocaman kamı olan bir kadın kılığında düşünülürdü. Kızıllann inanana göre de su ve dag iyeleri insanlan "şaman azar"na tuttururlardı. Nogayların geleneksel demonolojik inanışına göre, suyun artında su iyesinin saltanatı, sayan ve hizmetçileri vardı, onlardaki su iyesinin adı İryas'ö. Anlanaların birçoğu, bu bilgiyi onaylamışlardır. Bununla birlikte bu bilgi. Hızır motifinin suyla bağlılığına da açrk bir şekilde gönderme yapıyor.

Böylece Türklerin eski mitolojik İnanışlannda su kültürünün ayn bir yeri vardır. Su iyesi hakkındaki inanışların renkli ve zengin olması, bu kültürün ne ölçüde geniş yayıldığını bir kez daha gözler önüne seriyor.

SU ANASI-SU İYESİ: (bak: Çay Ninesi)

SULUKUN: Volgaboyünda yaşayan Türk halklarından olan BaşkurtJar ve Tatarlarda mevcut olan aaklı bir ruhun adı. İlk yaratılmış insanın iki oğlundan biridir ve sular altındaki saltanata hükmeder. İnanışa göre buralarda onun sayısız, hesapsız sürüsü vardır. Yakutlarda da bu ada benzer olan "Sülükün" adında bir aaklı ruhun varlığından söz edilir. Yeraltı

SUT KATIN

sular saltanatının sahibi olan bu ruh, hayvan besler. O, yeni yıla yakın günlerde ve yeni yılın ilk günlerinde su yüzüne çıkar. Bu ruh, gelecek yılda ne olacağını bilir. Görünüş itibarıyla insana benzeyen ancak kısa boylu ve kaşsız olmasıyla fark edilen bu ruh, suların derinliklerinde İnsanlar gibi ailesiyle birlikte yaşar.

"Sulukun-Sülükün" motifinin köklü bir şekilde Türk mitolojisiyle bağlı olduğundan bahsetmek doğru olmaz. Bu adın Moğol veya Çin kökenli olabileceği hakkında görüşler var. Slav halklarının mitolojik inanışlarında da bu motife rastlamak mümkündür.

SUT KATIN: Kumukların mitolojik inanışlarında yer alan bir orman ruhu. Kadın görünüşünde betimlenen bu varlık, geceleri köylerin çevresinde dolaşırdı. Yağış dileme törenleri sırasında O'nayarvanlardı.

Bu motifin temelinde bereket ve bolluk kavramıyla bağlı eski bir ruhun veya mitolojik motifin olabileceği düşünülür. Bu eski ruhla bağlı inanışların izleri, diğer Türk halklarında da görülür. Örneğin, Özbeklerde yağmur koruyucusu olan "Sus Hotin" ve Türkmenlerde yağmur dileme törenini bildiren "Süyt Kazan" adlarında bu eski ruhun izleri korunup kalmıştır.

SUYLA: Altay Türklerinin dinî-mitolojik inanışına göre, insanları koruyan bir ruhun adı. Altay Şamanizmine göre, güneşin kızıntılarından yaratılmıştır. O, Ülgen'e hizmet eden ruhlardandır. Bu ruhun at gözlerine benzer gözleri otuz günlük mesafeden bile görünür. Onun işi insanların hayatında olabilecekleri haber vermektir.

Şaman, gökyüzünde veya yeraltında gezerken, "Suyla" onu kötü ruhlardan korur. "Yayık" ile birlikte, kurbanın canını göklere yetiştirir. "Karlık" adındaki ruh, "Suyla"nın en yakın arkadaşı sayılır.

SÜT GÖLÜ: Sayan-Altay Türklerinin mitolojik inanışına göre, yedi katlı göl<yüzünün üçüncü katında bulunan ve bütün hayatın kaynağı sayılan mitolojik bir göl. Bu, Sagay ve Şoriann inanışlarındaki "Süttükgöl" veya Teleutlardaki "Süt Ak Göl" ile aynıdır. Burası Umay Ana'nın olduğu yer sanılır.

SÜT GÖLÜ

Bu süt mayalı sihirli gölün yeri, yüksek bir dağın başında düşünülüyordu. Onun da en zirvesinde Dünya Ağacı ve dünyanın tam ortasını ^•mbolize eden "Bay Terek" bulunur. Bu göl, göklere yükselmeden önce şaman lann temizlenmeleri için kullanılırdı. Yakut şamanlarının mi-li >lojik inanişına göre, "Ayısıt" adındaki nah, bu süt gülünden bir damla .üt getirip çocuğun ağzına dökerdi. Bu damla çocuğun ruhu ve canı olup, ona hayat verirdi.

SALIK: Altay Sayan halklarından olan Tuva ve Şorlarda bir ruh adıdır. Geleneksel düşüncelerde, O'nun avcılan koruduğuna inanılırdı. Rivayete göre, daha önceleri o da bir insanmış. Haddinden fazla güçlü, büyük ve deli gibi olan bu insan, hiçbir doğaüstü gücü kabul etmeyen tann tanımaz biriymiş. Onun laubaliliği, kabalığı ve kendini beğenmişliği o kadar ilerlemiş ki, kolunun gücüyle Erlik'in saltanatına dahil olmaya çalışmış ve hatta O'nun sarayının kapılarından birkaçını kırmış. Buna sinirlenen Erlik, okuyla onun diliyle bir ayağını yaralamış, kendisini de ruha dönüştürmüştür. Onun için, bu ruh o zamandan beri topal ve peltek kalmış. Topallığı ve peltekliği mitolojik anlamsal lığına göre aslında onun şeytanî bir varlık olduğunun bir işaretidir.

Sagaylar, soylarının adına "Salık" dedikleri bir varlık tarafından korunduğuna inanırlardı. Kumandinlerin inanışlarında da "Salık", Ülgen'den türemiştir. Ülgen, insanları kötü ruhlardan korumak için O'nu gönderir. Avlannın uğurlu geçmesini isteyen insanlar da duru ruhlardan saydıkları bu ruhun adına dualar ederler.

ŞAMAN: Başka bir dünyayla, gökteki varlıklarla veya genellikle göze görünmeyen ruhlar dünyasıyla insan-
noğlu arasında ilişkiyi sağlayan, aslında ise onların dünyadaki göze görünen temsilcisi olan bir güç. Yani şamanın en önemli işlevleri iki dünya arasında aracılık yapmak, ölüleri diriltmek ve ruhlara çağır-
maktır. Kimine göre ruhlara hakimi, kimine göre ise ruhlara hüküm altında olan samanlara göre, tüm dünya iyi ve kötü ruhlara doludur. Bu göze

ŞAMAN

görünmez ruhlarla ilişki kurma gücü de sadece samanlara verilmiştir. Tüm bunlar için. her zaman samanlardan korkulduğu gibi. onlara karşı saygı da duyulurdu.

Onların kullandığı metottan öğrenerek şaman olan kimse yoktur. Şaman olacak insanı doğanın kendisi seçer ve bu, bir ilahi vergi olayıdır. Şaman olacak insanda ruhsal aadan ciddî değişiklikler meydana gelir. Eski gelenekte şaman mistik deney kazanırdı. Birinin şaman olmasındaki en önemli etken de Ulu Ana ve onun çok sayıda izleri temel alınırdı. "Büyük şaman" (Ulu Kam) kendi İsteğiyle değil, ruhlar tarafından seçilmiş biri olduğu için şaman olurdu. Şaman olma, bir talih işidir ve kimse ondan kaçamaz. Bu talihten kaçan biri ya deli olur veya genç yaşta ölür.

Göklerin ve ruhlann koruduğu şaman, doğayla konuşup anlaşmayı, ruhanî varlı klana ilişki kurmayı, göklerde yaşayan varlıklarla yakınlığı korumayı ve böylece kötü ruhlann insanlara zarar vermesini önlemeyi beceren bir insandır. Araştırmaalara göre araa şaman, arkaik cemiyette bir "deriurg" (yarana) konumundaydı ancak aynı zamanda bir kurbandı. Onlar cemiyetten kenarda yaşarlardı. Bu aynlık hem sembolik hem de gerçek anlamda olabilirdi. Yaşlı bir Yakut şamanı, koruyucusu tarafından unutulup yalnızlığa mahkûm olmuş gibi, herkesten uzak bir yerde tek başına yaşardı. Cemiyetin kendisi de bazen şamanları izole ederdi. Çünkü onları kendi normal üyesi olarak görmezdi.

Şamanlar taşıdıktan işlevler bakımından halk hekimlerine daha yakın dururlardı. Şamanın Türkçedeki adlarından olan "kam" ve "bahşı"nın anlamı sözlüklerde "tabip, hekim" olarak geçiyor. Farsça'da anonim olan "Hüdud el Alem" eserinde tabip olarak geçenlerin Türk şamanları olduğunu, F. Minorski ve L. Potapov onaylıyor. Çünkü Müslüman bir yazanın Kırgız şamanını "tabip" diye adlandırmaması doğaldır. Kırgızların ilk manasaları şamanlar gibi tabiplik ederlerdi. Bugün bile

Y a k u t   ^ m a T M

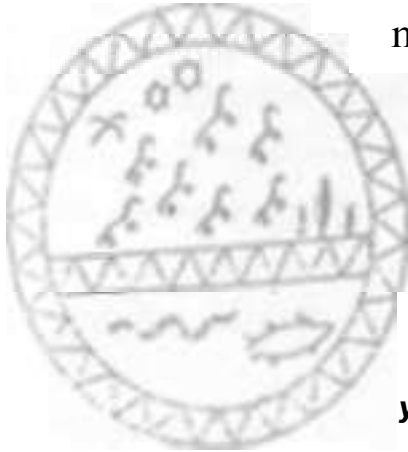
ŞAMAN

>**unanlara** verilen adlarda, onların tabiplikle olan bağlan görünür. Türkistan samanlarına verilen "bahsı-baksi". "pala", "polbin" ve "parihon" »ilan arasında bir "tavup" (tabip) adının da olması bu anlamda dikkat çekicidir.

Şaman bir figür gibi. başlangıçta bolluk ve üreme kavramlarının taşıyıcısı olan Ulu Ana'yı sembolize etmiştir. Şaman pratiği, daha çok 11 >| ıluluğun üstüne bereket yağmasını sağlamaya yöneliktir. Şamanların birçoğu âyinlerin yapılış zamanında üzerine göğüs resimlerinin bulunduğu kadın giysisi giyerdi. Böylece de şaman bütÂincülünün kadın doğasıyla bağlılığı dikkat çekerd. Bazı Türk soyanında da şamanın görevlerini daha çok kadınlar yerine getirirdi. Tuva halk inanışına göre. Tuva vımanlarının ulu atası da bir kadın samandı. Türkistan şamanları içerisinde ebedlikie uğraşan samanlara bile rastlanır.

Eskilerde genellikle hem lider, hem gelecekte haber veren, hem kâhin hem de tabip olan samanların cemiyette farklı bir yeri vardı. Onların ölenlere hayat verme gücü veya ölenlerin canlarını öbür dünyadaki Ölüm Meleğinin elinden alıp geri getirme güçlerine olunan inanç, daha sonraları tek tannlı dinlerle zayıflamıştır. Bu güç. "Allah'ın iradesine karşı gelmek" olarak yorumlandığı için, şamanların defin törenlerindeki eski yerleri giderek kaybolmuştur. Halkın manevi-ruhanî lideri olup, insanların gözünde geçmişte, gelecekte ve doğada olan olayları açıklayan bu kişiler, diğer ruhanî varlıklarla yakınlık kurabildikleri gibi halkın âdet ve geleneklerinin unutulmasına izin vermeyerek onların günah işlemekten alıkoyuyorlardı. Şamanlar daha çok hayald, şair ruhlu ve söz dağarcığı zengin olup göstergelerle düşünebilen insanlardı. Örneğin.

halkın konuşmada kullandığı sözlerin sayısı dört bin taneyle geçmediği halde şamanın söz hazinesinde on iki binin üzerinde sözcük bulunurdu.

Şaman Davul Motifi.

Dairenin yukarı kısmındaki yedi at figürü göğe yükselen "Bura" denilen atlardır. Üst tarafta soldaki iki küçük daire Ay ve güneşin sembolüdür. Hattın aşağısında çizilen yılan ve balık resimleri ise yeraltı dünyasını simgeler.

ŞAMAN

Moğol Şamanı

Duaların kabul olacağına inanan şamanların doğaları da mistik göstergelerle doluydu. Şamanın işlevinin yerine getirmek için kullandığı aksesuarlar arasında taş ve ayna her zaman olurdu. Şamanın ruhunun göklere yükseldiğini sembolize eden ağaç oyuncaklar, mistik sesler çıkarırdı.

İnanışa göre o, deli ve cinli İnsanları aklı ruhları elinden kurtarıp, düzelmeyen hastalıkları tedavi eder. ölenleri diriltir ve körlere görme gücü verirdi. İlk çağın şamanı ve sihirbaz hekimi, kesinlikle ruhsal hasta ve saralı biri değildi. O, "ruhunu yetiştirip, iyileştirmeyi başarmış" biriydi. Şimdi bile şamanların ruhsal hasta veya deli olduklarını kabul edenlerle birlikte insanların büyük bir bölümü artık Şamanizme bir kültürel olay olarak bakıyor. Halüsinasyon doğasının anlaşılması da şamana bir ruhsal hasta değil, insanların ruhsal hayatını dengeleyici gözüyle bakma olanağı sağlıyor.

Etnik-kültürel gelenekte bazen hatta bilgiç ve evliya gözüyle bakılan şamanın mistik yaşantısı, ne yazık ki önceki dönemlerde batı ve Sovyet psikolojisinde şizofreni ve patolojik gerilme hali olarak değerlendirilmiş ve delilik gibi görünmüştür. Onlarda o zamanlar bilgiç ve evliya sayılan birine şizofreni gözüyle bakıldığı dönemde, mistik ruhlu şamanın deli olarak tanımlanması da doğal bir olaydır. Halbuki psikiyatristin gözünde histerik veya psikotik durum olarak gözüken hal, kültür taşıyıcılarının gözünde yüzyıllar boyunca yaşayan bir geleneğin gücüyle ritüelin ayrılmaz bir parçası olup, kutsallık içerebilir. Bunun için farklı dönemlerde şamanlara karşı yaklaşımlar da farklı olmuştur. Eski Sovyetlerde, özellikle de 1930'lu yıllarda Şamanizme karşı dâdî bir mücadele verilmiştir. 1919 ile 1928 yılları arasında sadece Yakutiya'da 300 kadar şaman öldürülmüş, kalanları da uzak bölgelere sürgün edilmiştir. Hatta sonraki dönemlerde ideolojinin etkisi altında olan bilimsel metinlerde bile değişik bir fikir egemendi.

Bu fikre göre şamanlar kamlık yaptı klan zamanda "anti Sovyet"

ŞAMAN

propaganda yapıyorlarmış. 1920. 1930 yılları arasında birkaç bin yıllık geleneği olan Sibiryalı Şamanizmine böyle bir darbe indirmekle birlikte, Şamanizmin en çok bu yıllarda öğrenilmeye başlanması da ilginç bir olgudur. (bak; Şamanizm)

Bilincin değişik hallerinden bahseden araştırmalar, bu hallerin incelenmesi sırasında doğru-düzgün anlaşılmamasının tehlikelerinden de bahsederler. Şöyle ki, batıda uzun bir süre, bilincin normal hali olarak görünmeyenler, ruhsal hastalıklar kategorisine dahil edilmişler. Bu haller, potansiyel mistik gelenek olan şaman kültüründe normal sayılan durumlardır. Bunun uzunca bir tarihçesi vardır. Sorun başka yerdedir. Bilincin değişik hali olarak tanımlanan bu olay, herhangi bir şekilde psikopatoloji ile karıştırılmaz. Vergi verildiği anda şamanın yaşadıkları hiç de delilik değildir. Onu histerik teşhisi koyup, psikopatolojik yönden ayıklamaya çalışmak hiçbir sonuç vermemiştir. Canlı gelenekte her kültürel olayın bir anlamı vardır. Geleneğin kendi içinde, şamana vergi verildiği zaman geçirdiği hallerle, ruhsal hastalıklar arasındaki fark ayırt edilebilir. Şamanın bu şekildeki durumu görünürde bir delilik gibi görünse de aslında ruhanî bir yaşantıdır. Onun için de tüm şamanlar toplu halde şizofren hastalıklı saymak oldukça yanlış olacaktır. Böyle yaklaşımlar, coşku ve benzer halleri tam olarak anlamamanın sonucudur. Bu şamanlar ruhsal açıdan şizofren-sağlam İnsanlardır ve kendi sağlıklarının dışında, hatta başka insanların ruhsal sağlıklarının kaygısını da taşırlar. Şamanlar arasında mevcut olan bir inançla göre, Tann, insanlara kötülük eden ruhlarla şamanlar aracılığıyla

Eski Türk çağında şaman anlamında hem "ik/ici", hem de "kam" adının varlığı, şamanların değişik özelliklere sahip olduğunu gösterir. Tannıcılık törenini gerçekleştiren topluluğun ak sakallı olan da şamandan çok farklıydı. Tannya verilen kitlesel kurban törenlerine şamanlar yakın laştırmıyordu. Çünkü, ruhlar alemiyle ilgili olan şamanın şeytanî âlemle

ŞAMAN AZARI

Şaman

de ilişkide olduğu düşünülürdü. Omcin. Yakutlarda en güçlü şamanların koruyucusu olan "Kara", aaklı ruhların lideri sayılırdı. Bu anlamda "ritüel temizliği" bozulmasın diye şamanların Tannalık törenine katılmaları yasaktı. Bu törenlerde şaman sadece seyirci olabilirdi.

Altay efsanelerindeki kahramanların büyülü güçlerini harekete geçirmemeleri gibi olaylardan da anlaşılıyor ki, şamanların kült taşıması ve büyülü sürecin icraolan olmaları, daha sonraki dönemlere rastlanan bir olaydır. Şamanizmin Türi<

topluluktan arasında yayıldığı zamanlarda şaman, insanla Tann arasındaki araa rolü oynamaktadır.

Şaman âyin ve törenleri Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde genellikle pratik yönlüdür. Eski Türk Şamanizm i bu bakımdan oldukça arkaik köklere sahip olan bir sistemdir, (bak: Tannalık)

Tüm bunlarla birlikte araştırmaalann birçoğu, dünya görüşü ve sistem olan Şamanizmin mahiyetinden daha çok, onun unutulmasına kadar giden "yalnız şaman" figürü üzerinde de durulmasının gerektiğini düşünmektedirler.

ŞAMAN AZARI: Şamanizmdeki inisiyasyon törenine çok yakın bir anlayış. Türk halklarının geleneksel dinî inanışına göre, şamanı, şaman olmaya ve kamlık yapmaya zorlayan ruhlardır. Şaman adaylarını da ruhlar seçer. Böylece kamlık yapabilmek için gelecek şamanın "can"ı yetiştirilip, tamamlanır. Bu zaman geldiğinde şamanların baş ruhu yeryüzüne gelip, onların bedenlerini parçalara ayırıp (güçlü ve ünlü şamanların bedenleri üç defa parçalanır) ölümün gelebileceği tüm yollara serper ve böylece de ruhlar arasında bölünmüş olur. Bu parçalanma gelecek şamanın ölüp-dirilerek yeniden canlanmasını sembolize ettiği gibi, onun ruhlara kurban verildiği gibi de yorumlanabilir. Farklı geleneklerde bu olayın mahiyeti aynıdır.

Şaman Ayini

Şaman azarına tutulmuş biri, ruhlann tutsağı olduğu için, aklını yitirip, garip hallere düşer. Ruhlar onu rahat bırakmayıp, eziyet ettiklerinden tüm vücudu ağrılar içinde kalır ve kendinden geçer. -Aynalar" adı verilen kötü ruhlar göze görünmeden gelip onu havada dolaştırarak gönlünü almaya çalışırlar. Sonra tehdit etmeye başlarlar. Şaman olmayı kabul etmezse onun parçalayıp çiğneyeceklerini ve ruhlann sözünü dinlemediği için hatta onu öldüreceklerinin söylerler.

samanlardan biri başına gelenleri şöyle aktarıyordu: "Aklım başımdan gidip, hastalandığım zamanlarda her gece bir kadın uykuma girip "Ben senin atalann olan şamanlann koruyucu ruhuyum. Kamlık etmeyi onlara ben öğrettim. Şimdi de sana öğreteceğim. İhtiyar şamanlar ölüp. kurtuldular ve insanlann derdine çare olacak şaman kalmadı. Şimdi sen şaman olacaksın!"

Şaman azan, üç yıldan on iki yıla kadar sürebilirdi. Bu, şamanın ne kadar güçlü olabileceğiyle bağlantılıydı. Bu hastalık hail. her yaşta gelebilirdi. En çok da dolunay olduğu zamanlara rastlardı. İnanişaya göre ruhlar, bu zamanlarda seçtikleri insanlara anormal varlıklarla nasıl yakınlık

ŞAMAN AZARI

Şaman Başlığı

kurulacağını öğretirlerdi. Ancak bu hastalığın belirtileri en çok ergenlik çağının başlamasından sonra kendini gösterirdi. Bu olay, neyropsikologların verdiği bilgilerle Örtüşür. Onlara göre beyin şekillenmesi 12-14 yaşları arasında tamamen sona erer.

Geleceğin şamanı azarlandığı zamanlarda ırmak kenarına gidip, yüzüstü yere yığılır. Saatlerce baygın halde öylece kalır ve ağzından köpükler gelir. Saatler sonra uyandığında ise ne olduğunu hatırlamaz. Ayıldıktan sonra kamlık yapmaya, türkü söylemeye, kopuz çalmaya başlar ve böylece beladan kurtulmuş olur. O. bu acılara güçlüklerle dayandıktan sonra kamlık yapmaya razı olmuştur.

Şamanların su kenarında azarlanması ve yüzükoyun yere düşmesi, araştırmacılara göre, suyun ilk başlangıç olması, toprağın Ulu Ana'yı temsil etmesi ve şamanın bu konumun temsilcisi olmasıyla ilgilidir. Yani şamana kamlık gücünü veren şey, su ve toprağa olan inançtır. Sibirya'daki Türk kökenli Kazakların İnanışına göre, şamanın azara tutulmasının sorumlusu dağ ruhları veya su iyeleridir.

Ruhların seçtikleri insanın canını geleceğin şamanı olarak yetiştirmek için çalıp tenha bir yerde saklamaları hakkındaki inanış. Orta Asya Şamanizminde son dönemlere kadar korunup kalmıştı. Altaylıların inanışına göre, bazen kalıtım yoluyla gelen bu "şaman olma hastalığı"na tutulan insan, ancak talihle başarak bu hastalıktan kurtulabilirdi.

Şamanın geçirdiği bu haller uzun zamanlar birçok bilimsel yazılarda yanlış olarak psikolojik bozukluk, histeri, sara ve hatta delilik olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeniyse onlara sinirsel hasta gözüyle bakan bazı etnograf, seyyah, hekim ve misyonerlerin vardıkları yanlış kanaattir. Örneğin, N. Haruzun, şamanların tümünü sinir hastaları olarak görürdü. Şamanizmi nevropatolojik açıdan açıklamaya çalışan S. Davidenkov ise aslında olamayan bir "histeri kültü"nde söz eder. 20. yüzyıl Rus, Sovyet ve batı âleminde kök salmış bu bakış sistemi. Türk Şamanizmiyle ilgili araştırmalarda da etkisiz kalmamıştır.

ŞAMAN AZARI

Halbuki bu olayın yorumu, kültürün kendi içinde aranmalıdır ve patoloji ile hiçbir ilişkisi yoktur. Yani geleneksel bir cemiyette ruh hastası birinin bu kadar saygı görebileceği akıl almaz bir durumdur. Tabii ki "şaman azan"na tutulanlar içerisinde nevroz hastalığıyla ilişkilendirilebilen insanlar da yok değildi, ancak bundan yola çıkarak bu insanların lıepslni ruh hastası gözüyle görmek doğru değildir. Genellikle gelenek, inanın gücüyle bu olayla ilgili doğru konumda yer alır.

Bilimsel metinlerde "şaman azan"nın ruhsal bir hastalık olmadığı fikrini ilk kez S. M. Şinomogorov ileri sürmüştür. Ona göre. şaman aslında ruhsal bakımdan tamamıyla sağlam biridir. Daha sonraları da batı yazariannın birçoğu, şamanların hasta olduklarına dair görüşlerin yanlış ve eksik bilgilere dayandığını yazdılar. "Şaman azan" İlk ağk İfadesini "Gelecek şamanın hastalığı, onun canını ruhlann yetiştireceğinin göstergesidir" diyen V. Ksenorontov, A. Popov daha sonraları da N. Drenkova. N. Aleksayev ve N. Basilov'un eserlerinde buldu.

Sonraları da "şaman azan"nın bir hastalık olmadığı, sara. histeri ve şizofreni gibi ruhsal durumlardan farklı bir olay olduğu ortaya gkanlmıştır. Şaman denilen insanlar. İradeli olabilmeleri ve öz ruhsal dengelelerine hakim olmayı başarabilmeleri sayesinde, insanların iç rahatlıklarının bekçiliğini yapan bir psikoterapist yerine geçiyorlardı. Bu açıdan İslam alemindeki tabip sūfilere yakın duruyorlardı.

Bu şekilde ardı ardına gelen ruhsal ağn ve eziyetlerden ibaret olan y.HriH'ksel "şaman a/arı", bu a/ara (utulan saman adayının, şaman olma yolundaki en ağır aşamadır. Bu süre içinde ruhları onu bir an bile rahat bırakmazlar. Bu hali yaşayan gelecek şaman için gerçekte olmayan varlıklar gerçekmiş gibi görünür. Onlarla cismen temasta bulunur ve onları görür. Bu varlıklar onu kesip parçalara ayırır. Gerçekte olmayıp, sadece sembollerle mevcut olan bu Alemle temas duygusu, onların içinde derin izler bırakır. Çünkü bu aşamada gördüklerini tamamen gerçek sanmıştır. Samanlığa aday birinin "şaman azan"nı yaşadıkdan sonra, öbür dünyalarla ilişki kurabildiğine dair inanışlar. Müslümanlığı kabul etmiş Türk halklarında İslam'ın etkisinden payını almıştır.

Şamanın işlevi kanşıkır ve bu işin üstesinden ruhu sağlam olmayan biri gelemmez. Psikologların deneysel metotlarla vardı klan sonuca göre.

ŞAMAN MİTOLOJİSİ

şamanlar ruhsal sağlamlıkları bakımından mensup oldukları topluluğun diğer üyelerinden kat kat üstün sayılırlar. -Şaman azan" denilen olay ise geçicidir ancak yaşanılması ve geçirilmesi zorunlu bir aşamadır. Ancak bu aşamadan sonra şamanın "manevî ve cismanî olarak yeniden kurulması" gerçekleşebilir Artık o normal ölümlülerden değil, öbür dünyanın sırlanna vakıf ve ruhlar dünyasıyla temasta olan biridir.

Böylece "şaman azan"yla bağlı tüm etnografik bilgiler, onun inisiyasyon törenleriyle sıkı bir şekilde bağlı olduğunu gösterir. Vücudun asmanı azapların içinden geçerken, ruhun dünya kirinden annıp temizlenmesi, şaman lan tüm zamanların peygamberleriyle birleştirir, (bak: Vergi)

ŞAMAN MİTOLOJİSİ: Şamanizmin ritüel pratiğiyle bağlıdır ve ırkın mitolojik düşüncesiyle ilişkide olup. daha çok halk kültürü geleneğinde kendi ifadesini bulmuştur. Türk halkları kültürünün önemli bir parçası da şamanlar hakkındaki mitolojik metinler, efsaneler ve rivayetlerdir. Bazı araştırmacıların hatta tannalığın manevi-kültürel mirasının bir parçası saydıkları şaman mitolojisiyle ilgili bu metinlerde şaman olmak, şaman mucizeleri ve şamanların ruhlarla ilişkileri gibi motifler yer almaktadır. Mitolojik sistemin korunup yaşatılabilmesi de belli bir ölçüde onlarla bağlantılıdır. Çünkü şamanın gücü, inanandan kaynaklanır, örneğin, herhangi bir Hakas şamanı Protestanlığı kabul etmiş biri ise ruhlarla ilişki bu dinle bir araya sığmadığı için, o. kesinlikle boynundaki haç çıkarıp bir kenara koyardı.

Şaman mitolojisindeki en önemli figür, mecazi anlamda canlı varlık gibi doğayı kavrayan şamanın kendisidir. O. kamlık yaparken ruhlarla insan-doğan arasında ilişki yaratan bir araçtır. Yani şaman ritüelinin arazi işlevi, öbür dünyalarla bağlantı kurmaktır. Yakut mitolojik metinlerine göre ulu şamanlar öldükten sonra bile kamlık yapmaya devam ederlerdi. Kamlık yapan şamanın emrinde yardımcı ruhlar olurdu. Şamanın bilgi kaynağı olup. geleneksel mitolojik inanışlarından gelen bu ruhlar, bazen kuş kılığına girerlerdi. Şamanların koruyucu ruhlarıyla birlikte güçlü olurlardı.

ŞAMAN MİTOLOJİSİ

Ruhlar gibi kendisinin de göze görünmeden havada uçup dolaşabileceğine inanılan şamanların dünya hakkındaki düşünceleri açık bir şekilde mistik-dinsel ve mitolojik özellik taşır. Dünyanın sembollere bürünmüş görünümünü veren şaman evrenbilimi için, kainat üç katlı dünyadan oluşmuştur: Yer, Yerüstü ve Yeraltı. Bu dünyaların her biri de birkaç kattan ibarettir. Bu dünyaları birleştiren ise Dünya Agaa'dır. Yerüstü katı olan gökyüzü, başta Tann olmak üzere iyilik sever ruhlarla doludur. Yeraltı dünyasında ise insanlara zarara veren aaklı ruhlar mesken tutmuştur. Yeryüzündeki dünya-

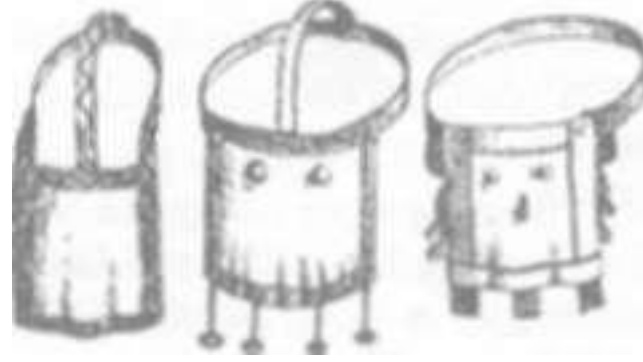

yı dolduranlar da insanlarla birlikte çok sayıda iye ve ruhlardır. Şamanın ruhlar âlemine seyahati arkaik kültürler için bile arük evrensel bir olay sayılmaktadır. Şamanist görüş ve düşüncelerin ilkel mitolojiyle derinden bağlı olması ise V.Y. Propp ve K. Levi Stross'un araştırmalarıyla kanıtlanmış sayılır.

Şaman efsaneleri konu itibariyle birkaç gruba ayrılırlar. Bunlardan bir grubu, şamanın in'isiasryadan geçip şamanlığa kabul edilmesiyle ilgilidir. Bazen de seksüel Özellikleriyle tanınan bu törenler, şamanlık adayının ruhlar tarafından seçilmesinin ve gelecek şamanın canının atalar dünyasında özel şaman agaondaki yuvada yetiştirilmesinin izlenimini verir. Bu tören, şamanın ona yardım edecek olan ruhla nikaha girmesi şeklinde de cereyan edebilir. Şamanın canı ata ruhları tarafından yedirilir, doyurulur ve yetiştirilir. Yeraltındaki ruhlar onu parçalara ayırdıktan sonra tekrar toplarlar ve diriltirler.

Şamanların en eski ve aynı zamanda en yayılmış işlevleri tabip olmalarıdır. Ayrıca Şamanizm, psikoterapinin ilk şekli sayılır. Bazı geleneklerde şamanın yerine getirmesi gereken işleri arasında çocuğu olmayanlara "can" verilmesi konusunda yardıma olmak, havaları iyileştirmek, evleri aaklı ruhlardan elinden kurtarmak ve avın uğurlu geçmesini

ŞAMANMİTOLOJİSİ

Saman Maskeleri

ni sağlamak gibi işler de vardı. Samanların başka bir işlevi de geçmiş ve gelecekte haber vermesiydi.

Kamlık töreni, şaman ve onun yardıma ruhlarının ruhlar alemine seyahatini sembolize ederdi. Kamlık yapan

şaman yardıma ruhlarından bi-

rini çağırır ve hastalık getiren ruhlarla mücadele eder. Koruyucu ruhları razı etmek için de değişik yollara baş vurur. Hastanın canını alıp geri getirmek için, ruhlar adına bir şeyle vaat edilir.

Kamlık törenini hipnoz seanslarının bir şekli sayanlar vardır. Ancak bu görüş, şaman mitolojisiyle ilgili gerçekleri aktarmıyor. Şamanlar büyü gücü sayesinde "ruh" denilen ince unsurun varlığını kavrayabilirler. Halbuki bu ruhlar dünyası, normal ölümlüler için bir sırdır. Gözle görünen bu maddi dünyadan sıyrılıp, ince unsurlu semboller dünyası olan ruhlar alemiyle ilişkiye girebilmek için, şaman kamlık yaptığı sırada gözlerini kapatır. Kamlık törenleri genellikle gece yapılır ve sadece çok güçlü şamanlar gündüz kamlık yapabilirler.

Birçok şamanın göklere göçtüğü ile ilgili inanışlar. Şamanizmle ilgili mitolojik metinlerde kendi iradesini bulur. İlk ulu şamanlar hakkındaki metinler, kültürel kahramanlar hakkındaki metinlere yakındır, (bak: İlk şaman)

Genellikle şamanların ince unsurlu ruhların alemine gezintisinin görüntüsüyle bilincin kendine has değişik hallerdeki manzara birbiriyle örtüşür. Şamanizm pratiğinin temelinde serbest oluşturma bulunur.

Şaman metinlerinin konulan halk kültürü motiflerinin önemli bir bölümünü oluşturur, efsanevi arkaikteki birçok mitolojik karakter, şaman özellikleri taşır. Şaman mitolojisinden gelen unsurlar, eski mitolojik düşüncenin daha sonraki aşamalarında da açık bir şekilde kendini gösterir. Ancak Şamanist metinler halâ yeterince öğrenilmemiş ve araştırma konusu bile olmamıştır.

ŞAMANİZM

ŞAMANİZM: Aracılığa dayanan, inanışlardan ibaret olan dinî ve tedavi amaçlı pratik bir faaliyet şekli. Temelde de tören süresiyle sınırlıdır. V. I'opp. Şamanizm i arkaik inisiyasiya töreninin sonraki aşaması sayar. Doğaya saygı gösteren bir dünya görüşü gibi. Şamanizmin başlıca özelliklerinden biri, alemde var olan her şeyi canlı gözüyle görmesidir. Şamanın söylediği. "Var olan her şey canlıdır" sözleri bu dinî dünya görüşünün önemli bir yönünü aydınlatıyor.

Doğa ve aklın siriannı içinde gizleyen "Şamanizm" anlayışının bir bütün halinde neyi temsil ettiğini söylemek zordur. Çünkü bu konuda farklı metinlerde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir tek Rus etnografik edebiyatına bile bakarsak 1932ye kadar altı yüz elli adet kitap ve makale bulunmaktadır. "Şamanizm" hakkında bu güne kadar yazılanlar bir kütüphaneyi dolduracak sayıdadır.

Bazı araştırmaalara göre Şamanizm, din değil, görünmez ruhlar alemiyle bağlılığı korumaktan ibaret coşma hali veya ruhsal tedavi metotian yığıdır. Bilimsel araştırma konulan içinde bugüne kadar etnografların en çok uğraştığı alan olan Şamanizmin psikolojik ağıdan incelenmesinin gerekli olduğu fikri vurgulanmaktadır. Son zamanlarda ise Şamanizmle ilgili metinlerde bilincin değişik halleri gibi bir anlayışa daha çok yer verilmektedir. Genellikle ondan, transpersonal niteliğindeki antropolojik bir olay ve insanlık tarihinin ilk yaratıcılık faaliyeti olarak bahsedilir ve duvar resimlerinde eski şamanların görüntüsünün olduğu iddiası ortaya atılır. Bazen hatta asıl mahiyetinden gittikçe uzaklaştınarak ondan tüm dünya halklarına özel, geleneklerinde gerçeğin yansımadığı bir dünya görüşü, evrensel ve neredeyse bütünlükle soyut bir olay gibi bahsediliyor. Bu görüşlerin etkisiyledir ki, artık şaman Ayinlerinde şaman pratiğinde yüz yıl önce yer alan birçok geleneğin izleri değil. Şamanizmle ilgisi olmayan İzler kullanılmaktadır.

Gerçekten de şimdi her zamandan daha çok konuşulan Şamanizm olayı, tüm etnik özelliklerini ve etnografik çizgilerini yitirmiş gibidir. Şamanların kullandıkları metottan öğrenerek kimsenin şaman olamayacağı gerçeği de göz ardı edilmiştir. M. Hamer'in "Şamanın Yolu" adlı eseri gibi birkaç eserde etnograf] ile halk doğasına dair bilgilerin buluştuğu noktadan yola çıkarak onu çağdaş insan için cazip hale getiren bir

ŞAMANİZM

dille anlatan eserler bile var. 1990'lı yıllardan itibaren Sibirya'daki Şamanizm, felsefî anlamlar kazandırılarak yeniden canlandırmaktadır. Bugün artık bir "Neo-Şamanizm" olayından bahsetmek mümkündür. Buryatiya ve Tuva'da ise Şamanizm ulusal din gibi bilinmektedir. Tanınmış bilim adamı L. Potapov. Altay Şamanizmini anlattığı yazısında, 1930 yılında Şamanizm in de ömrünün sona erdiğini yazmaktadır.

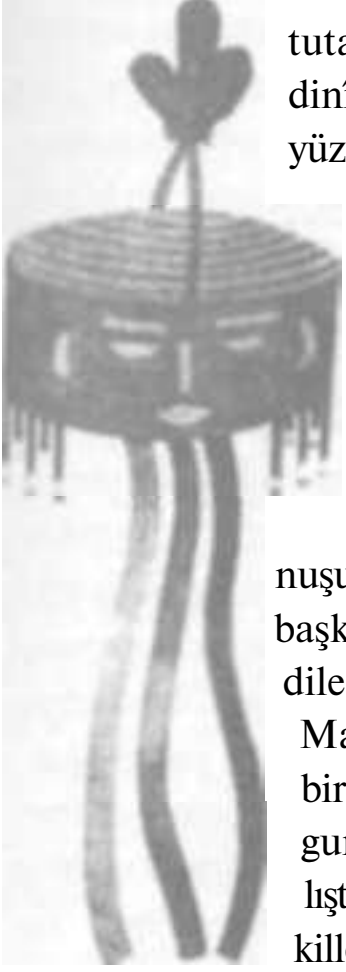
Her bilim adamının başka bir bakış açısıyla incelediği Şamanizm konusunu araştıranlardan biri olan Şröder, "Şamanoioji başka bir bilim dalıdır" diyerek yan ciddi bir biçimde pek de yanlış olmayan bir bakış açısı ortaya koyuyor. Bu konu o kadar karmaşık bir hal almıştır ki. etkin bir din araştırmacısı şöyle sormaktadır. "Gerçekte Şamanizm diye bir olay var mı? Yoksa bu sadece bir terim midir?" Böylece Şamanizmin mahiyeti ve kökleri ile bağlı fikirler çoğu zaman bir kuramdan öteye gide-memiştir.

Araştırmacıların doğru olarak kaydettikleri gibi. eski şaman lann yaşanılan, aslında Şamanizmin kozmolojisini mantıklı bir şekilde aksettiriyor. Şamanizmdeki mistik hal, hiç de hasta bilinç ve aldanışların ürünü değildir Buna göre de şizofreni, sara, histeri ve diğer ruhsal hastalıklı hallerin hiçbirisi Şamanizm ile bir arada düşünülemez. Bilincin değişik halinden yararlanan ilk gelenek ile Şamanizmin oluştuğu bugünlerde bilinen bir gerçektir. Ayrıca Şamanizm, psikoterapinin ilk şeklidir. Ancak bun lann bile Şamanizm hakkındaki son ve kesin görüşler olduğunu söylemek zordur. I.V. Gete, bir zamanlar şöyle yazmıştı: "İnsan artık hiçbir şeyi bir ömür içinde öğrenemiyor Bu berbat bir durumdur. Atalarımız gençliklerinde aldıkları derslere yaşlanırlardı. Biz ise modadan geri kalmamak için, her beş yılda bir bilgilerimizi değiştirmek zorundayız.-

Doğaya karşı çok dikkatli davranan Şamanizmden bir bütüncül olarak veya evrensel bir olay gibi bugün daha çok bahsediliyor. Psikolojik yönden geniş bir platformda araştırılması, yarardan çok zarar vererek Şamanizmin anlaşılması sorununu pekiştirmiştir. Elbette burada din düşüncesine şüpheli yaklaşan Psikoanalizm'in de günahı yok değil.

Şamanizmin ilk araştırma alanından birçoğu, onu ayn bir dinî sistem olarak tanımlamış ve Türk halklarının geleneksel hayatında büyük yer

ŞAMANİZM

tutan bir olay gibi görerek "Ural Altay" veya "Turan" dinî olarak adlandırmışlar. Bu görüş doğrudur. 20. yüzyılda Şamanizm ile işlevsel ve tipoloji bakımından yakın olan fenomenler. Asya'nın güneydoğusunda, Kuzey ve Güney Amerika'da ve Avustralya kıtasında ortaya gkanldı. Ancak elde yeteri kadar kaynak olmadığından, Türk dilinin karşılaştırmalı tarihi yazılmadığından ve bu tarihe dair sembollerin göiüntüsünü verecek bir araştırma yürütülmediğinden, eski Türklerin dlnî inanç sisteminden konuşulurken daima Totemizm. Şamanizm ve bu gibi başka "izm"lerden söz edilmiştir. Bu iddiaların da kendilerine ait kökleri vardır. 19. yüzyılın Avrupa'sında Materyalizmin hızla yayılmasının ardından, herhangi bir din olayını Animizm (Canlılık), Totemizm (On-gunculuk) ve Şamanizm adları altında açıklamaya çalıştılar. Köken itibarıyla Avrupalı olan bu "izm"lerle şekillendirilen fikirler, gerçeklere uyup-uymadığına bakılmadan hazır kalıplar şeklinde eski Türk din tarihine dair eserlerine de uydurulmaya çalışıldı. Böylece Şamanizm de "eski Türk dinî" denilerek Türk tannalığının yerine geçirilmiştir. 1920li yıllarda Fuat Köprülü ve "Türk Yurdu" dergisinde yazan yazarlar. Şamanizmin Türklerin en eski dinî olduğu fikrini vurgulamaktadırlar. Eski Türk inanç sisteminin temelini Şamanizmle bir tutanlar da olmuştur. V. Radlov ve benzer yazarların Şamanizme dair verdikleri bilgiler de bu fikrin oluşmasında etkili olmuştur. Bu bilgilerde ise Şamanizmin 19. yüzyıldaki şekli yansıtılıyordu. Tarihçiler ve toplumbilimciler. Türk kültürlerinin kendi ölçüleri olduğunu kesinlikle hesabakatmadan. Şamanizmin Türk dinî-mitolojik görüşlerindeki yeriyle ilgili ortaya atıldan bu yanlışlıklar, gittikçe daha derin kökler salmaya başlamıştır. Sorunu daha da karmasıklaştıran ise Darwin'in evrim teorisinin yol açtığı bilimsel yanlışlıklar olmuştur. Bu yanlışlıklar bugün bile kendini gösterir. Şamanizmin anlam ve ölçüleri bir terim olarak netleşmediği halde, yeril yersiz kullanılması da kanşıklara yol açmıştır.

ŞAMANİZM

"Din" denildiği zaman, neyin kastedildiği bile anlaşılmayan sonraki çağlardaki bazı araştırmalarda da Şamanizme din adı verilmiş ve Türk dinî düşünce sisteminin temeline Şamanizm adlı bir din oturtulmuştur. Bu araştırmalarda, Şamanizmin bir din olmadığını kanıtlayan en büyük din bilimcilerinin görüşlerinin tersine. Şamanizm ilk anlamıyla alınmış ve üstelik din düşüncesi tarihinin belli bir çağıyla sınırlanmıştır. Bir fenomen olarak bu. din düşüncesi için yol verilmezdir. Birçok araştırmada "Samanlık" veya "Şamancılık" adı da verilen bu deyimden, olsa olsa Yakut veya Altay Şamanizmi anlaşılabilir. Onun da bütünüyle eski Türk inanışları şeklinde kabul edilip, eski Türk dinî sistemiyle aynılaştırılması doğru olamazdı. Çünkü uzun zamandan beri dinî bir birlik içinde yaşamayan Türk topluluklarından birinde veya birkaçında mevcut olup. diğer dinlerin etkisine maruz kalan inançları, tarihin Türk adıyla bildiği diğer toplulukların da arkaik inanışları olarak vermek yanlış olur.

Altay ve Sayan halkları da kendi dinlerine Şamanizm adını vermişlerdi. L. Potopov da Şamanizm anlayışını eski Türk diniyle bağlilikta açıklamak için Yakutlardaki "yangara" (kara İnanış) adını seçmiştir. Yazar ayrıca, eski Türklerin kendi dinlerini nasıl adlandırdıklarının tam olarak belli olmadığını da itiraf eder. Türk ulusal kültürüTnüh yazarı I. Karesoğlu da Şamanizmi Türk inanış sistemi saymayıp. Türklerin kendi düşüncelerinin ürünü olmayıp, farklı dinlerden gelen etkilerin birbirine karışmasından oluşmuş bir düşünceler sistemi" olarak adlandırmıştır. Gerçekten de köken itibarıyla ne olursa olsun. Şamanizm işlevsel-anlamsal özellikleri açısından Türk din sistemi olan Tanrıçılıktan farklı bir olaydır.

Unutulmamalıdır ki. Türk din düşüncesi "Gök Tann" adı çevresinde oluşmuş bir sistemdir. Yani bu dinî düşünce sistemi "Gök Tann" anlayışı üzerine kurulmuştur. Azerbaycan Türklerinin dilinde bugün bile yaygın bir şekilde kullanılan Tann". bu düşünce sistemini harekete geçiren anlayıştır. Tüm dünya görüşü sistemlerinde olduğu gibi, Tanrıçılıkla Şamanizm arasında da derinden gelen bir bağlilik olduğu için. aralarındaki sınır net olarak belirlemek bazen güç olsa da bu anlayışları aynı gibi göstermek de doğru olmayıp yanlış sonuçlar doğurabilir. Çünkü

ŞAMANİZM

v.rrçekten de Türk mentalitesi temelinde Şamanizme dayanmıyordu. Şamanizm, Türk halk Milliliğine ciddî bir şekilde etki yapmıştır, ancak tannalığa sonradan karışıp onun dini sistem pratiğini sonradan oluşturmuş ve böylece Türk kültürünün neredeyse tüm aşamalarında etkisini göstermiştir.

Geleneksel bir cemiyette, aynı köklerden gelen iki farklı dinî-mitolojik inanç sistemi açık bir şekilde yan yana yaşayamazdı. Eski Türk Şamanizmindeki dünya görüşü ve felsefinin temelini gerçekte anlamda Türk dinî düşüncesindeki sistemi olan Tannalık oluşturmuş ve şamanların "Gök Tann"ya olan inançları da bunun kanıtlarından biridir. Sûfilik kendisi de Şamanizmin mistik temeli üzerine oturtulmuştur. Araştırmalar, Şamanizm ile Tannalık arasındaki ilişkiyi, halk sivilizasyonu ile İslam dini arasındaki ilişkiye eşit tutmaktadır. Etnografik verilerden edinilen sonuçlara göre, birçok Türk topluluğunda Tannalık kültürüyle ilgili yapılan törenlere şamanlar alınmıyorlardı. Bu, şamanların Tann'yla herhangi bir ilişkilerinin olmadığını gösterir. Bunun aynısı sûfi ve dervişler için de geçerlidir. Onlar da İslam ritüellerine katılmıyorlardı. Bu anlamda bir şekilde Şamanizm adının verilmesiyle, bir dinde Şamanizm unsurunun bulunmasını kanıtlamak doğru olamaz. Şamanizm, eski Türk geleneklerini yaşatır ve değişik şekillerde sunar. Safevî Şiiliği, eski Türk Şamanizmine yakın bir görünüm verirdi. Böylece Şamanizm, ancak asıl ve gerçek mahiyeti anlaşıldığı zaman, çok ölçülü bir sistem olarak tanınan Türk dinî düşünce sisteminin parametrelerinden biri gibi etkisini gösterebilir. Yani ne kadar Türk diniyle iç içe olursa olsun, yine de o. bu sistemin ölçülerinden biri olarak kalmakta ve bir sistem olan Türk dinî-mitolojik dünya görüşü çerçevesinde bir yanmış sistem oluşturmaktadır.

Şamanizme din adı verildiği zaman unutulmamalıdır ki, eğer din veya gerçek mitolojik-dinî sistem olsaydı, kendi ideolojik ve kuramsal

Şaman Kıyafeti

ŞAMANİZM

---

temeli olmalıydı, kesin sınırlan bilinmeliydi, başka dinlere bu kadar kanşmamalıydı ve rastlandığı her yerde birbirine oldukça yakın veya hat-ta aynı dünya modellerini çizmeliydi. Halbuki köklü sorunlardan hiçbirinde herkesin kabul edebileceği tam bir görüş birliği olamayan bu an-layış hakkında, onun gerçek varlığını bile şüphe altına alacak kadar muğlak, tutkun ve hatta karanlık düşünceler mevcuttur. Eksik bilgi, bil-gilenmeyi engeller ve Şamanizm hakkında anlatılanlar içinde bu kadar kanşıklığın olması herhalde bilinenlerin eksikliğinden İleri gelmektedir, ir.

Tüm bunlarla birlikte ne kadar sorunu olursa olsun, parapsikologla-nn bile ilgisini çeken bu kendine özgü, evrensel, dinamik dünya görüş sistemi olan Şamanizmin bir din olmadığı kanıtlanmış sayılır. Bilim adamları, nerede oluştuğu bile tam olarak bilinmeyen ve bilinmesi de zor görünen Şamanizmin, en iyi modelini yaratmaktan da ümitsizler. Bir tarafta "çok tannlığın erken şekli" gibi tanımlanan Şamanizm, başka bir tarafta "psikoanalizmin eski şekli" olarak verilmektedir. Başka bir yerde ise "en eski coşku tekniği" olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok-lannın fikrine göre Şamanizm, sistemi olan bir din olmadığı için ve dinî düşünce tarihinde de hiçbir aşama oluşturmadığı için, herhangi bir din-le aynı ortamda yaşamaya alışabilir.

Bugün Avrupa ve Amerika'da, Şamanizmin kökünün kazındığı yer-lerde bile "Neo-Şamanizm" baş göstermektedir. Bu fenomeni, bilincin değişik halleriyle ilintilendirmek, onun geleneksel yöntemlerle araştır-masını imkansızlaştı rmaktadır.

1999 yılının Haziran ayında Moskova'da "Şamanizm ve diğer gele-neksel inanışlar" hakkında gerçekleşen uluslararası konferansta, etnog-raf, belge uzmanı, tarihçi, psikolog ve psikiatristlerle birlikte neyrofiziyo-loglar, fizik ve matematikçiler de katılmıştı, insan bilimleri alanında çalış-an bilim adamlarının on lan anlaması biraz zor olsa da bu olay. Şama-nizme tamamıyla yeni bir Ölçüde ve etkin bilimsel değerlerle yaklaşıldı-ğını gösterir. Tük dinî düşüncesini araştırmak için, böyle karmaşık bir sistemden yola gkmanın ne gibi sonuçlar getireceğini tahmin etmek kolay değil. Çünkü kendi içinde sistemli bir din İrade etmeyen herhan-gi bir anlayışı, dinî sistemin temeli olarak görmek doğru olamaz, (bak: Tanncılık)

ŞAŞTI AZİZ: Halk kültürü metinlerinde rastlanan bir motif. Kazakların "Kız İibek" ve "Alpamış" destanlarında bu ada "Baba Türkti Şaştı Aziz" ı ilirak rastlanır. O, Nogay kahramanlarının ruhu ve ata cet ruhu sayılır.

Araştırmaalann tahminine göre, "Baba Türkti" ve "Şaştı Aziz" adlan aynı mitolojik karaktere bağılılar. V. Jirmunski'nin fikrine göre ise bu adlar, İslâm'a kadarki çağlarda eski şamanın bir arada kullanılan iki adıdır. "Şaştı Aziz" Ahmet Yesevfnin cetlerinden biri sayılır.

Mitolojik yapılı birçok halk kültürü motifinin büyüğü gücünün saçında olduğı düşünülürse, tüm vücudu tüylerle örtülü olan "Baba Türkti Şaştı Aziz" niçin en güçlü Kazak evliyalardan sayıldığı da anlaşılır.

ŞER KARIŞAN VAKİT: Türk halklarının geleneksel düşüncelerinde zamanla bağılı çok sayıda inanç ve inanışlar grubu içinde, "ser vakti" hakkındaki düşünceler geniş yer tutar. Türk halkları içerisinde yaşayan inançlarda, güneşin doğuşu ve batışını izlemek iyiye yorumlanmazdı. Güneş battığında çocuğa ad vermenin iyiye yorumlanmadığı da bu düşüncelerden biridir.

Azerbaycan Türklerinin inanışına göre, "şer kansan zaman"da. Yatılırsa zarar görüleceğine inanılır. Hava kararmaya başladığı zaman, "Kismet dağıtlıyor" denilir. Bu zamanda eli koynunda halsiz durmak ve çocukları ağlatmak doğru olmaz. Bu zamanda ışıık yakmak günah sayılır. Çünkü şer ve kötülüğü temsil eden güçlere karşı, dirençle dayanmak gerekir. Bütün bunlara göre de akşam karanlığının çökmeye başladığı zamana "Şer Vakti" veya "Şer Kansan Vakit" denilir.

"Şer VaktTnde ağaç altına gitmek de gınahtı ve insana zarar verirdi. Halk inanışına göre, dnler insanı, "Şer VaktTnde sudan geçerken veya eğilip su içerken veya ağaç altındayken vururlar. Halk arasında, "Şer VaktTnde ölümlere su verildiğine inanıldığından bu saatlerde su içilmez. Başka bir inanca göre de ataların ruhlannın hatırlandığı akşamlarda ölümler "Şer VaktTnde pay almaya gelirler. Türk mitolojik inanışlarında gece doğan çocuğun uğursuzluk getireceğine inanılır ve bu yüzden de "karataban" adı verilirdi.

"Şer Kansan Vakti" dağınık bir zaman dilimi olduğundan kaosu temsil eden öbür dünya güçlerinin bu düzenli dünyaya müdahaleleri

daha da şiddetlenir. Altay Türklerinin "körmös" dedikleri kötü ruhlara bağlı inanışlarına göre de bu ruhlar gün batımı ve "Şer Vaktinde daha aktif olurlar. Uyku zamanında can bedeni terk ettiğinden "körmös" canı çalıp götürmesin diye, "Şer Vakti"nde uyumaya izin verilmezdi.

Doğayla uygarlığın sınırına yerleşen ve hayat gücünün olmamasıyla bilinen bazı mekanlar, İşlevsel bozulma veya eksiklik nedeniyle ışıkla karanlık arasındaki görevlerini yerine getirmediği bir zaman dilimi olan "Şer Kansan Vakit", kaos-evren ve ölüm-hayat zıddığında birinci tarafı sembolize edip. tılsımlı, kaos güçlerinin elinde esir olurlar. Yani "Şer Kansan VakiTte, doğa. ölüm ve kaos gibi kötü güçler, ılık-karanlık sınırını bozarak ışığa müdahale ederler. Bu güçlerin eline düşmemek için. "Şer Vakti'nde yatmamak ve eli koynunda kapının eşğinde oturmamak gerekiyor.

ŞtŞt: Azerbaycan Türklerinin inanışına göre. bilinmezler aleminden gelen bir kuştur. Şeytanî yapıya sahip olup, sadece geceleri uçan bu kuş. daha çok erkek çocuklara zarar verir. Yalnız kalan çocuğu vurup öldürür. Bu nedenle de erkek çocuğunun altı aya kadar gözetim altında tutulması gerektiği söylenir. Bu kuşun girdiği evdeki çocuk ölür. Kırkı çıkmamış bebeğin karanlık ölmesi için sadece bir kez üzerinden geçmesi yeterlidir

"Şeşe", vurduğu çocuğu boğazından vurur. Gelip çocuğa zarar vermesin diye çocuğun yanında Onun adını söylemezler ve çocuğun belegeğine iğne saplarlar. İnanışa göre. "Şeşe"yi yakalayan biri, anında öldürmelidir. O'nu öldüren "Şeşe Anası" olur ve "Şeşe"nin vurduğu herhangi bir çocuğun boğazına elini sürerse çocuk kurtulur.

Türk halk demonolojisinin ilgiden uzak kalan birçok motifi gibi. "Şeşe"yle ilgili de aynı bir tanımlamaya gidilmemiştir.

ŞEYTAN: Göze görünmeyen demonik varlıklardandır. Geleneksel görüşlere göre O. ne konuşur, ne de kimsenin gözüne görünür. Adına bazen "İblis" denilen bu ruh. insanları kirliliğe sürükler. Türk düşüncesine göre, evliyalara ve kutsal lara olmadığı yere "Şeytan" gelir ve o yere çirkinlik, kötülük ve şer ruhu hakim olur.

ŞİMİLTEY

Araştırmalara göre. yeraltı ruhlanna "Şeytan" denilmesi, İslâm'ın kabulünden sonra bir gelenek şeklini almıştır. Efsanelerde, ilk kopuzun Korkut Ata tarafından yapıldığı zaman, ona "Şeytan" yardım etmiştir. Azerbaycan Türklerinin inançlarında, fırtına olduğunda, "Şeytan gelin getiriyor" denilir. Harezm Özbeklerinin geleneksel düşüncelerinde Müslüman "Şeytan" motifi, hiçbir yer tutmamaktadır ve İslâm'a kadarki varlıklar arasında yitip gitmiştir. "Şeytan"ın hetonik mekânla bağlılığı ve buna göre de ruhlar dünyasıyla ilgili bilgilere sahip olması, onun çok bilgili olduğu hakkındaki düşüncelere yol açmıştır. Diğer taraftan yeraltı ölümler dünyası ve görünmezler alrmiyte bağlanmasından dolayı. İran Türkmenleri arasında "Şeytan «ok bildiği için, bir gözü kör olmuş" iradesi doğmuştur. Köroğlu'nun su v« • yeraltı dünyasıyla güçlü ilişkisi de "Şeytan"ın "kör" olma motifinin ı «laya çıkmasına sebep olmuş olabilir.

"Şeytandın tek gözlü olarak betimlenmesi, onun değişken tabiatJılıgını anlatıyor. Bu motifin Gagavuz Türk hikayelerinde tüm şeytanların lideri olan Topal Şeytan" motifi şeklinde ortaya gkması. onun şeytani doğasının başka bir şekilde verilışıdır. Yani İster tek gözü, ister topal olması bu varlığın özelliğidir. Müslüman Türklerin geleneksel dinî-mitolojik görüşlerindeki "Şeytan", aynı zamanda boynuzlu ve kuyruklu betimlenir.

ŞİMİLTEY: Altay kahramanlık destanlarında rastlanan mitolojik bir varlık. Bu destanlarda o, ne kadar fanteziyle kaynayıp kanşmışsa da mitolojiden gelen arkaik içeriğini korumuştur. Şor efsanelerinde bu ad "Şebeldey" olarak geçer. O. ölüp-dirilmeler zindri gibi düşünülen zamansal döngüyü ve kâinatın düzen kavramını sembolize etmiştir. O. "anaerkil" olarak adlandırılan ancak tarihi verilere göre var olmamış olan bir dönemle de i lişkilendirilmiştir.

ŞULBUS-SULMUS

Altay efsanelerinde "Şemiltey Kan" yeraltı dünyasının sahibidir ve bütün orman, dağ ve su iyelerinin hükmü altında olduğu Ulu Yer Ana ile zıt kutupta yer alır. Yeraltı Alemi ve Cehennem'de olan tüm acayip varlıklar, kocaman devler ve ejderhalar onun hükmü altındalar. O, Altay efsanelerinde cadı, sihirbaz ve şaman kadın gibi betimlenmektedir. O. yeraltı âlemiye bağlı olan tüm kadın samanlara liderlik eder. Bazen de efsane kahramanının düşmanıdır. İsteddiği zaman uçup, bulutiann arkasına saklanabilir. Onun "dokuz sajin (yaklaşık on dokuz metre) uzunluğunda" bakırdan olan iğrenç bir gagası var. Onun için mitolojik bir özellik sayılan bu çizgi, daha eski zamanlarda onun kuşa benzer bir varlık olarak düşünüldüğü kanaatini doğruyor. Etkin halk kültürü metinlerindeki karakterlerle mitolojik varlıklar arasında doğrudan bir bağlantı aramak yanlış sonuçlar doğurabilir. Buna göre de her bir halk kültürü olayının etnik-kültürel değerler sistemindeki yerinin belirlenmesi gereklidir "Şimiltey" motifi de bu konuda istisna oluşturmaz.

Yeraltı saltanatına hükmeden bir mitolojik varlık olan "Similtey"de görünen çizgiler, daha sonraları Erlik'in kızları ve hizmetinde olan kadın samanlarda da görünür. Bir Hakas efsanesinde "Altın Çaga"nın atJanni çalıp, yeraltı karanlık dünyaya götürmek isteyen perinin "Çis Sibildey" adıyla "Şimiltey" adı arasında da benzerlik vardır. O, İşlevsel bakımdan Güney Sibirya halk kültüründeki "Ker Yutpa" motifiyle de yakındır. Her ikisi de önlerine çıkan her şeyi yutmaya çalışırlar. Bu özellikleriyle, onları yeryüzündeki tüm canlıları yutmağa çalışan açgözlü ve doymak bilmeyen ruhlar grubuna dahil etmek gerekir

ŞULBUS-SULMUS: AKay ve Tuvalann dinî-mitolojik düşüncelerine göre, adama 1 olup, tek gözlü, küçük burunlu varlıklar ve kötü ruhlardır Altaylann "şulbıs" ve "çulmıs", Tuvalann "şulbuş" ve Hakaslann "çulme" didikleri bu varlıklar, sadece orta dünyada yaşarlar. Onlann yaşamak için en çok seçtikleri yerler derin mağaralardır. Bu zararlı varlıklar, şekil değiştirip, kılıktan kılığa girebilirler. Onlann hem erkek görünüşlüsü var, hem de kadın. Onlar insanlara zarara verirler. Erkek "şulbuslar" kadınlara, kadın "şulbuslar" ise erkeklere zarar verirler. Albastılarda olduğu gibi onlann da üstesinden ancak güçlü şamanlar gelebilir

ŞURELE

Moğolca ve Buryatça'daki "şulmus"un. Al tayca daki "çulbus" ve "çulmuus"ean alınma olduğu ve hatta İran kökenli olduğu söylene de İçeriğine göre bu varlıklarla bağlı düşüncelerin Moğol hal klan arasında ve onların komşusu olan Sayan Türklerinin yaşadıkları kültürel çevrede yaygın olduğu gerçeğine dayanarak, bu alınmanın tam ters yönde cereyan ettiğini söylemek bile mümkün olur.

Moğol mitolojik metinlerinde "şulmas" ne çoğalan, ne yaşlanan ne de artan bir ihtiyar cadı görkeminde betimlenir. Bu varlıkların tüm güçleri kızıl saçlandıdır. Bu özellikleri itibariyle onlar, albastı motifiyle de kanştınlabilirler. Bazen Eriik'in hizmetçileri oldukları söylenen bu varlıkların adı. Moğol efsane geleneğinde bazen "mangus" adının eş anlamı olarak bile verilir. Bazen Mangus'un annesi, kansı veya hatta kızı olduğu söylenir. Değişken doğaya sahip bu varlıklarla. Altay inanışlarındaki mitolojik "Yelbegen" motifi bazen kanştınlısa da geleneksel halk inanışında onların işlevleri birbirinden çok farklıdır.

ŞURELE: Voigaboyu Türklerinin demonolojik inanışlarında, tek gözlü, tek ayaklı ve tek kollu betimlenen hetonik bir şeytan. Adının eksik anlamı da bundan kaynaklanır. Başkurtlar arasında anlatılan hikayelere göre, O bir orman iyesi ve orman ruhudur. Demonolojik inanışlara göre Onun vücudu kılla kaplıdır ve uzun nmakları vardır. Bu özellikler O'nun hetonik dünyaya ait olduğunun bir göstergesidir. Adının anlamıyla da "guryabani" gibi değişken tabiatlı motifler kategorisinden olduğu gözlenir. Halk kültürü kaynakları ve etnografik veriler, bu ruhun, iyeler ve göze görünmeyen gizli doğa güçleri gibi, koruyuculuk işlevi yüklenerek, insanları koruyan mitolojik varlıklardan biri olduğunu gösterir. Tatarlar içinde kendi kökenini "Şurale'ye bağlayan soylar bile var.

"Şurele", oynamayı seven biridir ve karşısına çıkan herkese, oyun oynamayı teklif eder. Eğer biri bilmeden bu teklifi kabul edip onunla oynamaya razı olursa. O. bu insanı ölene kadar gıdıklar. Bu. tarihin derinliklerinde onun yeraltı dünyasıyla bağlantılı olarak ölüm getiren bir motif olduğunun göstergesidir. O çok da akıllı değildir ve insanlarla girdiği mücadelelerin çoğunu kaybeder. Eski putperest Bulgariada ölüm tanrısının adı "Alp Sureli" idi.

Şürele, şürelle ve şürali adları Başkurt, Çuvaş ve Tatar halkları arasında yayılmıştır. Bu şeytanî varlığın adı, anlam itibarıyla Çuvaşlardaki "Arçun" motifinin adına yakınlığıyla fark edilir. Her iki adın da temelinde "eksik" anlamına gelen "çura-şura" kökü vardır. Eksik olmaları demolojik inanışlarında onları şeytanî âlemle ilişkilendirir. Bu anlamda değişken tabiatlılık ve eksikliğinin ifadesi olan bu şeytanî adı, ilk doğaları unutulduğu için değil, şeytanî doğaya sahip oldukları için almışlar. Yani bu adın içinde onların mahiyetleri de saklıdır. Bu özellik onlarla birlikte "Yanmtık", "Tepegöz" ve benzer mitolojik varlıktan da diğer mitolojik sistemlerden iyi tanıdığımız "Siklop" motiflerine yakınlattır. Bu çeşit motifler ise Türk ve Moğol mitolojilerinde oldukça geniş yer tutmuştur.

ŞULEN: Eski Oğuz boylarında kurban ziyareti ve genel kurban yemeğinin adı. Eski Türklerin hayatındaki en büyük âyinlerden biriydi. Bu anlayış, eski Oğuzların dili ve etnografik özellikleriyle doğrudan bağlantılıdır. Dede Korkut boylarında da bu sözcük, her çeşit yemek misafirligi anlamında değil, belli bir niyetle veya herhangi kutsal biri için verilen genel ziyafet içeriğine yakın bir anlam ifade etmiştir. Oğuzların dilinde her türlü ziyafet için, eski Türkçedeki "toy", "toylamak" ve "konaklamak" gibi sözlerden yararlanılırdı.

Dinin en ilkel şekillerinden, en gelişmiş düzeyine kadar rastlanan bu kurban törenlerinin temelinde, ziyafete katılanlar arasında, "il içi bir ortaklık" ve "genellilik" düşüncesi yatmaktaydı. Dede Korkut Oğuznamelerinden de anlaşıldığına göre, tüm halka verilen genel bir ziyafet olan "Şulen" zamanında Oğuzlar, ilin âdeti gereği, ağca koyun keserlerdi. Onların "Şülen"lerini diğer toplulukların kurban ziyafetlerinden ayıran bir konu vardır. Bu toplulukların kurban ziyaretlerinde her boya, kurbanlığın bir organı verilirdi.

Etnografik özellik taşıyan "Şulen" sözcüğü, sonraki dönem Azerbaycan edebî Türkçesinde belli konumlarda kullanılmıştır. Halk dili şivelerinde "şulen elemek" şeklinde "malını dağıtmak, sen/etini paylaş-tırmak" anlamında kullanılır ve ayrıca bir de "bolluk" anlamını ifade eder. Bu anlamlar dolaylı yoldan olsa da bu sözcüğün ilk çağlarda daha çok eski bir âdet veya törenle bağlı olduğunu gösterir.

T

TAKVİM MİTLERİ: Kozmolojik çağ düşüncesindeki zamanla bağlı güçlükler bütüncülünü aktaran mitolojik metinler. Arkaik mitolojilerde çok **fazla** olmasa da gelişmiş mitolojik sistemlerde, kozmogonik mitlerin yanı sıra bu mitler de önemli rol oynarlar. Takvim mitleri, ırkın günlük yaşamı ve cemiyetin hayatını düzene sokmak için, onlarla doğrudan kaldıktadır. Mitolojik alanı oluşturan diğer mitolojik metin tipleri ve mevsim törenleriyle ilgili olan bu mitlerin kökeni, bazen yanlış olarak insanların doğa olaylarını anlamakta güçlük çekmeleriyle ilintilendirilmiştir.

Etnik-kültürel birliğin dün, bugün ve gelecek zaman hakkındaki düşüncesini, kavrama tarzını ve zaman birimiyle ilişkilerini en doğru biçimde aktaran metinler de yine bu metinlerdir. Gündelik hayat ritimlerini programlaştıran takvim mitleri. ırkın tarihî hafızasını da düzenler. Doğa alemiyle ilişkileri ve evrensel ölçekteki dönemsel tekrarlanmalarla onun ritimlerine uygun davranış tarzını düzenleyen de yine takvim mitleridir.

Kâinattaki döngünün aktandığı takvim mitleri, zamanı kavrama bakımından genel tipolojik çizgilerle birlikte, etnik-kültürel özellikleri de kendinde barındırır. Bu zamanlar, mevsimler, aylar, günler ve bayramlar gibi belirli bölümlere ayrılır. Türk geleneğine göre bu takvimdeki en küçük zaman dilimi gündür. Bu zamanın olumlu ve olumsuz olarak kavranan kısımları vardır. Tanyerinin ağardığından başlayarak güneş batımına kadarki zaman dilimi olumlu, bir bütün olarak görülen gece ise olumsuz zaman dilimi olarak kavranır.

Kaşgari'nin anlattığına göre. Türklerde haftanın yedi gününün de adı yoktur. Çünkü hafta denilen zaman dilimi islâm'dan sonraya rastlar. Müslüman olmayan göçebe Türkler, yılı dört bölüme ayırıp, bu bölüm-

TANRI

**On iki Hayvanlı Takvim,
(Altay.XIX. Yüzyıl)**

lerin her üç ayına da bir ad verirlerdi. Azerbaycan Türk takvim mitlerinde, aylar olmadığı için. eski insanların yılın günlerini kanştırdıklarından, bunun için de yıllan aylara bölerek takvimi düzene sokmalarından bahsedilir.

Türk takvim mitlerini araştıran mit bilimcileri, Türk etnik-kültürel geleneğinde başlıca bir takvim sistemi olduğu sonucuna varmışlar. Bu, on iki hayvanlı ünlü Türk takvimi ve bu tak-

vimle bağlı olan "Bahar Bayramı "dır

(Ergenekon. Nevruz). Takvim mitlerinde, insanların yılların adlandırmasının nasıl yapılması gerektiğini bilmedikleri bir zamanda, bilicilerin Nevruz Bayramı'nda toplanıp geziye çıkarak yıllara ad vermelerinden bahsedilir, (bak: Zaman)

TANRI: Türk din düşüncesi tarihi boyunca bilinen ve prototürklerin etnik-kültürel tarihinin en arkaik evrelerinde bile var olan eski bir anlayış. Türk halklarının en eski mitolojik inanışlarına ait olup, dinî-mitolojik sistemin merkezinde yer alarak manevî-ruhani gücün tek bir kaynağını bildiren bu anlayış, gök ruhu "Yüce Varlık" hakkındaki animistik (bir dinsel inanca göre, doğadaki tüm varlıklann. hayvanların ve bitkilerin ruhları vardır) düşüncelerle bağlıdır. Ancak Türk mitolojisine dair son araştırmalar, "Tann" anlayışının gökle yerin birliği şeklinde düşünülen ilahî düzen ve bu düzeni yaratıp, yaşatan ulu güçle bağlı olduğu kanaatini uyandırmıştır.

Türk dininin eski Yunan veya Roma özelliği taşıması, Türk Tann anlayışından da açık bir şekilde görülmektedir. Bu anlayış aslında "kenetten de yaratılmış olan. hiçbir şey yaratabil em eyen putlar"a yakın bir anlayış, hiçbir zaman olmamıştır. Bu anlayışın "tek tann" mazmunundan çıkıp, "tannlar" şeklinde bir ilahi varlıklar kategorisini bildirmesi, sonraki çağlara rastlamaktadır. Ancak birçok ilahi varlığın "tannlar"

TANRI

.Milya ortaya gkması ve gizli doğa güçlerine ve koruyucu ruhlara b-ngri" denilmesi, bilim adamlanna göre "tok tannlı" **bir** sisteme geliştten değil, anlamsal genişlemeden kaynaklanır ve daha alt seviyeli İlahi varlıklara ait olunup. Türk tanrıçılığının gerçek içeriğine gölge düşürerek onunla zıtlık oluşturacak bir şekil almıyor. Buradaki Tann" adı, ' ulgenler". "erlikler", "hudaylar". "yayıklar", "albıslar-aıbıstaar" ve "teyriler"de olduğu gibi. aynı özellik taşıyan diğer varlıklara da ait olmuştur. Araştırmalar. Buryat-Mogollarda "tengriler" hakkında var olan mitolojik ve halk kültürü konulannı, doğrudan Tannalık ile bağlantılı görmüşler.

Eski Türkçede Tengri" şeklinde olup. "gözle görünen gök" ve "Allah" anlamları ifade eden bu kavram, ilk ve ilahî başlangıca bildirir. Alemdeki her şey ona bağlıdır ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak bu bir panteizm de değildir. Görünen âlemin suları, dağları ve ağaçları kendi sembolik özellikleri ve Tann'ın işlevlerinin iradedesidirler. Dünyanın kozmolojik modeliyle çok sıkı bir ilişkide olan Tann" anlayışının sözcük itibarıyla "gök. sema" anlamlarına da gelmesini temel alan birçok araştırmacı, onun "Gök Tann" demek olduğu fikrini ortaya atmıştır.

Eski Türk düşüncesinde Tann'ın ululuğunu anlatan birçok vasıf vardır. Hunnulara "Çenli" şeklinde rastlanan Tann (Tengri) anlayışı. "Allah" anlamında "Dingir" şekliyle Sumerce'de de kullanılmıştır. Mitolojik ve dindlik yorumları bakımından aynı terimin Sumerîlerin dilinde de var olması, eski Sumer-Türk dili alışverişleriyle açıklanabilir. Tüm gök ve onun sahibi" anlamında Tayan" şekliyle Çinceye de geçen bu kavram, tüm Türk dillerinde mevcuttur. Bu kavram Yakutçada Tangara", Kumandince'de Tegre", Tengere", Tegri" ve Tengre". Karaimcede Tangn" ve Tan ri", Çuvaşcada Tura". Kırgızcada Tengir". Karayay-Balkarda Teyri". Tatarlarda Tere" ve Tengre". Hakascada Tıgir". Turalarda "Deri" ve Azerbaycan Türkçesinde Tann" ve Tan" şeklindedir. Yakutlardaki Tangara" kavramı, Tann" anlamıyla birlikte hayırsaver doğa ruhlarının genel adını bildiren bir kavram olup. "Ayı" sözcüğüyle aynı anlamı "içirmektedir.

Verbitskî'nin Aıtların yaratılış çağıyla ilgili geleneksel inanışları hakkında verdiği bilgiler arasında "May Tengri" adında ezelî ve ilk ruh

TANRI

anlamalı bir varlık yer alır. Altay Türkleri ona Tengri Kayragan" da demişler. Burada Yaratan Tann'nın bir vasfı olarak verilen "Kayragan" sözcüğüyle O'nun koruyucu gücüne gönderme yapılmaktadır.

Tonyukuk yazıtında da ulusal niteliği olan bir TürkTannısı" anlayışı var. Köken itibariyle Türk yaratılış mitlerine bağlanan bu kavramın eski Türklerdeki adına "Kök Mengi Tengri" (Ebedî Gök Tann) şeklinde de rastlanır. Göktürk yazılandan Tengri Teg Tengri" sözleri "Göge benzen Tann" inanişının iradesi olarak yorumlanır. Yenisey yazıtlarında Tengri El" denilmektedir. Buradaki Tengri". Ulu Tann'nın bir vasfı olan "ebedî" anlamına uygun düşer.

Tengri Han" adı, onun batı Türklerinde en ulu varlık olarak bilindiğini gösterir. Hazariann en büyük ilâhlanna Tangri Han" denilirdi. Ancak birçok araştırmacının de katıldığı bir fikre göre. bunun tannlar içinde hakim konumda olmak gibi bir anlayışla hiçbir ilgisi yoktur. Bunlara "tengriler" denilmesi, çok tannlılığı değil, bu ad altında düşünülen mitolojik varlıkların gök ruhlannın bir kategorisi olduklarını bildirir. Örneğin. Moğol inanişına göre. Tengri" denilen bu varlıklar, başlanndaki liderleriyle birlikte gökyüzünün on yedinci katında yaşarlardı. Moğol Şamanizminde ayrıca "Han Monhe Tengri" (Ebedi Gök Tann) ve "Atağa Tengri" gibi şekilsiz motifler korunmuştur. Bazı versiyonlarda ise TengrTnin "Etugen" ana İle birlikte denizden ortaya çıktığından bahsedilir. Orta çağlardaki Moğollann dilinde Tengri". "Monhe Tengri" (Ebedi Gök) şeklinde de kullanılmıştır.

Ibn-i Fedlan'ın anlattıklarına göre. Oğuzlar herhangi bir zoriuk karşısında başlanı gökyüzüne kaldınp, "Bir Tengri" derlermiş. Sonraki dönemlerin kaynaklarında da her zaman ilk önce "Ulug TengrTnin adı anıldıktan sonra söze başlanırdı. M. Kaşgarî, Tengri" sözcüğünü doğal olarak "Ulu Tann" gibi anlamlandırır. O daha sonra Müslüman olmayan Türklerin din adamlannın Tengri "ye tapmalannndan. O'nun memnun olmadığını anlatan bir savı örnek göstererek, "Başı batmış kâfirler, göge Tengri' diyorlar. Bu insanlar yüksek bir dağ, büyük bir ağaç gibi ne görürlerse adına Tengri' derler ve bu gibi nesnelere secde ederler. Bunlar okumuş insanlara Tenğrigen' derler. Bunlann azgınlıklarından Tann'ya sığınarak" diye ekliyor. Dede Korkut Kitabı'nda da "Yonma

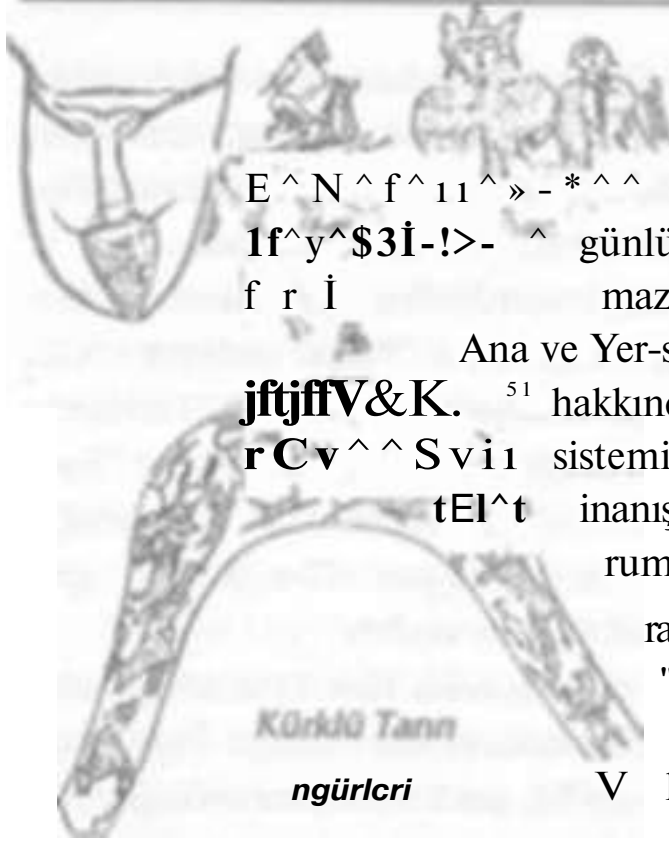
TANRI

ağaç tanğnlı... kafır" iradesi geçmektedir. Hazarların soyundan gelen Karaimlerde de bazı kaynaklara göre. yüzyıllardır ağaç gövdesinden yapılmış kutsal tengriye tapılırdı. Ulu ağacın, Tann'yı temsil etmesi bakımından Azerbaycan'daki 'Tannaltı' pirinin adı da anlamlıdır. Tabii ki burada tapılan şey ağan kendisi değil, sembolize ettiği Tann'dır. Burada da görüldüğü gibi, Türk düşüncesindeki 'Tann' anlayışı, "Ulu Ağaç" ve "Ulu Dağ" (Tengri Dağ) gibi anlayışları da içerirdi. Türklerde ı ılu dağlar Tann'nın ilâhî niteliklerini taşıdığı için aynı adla anılır ve Tann Dağı" olarak kutsal sayılırdı. Tann adı Azerbaycan'daki "Cingirdağ" (Tann Dağı) adında da korunmuştur. 'Tengri Kağan', 'Tengri Elim" gibi ifadeler ise anlayış olarak Tann'nın ululuğunun vafıdır.

Hiçbir zaman şahıslanmışmayan gök kaynaklı Türk Tann'sının sadece kendine benzerliği vardır. Göktürk yazılarından 'Tengri Teg Tengrinin anlamı da budur. Tann'nın görünüşü, şekli ve biçimi olduğu hakkında eski Türklerin dinî düşüncelerinden kalma hiçbir iz mevcut değil. Çünkü Türk Tannı başından beri manevî bir ruh anlamı kazanmıştı. De de Korkut Kitabı'nda da sırf bu inanın izi olarak. "Yucalardan yucasanlı-Kimse bilmez necesen'.-Görödü Tanğnl!" denilmektedir. Tann'nın yeri göklerde dir. Her zaman tek bir Tann'ya inanmış olan Türkler, bu yüzden gökyüzüne de "Tengri" veya "Tenri" diyebilmişler. "Kök Tengri" mavi göktü. Maddî bir varlık olan gök ve "yeri, göğü yaratan Tann" hakkında bazen aynı deyim kullanılmıştır. Onun için de eski Türklerin ne zaman "Yaratıcı Tann", ne zaman "mavi gök'ü kastettiklerini anlamak araştırmacılar için her zaman zor olmuştur.

Eski Türklerde yemin edildiği zaman, göğe de yere de yemin edilirdi. Bu yeri ve göğü yaratan olarak da tek bir Tann düşünölürdü. Tek Tann'ya İnanıldığı için, "inanç ve düşünce alanında da birlik görünürdü. Göktürk yazılarının sımnın çözölmesi, ilk olarak "Tann" sözcüğünün okunabilmesiyle mümkün olmuş, bu da tannın bir lütfü sayılmıştır. Türk mitolojik düşüncesinde sonsuzluk ve ölümsüzlük sadece Tann'ya mahsustur. Bu düşünceye göre, O'nda yaratılmışlara özgü bir durum olan doğmak ve doğulmak gibi bir özellik yoktur. Yani Tann ne doğmuş, ne de doğulmuştur. Onun için de Türk Tannı yaratılış itibarıyla Hint mitolojisindeki Brahma gibi varlıklara asla benzetilemez.

TANRI

Eski Türk metinlerinde de görüldüğü gibi, Tann gözle gö-

E ^ N ^ f ^ 11 ^ » - * ^ ^ rünmez ve normal insanların günlük hayati an na da asla kaşmaz- Üç Kuibustan, Yol Tengri. Ateş

Ana ve Yer-su Ruhlan'nın onun evlattan olma-
jftjffV&K. ⁵¹ hakkındaki inanış ise Türk dini-mitolojik

rCv ^ ^ Sv i1 sisteminin ölçülerine uymamaktadır. Bu
tEl^t inanışı, destekleyen ne bir mitolojikyo-

rum var. ne de herhangi bir etnog-

rafik veri. Bu anlayışın "Kün Tengri",

"Ay Tengri" ve "Kün Ay Tengri"

şekillerine de sadece Mani dinini

V kabul eden Uyguriarda rastlanır

ve geleneksel Türk dini-mitolojik

düşüncesinde bu iradelerin bir yeri yoktur. Türklerin güneş. ay. yıldrız ve yıldınm gibi kavramlara olan inançları "İçe doğal olarak Tann kültüyle ilgilidir.

Tann. Allah demek değildir" gibi iddiaların hiçbir bilimsel dayanağı yoktur ve Türklük bilimine de yabancıdır. Müslümanlığı kabul eden Türkler, eski Tann adını, vasıflarıyla birlikte yeni dinlerinin Tanrısı anlamında da çekinmeden kullanmışlardır. Kuran çevirmeni olan tüm Türk-Müslüman yazarlar, Tengri-Tengri (Tangn-Tann-Tan) kavramını "Allah" anlayışının karşılığı olarak kabul etmişler. Dede Korkut Kitabında da Allah ve Tengri anlayışları "Cümle âlemi yaratan Allah-Tengri görklü" cümlesinde yan yana kullanılmaktadır ve bu yüzden de Kuran, Tann Bilimi" olarak adlandırılır: "Yazılıp, dizilip gökten indi Tengri ilmi Kuran görklü." Bazı araştırmalarda rastlanan, Türk Tann anlayışının oluşumunda ve hatta Tanrıcılıkla bağlı mitolojik metinlerin ortaya çıkma zamanında "Rikveda" metinlerinden de yararlanılması fikri ise tamamen mantık dışıdır.

Eski Türk cemiyeti, geleneksel bir cemiyetti ve ebedî gücün kaynağı olan Tann'ya adanan törenleri cemiyet liderinin kendisi gerçekleştirdi. Eski Türklerin dini de sırf Tann fikrinden doğmuştu. Akay-Sayanda

TANRI

lon dönemlere kadar yapılan toplu kurban törenleri de sadece Tann M lına yapıldı. Yaratılışın düzenini devamlı olarak sağlayan Türk tannısı, l bikanlar ve beyleri yükseltmek için değil, Türk ulusunu yükseltmek için hakanlara "kut" gönderirdi.

Eski Türk düşüncesindeki Tann anlayışı, yanlışlıkla bazı araştırmalarla "Cezayı ahrete bırakmayıp, en küçük hataya bile göz yummayan ilahî varlık" olarak tanımlanır. P. Karpini ise Tatarlarda, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olarak tek Tann'nın görüldüğünü ve bu lann'nın cezadan çok mutluluk getirdiğine inanıldığını çok Önceleri yazmıştı. Gerçekten de Türk Tann'sı düşünce ve davranışlarda insanlara İK'li bir serbestlik ve belli bir yere kadar irade özgürlüğü vermiştir. Buradaki davranış tarzı artık insanın kendisine bağlıydı ve onun bütün davranışlarının değerini de tarzına uygun olarak Tann'nın kendisi verecekti.

Iran mitolojisinde yerin ve göğün kendi sahibi ve yaratıcısı olduğu halde ve üstelik ikisinin arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir savaş olduğu halde, Türk dinî-mitolojik düşüncesinde yerin ve göğün tek bir yaratıcısı vardı. O da Tann'ydı. Eski Türkler tek Tannlılardı. 6. yüzyıldaki Menandr'ın yazdıklarına bakılırsa, her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı gösterilse de kainatın yaratıcısı olarak tek Tann'ya inanılırdı. Bizans tarihçisi Feofilakt da Türklerin tek bir Tanrıya inandıklarını, onu yerlerin ve göklerin sahibi bildiklerini ve onun için kurbanlar kestiklerini yazıyor. Dinin kaynağıyla bağlı en önemli fikirlerden biri de sırf tek Tann inanadır. Türk Tann'sının, en büyük gök ruhu olarak göğün en üst katında mesken tuttuğu, hatta cadın bile olduğuna dair iddialar ise başka sistemlerin etkisiyle geldiği için, Türk etnik-kültürel gerçekleri tarafından onaylanmamaktadır.

Eski Türkün Tann anlayışı, tannlarını kalpleriyle değil, gözleriyle kavrayan Yunanlılar veya dinî inanışlarının temelini korku ve tehdit üzerine kuran diğer halkların Tann anlayışından farklıdır. Hiçbir etnografik özellik taşımayan bu anlayışın kendi ölçütleri vardır. Bu bakımdan Ebülğazi Bahadır Han'ın Türk Şeceresi" adlı eserindeki bir sahne oldukça ilginçtir. "Cengiz Han. ona bilgili ve okumuş birini göndersinler diye Buhara'ya haber yollar. O bilgeye soracağı birçok şey vardır. Buhara halkı da

TANRI OĞLU

Gazi Eşref adlı birini bir danışmanla birlikte hanın yanına gönderirler. Han. 'Sizler nasıl Müslümansınız?' diye sorar onlara. Onlar da derler ki. Biz Müslümanlar Huda'nın kullanyız. O tektir ve benzeri yoktur." Cengiz Han. 'Ben de Tann'yı bir bilirim' der. Onlar. 'Peygamber Tann'nın elçisidir ve Yüce Tann. buyruklannı yetiştirmek için onu göndermiştir" derler. Cengiz Han, bu sözleri de kabul eder. Son olarak onlar derler ki. Huda'nın Mekke adında bir yeri var. gücümüz yeterse oraya gideriz.' Cengiz Han artık bu sözleri kabul etmez ve Bütün Alem. Huda'nın yur-dudur. Bir yeri ayınp oraya gitmek nedir?"

Ebu Dulef in "Seyahatname"sinde de Oguzlann putlarının olmadığı anlaşılır. Yani. eski Türklerde putlar ve ilahlar yoktur, sadece tek bir Tann var. Emin El Razi. Hazerlerden bahsettiği zaman. "... fakat göğün Tannısı diğer tannlardan daha büyüktür" der. Buradaki diğer tannlann ölçüleri farklı olup. daha çok iye olarak bilinen koruyucu ruhlar ve evliyalara uygun düşüyor. Oguzname'de de Tann'yı gözle görmüş kimse yok. Akılla bulurlar" ve Tann nişan koyduğu kuldan korkmak gerek" denilmektedir. Göktürk yazı lan nda da Tann. ezelî ve ebedî olup. her şeyin yaratıcısı olan bir güçtür ve cismanî olarak gök denilir.

Bir bahşı duasında, "İlk önce göğü yaratan Tannm! Ondan sonra yeri yaratan Tannm!" deniliyor. Eski Türklerde her şeyin yaratıcısı olan tek Tann İnana oldukça güçlüydü. Onlar, güneşe ve aya değil, onlan yaratan Tann'ya secde ederlerdi. Türklerde göğün ruhu sayılan, yeri ve göğü yaratan ulu bir güç olarak bilinen Gök Tann'nın adına hiçbir tapınak yapılmamıştır. Çünkü tüm yerlerin ve göklerin aslında Tann'nın olduğuna inanılmıştır. Eski Türk dinine göre. yaratılmış olan her şeyin yaratıcısı ve koruyucusu olan ulu varlık Gök Tann ile kul arasında, insanoğlu aracı olamazdı. Kurt. ağaç, ı ışık ve dag gibi varlıklar ise olsa olsa Onunla insanoğlu arasında sadece köprü yaratabilecek sembolik görüntüler olabilirdi, (bak: Tannalık)

TANRI OĞLU: (bak- Gök Oğlu)

TANRICILIK: Eski Türklerin dinî-mitolojik görüşlerinin ifadesi olup, Türk mitolojisi zemininde oluşup. Türk mitolojik düşüncesinin temelini oluş-

TANRICILIK

turan ve daha elerin kökleriyle kozmogonik mitlerde yansyan bu inanç • • İsteminin başlıca özelliği kainatın bir bütün olarak kavranılmazdır. Bu- I . K U en ulu varlık olan Tann kutsal bilinip, tüm durumlarda göğe bağlı- ılı Tanncılıkta Ulu Yaratan ile ilişkide olan herhangi bir varlıktan söz > • hlmez. Eski çağlardan beri mevcut olan bu din geleneği, tektannlı İnanç sistemi olarak ortaçağ kaynaklarıyla da desteklenmektedir. Bazı- lı ise tanncılığın. ilk düalist (İki Tannalık) dünya görüşünden oluştuğu- nu bile söylüyorlar. Büyük göçebe Türk topluluklarının dinsel dünya gı «rüşünün temel sütunu olan bu inanç, bazen hatta büsbütün farklı ge- leneklerle de karıştırılır. Bazı araştırmacılara göre. şaman mitolojisi de tanricılığın manevî mirasının bir parçasıdır.

En ulu varlık olan Tann'dan başka koruyucu ruhların da Tann sayıl- 11»asıyla tannalığa. çoktannlı bir din görüntüsü bile verilmiş ve edebi- yatlarda bir Türk tannlar topluluğu yaratılmıştır. Halbuki bu ruhlar tüm Killerde, Tann katından her zaman daha aşağı seviyelerde olmuşlar. Çünkü Türk Tann'sı tektir ve ortağı yoktur. Hatta bazı durumlarda Tann nitelikleri taşıyan Ülgen ve Kuday da ebedî gök oğulları yerinde görü- nürler. Bunun için de geleneksel Türk kültüründen bahsedilirken, bu kültürün doğasına aykırı olan Ter Allah". "Gök Allah", Tann Oğlu". Su Tannı". "Dağ Tannı" ve Toprağın Rabbi" gibi ifadeler yer bulamı- yor. Geleneksel Türk kültürünün kendi doğasından gelmeyen ve din düşüncesini doğru, düzgün bir şekilde aktaracak gücü olmayan bu ifa- delerle, bilerek veya bilmeyerek, Türk dinine çoktannlı bir tektannlılık kılıfı uydurulur.

Halbuki birçok tanrıdan bahsedip "tannlar" diye adlandırdıktan bu varlıklar. Yunan ve Rum lann dininde olduğu gibi. Türklerde bir tannlar topluluğu oluşturacak tek genel bir sistemde birleşmem işlerdir. Yani "Eski Türk panteonu" ifadesi de hiçbir şekli de geleneksel Türk cemiye- tinde etnik kültürün ayrılmaz bir parçası olan din anlayışını tanımlaya- mıyor. Tam tersine, onu putperestlik tipinde çoktannlı bir din görünü- şüne büründürerek. onu dini-mitolojik sistemi birbirine bağlanmayan, her biri ötekisiye zıtlık oluşturan inançlar toplamı gibi aksettiriyor.

Türk dinî-mitolojik düşüncesinin mahiyetinde olup, onun yapısını belirleyen Tannalık, "yazılıp, dizilip, gökten gelen Tann bilimi", yasalar-

TANRICILIK

dan oluşmuş gökten inme bir kitabı veya bir peygamberi olmayan, bir dindir. Elbette, hiçbir dinî sistem, tek bir tanrıya inanıştan ibaret olamaz. Bu bakımdan Türk dinî-mitolojik dünya görüşünde de en ulu varlıktan başka, daha aşağı seviyelerde bilinen ancak O'nun varlık veya gücüne hiçbir şekilde gölge düşürmeyen diğer kutsal varlıklar, iyeler, nıhlar ve evliyalardan her zaman var olmuşlar. Daha sonraları Şamanizmin yayıldığı zamanlarda Tannalık sistemiyle bağlı bazı törenler, Şamanizm törenlerine de aynı seviyede geçiş yapmıştır. Bu durum, Türk düşüncesinden gelen süreçle ilgilidir. Yakutlarda tannalığın bir izini yaşatan Tangara Kayra Han ile şamanın çok bir bağlılığı yoktur. Sibiryalı Türk halklarının gerçekleştirdikleri bazı törenlere şamanların çağınlanması ise bu ritüelin, Şamanizmle değil, Tannahkla ilgili olduğunun kanıtıdır. Halbuki birçok araştırmada, Tannahkla Şamanizm arasında hiçbir fark koyulmuyor. Genellikle Türk dinî inanış sisteminden bahsedildiği zaman, çok değişik yorumlara yer verilir. Bunlardan biri de Erlikle Bay Ülgen'i karıştırmakla, eski Türk dinî sistemine bazen düalist bir din görünümünü vermek veya Hristiyan tektannlığı uygulama şeklinde kendini gösterir. İslâm'ı kabul eden Türklerin o güne kadarki dinî inanışlarından putperestlik olarak bahsetmek de bu yanlışlıklardan biridir.

Aslında Türklerin cemiyet hayatındaki düzenlerinin kendisi de dünya düzeninin bağlı olduğu Tann inanandan gelirdi. Eski Türkler Tann'ın her şeye kadir bir güç olduğuna inanırlardı. Başlangıcı yerle göğün bir bütün oluşturduğu dinsel düşünceden alan "Gök Tann" inanışı, tannalığın kendisiydi. Geleneksel Türk cemiyetindeki din inana, kültürel temele dayanan eski Yunan sisteminden ve mucizeye inanan üzerine kumlu olan diğer dinî düşünce sistemlerinden farklıydı.

Türk halklarının dinî-mitolojik inanışlarının geniş bir görüntüsünün ortaya çıkmasını zorlaştıran nedenlerden biri, eski Türk diniyle ilgili başlıca kaynakların elde edilmesinin zorluğundan kaynaklanır. Bu bilgiler, komşu halklar ve onların yazdığı salnamelerden öğrenilebilir. Ancak bu bilgiler çoğunda hakim olan ulusal veya dinî fanatizm duygusu, geçerliliklerini tartışma konusu yapabilir.

Türk dinî dünya görüşü, çeşitli etkilere maruz kaldığı için, bu sisteme dair terminoloji gerektiği kadar korunamamıştır. Hatta tannalığın

TANRICILIK

ibadet usulleri hakkında bile sistematik bir bilgiye rastlamak zordur. Bunun için, bütün bir dini-mitolojik sistemi ve din düşüncesini, yalnız "Tengri", "Yer Sub", "Iduk". "Umay" ve "kut" gibi terimlerle ifade etmek oldukça zordur. Altay ve Yakut Şamanizmini eski Türk dinî sistemiyle aynılaştırmak, en azından onun için doğru olmayabilir. Çünkü Türk halkları hiçbir zaman bu şekilde bir dinî birlik içerisinde yaşamamışlar. Tannalık bir kültür olarak, tüm Türk boy ve soyları arasında evrensel nitelik taşımıştır.

Elbette Şamanizm, Türk dinî düşünce sistemine yabancı bir olay değildir. Ancak Türk dinî düşüncesi, çok ölçekli bir sistem gibidir ve Şamanizm de bu ölçeklerden biridir. Savaşmayı ve kan dökmeyi kesinlikle reddeden Mani dinî ise dövüşken ve akına ruhlu olan göçebe Türklerin hayat tarzına ve felsefelerine uygun gelmeyen bir dinî sistem olarak, Türk dinî sisteminin gelişiminde ancak bir aşama sayılabilir. Eski Türklerin kendi dinlerine ad vermemeleri, onun "Toyonizm". "Şamanizm" veya "Kara İnanış" gibi takma adlarla anılmasına yol açmıştır. Tannalığı bir tarafa bırakarak, Türklerin eski dinlerine düalist bir nitelik kazandırmak da Türk din tarihine gölge düşürür. Eski Türk dinine dair araştırmalarda, normal halkın "Gök Tann"ya. üstün sınıfların ise atalara tap tıklan na dair fikirlere bile rastlamak mümkündür. Ancak etnik-kültürel sistemin doğasını anlamak bakımından böyle bir fikir kabul edilemez, j. P. Ru, dinle iç içe yaşayan eski Türklerin dinini, yanlış olarak Moğol etkisiyle yeniden canlandırılmış olan bir Şamanizm şekli olarak değerlendiriyor.

Genellikle eski Türk diniyle bağlı, mitolojiyi ilgilendiren çok sayıda sorun var. Eski Türk dinine Şamanizm denilemiyorsa, ne ad verilmelidir? Bir din kendine özgü olan anlayışlarla değil, başka bir dinin terminolojisiyle açıklanmaya çalışıldığı zaman, bu dinî anlayışın kalıbına sokulmuş olur ve anlaşılabilir bir şekil alır. Türk dinî İnanç sisteminin mahiyeti de başka dinî sistemlere özgü anlayışlarla açıklanamaz. Türk tannalığı, "tektann" (Gök Tann) inanışı etrafında şekillenmiş ve kendine özgü bir tektannlı dindir. Bunun için de eski Türk dini, bazen "Gök Tann" dini olarak adlandırılır. Geleneksel Türk cemiyetindeki din düşüncesi, bir sistem gibi Gök Tann etrafında şekillenmişti. Burada, gök ve Tann

TANRICILIK

kavramları birbirini lamamIryordu. Göğün enginlik ve sonsuzluğunu hatırlatan Gök Tann'nın, ne resmi çizilir, ne de heykeli dikilirdi. Gök Tann adındaki "gök", sadece göğün rengini değil, kutsallık ve yüceliğini anlatan gök rengine bürünmeyi. enginliği, sonsuzluğu, derinliği, tannın göklerle bağlılığını, ululuğunu, yüceliğini ve azametini bildirmiştir. Gök Tann. "yüce ve ulu Tann" demektir. "Ulu Ak Ana" adındaki "ak" sözcüğünün beyaz rengi değil, kutsallığı ve yüceliği irade ettiği gibi, "Gök Tann" adındaki "Gök" de aynı anlamı taşımaktadır. Bu anlamıyla birlikte buradaki "gök" sözcüğü, sadece gözle görünen göğün rengi demek değildi. O'nun yeri, renklerin en güzeli gibi hayallerde ve kalplerdeydi. Her türlü güzellik ve kutsallık onda bulunurdu. Tann elçisi olan nur yüzlü Bozkurt'a da ilâhi kökenli olduğunu bildirmek için "Kök-börü" denilmiştir.

Türk tanrıçılığı, Türk dini inanış sistemi gibi. asla çoktannlı bir tektanncılık olmamıştır. Eski Türk dininden bahsedildiği zaman, dünyanın ilahî varlık tarafından yaratılma inanışının, Altay halkları arasında yalnızca Moğol çağında oluşmaya başladığını söyleyen ve Türk düşüncesini tamam iyi e Moğol düşüncesine uyuniaştırmaya çalışan araştırmacılar, bu din düşüncesi şeklini, Paganizm (çoktanncılık) olarak da nitelendiriyorlar. Ancak bu söz aslında, ilk Hristiyanların Yunan ve Roma dinleri hakkında kullandıktan bir iradeydi ve sadece bu dinlerden bahsedildiği zaman kullanılabilirdi. Halbuki eski Türk dini. ne Yunan, ne de Roma dininin özelliklerini taşır.

Budizm'in etkisi altında kalan Maniheizm sistemden gelen "Ateş Tengri", "Su Tann" ve "Işık Tann" anlayışlarına ek olarak "Yol Tannı" ve "Yıldırım TannıTna benzer anlayış ve iradelerle, Türk dinine çoktannlı bir din. politeizmle iç içe girmiş ve putperestlik tipinde bir tektann görünüşü verilir. Bir inanç sistemi olan tanrıçılıktaki dağ. ağaç ve su üçlemesini de Hristiyan tektann lığının kalıpları na sığdırmak hiçbir şekilde mümkün değildir.

Tarih boyunca birçok Türk hakanının başka dinlere tapınabil meleri de normal halkın inandığı gerçek Türk tanrıçılığının mahiyetini değiştiriyor. Tannalık. ruhu temiz duygularla dolu olan bir cemiyetin, ilâhi yasalarıyla âlemi düzene sokan Ulu Tann'ya duyduğu inanış sistemidir.

TANRICILIK

Kendine özgü İnanç ve davranış normları olan Türk tanrıcılığının başlıca mahiyeti, doğum, ölüm ve ölüp-dirilmeler zindri şeklinde iradesini bulan ebedî hayat düşüncesidir.

Tonyukuk abidesinde bir de "Türk Tanrısı" anlayışı var. Ancak bu, diğer anlayıştan da yan dinsel görmek için yeterli gelmiyor. Tannalık dinsel bir inanç sistemi gibi, bu cemiyet hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu cemiyet içinde onun ayrı bir kuruma dönüşmemesinin nedeni ise din ile iç içe bir hayat yaşayan bu halkta ayrı bir dinsel kurum olmaya hiçbir gereksinimin duyulmamasıydı.

Türk dinî-mitolojik düşünce sisteminin öğrenilmesini ne kadar zorlaştırırsa zorlaştırsın, ulusal kültür tarihinin araştırılması göstermiştir ki, Türk düşüncesi, herhangi bir yeni dini veya düşünceyi kabul eden zamanlarda bile kendinde olanı yitirmemiş ve en çetin hallerde bile onunla uyum sağlayabilmiştir.

Başka bir fikir ise tektannya olan inanç, Türklerin Müslüman olmalarını kolaylaştırmıştır. Burada Müslüman olmayan Türk halklarının inançlarını hangi mantıkla açıklayacağımız sorusu karşımıza çıkmaktadır.

Tannalık dinî inancının kökleri, Türklerin cemiyet hayatındaki eski düzenine bağlanır. Adına "Kadir Tann" veya "Ulu Tann" da denilen Tann'ya Türk din düşüncesinde sadece sevgi mevcuttur ve Ulu Yaratana isyan etmekten eser yoktur.

Tannalıkta, kâinatın yaratıcısı olarak bilinen Tann, Türk cemiyetinin manevî gücünün tek kaynağı sayılmıştır. Bu anlayışa göre, Tann yaratılmamıştır ve bütün âlem onun yurdu sayılmıştır. Mitolojik motifleri daha çok koruyup, saklayan arkaik Türk destanlarında da Tannalık görüşlerinin izleri görünür. Araştırmaalann çoğuna göre, ortaçağ metinleri olan Oğuznamelerde adı geçen ve Türk etnografik mitlerinin ana motiflerinden sayılan Oğuz Han'ın İslâm'ı kabul ettiği şeklinde gösterilen tektannlığın kendisi de gerçek anlamda İslâm demek değildir ve tektannalık sistemi olarak görünen durum, aslında Türk tannalığıdır.

Tannalığın üstün özelliklerinden biri de insanla Tann arasında hiçbir araa, Peygamber veya ruhanî bir konumun olmamasıdır. Bu bakımdan "Tanrıyla kul arasına girilmez" şeklinde ifade edilen ünlü Türk atasözü iyi bir örnektir. Dede Korkut Kitabı'nda da Deli Dumrul'un "Ya pes can

TAPDIK

veren, can alan Allah Tela midir?" sözlerinde, Azrail "Beli, oldur" cevabı verir ve bunun ardından Dumrul şöyle söyler, "ya pes sen ne eylemekluktasan? Sen aradan çıkıl, men Allah tela ile haberi eşim!.." Dede Korkut Kitabı'ndaki "Ol vaktiar beylerin duası dua. bedduası bedduaydı" ifadesi de araştırmacılara göre, sözün gücüne olan inançla birlikte Tannalık inancıyla da ilgilidir.

Şamanizmin yayıldığı dönemlerde de Türk dünya görüşünde Tannalık inanışları onunla paralel bir şekilde yaşamış, Türk dünya görüş ve düşüncesinde ayn bir yer tutmuştur. Bu düşüncenin pratik taralı Şamanizm oluşturmuş ise ideolojik tarafında yine Tannalık bulunmaktadır. Bu tapınışlar bazı şaman âyin ve törenlerinde ciddî değişikliklere uğramış olsa da birçok Tannalık törenleri arkaik icra şekillerini korumuştur.

Eski Türk tannalığından bahsedildiği zaman, panteon anlayışının kullanımı doğru olmaz. Çünkü burada tanrıları değil, tek bir Tann var. Kainatı bir bütün olarak kavrayan Türklerin tanna dünya görüşünde. Tann hiçbir insanbiçimci özellik taşımamıştır. Tannalık. tarihin belli bir çağıyla sınırlı inandın İması mümkün olmayan bir dinî düşünce sistemidir. Tannalıkta, dünya düzeni Türk Tanrısına bağlıdır. Karışıklık sevmeyen, soyutluktan uzak olan Türk düşünce sistemindeki Tannalık anlayışında Yunan ve Sami düşünce sistemlerinden farklı olarak temel anlayış tanrıdır. Bu anlayışta Asur, Babil, Yunan ve Roma tanrılarındaki olan araa konum yoktur ve O. cemiyetin düzenini korumak için hakanlara yardım eder.

Avrasya'nın tam ortasındaki göçebe topluluklarının manevi, ruhanî ve kültürel temelini oluşturan Tannalık, hiçbir zaman başka din ve inanç sistemlerine karşı saldırganlık göstermemekle birlikte kendi mahiyetini de hiçbir zaman değiştirmemiştir. Diğer dinlerdeki ilâhî varlıkları alıp, sistemli bir şekilde kendi içerisinde eriterek şeytanî güçler arasına karmak şekliyle demonolojik zenginliği kazanma yoluna da Tannalıkta asla rastlanmaz,

TAPDIK: Azerbaycan dilinde mitolojik karakterli hikâye kahramanı. Hikâyenin yapısal temelinde kültürel kahraman (veya Gök Oğlu) hakkındaki mitolojik metinlerin önemli bir rol oynadığını düşünmek müm-

TAM

kündür. Gökten bir ışık şeklinde düşen 'Tapdık' motifinde kültürel kahraman çizgileri de kendini gösterir Örneğin O, şeytanî güçlerle çarpışır. M. Seyidov, Tapdık"ın yeryüzüne gelişini, Uygur Oğuznamesindeki Oğuz'un kansının yere düşmesiyle kryaslamıştır. Orada Oğuz'un kansı ışın şeklinde gökten yere düşüyor.

Tapdık", hikâyede Yıldınm Tanrısı (ruhu) olan Turan Dev'in oğlu gibi veriliyor. Araştırmalar, Yıldınm Tanrısının yıldınm düştüğü zaman kız kaçırmayı inanana dayanarak, Tufan Dev motifinde de Yıldınm Tanrısının izlerini görmekteler. Gerçekte de O, Gök Oğlu gibi gökten yere anar ve bir kaza sonucu bulunduğu için adına Tapdık" (bulduk) denilir. İlginç olan bir nokta da Yıldınm Tanrısının evlattan da bulundukları için, Tapdık" adıyla (veya bu anlama gelen ad ile) anılmalarıdır.

Tapdık", Türk ve Moğol halklarının efsanelerinde geniş bir şekilde yayılan ve inanışa göre şeytanî varlıktan temizlemek için gökten yere gönderilen Tann Evlatları"yla bağlı efsanevi kahramanlar grubuna ait olunur. Moğol efsane kahramanı olan Keser İle karşılaştırılan bu karakter, ilk atalar karakterlerinin bir az geç oluşmuş olan şekli gibi görünür.

TARGİTAY: Sagat mitolojisinde ilk insan, Sakların ulu atası ve Papay'ın oğlu. Sak (Skir) ırksal mitinin Yunanlılaştırılmış versiyonunda bu varlık "Herakl" adıyla bilinir. Diodorün betimlediği mitolojik metinde ise Targitay"la bağlı olan parçalarda adı geçen karakter "Skıftir (İskit).

Targitay" adı, sadece Türk dilinde doğru bir şekilde açıklanabilir. Tarigtay" sözcüğünün rahatlıkla Targitay" şeklini almasını dikkate alan araştırmalar, Targitay" adının 'Tengritay-Tangri tay" adından yer değiştirme yöntemiyle türediğini savunmuş, ona Tann gibi, Tann benzeri" şeklinde bir de anlam kazandırmışlar. Targitay" adının eski Türkçede "Ulu Türk, Türk Ata" memurlarına yakın bir anlam bildirdiğini düşünmek de mümkün olabilir.

TARI: Tann adının Azerbaycan Türk ağızlarında kullanılan şekli. Bu terim, Tar" şekliyle Avesta'da kullanılmıştır. Onunla aynı kökten olan Tangara", Yakutçada hem Tann", hem de "gök" anlamında kullanılır. Tuva Türkçesinde de yine aynı kökten olan "Deer" sözcüğü var. Bu

T A R I

sözcüğün anlamı da "gök, semandır. Tan", Tatarlarda Tere". Kara Tatarlarda Tegri". Uryanhaylarda Ter" ve Karaçay-Balkarlarda da Teyri" şeklindedir. Eski Kafkas dilinde Tahin Berda" (Tann veren) şekli de vardır. Azerbaycan Türk dil şivelerinde "Aç Tan" şeklinde bir iradeye de rastlanır. Buradaki "aç" sözcüğü, "aaklı. öfkeli" anlamında olup. Ta (n)n'nın bir vasfını bildirir.

Karaçay-Balkaria'daki inanışa göre, her nesneyi yaratan ve her şeye kadir tek ulu varlık, Teyri'dir. Kainat ve yaratılışın ilk nedeni de odur. Halk kültürü geleneğinde bazen "Ulu Teyri" veya "Han Teyri" şeklinde de kullanılan bu yüce varlığın adına daha çok dualar, efsun metinleri ve tören türkülerinde rastlanır. Araştırmaalar Teyri" motifinde dünyayı yaratarak ona şekil veren ilk kültürel kahraman çizgilerini bile görürler. Halkın inanışına göre geçmiş zamanlarda Teyri" adını duasında anan herhangi bir Karaçaylı. istediğine kavuşmuş. Ancak gelenekçi İnsanların Teyri" adında. "esmay-İ hüsnâ" olarak bilinen Allah'ın 99 adından birini görmeleri de tabii ki. İslam'ın etkisiyle gerçekleşmiştir.

Bu terim, Karaçay-Balkarlarda koruyucu ruh ve iye anlamını da korumuştur. Örneğin, suu teyrisi (su iyesi), jel teyrisi (rüzgâr iyesi), jer teyrisi (yer iyesi) gibi. Ulu Yara tan'a yüz tutularak söylenen "Gök Teyrisi. bir teyri-Kalan teyri. bin teyri" sözleri de ~teyri"nin Tann" ve aynı zamanda doğadaki göze görünmeyen gizli güçleri bildiren "ruh" anlamlarını bildirir. Ancak göklerin yaratıcısı olan Teyri", daha arkaik kökenlidir. Evrensel işlevler taşıyan ve her yerde varolduğuna inanılan bu ulu varlık, hiçbir şekilde resimlenemez.

Karaçaylılar. gökkuşağını da onun adıyla bağlantılı olarak Teyri kılıç" olarak adlandırmışlar. Karaçay ve Balkartann, bu kültü Kıpçaklardan aldıklarına dair fikir ise bilimsel temelden yoksundur. Çünkü bu inanç, milattan önceki asırlarda, Türk dili ailesinin mevcut olduğu çağlarda vardı ve bu anlamda Türk dinî-mitolojik düşünce ve tanna lığından gelir. Onun için de Teyri" kültürünün. Kafkas'ın diğer hal klan nda olmadığı şeklinde ortaya atılan fikir, yanlıştır. Halbuki, Kafkas'ın Türk soylu halklarından olan Azerbaycanlılar, Nogaylar ve Kumukların dinî-mitolojik görüşlerinde kült, açık bir şekilde yaşamaktadır.

Kumandinlerin inanışına göre, insan bedenine nüfuz ederek çeşitli

Ustalıklar yaratabilen "Çertegri Aza" adlı bir ruh var. Bu kötü ruhun *Iındaki "çor" köküyle birikte Tegri" sözcüğü de açıkça korunmakta- < lir. Tegri" sözcüğü, uzak Çelkanlarda şaman ruhlarını bildirirdi. Bu ıı ıhlara Şorlarda ise "tös" denilmiştir. Aslında Mogokadaki Tegri" de «•ski çağlarda, belki Altay dil birliği çağında Türkçeden alınmış olan kült ı melikli bir anlayıştır, (bak: Tann; Tannalık)

ı ASKIL: Hakaslarda tapınılan "Umay Taskıl" dağının adında rastlanan Mr sözcük. Bu anlayış, bu dağın kel mitolojimi taşıdığını gösterir. Bilim- vı lı metinlerdeki ortak bir görüşe göre, Umay. doğum ve üreme llAhesidir ve bu anlamda eski Ulu Ana motifini sembolize eden varlık- lıdır. Bunun dışında Umay adına, körpe çocukların canlan nı koru- duğu "lmay Taskıl" şeklinde rastlanması, Ulu Ana motifinin dağla olan İMğliliğini gösteriyor.

Taskıl" adı Türk mitolojik düşünce sisteminde dağ adı olarak halk kültürüne de yansımıştır. Kazak halk kültüründe Tas Tau" şekliyle bili- nen bu mitolojemi, Abakan Tatarianna özgü olan bir hikâyede tanrıları yurdu olarak verilmektedir.

TAŞ: Türk mitolojisinde tam bir silsile teşkil eden taş inancı, çeşitli şe- killerde karşımıza çıkabilir. Eski bir efsaneye göre, Çin şehzadesinin tatlı hilesine aldanıp. kutsal taşı yabanalara veren Türk kahramanın, ülkesin- den bereket gider. Dağ Ruhu'ndan doğan "Maaday Karan" doğarken, elinde dokuz köşeli taş varmış. "Altın Ank" Halas Destanının kahrama- nı da taştan doğar.

Taşa dönüşme motifi. Türk halklarının efsane ve hikâyelerinde geniş yer tutmuştur, inanışa göre, Dağ Ruhu'nun çağrısına, dönerek cevap vermek yasaktır. Bu yasağı uymamanın cezası taşla dönüşmektir. Bu motifin başladığı inancın izleri, Türk halklarının büyülü hikâyelerinde korunmuştur. Bazen, kutsal bilinen taşın, gökten düştüğüne, geçmiş ve geleceği bildirdiğine inanılmıştır. Taşla bağlı eski inanışların başka bir iradesi de "Yağmur Taş" dır. Yağmur yağdığını inanan ve eski Türklerde "Yada". "Sata". "Çay Taşı" gibi değişik adlarla bilinen "Yağ- mur Taş"nın olduğuna dair bilgiler. Rusya'nın doğu uzmanlarının yazı-

TAŞ.

Taşbaba

lanndan tutun da Çin takvimine kadar, çok sayıda kaynakta yer alır. (bak: Yada Taşı)

Agn ve hastalığın, "taşa bırakılması" şeklinde, taşın şifa verici, iyileştirici gücü olduğuna inanılmıştır. Azerbaycan'daki 'Taşpir', çocuk dileyen kadınların ümit kapısı sayılırdı. Çocuğu olmayan kadınlar, gidip göbeklerini o taşın göbek yerine koyar, çocuk dileyerek dönerlerdi. Taş Koç'ın ayakları arasında geçen kısır kadının çocuğu olacağına olan inanç da bu inanışlardan biridir. Kaya üstünde yatmakla, gebe kalacağına olan inanç da bu cümledir, insanlardan her biri "içinden bir dilek tutup, değişik taşlardan geçerlerdi. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde, kemiği serneşsin, güçlensin, şifa bulsun ve çabuk yürümeye başlasın diye, hasta çocuklar, kaya altındaki değişik taşlardan veya kara taştan

yapılmış at heykelinin kamı altından geçiri lirlerdi. Evin kapısı üzerine değişik taşlar asılarak o evde kavga olmayacağına inanılırdı. Ancak tüm bunlarda bir tapınmanın izini görmek mümkün mü? Bu yerlere, halk değişik amaçlarla gittiği için bunu, taş. kayaya tapınmak olarak görmek doğru değildir. Birçok yazar, "insanların hayatta, en eski olduğu için, ilahUeşörlip. tapınma şekline çevrilmiş, doğal unsurların en eskisi" saydıktan taşla bağlı bu inanışların bir kısmını. Ata kültüne, bazıları da Animizme bağlarlar.

Aslında bu taşlar, orada bulunan doğal unsurlar arasında, garip görünüşleriyle dikkati çekenlerdir. Benzer doğal unsurları kutsallaştırmak, sadece bir toplumun düşüncesinin ürünü değil, genel bir olaydır. Bu unsurlarla ilgili böyle görüşler, kökleri itibarıyla, nesne-doğa-insan bağlantısından doğmuş inanışlardır. Bütün dünya halklarında taşla ilintili inanışlar birbirinin benzeridir. Azerbaycan Türk halk bilminde, atın kendini kayaya sürterek taştan hamile kalması inanışı da benzer bağlılığın, halk bilmindeki izlerindendir.

Bununla birlikte, mistik düşünceyle yaşayan, doğayla olan bağlılığını, az çok korumuş sayılan İnsan, anormal görünüşüyle fark edilen bir

TAŞKIN

taşı, kayayı farklı gözle görür ve onu, ilahî gücün ortaya çıkacağı yerin sembolü olarak görür. Bu anormal görünüşü de geleneksel düşünce- nin doğasına uygun olarak, öbür âlemle bağlılığı gösterir. Örneğin, Anadolu Türkmenlerinde, başlıca ziyaret yerleri olan ve taşı, toprağı şifa sayılan. "Yel Baba" türbesinin çevresinde, birisi, küçük ve değişik bir taş bulup, yakasına takarsa, bu insanın sırtının yere gelmeyeceğine inanılır.

Kesin bir şekilde sembolik anlamını ortaya çıkarmak mümkün olmamakla birlikte, genellikle değişik taşlar, yeniden doğum, bolluk ve bereket anlamını ifade edip. bir bütün halinde, doğal döl yatağını sembolize ederler. Çocuk anadan nasıl doğuyorsa, hastalanmış bir çocuk da değişik taşlardan geçirilerek, yeniden doğmuş biri olarak düşünülür. Bunun gizil anlamının temelinde de dünyanın yaratılması sürecinin sembolik yolla yeniden canlandırılması bulunur. Bu bakımdan, değişik taş, ilahi döl yatağını sembolize eder. Bu görüş ise şiirsel olarak. "Ana Doğa", "Ana Toprak" adıyla da anılan, ulu mitolojik varlığa dair düşünceyle paralellik içindedir. Bazı halklarda, mezar taşları, ecdadın taşlaşmış ruhu olarak kabul edilir. Bu ağdan. Oğuzcada mezar anlamına gelen, "Sin" sözcüğünün, Çuvaşçada. "insan, adam. can" anlamı taşıması, mezar taşlarını. ruhların yaşadığı yerler olarak gören eski inanışlardan da gelmiş olabilir.

TAŞKIN: Bir grup mitolojik sistemlerde, gelecek felaketlerin sembolü, dünyanın sonunu bildiren işaret. Kitap kaynaklı olsa da mitolojik mantığının ürünü sayılan taşkın miriyle bağlı. "Nuh Fırtınası" olayının merkezi motifi -Yahudi ve Hristiyan rivayetlerin kahramanı- taşkından sonraki çağda yaşayan insanların, ulu babası sayılan. "Nuh"tur. Dünya taşkını konulan daha çok Kuran'ın etkisiyle oluşmuştur. Azerbaycan versiyonlarında, Nuh'un, bir de isim koyma işlevi görülür.

Evrensel bir olay ve felaket olan "Nuh Fırtınası", yeryüzünü su baskısıyla meydana gelir. Taşkınla bağlı efsane, rivayet ve mitolojik metinlerin büyük bir bölümünde, fırtınadan kurtulma sahnesi yer alır. Evrenin doğusuyla ilgili metinlerde, kainatın yarana unsuru olarak verilen su, karamsar mitolojik metinlerde, artık dünyanın sonunu getiren unsur

T AZ KAAN

olarak karşımıza çıkar. Taşkın, daima yenilenme içinde olan ve her an yeniden oluşan yaratılışın, bu yenilenmesinin bir aşamasıdır. Mitolojik metinlerde, Nuh'un gemisini hazırlarken, hayvanların nesli tükenmesin diye her birinden bir çift götürmesi de bu anlayışın bir göstergesidir. Çünkü bütün canlıları telef eden fırtınanın başlaması ve yeryüzünü su kaplaması şeklinde ortaya çıkan evrensel felaketin ardından, dünya büsbütün yenilenmiş olacaktı. Bu anlamda taşkın, ahlaksızlığı ve adaletsizliği yayan kaotik güçler yüzünden, dünya düzeninin bozulması sonucunda dünyayı su basarak, evrenden kaosa geçilmesini, fırtına dinip, su lann yavaş yavaş çekilmesiyle, yeniden evrene ve düzenli dünyaya geçişin kendisini temsil ediyor. Taşkınla bağlı metinlerdeki Kan motifi de bu bakımdan anlamlıdır. Dünyanın kendisi olan Kan, gerçekte yeri temsil eder. Yer ise ölüp-dirilmeyi sembolize etmekle, hayatın dönüşüm düşüncesinin merkezinde yer alır.

TAZ KAAN: Altayların geleneksel inanışlarında en ulu ilâhî güçle aynı yere konulan mitolojik bir varlık. Buryat inanışlarında da 'Taz Kaan', baş Tann sayılmıştır. 'Taz Kaan' da öbür dünyayla bağlı diğer mitolojik varlıkların taşıdığı kellik özelliğini taşımaktadır ve bunun için de adının anlamı "Kel Han'dir. Altay inanışlarına göre O, Ülgen'den bir kat yukarıda yaşamaktadır. Başka bir inanca göre ise O, Ülgen'in anası, bir diğer inanışta da karışdır. Her iki düşünceyi birleştiren ortak nokta ise O'nun kadın olmasıdır.

Taz Kaan" inananın. Ülgen'den daha eski olduğuna dair fikirler vardır. O'nunla ilgili inanışlar Altaylarda taife dağı olan ve kel mitolojimini taşıyan Tazagan" dağının adıyla ilişkilendirilir. Tez Kaan", mitolojik bir varlık olarak, yurt ve ilin koruyucusu olarak dazlak kadın biçiminde betimlenen Ulu Ana bütüncülüyle bağlıdır ve bu bütüncülün bazı izlerini taşır. O, Şor şamanlarının davullarında boynuzlu hayvan şeklinde resmedilir. Tuvalılarda Tas" (kartal) adıyla bilinen varlık hakkında bir inanç var. Bu inanca göre, tas ölünün bedenini gagasıyla koparmak için uçup yere gelir. Ölünün bedeninin Tas tarafından gaganması hayıra yorulur ve iyiye işaret sayılır. Tuvalıların bu inancıyla, Altayların Taz Kaan" hakkındaki inanışları arasında uygunluk gören araştırma-

TENGRİ HAN

nn görüşüne göre, "Taz Kaan", mitolojik Ana Yer'in (Ulu Yer Anası) mecazlanndan biridir. Onun bağımsız bir karaktere dönüşmesi ise daha sonraki bir olaydır.

Manas destanında, Colay Han'ın akın etmek için hazırlandığı sırada, 'Tann ile konuşan' sıfatıyla bilinen 'Targıl Tez' adlı kâhine, kürek kemiğiyle fala baktırdığı yazılır. Buradaki kâhinin adındaki "taz" sözcüğü de Taz Kaan" adıyla bağlılık bakımından dikkat çekicidir. Eski zamanlarda Taz Kaan"ın şamanların ruhu olarak düşünüldüğü de varsayılabilir.

TENGİS: Ezelde yeryüzünün baştan başa suyla kaplı olduğu inana ile adına Deniz Ruhu da denilen Tengiz'le arasında agk bir bağlılık vardır. Mitolojik metinlerdeki Cengiz adı, bu nedenden dolayı "denizlerin koruyucusu" gibi anlamlandırılarak, "deniz-tengiz" sözcüğüyle açıklanmaktadır. Eski Türklerin tanna mitolojik-dinsel dünya görüşünde kâinatın evrenden önceki hali ve yapısız kaos çağı, Tengiz" olarak adlandırılırdı. Bütün dünyayı kaplayan genel sel baskınına kadar, Kaan Tengiz'in (Kaan Cengiz) tüm yeryüzünün iyesi olduğuna dair mitolojik metin, hiç şüphesiz Timuçin'in şamanı olan But Tengri'ce biliyordu. Bu büyük selden sonra tüm doğaya can verip, yaratma süred, Cengiz'in adıyla ilintilendirilir. Türk halklarından birçoğu, Çingiz-Şingiz adlı bir ruhun varlığına inanırdı. Şamanist Moğol gelenğinde de Gök Oğullannndan olan bir ruhun adı, "Hadr Çingiz TengrTdir.

Şoriardaki eski mitolojik ve geleneksel inanışlara göre. şamanın tüm aksesuarian yeraltında yaşayan ve Erliğin egemenliği altında olan Tengis" adlı ruhun hükmündeydi. Bu Tengis, şaman kamlık yaptığı zaman ona yardım eder. Ancak O, bir "tös" (şaman ruhu) da değildir. Bazı kaynaklara göre ise yeraltında. Erlik saltanatının kapısının ağzında "May Tengiz" adını taşıyan mitolojik bir deniz vardır. Adından da görüldüğü gibi, orası sulardan ibaret bir saltanattır, (bak: Cengiz)

TENGRİ HAN: Eski Azerbaycan'da Hristiyanlığı yaymak amacıyla yazılmış "Ablan Tarihi'nde Hunlann Tengri Han" adında bir tapınaklan olduğundan ve aynı adla bir de kocaman çirkin bir putJannın varlığından bahsedilir.

TEPEGÖZ

Göçebe Türkün mitolojik düşüncesinde makrokozmos (büyük âlem) olan doğa ve mikrokozmos (küçük âlem) olan insan bir bütün halindeydi ve yaratılışın farklı konumları arasında bu bütünlüğü sağlamak için aracı rolünü dağ, ağaç ve benzeri doğal unsurlar oynardı. Bu da insanlara bütün kozmik güçlerle ilişki kurma olanağı verirdi. Orhun Türk yazılı abidelerindeki Teng(e)ri kavramı da sakral içerik taşıyıp, "sonsuz gök" anlamına gelmekle birlikte "yüksek dağ" ve "büyük ağaç" anlayışlarını da kendi içinde barındırmaktadır. M. Kaşgarî'nin "yere batmış kafirler" diye adlandırdığı gayri Müslim Türklerden bahsettiği zaman, onların yüksek bir dağla birlikte "gözlerine ulu görünen" büyük bir ağaca "Tengri" demelerine dair verdiği bilgiler başta olmak üzere, elde olan çok sayıda etnografik veri, Kumukların dokunulmaz ve kutsal saydıktan ağaca 'Tengrihan' adını verdiklerini gösteriyor. Azerbaycan'da, taşla bağlı olsa da Tann'nın bir göstergesi sayılan ağaanın altında olan pîrin Tannaltı Pîri adını taşıması da bu görüşün bir kanıtıdır. Çünkü gökyüzü kültürünün bir yandan Ulu Ana tapınışıyla, diğer bir taraftan da dağ ve ağaç kültürüyle çok eskiden kalma bir bağlılığı vardır, (bak Han-, Tann; Tannalık)

TEPEGÖZ: Türk mitolojisinde yeraltı dünyasıyla bağlı olan şeytanî kökenli bir ruhun adı. Mitolojik motif olarak kanşık bir sembolizm taşıyan ve hatta doğanın güçleriyle ilinti lendirilen bu anormal büyüklükteki varlığın adının Türk halklarında değişik söylem şekilleri de var: "Bir Közdi Deu", "JalgızGöz", "Jalgız Közdi Döö", "KeUegöz" ve "Ege Göz" gibi. Efsaneye göre insan eti yiyen bu tek gözlü azmanlar hakkındaki eski hikâyeler doğu ve batı halkları arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır. Bazı Türk halklarında da O'nun adıyla bağlı efsanelere bir de Tepegöz kızı, kız kardeşi, bazen de kansı olarak gösterilen "Demirtırnak" (Jestimak) motifi eklenmiştir.

Oğuz Türkleri destanlarındaki tek gözlü devlerin adına "Melğun" denilirdi. Kırgız demonolojik hikâyelerinde de bahşı, yüz tuttuğu "Şeytan" adındaki hayalî varlığa da "Yalgız gözlü sen..." diye yafvanır. Tepegöz motifini Azerbaycan halk destanlarından alan "Nevruz-Kendab" da ona "Kellegöz" adıyla rastlanır. Dört Yol kavşağında, duvarları İnsan ke-

migiyle örülmüş kalede yaşayan "Kelle-
•göz", destan şiirselliğinin doğasına
uygun olarak yaratılmış bir motiftir
ve mitolojik rivayetteki şeytanî var-
lıktan daha farklı bir sembolizm ta-
şımaktadır. İnsanın tek gözlü azmanı
yok etmesiyle ilgili konular, Türk ef-

sane ve destanlarında sık rastlanır ve anlatılanlar birbirine çok yakın şeylerdir. Kırktan fazla versiyonu olup, Türk halkları arasında rivayet, kahramanlık efsaneleri veyahut hikâye şeklinde yaşayıp, Moğolların efsanelerinde de rastlanan Tepegöz" hakkındaki efsanelerin ortak özelliği, tüm hallerde onun olumsuz bir motif olması, çobanlık yapması, sihirli bir yüzük veya kılıca sahip olması ve kahramanın onu öldürmek için tek gözünü kör etmesi gerektiğidir. Manas'ın bir bölümünü oluşturan destanın kahramanı "Er Töstük" de "Dede Korkut Kitabı"nda olduğu gibi, Tepegöz'ü öldürmek için demirden bir şişi ısıtıp onun gözüne sokar. Kazak-Kırgız hikâyelerinde Tepegöz"ün tek gözünü gkarak kurtulan kahraman, "(ayık" adını taşır. Bu ad, Tuva Kijilerin mitolojik görüşlerinde en ulu ruh olan Ülgen'in oğlunun adıdır.

Kazakların cehennem anlayışlarındaki aaklı ve zararlı ruhlar kategorisine ait olup, bazı geleneklerde şamanların yardıma ruhları arasında olan "Albastı" da alınının ortasında tek bir gözü olan varlık gibi betimlenmiştir. Kazak hikâyelerinden de anlaşıldığı gibi, albasnlann liderleri de alnında kırmızı kâsesi büyüklüğünde gözü olan baştan aşağı demir giyimli bir varlıktır. Yakut metinlerindeki Abaası ruhlar da Aİtaylann "Altın Koo" destanındaki yeraltı saltanatının sahibi de Karaçay-Balkar halk kültüründeki azman emegenler de Yakut hikâyesindeki insan eti yiyen Mangıs'ın kızı da Uygur hikâyesindeki "Yalmaz da Azerbaycan Türk hikâyelerine göre mağarada yaşayan biçimsiz kan da Moğol hikâyesindeki ejderha da Kalmık hikâyesindeki sihirli bağın bekçiliğini yapan ihtiyar da Ural etrafında yaşayan Başkurtiann inanışlarındaki orman ruhu "Şurale" de ve batı Başkurtlardakİ "Yanmtik" da tek gözlü varlıklardır.

TEPEGÖZ

Orta Asya ve Kazakistan Şamanizm in in anlatıldığı araştırmalarda, şamanların yardımı ruhları arasında bazen "dev" delinen tek gözlü bir ruhun adı geçiyor. Bazı tabularda saygı gösterilen "Yayık" adındaki koruyucu ruhun bir diğer adı da "Yalgız Gözlü Yayık"nr. Altaylarda Eriik'in saltanatıyla bağlı olan varlıkların kendi adlarında taşıdığı an unvanlardan bir de "sokor" yani "tek gözlü" unvanıdır. Bazı metinlerde de "Kirgis" adında bir tepegözden bahsedilir. O, yeraltı saltanatının hakimi olan Eriik'in oğullarından biridir. Q. Potanin'e göre, Altayların demonolojik inanışlarında "Yalgız Gözlü" adlı tek gözlü çulmıslar da "Tepegöz" gibi verilmekteler. Azerbaycan mitolojik metinlerinde Tepegöz'e bazen Tepegöz Lezgi" de denir. Türkistan ve Anadolu toprakları nda kaydedilen metinlerde Tepegöz'e ayrıca "Dev" de denilmektedir.

Uygurların kökeniyle ilgili bir efsanede. Tepegöz'ün kamı şişen bir dağdan türediği anlatılır. Gagauzlardaki inanışa göre. Tepegözlerin nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarını kimse hatırlamaz. Onlar dünyanın yaratılışından beri var olmuşlar ve her zaman büyük ve uzun boylu varlık şeklinde yaşamışlar. Hetonik şeytanlardan olan bu varlıkların vücuttan tüyle kaplıdır. Dağlarda düz kayaların olduğu yerlerdeki mağaralarda aileleriyle birlikte yaşarlar. Yaşadıkları yerler her zaman sulara yakın yerde olur.

Anadolu'daki Türkmen Yörükleri arasında yaygın olan Tepegöz" hikayesinden anlaşıldığına göre, Kaf dağının on sekiz çeşit milleti varmış. Bunlardan bir taifenin adına Tekgözlüler". liderlerinin adına ise Tepegöz" (tepegöz sultanı) derlirmiş. Başlan nın tam ortasında bir gözü olan bu varlıklar, insanlara pek benzemezlermiş. İnsanlar gibi saçlı ve sakallı da değillermiş. Onların hepsi anadan doğma kel olurlarmış. Onların içine girip, ölmeden kurtulan insanların kurban kesip, türbelere dağıtılmalı gerekirilmiş.

Türklerin tek gözlü varlıklar hakkındaki inanışları, Mogolların inanışlarından biraz farklıdır. Mitolojik sistemin inançlarıyla sıkı bağını koruduğu Mogollarda tek gözlü şeytanî motif, insan eliyle kör edilmiştir. Bu inanan sadece Türklerle komşu olan Mogollarda yaygın olmasını temel alan araştırmalar. tek gözlü varlıkla ilgili bu rivayetleri, Türk kaynaklarından alınma sayarlar.

TERSİNE OLMA

Mekanı dağ, mağara ve orman olan 'Tepegöz', mitolojik sembolizmine göre, düzenli dünyaya karşı dağıtıcı konumda olan, kaos ve şeytanî dünyayı sembolize etmektedir. Onun doğduğu yer, çeşme veya bulak başıdır. Yeraltı dünyasının sahibi olan 'Tepegöz', tüm nitelikleriyle öbür dünyanın işaretlerini taşır ve mitolojik Ulu Ana bütüncülüğünün birçok çizgilerini kendinde birleştirir. Bu anlamda Türk mitolojisi, şaman duaları, mitolojik inanç ve demonolojik inanışlardaki Tepegöz motifi, kökenine göre, yeraltı dünyasının sahibi motifine bağlanır.

TERSİNE OLMA: Eski inanışlara göre, öbür dünyada yaşayan şeytanî varlıklar genellikle ölümlülerin yaşadığı dünyada olanlardan farklı görünüş ve ters davranışlara sahipler. Halk demonolojisinde geniş yayılmış varlıklardan olan "Hal-Ai Ana" motifiyle ilgili inanışlarında, onun insanların söylediklerinin tersini anladığı düşünülür. Ona "gel" demek istendiği zaman "git" denilmelidir ve "git" demek istendiğinde de "gel." İnanışlara göre hatta cinlerin ayakları bile tersine olur. Bu yüzden de Al, insanlardan farklı olarak arka arkaya yürür.

"Kartıga Pergen" adlı bir Hakas destan kahramanı, anadan doğduktan hemen sonra, ters çevrilmiş bir kazanın altına girip, kül yiyerek altı yıl boyunca orada kalır ve ancak bu süreden sonra ona ad verilir. Destandaki bu motif, inisiyasyona unsurudur ve kahramanın yenilmezlik kazanmak için, yeniden doğması gerekiyor ve bu da ancak tekrar yerin rahmine girerek mümkün olur. Yani, daha sonraları hikâyeye kahramanına dönüşecek olan şaman adayı geçici olarak yeraltı dünyasında olur. Azerbaycan hikâyelerinin birçoğunda kahramana bazı şeylerin tersini yapması öğüdü verilir. Örneğin ona "Simurg" kuşu et istediği zaman su, su istediği zaman da et vermesi söylenir. Veya başka bir hikâyede, mitolojik Ulu Ana bütüncülüğünden kalma olan sihirli kan, onu yalandan metheden kıza doğru, çirkinliğini açık ağız söyleyen kıza ise yanlış yol gösterir. Buradan da anlaşıldığı gibi, şeytanî varlıklarla tersine dille konuşulduğu zaman, onlar kahramana düzgün olanı, normal dünyaya özgü anlayışla konuşulduğu zaman ise tersi olanı gösteriyorlar. Hikâyeye kahramanının öbür dünyada rastladığı hayvanların yemleri de tersine konulur: Atın önüne et, kuşun önüne ot ve aslanın önüne de kuş yemi

TEYRAN

konulur. Yahut kahraman, öbür dünyada yanarı söndürmeli, titreyeni durdurmalı, agk kalanı kapamalı ve örtülü olanı açmalıdır. "Gder-gelmez" dünyaya (doğayla uygarlığın sınırına) giren kahraman da atının nalını çıkarıp, tersine vurur.

"Ironik ahmak karakterler" terslikle bağılı oldukları İçin, bu dünyaya özgü anlayışları bilmezler. Terslik motifi, halk inanışlarında oldukça geniş bir biçimde korunmuştur. Anadolu'nun güneyinde yaşayan Türkmen oymakları arasındaki inanışa göre, köpek havladığı zaman baktığı evden ölü akar. Bunu engellemek içinse, evin önündeki ayakkabıları ters çevirirler. Veya defin törenlerinde ölüyü mezara tersine koyarlardı.

Anadolunun birçok yerinde, Kuran'ın bazı ayetlerinin ters okunarak büyü yapılabileceğine inanılmıştır. Sihrin yapılacağı veya bozulacağı zaman da ters giyinilirdi. Sırt falına bakarak gelecekte haber verenler de sırt kemiklerini önden değil, omuzun üzerinden arkaya atarlardı. Makedonya Türklerinde ise bekar kızlar, bahtJan açılsın diye, değirmene gönderilir ve burada çatının kiremitlerini tersine çevirirlerdi. Altay dağlarında yaşayan Şamanist Türk göçebeleri, yas tutarken elbiselerini yedi gün tersine giyerlerdi. Kazak-Kırgızlardaki kadınlar ölü başında ağıt yakarken tersine oturur, elbiselerini de tersine giyerlerdi. Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın oğlunun yasına gelen Oğuzlar, atlannın alnını çizip, eyerlerini de tersine çevirmişlerdi. Kırım sultanlarından ünlü Adil Sultanın adına yazılmış destanda, kahramanın anası Dâna Bilgin, ağıt yakarken ters giyinip ağlıyor. Yağmur dualanna katılanların giysilerini tersine giymeleri âdeti ise Başkurt boyları arasında görünmüştür.

Halk inanışlarında uykular da tersine yorumlanır. Uykuda ağlamak iyi, gülmekse kötüye yorumlanır. Bir kimsenin ölümünü görmek, onun ömrü uzayacaktır diye yorumlanır. Bu şekilde tersine olan rüya yorumları, en arkaik yorumlar sayılır, (bak: Demonoloji; Değişkenlilik)

TEYRAN: İslâm hakkında hiçbir bilgileri olmayan Sang Vuguriarda şeytanî bir varlığın adı. O, "Çutkur" denilen hetonik şeytanların gözle görünebilen tek şeklidir. İnanışa göre onlar, tek ayaklı ve tek elli varlıklardır ve bu özellik de onların şeytanî özellik taşımalarıyla ilgilidir. Ayrıca onlar tek gözlüdürler ve o tek gözlerini de uzun kirpikler kaplamış-

ur. Onlar, gözüne görüldüğü kişinin iyesine dönüşür ve bu insan için gereken ne varsa yapar.

Tayran" adı, etimolojik bakımdan eski Türkçedeki Tengri", Azerbaycan Türkçesindeki Tann", Kazakçadaki Teniri", Çuvaşcadaki Tura", Başkurtça'daki Tenre" ve diğer Türk dillerindeki Temi", Tengri", Tıgır", Tenlr" ve "Deer" şekilleriyle bağlıdır. Ancak Tayran" eski Türklerin mitolojik görüşlerindeki tek gözlü motifin giderek demonolojik niteliklere bürünmesi değil, kendi evrimi süresince ne gibi şekiller alabilmesi ve hatta tam zıt mitolojik sembollerle yüklenebilmesini gösteriyor.

TTYRİ-TTKRİ: (bak Tann; Tan)

TİLSİM: Gagauzlardaki mitolojik bir varlığın adı. Şekilden sekile girebilen bu hayalî varlıklar, daha çok giydikleri uzun gömleklerle görünmeyi severler. Tılsımlar, en çok harabelik yerlerde, köprü altlarında ve bulak başlarında mesken tutarlar. Cesur ve korku bilmeyen insanlarla karşılaşmaktan çekinirler. Bu, şeytanî varlıklara özgü bir özelliktir. Çünkü cesareti olan biri, tılsımı öldürebilir. Korkan insanlar ise tılsımı gördüğü anda, korkudan ölür.

Tılsımlar, hem canlı, hem de cansız varlıklar şeklinde göze görünebilirler. İnanişâ göre, bazı yerler onlann hükmü altındadır. Gagauzlar bu tılsımlardan korunmak için kurbanlık keserler.

TİN: Eski Türklerden olan Göktürk ve Uygurlarda "ruh, can" anlamında kullanılmıştır. Tın "m "nefes" anlamıyla birlikte "ruh. can" anlamı, M. Kaşgari'nin Dfvan-ı Lügat-itTürkünde "er tını emrüldi" ve "anınğ tını kesildi" (onun canı çıktı) gibi iradelerde kullanılmıştır ve bu şekilde Altay Türklerinin dilinde de korunmuştur. Altay efsanesinde "ün", kahramanın güneş gibi parlayan ve bir ip gibi göğe doğru uzanan canıdır. Türklerin ruh ve can alemiyle ilgili zengin inanışlarını aktaran mefhumlardan biri gibi. Altay Türklerinin dilinde bu söze "kutsal, dokunulmaz ruh" anlamını irade eden "aparu ön" şeklinde rastlanır.

Tın-tin" sözcüğünün diğer bir anlamı olan "canı cisimle bağlayan

TOTEMİZM

hayat verici güç", günümüz Altay Türkleri arasında yaşamaktadır. Doğrudan ruh hayatıyla bağlı olan sözcüğün böyle bir anlamı, Türklerin öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, ruhlann ebediliğine ve ölüm süz olduklarına olan inançlarından gelir. Yani, eski Türklerde ölüm, nefesin kesilmesi ve ruhun bedenden uçup gitmesi şeklinde düşünülürdü. Buna göre de eski Türk yazılı abidelerinde "ölü" yerine bazen "uçtu", "şahin oldu" gibi iradeler kullanılırdı. Ancak bunun ruhun bir bedenden başka bir bedene girmesi düşüncesi ile hiçbir ilişkisi yoktur.

Sibiryalı Türklerinde nefesin, bir bağ gibi insan vücudunun bütün parça ve eklemlerini birbirine bağladığına inanılırdı. Tın gittiğinde ise bütün vücut parça ve eklemler yerinden oynar ve dağılıp giderdi. Bunun için "tın" uykuda bile insan bedenini terk etmez. Şamanın kamlık yaptığı zaman da "on" onun cisminde mesken tutar.

Tuva Türkçesinde "tın" sözcüğü "hayat" anlamını ifade eder. Hakasçada da "tını sıhtı", "canı çıktı" anlamına gelir. Hakaslara göre, insanın bir canı olur. O da "tın"dır. Bebek daha ana rahmindeyken "tın"ı yaratılır. Hatta döl kıvıldamaya başladığı zaman "tın" var demektir. Tın" insan bedeninden beyaz bir ip şeklinde çıkar ve gönlü ısız birine ait ise gökyüzüne doğru uçar.

Teleutiann dilinde sakral içerikli "tın bura" şeklinde bir ifade var. Bu, ruhlara hizmet edebilmek için şamana güç verirdi. Şamanlar birbirleriyle çarpıştıktan sonra, daha güçlü olanı, diğer şamanın hayvan kılığındaki "On bura"smı çalıp, onu yok ederdi ve bundan iki. üç gün sonra da o şamanın kendisi ölürdü. Çünkü onun hayat gücü de "tın bura"yla birlikte ölmüş olurdu. Altay kahramanlık destanlarına göre. kahramanın canı olan bu "On", onun vücudunun dışında, düşmanlarının gözünden uzak bir yerde korunur. Burada, bedenden ayrı düşünülen canın maddi olarak düşünüldüğü agtır.

TOTEMİZM: Arkaik kültürlerle bağlı olup çeşitli aşamalı olan, kendine has bir tapınış sistemi. Totemizm, toplumsal ve ideolojik yapıya sahip kanşık bir bütüncüdür. Totemizm kuramının ortaya atılması Mark Lenanın adryia bağlıdır. 1920'de. Van Gennep, tek bir totemizme dair kuramlann sayısının bile kırkı geçtiğini belirlemişti. Antropoloji mekte

TOTEMİZM

Dünyamızın evrim kuramı ve "tek merkezilik" eğilimlerinin bir sonucu olarak, dünyaya halkları için evrensel sayılan Totemizmin etnik-cografî ölçekte gerçek sınırları var. Daha çok Avustralya, Amerika ve Afrika'da yaşayan yerli kabileler için bir özellik sayılan bu toplumsal kurum, kabilelerin toplumsal, siyasal ve İdeolojik hayatı için, temizeydi bir ilim-kanâzma ve programlaşma bir başlangıç rolündedir. Kültürel tarihteki literatür materyallerin araştırılmasından edinilen bilgilere göre, herhangi bir bitki veya hayvana olumlu bir şekilde yaklaşılması, onun totemizmle ilgili olduğunu göstermez.

Eski Türk dininin başlangıç şeklinin totemizmden geldiğine dair gömsün temsilcilerinden biri olan Ziya Gökalp, Fransız sosyoloji mektebi ve özellikle de E. Durkheim sosyolojisiyle ilgiliydi. Z. Gökalp'ın ardından onun yetiştirdiği öğrenciler, Türk tarihi araştırmacıları ve bazı yabancı araştırmacılar, onun fikirlerini savunmaya başlamışlar. Örneğin, J. P. Ruy'a göre, Animizm ve Şamanizm, Türklerdeki "halk dininin temelini oluşturmuştur ve bu dinin kendisi de aslında Totemizme dayanır.

Gerçekte ise Totemizm, olsa olsa klan ve kabile tipli cemiyet veya toplulukların dinidir. Aynı klandan olanlar, totem olarak kabul edilen hayvanın veya bitkinin soyundan geldikleri fikrini kabul ederler. Yani, Totemizme göre, her klanın ayrı bir totemi var. O klandan olanlar bu totemi kutsal sayıp, onun soyundan geldiklerine inanırlar. Halbuki Türklerde "kurt ata" inancı vardı ve herhangi bir klan veya kabilenin değil, tüm Türk soylarının atasıydı. 1960'larda D. Kloson da eski Türk ırkı üzerine kurulu efsanelerde anlatılan dinî inanış unsurları arasında, bu kanıya varmıştır ki, eski Türklerde "kurt" hiçbir zaman totem olmamıştır.

Böyle bakıldığında, Türk çadırındaki "töz'ler ve Oğuz boylarındaki kuşlar da bir totem değiller. Anadolu'daki Selçuk abidelerinin üzerindeki iki başlı kartal motifleri ise Totemizmin bir kalıntısı değil, uğur getireceğine inanılan bir sembol veya tılsımdı. Kurbanlık hayvanın etinin paylaşılması da Totemizmin bir göstergesi olmayıp, Sayan-Altay Türk halklarının mitolojik geleneklerinde görüldüğü gibi, toplumsal yapının şekillendirilmesiyle ilgili bir olaydır.

Totemist bir toplulukta her klanın ayrı saydığı bir totem var ve bu klanı diğerlerinden ayıran bu totemlerdir. Halbuki, Türklerde kan bağı-

TOYBODIM

la her boyu ve soyu birleştiren bîr Bozkurt var ve bu Bozkurt kutsal bilir ve tektir. Türklerde Totemizmin var olduğunu kanıtlayacak bir veri olmaması. Türk uygarlığı tarihçisi olan I. Karesoglu ve onun ardından birçok Türk etnik-kültürel geleneğini araştıran bilim adamlarına. eski Türk dininin Totemizm sayılamayacağını, onun başlangıç şekli bile olmayacağını kanıtlamıştır ve Totemizm. Türk ulusal kültürünün sorunu olmaktan çıkmıştır. K. Levi Stross. genellikle Totemizmi "yapay" bir anlayış gibi tanımlar ve kanşık kurumlardan pkanlarak bir araya getirilen bir merhum gibi. yalnız etnologun fikrinde mevcut olduğunu yazardı. Tüm bu yazılanlar ise Totemizm fenomeninin gerçek varlığını şüphe altına düşürüyor.

TOYBODIM: Altayların mitolojik inanışlarında öbür dünyada var oluğuna inanılan ırmağın adı. İnanişâ göre Erlik'in kara demirden yapılmış bir sarayı var. Bu saray, dokuz ırmağın bir noktada kavuşup aktığı Toybodım" (Doymadım) ırmağının yakınındadır. Bu ırmak, insanların gözyaşlarından oluşmuştur. Toybodım" ırmagının üzerinde at kılından yapılmış bir köprü bulunur. Erlik saltanatında, ölmüş insanların sayısız, hesapsız canları bulunmaktadır. Bu canların herhangi biri kendi başına bu saltanattan çıkıp gitmek isterse. Toybodım" ırmağının üzerindeki kıl köprü uçurulur ve suyun içine düşen canlar, tekrar Erlik saltanatının içine getirilir.

Toybodım" ırmağının sahilinde. Yutpalaradı verilen su ejderhalan yaşar. Onlar Erlik saltanatının koruyucularıdır. Mitolojik Toybodım" kavramı, anlam itibarıyla ölümün mecazî olarak karşımıza çıkar, (bak Açıgözlülük)

TÖS-TÖZ: Sibirya'daki Türk halklarının geleneksel dinî görüşlerinde, ataların göstergesi olan bir varlık. A. Inan'ın fikrine göre, Moğolların "ongon", Lamaizm'in etkisi altında kalmış Tuva ve Uryanhay Türklerinin "eren", Yakutiann İse "tangara" ve "emeget" dedikleri pırtlan, Yenisey ve Altay Türkleri "tös", yahut "töz" şeklinde adlandırılırdı. Bu soylarda geniş bir şekilde yayılmış olan bu anlayış, en çok da samanlarla ilintilendirilir. Bu inanç ve inanışa göre, Artaylarda her oymağın bir "aru

TÖS-TÖZ

töz"ü var. bu "töz" genellikle ulu bir şamanın, boyun, soyun ulu atası -ıvılan dağın, herhangi bir efsanevî kişiliğin veya mitolojik bir varlığın **adını** taşır. Şorlarda şaman ruhlan, bu "tös" kavramıyla İrade edilirdi. İnanişâ göre onlar, sadece şamanın anlayabileceği bir dilde konuşabilirler. Altayların inanişâna göre, âlemi yöneten ruhlar ikiye aynım bunlardan biri sözcük anlamıyla "köken, başlangıç" demek olan "töz"lerdir. Oılar yaratılmamış ve ezelden beri var olan ruhlardır. Bu ruhlann kendisi de "anı tözler" ve "kara tözler" olmak üzere ikiye ayrılır. Ülgen. "anı tözler"den, Erlik İse "kara tözlerdendir.

Türk halk edebiyatına dair örneklerde görüldüğü gibi, Altay şamanlan okuduklan İlâhîlerde kamın ana veya baba tarafından olan atasına "tözüm" derlerdi. Sibirya Türklerinin geleneksel inanişlannda da **gök** ruhlann dan birinin adı, 'Töz Han'dı. Bu ruhun, göklere göç etmiş "ulu ve ilk cef'lerden biri olduğu düşünülür. Lebedinler arasında yazılmış başka bir rivayete göre de Bay Ülgen'in dört oğlundan birinin adı Tözkan'dı.

Altay ve Yeniseyfilerin inanişlannda dağların birçoğu bile "töz" sayılmıştır. Bu da onlann uru ata olduklan na dair inançtan gelir. A. Anolin'in verdiği bilgiye göre, Altaylarda "dağ tözleri"ni kutsal yüzlü sayma geleneği, yedi kuşaktan kalma bir âdet sayılır ve bu "töz"ün yerle aynı zamanda yaratıldığına inanılırdı.

Tös", bazen de kuş ve diğer canlılar şeklinde düşünülebilirdi. Bazen de put olarak tanımlanan bu varlıkların Totemizm İle hiçbir ilişkisi yoktur. Bu fikir, bu varlıkların hayvan biçiminde doğmuş olduklanndan kaynaklanmış olabilir. Onun Şamanizmle ilgili olmadığı fikri ise Sibirya Türk halkının geleneksel dinî görüşlerine dair verilerde, tam olarak kendini gösterir, örneğin, insanbiçimd ve hayvanbiçimd motifler olarak düşünülen ve "tös" denilen bu mitolojik varlıklar. Şor şamanlannın yardıma ruhlarıydı. Hakas şamanlan da kendi yardıma ruhlanna "töstar" (tösler) adını verirlerdi. Hakaslarda hamile kadınlan nazardan korumak amaoyla. şamanlann kayın ağaanın budağından hazırlayıp. Umay Ana'nın sembolü saydıklan "İney Tös" kullanılırdı. Doğum zamanında onun yardım edeceğine inanılır ve hamile kadının yanına konulurdu.

TRİKSTER

Resimleri saman davullarının üzerinde yer alan bu ata ruhu "töslerin, "Kİİ Tos" adında liderleri vardı. O, elinde oku-yayı olan bir ava görkeminde betimlenirdi. Kızılların geleneksel inanışlarına göre, insanları belalardan koruyan "tös" ruhlardan birinin adı "Emegey"dir. O, kamlık yapan şamana nasıl düzgün hareket etmesi gerektiğini gizlice öğretir.

Altay ve Yenisey Türklerindeki en ünlü "tös"lerden biri. "Aba Tös"dür. Teieut Türk boyunun ilk atası ve koruyucusu olan bu ruh, "Tl-legTös" adını taşır. "Töz" ve "tös". Altay şamanlarının dilinde, "ölmüş bir şamanın koruyucu ruhu, ölen bir şamanın canı, ölen samanların ruhunu temsil eden tılsım" gibi anlamlar irade eder. Bu sözcüğün. Divan-ı Lügat-it Türk'te "anık tübi tözi kim" iradesinden de görüldüğü gibi. "asil, kök, menşe" anlamlarına gelmektedir. Kazan Türklerinin dilinde "tös, tüs" şeklinde olan bu sözcük, "suret, yüz, canlı hayvanların resmî" anlamında kullanılmıştır. Kırgız ve Başkurtlarda da bu anlayış, atalar ruhuyla olan ilgisini korumuştur. 1253 yılında Moğolistan'a bir elçi olarak giden rahip Rubruk, bir Uygur tapınağında gördüğü putJann neyi gösterdiğini sorduğu zaman, "Bunlar Tann görüntüsü değiller. Bizimkilerden biri öldüğü zaman, yakınları onun şeklini çizer ve tapınağa koyar. Biz de bunları, ölünün aziz hatırası olarak saygıyla koruruz" yanıtını duymuş.

TRİKSTER: Kültürel kahramanın komik benzeri olan mitolojik bir karakter. Bu ad. İngilizce'de "insan aldatan, oyunbaz, hitekâr" anlamı taşıyan gelen "trikster" sözcüğünden geliyor. Çok bilmişliği, hilekârlığı ve düzenbazlığıyla tanınan bu motif, mitolojiye dair bilimsel metinlerde de başka adlarla karşımıza çıkmaktadır. Şiirsel mitolojik karakter olan "trikster". kültürel kahramana çok benzer. Yani kültürel kahraman, ilk yaratıcı şeklinde olduğu gibi. "trikster" şeklinde de ortaya çıkabilir. Onun tüm faaliyeti, mitolojik zamanla bağlıdır.

Halk kültürü ve mitolojiyle bağlı bir motif olan "trikster", çoğu zaman yokları çıkmış ve azmış bir şehvet düşkünü, ahlaksız ve yedikçe doymayan açgözlü olarak verilmektedir. O, hiçbir topluluğun törelerine uymayıp, yüce değerlere alaya bir yaklaşım bile gösterebilir. Her

TURA

detantta yıkılmakla sonuçlansa da samanla dalga geçip, onun neşe haliindeki uçuşunun taklidini yaparak eğlenirdi.

Bir hikaye karakteri olan "trikster"in tüm davranışlarının içeriği, onun kabul görünen norm lan bozmasryta tanımlanır. Sağlam bir düşünce açısından bu davranışlar çoğu zaman anlaşılmaz kalır. Burada başka bir paradoks da yaşanmaktadır. Trikster", talihin elinde oyuncak olup, kaçacak yeri kalmadığında riske girerek kalıplardan uzak ve hikaye mantığını bozan kararlar alır. Bazen elindeki bazı gizli olanaklar sayesinde kendine bir çıkış yolu bulur.

Arkaik mitolojik metinler açısından kültürel kahraman ile "trikster"in işlevlerinin bir mitolojik varlıkta birleştirilmesi karakteristiktir ve bu motiflerin adlan, etrafındaki konulann dünya düzene girmeden önceki çağa ait olmasıyla açıklanır. Onlann işlevlerinin birbirinden ayn İması, sonraki çağlarda gerçekleşen bir olaydır. Mitolojik geleneklerin birçoğunda olduğu gibi, aynı zamanda yarana ve kültürel kahraman da olan "trikster", ateşi ve İlâhî varlıklann koruduğu başka kültürel değerleri çalıp, insanlara ulaştırır. Ancak tüm bunlar, onun çok bilmişliği ve hilekârlığı sayesinde olur. Hayvanbiçimlî çizgilere sahip olan "trikster" İle ilgili konular ise hayvanlarla ilgili hikâyelere rahatlıkla çevrilebilmiştir.

Türk halklarının kültüründe, epik kahramanlığı temel alınarak araştırılan, aslında ise kaynağını mitolojiden alan ve ilk ataya art işlevler taşıyan karışık yapılı Köroğlu motifinde de onu. "trikster" işleviyle bağlayan çizgiler vardır. Defalarca kendini âşık, degirmend, koruyucu ve at bekçisi olarak tanımlaması da gerçekte Köroğlu'nun işlevsel bakımdan değişken tabiatlı ve "trikster" olduğunu gösteriyor.

TURA: Çuvaş halk inanışlarında yer alan en yüce güç ve tek ulu varlık. Eski Türkçedeki Tengri" sözcüğünün Çuvaşçadaki şeklidir. Eski Türklerde bu sözcük hem Tann". hem de "gökyüzü" anlamlarını irade etmiştir. Ancak Çuvaşçadaki "tura", sadece İslâm inanandaki "Allah" anlayışıyla aynılık gösterir. Su. ateş. rüzgâr, toprak, güneş ve ay gibi doğal güçler, Tura'nın emrindeter. Fars dilindeki "melek" anlamı "feriştah" sözcüğünden gelme olup, hayır seven ruhu bildirir. Çuvaş dilindeki "plreşti" şekliyle bilinen varlıklar da onun hizmetindedir, (bak: Tann)

TÜRK

TÜRK: Türk mitolojisinde var olan kültürel bir kahraman motifi ve ilk ata. Bozkurt. Oğuz Kağan, Korkut Ata, Er Dley ve benzenerivie birlikte Türk, dünya düzeninin oluşumunda faal rol oynayan mitolojik motiflerden biridir.

Çin tarihinde Göktürklerin kökeniyle ilgili bir efsanede, ateşi yaratarak insanları donmaktan kurtaran İlk ata da Türk'tür. Çin kaynakları efsanesinin bir yerinde Türk'ün anasının bir kurt olduğunu da kaydetmişler. Kaynaklardan edinilen bilgiye göre. Türk. tannının ona verdiği, boynundaki taşla istediği zaman doğaya etki edebilirmiş. M. Kaşgarfye göre. Türklere Türk" adını veren. Ulu Tann'dır. Yine aynı kaynağa göre, Türk, Nuh'un oğlunun adıdır. Azerbaycan mitolojik metinlerinde de Türk, Nuh'un oğlanlarından biri olarak veriliyor. Zor günlerinde Bozkurt'un ona yol gösterip, kurtardığı için. daha sonraları sayıca çoğaldıkları zaman. Türk. kendi kavmine "Bozkurt, bizim kurtanamızdır. Ona her zaman inanmalısınız. Zorluklarla karşılaştığınızda O'nu yardıma çağırabilirsiniz" der. Burada, kurtana ulu atanın adının her zaman hatırlanması, aynı zamanda siyasi varlığın bir şartıdır. -

"Yurt" denilen, Türk dünya düzeniyle ilgili evrenbiliminde kainatın bir modeli olarak görünen ve bir mikrokozmos (küçük âlem) şeklinde görünümün çadırın yaratıcısı da Türk olarak bilinir. Türk hakkındaki efsanelere göre, Türkler içerisinde aşşa tuz katmak gibi âdetleri de O çıkarmıştır. Bu da O'nun kültürel kahraman ve ilk ata özellikleri olduğunu gösterir. İslâm'ı kabul etmiş Türklerde de tuzun elde edilmesi. Ebülce (Bulca, Okay) Han olarak adlandırdı klan Yafes'ın büyük oğlu olan Türk'e bağlanılır. Araştırmacılar, Türk mitolojik sistemindeki ruhlar silsilesinde Ulu Türk motifinin yüksek bir yer tutmasını, ilk ve ulu ata olan Türk hakkındaki anıların hâlâ silinmediğinin bir göstergesi olarak kabul

* "i ediyorlar.

W/k Kırızların Manas destanında Manas'm atası olan Ya-
'JKHVti» kup. "Atam Türk. aulum (köyüm) azdır" diyerek, ulu ata-
JfiHLj/ a n i n Türk olduğunu beyan eder. Yine aynı destana göre.
KJHJI savaşta esir düşenlerin "Atamı/. Türk'tür" diyerek aman
TM tı dilemeleri de ulu atanın kurtancılık işlevinden gelmektedir.
. ^> / f Ayrıca bu. atasının adını bilen siyasi açıdan var olabildiği-

TÜYLÜLÜK

iii gösteriyor. Bazı kayraklarda adına "Sakak Rüstem" olarak rastlanan Rüstenvi Ibn-i Haldun da Türk'ün oğlu olarak gösterilmiştir.

Eski Kassı dilinde Turuh me" sözcüğü vardı ve "gökyüzü, sema" anlamına gelirdi. Bu Akad sözcüğü, ulu ata Türk'ün soyundan gelen Türklerin, neden Göktürk olarak adlandırıldıklarına bir açıklık getirebilir.

İÜŞİMEL: Oğuz Kağan destanında, "görünmezler âleminden haberler veren, rüya tabiri yapan" ve "bilgiç" anlamlarında kullanılan bir kavram. V. Radlov'un "tüşimel" sözcüğü için yaptığı açıklama "Geleceği gören, gelecekte haber veren" şeklindedir. "Uyku" anlamı "düş" sözünden türeyen bu kavram. P. Peliyo'ya göre "vezir" anlamını da İçerir.

Oğuz Han destanındaki sembolik motiflerden olan Ulu Türk İle ilgili kullanılan bu irade. Oguzname yazan nın dünya görüşündeki Şamanist bakışından haber verir. Bu anlamda "tüşimel". Şamanizmin ritüel yönüyle ilgili bir anlayış olup. şaman kültürünün hizmetçisini bildirir. P. Peliyo dabu Oguzname'nin Şamanist Türklere özgü olduğunu düşünüyor-du.

'Tüşimel" kavramıyla ilgili dikkat çekid başka bir nokta da Pekarski'nin "Yurt Dili SözJüğü"nde "Viryuy'daki tanınmış şamanın unvanı" olarak anlam landınılmasıdır. Kumandinlerin İnanişına göre. yeraltı dünyasında Eriik ve kardeşi Kagir Han'la birlikte bir de 'Tüşülü Aza" adında bir ruh yaşardı. Yakutların yeraltı dünyasıyla bağlı Şamanist görüşlerinde de orada yaşayan en önemli ruhlardan biri TüsümeT adını taşır. Şoriann inanışına göre, yeraltı ölümler saltanatında ruhlann üç taifesi yaşardı ve bu taifelerden birinin lideri 'Tuşkun" adında bir ruhtu. Buradaki Tüşülü" ve Tuşkun" adlarıyla "tüşimel-tüşmel" adlarının aynı kökten geldiğini düşünmek mümkündür.

TÜYLÜLÜK: Mitolojik anlam olarak ilkligi, anormal güç ve dirend irade eden tüylülük. tipolojik bakımdan kültürel kahramanların birçoğunda rastlanan bir özelliktir. Gıgameş destanının kahramanları olan Gıgameş ile Enkidu tüylü olarak verilmişler. Tüylülük ile gür ve uzun saçlara sahip olmak, gücün sembolü gibi görünmenin yanı sıra, iyilik

TUYLULUK

sever ruhlann sığınacak yeri olarak da görülmüştür. Yakutlann koruyu ruhlarından biri olan orman ruhu Baay Bayanay da bedeni beyaz tüylerle kaplı bir ihttyar görünümünde betimlenir. Bazı metinlerde de "tepegözler" tüylü varlıklar olarak verilir. Bazı Altay metinlerinde, ilk insan olan Erlik de tüylü gösterilir.

Gagauzlann inanana göre, dünyayla birlikte var olan kocaman ve uzun boylu tepegözlerin bedenleri tüyle örtülüydü. Azerbaycan Türklerinin demonolojik inanışlarına göre. Orman İyesi olan Ağaç Kişi'nin bedeni de tüylerle kaplıdır. Guryabani olarak bilinen şeytanî varlık da baştan aşağı tüylerle kaplıdır. Başkurtiann geleneksel mitolojik inanışlarındaki Şurele adlı Orman Ruhu ve Çuvaşlardaki Arçun adlı Şeytan da tüylerle kaplı varlıklardır. Şeytanî varlıklann en bilinenlerinden olan Albastı, Kırgız inanışlarında bedeni yerlere sürünecek kadar uzun tüylerle kaplı bir varlık olarak betimlenir. Onlann İnanişında, San Albastı da 5-6 yaşındaki bir çocuk büyüklüğünde olup. bedeni baştan aşağı tüylerle kaplı bir varlıktır. Nogaylann inanışı ndaki Albastı'nın bedeni da tüylerle kaplıdır.

V. Radlov'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Smagf nda "Erlik in hizmetinde olan aaklı ruhlar" olarak tanımlanan "Almış" adının başka bir tanımı da "Rivayete göre, uzun zamandan beri Al tay'da yaşayan ve bedeni tüylerle örtülü olan insanlar" olarak veriliyor. Bu tanım, tüylülüğün mitolojik bir sembol olarak, şeytanî ruhun izlerinden biri olduğunu gösterir.

Azerbaycan Türk hikâyelerinde, yenilmez kahramanların göğüslerinden uzayıp, dizlerine kadar gelen bir tutam tüy. onlann hayat gücünü temsil eder. Ünlü sihirli hikâye kahramanı olan Tüylüce motifi de şeytanî doğaya sahip olmakla tanınır. Oğuz doğduğunda, bedeni sıkı bir şekilde tüylerle kaplıydı. Köroğlu destanının Paris nüshasında görünüş olarak tüylü olduğu için onun deveye, d ne veya Oğuz'a benzetmişler.

Hetonik bir özellik olarak kültürel kahraman lann tüylülüğü, aslında evrensel boyutta onlann yerini belirlemek açısından önemlidir. Kültürel kahramanın tüylü gösterilmesi, mitolojik çağın sembollerini aktanır. Bilimsel-teorik fikirlerde de tüylülüğün mitolojik sembolizmi, kahramanın araa işleviyle ilintilendirilir.

U

UBAY ENE: (bak: Umay)

UCUBILIK: Azerbaycan mitolojik metinlerinde rastlanan bir motif. Adem Ata'nın zamanında yaşadığı ve hatta Musa Peygamberle bile görüştüğü yazıyor. Rivayete göre onun başı bulutların arasına kadar uzanmış ve elini uzatarak denizden tuttuğu balığı, güneşe tutup pişirecek kadar kocaman bir cüssesi varmış. Nonnal insanların boyu, onun ancak topuğuna kadar gelirmiş. Onun bir kemiğinden büyük bir köprü yapılabilmiş. Hatta Azrail'in bile onun canını almaya gücü yetmezmiş. Azrail'i gördüğü an bir-iki adım geriye çekilirmiş ve Azrail ne kadar yol alırsa alsın, ona yetişemezmiş. Ayrıca çok da güçlüymiş.

"Ucubılık" motifi, mitolojik çağlarda insanbiçimci kocaman varlıkların bir kalmasıdır. Bu tip varlıkların hetonik özellikte olmaları, onları kaosla ilişkilendirme olanağı da verir. Akıllı ruh çizgileri de aynı başlangıçtan gelebilir.

Arkaik zamanlarda. Araz kadar büyük ırmakları bir ayağını bir kıyısına, diğer ayağını da öbür kıyasına koyup atlayacak kadar büyük insanların yaşadığına inanılırdı. "Ucubılık" motifi de bu inanışların bir ürünüdür. Şimdiki kuraklık yerlerin deniz, dağlarınsa adaaklar olduğu zamanlardan bahseden bir mitolojik metinde şöyle denilmektedir: "Nahçıvan arazisi, bir zamanlar büyük denizmiş. Elinceçay'daki Yılanlı ve Gemi dağları da ada. Bu adada "Kelenterter" adında kocaman azman insanlar yaşırdı. Bu insanlara "Ucubılık" denilirdi. Onların ateşleri ve ocaktan yoktu. Onlar, unu suda yogurduktan sonra hamuru güneşe tutarak pişirirlerdi. Onlar, ayaklarının birini Yılanlıya diğerini ise Genni Dağına koyarak denizden balık tutar, güneşin önünde çevirerek pişirip, yerlerdi. "Kelenterter", çok yiyip, çok içerlerdi."

UÇMAK

Eski zamanlarda yasayan "Uzuhlar"ın da çok büyük vücutları olduğu ve daha sonra yok olup gittikleri hakkındaki düşünceler, Türk halkları arasında birçok mitolojik metinde korunmuştur. Nahçıvan'da, Şerur'da "Ucugulu" adıyla bilinen varlık, "Ucubılık"la aynı özellikler taşımaktadır. Halk konuşma dilinde onun adı "ucubınıg" olarak geçer. Azerbaycan hikâyelerinde rastlanan "Ocubınıh Padişah" motiflerinin de "Ucubılık" motifiyle olan bağlantısı şüphesizdir. Birçok mitolojik metindeki betimlemeye göre, evin içinden elini uzatıp, ırmaktan su alacak kadar uzun olan "Uzunbuluk" motifi de bu gruptandır.

Bu mitolojik karakter hakkındaki bilgilerin çok az olması ve Türk etnik-kültürel geleneğinde bu adla bir mitolojik karakterin bulunmaması, bu adın başka kültürlerden alınma olduğu görüşünü güçlendiriyor. Bazı araştırmalara göre bu ad, doğudaki bazı efsanelerin bir karakterinden gelir. Bu efsanevi karakterin adı "Öve Ibn Unug"dur. Böylece "Ucubılık" motifiyle bağlı Azerbaycan mitolojik metinlerindeki bilgiler, kaynağını doğu efsanelerinden alır. Bu motif, etnik-kültürel geleneğin yapısına ters gelmediği için alınmıştır.

Efsaneye göre "A'd" kavminden olup, Adem Ata'nın oğullarından sayılan "Ucubunug"un başı, bulutlardan bile yakanda olurmuş ve Nuh tarafından dünyayı basan su, onun ancak dizine kadar çıkabilmiş.

Azerbaycan'ın bazı klasik söz ustalarının dilinde de bu sözcük kullanılmıştır.

UÇMAK: Şamanizmde ışık dolu bir âlem olan Cennet'e verilen ad. Birçok araştırmacıya göre "uştmak" şekliyle Soğdca'dan alınma olan bu kavramın temeli, ruhun bedeni terk ettiği zaman "uçan kuş" kılığında olduğuna dair eski Türk inanışlarına dayanır. Yakutlarda, ecelin geldiği zaman, ruh bedeni terk ederken kuş şekline düştüğüne ve kâinatı kaplayan Dünya Ağaa'nın budaklarına kadar uçup oturduğuna inanılırdı. Ruhun kuş kılığında uçup, Cennet'e gitmesi inananın izleri, eski Türk yazılı abidelerinde de korunmuştur. "Ölmek" anlamındaki "uç bar-mak" sözcüğünün temelinde "uçmak"la ilgili eski inanışların izi var. "O öldü!" yerine "Ol uçıp kitte" (O uçup gitti) denilirmiş.

Batı Türklerinin İslâm'ı kabulünden sonra bile "öldü" sözcüğü yeri-

UÇUK

ne "şunkar boldı" (şahin oıdu) iradesi kullanılırdı. Ancak bu ruhun başka bedenlere geçmesini içermezdi ve sadece ruhun bedenden ayrılmasını ifade ederdi. Bazı şaman giysilerinin kanatlanıp uçan kuşu hatırlatması da bu inanın göstergesidir. 15. yüzyılda bir Türk yazar şöyle anlatmaktadır: "Uçmak, yani Cennet içinde bir pınar var. Adı Recep'tir."

UÇUH: Nopur-Türkmenlerde, hocalar hakkındaki inanışlarla ilgili bir anlayış. Şamanist karakterli bu inanışlara göre "uçun" özel olarak verilen kurbandır. Bir hastayı tedavi etmek isteyen hoca, kitabına bakıp, "bu hasta için talan renkte falan hayvan uçuh görünüyor" der. Daha sonra hocanın komşularından biri veya hastanın yakınlarından biri belirtilen hayvanı bulur ve keserdi. Bu kurbanın eti yenildiğinde, kemiklerini parçalamak veya kemiklerine diş sürmek yasaktı. Çünkü bunlar cinlerin payı sayılırdı. Et yenilip bittikten sonra, hoca, kalan kemikleri alıp, hayvanın derisinin içine toplar, dua okur, sonra da kendi evinin önünde veya köyün kenarındaki boş bir arazide gömerdi. Bazılarına göre, hoca kendi koruyucu ruhlannı bu kurbanlık etle iyice doyururdu.

Geleneksel gülüşlerde "uçuh", ruhlann bayramı olarak kabul edilirdi. Nohurlann bu hocalar hakkındaki görüşleri, diğer Türk halklarının şamanlar hakkındaki görüşleriyle çok benzerlik gösterir. Araştırmacılar, Türkmen-Göklenlerin şaman törenlerinde kestikleri kurbanlık olan "uçuh"un adını, etkin Türk dillerinden olan Kırgızcadaki "ryık", Tuva Türkçesindeki "idik", Hakascadaki "ızıh", Yakutçadaki "ıtk" ve Çuvaşcadaki "yeren" şekilleriyle, eski Türkçede ise "ıduk" şekliyle kullanılan kavramla ilişkilendiriyorlar.

UÇUK: Bedendeki ısınn yükselmesi sonucunda, dudaklarda kabarcıklar oluşur. Türk dilinde bu kabarcıklara "uçuk" denilir. İslâm'ı kabul etmiş Türkler arasındaki Şamanist inanışların bir kalıntısıdır. Bu inanışa göre, bir insanın ağzını Şeytan yaladığı zaman "uçuk" oluşurdu.

Şamanizmde yaygın olan bir inanışa göre, "uçuk" ruhlann küsmesi sonucunda oluşur. Tedavisinde ise çakmak taşından elde edilen ateş kullanılır. Bazen ise bir bardak suyu, "uçuklamış" insanın başının üzerinden evin dışına serpip, yüksek sesle "Çık git!" derler.

UGAN-UĞAN

Başkurtiann dinî görüşlerinden bahseden S. Rudenko. bir hastayı tedavi eden bahsinin "azar getiren ruhu kovmak için", iki oyuncak yaptığını ve bu oyuncaklara da "uçuk" adı taktığını anlatır. Çünkü bahşı, "uçuk ruhu"nu bu oyuncaklara yerleştirmiş.

Altay Şamanizminde de bir kötü ruhun adı "Uçuk"tu. Bu ruhun adı daha sonraları Anadolu Türkleri arasında da unutulmadan kalmayı başarmıştır. M. Kaşgari'nin Dîvân-ı Lügat-it Türk'ünde bu sözcük, "uçguk" şeklinde geçmektedir.

UGAN-UĞAN: Tann. Araştırmalara göre, "kadir, her şeye gücü yeten" anlamına gelen "ug" kökünden gelir. İslam devrinden kalma eserlerden olan 11. yüzyılın abidelerinden "Kutadgu Bilîg"de rastlanan "Ugan-Ogan" hakkında "O, bir Allah'tır. O, herkesten üstündür" denilir. M. Kaşgarî'nin Divan-ı Lügat-it Türk'ünde de "Ugan Tengri" iradesi için. "Her şeye kadir, güçlü" anlamları kullanılmıştır.

"Ugan" adı, Harezmi'nin 13. ve 14. yüzyıllarda yazdığı "Mehebbetname"de de aynı anlamda kullanılmıştır. (4. yüzyılın yazarlarından olan Ibn-i Mühenna, "Uğan"ın Türklerde Allah anlamına geldiğini yazar. 15. yüzyılın dilbilimci İmanî'nin "Beda-i El Lügef'inde de "Uğan"ın Allah anlamıyla birlikte, "yalvaşla okunan duanın bir bölümü" anlamı da görünmektedir. Diğer kaynakların büyük bir çoğunluğunda, bu sözcüğün karşılığı "Allah" olarak verilmiştir.

V. Radlov'un kayıtlarına göre, "Oğan", Uygur ve Çağatay sözüdür. Diğer birçok araştırmaya gibi, bu sözcüğü, O da "Allah" şeklinde çevirmiştir. Z. Gökalp, Altay Türklerinin dinî sisteminden bahsettiği zaman, "Ugan" adında bir tanrıyı anlatmaktadır. Ancak sonraki dönemlerin araştırmaları, bu fikrinin doğru olmadığını kanıtlamıştır. Birçok araştırmaya, "Ugan" ile "ongon" arasında bir yakınlık bulmaya çalışmışlar.

Altayların tann anlayışında rastlanmaması gibi bazı gerçekler, "Bayat" ve "Ülgen" gibi, "Uğan"ın da Tann değil, sadece onun bir sıratı olduğunu gösteriyor.

UĞUR: Eski Türk mitolojik düşüncesinde yol iyesinin adı. Bu düşünceye göre, suyun da dağın da kendi iyeleri vardır. Bu varlığın hangi tann-

UCUZLAR

lar topluluğuyla bağlı olduğu fikri eskimiştir ve bu mitolojik motif hakkında kullanılan "Yol Tannısı" veya "Yol Allahı" gibi iradeler yanlıştır. Mitolojik inançlara bağlı bu anlayış, hakkında M. Kaşgarî'nin yazdıklarına bakılırsa, o zamanın Oğuzları birbirlerine tehlikesiz bir yol arzularken, "yol uğur bolsun" derlerdi. Bu söz yola çıkıldığı zaman denilirdi ve böylece "yol iyesi" yardıma çağrılırdı. Daha sonraları bu "yol iyesi"nin yerini doğu halklarının inanışlarında Hızır motifi tutmuştur.

"Uğurun açık olsun!" örneğinde de görüldüğü gibi, "uğur" sözcüğü, bağlılığını her zaman koruduğu "yol" sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Türk halkları arasında yaygın olan "uğur" ile Küçük Asya'nın eski halklarına özgü abidelerde yeraltı dünyasının tannısı olarak adı geçen "uğur" arasında da baa paralellikler görülmüştür.

Türk dillerinde sık sık rastlanan "uğur" sözcüğünün, Azerbaycan Türkçesindeki "uğuru kara gelmek" deyiminde kullanılan ve "talih, baht" anlamı irade eden şekli, birinci anlamdan türemedir ve kismet veya talihin, yol mefhumuyla karşılaştırmasından ortaya çıkmıştır. Bu sözcüğün "mutluluk" anlamı da II. yüzyılda M. Kaşgarî tarafından kaydedilmiştir. "Uğur" için birçok sözlükte geçen "bereket" anlamı ise yine benzer bir anlamsal genişleme sonucunda ortaya çıkmıştır.

UĞUZLAR: Azerbaycan'daki bazı azınlıkların dilinden yazıya dökülmüş bir rivayete göre, çok eskilerde yaşamış, iri cüsseli, azman varlıklardan biri. Yemek istedikleri bir şeyi, elleriyle kaldırıp, güneşin önünde pişirerek yenermiş. Çok büyük halılar, onların eseridir. Normal insanlar, onların gözünde "artdan" gibi görünürlerdi. Gerçekten de günümüzde büyük eski mezarların içinden çıkan iri kemiklere rastlanmaktadır. İnsanlar, onların azmanlara ait olduğunu düşünürdü ve "Uguz Ölçüsü" olarak adlandırıldı. Vücut olarak iri olan insanlar için söylenen "uğuzdan kalma" deyimini de buradan gelir.

Halk inanışlarında "Uguz" başkadır. "Tepegöz" başka. "Uguz" insandı ve halı örerdı. Göçebeydi ve nerede ölürse, orada da gömülürdü. "Tepegöz" ise devler taifesindendi. • "Uğuz" gibi O'nun da boyu uzundu, ancak O, insan değildi ve kafasında sadece bir tek göz vardı.

"Uğuzlar" hakkındaki inanışlar, mitolojik çağlardan kalma büyük in-

ULU ANA

sanbiçimci varlıkları. dağ kadar büyük azman insanların ve "kelen-terlerin varlığına olan inanın bir yadigârıdır. Eski çağların mitolojik İnanışlarını yansıtan geleneksel düşüncelere göre, eski zamanların insanlar çok büyökletmiş ve bacaklarının dizden aşağı uzunluğu bile iki buçuk metre olurmuş. Bin yıldan daha fazla yaşayırmış. Bu inanişaya göre insanlar gitgide küçölmeğtedir ve bir zaman sonra daha da minnacık olacaktır.

Azerbaycan mitolojik metinlerinde "Uğuzlar'ın adına "Uzunlar" olarak da rastlanır. Bu metinlere göre, "Uzunlar" eskilerde yaşayan, g-nar kadar uzun boylu, üç yüz yıla kadar ömrü olan varlıklardı. Onlardan bahsedildiğı zaman, "bizim atalarımız olmuşlar" diye bahsedilir, (bak: Tepegöz; Ucubılık)

ULU ANA: Birçok mitolojik sistemde, geniş anlamlarda kullanılıp, değişik versiyonlara sahip olmasına rağmen korunan sabit bir yapı. Ulu Ana, sabit bir model olarak mitolojilerde daha çok yerle ve şeytanî varlık olan kadın başlangıcıyla aynılaştırılır. Onun işlevleri, başlangıçtan beri bazı mitolojik varlıklar arasında paylaşılmıştır. Bu işlevler, birbirleriyle ilgili olup, bu bütüncülün anlamsal türemesi olan motiflerle, bir bütün içinde korunup kalmıştır. Bu motiflerden hiçbirisi Ulu Ana'nın işlevlerini tek başına yerine getiremiyor. Ancak bu anlamsal türeme ürünü olan motiflerin her birinin yapısal-işlevsel özelliğı, diğerleriyle bağlantı içindedir ve bu özelliklerin bütünü, Ulu Ana bütüncülünün yapısını oluşturuyor.

Mitolojik sistemde çok sayıda arkaik yapıli motif var. Bu motiflerin en büyüğü Ulu Ana motifidir. Mitolojik Ulu Ana, birçok kez değişime uğrayıp, birkaç konum değiştiren bir bütüncüldür. Bu bütüncül deför-masyon geçirerek, Bozkurt, Hızır, İrkil Hoca, Ulug Türük, Erlik, Kan Nene, Hal Anası ve başka bir sürü mitolojik varlık ve koruyucu ruhlara dönüştürmüştür. Bu varlıklar ne derece bağımsız koruyucu ruhlara çevrilip farklı varlıklar olarak ortaya g km ılsa da Türk mitolojisinde ilk yapılan itibariyle ilgili oldukları bu Ulu Ana motifinin en az bir özelliğini taşı-maktadırlar. Ulu Ana bu bakımdan, "ezeli bir formül" olarak ondan ko-pan ruh ve motiflerin temel benzerliklerini oluşturarak, işlevsel bakım-

ULU ANA

dan on lan birbirine yakınlaşbnr ve bazen de aynı işlevlerle taşıyan motiflere çevirir.

Mitolojik dünya modelinde Ulu Ana, bolluk ve bereketin koruyucusu ve yaratıcısı olarak nitelendirilir. Antropolojide Ulu Ana'nın korunup kalan en arkaik örneği, Kan Nine (Küp Kansı veya Küpegiren Kan) motifi sayılır. Ebedî yaşayış ve hayatın dönüşümlülüğünü aktaran mitolojik düşünceler sisteminde. Ona hayat verici güç ve ölümsüzlüğün en üst iradesi olarak bakılmıştır. O, yaslanmazdır. İkircikli ritüel-mitolojik bir varlık olarak, hem düzenleyici evrensel başlangıç, hem de dağına kaos başlangıç, onda bir araya toplanmıştır. Dünyada hareketsiz ve değişmez kalan hiçbir şey olmadığı gibi, zıtlıkların kendileri de birbirleriyle yer değiştirebilirler. Bu bakımdan O'ndan kopan mitolojik varlıkların birbirine ters yönlerde işlev gömeleri de doğaldır. Bu varlıklar bir taraftan çocuk bağışlayan veya çocukların koruyucusu olarak ortaya çıkarırken, diğer taraftan onları kaçırıp, yiyebilir. Örneğin, her şeye kadir olan Humay, hem yeni evlat dünyaya getirmenin sebebidir, hem de ölümlün. Veya sallanan göğüsleri, kanşık saçları ve küçük boyuyla doğan kadın lan koruyan Al ruhun bir benzeri olup, aynı işlevlerle yüklü Hal Anası, kendi çocuğunu yemiştir.

Aynı Ulu Ana bütüncülünden kopan Al ruhu ve Umay gibi karakterlerin bu şekilde ikircikli işlevleri, anlam potansiyeli yüksek olan sabit modelde, her iki başlangıç (düzenleyici ve dağıtıcı) bir arada olmasıyla ilintilidir. Bu ise Ulu Ana bütüncülünden kopan motiflerin şeytanî niteliklerini de koşullandırır. Bu anlamda sallanan ve haddinden fazla göğsü olması, hayvan bizi mid çizgiler taşıması ve hayvanat alemiyle bağlılık. Ulu Ananın en önemli belirtileri arasındadır. Ulu Ana bütüncülünden türemiş motiflerden olan Al ve Albastı motifleri de bu bakımdan oldukça belirgin sayılırlar. Başlangıçta koruyucu bir ruh olan bu motif, şeytanlaşmanın son aşamasında, İnsan yiyen ve çocukları kaçıran bir cadıya dönüşebiliyor. Bir veya haddinden fazla göğsünün olması da onun arkaik çağlardaki ilk ana işlevinden ileri gelir.

Ulu Ana motifiyle ilgili bir başka özellik ise kelliştir. Bu özellik, 'Tepegöz' motifinde de korunmuştur. Mitolojik Ulu Ana'nın en eski ve en geniş yayılmış adlarından biri "Kel-Hel" köküyle ifade olunmuştur.

ULU ANA

Yeraltı dünyasının sahibi olması da arkaik yapılı mitolojik Ulu Ana motifinin işlevlerinden biridir. Erlik'in aynı zamanda kadın belirtileri taşıması, bu işlevden kaynaklanır. Ulu Ana, öbür dünyanın sahibidir. Eski Bulgariardaki bazı kayraklarda "Alp Albasö" adını taşıyan putperest bir yeraltı dünyası ruhu var. Bu, Ulu Ana bütüncülünün yeraltı dünyasıyla olan ilgisinin agk bir iradesidir.

Canlılığın ilk konumunu sembolize eden Ulu Ana, eski düşüncede tüm yerler ve sulann sahibiydi. Avin uğurlu geçmesine kadar her şey onun isteğine bağlıydı. Yeryüzündeki her şeye hayat veren oydu. Mitolojik Ulu Ana varlığı, farklı halklarda su, yer ve öbür dünya ile ilintilendirilir.

Bazen de İlahe Ana olarak adlandırılan bu bütüncül, araştırmaalann birçoğunun görüşüne göre, putperestliğin sonraki tüm şekillerini doğurmuştur. Ulu Ana, ilk suyla ilgili okluğu kadar, dağla da ilgilidir. Altay efsanesinde su ve dağ iyelerini büyütür ve tüm hayvanlar onun hükümdarlığındadır. Bazen hatta bu su ve yer iyeleri, doğanın hayat gücünü aktararak, her şeyi bilen Yer Ana motifinin gerçek izi şeklindedirler. Sayan Altay Türk halk kültüründe bu düşünceyi taşıyan varlıklar, bereket, bolluk kavramlarını canlandıran kadın görünümünde verilir.

Ulu Ana en eski çağlardan kalma kaya resimlerinde bolluk, verimlilik ve üreme kavramlarının iradesi olarak iri ve sallanan göğüslü kadın şeklinde resmedilmiştir. Bu ise mitolojik düşünceyle yaşayan eski insanın gözünde Ulu Ana'nın mecazî bir motif değil, canlı bir varlık olarak düşünüldüğünü gösterir. Dünyanın yaratılma sürednde yer alan mitolojik Ulu Ana'nın en belirgin özelliği, iri ve sallanan göğüslere sahip olmasıdır.

Kamlık yapan erkek şamanlann, kadın giysisi giymeleri de yaratılışın gücünü kendi varlıklarında taşıyarak, Ulu Ana motifinin bir temsili olduklarından kaynaklanır. Yakutlarda Tannalık törenini gerçekleştiren İhtiyar, başına kadın şapkası takardı. Birçok şamanın kadın giysisi giymeleri ve giysilerinin üzerine kadın göğsünün resmini çizmeleri, ruhlarla bağlantı kuran şamanın kadın yönünün daha güçlü olduğunu göstermek içindir.

Tuva halk inanışlarına göre, şamanlann ulu atası bir kadın samandır.

ULU ANA

Bu da Ulu Ana motifinin şaman mitolojisindeki bir yadigarıdır. Şaman halk kültüründe, şaman nıhlannın manevî oğlu olarak, onlara kamlık gücü verip. Ulu Ana'nın izlerini taşıyan motif. "Albıs" motifidir. Türk halk inanışlarında "Yallı" adındaki dansın, iri göğüslerini sırtına atmış kadın gibi betimlenen Al-Hal, Albastı veya Al Kansı motiflerinin adlarıyla ilintilendirilmesi de ilgi çekicidir. Gobustan kaya resimleri arasında bulunan "Yallı" sahnesi ve onun üstünde çizilmiş olan iri göğüslü, tüm vücudu dövmelerle kaplanmış kadın figürü de ölümsüzlük, üreme ve bereketin sembolü olan "ana cet" ve başka bir deyişle Ulu Ana'ya tapmanın izi gibi kabul edilir.

Ulu Ana'nın başka bir özelliği de her şeyi bilmesidir. Onun bu işlevi, bahşılann uykusuna gelen ihtiyar kadın bilgiç motifinde de korunmuştur.

Ulu Ana'nın en önemli mitolojik işlevi ise tören koruyuculuğudur. Bu işlev daha sonraları ilk şaman motifine geçmiş ve sihirli hikayelerde kahramanın Kan Nine'nin eğitiminden geçmesi ve onun yardımıyla yeni statüler kazanması şekline dönüşmüştür. İnisiyasyon geçmek, ölüp yenilenmiş halde tekrar doğmak olayı da sadece arkaik yapı ve zengin anlam hafızasına sahip mitolojik Ulu Ana saltanatında ve sırf O'nun yardımıyla mümkün olabilir.

Mitolojik Ulu Ana'nın bir özelliği de erotik-seksüel gücün razılığıyla belirginleşmiştir. Sakral bakımdan agresifliği ise onun diğer bir özelliğidir. Seksüel-erotik açıdan aktif, Ulu Ana bütüncülünden kopmuş tüm varlıklar ve koruyucu ruhlar için de karakteristik bir özelliktir. Örneğin. Yakutlarda şamanın temel koruyucu ruhu, şehvet düşkünüdür ve şehvani duygulann koruyucusu sayılır. Ulu Ananın böyle bir özelliği tipolojik nitelikte olup, tüm dünya halklarının mitolojik sistemlerinde geniş ölçüde yer almaktadır.

Yakutiann "Ağ Oğlan" adındaki mitolojik metninden de anlaşıldığı gibi. Dünya Agaa'nın içinden yanya kadar çıkıp, "tuluk gibi" iri göğüslerinden süt vererek "Ağ Oğlan"ı yenilmez bir kahramana dönüştüren kadın motifi de Ulu Ana bütüncülünden gelir ve kainatın ölüp-dirilmeler zincirinden oluşan üreme ve verimlilik kavramlarını temsil eder. (bak: Mitolojik Bütüncül; Yer Ana)

ULUK AK İNE

ULUK AK İNE: {bak: Ağ Ana; Ulu Ana)

ULUK TÜRÜK (ULU TÜRK): Eski Türk düşüncesi bakımından ilk şaman motifini kendinde canlandıran en büyük koruyucu ruhlardan biri. Şaman ruhu ve atalar ruhu olarak da bilinen bir varlık. Uygur "Oguzname"sinde, Oğuz Kağanın yanında bulunan ak saçlı, ak sakallı ve bilgili rüya yorumcusu Uluk Törük adında bir ihtiyardan söz edilir. O da Korkut Ata gibi, görünmeyenler dünyasından haber verir.

Ulu Türk adı Uygur şamanlarının dualarında başka koruyucu ruhlarla birlikte kullanılır. O bir bahıa. bir ozandır. Şamanın her zaman "Uzganmas Ulug Türk!" (Her zaman uyanık Ulu Türk) diyerek başvurduğu bir koruyucu ruhu var. O dünyayı yöneten hakim gibi verilmektedir. Ulu Türk, hiç kuşkusuz, Türklerin ilk ataları hakkındaki mitolojik düşüncelerinin bilinçlerden silinmediği çağların bir ürünüdür.

Uluk Türk adındaki "uluk" (ulu) sıratı, araştırmalara. onu "Ata" adını taşıyan din kutsalları ve ulu varlıklar kadar sembolik saymalara olanak vermiştir. Uluk Türk motifinin "Mogolların Gizli Tarihi"ndeki ihtiyar Usun ile kıyaslanması, bu iki motifin mitolojik sembolizmlemleri ve işlevsel-anlamsal özelliklerini ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir.

Bir görüşe göre. İrkl Hoca. Uluk Türk'ün başka bir şeklidir. İşlevsel yakınlıktan kaynaklanan bu benzerlik, bütüncül ile ezelî bir formülle ilgilidir. Bu benzerlikten dolayı, araştırmalar çoğu zaman bu iki karakterin tek bir varlık olduğu kanaatine varmışlardır.

ULUU TOYON: Yakutların mitolojik inanışlarındaki en karışık yapıları motiflerinden biri. Araştırmalar, onun kan şık ve birbirine zıt işlevlerle yüklü olduğunu gösteriyor. Bir görüşe göre O. Urüng Ayı Toyon'un kardeşidir. Diğer bir görüşe göre ise bir gaip gök ruhlarının lideridir. G. Ergis. Ulu Toyon'un şamanların koruyucusu olduğunu yazar. A. Kulakovski de Ulu Toyon'u. mitolojik işlevleri itibarıyla çok eski zamanlarda "ayrı" denilen ruhlar grubuna ait saymaktadır. "Sür" olarak bilinen ruhu. ateşi ve şamanları da insanlara gönderen yine Odur. Zaman geçtikçe O. Abası ruhlarının kılığına girmiştir.

UMAY-UMAY ANA

Kültürel kahraman tipini yansıtan tüm bu çizgileriyle birlikte, onun Ayı ruhlar arasında gösterilmesini, araştırmacılar doğru kabul edemiyorlar. Birçok metinde İse O. gökler aleminde yaşayan aaklı Abası ruhlannın lideri sayılmıştır.

Gökyüzünün yedinci katında yaşayan Uluu Toyon. birçok Yakut soylannın güçlü şamanlannın da koruyucu ruhudur. Bunun için de kendilerini ruhlann manevî çocukları sayan şamanlar, "Ben Uluu Toyon'un yarattığıyım" derlerdi. Uluu Toyon, normal ölümlülerin gözüne görünmez. Birçok mitolojik metinde, onun bir sürü oğlu olduğu, bu oğlanların adları hayvan adlarını hatırlattığı ve bu oğulların at sürüleri olduğundan bahsedilir. Bu metinlerin yazdığına göre, bu oğullar, beyaz ve boz atlarla gökyüzünden yere İnmişler.

UMACI (bak Omaa)

UMAY-UMAY ANA: Artım kavramıyla ilgili bir ruh veya daha doğrusu, bir evliya adı. Diğer Türk halklarında O'nun adına "Humay" şeklinde de rastlanır. O'na geleneksel olarak "İlahe" de denilebilir. Umay motifi. Türk halklarının dini-mitolojik inançlarında bazen kalıntı şeklinde de olsa. önemli bir kültün adı mı bildirir. O'nun tanrıça sayılması ise etnik-kültürel sistemin ölçütleri bakımından sadece belirli koşullarda kabul edilebilir. Etnik kültürün kendi içinde iye olarak görünen bu varlık, mitolojik sembolizm ve taşıdığı işlevlere uygun olarak "Ana-Ene", "evliya" ve "melek" gibi de adlandırılır. Manas destanında "Umay ene perişte" iradesi var. Buradaki "perişte" (melek) sözcüğü. Umay'ın Türk etnik-kültürel sistemdeki yerini bir koruyucu ruh, evliya veya melek olarak daha düzgün bir şekilde belirtiyor.

M. Kaşgarfnin yazdığına göre Umay, kadın doğuktan sonra kamından çıkan ikizin adıdır. Buna çocuk ana karnındaki "tayı" derler. Kadınlar "ikizi" hayıra 3 radardı. İnanişe göre bir kadın Umay'a taparsa evlenir. Bu inanış, Umay Ana'nın evlat vermek gibi yaratma gücü olduğuna dair inanan bir uzantısıdır. A.

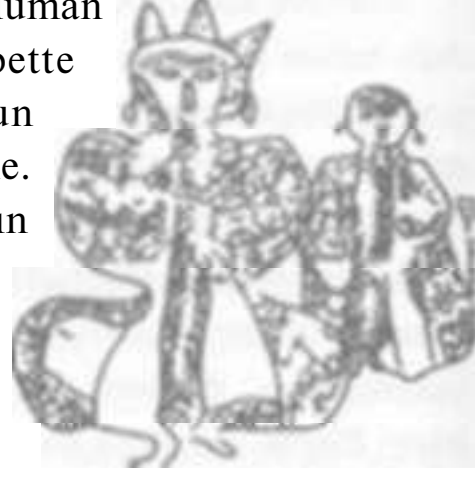

Umay **Tasviri**

UMAY UMay ANA

İnana göre. Mahmut Kaşgarî gibi bir Müslüman bilim adamı. "Umay bir ilahedir" sözünü elbette ki söyleyemezdi. Kumand inlerde doğuşun zorlu geçtiği zamanlarda şaman. "Umay Ene. kuş ene" diye çağırırdı. Bu da Umay Ana'nın Ulu Ana bütüncülüne ait olduğunun bir göstergesidir.

Umay Tasviri

Orhun yazı lan nda adı geçen Umay-Humay ilahesinin Türk etnik-kültürel sisteminin bir parçası olup-olmadığı sorusu. Türk kültürü araştırmalarının ilgi noktasını oluşturmuştur. V. Radlov'un yazdığı Türk Halk Edebiyatı Numuneleri"nde. "Biz başlangıçta atamız Ülgen'den türediğimiz vakit, bu iki kayın ağaa Umay ile beraber gökten inmiştir" denilir. V. Radlov ve Meliomaski. O'nun ilahe olduğunu ve çocukları koruduğunu söylemekte. Troşanski. Umay İlahesi hakkında. "Bu bir kuştur ki. çocuğun başı üzerinde okur. bununla da onun oğlan çocuğu olacağını haber verirmiş" şeklinde yazmıştır.

Bazı araştırmalarda Umay'ın Moğol kökenli bir ruh olduğu görüşüne de rastlanır. B. Ögel dahil olmak üzere birçok araştırmanın görüşüne göre. Umay Ana kültü, sadece Türklere ait bir inanıştır. Sibiry ve Orta Asya Türklerinin bazı arkeolojik ve etnografik materyallerinden de anlaşıldığı üzere. Umay Ana motifi, hem beyaz saçlı ve beyaz giyimli olarak insanbiçiminde görüntü sergilemektedir, hem kuş kılığında, hem de bu iki varlığın bileşiminden oluşan kanatlı kadın-melek görüntüsü vermektedir. Kırgızlarda onun nasıl gözüldüğü bilinmediği halde, Sayan-Al tay Türkleri onu. göklerden inen güzel yüzlü bir kadın olarak düşünmüşlerdi

Güney M-kasya'da kaydedilmiş metinlerde geçtiğine göre. insanlar, Ülgen Ata'yla Umay Ana'dan dünyaya gelmişler. Hakaslarda kısır bir kadının tedavisi için, "Umay Tartar" adı verilen ve sembollerle zengin bir tören yapılır. Umay Ananın olduğu yer. "SüttüğüT (Sagaylar ve Sonarda). "Süt Ak Göl" (Teleutlarda) ve "Sümer Dağı" adını taşır. Yakutlarda çocukların koruyucu ruhu olarak bilinen, çocuğa can veren

UMAY-UMAY ANA

ve yeni doğum yapmış kadının yardımına gelen "Ayısıt'ın adının anlamı "yaratıcı, yaratan kadın" demektir. Bu ad. Umay'ın adlarından biridir.

V. Verbitski. Umay'ın "Ölüm Meleği" anlamını da kaydetmiştir. Bu kayıta göre Umay, "çocukları koruyan iyilik sever bir ruh, ölüm meleği ve ölümün ruhunu uğurlayandır." V. Radlov'un sözlüğünden de anlaşıldığı gibi. Şoriardaki Umay da aynı anlama geliyormuş. Şemsettin Sami sözlüğünde de Umay hakkında şöyle denilir "küçük yaşlıları korkutmak için. cahilce yaratılmış korkunç bir hayli kişilik." Annelerin çocuklarını korkutmak için kullandıktan adlardan biri de "Uşak Umusu"dur (Çocuk Umusu), (bale Omacı)

Yakutlarda "Ogu ımita" denilen bir ilah vardır. Bu adın sözcük anlamı "çocuk ıması" demektir. Bu varlık, bir kuş gibi çocuğun başı üstünde öterek, çocuktan türeyecek insanların bereketli ve uğurlu olacaklarını haber verir.

Hakaslar. Umay Anayı çocuğa kan ve et veren beyaz bir kuş olarak betimlemişler. Teleutlar. Sayan ve Artaylara göre ise gümüş saçlı genç ve güzel bir kadın olan Umay Ana, gökkuşağı boyunca yere iner ve elindeki yayla çocukları tehlikelere karşı korur. Kumandinlerde Umay Ana'nın insanı ömür boyu koruduğuna inanılır. O'nun kanatlı bir ana olduğunu düşünürlerdi. Onların inanışına göre. anne kamından başlayarak çocuğun ömrünün sonuna kadar Umay Ana'nın gölgesi eksik olmaz,

Tyan-Şan Kırgızlarına göre. O. göklerde yuva kuran bir kuş ve yer-yüzüyle yeraltı dünyası arasında bağlantıyı sağlayan bir aracıydı. Göklerde yaşayıp, devamlı olarak bulutlar arasında dolaşan bu Umay, mitolojik varlık olarak yaratıcı başlangıca bildiren "kut" anlayışıyla da yakından bağlı olmuştur. Hakaslar yeni doğmuş çocuğun canı hakkında konuşunken. Umay adından türeme olan "imay" adını da kullanırlar. İnanışa göre imay, 2-3 yaşına gelmiş çocukları "kut"a çevirirdi. Şorlarda da körpe çocuğun canına Umay adı verilmişti. Çocuk uykusunda ağladığı zaman. Umay'ın ona eziyet ettiği düşünülürdü.

Eski Türk düşüncesinde, bazı çocukların vücutlarında bulunan anadan dogma lekeler de uğurlu ve kutsal sayılıp, Umay Ana'nın el izi olarak bilinirdi. Onun için benli doğan çocuklar mutlu sayılırlardı. Çünkü

UMAY-UMAY ANA

ben, Umay'ın izi olarak görünürdü. Benin, ikizin, ana rahminin ve hatta Tatar dilinde kadın cinsel organının "Umay" olarak adlandırılması da Umay'ın çocuğun dünyaya gelmesiyle bağlılığını gösteriyor. Umay'ın kadın-ana başlangıcıyla bağlılığı, Moğolca'da "mağara" anlamına gelen "ehin Umay" iradesinde de korunmuştur. Çünkü mağara ve kayalar. Yer Ana'nın rahmi olarak düşünülmüştür.

Tyan-Şan Kırgızları, Umay'ın gece gelip, çocukların yüzlerini yıkadığına inanırlardı. Yakut kadınlara göre, "son" (çocuğun anne karnındaki ikizi), Umay'ın işlevlerini yerine getiren melek ruhları temsil ederdi, yeni doğan çocukların koruyucuları sayılan bu iki mitolojik varlık arasındaki yakınlık, araştırmacıların ilgisini çekmiştir.

Bat Trakya Türklerinin inanışlarında "son", kutsal bilindiğinden, günaha girmemek için, üç gün boyunca onu kana bulanmış giysilerin içinde tuttuktan sonra, "Yine de çocuklarımız olsun!" diyerek ırmağa bırakırlardı. Genç kızlar da gülüp oynayarak bu kanlı giysileri götürüp, çocukları olsun diye yastıklarının altına koyarak yatarlardı. Sütten kesilmiş bir anne için de Umay'dan yardım istenilirdi. Sagaylardaki "İmay Toyu" töreni de bu süreci hatırlatır.

Kızıl ve Sagayların İnanışına göre, çocuğun canı, Kuday'ın elindeydi. Boçat Teleutlarına göre ise bu can, Jeri Su denilen doğa güçlerinin elindeydi. Bazı araştırmaların ortaya çıkardığına göre eski Türklerin inanışlarında Umay ve "kut", aynı ölçüde insanın varlığını belirleyen hayat güçleri sayılmışlar. Tyan-Şan Kırgızlarının dilinde ürünün bol olduğu ve hayvanların bereketli olduğu zamanlarda "Umay Ana'nın göğsünden süt gelir" iradesi kullanılırdı.

Hayır sever ruh olan Umay'ın Altay Türklerindeki insanbiçimci görüntüsü, Kıpçak boylarındaki D'ayıkın ve Yakutlardaki Ayısı'nın görüntüleriyle üst üste düşer. Hakaslarda kısır kadınların tedavisi için yarvardıkları "İney Tas" adında taş heykeller var. Bazı araştırmacılara göre bunlar, Umay İlahesinin görüntüsüdür. Umay'ın görüntüleri eskiden düğünlere gidildiği zaman takılan kolyelerin üzerini de süslemiştir. Yeni doğum yapmış kadınların koruyucusu sayılan "Umay Kamber" adındaki melek de Ural Tatarlarının geleneksel görüşlerinde yaşamakta olan Umay kültürünün değişik bir iradesidir.

Umay *Tasviri*

UMAY-UMAY ANA

Umay kültü Orta Asya'da da geniş bir şekilde yayılmıştır. Kırgızların gözünde Umay bütün kadın sanatlarının piri, bütün kadın el işlerinin koruyucusu sayılırdı. Onun için de terzi kadınlar işe başlamadan önce, "Benim elim değil, Umay Ana'nın elidir" derlerdi. Kırgızlarda Umay adında bir süsleme motifi bile kaydedilmiştir.

Azerbaycan'ın bazı yörelerinde, Humay Kayası ve onunla ilgili inançlar, son zamanlara kadar sürmüştür. İnanişaya göre çocuğu olmayan bir kadın, başını bu kayaya koyup yatarsa, çocuk sahibi olurdu. Efsaneye göre. HiMnay adında kısır bir kadın varmış. Bir gün başını bir kayanın üstüne koyarak yatar ve ondan sonra çocuğu olur. O zamandan sonra bu kayaya Humay Kayası denilir.

Umay adının yer ve gökle aynı zamanda ilintilendirilmesi. Türk kozmogonisinden gelen nedenlere bağlıdır. Çünkü Türk kozmogonisinde, yerle gökyüzü başlangıçta bir bütün olarak düşünülürdü. Daha sonraları yerle gök ayrılınca, bu çağın varıqlan etnik-kültürel sistemin bir geleneğinde yerie, diğeri bir geleneğinde ise gökyüzüyle ilintilendirilmişler. Ancak bu konumlanmada da sabit ve donmuş bir şekilde kalmayıp, tazelenerek değişik renklere bürünmüşler. Onun için de bir mitolojik varlık, hem kaos güçleriyle, hem de evreni yaratan güçlerle ilgili olabilmiştir ve aynı bir varlık, hem ölüm getiren, hem de hayat veren bir ruh işlevi görmüştür. Çünkü kaosun kendisi bile, evreni yaratan güçlere karşı tam olarak dayanmaz ve tam tersine krizden gkması için evrenin oluşumunda veya düzenin kurulmasında bir geçiş aşaması oluşturur.

Devlet kuşunun da bir adı "Umay-Humay" veya "Hümay Kuşu'dur. Osmanlı tarihinden bilinen "Hümayun" deyimini de bu bakımdan Umay ile ilintilendirilir. Çünkü bu anlayış, egemenliğin gökten geldiğine ve Tann vergisi okluğuna dair eski inanışların izlerini taşır.

Umay, Budist dualarda, iyi niyetli bir ruhun adı olarak geçer. O'nun adı, Nanay Şamanizmindeki önemli motiflerden olup, çocukların canlarını korumakla yükümlü olan "Maydya Mama"yla da işlevsel ve anlamsal olarak yakınlık içindedir. "Nişan şaman kadını hakkındaki hikaye "deki "Omosi Mama" motifi de çocukları koruyan, körpelere can veren, beyaz saçlı, İri ağızlı ve kocaman gözleriyle korkunç görü-

UYKU

nüslü bir kadındır. Bu **varlık** da mitolojik İşlevleri bakımından Umay'a yakındır.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan, "hanım, beyim" anlamına gelen ve tarihte ritüel olarak kullanıldığı var sayılan "banı-banu" sözcüğünü de ban araştırmacılar, koruyucu ruh Umay Anayla ilişkilendiriyorlar. O, Ubay Ana > Bayana > Bayanı > Baynı > Banı şeklinde bir değişim geçirerek "Umay Ana" adının sessel versiyonu sayılır. Şalı İsmail'i çocukken saklayan kadının adı da "Uba" idi.

Umay sözcüğü. Kıpçak Hristiyan metinlerinden olan "Kodeks Kumanius" da (14. yüzyıl) mitolojik sembolizmine uygun olarak "Yer İlahesi" olarak açıklanmıştır. Yani yer ruhu olması. Ulu Ana motifinin bir özelliğidir. Onun için de Umuy'un yer ilahesi şeklinde açıklanmasını yanlış kabul eden araştırmacılar yanlıgı içindeler. Gerçekte de Ulu Ana, yer ruhu sayılmıştır ve Umay motifi, bu mitolojik bütüncülün değişime uğramış olan şekillerindendir. Yer ilahesi veya yer ruhu sayılması da onun arkaik nitelikli olduğunu gösterir. Umay Ana'nın yer ruhu olarak bilinen Ulu Ana'yla bağılığı, bazı Türk halklarında O'na "Ulu Ah İne" (Ulu Ağ Ana) denilmesi örneğinde de korunup kalmıştır.

Mitolojik Umay Ananın işlevlerini etnik-kültürel gelenek çerçevesinde (Azerbaycan. Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ın ban bölgelerinde) "Fatma Nine" motifi de yerine getirir.

UYKU: Mitolojik düşüncenin iç dinamikleri bakımından, ruhlarla doğrudan ilişki gibi düşünülen uyku, anlamlar ve semboller alemine dalmamanın da bir yoludur. Rüya tabirlerinde kullanılan teknikler, bir zamanlar mitolojik metinler ve efsunlarla ilintili olmuştur. Freud psikoanalizmi, uykudaki sabit şekilleri sembol sayıp, mitolojik metinleri temel alarak uykularda anlamaya ve aramaya başlamıştır. O. Freydenberg'e göre ise görünmeyenler alemiyle ilgili haberler, ölüme eşit olan uykuda gelirdi. Örneğin, mitolojik yorumda yumurta, hayatın oluşmasını ve canlıların yaratılışını sembolize ettiği için. çocuğı olmayan bir kadının rüyasında yumurta görmesi, halk arasında çocuğı olacağı şeklinde yorumlanırdı.

UYKU

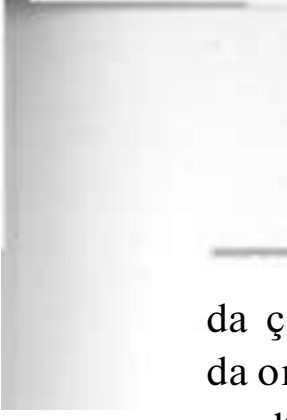
İnsanların uykulannda ruhlardan aldıkları bilgiler, bu ruhlann bu insanlarla olan yakınlığını aktarır. Bu anlamda uyku yorumları da bir metin tipi olarak, etnik birliğin hayatını programlaştırma dili olmuştur ve davranış biçimleri ona göre belirlenmiştir. Oğuznamede "Gök Tanrı bana uykumda bildirdi" denilir. Mitolojik geleneğe göre, gelecekteki olayların bildirme yolu uykudur. Oğuz Kaan destanında rüya tabiri yapıp, görünmeyenler dünyasından haber veren Ulug Türük motifi, bu bakımdan dikkat çekicidir.

Geleneksel dünya görüşünde gerçeklikle arasında bir duvar düşünülmeyen uyku. hafızasızlık veya ölüm sürecinin bir şekli olarak görünürdü. Dede Korkut Kitabından anlaşıldığına göre. uyku "küçük ölüm" olarak tanımlanmıştır. Ozanların söylediğine bakılırsa Oğuzlar, olacakları uykulannda öğrenirlerdi ve uykuyla ölüm arasında benzerlik görürlerdi. Uykuyla ilgili olan eski inanışlar, birçok rivayette yaşamaktadır. Uyku yorumlarının kendisi de mitolojik inançları yaşatır. Örneğin, Yakutlara göre uykuda kurbağa görünmesi, şamanın veya büyücünün geleceğinin işareti gibi yorumlanırdı. Bu yorum, herhalde ilk şamanla bağlı inançların kalın tısidir.

Eski Türklerin inanışlarında "uykular dünyası", gerçekliklerin kendisi kadar yakın sayılırdı. Uykulan yorumu, insan kaderine yol göstericilik yapardı. Gelecek olayların. uykular aracılığıyla gerçek olacağına inanılırdı. Hacı Bektaş Velinin anası, uzun yıllar süren hasretten sonra bir oğlan çocuğu dünyaya getireceğini, önce rüyasında görür. Arapçadaki "baş gelen hal olan. gerçekte baş veren olay" anlamı' vagee" sözcüğü, Osmanlı ve Azerbaycan Türkçelerinde "uyku, rüya, uykuda görünen olay" anlamı bildirmiştir. Bu. Türklerdeki uykunun, göze götünen bir hayal değil, gerçekte baş vermiş olan bir olay gibi kavrandığını gösteriyor.

Bahtın bile uykuda görülebileceğine inanılırdı, ölümlüler, birçok varlığı sadece uykulannda görebilirlerdi. Güney Altaylıların inanışına göre, normal insanlar bir dağ iyesini ancak uykuda görebilirlerdi.

Türk halklarından birçoğu için, uykuyu insanlara gönderen, ilahî güçler vardır. Karaçay-Bal kartann geleneksel inanışlarında insanlara uyku gönderen varlık "Düş Anası Çomparaş" adında bir ilahedir. Yakutlar-

UYKU

da çocuğu olmayan kadın, evlyfa ağacının altında yatardı ve bu ağaç da onun uykusunda çocuk canı bağışlardı.

İOrklann elinden kadeh alıp, içmekle vergi verilmesi oiâyı da uykuy-la ilintilendirilir. Bu bakımdan aşk destan kahramanlan nın "yeniden kurulmasını" sembolize eden "buta almak" motifi de uykuyla bağlantılıdır. İnanişa göre, Hak aşığına Hak'tan gelen yaratma gücü. uyku zamanında gelir, "şaman azarına" tutulmadan önce uzun bir uykuya dalma motifi de şaman efsanelerinde sık sık karşımıza çıkar. Vergi verilmeden önceki bu uyku olayı, işlevi itibariyle geçid ölümü sembolize eder. Destan kahramanının tüm varlığını kökenden değiştirecek olan buta. ancak uykuda verilir. Çünkü uyku zamanında kendi evi kapalı, gönül eviyse açık olur ve uyku. anlam âlemine dalmanın bir sonucudur.

Bazı Türk hal klan geceleri gördükleri uykulan başkasına anlatmazlardı. Antatnklannda da zarar gelmesin diye. "lambaya anlatıyorum" denilirdi. Kötü kâbuslar akarsulara anlatılırdı. Alsın götürsün dfye. İyi rüyalar da akarsulann temizliğine anlatılırdı. Aydınlık olsun dfye. Bazen de kötü kâbus gördüklerinde taşı kaldırıp anlattıktan sonra tekrar yerine koyarlardı, bu kötü kabusu yok etsin diye. Geleneksel kültürle yaşayan Anadolu Türkmen aşiretlerinde de uykulara karşı garip bir inanç vardır. Buradaki obalann en yaşlı adamı, uykulan yorumlamakla görevliydi ve her zaman da iyiye yorardı. "Sonu hayır olsun" demek ise bir gelenektir.

Uykuda ölü görmek ömrün uzayacağını, bulanık su. gözyaşının, duru su ise aydınlığın göstergesiydi. Bazı uykular da açık bir şekilde tersine yorumlanırdı. Uykuda ağlamak, gülmek şeklinde, gülmek ise ağlamak şeklinde yorumlanırdı. Uykunun tersine yorumlanması hikâye konulan na da geçmiştir. Araştırmacılara göre. böyle tersine yorum, öbür dünya varlıklarıyla bağlantıdan gelir ve en arkaik kat sayılır.

Tasavvufa göre de uyku zamanında insanın görünmezler âlemine kavuşmasını engelleyen tüm perdeler açılır. Genellikle uyku. görünmezler âlemine bağlı bilim sayılmıştır. İlk vahiylerin gelmesinin uykuda gerçekleşmesi de bir rastlantr değildir. Birçok araştırmacıya göre. ilk uyku yorumculan samanlardı. Tabii ki uykulan kolektif düşüncenin kaynağı sayabilmek mümkün değildir, hatta tam tersine uykulann yorumunu şekillendiren kaynak kolektif düşüncedir. Orta çağlarda, uykula-

UZUHLAR

nn sembolik haber olup. geleceği bildirdiğine içten inanırlardı. Onun için de bu çağların uyku yorumcuları. uykulara geleceğin habercisi gözüyle bakarlardı. Uykunun görülmesinden çok. yorumlanması önemliydi. Oguzname'de "Düsi görende değil, yorandadır" denilir.

Türk yazarlarından olan Marağalı Evhedi. dünya oUytannr uyku sembollerinin yansıması olarak açıklıyor.

UZUHLAR: (bak: Uguzlar)

U

ÜÇ MÜSTÜ BAY ONI: Altay halklarından olan Teleutlann geleneksel dinî-mitolojik inanışlarında körpe çocuklan şer ruhlardan koruyan ilahe veya ruhlardan biridir. Bu ad Azerbaycan Türkçesİnden "Uç boynuzlu Umay Ana" olarak çevrilebilir. N. Drenkovan'ın 1920'lı yıllarda yazdığı halk kültürü metinlerinde rastlanan "Üç Müstü Bay Om" adı, araştırmacılara onda koruyucu ruh olan Umay motifini görmek olanağı verir.

Dilbilim yorumculan, buradaki "bay onı" iradesinin "Umay Ana" adından türediğı kanaatine varmışlar. Diğer bir Altay halkı olan Kuman-dinlerde de gök ruhlanndan Ülgen'in kızı "May Ene", "May Anı". "Pay Anı" olarak adlandırılır. Bu adla bağılı düşüncelerin izlerine Altay şamanlannın dualannda rastlanır. Bu kamlık ayınlarındaki dağ ruhlanndan biri "Üç Boynuzlu Kara Kaya" olarak adlandırılır. Bu dağ ruhunun işlevi, Umay ilahesinin dağ ruhu gibi yüklendiğı işlevsel özelliğıyle uyum içindedir. Arkeologlann Altay'da yürüttükleri kazılar sonucunda ortaya çıkan maddî uygarlık örneklerinden metal ve seramik ürünleri üzerindeki resimler, Umay ilahesinin üç boynuzlu düşünöldüğünü gösterir, (bak: Umay)

ÜLGEN: Altay ve Şorlann geleneksel dinî-mitolojik inanışlarındaki en ulu ruhlardan biri. Yaratılışın gök katını dolduran ışıklı ruhlann lideri ve yaratıcı.

Ülgen'in "ışıklı", "ak" ve "semavî" gibi vasıfları var. O'na "Kurbustan Aka" da denilir. O, Altaylann "Altın Tuu" (Altın Dağ), Şorlann "Pustak" (Boz Dağ) dedikleri ve yaratılışın tam orta noktasına yerleşen altın sarayındaki altın tahtında oturur. Verbitski'ye göre Altay Tatariannın Bay Ülgen'İ. hiç kimseye hiçbir zarar dokundurmayan hayır sever bir varlıktır.

ÜLGEN

Altaylar "Ayaz Kaan" olarak da adlandırdıkları Ülgen'i bazen üç başlıklı, uzun sakallı ihtiyar biri olarak betimlerler. Bazı inanışlara göre onun yedi oğlu ve yedi kızı var. Oğullarından birinin adı "Kara Kuş", bir diğerrinin adı da "Buura Kandı"dır. Adına eshatolojik metinlerde rastlanan ve Ülgen'in ilahî varlığının bir parçası sayılan ışıklı gök ruhu "Yayı-kı" da bazen onun oğulları arasında dahil edilir. Altayların inanışına göre. Ülgen'in anası da Taz Kaan" adını taşıdı. Mitolojik bir metinde anlatılanlara bakılırsa, dünyayı kaplayan sel baskınında, iman getirerek kurtulan yedi kardeşten biridir Ülgen.

Ulgen, mitolojik bir varlık olarak. Güney Sibirya ve Altay Türklerinin geleneksel dinî-mitolojik inanışlarında yoğun bir şekilde korunmuştur. Altay şamanları. bilindiği kadar yüksekte olan ulu Tann'ya kıyasla, Ülgen'i bir alt basamakta duran ve algılanabilir bir varlık olarak görürler. Bu bakımdan, eski Türklerde Tann'nın yerini Ülgen'in tuttuğuna dair bir kanı yanlıştır. Altaylar dahil olmak üzere tüm eski Türklerin geleneksel inanışlarında Tengri ve Ülgen motifleri ne karşılaştınır. ne de karıştırılır. Türklerin Tannlık inanandaki tek tanrının Ülgen olduğu fikri de yanlıştır. Bu fikrin kaynağı, diğer dinlerin etkisine maruz kalmış kozmogonik metinler olabilir. Teleut şamanlarının inanışına göre, yerleri gökyüzü olan ruhların büyük bir bölümü Ülgen'e aitti. Tüm bu ruhların en üst katında ise Ulu Ana Bay Ülgen mesken tutmuştur. Umay Ana'ya edilen dualarda, kural olarak Ülgen'in de adı geçer. Kumanların kabile ruhlarının başında da "Üç Börklü Bay Ülgen" gelirdi.

Birçok yazar, "ebedî göğün oğlu" olarak düşünülen Ülgen'i. Merkezi Asya'nın eski hal klanındaki gök ruhuyla ilişkilendirmeye eğilimlidir. Bazı yazarlar da Onu kadın görünüşünde betimlenen yer ilahesyle ilgili görüyorlar. En eski çağlarda O'nun kadın tanrıça okluğu bile iddia edilmiştir. Türkologların birçoğu, O'nun eski Türk inanışının bir ürünü olmayıp, daha sonraları Buryat mitolojisinden alındığını söylerler. Bunun bir nedeni, eski Türk yazılı metinlerinde Ülgen adının geçmemesidir. Gerçekten de birçok Türk sözlüğünde Ülgen adı yoktur ve buna istinat eden araştırmalar da hem Ülgen'in. hem de Erlik'in Altayların dini görüşlerine sonradan girdiğini savunmuşlardır.

ÜLGEN

Bazı araştırmacılar onu. Merkezi Asya kaynaklı gök ruhu olarak görür. Ancak O'nun oldukça eski bir kökten geldiğine. Altay kökenli olduğu. Moğol çağına kadarki dönemin ürünü olduğuna, Aıtay Türklerinin bu ruhu Teleutlar araalıgryta Moğollardan alıp. kendi koruyuculan saydıklarına, Onun eski bir Kıpçak tanrı olduğu dair görüşler de mevcuttur. Bazen de O. Altayların geleneksel inanışlarındaki "Jayık" motirryte karşılaştırılır.

Buyrat mitolojisinde Ülgen'in adı. dünyanın sonsuzluğunu bildiren bir anlayıştı. Altay Türklerinde de şaman, sadece göğün en büyük ruhu olan Ülgen'e kurban vermek için göğe çıkardı.

Hakaslarda da "kainatın yaratıcısı, dünyayı yaratan " anlamında kullanılan Ülgen'e "Barca Enezi Bay Ülgen" (bütün varlıkları, tüm yaratılmış olanların ulu anası, nur yüzlü kutsal Ülgen) de denilirdi. Bazen de "Kayra Han" diye başvurduktan Ülgen. Al taylarda erkek görünümünde düşünülmüştür. O'nun kadın olarak düşünülmesi Teleutlarda görülür.

Eski BuryatJarda Ülgen Ehe. "ana toprağı, yar ana" anlamında kullanılırdı. Çünkü mitolojik sistemde toprak ve yer. tüm insanların büyük anası ve hayat veren ulu gücü sayılırdı. O'nun yer ve toprakla ilgisi, tüm inanışların en eskisi sayılmalıdır. Ancak bunun maddecilikle ilişkilendirilmesinin bilimsel bir temeli yoktur. Üreme ve bolluk düşüncesiyle bağlılığından ötürü, toprak her zaman kadın başlangıcıyla aynılaşılmıştır.

Şorlar ve Kumandinlerde ise bir insanın şaman olabilmesi. Ülgen'in iradesine bağlanırdı. Ülgen'in hizmetinde olan Mangdışire ve Maydere gibi motifler ise Budizm'den gelmedir. Budizm mitolojisinden sadece adları kalan bu varlıklar, işlevsellik itibarıyla Türk şaman karakteridirler.

Birçok araştırmacı. Bay Ülgen'i Erlik ile karıştırdığı için. eski Türk dinine düalist (iki tanrılı) bir din karakteri vermeye çalışmıştır. S. Surazakov'a göre, Altaylardaki eski Türkler arasında Ülgen'in adına rastlanmıyor ve şaman dualarında bile O'nun adı yer ve su ruhlarından sonra gelirdi. Araştırmacıların birçoğu. O'nu Moğol kökenli olarak kabul ederler.

Hakkında bir sürü çelişkili yorumlar bulunsa da arkeolojik, etnografik ve dilbilimci materyaller. O'nun mitolojik semboller açısından ye-

ÜRÜNG AYI(I) TOYON

rin kadın motifinin tecessümü olduğunu gösterir. Moğol ve Türk haiklan için ortak mitolojik inanışın izlerini yaşatan bu motif, yer kültürünün gerçek göstergesi olan dağa tapınma ile bağlantılıdır. Dağ ise eski yaygın düşüncede, yaşamın güç kaynağı ve merkezi sayılırdı.

ÜRÜNG AYI(I) TOYON: Yakutların dünya ve yaratılış hakkındaki inanışlarında Gök Tann anlayışına yakın bir anlam ifade eder. Bazılarına göre de bu motif, kendi içinde güneşi temsil eder. Vifyuy Yakutlarının dini-mitolojik inanışlarına göre. O, göğün en üst katında yaşardı ve bu katta da onunla birlikte iki beyaz güneş vardı. İhtiyar görünüşlü Ürüng Ayı Toyon. bu iki güneşi birbirinden ayırarak üçüncü bir güneş yaratmış ve Yakut halklarına ışık vermesi için. yerle göğün tam ortasına yerleştirmiştir.

O. hayır sever başlangıcın temsilcisi olup, göklerin aleminde yaşayan "Ayı" adındaki ilahî varlıkların lideridir. Onun eşine ise "Kün Kubey Hatun" denilir. Her şeyi yönlendirip, idare eden de Ürüng Ayı Toyon'un kendisidir. O sadece iyiliği ve ışıkları güçleri temsil eder ve kötülük verici güçlerle bir işi olmaz. Bu bakımdan da Altay Türklerinin inanışlarındaki Ülgen'i hatırlatır. Kutsal yarana Ürüng Ayı Toyon. adının mitolojik anlamından da görüldüğü gibi, oldukça büyük saygı gösterilen kutlu, nur yüzlü, kutsal ve ulu bir varlık konumundadır.

ÜZÜT: "Ölmüş birinin ruhu. şer ruh. şeytan" gibi çevrilen bu kavrama şaman efsanelerinde rastlanır. Bu efsanelerde ölmüşlerin ruhlarının olduğu yere yani "üzütlerin toprağına giden iki ırmağın varlığından söz edilir. "Uzüt"ler Erlik'in yeraltı saltanatında yaşayıp, ona hizmet ederler. Onlar aç gözlü varlıktırlar ve evlerden yiyecek, içecek çalarlar. Teleunanın inanışlarında o, ölünün kırkına kadar mezarlıkta yaşayıp, ara sıra eve girmek isteyen bir ruhtur. Onu şamandan başka hiç kimse göremez. Kasırgaya dönüşerek, insanları ziyarete gelen bu aaklı ruhlar, hastalık yayıp, insanların vücutlarına bile girerek onlara zarar verebilirler. Bu anlamda onlar "körmöslerden farklı olarak maddî içerikli şeytanî varlıklar şeklinde karşımıza çıkmak talar.

ÜZÜT

Şorlann dinî inanışlarına göre, "üzütler yeraltı dünyasına ait varlıklardır. Ancak cisimden ayrılmak istemeyerek, yeraltında değil, yeryüzünde kalmak isterler. Şamanların buradaki görevi, onları yeraltına gitmeleri için ikna etmektir. Onlar ikna olduktan sonra giderler ancak çoğu zaman da yeraltı dünyasının atıyla geri gelirler. O zaman şaman, davulunu alıp, kamlık yapmalıdır. O, canlıların bildiğinden daha fazla şey bilir ve şamana yakında kimin hastalanacağını ve kimin çok yaşayacağını söyler. Şaman onu dinledikten sonra tekrar geri gitmesi için yafvanır. o ise gitmek istemez ve ağlamaya başlar...

Ölü gömüldükten sonra, ölenin evine gelip, ocak yakarlar. Sonra şaman kendi âyinine başlar ve "üzüt"e, geri gitmesi için yafvanır. En sonunda o, şamanın dediklerine uyar ve şaman da onu kayığa oturtup, ölümler saltanatına giden ırmağa bırakır.

Prof. A. Careroglu'nun hazırladığı "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğünde "ruh, can" anlamlarına geldiği gösterilen "üzüt-özüt"ün ruhlarla ilgili içeriği, Altay Şamanizmindeki "üzüt payram" (ruhlann bayramı) ve ona benzer iradelerde de korunmuştur. Bazı eski Türk abidelerinde ise "ruh" anlamının yanı sıra "ölü" anlamı içerdiği de görülür. Bunu da Türklerin ruh ve bedenle ilgili eski inanışlarla agklamak mümkündür.

"Üzüt" sözü daha çok Sibiry ve Moğol halklarının dilinde yaygındır. Uygur abidelerinde de "Ölü Aşı" yerine "Üzüt Aşı" denilir.

Bir ihtimale göre, ölümle ilgili olan "üzüt" kavramının kökü, eski Türkçede kullanılan ve çağdaş Türk dillerinde de ses değişikliği geçirmesine rağmen mevcut olan "can. ruh" anlamlı "ös-öz-üz" ile ilgilidir.

V

VERGİ: Şamanizmde yaygın olan inanışlara göre. istemekle veya şamanlığın tekniklerini bilmekle şaman olunmazdı. Samanlık sadece vergiyle olurdu. Bu vergi ise ya ata şamanlar ya da ruhlar tarafından verildi. En önemlisi de şamanların vergili olduklarına en derinden inanmalarıydı.

Vergi verilen "geleceğin şamanı" ise törende kendinden geçip, şaman olacağı ana kadar hastalanırdı. Onun bu hastalığı değişik şekillerde kendini gösterirdi. Vergi verilmesinin bir şekli uyuşukluktu. İnanışa göre ruhlar, vergi verilecek kişinin canını alıp götürür ve eziyet ederek azap verirler. Vergi verilecek kişi belirli bir süre yerinden bile kıpırdamaz. Ruhlar onun canına eziyet ettikçe, onun vücudu uyuşur, ağzı köpürür, saatlerce ve günlerce yan baygın düşüp kalır.

Araştırmalarda gösterildiği gibi, vergi verilecek kişinin ruhu, hastalığı boyunca, öbür dünyada koruyucu ruhlar tarafından eğitilir. Bu süre içinde ona çeşitli azaplar verilir. Bu geçiş zamanında vergi verilen kişi görünür alemde götürülüp, semboller dünyası ve anlamlarla dolu âlemde "yeniden kurulacak" başka niteliklerdeki yeni bir insana çevrilir. Vergi verilen kişinin şaman olması, koruyucu ruha kurban verilmesinin bir ifadesidir.

Dinî rivayetlerde geçtiği şekliyle: Muhammet Peygamber üç yaşında süt kardeşiyle oynarken karşısına iki meleke çıkar. Bunlardan biri olan Cebrail, onun bedenini kılıçla doğrar, göğsünü yırtıp, kalbini çıkarır, Onu Adem'den kalma "ilk günah"tan temizler ve peygamberlik ışıyla doldurur. Dünya kokusundan temizlenip, hava kadar temiz olan bu ışık dolu cisim, artık ruhanî dünyaya özgü bir varlıktır. Kuran-ı Kerim'in 94. suresinin ilk üç ayetinde şöyle denilmektedir "Biz senin göğsünü açıp, senin içini genişletmedik mi? Belini büken o yükten." Sibir-

VURGUN

ya samanlarının temizlenme olayını hatırlatan bu olay, bilimsel metinlerde yer almaktadır.

Vahiy geldiği zamanlarda genellikle peygamberler şiddetli sarsıntılar geçirirlerdi. Muhammet Peygambere gelen vahiyler soğuk günlerde gelirdi. Vahiyi getiren güç, O'nun yanından aynılır aynılmaz, alınından ter akardı.

Ne şekilde olursa olsun, ne vergi verilmesi olayı, ne de coşku, peygamberlere gönderilen İlâhî haber olan vahiy ile bir tutulamaz. Dinî bir terim olan vahiy, her zaman farklı olarak yorumlanmıştır.

Tasavvuf anlamında vergi, Hak vergisidir. Çünkü Hak'tan geldiği bilinir. Maddî ve cismani aşkla bağlan nı kopanp, manevî ve ruhanî aşk derecesine yükselen Hak âşıkının ilham kaynakları her zaman ilâhîdir. Onların saz çalıp, türkü söylemeleri de ilâhî aracılıklarla, bir pîri veya Hızır Peygamberi uykusunda görmekle ve onun gerçekte yansımasıyla olur. Bunun bir örneği de Âşık Ali Asker'e Hazret Ali tarafından vergi verilmesini anlatan rivayette görünür.

Geleceğin şamanı, vergiyi kabul etmemek için, bütün gücüyle direnir. Bu, bir çeşit "şaman azan"nın geçirildiği gizli bir dönemdir. Atalann ruhu, su ve dağ iyeleri onun üzerine gelir ve kaval götürüp kamlık yapacağı zamana kadar onu bir an bile rahat bırakmazlar. Bazen de "aynalar" adındaki aaklı ruhlar kimseye görünmeden gelir, onun ruhunu çiğneyip, kemirirler ve ölü gibi düşen insanı kamlık yapmaya başlamadığı sürece rahat bırakmazlar. Oğuzların bahşılığında vergi verilmesi işaretleri arasında, sinir hastalıklarına tutulma, iç geçirmeler gibi haller de sayılır, (bak: şaman Azan; Hak Âşığı)

VURGUN (VURMA): Azerbaycan Türklerinin inanışına göre O, bir ruhtur. O, cinin ta kendisi olan hayalî bir varlıktır. Ateşten yaratılmıştır. O, tek ağaçların altında, su kenarlarında ve köprü altlarında yaşar. Onların hem kâfiri vardır, hem Müslüman'ı. Müslüman olanı, vurduğunu çabuk affeder. Kafirin affetmesi ise zor olur. Bütün şer ruhlar gibi. karanlık çöktükten sonra harekete geçer. İnsanı, karanlık çöktüğünde, sudan geçerken, ya suyu murdar ederken, ya eğilip su içerken, ya da ağaç altında yatırken vurur. Ağaç altında yatıp hastalananlara "vurgun vurmuş" de-

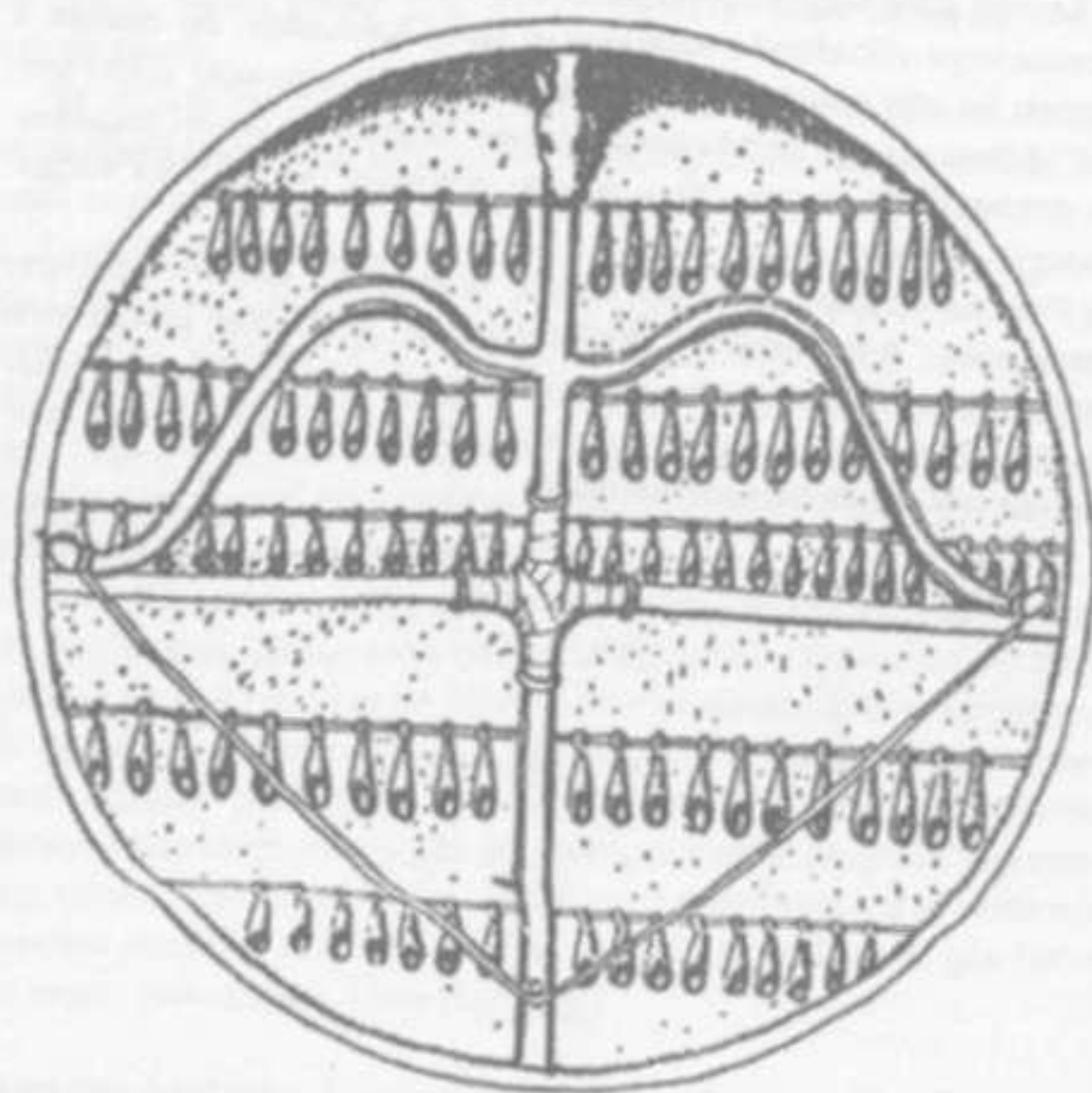
VURGUN

nilirdi. Böyle insanlar, tedavi için cinci yanına götürülürdü. O da cinleri vücudundan gkarmaya çalışırdı. Vurgun yemiş biri, çoğu zaman olduğu yerde ölür veya uzun bir süre dilsiz-agızsız bir şekilde dolaşırdı. Onun düzelmesi için dua yazar, "tas kurarlardı."

İnanişaya göre vurgun vurulmanın başlıca işareti, vurulan kişinin karması veya vücudunda vurgunun el izinin kalmasıdır. Bu hastalık II içindeki en ağır hastalık sayılır. Halk dilindeki "Vurgunu(n) güçlü gelsin!" ifadesi, en ağır beddualardan sayılır. Anneler de bazen çocuklarına sinirlendikleri zaman. "Seni vurgun götürsün!" veya "Seni vurgun vursun!" derler.

"Vurma-Vurgun" motifinin adının "Vurulmak" fiilinden alındığını varsayarak. "Aşk Perisi" ile ilintilendirilmesi. sözcüğün görünürdeki benzerliğine dayanmaktadır ve yanlış bir yorumdur. Azerbaycan Türklerinin demonolojik inanışlarında yaygın olan bu motifin mitolojik anlamı haia tam olarak öğrenilememiştir.

Y

YADA TAŞI: Türk halklarının İnanışına göre, kurdun kamından gkan şifalı bir taş. Ona bazen "çada", "yat" ve "yay" taşı da denilir. Altayların "yada", Yakuttanlsa "sata" dedikleri bu taşın yardımıyla, havayı değıştirip, yağmur yağdırmak mümkündü. Dağlarda bulunan su kuşundan, yılanın başından. Öküzün kamından veya dişi atın yüreğinden de elde edilen "sata", sahibini samanlardan gelebilecek kötülüklerden koruduğu gibi, yeni doğmuş çocukları da korur.

Türklerin atalanna. Tannın yağmur yağdırma gücü verdiğine dair rivayet, Çin, Hristiyan ve İslâm kaynaklarında sık sık rastlanır. Çin kaynaklarına göre. Türk şamanları savaş zamanlarında yağmur ve kar yağdırarak, düşmanı yenilgiye uğratırlarmış.

İslâm yazarianna göre de Yafes'in babası. Türkistan'ı oğluna verdiği zaman. Yafes. ona kurak bir ülkede ne yapacağını sorar. Babası da oğluna "yağmur taşı"nın gücünden bahseder ve ihtiyaç duyduğunda Allah'a dua edip yağmur yağdırması için, üzerinde dua yazılmış tıslımlı taşı ona verir. Bu taş "Yağmur Taşı" denilirdi ve hem kuraklık, hem de düşmana karşı kullanılırdı. Bir efsaneye göre "Yada Taşını" Yares ten Oğuz Han almıştır ve bu taş Oguzların eline geçtiği için de onlarla Kar-luglar, Hazarlar ve diğer Türkler arasındaki savaş bitmek bilmezdi.

M. Kaşgarî, "yat" sözcüğünü bir kamlık çeşidi olarak anlamlandırmış ve onun "yada taşı"yla gerçekleştiğini kaydetmiştir. Ebu Hamit Endelisi. Erdebil şehrinde iki batmandan*(X) ağır, çelik sesi veren kara bir taş görmüştür. Yağmur azaldığında bu taşı şehre getiririp bu yazılı taşla Allah'a dua ederlermiş. Allah'ın rahmetinden üç gün üç gece hiç arvermeden yağmur yağarmış. Sonra taşı götürüp, eski yerine bırakırlarmış ve böylece yağmur kesilirmiş. Taş ne kadar şehre yakınlaştıysa. yağmur da o kadar şiddetli olurmuş.

YALLI

Kaynaklara göre. Harezmşah Celalettin Mengübirdi de yolculuk la -
nnda yanında "yada taşı" gezdirirdi. Moğol dönemi Fars dilinde "yada-
cada" kökünden gelen ve "Yada ile yağmur yağdırmak" anlamı veren
birkaç sözcük kullanılmıştır. S. Molov'a göre, "Yada", eski Farsçadan
alınmıştır.

Sihirli "yada taşı'nın yardımıyla yağmur yağdın. fırtına kopararak
düşmanı yenilgiye uğratan "yadaalar" ile şamanlar aynı kişilerdi. Sihir-
bazlık ve cadılık unsurlarını kendinde yaşatan "yadacılığın" Şamanizm-
den ayrılması. sonraki çağlarda gerçekleşmiştir.

YALU: Azerbaycan halk sanatında geniş yer tutan ritüel-mitolojik kay-
naklı bir oyun. Milattan önceki taş. yeni taş ve en yeni taş devirlerinin
kalıntısı olan bu eski halk dansının ilk örnekleri Kobustan kayalannda çi-
zilmiştir. Burada el ele verip, dans eden ve bağrısan kalabalık görünür.
Oynayanlar, kainatın ebedî döngüsünü, hareketliliğini ve dinamizmini
sembolize eden mistik bir daire boyunca sıkı bir şekilde dizilip, kaçı-
rlar ve "yallı başı" beklenmediği bir zamanda yere uzanıp yalar gibi ya-
parlar. Bunların hepsinin kendi anlamı vardır. Türk halk inanışlarında.
"Yallı" dansının adının Al-Hal. Albastı ve Al Kansı adlı mitolojik varlıkla
ilintilendirilmesi ilginçtir. Manevî kültür taşıyıcı lan. Kobustan kaya re-
simleri arasındaki "yallı" dans sahnesini ve bu sahnenin üstünde bulu-
nan eski kadın resimlerini, ana cette sitayış gibi kabul ederler. Aslında
"yallı" oyunlarının eski inançlardaki Ulu Ana bütüncülünden kopma Al-
Hal ruhuyla bağlılığı, onların ad lan nda da göze çarpmaktadır.

Mitolojik dünya görüşünün taşıyıcısı olan insanlar, ilahî güç bildikle-
ri varlık ve ruhlan, dua. müzik, oyun, giyim, maske ve ritüellere bağlı
başka nesnelerin boyanması yoluyla yumuşatmaya, affedici kılmaya ça-
lışırlardı. Kobustan ve 7 ila 8. yüzyıllarda rastlanan başka duvar resimle-
rinde rastlanan iri göğüslü, tüm vücudu dövmelerle kaplı kadın resim-
leri bu anlamda verimlilik kavramıyla ilintilidir. Dilbilimi yorumlan da
"yallı" oyunlarını, eski inanışlardan olan Yal (Al-Hal) ruhuyla bağlı gös-
teriyor. "Yallı" adındaki "Yal" bölümü. Al ruhunun adını bildirir. Yani
"Yal" kökü. "Al'dan türemedir. Mortbnolojik yorumlar da Türk mitoloji-
sinde şerir ruhu bildiren "Yel-Yıl" adının "Yal-AI" ile aynı kökten oldu-

gunu gösteriyor. Al ve Hal arasındaki ses farkıysa Türk dillerindeki eski şive farklarından kaynaklanıyor.

Anlamsal ve işlevsel bakımdan Yal-Hal ile "Yallı" arasında olduğu kadar. "Halay" arasında da bir yakınlık var. Böylece dilbilimi ve etnografik yorumların yanı sıra. etnografik araştırmalarda da bolluk töreninin ifadesi olan "Yallı" oyunlarında Al ruhuna tapınmanın izinin yaşadığı kanaati doğmuştur. Sonraki çağlarda Al-Yal-Hal tapınışı unutulup, ortadan kalkmışsa da onunla bağlı "Yallılar" eski halk dansian şeklinde estetik değerler kazanarak günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir, (bak: Al; Albastı)

YARATILIŞ MİTLERİ: (bak: Kozmogonik Mitler)

YARIMTTK; Adın "eksik vücutlu" anlamı, mitolojik bir varlık olarak onu hetonik konuma ait, değişken tabiatlı bir şeytan şeklinde görme imkanı verir. Tek kollu, tek gözlü ve tek ayaklı olmak, şeytanlığın başlıca İşaretidir. Bu varlıklardan biri olan. Başkurt halk kültüründeki "Yanmtık"ın da bir gözü ve bir ayağı var. O, geçiş aşamasında olan marjinal bir motif değil, hetonik Aleme bağlı, olumsuz işaretli ve farklı mekansal yapıya sahip olan şeytanî bir varlıktır. Çuvaş halk kültüründeki "Arçun". Kazan Tatarlarının dilindeki "Surete". Albastı ve Al Kansı ile Onun arasında benzer özellikler var.

YASAK: Din ve büyü karışımı bir anlayış. Kültür bilimlerine göre. doğrudan ve düz çizgide gerçekleşen davranışlara engel olup. eğimler yaratarak, kültürün yaratılmasına büyük rolü olmuştur.

Yasaklar, kendi anlamsal yorumunu, belirli mitolojik görüşler doğrultusunda bulabilirler, örneğin, "hiç kimseye bakmamak" yasağının, mitolojik görüşler doğrultusunda, "geriye dönmemek" veya "geriye bakmamak" gibi paralelleri var. Yasağın mitolojik anlamı, "sınınn geçilmesi", "çevrilme", "başka kılığa girme" ve "dönmek" gibi kült özellikli inançla bağlıdır. Doğayla kültürün, kaosla evrenin, ölümle hayatın ve karanlıkla ışığın arasındaki sınıriann geçilmesi, zıtlıkların birinci kısmında bulunan temsildlerin. ikind kısmın işlerine kanşması gibi yorumlanır.

YASAK

Kaos. ölüm ve karanlık, aslında "öbür dünya"lıdırlar ve evrene, hayata ve ışığa karşı koyarlar. Sının geçildiği zaman kaosa yenilmenin anlamı, evrene karşı akmaktır. Bundan korunmak için de belli yasaklara boyun eğmek gerekir. "Geriye bakmama yasağı" da onlardan biridir. Örneğin, hastanın canını alıp. geri getirmek için "ayna" ruhlann peşinden ölümler saltanatına giden şamanın, kendini Erdik e göstermesi yasaktır. Ve bu yasağa uymazsa ölür. Başka bir inanca göre de hasta geriye barksa "aç ruhlar" onun ruhunu tekrar esir edebilirler. Diğer bir yasak ise yağmur yağdırmak için pirin suyundan getirildiği zaman, "arkaya bakılmayacak" yasağıdır.

Yasağın bozulması, bir anlamda başka bir varlığa çevrilmek demektir. Türk halk yaranalığı örneklerinden olan efsane, hikaye ve destanlarda geniş yer tutan "yasak" ve "yasağın bozulması" motifi, kılık değiştirme ve başka şekillere dönüşmeyle bağlantılıdır. Yani kılık değiştirme motifi, en çok herhangi bir yasağın bozulduğu sonucunda ortaya çıkar. Sihirli hikâyelerde geri dönmeme yasağının bozulması, "taşa dönme" şeklinde sonuçlanır.

Günümüz Azerbaycanının Türk şivelerinde kullanılan "dönelgesi dönmek" gibi deyimler, yasaklardan gelen mitolojik inançlarla ilgilidir. Ağzı eğilip, eksik vücut yapısına sahip olarak tek göz. tek ayak ve tek kollu gibi gösterilen değişken tabiatlı varlıklar, karanlık dünyayla bağlı düşman güçleri gibi kavranırlar. Araştırmacılar, "geriye bakmamanın" mitolojik anlamını, "görmemek" ve "görünmemek" gibi mitolojik motiflerle ilinrilendiriyortar. Çünkü bir kanaate göre, "kavranan" ile "kavrayan" durumlan üst üste düşer. Bu inanış çerçevesinde kör, yalnız görmeyen değil, aynı anda görünmeyendir de. Mitolojik körlük, marjinal konumun en gerekli göstergelerinden biri olan görünme sınırına işaret eder. Ona göre de yasağa boyun eğmemek kötü sonuçlar doğurabilir. Örneğin, kahramanın yasağa uymaması, öbür dünyada görünmez olmasını temin etmediği gibi. bu yasağa boyun eğmesi, onun görünmezliğini sağlayıp, canını kurtarabilir.

Türk halklarının geleneksel demonolojik görüşlerinde yasağın bozulması, iyelerin kınamasına maruz kalmak anlamına gelir. Yasağa Türk mitolojisine tamamıyla yabana Totemizmine bağlı bir sistemden gelen

YAYIK-D'AYIK

tabu anlayışı çerçevesinde bakmak, yanlış bir yaklaşım olup. değişik inanç sistemlerine tek bir kuramsal gözlükten bakmanın bir sonucudur.

YAYACI-YAYUCI: V. Radlov ve diğer yazarların sözlüklerinde "Yaratan. Yarana: Tann. Allah" anlamlarıyla Türk lehçelerinde kullanıldığı gösterilir. Teieut ve Altayların geleneksel görüşlerine göre. "Yayao-Yayua" göğün dördüncü (bazılanna göre de beşinci) katında yaşayan güçlü bir varlığın adıdır. O, çocuk yapmak için insanlara kut gönderen bir güçtür. Teleutlara göre göğün dördüncü katında yaşayan "Enem D'ayuçT (Yaratan Ana), körpe çocuklara kut verir. Onların inanışına göre, körpe çocuğun uykusunda gülmesi, Payana veya "Yayaa'nın onunla oynadığını gösterir.

Kamlık yaptığı zaman göğün beşind katına yükselen şaman, orada "Yayua Han" ile konuşmaya başlar. Bu sırada törene kanlan evli erkekler olabildiğince şamana yakın durmaya çalışır, şapkalannı da şamanın davulunun akına tutarlar. Bunun nedeni, çocuk olması için şamanın aldığı kutlan oraya koyması içindir.

Karaçay-Baikarlarda "Yayua" adı, yer iyesi olan Cer Teyri'nin diğer bir adı olarak "D'auçe" şeklinde korunup kalmıştır.

YAYIK-D'AYIK: Altay Türklerinin geleneksel inanışları bakımından atalar kültüründe önemli bir yer tutar. O, saf ruhlardan sayılır. O, Sami dinlerin Nuh'una da benzetilir. İnanışa göre o, hrtınadan sonra göklere gkip, "Ağ Yayık" adını almıştır. Kazak-Kırgız hikaye ve rivayetlerinde "Tepegözü" kör eden kahramanın adı da "Yayık" (Jayık) olarak geçiyor.

Güney Altaylılar ona "yaratıcı" adı vermişlerdi. Şaman âyin ve törenlerinde "Yayık Han'ın oldukça önemli bir yeri vardır. Onun görüntüsünü kara şeklinde beyaz kumaştan yaparlar. Tölöslerin "Tayık" dedikleri ve yalnız ağır belâların geldiğinde yüz tuttukları bu aziz varlığa "KoruçT (Koruyucu) adı vermeleri de ilginçtir.

Gök menşeli bu varlık, adının anlamı ve işlevi itibarıyla, Umay motifine oldukça yakındır. V. Radlov'un Altaylar arasında yazıya aldığı metinlerde "Yayık" adı Ülgen'in oğlu olarak kaydedilmiştir. Teleutlara göre ise O. Ülgen'in kızıdır.

YAZI

Artayların inanışına göre. Ülgen, varlığının bir parçası olan bu ruhu. insanoğlunu her türlü beladan, serden kurtarsın ve yeryüzündeki her şeye hayat versin diye bizzat yere göndermiştir. D'ayık-Yayık adının Altaylardaki bir anlamı da "Gök Oğlu" demektir. Yayık'ın temel görevi insanla Ülgen arasında aracı rolü oynamaktır.

Şamanlar için ataların ruhları ayn bir önem taşırdı. Kurban kesilecek hayvanla birlikte göklere gönderilmek için, şaman bu ruhları çağırırdı. D'ayık sözcüğünün Altaylardaki "ruhlara kurban verilen hayvan" anlamı da buradan gelmektedir. "D'ayık-Yayık" sözcüğünün kökü. genellikle Türkçede "parçalayarak kurban vermek" anlamına gelen "yay" ile ilişkilendirilir. Yayık olmadan şaman göklere g kam az. O göklerde dolaştığında ise şer ruhlardan onu koruma görevi ata ruhlanna verilir.

Tuva şaman ruhlarının lideri de göklerde yaşadığına inanılan "Ak Eren" veya "Yayık" sayılmıştır. Kıpçak soyundan gelen Altaylardaki Yayık'ın insanbiçimci görüntüsü. Sayan-Altay halklarındaki Umay'ın ve Yakutlardaki Ayısı'nın görüntüsüne tam benzerlik gösterir.

Mitolojik bir varlık olan Yayık kocaman ve ejderha görüntüsünde verilmiştir. Bu inanışın etkisinde kalan Al taylar, ırmaklar taşıdığı zaman, "Yayık sudan gkti" derlerdi. Çünkü mekanı 17 deniz veya ırmağın kavşağında olan Yayık Han. coşup, taşan ve kabaran su lann ruhu sayılırdı ve yeryüzündeki tüm sulann ona ait olduğu düşünülürdü.

Tuvalarda iyelerden sayılan ve avcılann saygı gösterdiği bir varlık olan Yayık'ın bir unvanı da "Yalnız Gözlü Yayık" dır.

Kuzey Türklerinin Nuh Peygamber yerine bilip "Yayık Han" dedikleri hakkında da bilimsel kanıtlar mevcuttur. Artayların her ailesinde O'nu temsil eden bir görüntü yer alırdı. Sibiry Türklerinin dinî inanışlarına dair edebiyatlarda ise Kудay ve meleklerden sayılan "D'ayaglar" adında mitolojik bir varlığa rastlanır.

YAZI: Sakral ve büyülü güç kaynaklı olduğu düşünülen yazı, bilinmezler dünyasıyla ilintilendirilerek, halk inanışlarında kutsal sayılıp, tılsımlı ve anormal etki gücü olduğuna inanılmıştır. Halk inanışına göre. cadılar ve büyücüler levha (yazı) okurlardı. Hikayelerdeki sihirli kapılar da sadece üzerlerindeki yazı okunduktan sonra açılır. Uygurlann dilinde

YAZI

"yazı" anlamına gelen "bitik" sözcüğü, bu sebepten dolayı, "dua. tılsım" anlamında kullanılmıştır. Divan-1 Lügat-it Türk'te de "cin vurma-na karşı okunan dua. efsun" ifadesiyle bağlı olarak, "bitik" sözcüğünün Oguzcadaki "efsun, tılsım" anlamları kaydedilmiştir. Sözcüğün bu anlamı, Azerbaycan Türklerinin arasında halâ kullanılmaktadır.

V. A. Gordlevski, Küçük Asya Selçuklulardan bahsettiği zaman. Oğuzların yazıya hurafeye varacak kadar korkuyla baktıklarını yazmıştır. Ancak Türklerin geçmişı yaşatan tüm kalıntılara, kaya üstü resimlere, yazılara çok fazla saygı göstermeleri, bu korkunun, bilinmezlikten çok. saygı ve sevgiye dayanan bir korku olduğunu düşündürür. Eski Türk damgalanndaki yazıya benzer esrarengiz çizgiler de yazıya karşı bu duygulann çok eskilerden geldiğini gösterir. Altay dağlarında yaşayanlar, son zamanlara kadar, tüm âyinlerini, üzerinde yazı olan kayalara yakın yerlerde gerçekleştirmeye çalışırlardı.

Bazı halklar, ulu atalarının ilk önce yazıya sahip olduklarını, ancak daha sonra yazı kültürünü yitirdiklerini anlatırlar. Türklerde yazı anlayışının talih ve kader ile de bağlı bir içeriği var. "Alın yazısı" anlayışındaki "Al" kökü, "ön, ileri" anlamı verir ve aslında zaman itibariyle daha ileride olacaklarla ilgilidir. Altay kahramanının kaderi, gelecekte başına gelecek olanlar, Tann tarafından beyaz bîr yazıyla eline yazılmış olurdu. Bu. alın yazısından başka bir şey değildir. Kırgız Türklerinin bir destanında da yiğidin ölümü, atının alnında yazılmıştır.

Kâğıdın ve yazının bulunmasıyla dünya uygarlıklar, yazılı ve yazısız uygarlıklar olarak ikiye aynım ıslardır. Ancak ne kadar paradoksal görünse de kâğıdın bulunuşundan sonra, yazıya sahip uygarlıkların yazıya kadarki kültürlerinin, tamamen sahteteştjği şeklindeki görüşler de ileri sürülmüş ve hatta tarihin kendisi bile yazının doğurduğu olumsuz bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Ancak yazısız uygarlıklar ne kadar çevreyle sıkıştılmışsa da bu gerçek görülmüştür ki. hahzası "kazalar" ve "beklenmez olaylar"! kaydeden yazıya yaslanan cemiyet, yazısız uygarlığın cemiyetinden daha çok hafızasız sayılmıştır. Çünkü yazısız cemiyetin tam olarak faaliyet göstermesi için. normal yapıya sahip olan kolektif hanzası var. yazılı uygarlıklarca "gözlenilemez" kabul edilen bu kolektif hafıza, kaçınılmaz olduğu için yazı gibi kabul edilebilir. Bütün

YAZI

faaliyetlerin düzenleyicisi ritüeller, Adetler ve gelenekler olup kadere da inandığı İçin, bu toplumsal birlik, edindiği kolektif hanza sayesinde "bilgi kırlığı" çekmeden hayran devam ettirir. Bu nedenden dolayı da şamana, yorumcuya, büyücüye veya fotaya büyük ihtiyaç duyan bu topluluğun, yazıya karşı ciddi bir isteği yoktur. Onun. maddî kültür örneklerinde de yazıdan çok resim yer alır. Bunun için de hafızası sembollerle dolup taşan böyle bir uygarlıkta gelecekte haber vermek. Palalık, rüya yorumculuğu, göstergelere inanma ve sınamalar büyük yer tutar. Burada kurbandan sonra yağmur yağmasından tutun da kayadan bir taşın kopup düşmesi, atın kişnemesi, baykuşun ötmesi ve yere tuz dağılmasına kadar her şeyin gelecekte olabileceklerle ilgisi vardır. Böylece doğada kanunlar arayarak geleceği koruma akına almaya çalışan yazılı kültür taşıyıcılarından farklı olarak, sözel kültür taşıyıcısı olup geleneksel düşünceyle yaşayan bir insan, çevresindeki işaretleri görmeye çalışır. Çünkü herhangi bir doğa olayı, bu insanın gözünde işaretlere çevrilir ve kolektif hafızasını kullanarak olayı ölümlü dünyanın dışındaki gizli anlamlarıyla kavramaya çalışan bu insan, gelecekte neyin olacağı hakkında bilgilenir.

Etnik-kültürel birliğin yaşam tarzına düzen getiren ritüel. Adet-gelenek ve kolektif tecrübeyi temel alan cemiyet, olacakları bilmeyi ve ona göre hareket etmeyi becerebilmelidir. Çünkü olacakların önüne geçmek ve baş vereceklerin tersine hareket edebilmek, onun hiç aklına gelecek bir yol değildir. Burada önemli olan. olacaklar ve yazılanlara göre hareket etmektir. Bu olacaklar ise gökteki cisimlerin hareketinde, doğal objelerde ve doğa olaytannda yazılıdır. Bu yazı belli bir emik grubun hem kendi yazısı, hem de alın yazısıdır. Onları da ancak gözlemler sonucunda anlamak mümkündür, çünkü doğadaki her şey tekrarlanabilir bir ritme sahiptir. Bunun için de bu cemiyetlerde alın yazısı ve kadere olan inanç güçlü olmuştur. Ne kadar mecazî görünse de belli bir uygarlık için hem "yazı" (Bitig). hem de "alın yazısı" aynı anlayış "içinde "yazı" sözcüğüyle ifade edilmiştir.

Yazıyı temel alan uygarlıklarda yazının oynadığı rolü, yazısız uygarlıklarda semboller oynuyor. Bu anlamda sözlü hafızaya dayanan yazısız bir uygarlıkta doğa ve ondaki unsurların kendisi, bir nevi kitap ve yazı

sayılabilir. Doğada bas veren olaylar İse kitapta yazılanlar olarak kavranılabilir.

Göstergelere, sınamalara veya uykulara inanmayı geri kalmışlık ve hurafe sayan yazılı uygarlıklardan farklı olarak, yazısız uygarlıklar için doğada oluşan olayların kendisi bir yazı niteliğindedir. Bunun için yazısız uygarlığın geleneksel cemiyetinin anayurduyla ilişkisi de farklıdır. Yazıya korkuyla bakılmaması ve yazının yazılı uygarlıklara¹ ak i konuma gelmesi için. kolektif hanza ve geleneğe yaslanan bu yazısız cemiyetin etnik-kültürel bir ortamla uzun bir süre temasa ihtiyacı vardı.

YEG: Bazı sözlüklerde "yek", "yeg" ve "yik" şeklinde geçmektedir ve "kötü ruh, şeytanın yarattığı hastalık, zarar verme" gibi anlamlandırılmıştır. Ebu Hayyan sözlüğünde "ig", Ibn-i Mühenna sözlüğünde ise "iklig" şeklinde geçen bu sözcük, "hasta" anlamındadır. Kazakçada onunla aynı kökenden gelen "verem" ve her türlü hastalığı bildiren "jegi" sözcüğü vardır.

Demonolojik düşüncede her türlü hastalık, bu hastalıkla üst üste düşen şeytanî ruhlann adıyla anılmıştır. Eski Türkçede bu kavram "yek" ve "yek içkek" şeklinde "aaklı şeytan, iblis" anlamında kullanılmıştır. Bu sözcüğün "şeytan, cin" anlamıyla "yek" şekline, M. Kaşgarî* nin Divan-ı Lügat-it Türk'ünde, Ebu Hayyan ve Ibn-i Mühenna'nın sözlüğünde de rastlanır. Bu sözcük. Et Töhfe'de de aynı anlamları taşımaktadır. Daha sonraları Mani mezhebinde şeytan anlamında en çok kullanılan sözcüklerden biri yine "Yek" sözcüğüdür. Bu sözcük. Karaim dilinde "ruh" anlamında kullanılmıştır. Çulım Türklerinde ise kamlık yapan şaman "çak-cek" diyerek hami ruhlardan yardım isterdi.

"Yeg". "çak-çek" anlayışının aynısıdır ve Türk mitolojisine İslam'la birlikte girdiği düşünülen Şeytan ile yan yana kullanılır. Bu sözcüğe Telet şamanların davullarını süsleyen görüntülerden biri olan "Yeg Yılan" adında da rastlanır. "Yeg" in kötü ruh olarak şeytanî âleme ait bir varlığı bildiği halde, buradaki "Yeg Yılan" pozitif işaretli bir varlıktır. O, kamlık sırasında şamana yardım eder ve insanların "yula" denilen canlarını şamanın buyruğuyla aaklı ruhlardan korur.

YEL BABA

Açgözlülüğün. Ulu Ananın özelliklerinden biri okluğu dikkate alınırsa, "Yeg" in Tatar dilindeki "açgözlü, doymak bilmeyen ruh" anlamı da onun mitolojik anlamına uygun düşer.

A. İnanın yazdıklarına göre. bazı uluslarda "Yok, Şeytanın adıdır" ve "Yok tan Allah da bezmiştir" gibi iradeler vardır. Bu ifadelerdeki "yok" sözcüğü, büyük ihtimalle. İlk mitolojik anlamını kaybetmiş, görünürdeki benzerliği temel alan geleneksel düşüncenin aynılaştırdığı "Yeg" in sessel versiyona dönüşmüştür.

Bu anlayış Tatar dilinde "jik" ve Altay dilinde "D'yek" şeklinde kullanılmıştır ve yeni "aaklı. kötü ruh" anlamlarını içermektedir. Balkarlar ve Karaçayların inanişına göre. "fek" adında kısa boylu, ama güçlü ve akıllı varlıklar var. Bunlar yerin altında yaşar ve yaz geldiğinde toprağın üstüne çıkıp, ağaçların köklerinde yaşamaya devam ederler. Bu şeytani varlıkların işlevleri ise bilimsel edebiyatlarda gereğince araştırmamıştır, (bale Bizden İyiler; Çak)

YEL BABA: Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olan inanişaya göre. dünyadaki tüm fırtınaların yöneticisi olan mitolojik bir varlık. Yani hiçbir şey kendi başına olmadığı gibi, rüzgân da bir estireni vardı ve onun adına da "Yel Baba" denilirdi. Harman savurmak isteyen köylüler "Yel Baba, Yel Baba. gel atına saman götür" diye seslenirler. Güya bundan sonra Yel Baba gelip, harmanı savurmuş. Ekinin taneleri insanlara kalır ve o. samanı atına yem yapmak için götürülmüş.

Halk arasında dolaşan bir rivayete göre. yedi renkte yumak dola yıp, dizinin altına koyduktan sonra, yumak yuvarlanıp gittiği için Yel Babaya sinirlenen Fatma Kan. belindeki ok-yayı çıkarıp onu vurmak istediği zamanlarda, yayı düz tutamadığından yararlanan Yel Baba, güle-güle kagp, Fatma Kan'ın yünlerini göğün yedinci katına sarmıştır.

Hakasların halk kültüründe de "Şii Eezi" adında bir rüzgâr iyesine rastlanır. "Yel Baba" veya rüzgâr iyesinin adı. Macar mitolojisinde ise "Sel Ane" şeklinde korunmuştur.

A. Divayev'in verdiği bilgiye göre. güçlü rüzgârları dindirmek isteyen Özbekler, "O. Çal mama. Çal mama!" diye bağınırdı. Bu varlığın adı da açık bir şekilde Yel Babaya yakın duruyor.

YELBIS-YELBİZ

Anadolu Türkmenlerinin başlıca ziyaret yerlerinden olan bir türbenin adı da "Yel Baba"dır. Ancak bu adın "Al" ruhu ve "Yel" ile bağlı olma olasılığı da yok değil.

YELBİS-YELBİZ: Şeytani doğaya sahip "Albıs. Alvız, Almaş" adının bir versiyonu gibi, "Al" köküyle bağlı olduğu düşünülen bir kavram. Mitolojik adlarla birlikte kullanılır ve "ruh" olarak tercüme edilir. "Maaday Kara'nın tercümesinde de "Yelbis" sözcüğü, "su ruhu" şeklinde çevrilerek, sadece "ruh" kavramının karşılığı olarak verilmiştir.

Altay Şamanizmindeki "Yelbi", şamanların ruhlarıyla ilişkilerini sağlayan mistik gücün adıdır. Bu "Yelbi", insanların vücuduna yerleşerek onları normal bir İnsan halinden çıkarıp, geleceğin şamanına dönüştürür. Şaman is tierin görüşüne göre. "Kamın Yel bizi" adındaki sakral bir güç. şamanın tüm varlığıyla iç içedir. "Yelbi" gücünü Altay şamanları veren ise Ülgen'in kızlarıydı.

Eski Türk yazılı abidelerinde rastlanan "Yefvi" sözcüğü de "büyücülük, cadıcılık" olarak anlaşılmıştır. S. Molov. eski Türk yazılı abidelerine ilave ettiği sözlüğünde bu sözcüğü, "kamlık etmek" şeklinde tercüme etmiştir. Altay-Sayan halklarında ise "YervTnin "kamlık etmek" gibi bir anlamı yoktur. "Azar bezer" anlamında kullanılan "Yelbi-Yelpi" sözünün "Yetvi" şekline, "efsun, büyü" anlamıyla M. Kaşgarî'de rastlanır. Eski Türk sözlüğünde ise bu sözcük, "cin çarpması, cinli olmak" şeklinde açıklanmıştır. Buryatlarda ise bu sözcük, şamanın sakral gücü ve demircinin büyü gücü anlamında "irvi" şekliyle korunup kalmıştır.

Şamanın mistik gücünü anlatan bu anlayış, acıklı ruh ve şeytanî varlık anlamına gelen "Yel" sözüyle anlamsal bağlılık içindedir. Daha eski bir abidede ise bu söz, "Tengri"yle aynı yerde kullanılmıştır. Kamlık yapan şaman, yüz tuttuğu ilâhî varlıkların kızları na "Yelbis" adıyla hitap ederdi. Altayların kutsal saydıkları Abu Kaan dağının kızları da "Yelbis" adını taşırlardı. Onlar, "Yelbi" denilen güce sahip oldukları için bu adı almışlardı. 10. ve 11. yüzyıllardaki Gürcü kaynaklarında Kafkas dağının adı "Yalbuz-Albuz" olarak geçiyor. Bu adlar da Altay Şamanizmindeki dağ iyesinin kızlarının adını hatırlatır. Ahıska ilindeki "Yalbuz" dağının adı da bu bakımdan dikkat çekicidir.

YEL-YİL

Yakut Şamanizm görüşlerine göre, şaman "yumurta"dan çıktığı anda "Ana Hayvan" tarafından terbiye için verildiği tek ayaklı, tek kollu ve tek gözlü kadının adı da "İblis'ti. Bu ad da "Ydbis-Yefviz" ile aynı köktendir. Altay kahramanlık destanlarında Erlik'in yardımcısı olarak karşımıza çıkan değişken tabiatlı ve tek gözlü varlığın adı da "D'elbis Sokor"dur. Bu adda da yine "Yelbiz-Yeibis" köküne rastlanır. Bu ise Telhis kökünün. "Albas". "Almaş". "Albız" ve "AMz" gibi adlarla bilinen şeytanî varlıklarla bağlı bir anlayış olduğunu gösterir, (bak: Al: Albastı)

YEL-YİL: M. Kaşgarî. "yel" sözcüğünün "cin, cin çarpması" ve yine aynı kökten olan "yefvi" sözcüğünü ise "efsun, sihir" anlamlarında kullanıldığını kaydetmiştir. Sözcüğün Şamanizmle ilgili bir terim olan "Al" ile ilgisi şüphe doğurmuyor. Örneğin, San Uygurların dilinde "YII", şamanın yardıma ruhunun adıdır. Altay Şamanizm inde de kamlık zamanı şamanı idare eden ruhun adı "YeJgen~dir.

T* harfiyle kullanabilmesi, "Afin "Yal-Yel-Yıl" şeklini alabilmesini mümkün kılmıştır. "Yd-Yıl" sözcüğü. Türk boylarının birçoğunda "şerir ruh. zarar verid ruh" anlamında kullanılmıştır. Hakas ve Teleutlarda ise "çil" şekliyle "kötü ruh" adını bildiren "çil aas" sözcüğünde korunmuştur.

Bu anlayış, Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da insan organlarını kaplayan ağn ve sızılan bildirmiştir. Güncel demonolojik inanışlarda, bu ağn, sızı ve hastalıklar, belli bir şeytanî gücün adıyla ilintilendirilirdi ve insan vücudunu saran şer ruhlar, orada ağn ve sızı yaratıcısı olarak görülürlerdi. Bunun için de eski tabipler ve şamanların başlıca görevi, bu kötü ruhları hastanın canından uzaklaştırmak olurdu. Onun için de sözcüğün "rüzgâr" anlamıyla bağlantısı, zahirî bir bağlantıdır. Eski Türk kaynaklarında "Anınk yeli küçlük" denildiğinde "O yerin (veya kimsenin) cini veya kötü ruhu güçlüdür" anlamı verirdi.

Anadolu'nun güneyindeki Türkmenlerin başlıca ziyaret verilerinden olan "Yel Baba" türbesinin adı da herhalde "rüzgâr" anlamında olmayıp, "yel" sözcüğüyle ilgilidir. "Al" ile aynı kökten gelen "Yel", hem eski, hem de yeni Türkçede "cin. kötü ruh" anlamlarında kullanılmıştır. Eski Türklerin dilinde "Emi yel tokıdı" demek "Adamı cin çarptı" anla-

YER ANA

mı verirdi. "Yel Cadısı" yani "Yel ruhunun büyüü" de bu gruptandır. "YeTin bu anlamı, yel köklü tüm pir, ocak ve türbe adlarının kült anlamına da uygun gelir.

Kaynaklara göre, 11. yüzyılda Oğuzlar ve Türkmenler, **zarar** veren "Yeg" ile birlikte "yel" adında şeytani varlıklara da inanırlardı. Ancak bu sözcük, "ruh" anlamındaki "Yıl" şekliyle sadece Sİnszyan San Uygurlarının dilinde korunup kalmıştır.

YENİ GÜN: (bak: Nevruz)

YER ANA: Türk mitolojik dünya modelinde yeri yaratan, hayat veren ve koruyucu başlangıç gibi işlevlerle tanımlanan, bazen Ulu Ana. İlahî Ana ve Kan Nine gibi adlarla anılan, bolluk ve bereketin koruyucusu ve toprağın iyesi olup. doğanın başlangıcını da temsil eden mitolojik bir bütüncül. Dünyanın başlangıcıyla ilgili ortaya atılan kuramlardan birine göre, yer çarpan bir kalp gibi kah daralır, kah genişlemektedir. Yani yer, bütün parçalarının birbiriyle bağlı olduğu canlı bir varlık gibidir. Yer, yaratılışın nüvesidir. Eski mitolojik geleneklerde de yer. kozmolojide kabul edilen şekliyle canlı olarak düşünülmüştür. Onun çeşitli şekillerde korunan dini değeri de bu yüzdendir. Yer sözcüğünün Türklerdeki zengin anlamı bu bakımdan dikkat çekicidir.

Türklerle ilgili bilgiler veren eski Çin kaynaklarından da anlaşıldığı üzere, ülkeyi koruyan ruh. dağ ve yer ruhudur. Oklukça geniş bir şekilde yayılan bu motif, çok eski olması dolayısıyla, en arkaik çizgilerini doğal haliyle ve ilk şekliyle koruyabilmiştir. Bu çizgilerin ayrıntılarını ise ayn ayn ruhlara tapmada ve çeşitli kültler ve mitolojik varlıkların adları veya İzlerinde bulmak mümkündür. Bununla birlikte şaman dualarında da çok sayıda yer ruhunun varlığından bahsedilir.

Birkaç şekli olan bu bütüncül, temelde yer ve toprakla beraber kullanılmıştır. Onun yarana ve koruyucu işlevi ise yere ve toprağa, eskiden beri, bitip tükenmeyen hayat gücü ve ölümsüzlüğün en yüce iradesi olarak bakıldığından ileri geliyor. Kadın Ana başlangıça, yerle aynılaştınlırdı. Yer. hayatın ve yaşayışın kesintisiz dönüşümünün temelini oluşturmuştur. Yer, ilk ulu başlangıç ve ne varsa ondan gelir. Kara-

YER ANA

çay-Balkariarda "Cer Teyri" adı verdikleri yer iyesi aynı anda "yarana" anlamına gelen "Yauçe-D'auçe" adıyla da çağnlırdı.

Altay destan lan nda mitolojik Yer Ana. kahramanlara yardım eden bir motiftir. Yakut efsanelerinde de adı gecen, yer ve toprağın sahibi sayılan "Yer Ana", canlı bir varlık olarak betimlenmisti ve aslında "Kainatın Ruhunu"nun geniş bir şekilde yayılmış adıydı. Her şeye can veren de yine "Yer Ana" ve "Yer Ruhunu"ydü. Bütün bolluk ve bereket ondan gelirdi. Türk halk inanışlarına göre, "Yer Ana"sı iyilik yapmak İstiyorsa, toprak bol bol tahıl verir ve her şeyi bol yapar. İnsanlar da bolluk ve varlık içinde yüzer.

Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Nevruz Bayramı şenliklerinde toprak iki taraftan kazılır ve altından geçit yeri yapılır, sonra insanlar oradan geçerek karşıya giderlerdi. Bu, yer kültürünün bir kalıntısı olup. toprak **ruhu** ve Yer Ana ruhundan yeniden doğulmayı canlandırır. Eski çağlarda da doğanın yeniden canlanması şerefine yapılan bahar bayramları. yer kültürüyle bağlıydı.

Yakutlarda kısır kadınlar, kutsal bir ağaanın dibinde, ak-boz bir at derisi üzerinde "Yer Ruhuna dua ederlerdi. Yakut kahramanlık destanlarında da bu motifin izi korunup kalmıştır. Yer Ruhunu. farklı destanlarda farklı adlarla karşımıza çıkar. Geleceğin kahramanını göğsünün sütüyle besleyen de Yer Ana sidir. Sağ göğsünden iki, sol göğsünde bir kez emmeye izin verir ve bu üç emmenin sayesinde kahraman inanılmaz bir güce kavuşur.

Yer İlahesi ni gösteren herhangi bir resmîn olmadığı söylenir. Ancak bazı metinlerde onu. büyük bir kaym ağacının gövdesinde yaşayan beyaz saçlı kadın görkeminde betimlemişler. Bu ağaanın en büyük dalı, insanlara en güzel atlan hediye gönderen ruhun meskeni sayılan gök âlemine kadar uzanır. Bu kutsal ağaanın "lige" denilen reçinesi, yiyene kahramanlık gücü verir.

İnsanların sağlık, emniyet, refah ve bolluk içinde yaşam alanı da Yer Ruhunun iradesine bağlı olarak düşünülürdü. Yakutlarda. Yer Ruhunu şerefine gerçekleşen âyin ve törenler, aile içinde geçirilirdi ve bu törenlere şaman katılmazdı. Kahramanlık destanlarına göre, kahramanlara en akıllı ve en mantıklı öğütler de yine Yer Ruhunu tarafından verilirdi. O,

YER ANA

geçmişini bildiği kahramanların geleceklerinden haber verir, belalardan kurtulma yollarını öğretirdi. Çünkü O, her şeyi bilir ve görürdü. Ancak bu ruh, bütün yerin sahibi değil, olduğu yerin iyesiydi. Yakut kahramanlık destanlarındaki Yer Ruhu, gizli doğa güçlerine olan eski inanan bir iradesidir. Yer Ruhu, köken itibarıyla mitolojiden gelme olup, ancak efsanelerde motif özelliği kazanmış, sanatsal unsurlarla zenginleşmiş ve kahramanlara doğru yolu gösterip, güç vererek, onların dayanağı olan yurdun şiirsel tecessümüne dönüşmüştür.

"Altay Buuçay" destanının kahramanı Altay Buuçay, Ulu Yer Ana'nın evladıdır. Ulu Yer Ananın diğer bir evladı olan Köroğlu da "yerin rahmi" sayılır mezarda doğar. Yani. Onu dünyaya getiren, ilk başlangıç ve tüm yaratı İm ıslan n anası olan Toprak Ana'dır. Toprağın içinde veya mezarda doğmak, Ana Yer Ruhu'ndan doğmakla aynı anlamı taşır.

Yakut kahramanlık destanlarına göre gelecekte yenilmez olacak yiğitlerin birçoğu, çocuklukta inanılmaz derecede çelimsiz, zayıf ve şekilsiz olurlar ve ana-babaları bile onları kabul etmekten çekinirler. Ancak yeri kazıp, bu çocukları toprağagömdükten sonra, Yer Ana'dan beslenip, güçlenen bu çocuklar, inanılmaz ölçüde güçlü ve yakışıklı efsanevi kahramanlara dönüşürler. Yer Ana aynı anda bir rahim ruhudur.

Anadolu'da delileri kuyuya sallamanın da mitolojik yorumu budur. Bu olay, yere gömülmekle aynı işlevi görüyor.

Ulu Yer Ana'yla ilgili eski inanışların bir kalıntısı da yeni doğmuş zayıf ve şekilsiz çocuğu götürüp eski bir mezara koyup, bir gece bekleterek düzeleceğine olan inançtır. Azerbaycan Türk hikayelerinde yer başlangıcıyla geçmişte bu inanan başka bir şekli görülmektedir. Burada et parçası gibi şekilsiz doğan hikaye kahramanını. Simurg kuşu alıp götürür ve bir nehrin suyunda yüzdürür. Kahraman bundan sonra, yakışıklı biri olur.

Yer Ana sı olarak bilinen bu varlık. Dağıstan'da yaşayan bazı Türk topluluklarının inanışında oldukça iri cüsseli, uzun boylu ve büyük adımlar atan bir kadındır. O'nun bu şekilde betimlenmesi, git gide küçülen insanların, eskide kalmış ulu atalarının boylarını uzun göstermeleleriyle açıklanabilir.

YERLİK

Azerbaycan Türk hikayelerinde rastlanan kadın karakteri de Ulu Yer Ana motifinin bir iradesidir. Ulu Yer Anayı sembolize eden adlardan biri olan "Yer İyesi", Kumuklardaki bir çocuk oyununun adı olarak yaşamaktadır.

Dağ Ruhu, mitolojik Yer Ana motifinin bir benzeriydi. Onun yurt koruyucusu ve toprağın hamisi olması ise eski bir gelenekten gelir. Eski Türkler vatan koruyucusunu, ağaç, su, dağ, ateş ve yer ruhları olarak değişik biçimlerde tanımlayıp, değişik adlarla adlandırdılar.

Ana Toprak Ruhu ve Ulu Yer Ana, Bozkurt görünüşünde de betimlenin iştir. Bu bakımdan Ötüken motifi oldukça belirgindir. Türk etnik-kültürel sisteminde Bozkurt'un yeri de Toprak Ana Ruhu'nunkine benzerdir. Azerbaycan Türklerinin dilindeki arkaik inanç ve inanışlar ile bağlı "Kurt ile kıyamete kalmak" deyimini de dikkat çekicidir, (bak Mitolojik Bütüncül; Ulu Ana)

YERLİK: (bak Erlik)

YER-SUV: Bu kavrama, Göktürk yazılarında. 720li yıllarda Türgişler üzerindeki baskıdan söz edildiği zaman kullanılan Tengri. Umay, lduk yir sub" ifadesinde rastlanır. Araştırmacıların birçoğu, buradaki "lduk yir sub" iradesinin, eski Türk dîni dünya görüşünde önemli bir yer tutan "Tengri" ve "Umay"dan sonra geldiğini dikkate alarak, geleneksel Türk dininin izlerini görmüşler ve buradaki "lduk" sözcüğüyle birlikte gelen "yir sub" iradesini de "yer su ruhları" olarak anlamlandırmışlar. Kırgızlarda "ler suu" ve Çuvaşlarda "sir sıv kudegen" adlı tanrıların varlığından bile bahsedilmiştir.

1. Stebleva'ya göre "lduk yir sub". eski Türk mitolojik sisteminde Tann ve Umay'dan sonra üçüncü sırada gelen bir kùltür. Meliomaski ise "Yer sub'ü şaman tanrısı olarak tanımlamıştır. Lot Falk'ın kanaatine göre de eski Türklerin "Yer sub"u, hayati bir varlıktı. Tuva Şamanizminin kökleriyle bağlı araştırmalarda, bu şamanların bir bölümünün soyunun "Yer su" ruhlarından geldiği yazıyor. Hakkında konuşulan bu kùltü, kalıntı şeklinde bile olsa Tuvalarda görmeyi başaramadığını anlatan L. Potapov ise bu kùltü, yer ve su ruhlarının toplu adı olarak gösteriyor.

YER-SUV

etnografik verilerin olmadığından yakınıyor ve şöyle bir sorunun cevabını anyor: "Yer su, ayn bir Tann mıdır? Yoksa yer-su ruhlann toplamının adı mı?" Yer ruhlan. yerler ve sular içinde toplanmış sayılırlardı. Onlar. Türklere yardım eder. asileri ise cezalandınırlardı. Yer ile su başka, gökyüzü ise başka bir kutsal gücü oluştururdu. Bir görüşe göre ise insana benzeyen yer ve su ruhlannın genel adı "iye" olmuştur.

"İnsana en yakın tannlar. Yer-su ilahlarıdır" diyen A. İnan, bu ilahlann adlannı göz önüne alarak, "Bunlar Altay kabilelerinin yaşadıkları yerlerdeki coğrafi adlan taşırlar ve İnsanlar bu ilahlarla doğrudan ilişki kurabilirler" diye ekliyor. Ancak buradaki "Yer-su" ruhlanya bağlılıkta "İlahî" teriminin kullanılması doğru olmaz. M. Seyidov. Yer-sub ruhlannı ilahî konuma dahil etmeyen A. Anohin'in ardından. Yer-sub kültürünün vatan anlayışı içerdiği sonucuna varır.

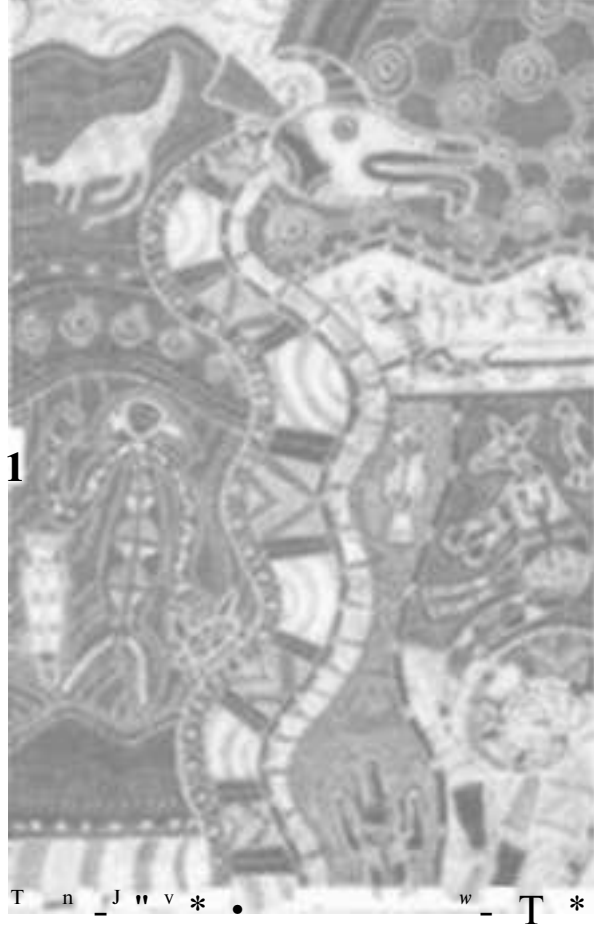
Gerçekten de kült içerikli coğrafi adlar. Türk coğrafi terimleri arasında geniş yer tutmaktadır. Örneğin, Kazakistan'ın coğrafi terimleri içinde Yir-suu adına. Güney ve Güneydoğu Yedisu'daki dag ırmaklarının adlannda rastlanır.

Hakaslarda yer ve su ruhlanna kurban verilirdi. Bu tören, şaman veya büyücünün liderliğinde, genellikle de yazın gerçekleşirdi. Hakaslann inancına göre çok sayıda yer ve su ruhu vardı ve hiç kimse tarafından görünmediklerine göre de adlanna "görünmezler" denilirdi. Görüldüğü gibi burada, herhangi bir tanrıdan söz edilmiyor.

Yer-suv ifadesi de dahil olmak üzere, "yer" sözcüğü. Orhun-Yenisey yazılarında her yerde "ülke. toprak parçası" anlamında kullanılmıştır ve "Yer-su" kavramında açık bir şekilde yer ve su ruhlarının izini bulmak mümkün değildir. İnal Satık adına dikilen abidedeki "öz yerim, ıduk yerim..." satırındaki "ıduk yer" sözcüğünden de anlaşıldığı gibi, eski Türkler için toprak, yani vatan, genellikle nur yüzlü ve kutsal sayılırdı. Eski Türklerde yerlere verilen adlar, bu yerlerin kuru bir adı olmayıp, bu yerin iyesi olan ruhun adını bildirirdi. Türklerdeki yer ve su anlayışlarıyla bağlı "Yer-su'nun kült. Tann veya ilah olduğuna dair yanlış kanılara ise daha çok eski Türk dininin tek tannlı bir inanç olduğunu düşünen eserlerde rastlanmıştır.

YILAN

YILAN: Şeytani varlıkların en sık rastlanan hayvansal şekillerinden biri. Mitolojik görüşlerde, yılan ayrıca yer ve su ile bağlantılandırılır ve şeytanî tabiatlı varlık gibi şaman davu İlan'nda da yeraltı dünyasıyla bağlantıyı sembolize eder. Altaylarda Erlik kırbaç yerine elinde yılan tutar halde betimlenildi. Bazı inanışlara göre, Erlik'in vücudu baştan başa yılanlarla sanlıdır. Eski Türk halk sanatı örneklerinde görülen, çizme veya kabartma yoluyla resimlenen yılan motifleri de ölümler dünyası hakkındaki inanışlarla ilgili olup atalar ruhlarını temsil etmiştir. Eski çağlardan kalma sanat abidelerinde bile karanlık dünyayı, bir kural olarak tek boynuzlu yılan şeklinde bir hayvan temsil eder.

Azerbaycan halk inanışlarında ise Ev İyesi genellikle yılan aidinde betimlenir. Onun için de yılan olan evde bereket olacağına inanılırdı. Ev İyesi, İnsanların gözüne yılan şeklinde görüldüğü zaman, ona dokunmak olmaz- Adına "Ev Yılanı" denilen bu yılan dokunan olursa o eve felaket gelir, kıtlık olur ve bereket gider.

Yerel karakterli halk inanışlarında da Tann'nın her neslin kendine özgü yılanını verdiğine ve her sûfinin kendi yılanı olduğuna inanılırdı. Her ocağın da öldürmesi günah olan bir yılanı vardı.

Bazı halk efsanelerinde tılsımlı yılanlardan söz edilir. Bu yılanların kamının altını eliyle üç kez sıvazlayan birinin her şeyin sımnı bilebileceği ve mutlu günler geçireceğine inanılırdı. İnanışa göre, yılan eti yiyen insan sihir gücüne kavuşur ve doğanın dilini anlamaya başlar. Bu yılanın akıllılığına olan eski inanan izlerini taşır. Mitolojik ırvınçılara bağlı görüşlerin ardından oluşmuş olan "Ava Pirim" motifine de tüm hayvanların dilini bilme gücünü yılanların padişahı (Şahmeran) vermiştir.

YİLBEGEN

YİLDİRİM: Eski Türklerin mitolojik inançlarına göre, Tann'nın başlıca silahı ve temel göstergesidir. Şimşek çakıp yıldınm düşmesini iyiye yorduklarından eski Türkler bundan duydukları sevinci, yıldınmın düştüğü yerde dans edip göklere ok atarak gösterirlerdi. Yıldırımından çok korkan Moğollara tersine Türkler, ilk yıldınmın düşmesini, yeni yılın gelişinin bir göstergesi olarak kabul ederlerdi. Şimşek çakıp yıldınm düştüğü zaman atJannı koşturup, bağrıarak gökyüzüne ok atarlardı. Gökyüzüne ok atmak Türk mitolojisinde Tann'yı selamlamayı sembolize edip, O'nun silahını kabul etmek anlamına gelir. Türkler gökten inen silahların Yıldınm Hamisi tarafından gönderildiğine inanırlardı. Gökten İnen yıldınmın parçalanndan hazırlanmış olan "Köroğlu" ve "Atilla"nın kılıfa da bu bakımdan aynı ölçüde kutsaldır.

Samanlıkla ilgili efsanelerde anlaşıldığına göre Yakutlar, yıldınm çarpmış şamanı, en güçlü şaman sayarlardı. Yıldınm, samanların düşmanlarını yok etmek için yardım istedikleri Tann'nın silahıydı. Sagaylanın inanana göre. Tann, kötü ruhlarla savaştığı zaman, onlara ateş saçan yıldınm okları yağdırdı. Azerbaycan'da ise yıldınm çarpmış ağaç, tapınak yeri olarak düşünülmüştür.

İnanışa göre, Yıldınm Tannısı, yeryüzünü kötü varlıklardan temizlemek için, kendi evlatlarını yeryüzüne gönderir. O, kendi iradesini yeryüzündeki kahramanlarla da gerçekleştirir. Q. Potanın'e göre Bozkurt, Yıldınm Tanrısı olarak düşünülmüştü. Yıldınm Tanrısı'nın samanlarla bağlantısı veya onun da bir şaman gibi düşünülmesi fikrini de ilk defa Potanın ileri sürmüş, bu inanca dayanan Şamanların davula vurarak ses çıkarmasını şimşek çakmasına benzetmiştir.

YİLBEGEN: Altay hikâyelerinde devlere verilen adlardan biri. Bu ad küçük bir ses değişimiyle Altaylarda "Jilbegen", "Yelbegen" ve "Çelbegen"; Hakaslarda ise "Çilbigen" şekillerini almıştır. Altay ve Teleut Türklerinin demonolojik inanışlarında mevcut olan bu anormal derecede korkunç ve insan eti yiyen "Yilbegen-Yelbigen" motifinin adına M. KaşgarTnın Divan-ı Lügat-rt Türk'ünde "Yilbüke" şeklinde rastlanır ve "ejderha" anlamını içerir.

"Yilbegen'ler insan kılığında olup. çok büyük varlıklardır. Üç, yedi

YOL

veya on iki başlı olan bu mitolojik varlıklar, siyah ve san renklerde olup. "Küp Kansı" ve cadı kan kılığında da düşünülürler. Onun adlanndan bir de "Yedi Başlı Yel beğenidir. Ona "San Yel beğen", "Cel beğen", "Yel Moos" ve "Kara Moos" da denilir. Tuva hikâyelerinde ise bu motif. "Celbege" olarak korunmuştur. Bu hikâyelerde geçtiği şekliyle, bu büyücü kan, ayaksız bir kahramanı yutar ve onun geri kustuğunda kahramanın ayaklan yerindedir. Tören koruyucusu çizgilerini koruyan bu mitolojik varlığın gücü. körlerin gözünü açabilir, eli, ayağı olmayanları sağlam insanlara çevirebilir.

"Yilbegen"in kamlık yaptığına bile inanılmıştır. Altay mitolojik metin ve efsanelerine göre bu ünlü kahraman, ormanda veya doksan dokuz köşeli yurdunda yaşar ve yılanla kurbağayla beslenir.

Bu motifin kahramanı yutması, onun, hikâyelerden tanıdığımız ejderha motifine yaklaşıdır. Bu motifler bir yandan da inisiyasiya törenlerinde geleceğin samanını yutup, yeni bir konumda geri getiren mitolojik koruyucu ruh motifini hatırlatır. Bu olayıann ilk anlamı unutulduğundan, daha sonraki zamanlarda ejderhanın kahramanı yutması, felaket getiren kötü bir durum olarak aktanılmıştır. Gelecek şamanın ejderha veya kocaman bir varlık tarafından yutulması ise şekilsiz ve biçimsiz ilk başlangıca ve maya haline dönüşümü sembolize ediyor.

V. Radlov anlamsal içeriğine göre, Teleutlardaki Ti I beğen. Yel beğen" adlarıyla Kırgızlardaki "jalmaus" adını karşılaştırdı. Bazı araştırmacıların bu adlar arasında herhangi bir yakınlık bulmamasına rağmen, aslında Altaylardaki Tel beğen" motifiyle diğer Türk dillerindeki "Jelmoguz-jalmaus" adı altında rastlanan mitolojik varlıklar arasında bağıllık vardır ve bu bağıllık, motiflerin sembolizminde kendi ifadesini bulur.

YOL: Kùltürlerdeki en güçlü ve en enerjik sembollerdendir. Yol. Türk düşüncesinde de en önemli mitolojik mekan kodudur. Türk ve Moğol halklarında "yoJ/jol/zoT" şekillerinde rastlanan bu anlayış, hayırlılık ve uğurluluğun da mecazı olmuştur. Eski Türklerde yol koruyucusunun adı "uğur" olarak anılırdı. Bu. ritüel-mitolojik gelenekte yol kavramının "uğur. talih" anlayışıyla anlamsal benzerlik içinde olmasından kaynaklanmaktadır. "Yol" köklü sözlerin Türk dilindeki "mutluluk, saadet" gibi

YOL

anamları da bununla bağlıdır. Söz başlangıcında y-c (ç) şeklindeki Türk dillerine özgü ses değişiminin dikkate alınması, "yoTun "col-cyol-dyoT versiyonlarını ortaya çıkarır. Mogokada "col", Buryatıarda İse "zol" şeklinde kullanılmış, bu kökten türemiş "colloh-dyolloh" sözcüğü için. Yakut dili sözlüklerinde "mutJu. kutlu, bahtiyar, kutsal, uğur getiren" anlamlar kaydedilmiştir. Karaimcede "talih" anlamına gelen "yol", "bahtiyar" anlamına gelen "yolaytı", Nogaycada "bahtiyar" anlamına gelen "yolli", Karakalpakçada "kutsal, bahtiyar" anlamına gelen "çolli", Yakutçada "bahtiyar, kutsal" anlamına gelen "colloh-dyolloh" ve Tuva dilindeki "çokluk"un temelinde de "yol" kökü vardır. Bu köke bağlı olan "yolluk" sözü, Dede Korkut Kitabının Vatikan nüshasında "sırtı yolluk Bozkurt" (nur yüzlü Bozkurt) iradesinde "nur yüzlü" anlamındaki "sırtı yolluk" şeklinde korunmuştur. "Yol" kavramının "bahtiyar, uğurlu, nur yüzlü" anlamları Türk yazılarında rastlanan "Yolluk ligin" adındaki "Yolluk" sözcüğünde de korunmuştur.

L. Potapov'un izlenimlerine göre, "Ala Atlı Yol İlahesi" denilen şaman hakkındaki inanç. 20. yüzyılın başlarına kadar Teleutiarda "Yer Yol Payana" adındaki bir ruhta korunup kalmıştı.

Yolun mecazları bakımından, Azerbaycan Türklerinde uykuda halı görmek ve saç örmenin "yol" olarak yorumlanması dikkat çekicidir. Bir inanışa göre de yola çıkıklığı zaman bir uğursuz insanla karşılaşılırsa, geri dönülür, aynaya bakılır ve sonra yola devam edilirdi. Uykuda yola çıkmak, o insanın kalbinden geçen niyetin olacağı anlamına gelirdi. Kuzey Türkmenistan'da, hikâyeye anlatımına "yol" denilirdi. Daşauz vilayetinde ise yol, bahşılann anlatılacağı ile bağlı bir sözcük olarak kullanılırdı.

Eski Türklerin yasa ve törelerinin bir adı da "yol" idi ve herkes bu "yoPdan gitmeliydi. Yani yol. etnik-kültürel gelenekte, normları düzenleyen bir faktördür. Cemiyetin kabul ettiği normlar, "yoTda sistematize olup. belirginlik kazanır. "Yoldan akmak" ve "yolunu kaybetmek", cemiyetin norm kabul ettiği şeylerden kenara akmak anlamındaydı ve etnik-kültürel gelenekte dnyet veya ataların ruhuna hakaret gibi algılanırdı. Türklerin etnik hafızasında derin iz bırakan bu anlayış, hayatın ve düşüncenin çeşitli alanlardaki anlayışlarını kendinde birleştirir.

YUĞ

YUĞ Eski çağ Türk halklarının mitolojik düşünce ve dünya görüşleriyle bağlı olup, yas törenlerini bildiren bir kavramdır. Müslümanlığın kabülünden önceki Türklerde, ünlü yiğitlerin defin törenlerine ve bu törenlerde okunan ağıtlara ~yuğ" denilirdi. Orhun-Yenisey abidelerinde "yug" ve "sıgıt" adlarıyla kaydedilen bu âyinin eski bir geleneği vardı. Ölü, bir çadıra konur, at, sığır veya koyun kurban edilirdi. Daha sonra anarla çadının çevresinde dokuz kez dolaşılırdı ve bununla ölünün ruhunun gökyüzüne çıkacağına inanılırdı. Ölü gömüldükten sonra da mezan başında heykelcikler dikilirdi ve öldürdüğü düşman sayısı kadar taş konulurdu. Bu taşlara da "bal bal" adı verilirdi.

"Yuğ" törenlerinin nasıl yapılacağı, ölen kişinin toplumsal konumuyla ilgiliydi. Örneğin, Hakan öldüğünde, başka yerlerden insanların gelmesi şarttı. "Yuğ" törenindeki yas giysisi beyaz giyimdi. Burada "sı-ğıt" denilen ağaçlar olurdu. Bazı kaynaklarda "sagu" şeklinde de rastlanan "yuğ" anlayışı, çağdaş Türkçede kullanılan "ağı" sözcüğünün eski şekillerinden biridir ve "yuglama, yıglama, ağlama" şeklinde bir değişim geçirmiştir. Çin'de yaşayan Salariann dilinde bu sözcük, "ölü üstünde okunan ağıt" anlamına gelen "yuğu" şeklini almıştır.

Ölen biri için ağıt okunması, tüm eski kültürlerde rastlanılan bir olaydır. "Yug" töreninde.-genellikle kadınlar tarafından söylenen ağıtlara, Türkler "sagu-sagu" derlerdi. Arapça-Türkçe sözlük olan "Mirgatül-lüğa"da "ölen bir kimsenin, sağlığında yaptığı iyilikleri seslendirerek feryat etmek, ağıt yakmak, ağlamak" anlamında "sağu sağmak" sözcüğü agklanmıştır. "Ağı"nın eski şekli olan "sagu-sagu". burada da agk-ça görülür. Avrupa'ya giden Hunlann dilinde de bu sözcüğünün "sıg"ı" şeklinde kullanıldığı ihtimali mevcuttur. "Sıgrıtç" ise eski Türklerde "yuğçu" ve "ağıt söyleyen"lere denilirdi.

"Sıgıt". eski Türkçedeki "sıgVnın çoğul halidir. Bu sözcük daha sonraları Karaimcede "sıg'ım" şekline dönüşmüş ve ilk anlamı olan "ağıt" anlamını korumuştur. "Ağıt" kavramının eski bir şekli olan "sağd" sözcüğü, Anadolu'nun güneyindeki Türkmen oymakları arasında dolaşan bir türküde de korunup kalmıştır. Irak Türkmenleri, günümüzde bile "ağlamak" sözcüğünün yerine "yıglamak" kavramını kullanıyorlar. Bu kavramın temelinde de "yuğ" kökü vardır.

YUĞ

Sonraki çağlarda Anadolu Türkmen oymakları arasında Kuran okumak kadar gerekli sayılan, ölümlere ağıt yakma geleneği, kadınların en önemli isterinden sayılmıştır. Bu oymaklarda, ağıtlara Kurandan daha büyük bir saygı gösterilirdi.

Eski yas törenlerine, özel olarak davet edilen "ağıtçılar", ikitelli kopuz çalıp, dans ederlerdi. Bu törenlerde ağıt söylemekle birlikte, yüz yırtmak, saç yolmak, başa kül dökmek ve beyazlan soyunup siyah giysiler giymek de yer alırdı. Bazı yerlerde. Gök tu rki erden kalma okluğu söylenen "ölü aş" vermek de gelenektir. M. Kaşgarî, Divan-1 Lügat-it Türk'ünde ona "yuğ besen" demiştir. "Yug" törenlerinde verilen aş ziyareti, Uyguriarda "üzüt aş" adıyla bilinen ziyaretin aynısıdır. Sonraki çağlarda Kırgızların ölü evindeki bir geleneğe "aş" adı vermeleri de bu törenlerin izini taşır.

içerik itibarıyla, kişisel bir kaybedişi anma düşüncesinden çok uzak olup. insanların kendi dertlerini, ağırlarını ve adlarını paylaştıktan bu âyinlerde, bir topluluğun genel dert ve kederi anlatılırdı. "Yuğ" âyini, sonraki çağlarda Müslümanlığı kabul etmiş Türklerin defin törenlerinde de yaşamaya devam etmiştir, islâm dini. din ve dünya ağsından zararlı gördüğü ağıt yakmayı yasaklamıştı. Hatta Müslümanlığı kabul etmek isteyen kadınlardan, bir daha ağıt söylemeyeceklerine dair söz alınırdı.

Ancak tüm bunlara rağmen, eski Türklerin defin âdetleri yaşamaya devam etmiştir. Müslüman Türkler arasında eski "yuğ" töreniyle bağlı âdet ve gelenekler, Şiiler arasındaki Muharrem taziyelerinin şekline bürünüp kalmıştır. İslâm alemindeki birçok din adamının karşı çıktığı ve hatta yasakladığı "şebek" adındaki bu törenler, aslında eski bir geleneğin kalıntısı olup, aynı din ve mezhepten olan insanların, ilişkilerinin sıklaşmasına ve tek bir din duygusu etrafında birleşmelerine hizmet etmekteydi. Daha sonraları ise bu âyinlere mezhep ayına kılık giydirilmiştir.

Günümüzde "ağıtlık". muhafazakar olarak bilinen şehirlerde korunmuştur. Mersiye edebiyatının oluşmasına da yol açan bu âyinleri, "islâm'ın birlik ve bütünlüğünü zedelemekten başka bir sonuç veremeyen" olay gibi değerlendirmek doğru değildir.

YUHA

YUHA: Bu ada, Başkurtların demonolojik inanışlarında yer alan varlıklar arasında rastlanır. Bir efsaneye göre, yılan kırk yıl yaşarsa ejderhaya, ejderha kırk yıl yaşarsa "yu(v)ha"ya dönüşülmüş. Tatar efsanelerine göre ise ejderha bin yıl yaşadktan sonra "yuha'ya dönüşür. BaşkurtJann demonolojik inan ıslan na göre. ejderha bin yıl yaşarsa ve bu bin yıl içinde hiç kimsenin gözüne görünmezse, kocaman bir yılan görkeminde olan "Yuha"ya çevrilir. Türkmenlerin mitolojik inanışlarında da yılan, önce "Yuvha'ya, sonra ondan daha kötü olan "Yuvdarha"ya ve en sonunda da "ejderha"ya dönüşür.

İnanışa göre "yuha", ırmaklar ve göllerin buzunun kındığı veya delindiği yerlerde güzel bir kız kılığında ortaya çıkar. Onun yakışıklı erkek kılığına girdiği de anlatılanlar arasındadır. O'nu göbeği olmadığından tanırırlar. İnanışa göre O, doycak kadar su içemediği zaman ölür. O'nun ejderhadan diğer bir farkı da insanlara her zaman zarar vermesidir. Şeytanî "yuha" motifine Ural-Volgaboyu halklarında, Sibiryâ Tatarları ve Türkmenlerde de rastlanmıştır.

YULA: Altay Türklerinin eski inanışına göre, "kut" denilen canın değişik bir şekli. O, canlı insanın vücudunu geçici olarak terk edebilir. Maddî bir varlık olmadığı için de göze görünmezdir. İnanışlara göre, "yula'nın yokluğunu, insan bazen hissetmeyebilir. Ancak onun yokluğu hastalıklarla birlikte hissedilir. Onu, terk ettiği vücuda geri getirmek içinse şamandan yardım istenirdi. Maddî olarak betirnleneemeyen bu can, bazen maddî bir şekle bürünür ve "sür" denilen başka bir şekle düşer.

N. Baskakov'a göre, V. Radlov'un "cevher, maya" gibi anlamlandırdığı bu anlayışa "merhumun canı" şeklinde getirdiği ikinci bir anlam. Altayların inanışlarındaki gerçek anlam ile uyuşmuyor. Gerçekte ise "yula", insan bedeninden geçici olarak ayrılabilen canın aslı, mayası ve cevheridir.

Geleneksel Hakas kültüründe İse "yula'yla yakın bir anlam taşıyan "çula" anlayışı vardır. Hakaslarda bu kavramın altında can düşünülmüştür. Bu anlayış, insan ve ağaân karşılaştırması hakkındaki eski düşüncelerle bağlıdır.

YUM-YOM

YUMUŞ OĞLANI: 16. yüzyıla ait Oğuzname deki "Yumuş oğlanın eğlendüğü heyirdir" masalından da anlaşıldığına göre. Azrail anlamının nazikçe anlatımıdır. "Yumuş" sözcüğü, "iş. sipariş, kolluk, elçilik" anlamında kullanılan bir sözcük olup, mecazi anlamda "Azrail" anlamını ifade etmiştir. Tann'nın buyrukları yerine getiren hizmetçi" sayılan Azrail de Dede Korkut Kitabının "Deli Dumrul Boyu"nda kendini "Yumuş Oğlanı" olarak adlandırır: "Mere, deli kavat. bana ne yatvarsın. Allah Taala'ya yalvar. Benim elimden ne gelir? Ben sadece bir yumuş oğlanıyım."

"Yumuş oğlanı" ifadesinin "buyruk kulu" veya "emir kulu" şeklinde açıklanabilmesiyse birlikte. M. Kaşgari'nin "yumuş" sözcüğü için kullandığı "iki veya ikiden fazla insan arasında elçilik. Bu sözden alınarak, meleklerle "yumuşçu" denilmiştir" ifadesinden hareketle, onun diğer bir anlamı olan "melek" kavramı ortaya g kan im ıştır. "Melek" anlamı "yumuşçu" sözcüğünün eskiyip, etkin söz dağarcığından akmasıyla birlikte. Arapçadan alınan "melek" sözcüğü, onun yerini tutmuştur. Ancak Oğuz Türkçesindeki bu sözcük, "yumuşçu" sözcüğünden daha çok "yumuş oğlanı" ifadesinde kullanılmıştır ve onun "melek" anlamı da bundan kaynaklanır.

YUM-YOM: Dede Korkut Oğuznamelerinin sonunda "yum verevin..." ifadesi yer alır. Bu ifadede kullanılan ve "sözle yapılan sihir" anlamına gelen "yum" sözcüğü, boylarda ise "hayır duası, ozan duası" anlamında kullanılmıştır. Ancak sözcüğün bu anlamına ne eski, ne de çağdaş Türkçelerde rastlanmaması, araşürmaalarda onun eski sözcük olduğu kanaatini doğurmuş ve kökenin belirlenmesi için. diğer dillerin incelenmesi gerektiğini göstermiştir. Bu bakımdan özellikle Fin-Ugor dillerinin materyallerine yüz tutulmuştur. Bu dillerdeki "yum" sözcüğünün de sadece bir anlamı mevcuttur: "Allah" Hint-Avrupa dillerinde ise "dua" anlamı veren "yuma" şeklinde bir sözcüğe rastlanmaktadır. Ancak bu sözcüğün, "yum" ile bağlantılı olup olmadığı belli değil.

Bilindiği gibi lalalık, bahıalık ve ara hekimlik, Şamanizmin bir kalmasıdır. Bu anlamda "yum" sözcüğü, "büyücü, ara hekimliği" anlamını Türk dillerinin birçoğunda "yumça" şeklinde korumuştur. 15. yüzyıla

YUM-YOM

ait ata sözJeri ve masallardan ibaret olan Oguzname'de, bu sözcük, bazı deyimlerin içinde kullanılmıştır- "Yuma. seme inanma, Yumsuz. şemsiz de kalma" deyimindeki "yum, sem" sözünü, araştırmacılar "deva, ilaç" olarak anlamlandırmışlar.

İlk anlamı "Öbür dünyada, hastanın canının başına gelecekler hakkındaki şaman hikaye ve efsaneler" olan bu sözcük Kınm Türkçesinde de "hikâye, destan" anlamı "yomak" şeklinde korunmuştur. Ettühtetüz Zekiyye'de de "yumak" için "hikâye" tanımı gösterilir. Bu kavram "ön Türk" çağından beri, d-y lehçe farkıyla, "azar baladan korunmak için okunan tılsım, efsun, büyü" anlamındaki "dom" şeklinde korunmuştur. S. Malov, San Uygurlann dilinde "hekim, tabip" anlamına gelen Torna Han" denilen bir şaman tanrısının (koruyucu ruhu) adını kaydetmiştir. Bu adın içindeki "yum-yom" kökü açık bir şekilde görünür, "ön Türk"ün son aşamaiannda "d" sessiz harfinin "dy" şeklini almasını, daha sonra da Türk dillerinde "y" harfinin "d-c" şeklinde değiştiğini düşünürsek, "D'omog" sözcüğünün de "yom-yum" ile aynı kökten geldiği anlaşılır. Kırgızlardaki "comog" (kahramanlık destanı), "comogçu" (destan anlatan ozan), "comokto" (destan anlatmak) ve BaşkurtJardaki "yomak" (bilmece) kavram lan da "yom-yum" kavramıyla aynı kökten gelirler. "Fala bakmak" anlamındaki "yomlamak" ise bahlık veya daha geniş anlamıyla Şamanizmin öz doğasından kaynaklanır. Buradaki "yom"un fal anlamı, dolaylı olarak sözün büyüğü gücüne olan inana ifade ediyor.

"Yom" sözcüğü, yanlış olarak bazen Arap dilindeki "yümn" sözcüğüyle ilintilendirilmiştir. "Hayıra yormak, uğurlu saymak" anlamındaki "yom tutmak" ve daha bir sürü deyimde korunup kalmış olan bu sözcüğün, halk dilinde "uğur. baht, talih, iyi haber" gibi anlamları var. (bak Alkış (Dua))

Z

ZAMAN: Mitolojik dünya modelinde mekanla birlikte kullanılan en önemli kavramlardan biri. Eski kültürlerde onun mecazı, akarsudur. Mitolojideki mitolojik zaman sakral dır, ilk yaratılış çağıyla ilgilidir. Dünyanın bugünkü düzenli şekli, mitolojik zamanda ilk ataların, kültürel kahramanların ve gök ruhlarının eliyle oluşmuştur. Arkaik mitolojiler için geçerli olan mitolojik zaman, İlk eşyalann yaratıldığı zaman, ilk yaratılış çağıdır. Bu olaylar, antropogonik, etiolojik ve özellikle de kozmogonik metinlerde yansımaları bulmuştur. Mitolojide, farklı zamanların farklı nitelik taşıdığı, takvim metinlerinde de açık bir şekilde görünür. Mitolojik zaman, mekan anlayışıyla birlikte olup. Türk mitolojisinin yaslandığı en önemli iki prensip olarak karşımıza akmaktadır. İlk neden veya ilk olay denilen kavram, bu mitolojik zamanla ilgilidir. Bu mitolojik zaman içinde, dünya yaratılmış, toplumsal normlar belirlenmiş, ilk kültürel semboller ortaya çıkmış ve ilk yasaklar konulmuştur.

Ulu yarana güç, dünya ve kainat yaratırken, zaman bakımından da onu düzene sokmuştur. Evrenin düzenlenmesi ve yaranış sürecinin zaman yönünden başlangıcı anlatan Türk metinlerinde, dünyanın ilk sudan yaratıldığı anlatılır. Türk yaratılış düşüncesinin en eski modelini yansıtmayan bu metinlere göre. ezeli yeryüzünde hiçbir şey yoktu. Zaman da öylece gelip geçirdi. Ancak buradaki zaman anlayışı, genel zaman anlayışından farklıdır. Mitolojik zaman, ilk eşyalann yaratıldığı ve ilk norm lann belirlendiği zamandır. Bu sakral zamanın, ritüellerde "başlangıç zaman" olarak sembollerle canlandırılması da bu yüzdendir. Bu bakımdan eskiyle yeni yılın kavuşmasında gerçekleşen Nevruz bayram lan iyi bir örnek oluşturur. Çünkü dünyanın yaranmasıyla bağlı Türk mitolojik görüşler sistemi, tam yansımaları evrenin kaostan yaratıldığını canlandıran bahar bayram lan nda bulur.

ZAMAN

Mitolojik düşünce bakımından olayiann mahiyetinin açıklanmasıyla, mitolojik zamanda oluşmuş bu olayiann kökeninin yüze gkrnası aynı anlama gelir. Mitolojik düşünce zamanla olan ilişkisinde "kapalı devre" bir ilişkiye sahiptir. Böyle bir zaman anlayışında hayali varsayımlar için de olanak mevcut olmuştur. Mitolojinin teorik sorunlarının tahlilinde kullanılan bir anlayış olan "döngülük", mitolojik zaman kavramını tanımlar. Eski cemiyetlerin inanışlarında "döngülük" veya "geri dönerlik" edebî düşünülürdü ve ritüeller aracılığıyla topluluğun hayatını oluşturup, gidişini düzenliyordu. Böyle bakıldığında, arkaik mitoloji, doğayla cemiyeti birbiri içinde eritmişti. Bunun içindir ki. bir kültür ne kadar doğaya ve çevreye yakın durduysa, tarih etkeni o kadar az etkili olmuştur.

İlkel cemiyetlerin tüm yaşamı, üzerinde zaman döngüsünün kök saldığı biokozmik ritimlerin tekrarlanması ve hayatın dönüşümü ile belirlenir. Tüm bunlar ise törenlere yansır. Başlangıçtaki mitolojik zaman, ritüellerde tekrarlanır ve yeniden canlandırılır. Mitolojik geçmiş zaman, topluluğun günlük yaşamını belirtiyor. Bu aynı anda, kaostan evrenin yaratılmasının canlandırın İması demektir. Mitolojik düşüncede, güncel olan sadece şimdiki zamandır. Geçmiş ve gelecek zaman, şimdinin içindedir. Şimdinin içinde tekrarlanan bir geçmiş var ve şimdi, gelecekte de tekrarlanacaktır. Zamanın sonsuzluğuyla ilgili görüş, buradan doğmaktadır.

Zamanın, doğanın ritimlerine yönelik döngüsü, zamanla ilgili mitolojik konu lann da temelini oluşturur, bu zaman anlayışı, eski cemiyetin hayatını, ritüeller aracılığıyla oluşturur ve düzene sokar. Tekrarlanan mitolojik zaman düşüncesi, teberi ve dinî görüşlerin gelişiminde de önemli rol oynamıştır. Zamanın döngüsüyle ilgili araşOrmalann en kapsamlısı M. Eliade'nin yazılannda görünür. Zamanın döngüsü, dünyanın sonu ve evrensel kazayla ilgili inanışların temelini oluşturan bir anlayıştır. Yani dünya, devamlı evrensel kazalara maruz kalır ve her defasında da yeniden kaosun içinde boğulur.

Tarih hakkındaki ilk görüşler de doğanın ritmine uygun olarak zamanın döngüsü üzerine kurulurdu. Atalarla bağlı şiirsel mitolojik düşünce çağından gelme bilgileri kendinde koruyup, saklayan şecereler,

ZENGİ BABA

mitolojik zaman düşüncesinden, tarih bilincine doğru uzanan yolda bir aşama olarak duruyor. Salnamelerde nesillerin anlatılmasından ibaret olan şecere, birbirine bağlı ve mitolojik zamana karşı olan tarihsel düz çizgili zamanın ölçü birimi gibi karşımıza çıkar. Buradaki zaman, akıp, giden bir zamandır. Zamanın döngülü olması düşüncesinin içinde de bu anlamda tarih bilincinin mayası vardır. Yani tarihleşme. zamanın mitolojik düşüncesi olan döngü kavramının içinde, oluşumundan itibaren yer alırdı ve bu anlamda her iki zaman anlayışı, belli bir ölçüde iç içedir.

Mitolojik zamanla bağlı mekanın korunmasındaki en önemli araa ise şaman ağaa sayılan evrensel Dünya Ağaadır. Türk halklarının zamanla bağlı geleneksel kültürlerinde çok sayıda inanç ve inanış korunmuştur. Türk destan lan na göre, Alpler. çok çok eski çağlarda, dünyanın yaratıldığı zamanda yaşariarmış. Manas destanına göre. "yerin yer. suyun su olduğu zamanda" tüm dünya halklan. Müslüman ve kafir olarak ikiye ayn İm işiardı. Manas ve onun evlattan da bu zamanlarda yaşarmışlar.

Şiirsel mitolojik gelenekte zaman, sadece olaylann olduğu edilgen bir fon değil, kahramanlann aktif bir şekilde davranışlannı belirleyen bir kavramdır. Efsanelerin oluşmasında en önemli işlevi gören zaman-mekan unsurlannın birliği, "heronotop" mitolojik metinde geriye dönüşü olan, kapalı mitolojik zaman ve mekandır. Yeni, "heronotop" mitolojinin özellikleri arasında "geri döneriilik" de var. Mitolojik düşüncede, mekanın herhangi bir noktasının, diğer noktalarla aynı olduğu gibi. zamanın da tüm anlan aynıdır. Bu eski görüşler, zamanla ilgili çağdaş görüşlere oldukça yakındır, {bak: Bayram; Kozmogonik Mitler; Mit ve Tarih)

ZENGİ BABA: Orta Asya'da oldukça yaygın mitolojik motiflerden biri. Evliya tipli varlıklardan olup. İslam öncesindeki koruyucu ruhlar hakkındaki görüşlerle bağlantılıdır. Türk halklarının mitolojik görüşlerindeki motifler arasında onunla benzer işlevlere sahip olan "Abazar İyase" ve "Mal İyase" gibi varlıklar vardır. Harezmi Vadisindeki Özbekler, onu çobanların koruyucusu olarak bilirler. Zererşan Vadisinde ise bu evliya ata

ZITLIK

motifi, şaman törenlerine de girmiştir ve şaman dualarında onun adı. diğer evliyalar ve kutsal varlıklarla birlikte geçer.

Sibirya'nın Müslüman halkları arasında gizli doğal güçleri olan ruhlarla ilgili geleneksel inanışlarda, onun adına "Senge Baba" şeklinde rastlanılır. Halk İnanişına göre. hayvanları belâlardan koruyan bu cisimsiz. görünmez varlık, hayır sever bir doğaya sahiptir ve inekler doğduğunda, onların doğmasını kolaylaştırır. Evcil hayvanların yollarını şaşırmasın ve sahibinin evine gelmesini sağlayan da yeni bu varlıktır.

"Zengi-Senge Baba"nın ruhuna tapınmak için de özel törenler yapılır, bu törenlerin özel yemeği olan "uuz" (oğuz. ağız sütü) hazırlanırdı. Törenlere kesinlikle bir molla davet edilirdi. Bu molla yeni doğmuş bebeklerin uğurlu olması için. "Zengi Baba"ya dua ederdi.

Batı Sibirya'nın Türk halklarının inançlarında "Senge Baba" bir "eşik ıyesi"dir. Eşikte yaşar ve evin önündeki hayvanları korur. Onun kalbini yumuşatmak için kurbanlar verilirdi.

Rusya'nın Avrupa bölümünde yaşayan Tatarlar arasında da "Zengi Babay" kültü yaygındır. Orta Asya'daki Türk dervişliği hakkında yazılmış eski kayıtlarda. "Zengi Baba"dan, Türk ulusu arasında ün kazanmış, adıyla birlikte çok rivayetler anlatılan Türkistan şeyhlerinden biri olarak bahsedilir.

Mitolojik varlıkların maddî olarak kavrandığı ve bazen de tarihsel kişilik gibi kabul edildiği geleneğe uygun olarak "Zengi Baba" da tarihte yaşamış biri olarak bilinir. Hoca Ahmet Yesevi'nin yolunu devam ettiren büyük sûfi Hakim Atan'ın müridi, "Zengi Baba"nın prototipi gibi gösterilir ve türbesinin de Taşkent etrafında olduğu söylenir.

ZITLIK: İnsan fikrinin ilk evrelerini aktaran mitolojide, dünyayı ayırıştırma yoluyla anlama isteği vardır. Arkaik dönemin mitolojik görüşlerinde bu ayırıştırma zıtlıklar üzerinde kurulurdu. Evrenin başlangıcıyla ilgili metinlerde de dünyanın yaratılması temel zıtlığın sonucudur.

Başlangıç dönemlerin en köklü zıtlıkları içerisinde, kaos-evren, ölüm-hayat, kara-ak. kadın-erkek yukarı-aşağı, sol-sağ. sıcak-soğuk. bizimkiler-başkaları. doğa-kültür ve benzeri gibi karşı durmalar en dikkat çekenleridir. Bu zıtlıklar içinden örneğin yukarı-aşağı zıtlığı, dünya-

ZITLIK

lana bağlı mitolojik görüşlerin temelinde kâinatın dikey planda, yer. yerüstü ve yeraltı olarak en az üç kattan oluştuğu görüşüne dayanır. Bu dünyalar arasındaki İlişki İse "Hayat Ağacı" araalıgryla sağlanmaktadır. Mitolojik varlıklar da bu dünyalara uygun olarak, yukarı ve aşağı dünya varlıkları olarak ikiye ayrılırlar.

Kendini gösteren etnik-kültürel sistemlerin bütün şekillerinde değişmez yer alarak kutuplar arasındaki dengeyi koruyan zıtlıklar arasında kaos-evren ve doğa-kültür gibi zıtlıklar önemli yer tutar. Örneğin, çığ henüz gelişmemiş doğaya, kaosa, karanlığa veya ölüme uygun geldiği gibi. pişmiş de kültüre, evrene. ışığa veya diriliğe denk düşer. Bu kaosun evrene, doğanın kültüre geçmesinin göstergesidir.

Bu zıtlıklar arasında ilişkilerin dengesini temin etmek içinse bir başma noktasına ihtiyaç duyulur. Böyle bir araa İşlevini de çoğu zaman doğayla kültürü ayıran sınıra yerleşen unsurlar yerine getirir. Bu unsurların bir kural olarak "köhne, eski ve yıkık harabe" özellikleri taşıması, onların kendi işlevlerini yitirerek bozulmuş ve yarı kalmış olmalarıyla ilgili düşünülebilir. Örneğin, insanla düşman olan cinler, aldattıkları insanları harabe köhne yerlere götürürler.

Araştırmalara göre. Azerbaycan Türk halk kültüründe eski mitolojik düşünceden kalma bir özellik olarak zıtlıklar, bozulma ve dengelenme yeri olarak, en çok hamam, değirmen, mağara gibi yerlerde ortaya gelirler. Diğer Türk halklarının geleneksel görüşlerinde ise doğayla kültürün sınırına yerleşen yerler, insanı hasta eden, zarar veren ve belâya sokan en tehlikeli yerler olarak görülür.

Zıtlıklar arasında renk sembolü olanlar da var. Bu bakımdan ak-kara zıtlığı en bilinenidir. Bu dünya güçlerine karşı savaşan öbür dünya güçleri karanlık âlemdiler. Bu görüşte, doğu ışıklı, batı ise karanlık âlemi sembolize eder. Ak-kara renk sembolizmi üzerine dayanan zıtlık, etnik kültürün gelişim sürecinde önemli olan "kendim iz-başkaları" zıtlığıyla da anlamsal bakımdan yakınlık içindedir. Dede Korkut boyanında da dış Oguzların anayurdu Aladağ, iç Oguzların anayurdu ise Karadağ olarak gösteriliyor. Bu Oguzların etnik psikolojisi bakımından önemlidir.

İlk anlamı mekân bildirmekle ilgili olan ak-kara sembolizmi. Eski taş devri abidelerinin de onayladığı gibi ilk çağlarda sağ-sol zıtlığını göster-

ZÜMRÜT KUŞU

---

rimiş. Genel olarak tüm zıtiıklann aslında bir kökten ortaya gkıp geldiği kanıtlanmış sayılabilir. Onlar kendilerinde aynılığın değişik yönlerini aktan riar.

ZÜMRÜT KUŞU (ZÜMRÜT-Ü ANKA KUŞU): (bale Anka)

KAYNAKÇA

- A. Acalov, *Türk mitolojisinde eskatoioji, toplum ve etik değerleri • "Papiürs" mifbloqiya v sovremennoy rossii. M.. 2000*
- A. Acalov. *Azerbaycan dastanlarının mitoloji seman ti kası, 1984*
- A. Acalov, *Azerbaycan fblklorşünashğının bezi epistemoloji problemlcri • Azerbaycan folklorşünaslığı problemleri, Bakü, 1989*
- A. Acalov, *Deli Dumrul boyunun kökləri ve mifbloji simvolikası • Azerbaycan filologryası meseleleri. Bakü, 1983*
- A. Acalov-M. Novruzov, *"Al" tapınışı ve onun izleri • Azerbaycan filologryası meseleleri, Bakü, 1983*
- A. Acalov, *Mitoloqiya • Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Edebiyat Insü'tunun Elmi Arşivi (dyazma 1999)*
- A. Aiekprov, *Issledovaniya poarxeologii i etnoqnotii Azarbaydjana, B., 1960*
- A. ArjaJov, *Transfbrmatsii odnoqo drevnevostoçnoqo eplçeskpqo obraza v smvnırd'no-tipoloqiçeskom osveşenii. Bakü, 1984*
- A. Bayburin, *Kosmoqencz, M., 1991*
- A. Dıdaev, *Dfcz-Tımak: ItnoraHçeskiy nabrosok, Taşkent. 1904*
- A. Haah. *Axisqa Türk folkloru. Bakü. 1998*
- A. Haah, *Axisqa Türklerinin etnik medeniyeti, Bakü, 1992*
- A. İnan. *Al ruhu hakkında-Makaleler ve İncelemeler. Ankara 1987*
- A. İnan, *Eski Türk dinî tariN, İstanbul, 1976*
- A. İnan, *Oğuz destanfânndaki IrkıI Ata • Makaleler ve incelemeler; Ankara, 1987*
- A. İnan. *Türk rivayetlerinde Bozkurt • Makaleler ve incelemeler. Ankara. 1987*
- A. İnan. *Yakut Şamanizmindeki iye-kıl, Ankara. 1987*
- A. Kaydarov. *Kul't slova u tyuri<skix narodov • "Sovetskaya tyutkologiya", J.. 1992*
- A. Levşin. *Opısanie kimiz-kazaç'bc stepey. SPb., 1832*
- A. Losev. *Potustoronneqo mira v narodnix verovaniyax İ traditsionnoy slovesnosti • Vostoçnaya demonoloqiya. Ot narodnbi verovan'ıy k litreature. M.. 1998*
- A. Önder, *Yağmur duasından Ana tannçaya • Türk folklor araştırmaları, Ankara. 1988*
- ' Bu kaynakça; kitabın yazarı Doç. Dr. Celal Beydili tarafından Azerbaycan Türkçesi ve imlası ile hazırlanmıştır.

- A. Popov, *Materialy po istorii yakutov v ifyuyuskogo okruqa* • Sb Muzeya Antropokxpi i knoqraHi. 1949
- A. Popov. *Poluçenie "Şamanskoqo dara" u vifyuyskux yakutov, M. -i., 1974*
- A. Qasimov, *Bayat boyu, "Bayat~ sözü, bayatlılar* • *Azerbaycan hk>loqiyası meseleleri, Bakü. 1984*
- A. Y. Ocak. *İslâm-Türk inançlannda Hızır yahut Hızır-İtyas kültü, Ankara. 1965*
- Alfavitny ukazatel sobstvennbc lmcn vstreçayuşixsya vo 2-m tome obraztsov narodnoy literatun tyurkskbc ptemcn, Sost: N. Katanov, SPb, 1888*
- Azerbaycan dilinin izaNı lüğeti. Bakü, 1980*
- Azerbaycan töikJoru antologiyası (I), Naxçrvan folkloru, Bakü, 1994*
- Azerbaycan folkloru antologiyası (Naxçrvan folkloru). Bakü 1994*
- Azerbaycan mitoloji metnleri, Bakü. 1988*
- B. Abdulla. *Azerbaycan folklorunda mifoioqi. Bakü, 2000*
- B. Abdulla. *AzerbaydjanskJy obryadovry foi'klor i yego poetika. Bakü. 1990*
- B. Abdulla. *Deli DumnJ 'Kitabi-Dede Qorqud~da ve qorqudşünaslıqda. B.. 2002*
- B. Abdullayev, *Azerbaycan folklorunun qadim jannanndan* • *Azerbaycan şifalı! xalq edebiyatına dair tedgigler, 6. kitab. Bakü. 1981*
- B. Abdullayev, *Xalq edebiyatında güzgül.}.. 1980*
- B. Abdullayev, *Yağış daşı harede qcydler* • *Azerbaycan folklorşünaslığı meseleleri. Bakü. 1989*
- B. Ögd, *Türk mitolojisi. Ankara, 1995*
- B. Ögd. *Türk kültürünün gdişme çağlan, İstanbul. 1988*
- B. Seykloğlu. *Erzurum efsaneleri. İstanbul. 1997*
- Buyurd bayquşa çalmaz* • *folklor numuneleri. Bakü. 1995*
- C. Beydili, *Eski Türklerde gizlin tabiat kuvvetlerine inanma, Ankara, 2002*
- D. Yıldınm. *Köroğlu destanının Ortaasya rivayetleri. Ankara, 1983*
- Drvanu luçatic-Türk tercümesi, Ankara. 1992*
- Doinusul'rnanskie verovaniya i obrayadı v Stredney Azü, M. 1975*
- Drevnie obrayadı, verovaniya İkul'û nardov Sredney Azii, M, 1968*
- £. Artun, *Cemel Ritüeli ve Balkanlardaki varyanttan. Ankara, 1993*
- E. Aslanov. *Gülüstani-Irem-2* • *'Azerbaycan"/. 2002*
- E. Cavadov, *Ayna sözü liaqqında, Azerb. SSR EA nın Xeberleri. 1968*
- E. Esger. *Göy oğlunun çanunlan* • G V. Vemadskinin *"Çingiz xanın Ulu Yasası-nın quruluşuu haqqında "* eserine ön söz. *Bakü, 2001*
- E. Esger, M. Qıpcaq. *Türk savaş senetl, Bakü, 1996*
- E. Esgerov. *Azerbaycan şahirli nağıllannda gahraman. Bakü, 1992*
- E. Ezizov. *Köroğlu. Çenfibd. Misri Qlmc* • *Söz xczincsi. Bakü. 1995*

- f. L Vova, *Ala fena/ k lzuçenryu etniçeskoj istorii çulimskix tyurkov po daram \$amantstskoqo kul'ta • Proisxoçdenië aborkjenov Sibiri i lx yozikov. TomsK 1973*
- E. Murzaev. *Dua toponimiçeskbç syujeta. /.. 1977*
- F. Agasioğlu. *Pir ve ocaq tapmaqlar • Azerxalqı (Seçme yazılar). Bakü. 2000*
- F. Agasioğlu. *Praazer teonimleri • AzerXalqı (seçme yazılar). Bakü. 2000*
- F Agasioğlu. *Praazerteonimleri. Bakü, 2000*
- F. Agasioğlu. *Praazefbaycan teonimleri • Azer Xekjı (seçme yazılar). Bakü 2000*
- F Bayat Köroğlu *obrazmm hrmalasmasında xalq suûzmi meselesi. At. 1960*
- F. Bayat Mehebbet(eşq) *dastanlar • Azərbaycan şiiahi xalq edebiyatına dair tedqiqler. Bakü. 2000*
- F Bayat. *Oğuz epik enenesi ve "Oğuz Kağan" destanı. Bakü, 1993*
- F. Ceiiiov. *Azərbaycan dili morfonologiyasıncUn oçerkler. Bakü. 1985*
- F. CHilov. *Azərbaycan dilinde "Al" köklü sözler (tarixi-edmoloji etüd) • Azerbaycan fifoilogryası meseleleri. Bakü. 1983*
- F. Satiaev, *Koça kan- starinniy obrayad isprastvanrya piodorodtya u kumand in t - sev, L. 1971*
- F. Urmançeev. *imay epiçeskogp geroya • "Sovctskaya tyurkologiya" 1986*
- H. h/gfn. *Türk dünyası kültüründe bazı mitolojik hayvanlar. Türksoy. IV. Temmuz 2001. Ankara.*
- H. Sarabskî. *Köhne Baki. Bakü. 1985*
- H. Tanyv, *İslamlıktan önce Türklerde tek Tann inana. İstanbul. 1986*
- H. Güngör. *Türk bodun bilimi arasOrmalan. Kayseri. 1998*
- I. Kafesoğlu. *Eski Türk dini. Ankara. 1980*
- I. Manjiqueev, *Buryatskie Şamanistiçesklç i doŞamanistiçesklç termini. M.. . 1978*
- I. Stçbleva, *Ob odnom mifoloqiçeskom personaje turetskoy volsebnoy skazki • Turkofoqica. 1986. L. 1986*
- i Stencfers. *Poryadok İz xaosa: novry dialoq çdoveka s prirodoy. M. 1986*
- I. XJopina. *İz mifoloqii i traditsiönncv reliqioznix verovanry şortsev. Novosibirskt. 1978*
- IslAm Ansiklopedisi. İstanbul, 1988*
- Istoriçesklç predanfya i rasskazı yokutov. Sos t. Ergis Q, 1960*
- Istoriçeskie predantya I rasskazı yokutov. Sost Irqis Q.. L, 1960*
- K. Mcnoes, *Tyurkskoe idi "Qpspodin" nekotoneyeqo refleksi v tyurkskixyazrkax i paraleli v druqix yozikovvc sem sax. L. 1976*
- K. Q. Yung. *Çeiovek i yego simvoli. At, 1998*
- K. Zadodna. *PerejtkJ vozrastnoc kJassov u narodov Sredncy Azii. M.. 1951*

- Kitabi Dede Qorqud (megaleler toplusu). Bakü. 1999*
- Kitabi-Dede Qorqud Ensiklopediyası, Bakü. 2000*
- Köroğlu (V. Xuluflu nəşri), Bakü. 1999*
- L. Kıpçakova, K voprosu o kul'te derve'ev u aitaytsev • Voprosı arxeologii i etnografii Qomogo Anaya, Qomo Altaysk, 1983*
- L. Potapov, Altayskry Şamanizm. L., 1991*
- L. Potapov. Kon~ v verovaniyax İ epose Sayano-Altaya • Foi'klor i etnoqrafya. Svyazi fbi'klora s drevnimi predstavleniyami i obryadami. L., 1977*
- L. Potapov. Kul't qor na Altae • "Sovetskaya etnoqraüya",},., 1946*
- L. Potapov, SakraJ'noeznaçenie slova "bopauy" vAltae-Sayanskix, M., 1985*
- M. Adilov, Niye bde deyirik. Bakü. 1982.*
- M. Adilov, Qanadh sözlər, Bakü. 1988*
- M. Allahverdiyev, Azərbaycan xalq teatrı tarixi, Bakü, 1979*
- M. And. Türkiye ve komşu ülkelerde Köse oyunları, Ankara. 1987*
- M. Andreev. Çil'tanı v sredneaziatskbc verovaniyax • sb. V. V. Bartol'du. Taşkent, 1927*
- M. Ergun. Türk ağaç kültürünün Dede Qorqud oğuznamelerindeki izleri • "Dede Qorqud", 2002*
- M. F. Köprülü. Edebiyat araştırmaları, 1. cilt, İstanbul, 1989*
- M. H. Tehmasib. Azərbaycan nəğmələrində keçid surəti, J., 1939*
- M. H. Tehmasib, Azərbaycan xalq edebiyatında d'rvsureti - "Veren uğurunda", 1946*
- M. H. Tehmasib, Efsanevi Quşlar • "Vətən uğrunda ",J., 1945*
- M. H. Tehmasib, E/sanevi Quşlar, /., 1945*
- M. Ha temi, Nevruz bayramının mənşeyi haqqında • Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1970*
- M. Hatemi, Tün\ xalqlar folklorunda ejdaha surətinin rəmzləri • Azərbaycan SSR EA Xəb., 1969*
- M. İmanov, Azərbaycan xalq gülüşünün öyrənməyin bəzi məsələləri. Bakü, 1989*
- M. Kənlı-Lopsan, Magiya tuvinskix Şamanov, Kızıl, 1993*
- M. Kenin-Lopsan, Maqiya tuvinskix Şamanov, Kızıl, 1993*
- M. Novruzov. Azərbaycan dilində çor sözü • Azərbaycan dilinin tarixi lüğətinə dair tədqiqatlar, Bakü 1988*
- M. Oasımlı. Aşıqsenəti. Bakü, 1996*
- M. Qıpçaq, Söz ələmine səyahət, Bakü. 2002*
- M. Sayidov, Alı Kişi və Köroğlu obrazlarının prototipləri haqqında • "Azərbaycan", I 1978*
- M. Seyidov. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış, Bakü, 1994*

- M. Tendryakova. Pervobitnie initsiatsii i sovremennaya kul'tura. /.. 1991**
- M. Allahverdiev. Azərbaycan xalq teatr tarixi. Bakı. 1978**
- Mitologicheskii slovar (gl. Red. Y. Mdetinskii), M. 1990**
- Mitologiya narodov Dagestana, Maxaçkala. 1984**
- N. Alakreev. Traditsionnye reliqioznye verovaniya tyurkoyazychnykh narodov Sibiri, Novosibirsk, 1992**
- N. Alakseev. Ku/t ayn-pfemennix bokshtv-pokrovstev u yakutov • Etnografiçeskii sbornik, vip.5. Ulan-Ude. 1969**
- N. Alekseev. Traditsionnye reliqioznye verovaniya tyurkoyazychnykh narodov Sibiri. Novosibirsk. 1992**
- N. Baskakov. Tyurkskaya leksika v "Slove o poiku içerive". M, 1985**
- N. Drenkova. Şorskiy folklor. M, L. 1940**
- N. Drenkova. Umay v kulte turetskix p/emen • Kul'tura i pis'mennost' Vostoka. kn. 1928**
- N. Mehdiyev. Orta esler Azərbaycan mədəniyyətinin bədi tekstlərində mifoloji strukturlar. Bakı. 1983**
- N. Yamiova, O stravnitel'nom izuçenii rol'klomoy leksiki. Altaysk. 1986**
- N. Yemdiyev, Syuyetiyakutskax olonxo. M, 1980**
- O. Çerepanova. Mifologicheskaya leksika russkoy Severa. L. 1983**
- Oğuzname (nəsrə hazırlayan S.Elizade). Bakı. 1987**
- P. Denisov. Religioznye verovaniya Çuvaş. M. 1959**
- P. Naili Boratav. Türklerde Hızır, İstanbul. 1993**
- Q. Klimov. D. Edelman, K etimologu Albasty • "Sovet Tyurmologiya", 1973**
- Q. Ksenofontov. Legendy i rasskazy o Samanax • Şamanizm. Izbrannye trudy (Publikatsii 1928-1929gg.). Yasutsk, 1992**
- Q. Potanin. Gromovnik popover'yan Yujnoy Sibiri i Severnoy Monqolii - jurnal Ministerstva Narodnoy Prosveşeniya, SPB. 1882**
- Q. Snegarev. Religioznye verovaniya i obrayadov u uzbekov xorezma. M.. 1969**
- Q. Voroshil. Tyurkizmi v Albanskix istochnikax • "Sov. Tyurkologiya". J.. 1977**
- Q. Voroshil. Tyurkizm v Albanskix istochnikax. /.. 1977**
- R. Axmet'yev. Obşaya leksika duxovnoy kul'tury narodov, Srednego Povolжья. M. 1981**
- R. Kereyev. Mitologicheskii personaji traditsionnykh verovaniy noçaytsev • "Sovet Etnografiya". J.. 1980**
- R. Kereyev. Mifologicheskii personaji traditsionnykh verovaniy noçaytsev. J.. 1980**
- R. Lipev. Obraz baŭra i yeqo Konya v turko-Mongol'skom epose. At. 1984**
- R. Upets. "Utso votka blaqslovleno"/ "Sovetskaya etnografiya" 1981**

- R. Qurban, Azeri. *Atropaten, Azərbaycan sözləri haqqında* • Azerb. SSR EA Xeberleri. 1968
- S. Gömeç. *KÖktürk tarihi*, Ankara, 1997
- S. Kaskabasov. *Kazaxskaya meskazoçnaya proza*. Alma Ata. 1990
- S. Kaskabasov. *Kazaxskaya neskazoçnaya proza*. Alma Ata. 1990
5. Nekfyudov. *Mifolojiya tyurkskix i Mongoi'skix narodov*. M.. 1981
- S. Nekryudov, *Obraz potustoronnego mira v narodnbc verovaniyax i traditsionnoy slovenost* • *Vostoçnaya demonolojiya (Dissertatsiya v vide nauçnoqo doklada)*. M. 2001
- S. Nekryudov. *Qeroiçeskry epos monqoi'skix nardov*. M.. 1984
- S. Surazakov, *Altayskry qerorçesky epos*. At. 1985
- S. Surazkov. *Altayskiy qeroiçeskiy epos*. At, 1985
- S. Tokarev, *Ohtsetvorenje* • *Mih narodov mira entsiklopediya*. /., 2., At, 1987
- S. Uludağ. "Behlul" • *Türkiye Diyanet Vakfı islâm Ansiklopedisi*. İstanbul. 1992
- Sb. MAE. ti 1 L, 1949. N. Alekseev. *Traditsionnıereligioznre verovaniya tyurkoyazjçnvc nardov Sibir, Bovosibirsk*. 1992
- Ş. Elçin, *Halk edebiyatı araştırmaları*. 2. c, Ankara, 1988
- Şaman efsaneleri ve söylemleri. B., 1993 A. Popov, *Materialı po veerovaniyam yakutov vil'yuyskogo okrugı*
- T. Bayaliev. *DolsJamskie verovaniya i ix pere/itki u kirgizov*, Frunze. 1972
- Tarih araştırmaları dergisi*. Ankara. 1998
- Tuvınskko-ruskiy slovar*, M., 1965
- Tuvinsko-ruskiy slovar*. M.. 1968
- Türk folklor araştırmaları*. sayı 193. 1965
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul. 1998
- Ü.Güngör-H. Güngör. *Türk Din Tarihi*, İstanbul. 1998
- V. Basıfov. *Kul't svyatıx v İslâme*, M.. 1970
- V. Basilov. *Slepte v kavkazskom i Sredneaziatskom fbl'klore (Dopolnenie k stat'eJ.Dyumezilya)* • "Etnograahçeskoe obozrenie", /.. 1996
- V. Basilov, *Su anası* • *MiR nardov mira. Entsiklopediya*. M.. 1988
- V. Basilov, *Şamanstvo u narodov Sredney Azli i Kazakistana*. M.. 1992
- V. Butanaev. *Kul't boğini Umay u xakasov* • *Etnografiya nardov Sibiri*, Novosibirsk. 1984
- V. Maynogaseva. *Obraz Xuu-iney v xakasskom qeroçeskom epose*. Novosibirsk. 1965
- V. Priklonskiy. *Trigoda vyakutskoy oblasti* • *Jrvaya starına*". V *Radlov4.SP.B*. 1891
- V. Propp. *İstoriçeskie komi volşebnoy skazki*. 1986
- V. Propp. *Problemi komizma ismexa*. M.. 1999

- V. Propp, *Ritual'nıy sinex v rol'kfore*. M., 1999
- V. Qardlevskry, *Kara-koyunlu*. Bakü, 1927
- V. Radlov, *İz Sibiri*, M., 1988
- V. Sergeev, *Termini drevneçuvasskoy mitoiogil i demonologii • İssledovaniya po etimologu çuvasskogo yazıka*. Çeboksan, 1981
- V. Temer, *Simvol i Ritual*. M., 1983
- V, Tomsen, *Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü*, Ankara, 1993
- V. Toporov, *İmena • Mifi narodov mira*. Entsiklopediya, Moskva 1987
- V. Toporov, *Kosmoqoniçeskie mih*. M., 1982
- V. Toporov, *Prazdnik • Mifi Narodov mira*. Entsiklopediya. 1987
- V. Yegorov, *Etimoioğičeskiy slovar. çuvasskogo zakıka*, Çeboksan. 1964
- V. Yenderov, *Obraz leşego (Arçun) v çuvasskom fbl'klöre- İssledovaniya po çuvaşskomu fol'Uloru*, Çeboksan, 1984
- V. Zalvdoğlu. *"Kitabı-Dede Qorqud"un leksikası haqqında bazı qeydler • Azer. EAXebeneri*. 1998
- X. Koroqh, *Alp Er Tonga i Afrasiyab yo Y. Baiasaquni, M. Kaşgari i drugim avtoram • "Sovet Tyurkologiya"/.*, 1970
- Y. Çesnov, *Darakon: Metafbra vncşneqo mira • Mih, kul'tı. obryadı narodov zarubejoy Azii*. M., 1986
- Y. Mdctinskij. *Analitiçeskaya psixologiya i problema proisxoğdeniya ancetipiçeskix syujetov- Voprosı fitosohT}..* 1991
- Y. Meletinskiy, *O drevneyşem tipe qeroya v tyurko~monqol'skom epose*, M.. I.. 1964
- Y. Meletinskiy. *PoctJka mifa*. M., 1975
- Y. Novik. *"Ves-znak" i veş-Jest: k semioriçeskoy interpretatsii fenşey - vestnit RQQU*, M., 1998
- Y. Revunenkov, *Narodı Malayzli i Zapadnoy Indonezii (Nekotone aspektı duxovnoy kul'tun)*, M.. 1980
- Y. Tursunov, *Etnoqrafiçeskie osnovı proisxoğdcniya nekotrvc motivov tyurko-Mongoi)skix skazok • "Sovetskaya EtnoqrafH", L.* 1979
- Y. Tursunov, *Qenezis kazaxskoy bitovoy skazki; v Asyekte s pervobitnim fblklorom Alma Ata*, 1973
- Yene Omun. *Obrazı potustonneqo mira v nardnU verovaniyax i tarditsionnoy skrvenosti • Vostoçnaya demonioiqiya. Ot narodnix verovaniy k literatüre*, M.. 1998
- "Dekoratивноe iskusstvo SSSR"*f.. 1980
- "Din maddesi" • Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul*, 1994